

**FUNDAMENTAL AND APPLIED RESEARCHES:
CONTEMPORARY SCIENTIFIC AND PRACTICAL
SOLUTIONS AND APPROACHES.**

INTERDISCIPLINARY PROSPECTS

Edited by: A. Dushniy, M. Makhmudov, M. Strenacikova

**ФУНДАМЕНТАЛЬНІ ТА ПРИКЛАДНІ ДОСЛІДЖЕННЯ:
СУЧАСНІ НАУКОВО-ПРАКТИЧНІ
РІШЕННЯ ТА ПІДХОДИ.**

МІЖДИСЦИПЛІНАРНІ ПЕРСПЕКТИВИ

За редакцією: А. Душний, М. Махмудов, М. Стреначікова

October 25, 2019

Baku

Banska Bystrica

Uzhhorod

Kherson

25 жовтня 2019

Баку

Банська Бистриця

Ужгород

Херсон

Azerbaijan National Academy of Sciences
Institute of Philosophy (Azerbaijan)
Academy of Arts in Banska Bystrica (Slovakia)
Uzhhorod National University
Kherson Faculty of the Odesa
State University of Internal Affairs

Національна Академія Наук Азербайджана
Інститут філософії (Азербайджан)
Академія мистецтв у Банській Бистриці (Словаччина)
Ужгородський національний університет
Херсонський факультет Одеського державного
університету внутрішніх справ

**FUNDAMENTAL AND APPLIED RESEARCHES:
CONTEMPORARY SCIENTIFIC AND PRACTICAL SOLUTIONS
AND APPROACHES**

INTERDISCIPLINARY PROSPECTS
VOLUME V

Edited by:

A. Dushniy, M. Makhmudov, M. Strenacikova

**ФУНДАМЕНТАЛЬНІ ТА ПРИКЛАДНІ ДОСЛІДЖЕННЯ:
СУЧАСНІ НАУКОВО-ПРАКТИЧНІ РІШЕННЯ
ТА ПІДХОДИ**

МІЖДИСЦИПЛІНАРНІ ПЕРСПЕКТИВИ
ТОМ V

За редакцією:

А. Душний, М. Махмудов, М. Стреначікова

Вакі – Banska Bystrica – Uzhhorod – Kherson
October 25, 2019
Posvit, 2019

Баку – Банська Бистриця – Ужгород – Херсон
25 жовтня 2019
Посвіт, 2019

*Recommended by the Academic Council of the
Institute of Philosophy of the National Academy of Sciences of Azerbaijan
(the Protocol № 10, October, 10, 2019)*

*Recommended by the Rector of the Academy of Arts in Banska Bystrica
(the Protocol № 10, October, 24, 2019)*

UDC 001.89(477+479.24)(08):005.745

F 94

Fundamental And Applied Researches: Contemporary Scientifical and practical Solutions and Approaches. Interdisciplinary Prospects. Volume V / [Editors: A. Dushniy, M. Makhmudov, M. Strenacikova]. – Baku – Banska Bystrica – Uzhhorod – Kherson: Posvit, 2019. 616 p.

ISBN 978-617-7401-47-5

In the collection the articles of the participants of the V International Scientifical-practical conference «Fundamental And Applied Researches: Contemporary Scientifical-Practical Solutions and Approaches. Interdisciplinary Prospects» are published. In the materials of the collection questions of philosophy, pedagogy, psychology, sociology, history, culturology, art studies, philology, literary criticism, tourism study, local lore studies, political science, juridical, economic and natural sciences are elucidated.

The edition is addressed to scholars, lecturers and students of higher educational institutions.

UDC 001.89(477+479.24)(08):005.745

The editorial board:

Dushniy A. – Ph.D. in Education, Associate Professor, Correspondent Member of the International Academy of Sciences of Pedagogical Education (Ukraine); **Didi V.** – PaedDr. MgA. et Mgr., Professor, Rector of the Academy of Arts in Banska Bystrica (Slovakia); **Halunko V.** – Doctor of Law, Professor (Ukraine); **Kuzmenko J.** – Ph.D. hab. (Education), Professor (Ukraine); **Makhmudov M.** – Doctor of Philosophy, Leading Researcher of Institute of Philosophy of the NAS (Azerbaijan); **Mamedzade I.** – Doctor of Philosophy, Professor of Institute of Philosophy of the NAS (Azerbaijan); **Mustafayev A.** – Doctor of Philosophy, Professor of Institute of Philosophy of the NAS (Azerbaijan); **Strenacikova M.** – doc. CSc., PhD., Associate Professor of the Academy of Arts in Banska Bystrica (Slovakia); **Strenacikova M.** – PaedDr., Bc., PhD., Lecturer Academy of Arts in Banska Bystrica (Slovakia); **Tagiyev A.** – Leading Researcher of Institute of Philosophy of NAS (Azerbaijan).

Reviewers:

Buniyatzade T. – Academician, Full Member of the National Academy of Sciences of Azerbaijan.

© National Academy of Sciences of Azerbaijan, 2019
© Academy of Arts in Banska Bystrica, 2019
© SHEE «Uzhhorod National University», 2019
© Dushniy A., Makhmudov M., Strenacikova M., 2019
© Posvit, 2019

ISBN 978-617-7401-47-5

*Рекомендовано Вченою радою Інституту Філософії
Національної академії наук Азербайджану
(протокол № 10 від 24 жовтня 2019 року)*

*Рекомендовано ректоратом Академії мистецтв у Банській Бистриці
(протокол № 10 від 10 жовтня 2019 року)*

УДК 001.89(477+479.24)(08):005.745

Ф 94

Фундаментальні та прикладні дослідження: сучасні науково-практичні рішення і підходи
Ф 94 ди. Міждисциплінарні перспективи. Том V / [редактори-упорядники А. Душний, М. Махмудов, М. Стреначікова]. – Баку – Банська Бистриця – Ужгород – Херсон: Посвіт, 2019. 616 с.

ISBN 978-617-7401-47-5

У збірнику опубліковані статті учасників V-ї міжнародної науково-практичної конференції «Фундаментальні та прикладні дослідження: сучасні науково-практичні рішення і підходи. Міждисциплінарні перспективи». В матеріалах розкриваються питання філософії, педагогіки, психології, соціології, історії, культурології, мистецтвознавства, мовознавства і літературознавства, туристознавства, краєзнавства, політології, юридичних, економічних й природничих наук.

Видання адресоване науковцям, викладачам і студентам вищих навчальних закладів.

УДК 001.89(477+479.24)(08):005.745

Редакційна колегія:

Галуцько В. – доктор юридичних наук, професор (Україна); **Діді В.** – доктор наук, професор, ректор Академії мистецтв у Банській Бистриці (Словаччина); **Душний А.** – кандидат педагогічних наук, доцент, член-кореспондент Міжнародної академії наук педагогічної освіти (Україна); **Кузьменко Ю.** – доктор педагогічних наук, професор (Україна); **Мамедзаде І.** – доктор філософських наук, професор ІФ НАН (Азербайджан); **Махмудов М.** – доктор філософії, провідний науковий співробітник ІФ НАН (Азербайджан); **Мустафаєв А.** – доктор філософських наук, професор ІФ НАН (Азербайджан); **Стреначікова М.** – доктор наук, доцент Академії мистецтв у Банській Бистриці (Словаччина); **Стреначікова М.** – доктор філософії, викладач Академії мистецтв у Банській Бистриці (Словаччина); **Тагієв А.** – головний науковий співробітник ІФ НАН (Азербайджан).

Рецензенти:

Буніятзаде Т. – академік, дійсний член Національної академії наук Азербайджану.

© Національна Академія Наук Азербайджану, 2019
© Академія мистецтв у Банській Бистриці, 2019
© ДВНЗ «Ужгородський національний університет», 2019
© Душний А., Махмудов М., Стреначікова М., 2019
© Посвіт, 2019

ISBN 978-617-7401-47-5

CONTENT

HISTORY STUDIES

Halyk V. Croatian cultural heritage in creative interests of Ivan Franko	8
Haliv M. Conservative epistems of the historical and pedagogical narrative in Ukraine (second half of XIX – beginning of XXI century)	17
Ilnytskyi V. To the problem of the research of Ukrainian liberation movement in the Carpathian county of OUN (1940 – 1950s).....	29
Kovalenko N. Agricultural research development in the left-bank forest-steppe of Ukraine at the beginning of the XXI century.....	39
Orehivskiy V. Establishment and development of organic farming in Ukraine: a historiography of the problem	45
Usov D., Chubina T. Modern discourse of the problem of human dignity.....	51

ART STUDIES

Dikun I. Creative potential of practical training of future teachers of musical art	58
Moskvichova Y. Musical and public activity and composer art of Denis Sichinsky in the context of development of ukrainian musical culture	66
Ozimovska A. Preconditions nascence of podillya composers school	72
Salii V., Dushniy A. Vocal development of middle school age children	77
Som-Serdyukova O. The interaction of history and modernity in the demension of architecture: the norwegian experience	82
Strenacikova M. (Sr.), Strenacikova M. (Jr.). Vzťah hudobnej a abstraktnej inteligencie a jeho význam v edukácii na konzervatóriách	89
Trikolenko S. The rhythm in jewelry Yuri Plekhanov	95
Yarko M. Paradigm meanings of modern systematic music science: methodological discourse	100

PEDAGOGY

Andrushkiv B., Kyrych N., Melnyk L., Pohajdak O., Sherstiuk R. Organizational and political tools of science activation in conditions of state reforms and social transformations (economic aspects).....	106
Bartosh O., Kozubovskiy R., Shandor F. Formation of readiness of social workers-to-be for volunteering with at-risk children	114
Hnativ Z. Domestic educational orientations according to the historical processes of the European Union	127
Grishak S. Formation and development of gender education in the azerbaijan republic higher schools	133
Humeniuk I., Oliiar M. Methodical segmentation of the educational discourse of the ukrainian language for professional purposes in the context of modern educational tendencies	141
Dmitrenko N. Principles of autonomous learning of profession-based english communication of prospective teachers of mathematics	147
Dzevytska L., Zotova-Sadylo O. Guiding principles in the selection and development of course-books for students of university.....	153

Ihnatenko N., Melnychenko L. Methodical provision of process formation of research skills of future teachers of primary school by stem- technologies	161
Karaman O., Mordovtseva N., Pochinkova M., Yurkiv Y. Diagnosis of the quality indicators of learning process as the basis for designing the technology of critical thinking formation of future teachers of primary school.....	172
Klym M. Features of the usage of training technologies in the professional activity of social pedagogue with senior schoolchildren.....	181
Kovalchuk V., Marynchenko I. Future vocational training teachers’s pedagogical mastery level measuring.....	188
Kurok V., Lytvynova N., Kurok R. Pedagogical conditions of forming future specialists’ professional competence at higher educational establishments.....	196
Maikovska V., Semenog O. The communicative block as an important structural component of specialists’ entrepreneurial competence in Ukraine	204
Marchuk L., Sobol N. Ethnocultural assertiveness and interethnic tolerance in the context of higher education institutions	210
Newmerzhytska O. Requirements to the educator’s personality in the context of the formation of inclusive environment.....	216
Opachko M. Learning of the content of didactic modeling by the master’s degree level students – the prospective teachers	221
Orlova N. Student peer performance evaluation as a contributing factor in students’ active involvement in the educational process.....	230
Orshanski L., Nyshchak I., Hrom H. Art and labour training of future design and technology teachers by means of decorative and applied arts and ethno-design	234
Otravenko O. Scientific approaches to qualitative study of vocational training in future physical education teachers.....	242
Pahuta M. Approaches to determination of self-realization as a value of professional education.....	250
Pantyyuk M., Pantyyuk T., Savchuk B. The fenomen of pedagogical conflict in the modern scientific discourse.....	258
Povidaychyk O., Khominets S., Povidaichyk M. The role of practice in the process of formation of readiness of future teacher for professional mobility.....	268
Sydoruk I., Liakisheva A., Korpach N. Key competencies for lifelong learning of the social workers: the european approach.....	275
Sirinyok-Dolgaryova K. Overview of research management reform in ukrainian higher education	282
Trubavina I., Kaplun S. Student subjectivity as a pedagogical condition for the formation of their cognitive autonomy while learning	288
Tsurkan M. Features of formation of derivative lingual and speech personality of a foreign student-medic	293
Cherniak S. Modeling as a method of theoretical and empirical justification of educational system	298
Shorobura I., Mykhaskova M. Criteria and indicators of the level of experience formedness of music-pedagogical activity of the future music art teachers	307

LINGUISTICS. LITERARY STUDIES

Vintoniv M., Novikova O. Simple complicated sentence in the system of syntactic units.....	313
Garachkovska O. The specific of journalistic problems and genre of Volodymyr Sapon's inheritance	321
Dobrovolska O. Principles of the systemic and functional historic lexicology as the new linguistic trend.....	327
Kaizer I. Ivan Franko – Emil Zola: contact-genetic discourse of Mahdalyna Laslo-Kutsyuk.....	334
Koliasa O., Zymomyra M. Genre and structural peculiarities of the play <i>A Midsummer Night's Dream</i> by W. Shakespeare	340
Kuzebna V. The evolution of intergender relationships in Sherwood Anderson's novel prose.....	348
Martynova H., Bober T. Dynamic processes in the vocabulary for names of clothes, footwear and accessories from the mid upper Dnieper patois.....	364
Martynyuk A. Meaning making in multimodal communication	373
Makhmudova Sh. Folklore patterns in children's works of Azerbaijan	381
Orlov O. Artistic image in the scientific and critical discourse.....	387
Pecharskyi A., Zymomyra I. The existential dimensions of human being in small prose of Mykhailo Kotsiubynskyi and Jalil Mammadkulizade.....	393
Popovych M. On Henri Estienne's contribution to the emergence of Cl. Vaugelas' theory of «good usage».....	401
Slipushko O., Katyuzhynska A. The allegoric-symbolic model of the creation of artistic imagery in the poetry of the high baroque epoch (based on the collection «Lutnia Apollinowa» by Lazar Baranovych)	412
Tikhonenko S. The functions of grotesque in John Swift's pamphlet «A Modest proposal»	419
Shylo S. Grammatical means of expressing a stimulating modality in agitation and political discourse	424
Shteinbuk F. Corporal-topological adventures of «The bad girl» in the novel of the same name by Mario Vargas Llosa	430
Shcherbyna T. Text presentation of category of noun gender in speech of Zhuravka village in Shpolyansk district of Cherkasy region	435
Yuldasheva L. Motivation types of occasional onyms of modern fantasy literature for children and adolescents.....	443
Yakubovska M., Zymomyra O., Zymomyra M. The paradigm of the artistic discourse of Ivan Franko and Dmytro Pavlychko: communication between man and the world.....	449

LOCAL HISTORY. TOURISM STUDIES

Habchak N., Dubis L. Uzhhorod experience in using mini-sculptures in the development of urban tourism	457
Druzhynina V., Zelenko O. Socio-demographic dimension of tourism development in Ukraine.....	468
Shevchuk S. The model of the transformation of administrative-territorial system of Poltava region	477

SOCIAL AND NATURAL SCIENCES

Abasov A. Ethics and morality in the Post-non-classical era	484
Abasov MirFaraj. Digital economy and formation of a post-capitalist system.....	491
Adygezalova S. Some results of the development of gender studies in Azerbaijan	498
Bilan T. Philosophical and psychological elements of the empathic ability of future pedagogues.....	507
Garnyk L., Posokhov I., Snihurova I., Sheianova E. Game of stratagems: archetypal nature of success strategies building	514
Calinescu T., Likhonosova G. Modern technologies of coverage the system financial crisis and development of business entities	524
Kuzmenko I. Ukrainian practice of interaction between educational institutions and the police to prevent and combat domestic violence	534
Levandivskiy O., Humeniuk V., Kaziuka N. Capital investments of agricultural producers in the globalization conditions.....	540
Mustafayev R. Relationship of Abu Nasr Al-Farab's artisttel poety in the Muslim's east.....	550
Nazmiiev A. Scientific view on the structure of social competence	555
Nesprava N. The axiology of power in the understanding of great Christian teachers and saints.....	562
Petryshyn H. Objective conditions and subjective factors of virtualization of consciousness	572
Salmanzade T. Dialogue among civilizations: current realities and global challenges.....	579
Sytnyk O., Sereda J. The criminal-legal nature of the ideology of soviet totalitarism in the USSR during the 1920s – 1930s	584
Fomych M., Snisarenko Y., Kosiak S. Features of cognitive sphere of fire-rescuers	591
Shevchenko S. Development of social relations in the academic group as a team building condition	599
Shevchuk V. Peculiarities of inventory remembering in older preschool children with dead mental development in foreign study	605
Yatchuk O. Interactive television and media-audience: prospective trends of development.....	610

HISTORY STUDIES

UDC 821.161.2

Володимир ГАЛИК – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, вул. Івана Франка, 24, Дрогобич, Україна, індекс 82100 (galykvol@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9761-7661>

Volodymyr HALYK – Ph. D. in History, Assistant Professor of World History and Special Historical Disciplines, Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University, 24 Ivan Franko Street, Drohobych, Ukraine, postal code 79000 (galykvol@ukr.net)

CROATIAN CULTURAL HERITAGE IN CREATIVE INTERESTS OF IVAN FRANKO

Summary. The purpose of the study is to comprehensively analyze the various genres of Ivan Franko's work on the subject of his study of Croatian cultural heritage. **The methodology** of the study includes a combination of traditional for this kind of work principles of historicism and objectivity and general scientific and special historical methods. **The scientific novelty** of the article is manifested in a comprehensive and comprehensive analysis of Ivan Franko's creative heritage, which presents the problem of Croatian culture. **Conclusions.** It was determined that Ivan Franko was actively involved in the study of the cultural life of the Croatian people, while making extensive use of the achievements of the world Slavic science, trying to develop the traditions of leading Slavic scholars and proposing his model of development and strengthening of Ukrainian-Croatian relations. The topics of interest to I. Franko in the study of Croatian culture are history, literature, language, folklore, ethnography, the history of public opinion and, finally, Slavic studies. Paying much attention to the study of the history and culture of the Croats, Ivan Franko carefully followed the coverage of this topic not only in the literature of the time but also in source materials. He was interested in manuscripts, church writing, monuments of architecture and the arts, and more. The scientist progressively worked out the problems of the theory and methods of studying the folklore of the Croats, carried out specific comparative studies of their folk art, maintained personal contacts with leading scientific organizations engaged in Slavic studies; By translating and using folklore subjects and images, he promoted both Croatian and Slavic folklore in his poetic work.

Key words: Ivan Franko, Croatian literature, Croatian folklore, creative heritage, cultural heritage, cultural relations.

ХОРВАТСЬКА КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА У ТВОРЧИХ ЗАЦІКАВЛЕННЯХ ІВАНА ФРАНКА

Анотація. Мета дослідження – цілісно проаналізувати різножанрові праці Івана Франка на тему вивчення ним хорватської культурної спадщини. **Методологія дослідження** включає у себе поєднання традиційних для такого роду праць принципів історизму й об'єктивності та загальнонаукових й спеціально-історичних методів. **Наукова новизна** статті проявляється у комплексному та всебічному аналізі творчої спадщини Івана Франка, де представлена проблема хорватської культури. **Висновки.** Визначено, що Іван Франко активно займався вивченням культурного життя хорватського народу і при цьому широко використовував досягнення світової славістичної науки, намагався розвивати традиції провідних славістів та пропонував свою модель розвитку і зміцнення українсько-хорватських відносин. Коло питань, які цікавили І. Франка стосовно вивчення хорватської культури, – це історія, література, мова, фольклор, етнографія, історія суспільної думки та,

зрештою, – славістика. Приділяючи багато уваги вивченню історії та культури хорват, Іван Франко уважно слідував за відображенням цієї теми не лише в тогочасній літературі а й в джерельних матеріалах. Його цікавили рукописи, церковна писемність, пам'ятки архітектури і мистецтва тощо. Учений прогресивно займався розробками проблем теорії й методики вивчення фольклору хорват, здійснював конкретні порівняльні дослідження їхньої народної творчості, підтримував особисті контакти з провідними науковими організаціями, які займалися славістикою; шляхом перекладу й використання фольклорних сюжетів і образів у своїй поетичній творчості популяризував як хорватський, так і весь слов'янський фольклор.

Ключові слова: Іван Франко, хорватська література, хорватський фольклор, творча спадщина, культурне надбання, культурні взаємини.

Постановка проблеми. Сьогоднішні привітні зв'язки та активне співробітництво України з Хорватією акумулюють дослідників до регенерації та нових пошуків у контексті ретроспективного дискурсу українсько-хорватських культурно-історичних відносин.

Порушена нами проблема не є новою у царині франкознавства чи слов'янознавства загалом. Хочемо відзначити, що українські вчені обговорювали і продовжують обговорювати різнобічні аспекти українсько-хорватських культурні взаємин у річищі цілого ряду гуманітарних наук і не тільки.

Не поступається в цьому плані і тема зацікавлення І. Франком хорватською культурою. У контексті цього, хочемо акцентувати, що Іван Франко був не лише істориком літератури, а й добрим її теоретиком, критиком та, насамкінець, активним учасником літературного процесу, котрий не лише вивчав українсько-хорватські контакти того часу, а й багато працював над їхнім розширенням і зміцненням.

Вивчаючи хорватську та південно-слов'янську культуру загалом, вчений порушував проблему взаємозв'язків між ними, відшукував подібності, піднімав питання більш критичного та перо-смішеного вивчення писемних надбань цих народів. Створюючи особисту концепцію світової культури, намагався розглянути внесок у неї слов'янських і неслов'янських народів. З цією метою враховував здобутки культурно-історичної та порівняльно-історичної шкіл академічного літературознавства, причому піддавав критиці їхні недоліки.

У літературно-критичних працях, які прямо чи опосередковано стосувалися і хорватської літературної спадщини, І. Франко порівнює факти з історії українського письменства з історією хорватсько-го, з тими явищами, які мали місце в історії слов'янських і неслов'янських літератур.

Найбільше в цьому плані Івана Франка цікавила історія проникнення хорватської пісні в Україну. Тому його інтерес передовсім спрямовувався до знаних діячів культури хорватського народу та його дослідників.

Помітне місце у наукових студіях І. Франка посідає і хорватський фольклор, окремі зразки якого він публікував на сторінках тогочасних вітчизняних і зарубіжних видань. Питання українсько-хорватських фольклорно-літературних зв'язків були актуальним для Івана Франка, оскільки він уважав їх об'єктом серйозного дослідження. Важливим моментом творчої і популяризаторської діяльності українського вченого є переклади з південних слов'ян та відображення тематики й художніх рис його народної пісенної спадщини в оригінальних поезіях.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання зв'язків І. Франка з окремими південно-слов'янськими культурами розглядалися у багатьох дослідженнях. Це переважно праці радянських франкознавців, які висвітлювали зв'язки українського вченого із південнослов'янською (в тому числі і хорватською) літературою і фольклором, його роль у розвитку південнослов'янсько-українських

літературних взаємин. Деякі аспекти цієї проблематики відображені в працях М. Гуця (Гуць, 1966а; Гуць, 1966б), Т. Рудої (Руда, 1974), П. Рудякова (Рудякова, 1987) та інших. В основному дослідники намагаються простежити дослідницькі зв'язки І. Франка з літературою й фольклором усіх південно-слов'янських народів, прямо чи опосередковано торкаючись питань його хорватських літературних взаємин.

У 1991 р. побачила світ монографія знаного франкознавця М. Гольберга, у якій висвітлено проблеми внеску Івана Франка у зміцнення українсько-хорватських культурних зв'язків у контексті українсько-сербських. Розглядаючи ставлення І. Франка до сербської історії, літератури, фольклору вчений сюжетно акцентує на його зацікавленнях хорватською культурою (Гольберг, 1991).

Окремі аспекти досліджуваної проблеми представлені також у спеціальних дослідженнях автора, де акцентується на Франкових зацікавленнях хорватською культурою (Galyk, 2012; Галик, 2012; Галик, 2014).

Мета статті. У запропонованій статті ставимо за мету більш цілісно у всій повноті складності, комплексно розглянути Франковий доробок з теоретичної інтерпретації хорватської культури.

Виклад основного матеріалу. З проблеми хорватської культури Іван Франко залишив після себе чимало рецензій, які публікувалися в основному на сторінках «Записок НТШ» та «Літературно-наукового вісника». Крім того, він часто залучав хорватські матеріали до праць, що стосувалися українського фольклору.

Почнемо з того, що саме період ХІХ ст. як для українців (русинів), так і для хорватів (іллїрійців), і у тому числі усіх слов'янських народів, став часом становлення їхньої мови на національному ґрунті. У контексті зауважимо, що теорія іллїризму полягала у так званому насильному злитті всіх сербів, хорватів і словенців для створення з них однієї іллїрської нації з однією писемністю (Франко, 1981, Т. 29, с. 61). Національні і мовотворчі процеси ширилися як у Галичині, так і на теренах усіх слов'ян. Саме провідні діячі слов'янського світу ставили перед собою мету, основним завданням якої мав бути розвиток національних культур, і водночас не забували про боротьбу з асиміляторською політикою держав-поневолювачів.

І. Франко теж активно долучався до цього процесу і особисто спостерігав за подібною діяльністю інших славїстів. Характеризуючи їхню діяльність у цьому напрямі, зазначив, що 1851 року у Загребі «Матицею іллїрською» була видана латинським і кириличним текстом відозва до всіх слов'янських літературно-наукових товариств. Вона мала бути розіслана славїстам для того, щоб отримати поради щодо того, «як би приблизити різні способи писання у слов'ян один до одного і покласти в душі правдивої слов'янської взаємності правила, по яким би слов'янські наріччя мали розвиватися, щоби на будуще щораз то більше не розбігалися. Коли вже не суджено мати одну письменну мову, то зобов'язані ми, озираючись на давніх греків, пильнувати, щоби мови наші чим дальше і все більше сходилися з собою» (Франко, 1981, Т. 29, с. 74).

Дослідник всебічно розумів хорватську поезію оскільки читав багато спеціальної літератури про неї. Про те, що І. Франко прискіпливо вивчав народну поезію хорватів, свідчить його велика бібліотека, в якій чимало книг про фольклор цього народу. Зокрема, є в ній збірки *Hrvatske narodne pjesme što pjevaju u gornjoj Hrvatskoj, Krajini i turskoj Hrvatskoj*... (knj. 1, Zagreb, 1864) Луки Мар'яновича та *Jačke ili narodne pjesme prostoga i neprostoga puka hrvatskoga*... (Zagreb, 1871.) Фране Курелаца тощо (Гуць, 1966а; Гуць, 1966б, с. 128).

Бездоганне знання хорватського і сербського фольклору дало змогу І. Франкові підійти до його розгляду не ізольовано, а у зв'язку з українським. При його порівняльній характеристиці вчений не об-

межувався простою констатацією подібності усної народної творчості двох народів. Він уважав сербів і хорватів однією нацією, яку, за його словами, «*антагонізм між Сходом і Заходом. . . розломив на дві частини*» (Рудякова, 1987, с. 61) і тому подібність українців з сербськохорватським народом «*іде значно далше, ніж додивився в[исоко]пов[ажний] д. Левитський*» (Франко, 1981, Т. 32, с. 17). На ці подібності також вказувала О. Франко у статті «*Карпатські бойки і їх родинне життя*» (Франко, 1887, с. 217–230).

Цікавою, на наш погляд, є рецензія Івана Франка на працю М. Дашкевича «*Общєніє Южной Руси съ Югославянами въ литовско-польській періодъ ея исторіи между проч[им] – въ думах*». У ній вчений ставить під сумнів безпосередній зв'язок дум з південно-слов'янським фольклором, оскільки мало відомо старих зразків українських дум, де б могли зберегтися докази впливу південнослов'янської пісні. Тому І. Франко вважав, щоб довести бодай вплив хорватського героїчного епосу на думи, треба розглядати ці жанри у розвитку та враховувати всі можливі варіанти. Він доходить висновку, що професор М. Дашкевич, говорячи про українські думи, «*не дає ніякої підстави до твердження про такий чи інший вплив сербських чи болгарських народних пісень на їх зміст і на їх форму. Се ще не значить, що такого впливу зовсім не було, та його в усякім разі треба ще шукати дорогою детального порівняння*» (Франко, 1905, Т. LXVII, Кн. V, С. 14). Проте не володіючи достатніми матеріалами, щоб зробити остаточні висновки, І. Франко утримався від категоричного твердження, що визначальним джерелом подібності був безпосередній вплив південнослов'янської епічної поезії на українську. З цього приводу він зазначає, що «*сербський вплив, коли й відбився на нашій народній творчості, то відбився справді на піснях, творах, зложених для співу, а далеко менше на думах*» (Франко, 1905, Т. LXVII, Кн. V, С. 16).

Окремі висловлювання про фольклор хорватського народу, його збирачів та популяризаторів знаходимо у таких статтях, як: «*Із секретів поетичної творчості*» (Франко, 1981, Т. 31, с. 45–199), «*Przyczynki do podan o Mahometse u slowian*» (Франко, 1894, № 8, с. 70–96), «*Осип Бодяньський*» (Франко, 1981, Т. 34, с. 438–445) тощо.

Вивчаючи українські народні пісні, вчений неодноразово стикався з необхідністю витлумачити їхню схожість із піснями південних слов'ян. З цього приводу зазначав, що «*Існування не тільки розміру, але і мелодії нашої коломийки у сербів [в тому числі і хорват – В. Г.] (так, як існує розмір сербської юнацької пісні у нас) показує, що ся подібність не є випадкова і варто б дошукуватися її джерел*» (Франко, 1981, Т. 32, с. 17).

Щоб розв'язати означену проблему, І. Франко висловив припущення про генетичну єдність коломийкового вірша і десятискладного розміру хорватського епосу. За його словами, цей коломийковий розмір генетично «*в'яжеться безпосередньо з козацькими піснями 10-складового розміру*». Вчений вважає, що коломийка «*в своїй нормальній формі, се той сам 10-складовий вірш із цезурою по 4-тім складі, тільки з повторенням першої часті*» (Франко, 1983, Т. 39, с. 233). Підтверджуючи свою гіпотезу, що коломийковий вірш походить із десятискладовика, акцентує на аналогічному процесі, який відбувався у хорватській народності: «*нечисленні пісні того розміру у сербів переважно женські і виплили безпосередньо з пісень 10-складового розміру через повторення першої часті кожного рядка*» (Франко, 1983, Т. 39, с. 234).

Цікавість І. Франка до південно-слов'янських народів, в тому числі й хорватів, їхніх звичаїв, історії і пісенності дедалі поглиблювалася. Про південнослов'янську народну поезію він згадає і в статті «*Як виникають народні пісні*» (Франко, 1980, Т. 27, с. 57–65). До хорватської пісні звертається вчений і у праці «*Із секретів поетичної творчості*» (Франко, 1981, Т. 31, с. 45–199), в третій частині якої («*Змисл зору і його значення в поезії*») використовує працю Ф. Миклошича («*Die Darstellungen im slavischen*

Epos, Denkschriften der Akademie der Wiss. In Wien. Phil-hist. Klasse, Bd. XXXVIII, 1890, с. 28–40). Тут, на основі цієї праці, І. Франко зазначив, що в слов'янській народній поезії найбільше епітетів зорового характеру, а також порівнянь різного типу, які трапляються у південослов'янській народній пісенності (Франко, 1980, Т. 27, с. 97–98).

Шукав І. Франко і подібності у письменстві між українським та хорватським народами. Він зазначав, що Костянтин, який називався Кирилом, створив граматику слов'янської мови, так звану «*лтицию*», тобто глаголицю «*що й досі заховалася в церковних книгах, уживаних хорватами, далматинцями та босняками. Доказання сього факту вважає д-р Мурко одним із головних здобутків слов'янської філології XIX в.*» (Франко, 1981, Т. 40, с. 26). Такий взаємовплив літератур І. Франко вважав вдячним полем для дослідження, оскільки був переконаний, що «*справа подібності і історичних взаємин між [південними слов'янами – В. Г.] і русинами-українцями*» має неабияке значення і потребує ґрунтовного вивчення (Франко, 1981, Т. 32, с. 17).

Варто зауважити, що вчений розглядав взаємини писемних літератур діалектично. Він наголошував на значному впливі південно-слов'янського письменства, а особливо його церковно-слов'янської гілки, на південно-руську та й загалом на всю староруську літературу (Франко, 1909, Т. LXXXVII, Кн. I, с. 173), але водночас, за словами І. Франка, мав місце і зворотний вплив «*руського-московського і київського письменства. . . на сербів*» як і вплив української літературної традиції та її літературних форм на сербську та хорватську писемність (Франко, 1904, Т. LIX, Кн. III, с. 20).

І. Франко постійно цікавився періодичними етнографічними виданнями, які виходили в Хорватії і присвячувалися вивченню фольклорних особливостей південних слов'ян. Його увагу привернув «*Zbornik za narodni život i običaje južnih slovena*», який почала видавати Югославська Академія наук у Загребі з 1896 р. Розпочинаючи огляд цього видання, зазначає, що «*окрім домепісних «Rad» (4 тому річно), «Starine» (1 том), «Rječnik» (словник), «Ljetopis», «Monumenta ragusina» і «Stari pisci hrvatski», розпочато в тім році видання двох нових збірок, а власне «Zbornik noije Književnosti hrvatske» і omcei «Zbornik za narodni život i običaje»*» (Франко, 1981, Т. 31, с. 120).

Характеризуючи це видання, І. Франко зазначає, що у ньому присутні «*три групи явищ*»: перша частина збірника присвячена повсякденному життю (життя і побут), друга – повсякденним звичаям і віруванням, а остання – діалектології. Загалом, цей збірник, за його словами, «*дає матеріал вельми багатий, різнорідний і, що найважливіше, записаний уміло і старанно*» (Франко, 1981, Т. 31, с. 120).

У згаданому збірнику увагу І. Франка привернула стаття хорватського політичного діяча, засновника та ідеолога хорватської селянської партії (заснованої у 1904 р.) археолога і етнографа, брата знаного хорватського політика Степана Радича – Анте Радича. Характеризуючи цю публікацію, зазначає, що «*д-р Радич висказує принагідно й свої думки про суть і метод нової науки народовідання. Ті думки найбільше підходять до думок пок[іійного] Драгоманова, суть їх висказує д-р Радич ось якими словами: «Більшині європейських народів була накинена, між них внесена чужа для них, готова вже греко-римська цивілізація, готова жидівська віра. Ані тої цивілізації, ані віри європейські варвари не могли дальше розвивати, а тільки мусили їх собі присвоювати довго, важко. Се могли вчинити тільки одиниці, а величезна більшіна лишилася при своїому знанні (чи, краще сказати, незнанні) і при своїй вірі. Зробилася прірва між тою по-чужому «просвіченою» меншиною і сею «дурною» більшиною. . .»*» (Франко, 1981, Т. 31, с. 121–122).

Аналізуючи сказане А. Радичем, І. Франко доходить висновку, що його слова є дещо «*гарячими*», оскільки не було такого різкого розділу між темною масою і освіченою меншиною, як стверджував

А. Радич. З цього приводу зауважує, що протягом століть безупинно йшла інфільтрація думок, вірувань, звичаїв від вищих верств до нижчих та навпаки, знизу догори. Підсумовуючи свої переконання, І. Франко акцентує, що *«збираючи і розслідуючи зостанки свого вікового процесу, наука народові дання (фольклору) є частиною ширшої науки – історії цивілізації людської»*, адже вона є вчителькою життя (Франко, 1981, Т. 31, с. 122).

Одним із перших в Україні І. Франко відгукнувся і ґрунтовною рецензією на книгу перекладів М. Старицького *«Сербські народні думи і пісні»*. Звертаючи увагу на спільні риси південнослов'янського та східнослов'янського фольклору, рецензент подає патетичну оцінку сербському та хорватському епосу, який вважає *«найвеличнішим між усіма, які утворила фантазія слов'янських народів»* (Франко, 1980, Т. 26, с. 52). Детально аналізуючи юнацькі пісні *«Косове поле»* та *«Банович Страхиња»*, вчений зачіпає питання поетики, композиції, помічає блискучу образність народної пісенності. Характеризуючи її, він убачає монотонності між південнослов'янськими юнацькими піснями та українськими думами, хоча за змістом вони дещо відрізняються між собою тональністю і ритмом. Це І. Франко пояснює передовсім впливом історичних умов на творення хорватського та українського героїчного епосу (Франко, 1980, Т. 26, с. 53–58).

У своїх дослідженнях І. Франко звертався також до питання стилю південнослов'янських пісень. В обширній праці *«Із секрету поетичної творчості»* аналізує роль органів чуття в психічному житті людини, її спроможності творити і сприймати поезію. Зокрема, в окремому розділі *«Змисл зору і його значення в поезії»* наводить цифровий огляд епітетів, які були взяті з області зору, дотику, слуху та доходить висновку, що сербохорватські пісні характеризуються перевагою зорових епітетів над іншими їхніми видами (Франко, 1981, Т. 31, с. 97–102).

Питанням зв'язків українських народних пісень із південнослов'янськими цікавився І. Франко у *«Студіях над українськими народними піснями»*. У цій великій праці вчений аналізує низку хорватських балад та доводить, що всі вони були джерелами подібних за змістом українських творів. Таких висновків він дійшов, вивчаючи збірку хорватських пісень, зібраних Л. Мар'яновичем (*«Hrvatske narodne pjesme, što pjevaju u gornjoj Hrvatskoj krajini i na Turskoj Hrvatskoj...»*) (Кн. 1. – Загреб, 1861) (Франко, 1984, Т. 42, с. 66).

Хорватська народна пісенність цікавила І. Франка і як вченого-фольклориста, і як поета-перекладача. У листі до М. Драгоманова від 14 червня 1893 р. він пише: *«... в вільних хвилях упиваюся сербськими піснями Вука і перекладаю з них, що мені особливо сподобається. Хотів би я перекладати і з часом видати усі легенди сербські, а надто вибірку з пісень гайдуцьких, полишених на боці Старицьким; у деяких з них дуже інтересні новелістичні теми»* (Франко, 1986, Т. 49, с. 406). А вже в наступному, від 6 жовтня 1893 р., сповіщає, що має намір видавати в майбутньому літературно-науковий журнал *«Житє і Слово»*, де буде друкувати південнослов'янські *«моралізуючі легенди та деякі пісні, пропущені Старицьким, а покрєвні з нашими або інтересні з інших поглядів»* (Франко, 1986, Т. 49, с. 420). І ось через два роки, у 1895 р. у першому та третьому томах *«Житя і Слова»* під рубрикою *«Із слов'янської народної епіки»* було надруковано чотири (у I т. 3 пісні, у III т. 1 пісня) Франкові переклади із південнослов'янського фольклору (Франко, 1976, Т. 5, с. 86–96) – *«Мати святого Петра»* (Франко, 1895, Кн. I, За Январ і Февраль, с. 7–8), *«Найбільші гріхи»* (Франко, 1895, Кн. I, За Январ і Февраль, с. 8), *«Невдячні сини»* (Франко, 1895, Кн. I, За Январ і Февраль, с. 8–9) та *«Зрада жінки Груя Новаченка»* (Франко, 1895, Кн. III, За Май і Іюнь, с. 326–333).

Франкові переклади характерні тим, що пронизані велетенською художньою вправністю, точністю, збереженням форми оригіналу і структурних основ. Саме він уперше в історії українського

мистецтва висунув цей принцип, вимагаючи збереження структурних елементів і дотримання форм оригіналу. На жаль, не всі початі переклади І. Франко довів до кінця, але і те, що було ним зроблене на перекладацькій ниві, показує нам широкий діапазон його інтересів щодо вивчення культури не лише хорват, а й інших народів світу.

Займаючись перекладами південно-слов'янської пісенності, І. Франко значну увагу приділяє хорватському гайдуцькому епосу. Гайдуцькі пісні, певну кількість яких переклав, становлять окремі і найбільші цикли цього епосу. Вчений захоплювався й літературними творами, що висвітлювали гайдуцьке життя. Зокрема, 1899 року у «Літературно-науковому вістнику» друкує «Поему про білу сорочку», в основу якої поклав хорватський вірш, віднайдений Франом Курелацем і виданий ним у своїй збірці хорватських пісень «*Jačke ili narodne pësme prostoga I neprostoga puka hrvatskoga*» надрукованої в Загребі у 1871 р. (Франко, 1976, Т. 5, с. 31).

У передмові до цієї поеми, автор пише: «*Курелац догадується, що опублікований ним хорватський текст, знайдений ним у двох відписах із XVII в., є переклад із якоїсь старонімецької поеми, зложеної, мабуть, у Відні. Ані про сеї німецький оригінал, ані про того, хто і коли переклав сю поему на хорватську мову (інтересно, що переклав коломийковим розміром, хоч і неримованими куплетами!), Курелац не міг дошукатися ніяких ближчих звісток. Він тільки здогадується, що поемка, в хорватському затитулована «Aleksander», в німецькому мала титул «Die schöne Juliane»*» (Франко, 1976, Т. 5, с. 31).

Пишучи «Поему про білу сорочку», І. Франко так і не поставив собі за мету знайти інші джерела, які могли б пролити світло на історію її походження, а просто написав її під «*враженням хорватського тексту восени 1897 р.*», при цьому зауваживши, що «*Чайченкова «Дума про княгиню-кобзаря», що має дуже подібну тему, в часі написання сеї поеми була»* йому невідома (Франко, 1976, Т. 5, с. 31).

Хочеться зазначити, що І. Франко не подав жодних приміток до даної поеми, хоча до інших переробок творів часто додавав докладні пояснення із посиланнями на різного роду джерела. Очевидно, записана Ф. Курелацем пісня, справила на нього велике враження, яке викликало бажання створити відповідні образи та втілити їх у життя. Сюжет «Поєми про білу сорочку» показує, що І. Франко сприйняв запис Ф. Курелаца як такий, у якому відображені особливості хорватського фольклору та риси хорватської спільності (Гольберг, 1991, с. 123).

Основний мотив поеми «Поєми про білу сорочку» – визволення жінкою-гайдучкою свого чоловіка з полону за допомогою майстерної гри на музичному інструменті. «Поєма про білу сорочку» забарвлена унікальним знахідками І. Франка, барвами в душі народнопісенної епіки (Франко, 1976, Т. 5, с. 32–53; Гольберг, 1963, Вип. 3, с. 135–155).

Зазначимо, що «Поєму про білу сорочку», І. Франко включив до своєї збірки «Поєми», яка побачила світ у 1899 р. До неї увійшли також поеми «*Істоар*», «*Сатні й табуни*», «*Бідний Генріх*» і «*Похорон*». У передмові до збірки поєм вчений вставив слова Т. Шевченка «*Звичайно – крадене*» та зазначив: «*Коли правда те, що головне значення поезії в тім лежить, що вона розширює нашу індивідуальність, збагачує душу такими враженнями і почуваннями, яких вона не знала би в звичайнім житті або не знала би в такій силі і ясності, то думаю, що передача чужомовної поезії, поезії різних віків і народів рідною мовою збагачує душу цілої нації, присвоюючи їй такі форми і вирази чуття, яких вона не мала досі, будуючи золотий міст зрозуміння і спочування між ними і далекими людьми, давніми поколіннями»* (Франко, 1976, Т. 5, с. 7).

Створюючи «міст» розуміння між народами, І. Франко розгортає широку діяльність, основною метою якої є максимальне розширення взаємозв'язків між українцями і хорватами та усіма південнослов'янськими народами. Тому він починає багато працювати над тим, щоб кращі зразки

хорватської літератури та й, зрештою, південнослов'янської, стали духовним надбанням українського народу, а українські відповідно – південнослов'янського й світу загалом. Для досягнення цієї мети залучав усі можливі засоби. Насамперед це були переклади, дослідження і критичні статті, творче запозичення окремих сюжетів з культури південнослов'янських народів та видавнича робота.

Отже, роблячи переклади південно-слов'янської писемності, І. Франко намагався їх популяризувати у своєму суспільстві, оскільки саме в перекладах убачав «*підвалини власного письменства*». З цього приводу говорив: «*Тільки те, що здобудемо своєю працею, стане нашим добром. От тому-то я старався присвоювати нашому народові культурні здобутки інших народів і знайомити інших з його життям*» (Франко, 1981, Т. 31, с. 309).

Висновки і перспективи подальших розвідок цього питання. Все те, що зробив І. Франко для ознайомлення українського народу із кращими зразками писемності хорватів й усіх слов'ян, є, беззаперечно, його великою заслугою. Саме студіюючи пам'ятки слов'янської писемної культури, пишучи розвідки про ці народи, досліджуючи фольклор та перекладаючи їхні твори, вчений збагатив українську літературу та історію різними темами, образами та ідеями. Про масштаби зацікавлення І. Франка південнослов'янською народною поезією свідчить і його велика бібліотека, у якій зберігається чимало книг про культурне життя хорватського народу, що може прислужитися дослідникам-франкознавцям, у перспективі, до ще більш ґрунтовнішого вивчення порушеної нами проблеми.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Галик В. М. (2012). *Хорватія у житті та творчій спадщині Івана Франка*. Дрогобич: РВВ ДДПУ імені Івана Франка, 258 с.

Галик В. М. (2014). Хорватський фольклор у наукових зацікавленнях Івана Франка. *Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка / Редактори-упорядники В. Ільницький, А. Душний, І. Зимомря*, Вип. 9, 3–10.

Гольберг М. (1963). З творчої історії «Поєми про білу сорочку» Івана Франка. *Міжслов'янські літературні взаємини*. Вип. 3, 135–155.

Гольберг М. Я. (1991). *Іван Франко та українсько-сербські культурні зв'язки*. Львів, 141 с.

Гуць М. (1966а). Іван Франко – дослідник сербохорватської народної пісні. *Українське літературознавство*. Вип. 1, 134–139.

Гуць М. (1966b). *Сербо-хорватська народна пісня на Україні*. Київ, 206 с.

Руда Т. П. (1974). *Іван Франко – дослідник слов'янського фольклору*. Київ, 156 с.

Рудяков П. М. (1987). *Українсько-хорватські літературні взаємини в XIX – XX ст.* – Київ, 135 с.

Франко І. (1895). Майка святого Петра. *Житє і Слово. Вістник літератури, історії і фольклору*. Кн. I., За Январ і Февраль, 7–8.

Франко І. (1895). Невјера љубе Грујичине. *Житє і Слово. Вістник літератури, історії і фольклору*. Кн. III, За Май і Іюнь, 326–333.

Франко І. (1903). Кулаковскій Платонъ. Начало русской школы у Сербовъ в XVIII в. Очеркъ по истории русскаго вліянія на югославскія литературы // *Известия ОРЯС АН*. 1903. Кн. II. С. 246–311. *Записки НТШ*. Т. LIX, Кн. III, 20–21.

Франко І. (1905). Дашкевичъ Н. П. Общєніє Южной Руси съ Юго-славянами въ литовско-польскій періодъ ея истории между проч[им] – въ думахъ // *Изборникъ Київскій*. – [1904]. С. 119–137. *Записки НТШ*. Т. LXVII, Кн. V, 14–16.

Франко І. (1908). Murko M. Geschichte der älteren südslavischen Litteraturen // *Die Literaturen des Ostens in Einzeldarstellungen*. Leipzig: C. F. Amelangs Verlag, 1908. Bd. V. Abt. 2. X+248 S. *Записки НТШ*. Т. LXXXVII, Кн. I, 171–178.

Франко І. Я. (1976 – 1986). *Зібрання творів*. (в 50 т.). Київ: Наукова думка.

Франко О. (1887). Карпатські бойки і їх родинне життя. *Перший вінок (жіночий альманах)*. Львів, 217–230.

Franko I. (1894). Przyczynki do podań o Mahomecie u słowian. *Wisła*, № 8, 70–96.

Galyk V. M. (2012). *Ivan Franko i hrvatska kulturna baština*. Zagreb: Hrvatsko-ukrajinsko društvo, 153 s.

REFERENCES

Franko I. (1894). Przyczynki do podań o Mahomecie u słowian. [Contribution to the application of Mahomet in the Slavs]. *Wisła*, 8, S. 70–96. [in Polish].

Franko I. (1895). Nevjera lube Hrujychyne. [Disbelief loves Grujicine]. *Zhytie i Slovo. Vistnyk literatury, istorii i folkloru*. Kn. III, Za Mai i liun, S. 326–333. [in Ukrainian].

Franko I. (1895). Majka svetoha Petra. [St. Peter's Mother]. *Zhytie i Slovo. Vistnyk literatury, istorii i folkloru*. Kn. I., Za Yanvar i Fevral, S. 7–8. [in Ukrainian].

Franko I. (1903). Kulakovskiy Platon. Nachalo russkoi shkoly u Serbov v XVIII v. Ocherk po istorii russkago vliianiia na yuhoslavskiiia literatury // Izvestiya ORIYAS AN. – 1903. – Kn. II. S. 246–311. [Kulakovskiy Platon. The beginning of the Russian school at the Serbs in the XVIII century. Essay on the history of Russian language in Yugoslav literature // Izvestiya ORIYAS AN. – 1903. – Pr. II. – S. 246–311.]. *Zapysky NTSH*. T. LIX, Kn. III, S. 20–21. [in Ukrainian].

Franko I. (1905). Dashkevych N. P. Obshchenie Yuzhnoi Rusy s Yuho-slavianamy v lytovsko-polskij period eia ystorii mezhdz prochl'ym – v dumakh // Izbornik Kievskij. – [1904]. S. 119–137. [Dashkevich N. P. Communion of Southern Russia with the South Slavs in the Lithuanian-Polish period of its history, among other things [in it] – in thoughts // Izbornik Kiev. – [1904]. – S. 119–137.]. *Zapysky NTSH*. T. LXVII, Kn. V, S. 14–16. [in Ukrainian].

Franko I. (1908). Murko M. Geschichte der alteren sudslavischen Litteraturen // Die Literaturen des Ostens in Einzeldarstellungen. – Leipzig: C. F. Amelangs Verlag, 1908. – Bd. V. – Abt. 2. – X+248 S. [Murko M. History of the older South Slavonic literature // The literatures of the East in one-time presentations. – Leipzig: C. F. Amelang's publishing house, 1908. – Vol. V. – Dept. 2. – X+248 p.]. *Zapysky NTSH*. T. LXXXVII, Kn. I, S. 171–178. [in Ukrainian].

Franko I. Ya. (1976 – 1986). *Zibnannia tvoriv. (v 50 t.)*. [Collection of works. (v 50 t.)]. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].

Franko O. (1887). Karpatski boiky i yikh rodynne zhyttia. [Carpathian fights and their family life]. *Pershyi vinok (zhynochyi almanakh)*. Lviv, S. 217–230. [in Ukrainian].

Galyk V. M. (2012). *Ivan Franko i hrvatska kulturna bastina. [Ivan Franko and Croatian Cultural Heritage]*. Zagreb: Hrvatsko-ukrajinsko društvo, 153 s. [in Croatian].

Halyk V. M. (2014). Khorvatskyi folklor u naukovykh zatsikavlenniakh Ivana Franka. [Croatian Folklore in Ivan Franko's Scientific Interests]. *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk: mizhvuzivskyi zbirnyk naukovykh prats molodykh vchenykh Drohobyt'skoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka / Redaktory-uporiadnyky V. Ilnytskyi, A. Dushnyi, I. Zymomria*, 9, S. 3–10. [in Ukrainian].

Halyk V. M. (2012). *Khorvatia u zhytti ta tvorchii spadshchyni Ivana Franka. [Croatia in the life and creative heritage of Ivan Franko]*. Drohobych: RVV DDPUI imeni Ivana Franka, 258 s. [in Ukrainian].

Holberh M. (1963). Z tvorchoi istorii «Poemy pro bilu sorochku» Ivana Franka. [From the creative story «Poems about the white shirt» by Ivan Franko]. *Mizhslavianski literaturni vzaiemyny*, 3, S. 135–155. [in Ukrainian].

Holberh M. Ya. (1991). *Ivan Franko ta ukrainsko-serbski kulturni zviiazky. [Ivan Franko and Ukrainian-Serbian Cultural Relations]*. Lviv, 141 s. [in Ukrainian].

Huts M. (1966a). Ivan Franko – doslidnyk serbokhorvatskoi narodnoi pisni. [Ivan Franko is a researcher of Serbo-Croatian folk song]. *Ukrainske literaturoznavstvo*, 1, S. 134–139. [in Ukrainian].

Huts M. (1966b). *Serbo-khorvatska narodna pisnia na Ukraini. [Serbo-Croatian folk song in Ukraine]*. Kyiv, 206 s. [in Ukrainian].

Ruda T. P. (1974). *Ivan Franko – doslidnyk slovianskoho folkloru. [Ivan Franko is a researcher of Slavic folklore]*. Kyiv, 156 s. [in Ukrainian].

Rudiakov P. M. (1987). *Ukrainsko-khorvatski literaturni vzaiemyny v XIX – XX st. [Ukrainian-Croatian literary relations in the 19th – 20th centuries]*. Kyiv, 135 s. [in Ukrainian].

Микола ГАЛІВ – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри історії України Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, вул. Івана Франка, 24, м. Дрогобич, Україна, індекс 82100 (halivm@yahoo.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7068-3124>

ResearcherID: F-3855-2018

Mykola HALIV – PhD (Education), Associate Professor of the Department of History of Ukraine, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, 24 Ivan Franko Street, Drohobych, Ukraine, postal code 82100 (halivm@yahoo.com)

CONSERVATIVE EPISTEMS OF THE HISTORICAL AND PEDAGOGICAL NARRATIVE IN UKRAINE (second half of XIX – beginning of XXI century)

Summary. The purpose of the article is to explicate and analyze conservative tendencies in the historical and pedagogical works of Ukrainian scientists of the second half of the XIXth – beginning of the XXth centuries. **The methodology of the research** consists of the principles of scientific, objectivity, historicism, historical-typological, historical-systemic, contextual-interpretive, lexical-semantic and logical-semantic methods. **The scientific novelty** is that for the first time in the Ukrainian historical and pedagogical science an attempt was made to identify and comprehensively analyze the influence of conservative political and ideological visions on the works of domestic historians of pedagogy of the second half of the XIXth – beginning of the XXth centuries. **Conclusions.** Thus, the conservative views of a part of the Ukrainian researchers of the pedagogical past have been reflected in their narratives. They manifested themselves in pro-imperial orientations, understanding of religion as the basis of the national spirit, as well as culture and pedagogy, upholding church schooling, recognizing autocracy as a natural phenomenon and necessary for Russian society. Such visions were justified by historical tradition, the need to preserve or return to eternal values.

Key words: conservatism, history of pedagogy, narrative, autocracy, liberalism.

КОНСЕРВАТИВНІ ЕПІСТЕМИ ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНОГО НАРАТИВУ В УКРАЇНІ (друга половина XIX – початок XXI ст.)

Анотація. Мета статті – експлікувати та проаналізувати консервативні тенденції в історико-педагогічних працях українських вчених другої половини XIX – початку XX ст. **Методологія дослідження** складається з використання принципів науковості, об'єктивності, історизму, історико-типологічного, історико-системного, контекстуально-інтерпретаційного, лексико-семантичного та логіко-семантичного методів. **Наукова новизна** полягає у тому, що вперше в українській історико-педагогічній науці зроблено спробу виявити та різнобічно проаналізувати вплив консервативних політико-ідеологічних візій на праці вітчизняних істориків педагогіки другої половини XIX – початку XX ст. **Висновки.** Отже, консервативні погляди певної частини вітчизняних дослідників педагогічної минувшини, відбилися у їхніх наративах. Вони проявлялися у проімперських орієнтирах, розумінні релігії як основи національного духу, а також культури та педагогіки, відстоюванні церковного шкільництва, визнанні самодержавства явищем природним і необхідним для російського суспільства. Такі візії обґрунтовувалися історичною традицією, потребою збереження або повернення до вічних цінностей.

Ключові слова: консерватизм, історія педагогіки, наратив, самодержавство, лібералізм.

Постановка проблеми. На вітчизняний історико-педагогічний наратив значний вплив мали політико-ідеологічні доктрини: ліберальна, консервативна, соціалістична (радянського взірця) та

націоналістична. Перебуваючи на засадах певної ідеології, українські дослідники педагогічної минувшини, свідомо або ж несвідомо транслювали у своїх працях притаманні їм соціально-політичні погляди та цінності. Відтак історичний образ шкільництва та педагогічної думки поставав у їхніх наративах у своєрідному ідеологічному світлі. Виявлення й аналіз впливів зазначених політико-ідеологічних систем, зокрема консервативної, постає необхідним завданням дослідження епістемологічної проблематики історії педагогіки як наукової дисципліни.

Аналіз останніх досліджень. Увага до ідеологічної заангажованості наукових, зокрема історичних, педагогічних та історико-педагогічних праць, поступово зростає у вітчизняній науці, спрямованій на аналіз методологічних, або більш ширше – епістемологічних засад сцієнтистської думки. Зокрема, О. Сухомлинська проаналізувала ідеологічні конструкти в радянській педагогічній науці (Сухомлинська, 2014). М. Галів розкрив консервативні візії М. Маккавейського у його історико-педагогічних текстах (Галів, 2017). Вплив політичної діяльності та ідеологічних позицій вітчизняних вчених на їхній наратив найбільш комплексно показано на прикладі творчості М. Грушевського. Відзначимо, зокрема публікацію В. Тельвака про ставлення видатного історика (зокрема й історика освіти) до українсько-польського протистояння у Львівському університеті (Тельвак, 2017). Загалом, відзначимо, що окреслена нами проблематики ще недостатньо вивчена й потребує подальших досліджень.

Мета статті – експлікувати та проаналізувати консервативні тенденції в історико-педагогічних працях українських вчених другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Виклад основного матеріалу. Консервативні позиції були притаманні політичним поглядам значної частини академічної інтелігенції Російської імперії ХІХ ст. Серед них особливо виділяються історики педагогіки, які походили зі священничих родин й здобували освіту та пізніше працювали у закладах освіти духовного профілю (Ю. Кміт, М. Маккавейський, М. Петров, Ф. Тітов та ін.). Аналізуючи український історико-педагогічний наратив, відзначимо, що консервативні ідеї найбільш чітко простежуються у працях середини ХІХ – початку ХХ ст., а згодом бачимо певні рецидиви консервативного мислення. Загалом, виділимо такі прояви консерватизму в працях істориків педагогіки:

По-перше, *визнання і підтримка існуючого державного ладу політичного режиму, його зінертої на традицію ідеології.* Зазначена тенденція була цілком закономірною для перших істориків освіти і педагогічної думки України, які сформувалися як особистості у першій половині ХІХ ст. в умовах розквіту самодержавних режимів – австрійського та російського. Цілком природним було виявлення в їхніх працях особливого пошанування правителів та монарших осіб. Для прикладу, Й. Міхневич у нарисі історії навчальних закладів Південної України (1843) славу «просвітителя Ново-Росії» віддав «імператору Олександру Благословенному», бо при ньому в краї з'явилися школи всіх родів, а при його «мудрому наступнику» Миколі І вони примножені, реорганізовані і підкорені строгим правилам шкільного статуту (Михневич, 1843, с. 7). Можна було б сприйняти такі славослів'я як звичайну для тих часів ідеологічну необхідність, потрібну для цензури, проте дослідник часто висловлював подібні реверанси (Михневич, 1843, с. 31, 38, 48). Утім вони є цілком закономірними у суворі часи «миколаївського режиму».

Учені переважно схвально оцінювали діяльність уряду у сфері освіти. Випускник Київської духовної академії М. Булгаков у 1843 р., пишучи про утворення своєї alma mater, славив «турботливий і мудрий Уряд» та імператора Олександра І (Булгаков, 1843, с. 203). Подібно Й. Міхневич того ж року відкриття шкіл у містах Південної України розглядав як «благодіяннями Уряду», з пієтетом заявляючи, що усі «погляди Уряду були доволі обширні і схилялися до доставлення засобів пристойної

освіти всьому Новоросійському населенню» (Михневич, 1843, с. 8). Пишучи про відкриття гімназії у Сімферополі, дослідник наголосив: «мудрий Уряд дарував жителям цієї країни засоби вищої освіти» (Михневич, 1843, с. 14). Водночас зробив комплімент і місцевим чиновникам від освіти: «Понад-те шкільне Начальство старється помічати знову виникаючі місцеві потреби і задовільняти їх по мірі можливості» (Михневич, 1843, с. 9–10).

Симпатіями до самодержавства, абсолютної монархії відзначалися політичні погляди М. Лавровського. В історичному минулому вчений намагався побачити прояви подібної форми правління. Для прикладу наведемо такий сублімований пасаж із праці дослідника про давньоруські школи (1854): «Християнство було введено у нас *по волі єдиногодержавного В. Князя Руського, по волі, яка була законом для всієї його Держави, введено було по загальному урядовому розпорядженню, обіймавшому всю Русь*. Пригадаймо ту чудову картину хрещення народу в Києві, від якої, за виразом літописця, раділи небо і земля, — і переконаємося, що *розпорядження Володимира не допускало винятків*» (курсив наш. — Авт.) (Лавровський, 1854, с. 65). Думка про всевладдя князя Володимира для М. Лавровського безсумнівню.

Відомий своїми монархістськими поглядами Г. Булашев у нарисі історії церковно-парафіяльної школи в Київській єпархії (1894) наголошував: десятиліття тому «з висоти Всеросійського Престолу прозвучав Державний заклик нині благополучно царюючого Государя Імператора Александра Александровича III» до духовенства виконувати обов'язок вчительства (Булашев, 1894, с. 205). Про цього ж царя писав як про «мудрого і завбачливого Монарха» (Булашев, 1894, с. 206). Зауважимо, що такі дифірамби та патетика нагадують історико-педагогічний наратив першої половини XIX ст., а для другої частини цього століття були рідкістю навіть у працях переконаних консерваторів.

Професор Київської духовної академії та університету св. Володимира С. Голубев виявляв монархістські погляди. Як послідовний консерватор, він запевняв, що Київська духовна академія впродовж усієї своєї історії берегла древнє православ'я і російське самодержавство (Голубев, 1907, с. 228). На таких же позиціях перебував і Ф. Тітов, який у монографії про відносини правлячого «російського Дому Романових» до Київської духовної академії (1913) підкреслював «милості» і «покровительство» представників цієї династії до освіти в Західній Русі. Учений навіть запевняв, що академія була провідником у свідомості «південно-російського народу ідеї любові і відданості російським государям із Дому Романових» (ІР НБУ, ф. 175, спр. 70, арк. 36–37).

Професор М. Маккавейський також висловлював прихильність до абсолютистського режиму імперії Романових. У 1895 р. він стверджував, що тільки в самодержавстві запорука політичної міцності і могутності російського народу, запевняв у любові народу до Богом даного «православного Царя-Отця», який знає потреби свого народу і турбується про його благополуччя» (Маккавейський, 1895, с. 44–45). Осмислення вченим монархічного ладу як природного, онтологічного для російського народу, безумовно, виявляє його консерватизм.

Консервативно-монархічними поглядами відзначався і український історик освіти з Галичини П. Свистун. Попри москвофільські симпатії, цей учений виявився чи не єдиним із західноукраїнських авторів, хто у своєму історико-педагогічному наративі взявся підкреслювати право австрійського престолу на Галичину. Згадуючи про перший поділ Польщі, дослідник розповів, що австрійські імператори, будучи водночас королями угорськими, носили титул «королів Галіції і Лодомерії» (Swistun, 1886, с. 22). Польський дослідник Ф. Майхровіч, написав глорифікувальну працю на честь Франца Йосифа I, наголошуючи на його справедливості, розумі і неослабній енергії (Ф. М., 1916, с. 195–196).

Прихильність учених до політики Російської імперії виявлялася в негативному ставленні до її противників. Так, Т. Флоринський у праці з нагоди 300-ліття народження Я. А. Коменського у темних фарбах подав історію чехів після білогорської поразки: «... чеські землі віддані в повне розпорядження і завідування єзуїтів, а разом з тим і весь чеський народ майже на два століття заглибився в якийсь змертвілий стан, перетворився на неживий, спотворений труп» (Флоринський, 1892, с. 6). Вину за це дослідник, очевидно, покладав на імперію Габсбургів. Так само й М. Макавейський, пишучи статтю про Я. А. Коменського, наголосив на глибокому обуренні педагога політикою «австрійського дому» (Макавейський, 1911, с. 441–442). Безумовно такі конотації пояснюються актуальним політичним моментом, адже на той час Австро-Угорська та Російська імперії належали до протилежних військово-політичних блоків – Троїстого союзу й Антанти.

Окремі дослідники історії педагогіки прихильно відгукувалися про включення до складу Росії українських та білоруських земель. Зокрема, М. Петров у дослідженні з історії Могілянської колеїї у другій половині XVII ст. назвав мирний договір Московії і Польщі 1686 р. подією, що мала велетенське значення, бо Київ відійшов до Росії (Петров, 1895, с. 46). Політику Катерини II, спрямовану на знищення гетьманської України та автономії Київської академії, М. Петров виправдовував впливом двох чинників: ліберальним духом того часу і особистими неприємними враженнями, які отримала Катерина II від представників Малоросії, зокрема й Київської академії (Петров, 1906, с. 453–454). Зазначеним чинниками автор надавав негативного звучання. Крім того, оскільки впливом лібералізму він пояснював негативні кроки Катерини II, то й самому лібералізму вчений, вочевидь, надавав від'ємного значення.

Найбільш чітко політичні візії М. Петрова проявилися у трактуванні ним взаємин між Україною («Малоросією») та імперським центром. Він, безумовно, схвально оцінював входження українських земель до складу Московії. Так, аналізуючи зміст укладеної в Київській академії драми «Милість Бога» («Богдан Хмельницький»), М. Петров вів мову про «щасливе становище Малоросії під державою російських государів» (Петров, 1866, с. 374). Вкрай негативно науковець ставився до ідеї окремішності України від Росії. У своїх історико-педагогічних працях, де принагідно згадувалися українські гетьмани, М. Петров засуджував тих із них, які намагалися провадити самостійницьку політику. Так, гетьмана І. Виговського вважав зрадником («...зрадивши Росії і передавшись Польщі») (Петров, 1895, с. 28). Петицію гетьмана К. Розумовського 1763 р. від імені козацької старшини про відновлення всіх попередніх прав і привілеїв затаврував, як «сепаратистські прагнення Малоросії» (Петров, 1906, с. 454–455).

У працях М. Петрова проглядаються й деякі геополітичні візії, які будувалися на етнічних засадах й загалом відбивали погляди владної верхівки імперії. Так, в одній зі своїх історико-педагогічних статей учений наводив інформацію про закордонних студентів, які навчалися в Київській академії у XVIII ст. При цьому вказав на невизначеність поняття «закордонний», наголосивши на тому, що такі «закордонні» студенти походили переважно з правобережної України, Білорусі і Литви, Холмської Русі і Галичини, які на той час входили до Польсько-Литовської держави. І одразу ж переходячи до сучасності, М. Петров констатує: «Із цих країн тільки Галичина залишається для Росії закордонною країною» (Петров, 1904, с. 2). Така ремарка виявляє розуміння вченим нібито природності та закономірності належності до Росії перелічених вище регіонів, а відтак і нелогічності становища Галичини як закордону для Росії. Вочевидь, учений дотримувався думки про доцільність включення до складу Росії усіх земель, які мали певне «руське» минуле.

По-друге, консервативні погляди знаходили прояв і в акцентуванні на *обов'язку служіння державі кожного підданого монархії*. Вірогідданські пасажі, котрі ніколи не з'являлися у наративах ліберальних істориків педагогіки, вказували серед авторів деяких історико-педагогічних праць прихильників існуючого ладу. Так, І. Сребницький, ретроспективно висвітливши минуле Ніжинського лицю, врешті наголосив на тому, що «... за весь час існування юридичного Лицеу ми не зустрічаємо ні найменшої вказівки на які-небудь внутрішні «історії» в роді зіткнень студентів з професорами чи начальством, непокура, а тим більше що небудь з характером політичним» (Сребницький, 1895, с. 28). Утім, бажання підкреслити політичну благонадійність лицю та його студентів було викликане й наявністю «плями» в минулому закладу – виявлення «вільнодумства» серед професорів і студентів, що, як відомо, спровокувало реорганізацію гімназії вищих наук в юридичний лицей.

По-третє, *дотримання засад офіційної імперської державної політики* (насамперед Російської та Австро-Угорської імперій) у *національно-політичній сфері*. Остання, як відомо, зосереджувалася на політичній та національній асиміляції підкорених народів і племен. Ще Й. Міхневич у 1843 р. непрямо висловився за зросійщення татар, трактуючи утворення російськомовних шкіл для татарських дітей як «народне благо» і щиро дивуючись, чому ці заклади майже не відвідуються, натомість медресе, як і раніше, наповнені. Учений шкодував, що татари не хочуть вчитися «по-російськи» (Міхневич, 1843, с. 16). Цікаво, що Й. Міхневич пояснював небажання татар навчатися в російських навчальних закладах їхньою «впертістю», трактуючи їх немов малосвідомих дітей, що вередують, попри «добродчинні впливи Уряду». А відтак висловив сподівання, що вони, як і неслухняні діти, отямляться, «задовольнять загальні очікування і виправдають добродчинні міри Уряду» (Міхневич, 1843, с. 16, 17). Наведені тези виявляють певне зверхнє ставлення автора до представників східних народів, які втратили власну державність. Вважаємо це виявом певного колоніального патерналізму, притаманного для деяких народів і країн-метрополій у колоніальну добу.

Подібних позицій дотримувався й М. Лавровський. Як відзначав дослідник його життя і творчості А. Будилович, у питаннях російської «окраїнної політики» вчений тримався загалом тих поглядів, які відстоював І. Аксаков і Ю. Самарін у публіцистиці, а М. Мілютин та М. Маннасейн у державному житті. Не забув відзначити й те, що ні в Харкові, ні в Ніжині М. Лавровський не захоплювався українофільством, котре сам А. Будилович назвав «зловредною маниловщиною» (Будилович, 1900, с. 91). С. Голубев, аналізуючи історію Львівської братської школи, вів мову про І. Борецького, який начебто пробудив свідомість у «російських людях» Південно-Західної Русі, що «спасіння і процвітання її можливе тільки під скіпетром Московських Царів єдинокровних і єдиновірних» (ІР НБУ, ф. 194, спр. 20, арк. 51). Безумовно, теза про «спасіння» України під зверхністю «єдинокровних» правителів з династії Романових мала великодержавницьке консервативно-ідеологічне походження.

Професор університету св. Володимира М. Владимирський-Буданов, пишучи історію цього навчального закладу, підтримував заходи уряду, спрямовані на посилення російського впливу в Південно-Західному краї та ослаблення наслідків діяльності урядовців-поляків щодо колонізації освіти. На його переконання, до початку 1830-х рр. уся середня і вища освіта «російського південного-заходу» була польською за мовою і напрямом, весь край отримав вигляд польської провінції, за вищими і середніми керівними класами не було видно «багатомільйонної маси російського сільського населення» (Владимирський-Буданов, 1884, с. 2). Трактуючи місцеве українське населення як російське, вчений виправдовував упровадження російськомовних закладів освіти, як таких, що відповідають природно-історичному стану речей. Новозаснований 1834 р. у Києві університет, за його визначен-

ням, знаходився на «передовому пості боротьби за російську національність» (Владимирский-Буданов, 1884, с. 5–6). Схожі інтенції експлікуємо й із наративів Н. Мукалова (Мукалов, 1892, с. 29) та Л. Орди (Орда, 1903, с. 1).

Історики освіти і педагогічної думки, перебуваючи на консервативних позиціях, підтримували ідею імперських завоювань та негативно ставилися до спроб визволення народів з-під влади нових монархів. Так, Є. Крижанівський критикував шкільництво Речі Посполитої 1770 – 1790-х рр. за військово-патріотичне виховання шляхетської молоді. На його думку, це отруювало шкільну систему, а «освіта стала нерозлучною зі задирикуватою політикою і з мріями про відновлення Польщі у старих кордонах» (Крыжановский, 1882, с. 458–459). Автор, розуміючи, що польська шкільна система була спрямована на захист рідної вітчизни, яку, зокрема, знищила й Російська імперія, негативно характеризує подібні заходи.

Подібно й М. Владимирський-Буданов виправдовував закриття усіх польських навчальних закладів Південно-Західного краю причетністю до польського повстання 1831 р., назвавши їх такими, що «скомпрометувалися». Вчений засудив і польське повстання 1863 р., а його придушення окреслив як «кінець притязанням схвильованої Польщі» (Владимирский-Буданов, 1884, с. 3, 12). Ф. Тітов наголосив, що від «хвилі полонізму», яка, здавалося б, готова була затопити весь «західний край Росії» і потягнути за собою навіть Київську Академію, «залишилися одні лише жалюгідні, брудні потічки, які дали, проте, знати про себе ще довго згодом» (Титов, 1912, с. 31). Під цими «брудними потічками» автор, вочевидь, мав на увазі польський визвольний рух, який дав про себе знати антиросійськими повстаннями.

Польські вчені в Галичині підтримували національну політику віденського уряду, започатковану конституцією 1867 р. Надання автономії краям імперії, зокрема Королівству Галичини та Лодомерії, як відомо, позитивно сприймалося поляками, з огляду на те, що саме польська верхівка отримала майже всі важелі управління згаданим величезним регіоном. Це дало їй можливість забезпечити зростання польського шкільництва. Більш того, польські науковці в нарисах історії освіти в Галичині (1916), хвалилися й розвитком української школи. У цій праці підкреслювалася різниця між національно-освітньою політикою в Австро-Угорській та Російській імперіях: коли українська мова в Галичині «... отримала доступ до шкіл і розвивалися на здорових підставах, почавши від сільської однокласної шкільки аж до Університету, то на Україні російській не допущено української мови навіть до приватного навчання. . .» (Ф. М., 1916, s. 219). Звісно, не було сказано жодного слова про поступову полонізацію українських і єврейських дітей, яка відбувалася у Галичині саме в контексті австрійської національної політики.

По-четверте, *декларування першорядної ваги релігії та Церкви у суспільстві, насамперед у культурно-освітній сфері*. Соціолог Р. Нісбет відзначав, що консерватизм є унікальним у своєму наголосі на церкві та іудео-християнській моралі (Нісбет, 2008, с. 173). У працях істориків педагогіки середини ХІХ – початку ХХ ст. ця думка опиралася на особливого ставленні до релігії як домінантної національної традиції, яку слід зберігати і продовжувати. Так, М. Маккавейський у своїх працях помітно підтримував ідеї російського філософа П. Астаф'єва про релігію як «ядро душі народу» (Маккавейский, 1895, с. 27), а також підкреслював релігійну традицію як основу суспільного життя і педагогіки древніх народів. Так, саме релігію він уважав головною складовою «духу» давніх євреїв (Маккавейский, 1901, с. 122). Власне консерватизм науковця проявився у трактуванні релігії як споконвічної основи культури і освіти.

На думку М. Маккавейського, будувати освіту і виховання молоді слід православних християнських засадах. Саме тому у дискусії з приводу церковно-парафіяльного шкільництва, яка спалахнула ще у 1860-х рр., учений, зважаючи на «давню традицію», відстоював потребу подальшого існування цього типу освітніх закладів, побоюючись, що справа освіти народу може постраждати від «просвітелів протирелігійного, а разом з тим і протидержавного напрямку» (Маккавейський, 1896, с. 77). Назвавши антирелігійні погляди зарозом і антидержавними та розкритикувавши ліберальну ідею щодо виведення народної школи з-під впливу церкви, М. Маккавейський знову ж висловив консервативні оцінки.

За подібною схемою побудовані й праці Г. Булашева та М. Алабовського про минуле і сучасне церковно-парафіяльної школи. У формуванні православної культури, вихованні у православному дусі, створенні церковно-парафіяльних шкіл Г. Булашев бачив «богвстановлений порядок» і спосіб «відродження та вдосконалення не тільки народів, але і держав» (Булашев, 1894, с. 403). М. Алабовський, посилаючись на відомих російських слов'янофілів, націоналістів і консерваторів І. Аксакова та Ю. Самаріна, дослідник особливо виділяв тезу першого з названих авторів про те, що «народ повинен бути вихований в дусі церковному» (виділено М. Алабовським. — Авт.) (Алабовській, 1909, с. 8). Професор Ніжинського історико-філологічного інституту М. Лілеєв у чернетці статті про старовинну елементарну освіту на Русі говорив про «тісний зв'язок церкви з найбільш життєвими, найбільш близькими народові інтересами» і вважав це «особливістю нашої східно-православної церкви» (ІР НБУ, ф. 127, спр. 43, арк. 15). А М. Григоревський у 1909 р. поширював заклик відомого консерватора К. Побєдоносцева: школа має бути при Церкві та проникнута церковністю в духовному сенсі цього слова (Григоревський, 1909, с. 21). Як бачимо, консервативна традиція була доволі сильною серед православних кіл інтелігенції підросійської України.

По-п'яте, *критика ліберальних ідей*. Ціннісну основу лібералізму у вітчизняній історико-педагогічній творчості вперше поставлено під сумнів саме у роки ліберальних реформ у Російській імперії (1860-ті рр.). Польське січневе повстання 1863 р. спровокувало політичну реакцію, наслідком якої були репресії, посилення цензури, тиск на національні рухи (зокрема, й відомий Валуєвський циркуляр). Саме в цих умовах у Києві з'явилася друком праця невідомого автора (криптонім «И-ъ») під назвою «Про характер і діячів народної освіти» (витяг статті з «Вісника південно-західної і західної Росії» за лютий 1863). У ній різко критикувалися гасла лібералів «свобода», «розвиток», «цивілізація» як причину «усіх можливих нещасть», а ліберальних діячів освіти названо «бійцями нігілізму», склованих «ланцюгами пристрастей». «Хай захистить усіх нас Господь Бог від подібної свободи, розвитку, цивілізації!» (И-ъ, 1863, с. 48), — вигукував автор.

Уже на початку ХХ ст. викладач Київської духовної академії О. Булгаков у праці «Про просвіту народів» говорив про свободу як Божий дар, який можна обернути як на добро так і на зло. Зокрема, і свобода пізнання може стати некорисною людині. Учений шкодував про наявність перенесення на російський ґрунт тих поглядів, які широко використовуються на Заході і акумулюються в категоріях «свобода в навчанні», «свобода у вихованні». Оскільки у понятті «свобода» О. Булгаков бачив невідзначеність, то виступав за формування «міцного морально-духовного організму», за «освіту серця» — бо без знань про Бога ні окрема людина, ні народи не мають жодної «моральної ціни». На його думку, розхитування віри у вічні істини, чим займаються «теоретичні нігілісти», ведуть народи до повільної смерті, слугують прямою причиною численних убивств і самогубств (Булгаков, 1904, с. 462, 464, 475, 478–479).

У післяреформені часи консервативно налаштовані автори подекуди вдавалися до критики ліберальних реформ, знаходячи їх приклад у минулому. Зокрема, Є. Крижанівський негативно характеризував польські ліберальні реформи кінця XVIII ст., особливо їхню апеляцію до природного права. «Що могло принести Польщі право природи і заснована на ньому добродієність? – запитував учений, відповідаючи. – Нічого більше, крім тих же . . . свавілля і розпущеності, проти яких вона спрямована була» (Крыжановскій, 1882, с. 299).

Консерватори доволі часто осуджували лібералів за начебто зневажливе ставлення до релігії, хоча воно часто полягало у ненаданні їй першорядного значення. Ще 1863 р. у вітчизняних історико-педагогічних працях з'явилося осудження ліберальних віянь, витоків яких вбачали в ідеї французького просвітництва. Невідомий автор критикував Прудона, «який вчить, що перший обов'язок освіченої людини полягає у тому, щоби постійно виганяти зі свого розуму і свого сумління усяку думку про Бога» (Эпизоды, 1863, с. 12).

Іншим проявом осуду консерваторами ліберальних ідей було вороже ставлення до революцій, які, на їхнє переконання, розхитували засади існуючого справедливого ладу. Так, протоієрей М. Марков у праці про Я. А. Коменського завів мову щодо революції в Англії середини XVII ст., на яку покладає вину за «люту міжусобну боротьбу», загибель короля Карла як жертви боротьби з парламентом (Марков, 1885, с. 88). Схожі міркування були і в представників греко-католицького духовенства західноукраїнських земель, які вивчали історію освіти. Зокрема, священник Ю. Кміт, пишучи про становище Львівської духовної семінарії у 1848 р., критикував революційні захоплення молодих семінаристів, називаючи їх «геройськими дурницями» (Кміт, 1901, с. 2–3).

Осудливо ставилися історики педагогіки, що перебували під впливом консервативних візій, і до нових віянь у педагогіці. Зокрема, П. Лінейкін, який походив з родини священника, публікуючи документи до історії Татарівської гімназії (1881), вважав, що директорам і вчителям 1860-х рр. не слід було піддаватися «педагогічним ілюзіям» (мав на увазі ідеї М. Пирогова, К. Ушинського), а «з більшою обачністю ставитися до проектів, діаметрально протилежних їх попередній педагогічній практиці».

По-шосте, консерватори початково *дотримувалися ідей станового поділу, а відтак і станової освіти*. У 1863 р. невідомий автор опублікував у Києві працю «Епізоди з історії народних шкіл у Франції», викриваючи і критикуючи погляди французьких просвітителів на поширення освіти серед простолюдю. Важливо, що й у їхніх творах він знаходив «правильні» думки. Зокрема, цитував Ж.-Ж. Руссо, який писав, що освіта потрібна для вищих класів, а для землеробів не потрібно розкривати їхні таланти (Эпизоды, 1863, с. 1–3). «...Усякий землероб, приступаючи до навчання, завжди має приховану мету вийти із свого звання, порівнятися з вищими станами, не маючи можливості оперувати їхніми засобами до життя і насолод. При обмеженому його достатку і колі діяльності, він не має потреби робити записи і вести дохідно-видаткові книги. Грамотність є свого роду спеціальністю; вона не збільшує продуктивності в убогому господарстві. Освіта народу могла бути тільки з морально-релігійною метою» (Эпизоды, 1863, с. 3).

Утім такі ідеї були радше винятком для вітчизняного історико-педагогічного наративу. Більшість учених, навіть прихильників традиціоналізму, все ж визнавали необхідність упровадження деяких ліберальних ідей. Так, в історико-педагогічних працях М. Маккавейського подекуди проглядаються й певні ліберальні погляди щодо станової рівності і допомогою бідним. Пишучи про заходи К. Ушинського в Смольному інституті, професор позитивно відзначив реформу педагога щодо запроваджен-

ня семирічного навчання для обох частин цього закладу – шляхетних і нешляхетних дівчат, бо це «повинно було благотворно відбитися і в житті вихованиць, сприяючи знищенню традиційної різниці між ними» (Маккавейський, 1896, с. 21). Безумовно, лібералізм М. Маккавейського не виходив за межі консервативних переконань, спираючись на християнські цінності.

Висновки. Отже, консервативні погляди певної частини вітчизняних дослідників педагогічної минушини, відбилися у їхніх наративах. Вони проявлялися у проімперських орієнтирах, розумінні релігії як основи національного духу, а також культури та педагогіки, відстоюванні церковного шкільництва, визнанні самодержавства явищем природним і необхідним для російського суспільства. Такі візії обґрунтовувалися історичною традицією, потребою збереження або повернення до вічних цінностей. Перспективним напрямом подальших досліджень є аналіз впливу інших ідеологічних доктрин на історико-педагогічний наратив в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Алабовський, М.** (1909). *Церковно-приходська школа і всеобщее обучение*. Київ: Тип. Импер. Ун-та Св. Владимира, 40 с.
- Будилович, А. С.** (1900). Памяти Н. А. Лавровского. *Сборник Учено-литературного общества при Императорском Юрьевскомъ Университете*, III, 74–92.
- Булашев, Г. О.** (1894). Изъ истории церковно-приходскихъ школъ въ Киевской епархии. *Труды Киевской Духовной Академии*, 10, 205–247; 11, 365–444.
- Булгаков, А. И.** (1904). О просвещении народовъ. *Труды Киевской Духовной Академии*, 4, 459–480.
- Булгаков, М.** (1843). *Исторія Киевской Академіи*. Санктъ-Петербургъ: Въ тип. К. Жернакова, 226 с.
- Владимирский-Буданов, М. Ф.** (1894). *Пятидесятилѣтіе Императорскаго Университета Св. Владиміра. 1834–1884*. Київ: Въ тип. Импер. Ун-та Св. Владимира, 59 с.
- Галів, М.** (2017). Консервативні ідеї в історико-педагогічному наративі Миколи Маккавейського (кінець XIX – початок XX ст.). *Педагогічні науки: Збірник наукових праць Херсонського державного університету*, LXXIX (3), 9–13.
- Голубев, С. Т.** (1907) *Нѣсколько страницъ изъ новѣйшей исторіи Киевской Духовной Академіи*. Київ: Тип. И.И. Горбунова, 239 с.
- Григоревский, М.** (1909). *Педагогическія воззрѣнія К. П. Побѣдоносцева*. Київ: Тип. Импер. Ун-та Св. Владимира, 27 с.
- И-ъ.** (1863). *О характерѣ и дѣятеляхъ народнаго образования*. Київ: Въ тип. И. и А. Давиденко, 68 с. *Институт рукописів Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (ІР НБУ)*.
- Кміт, Ю.** (1901). 1848 рік і Львівська руська духовна семінарія. *Записки Наукового Товариства імені Шевченка*, Т. XL. Кн. II, 1–10.
- Крыжановскій, Е.** (1882). Учебныя заведенія въ русскихъ областяхъ Польши въ періодъ ея раздѣловъ. *Киевская старина*, Февраль, 262–300; Март, 441–478.
- Лавровский, Н.** (1854). *О древне-русскихъ училищахъ*. Харьковъ: Печатано въ университетской тип., 185 с.
- Маккавейский, Н.** (1896). *К. Д. Ушинскій и его педагогическія идеи*. Київ: Тип. Г. Т. Корчакъ-Новицкаго, 98 с.
- Маккавейскій, Н. К.** (1895). *Религія и народность, какъ основы воспитанія*. Київ: Тип. Г.Т. Корчакъ-Новицкаго, 45 с.
- Маккавейскій, Н. К.** (1901). Воспитаніе у ветхозавѣтныхъ евреевъ. *Труды Киевской Духовной Академии*, 5, 117–142; 11, 269–305.
- Маккавейскій, Н. К.** (1911). Коменскій Ян Амос. *Православная богословская энциклопедія. Т. XII* (сс. 439–448). Санктъ-Петербургъ.
- Марков, Н.** (1885). *Педагогъ новаго христіанскаго міра славянинъ Амосъ Коменскій*. Черниговъ: Тип. Губернскаго Правленія, 100, III с.

Михневич, И. (1843). *Исторический взгляд на учебныя заведения Новороссійскаго края и Бессарабіи*. Одесса: Въ городской тип., 50 с.

Мукалов, Н. (1892). *Народная школа въ Юго-Западномъ Краѣ (историко-статистический очеркъ)*. Киевъ: Губернская Тип., 60 с.

Нісбет, Р. (2008). Догми консерватизму. *Консерватизм. Консервативна традиція політичного мислення від Едмунда Берка до Маргарет Тетчер: Антологія*. 2-ге вид. (перероб. і доп.) (сс. 142–177). Київ: Вид-й дім «Простір», «Смолоסקип».

Орда, Л. (1903). *Страничка изъ исторіи просвѣщенія на Волыни*. Луцкъ: Тип. С. И. Бонка, 43 с.

Петров, Н. (1866) О словесныхъ наукахъ и литературныхъ занятіяхъ въ Кіевской академіи отъ начала ея до преобразования въ 1819 году. *Труды Кіевской Духовной Академіи*, 11, 343–388.

Петров, Н. (1904). Воспитанники Кіевской Академіи изъ сербовъ съ начала синодального періода и до царствования Екатерины II (1721–1762 гг.). *Известия отделения русскаго языка и словесности Императорской Академіи Наук*, Т. 9. Кн. 4, 1–16.

Петров, Н. И. (1895). *Кіевская академія во второй половинѣ XVII вѣка*. Киевъ: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкаго, 171 с.

Петров, Н. И. (1906). Кіевская Академія въ царствованіе императрицы Екатерины II (1762–1796 гг.). *Труды Кіевской Духовной Академіи*, 7, 453–494; 8–9, 582–609.

Сребницкій И. А. (1895). *Очерки изъ исторіи лицеза князя Безбородко (1832 – 1875)*. Нѣжинъ: Тип. Е. Ф. Венгера, 39 с.

Сухомлинська, О. (2014). Радянська педагогіка як ідеологія: спроба історичної реконструкції. *Історико-педагогічний альманах*, 1, 4–24.

Тельвак, В. (2017). Михайло Грушевський та польсько-український конфлікт у Львівському університеті: спроба реконструкції. *Східноєвропейський історичний вісник [East European Historical Bulletin]*, 4, 32–43.

Титов, Ф. И. (1912). Кіевская Духовная Академія в эпоху реформ. *Труды Кіевской Духовной Академіи*, 1, 30–50; 2, 228–252.

Флоринский, Т. (1892). *Янъ Амосъ Коменскій, «другъ челоѣчества»*. Киевъ: Тип. Импер. Ун-та Св. Владимира, 28 с.

Эпизоды, (1863). *Эпизоды изъ исторіи народныхъ школъ во Франціи*. Киевъ: Въ Университетской тип., 13 с.

F. M. (Majchrowicz Fr.) (1916). Rozwój szkolnictwa w Galicyi w czasie panowania Cesarza Franciszka Józefa I. *Dziennik urzędowy c. k. Rady szkolnej krajowej w Galicyi*. Nr. 14, 195–220.

Swistun, F. (1886). Kronika Gimnazjum Rzeszowskiego. *Sprawozdanie Dyrekcyi c.k. Wyższego Gimnazjum w Rzeszowie za rok szkolny 1885/6*. (ss. 4–49). Rzeszów: Nakł. Dyrekcyi c.k. Wyższego Gimnazjum Rzeszowskiego.

REFERENCES

Alabovskii, M. (1909). *Tserkovno-prykhodskaia shkola u vseobshchee obuchenie [Parish school and general education]*. Kiev: Tip. Imper. Un-ta Sv. Vladimira, 40 p. [in Russian]

Budylovych, A. S. (1900). Pamiati N. A. Lavrovskoho [In memory of N. A. Lavrovskiy]. *Sbornik Ucheno-literaturnoho obshchestva pri Imperatorskom Yurevskom Unyversitete*, III, 74–92. [in Russian]

Bulashov, H. O. (1894). Iz istorii tserkovno-prykhodskyykh shkol v Kіevskoi eparkhii [From the history of parish schools in the Kiev diocese]. *Trudy Kіevskoi Dukhovnoi Akademii*, 10, 205–247; 11, 365–444. [in Russian]

Bulhakov, A. Y. (1904). O prosveshchenii narodov [On the education of peoples]. *Trudy Kіevskoi Dukhovnoi Akademii*, 4, 459–480. [in Russian]

Bulhakov, M. (1843). *Istoriia Kіevskoi Akademii [History of the Kiev Academy]*. Sankt-Peterburg: V tip. K. Zhernakova, 226 p. [in Russian]

Epizody, (1863). *Epizody iz istorii narodnykh shkol vo Frantsiy [Episodes from the history of elementary schools in France]*. Kiev: V Unyversytetskoi tip., 13 p. [in Russian]

F. M. (Majchrowicz Fr.) (1916). Rozwój szkolnictwa w Galicyi w czasie panowania Cesarza Franciszka Józefa I [The development of education in Galicia during the reign of Emperor Franz Josef I]. *Dziennik urzędowy c. k. Rady szkolnej krajowej w Galicyi*. Nr. 14, 195–220. [in Polish]

Florynski, T. (1892). *Yan Amos Komenskii, «drug chelovechestva»* [Jan Amos Comenius, «a friend of humanity»]. Kiev: Tip. Imper. Un-ta Sv. Vladimira, 28 p. [in Russian]

Haliv, M. (2017). Konservatyvni idei v istoriko-pedahohichnomu naratyvi Mykoly Makkaveiskoho (kinets XIX – pochatok XX st.) [Conservative ideas in the Nicholai Makkaveiskiy's history-pedagogical narrative (end of XIX – beginning of XX century)]. *Pedahohichni nauky: Zbirnyk naukovykh prats Khersonskoho derzhavnogo universytetu, LXXIX* (3), 9–13. [in Ukrainian]

Holubev, S. T. (1907) *Neskolko stranyts iz noveishei istorii Kievskoi Dukhovnoi Akademii* [A few pages from the latest history of the Kiev Theological Academy]. Kiev: Tip. I.I. Gorbunova, 239 p. [in Russian]

Hryhorevskiy, M. (1909). *Pedahohycheskiia vozzreniia K. P. Pobedonostseva* [K. P. Pobedonostsev's pedagogical view]. Kiev: Tip. Imper. Un-ta Sv. Vladimira, 27 p. [in Russian]

Instytut rukopysiv Natsionalnoi biblioteki Ukrainy im. V. Vernadskoho (IR NBU) [Institute of Manuscripts of the V. Vernadsky National Library of Ukraine].

Kmit, Yu. (1901). 1848 rik i Lvivska ruska dukhovna seminariya [1848 and the Lviv Ukrainian Theological Seminary]. *Zapysky Naukovoho Tovarystva imeni Shevchenka, T. XL. Kn. II*, 1–10. [in Ukrainian]

Kryzhanovskii, E. (1882). Uchebnyia zavedeniia v ruskykh obl'stiakh Polshy v period eia razdelov [Educational institution in the Russian regions of Poland in the period of its division]. *Kievskaiia staryna, Fevral*, 262–300; *Mart*, 441–478. [in Russian]

Lavrovskiy, N. (1854). *O drevne-ruskykh uchylyshchakh* [About the Ancient Rus' schools]. Kharkov: Pechatano v universitetskoi tip., 185 p. [in Russian]

Makkaveiskiy, N. (1896). *K. D. Ushynskii i eho pedagogicheskiia idei* [K.D. Ushynskiy and his pedagogical ideas]. Kiev: Tip. H. T. Korchak-Novitskago, 98 p. [in Russian]

Makkaveiskiy, N. K. (1895). *Religiia i narodnost, kak osnovy vospitaniia* [Religion and nationality, as the basis of education]. Kiev: Tip. H.T. Korchak-Novytskago, 45 p. [in Russian]

Makkaveiskiy, N. K. (1901). Vospitanie u vetkhozavetnykh evreev [Education of the Old Testament Jews]. *Trudy Kievskoi Dukhovnoi Akademii*, 5, 117–142; 11, 269–305. [in Russian]

Makkaveiskiy, N. K. (1911). Komenskii Yan Amos [Comenius Jan Amos]. *Pravoslavnaia bogoslovskaia entsyklopediia. T. XII* (pp. 439–448). Sankt-Peterburg. [in Russian]

Markov, N. (1885). *Pedagog novogo khrystianskogo mira slavianin Amos Komenskii* [The teacher of the new Christian world is the Slavic Amos Komenskij]. Chernigov: Tip. Hubernskaho Pravleniia, 100, III p. [in Russian]

Mikhnevich, Y. (1843). *Istorycheskii vzgljad na uchebnyia zavedeniia Novorossiiskago kraia i Bessarabii* [A historical look at the educational institutions of the Novorossiysk Territory and Bessarabia]. Odessa: V gorodskoi tip., 50 p. [in Russian]

Mukalov, N. (1892). *Nardnaia shkola v Yugo-Zapadnom Krae (istoriko-statysticheskii ocherk)* [Elementary School in South-West Krai (historical and statistical essay)]. Kiev: Gubernskaia Tip., 60 p. [in Russian]

Nisbet, R. (2008). Dohmy konservatyizmu [Dogma of Conservatism]. *Konservatyvna tradytsiia politychnoho myslennia vid Edmunda Berka do Margaret Tetcher: Antolohiia*. 2-he vyd. (pererob. i dop.) (pp. 142–177). Kyiv: Vyd-y dim «Prostir», «Smoloskyp». [in Ukrainian]

Orda, L. (1903). *Stranichka iz istorii prosveshcheniia na Volyni* [Page from the history of education in Volyn]. Lutsk: Tip. S. Y. Bonka, 43 p. [in Russian]

Petrov, N. (1866) O slovesnykh naukakh i literaturnykh zaniattiakh v Kievskoi akademii ot nachala eia do preobrazovaniia v 1819 godu [About the philological sciences and literary work in the Kiev Academy from the beginning of it until the transformation in 1819]. *Trudy Kievskoi Dukhovnoi Akademii*, 11, 343–388. [in Russian]

Petrov, N. (1904). Vospytanniki Kievskoi Akademii iz serbov s nachala synodalnogo perioda i do tsarstvovaniia Ekateriny II (1721 – 1762 gg.) [Serbs pupils of the Kiev Academy from the beginning of the synodal period and before

the reign of Catherine II (1721 – 1762)]. *Izvestiia otdeleniia russkogo yazyka i slovesnosti Imperatorskoi Akademii Nauk*, T. 9. Kn. 4, 1–16. [in Russian]

Petrov, N. Y. (1895). *Kievskaiia akademiia vo vtoroi polovine XVII veka* [Kiev Academy in the second half of the XVII century]. Kiev: Tip. H. T. Korchak-Novytskago, 171 p. [in Russian]

Petrov, N. Y. (1906). Kievkaia Akademiia v tsarstvovanie imperatritsy Ekateriny II (1762 – 1796 hh.). [Kiev Academy in the reign of Empress Catherine II (1762 – 1796)]. *Trudy Kievskoi Dukhovnoi Akademii*, 7, 453–494; 8–9, 582–609. [in Russian]

Srebnyskii, Y. A. (1895). *Ocherki iz istorii litseia kniazia Bezbordko (1832 – 1875)* [Essays from the history of the Prince Bezbordko Lyceum (1832 – 1875)]. Nezhyn: Tip. E. F. Vengera, 39 p. [in Russian]

Sukhomlynska, O. (2014). Radianska pedahohika yak ideolohiia: spoba istorychnoi rekonstruktsii [Soviet pedagogy as ideology: an attempt of historical reconstruction]. *Istoryko-pedahohichniy almanakh*, 1, 4–24. [in Ukrainian]

Swistun, F. (1886). Kronika Gimnazyum Rzeszowskiego [Chronicle of the Rzeszów gymnasium]. *Sprawozdanie Dyrekcji c.k. Wyższego Gimnazyum w Rzeszowie za rok szkolny 1885/6*. (pp. 4–49). Rzeszów: Nakł. Dyrekcji c.k. Wyższego Gimnazyum Rzeszowskiego. [in Polish]

Telvak, V. (2017). Mykhailo Hrushevskiy ta polsko-ukrainskyi konflikt u Lvivskomu universyteti: spoba rekonstruktsii [Mykhailo Hrushevskiy and the Polish-Ukrainian conflict at Lviv University: a request for reconstruction]. *Skhidnoievropeiskiy istorychnyi visnyk* [East European Historical Bulletin], 4, 32–43. [in Ukrainian]

Tytov, F. Y. (1912). Kievskaiia Dukhovnaia Akademiia v epokhu reform [Kiev Theological Academy in the era of reform]. *Trudy Kievskoi Dukhovnoi Akademii*, 1, 30–50; 2, 228–252. [in Russian]

Vladymyrskiy-Budanov, M. F. (1894). *Piatydesiatiletie Imperatorskago Universiteta Sv. Vladimira. 1834 – 1884* [Fiftieth anniversary of the Imperial University of St. Vladimir. 1834 – 1884]. Kiev: V tip. Imper. Un-ta Sv. Vladimira, 59 p. [in Russian]

У-Ъ. (1863). *O kharaktere y deiateliakh narodnaho obrazovaniia* [On the character and figures of the national education]. Kiev: V tip. Y. i A. Davydenko, 68 p. [in Russian]

Василь ІЛЬНИЦЬКИЙ – доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії України Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, вул. Івана Франка, 24, м. Дрогобич, Україна, індекс 82100; доцент кафедри мобілізаційної, організаційно-штатної, кадрової роботи та оборонного планування Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, вул. Героїв Майдану, 32, м. Львів, індекс 79026 (vilnickiy@gmail.com)

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-4969-052X>

ResearcherID: H-4431-2017 (<http://www.researcherid.com/rid/H-4431-2017>)

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57203399830>

Vasyl ILNYTSKYI – PhD hab. (History), Associate Professor, Head of Department of Ukraine's History of Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University, 24 Ivan Franko Street, Drohobych, Ukraine, postal code 82100; Associate Professor of the Department of Mobilization, Organizational, Staffing, Human Resources and Defense Planning of the National Academy of Land Forces named after Petro Sahaidachnyi, 32 Heroes of Maidan Street, Lviv, Ukraine, postal code 79026 (vilnickiy@gmail.com)

ДО ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ У КАРПАТСЬКОМУ КРАЇ ОУН (1940 – 1950-х рр.)

Анотація. Мета роботи – окреслити основні проблеми дослідження українського визвольного руху (1940 – 1950-х рр.). **Методологія дослідження** базується на поєднанні принципів історизму та об'єктивності при використанні загальнонаукових (аналіз, синтез, систематизація, класифікація) і спеціально-історичних методів (проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, ретроспективний, джерелознавчий та архівознавчий аналіз). **Наукова новизна** статті полягає у виокремленні основних проблем у дослідженні українського визвольного та окресленні шляхів їх вирішення. **Висновки.** Досліджуючи події Другої світової війни та повоєнного десятиліття, науковці нерідко настановлюються на низку об'єктивних і суб'єктивних проблем. Серед них найскладнішою залишається проблема встановлення чисельності загиблих у результаті бойових дій (з обидвох сторін). Зберігся величезний масив документів (підпільних і радянських), у яких подаються різні описи однієї і тієї ж події. При цьому відрізняються показниками загиблих, вилученої зброї, інколи і захоплених, а навіть, що найбільш дивно, – чисельності власних пораниених і вбитих. Часто дані відрізнялися між собою у рази. Тому в тих випадках, коли в документах подаються суперечливі, перебільшені дані щодо втрат супротивника, потрібно дотримуватися принципу використання чисельності втрат, які визнавала кожна зі сторін, при цьому звісно враховувати чисельність зброї, вилученої внаслідок бою. Складність для дослідника цього періоду виявляється і при ідентифікації як підпільників, так і повстанців, які брали участь у боротьбі та фігурували у документах лише під псевдонімами.

Ще одна проблема пов'язана зі встановленням чисельності загиблих із радянської сторони, оскільки місцеві керівники (районні, обласні, партійні і керівники спецслужб) намагалися приховувати реальні втрати. Встановити реальну кількість загиблих можна буде лише через поіменний підрахунок утрат радянських силовиків.

Ключові слова: методологія дослідження українського визвольного руху, термінологія, чисельні показники репресованих.

TO THE PROBLEM OF THE RESEARCH OF UKRAINIAN LIBERATION MOVEMENT IN THE CARPATHIAN COUNTY OF OUN (1940 – 1950s)

Abstract. *The purpose of the paper is to outline the main problems of the study of the Ukrainian liberation movement (1940 – 1950's). The methodology of the study is based on the combination of the principles of historicism and objectivity in the use of general scientific (analysis, synthesis, systematization, classification) and special-historical methods (problem-chronological, comparative-historical, retrospective, source and archival studies). The scientific novelty of the article is to identify the main problems in the study of Ukrainian liberation and to identify ways to solve them. Conclusions. While researching the events of the World War II and the post-war decade, scientists often encounter a number of objective and subjective problems. Among them, the most difficult is the problem of determining the death toll from both sides. There is a huge array of documents (underground and Soviet) that provide different descriptions of the same event. At the same time they differ in the number of dead, seized weapons, sometimes captured, and even, most surprisingly, the numbers of their own wounded and killed. Often, the data differed from one to another. Therefore, when the documents provide conflicting, exaggerated data on the enemy's losses, the principle of using the number of losses recognized by each party must be observed, while taking into account the number of weapons seized as a result of the battle. The difficulty for the researcher of this period is also manifested in the identification of both underground and insurgents who participated in the struggle and appeared in the documents only under pseudonyms.*

Another problem is the establishment of the death toll from the Soviet side as local leaders (district, regional, party and intelligence agencies) try to hide the real losses. It is only possible to determine the actual death toll because of the roll-call of the Soviet security forces.

Keywords: *methodology of Ukrainian liberation movement research, terminology, numerical indicators of repressed.*

Постановка проблеми. *Останнім часом в Україні активізувалися процеси формування національної пам'яті, посилюється інтерес до історичного минулого, зокрема до визвольної боротьби за незалежність. Це стосується і діяльності Організації українських націоналістів (ОУН) та української повстанської армії (УПА). Десятиріччями в СРСР історія ОУН і УПА грубо фальсифікувалася і перекручувалася, замовчувався її виразний національно-захисний характер. Політичні спекуляції в оцінках визвольного руху тривають і досі, що диктує необхідність його ґрунтовного й об'єктивного дослідження. З відкриттям архівів радянських спецслужб з'явилися широкі можливості для всебічних досліджень. Революція Гідності, агресія Російської Федерації істотно змінили ставлення суспільства до ОУН і УПА, актуалізувавши дослідження українського визвольного руху. Вимогою часу є наукововиважене, неупереджене висвітлення складних подій 1940 – 1950-х рр. Для цього необхідно реконструювати функціонування визвольного руху мовою фактів, підтверджених документами. Задля консолідації населення різних регіонів країни необхідні глибокі комплексні дослідження українського визвольного руху.*

Аналіз останніх досліджень і публікацій. *Основні проблеми дослідження українського визвольного руху окреслені в узагальнюючому дослідженні робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА (ОУН і УПА, 2005). Питання оцінки діяльності руху українських націоналістів із позицій міжнародного гуманітарного права розглядали Д. Веденєєв, О. Лисенко та Т. Вронська (Веденєєв, Лисенко, 2007, с. 46–66; Веденєєв, Лисенко, 2002, с. 770–771; Лисенко, Вронська, 2002, с. 656–676). Теоретичні аспекти формування і реалізації політики пам'яті в Україні вивчали В. Гриневич, Л. Зашкільняк, С. Єкельчик, Г. Касьянов, І. Колесник, О. Лисенко, Ю. Ніколаєць та ін. (Гриневич, 2012; Зашкільняк, 2009; Касьянов, 2018; Колесник, 2013; Лисенко, 2005; Nikolaiets, 2019). Основні методологічні підходи у дослідженні постаті Романа Шухевича окреслив Я. Дашкевич (Дашкевич, 2006, с. 3–12).*

Мета роботи – окреслити основні проблеми дослідження українського визвольного руху (1940 – 1950-х рр.).

Виклад основного матеріалу. У сучасних умовах особливої актуальності набирають серйозні теоретико-концептуальні дослідження з історії українського визвольного руху 1940 – 1950-х рр. Зазначимо, що особливістю сьогодення якраз є необхідність широкого наукового обговорення теоретико-методологічних проблем, які лежать у межах від унормування використання специфічної військової термінології і до оцінки діяльності визвольного руху. Автор трактує український визвольний рух як закономірний процес історичного розвитку, прагнення нації до державної незалежності та соборності українських земель.

Важливою характеристикою діяльності українського визвольного руху є його правова оцінка. Звідси і тривала дискусія серед політиків, громадських діячів, науковців про визнання та урівняння у правах повною мірою військовослужбовців червоної та радянської армій (ЧА-РА) і учасників ОУН і УПА. Згідно з міжнародним гуманітарним правом, український визвольний рух діяв у межах його норм, водночас були окремі факти їх порушення. Основоположним критерієм правової оцінки визвольного руху є те, що він виступав з окресленою політичною метою – відновлення суверенітету і територіальної цілісності Української держави. Дмитро Веденєєв уважає, що у процесі радянзації відбувся цілеспрямований злам «існуючого суспільно-економічного, культурного та етноконфесійного укладу життя приєднаного регіону з одночасною його форсованою інкорпорацією до радянської моделі господарювання й буття в цілому, з уніфікацією всіх сфер життя відповідно до усталених стандартів, який здійснювався переважно адміністративним шляхом, у супроводі карально-репресивних акцій» (Веденєєв, 2012, с. 156).

Неоднозначність у правових оцінках визвольного руху породжує і використання його учасниками диверсійно-терористичних форм і методів боротьби. Одразу ж наголосимо, що форми і методи боротьби у протистоянні органів влади з українським визвольним рухом диктувалися правом сильного. За умов тоталітарного сталінського режиму нетерпимість до інакомислячих усувала підґрунтя для розгортання дискусій. Передовсім, опонента намагалися знищити фізично, а вже після того ідеологічно. Не став винятком український визвольний рух. Надзусиллями репресивно-каральна система спромоглася його ліквідувати через десятиліття після перемоги радянської системи над нацистськими загарбниками. Проте, як показав час, перемоги в ідеологічній площині радянській системі отримати так і не вдалося. Опозиційний рух продовжував існувати, більшість осіб, які зазнали репресій, після відбуття покарань від націоналістичних поглядів не відмовилися.

Загалом Д. Веденєєв і Г. Биструхін, оцінюючи події 1940 – 1950 рр., вважають, що обидві сторони не зупинилися перед антигуманними методами, після якого «сторона, яка перемогла, пропагандистськими засобами й тотальним переписуванням (замовчуванням) історії створює вигідну для себе інтерпретацію подій, глорифікуючи себе й усіяло демонізуючи противника» (Веденєєв, Биструхін, 2007, с. 466).

Важливим елементом, який використовується у правовій оцінці діяльності українського визвольного руху, є його форми і методи. Наприклад, з позицій сьогодення використання вибухових речовин вказує на диверсійно-терористичну діяльність. Примітно, що саме радянські спецслужби започаткували активне застосування вибухових речовин у боротьбі проти опонентів. Зрозуміло, що ОУН і УПА як сторони, позбавлені переваг, які мала радянська система, також використовували усі доступні засоби. Водночас потрібно підкреслити безпідставність порівняння тогочасної терористичної діяльності українських націоналістів з сучасними проявами тероризму. По-перше, умови діяльності різнилися (можливості для політичних дискусій були відсутні). По-друге, у той час підпілля здійснюва-

ло терористичні акти не проти цілого суспільства, а проти окремого її представника (групи представників) чи певної урядової кампанії (вивезення корисних копалин, лісу, зерна, виселення людей тощо).

Поряд із правильно підібраним інструментарієм у науковому дослідженні важливе значення має також термінологічний апарат. Дослідники українського визвольного руху часто вживають терміни, у які вкладають різний зміст. З метою уникнення певної необ'єктивності в оцінках і характеристиках слід відмовитися від використання збірних, заполітизованих термінів (наприклад, «більшовики», «бандерівці»).

В історіографії остаточно не уніфіковано і питання термінології. У період існування СРСР комуністична пропаганда формувала у людей спотворене уявлення про український визвольний рух, представляла повстанський рух як злочинну діяльність «банд українсько-німецьких націоналістів» проти радянської «народної» влади, акцентувала нібито антинародний характер національно-визвольного руху та убивства радянських активістів (голів сільських рад, ініціаторів створення колгоспів, голів колгоспів, уповноважених райкому, інших адміністративних осіб та тих представників місцевого населення, які співпрацювали із окупантами), зображувала повстанців кримінальними бандитами. Зрозуміло, що така термінологія неприйнятна для об'єктивного висвітлення теми.

Варто зупинитися ще на терміні «колабораціонізм», який досить часто використовували радянські та сучасні російські автори. Андрій Боляновський, наголошуючи на різних підходах щодо визначення цього поняття, вважає, що «з урахуванням різних підходів термін «колабораціоністи» правомірно вживати щодо людей, які поділяли чужі ідеології й мету, тобто ототожнювали себе з ворогом. Термін «колабораціоністи» правомірно вживати також у тих випадках щодо конкретних людей, коли наслідком їх співучасті у воєнних злочинах окупаційних структур була масова смерть цивільного населення або беззаперечно доказано участь згаданих осіб у воєнних злочинах. Водночас недоцільним видається вживання цього терміну щодо тих осіб, які примусово або під тиском обставин змушені були служити у військових формуваннях Німеччини, не поділяючи ідеології і не підтримуючи воєно-політичної мети нацистів» (Боляновський, 2013, с. 130).

При висвітленні питання українського визвольного руху виникають дискусії щодо вживання аббревіатур «НКВД», «НКГБ», «МВД», «МГБ», «КГБ» і щодо того, чи потрібно їх перекладати українською мовою. Низка російськомовних термінів мовою не мають прямих відповідників за суттю і змістом. Наприклад, «явка с повинной», «поражение в правах» тощо. Зокрема, сучасні дослідники пропонують замінювати термін «явка с повинной» (яка, по суті, є калькою із російської, хоча і використовується як актуальний юридичний термін) на «з'явлення із зізнанням», «поражение в правах» – «поразка у правах» (при тому, що самі повстанці явку з повинною називали термінами «зголосився», «замельдувався»). У дослідженні застосовується низка термінів і понять, насамперед такі, як «український визвольний рух», «національно-визвольна боротьба», «самостійницький рух», «Рух опору», «збройне підпілля», «підпілля», «репресивно-каральна система», «запілля» та ін. Вважаємо, що всеохопним терміном щодо досліджуваних подій є «український визвольний рух». Водночас з метою уникнення повторюваності як рівнозначні можуть вживатися терміни «репресивно-каральні органи», «спецслужби», «силові органи»; «органи радянської влади», «компартійні органи» тощо. Для означення структур ОУН доцільно послуговуватися їхньою термінологією: «звено», «станція», «кущ», «підрайон», «район», «надрайон», «округа», «край», «референтура», «провід», «пропагандивна робота», «пропагандивна діяльність», «господарча референтура», «господарчий референт»; структурних

одиниць УПА: «рій», «чота», «сотня», «курінь», «група», «відтинок», «воєнна округа», «підвідділи», «відділи».

Варто наголосити, що як в публіцистиці, так і в наукових виданнях часто на означення територіального поділу ОУН уживаються терміни Карпатський крайовий провід, Дрогобицький окружний провід тощо, тоді як правильно вживати Карпатський край, Дрогобицька округа. Натомість провід – це керівний орган відповідної територіальної одиниці. Вказана ситуація є наслідком некритичного калькування термінології радянських каральних органів, які розглядали організаційно-територіальний устрій ОУН лише як територіальне групування «бандитів» у «банди».

Назви структурних одиниць ОУН і УПА необхідно подавати відповідно до назв, які використовувалися ними самими, що часто не відповідало офіційній радянській полінаціональності. Наприклад, Станіславський район, а не Станіславський, Заставнянський а не Заставнівський, Товмацький а не Тлумацький та ін.

Відзначимо, що, попри наявність величезної кількості документів і матеріалів (різноманітного походження), не всі аспекти проблеми однаково забезпечені відповідними статистичними, підсумковими, узагальнювальними даними, що спричинило труднощі в окремих ситуаціях і неможливість здійснити остаточні підрахунки, наприклад, кількості загиблих повстанців, представників репресивного апарату, загалом проведених акцій тощо. Зважаючи на це, деякі сюжети розкриті частково і потребують подальших пошуків.

Серйозні проблеми виникають під час ідентифікації псевдонімів, що пов'язано не лише із відсутністю комплексу джерел, але й частими їх змінами, одночасним використанням однією особою кількох, кількома особами – однакового та ін.

Попри наявність узагальнених даних, складним виявляється встановлення чисельних показників щодо проведених акцій, загиблих, заарештованих, а також тих, хто вийшов із повинною. Це зумовлено тим, що радянські зведені статистичні дані, по-перше, не є достовірними, а, по-друге, стосуються цілих областей за радянським адміністративно-територіальним поділом, тоді як у 1945 – 1946 рр. з 27 районів Дрогобицької області до Карпатського краю входило лише 18 (1948 – 1950 рр. – 18 з 26, 1951 – 1954 рр. – 16 з 25), а з 36 районів Станіславської – 32. Крім того, підпілля не діяло по всіх районах і округах Чернівецької та Закарпатської областей. Радянський облік чисельності і втрат охоплював як підпілля ОУН, так і відділи УПА. З огляду на необхідність подання бодай орієнтовних статистичних даних ця проблема розв'язувалася через виведення коефіцієнта відповідно до кількості районів, які входили до Карпатського і Львівського країв. Зокрема, для Дрогобицької області за 1944–1947 рр. коефіцієнт становить 0,67, 1948 – 1950 рр. – 0,69, 1951 – 1955 рр. – 0,64; Станіславської області 1944 – 1955 рр. – 0,89. Решту районів Дрогобицької (з коефіцієнтом у 1944 – 1947 рр. – 0,33, 1948 – 1950 рр. – 0,31, 1951 – 1955 рр. – 0,36) та Станіславської областей УРСР (1944 – 1955 рр. – 0,11) за оунівським поділом відійшли до складу Львівського краю ОУН (Льницький, 2016, с. 12).

Отримані в результаті зазначеного підходу дані містять певну похибку, однак на сьогодні будь-які варіанти підрахунків не будуть сповна достовірними. Репрезентативнішим було б укладення списку для поіменного підрахунку загиблих, заарештованих, виведених із повинною, реєстру проведених акцій, проте така робота повинна вестися на рівні дослідження окремих надрайонів, округ. У цьому зв'язку доцільно констатувати: досі відсутні узагальнювальні праці по шести округах Карпатського краю ОУН.

Використовуючи радянську статистику щодо чисельності та площі районів, вдалося обчислити площу та чисельність населення у Карпатському краї ОУН, а також порівняти їх із Львівським краєм. Статистичні дані для соціально-психологічного портрета українського повстанця виводилися на основі знайденої інформації щодо окремо взятої постаті. Основними параметрами стали: рік та місце народження, освіта, вступ в ОУН, початок роботи на керівних посадах, дані щодо загибелі та самих обставин (загинув у бою, самогубство, розстріляний СБ) арешту. Кожен із класифікаційних параметрів доводилося уточнювати, перевіряти, зіставляти, наприклад, з огляду на існування кількох дат народження чи вступу в ОУН і т.д. Таким чином, для такої характеристики потрібно було з'ясувати всю кадрову обсаду, починаючи від «району—надрайону» й закінчуючи «округою—краєм». При цьому залучався увесь комплекс джерел: підпільні документи (звіти, некрологи, списки нагороджених, втрат тощо), документи репресивно-каральних органів, кримінальні справи та справи на депортованих, радянські мартирологи, спогади.

В архівах різних рівнів зберігся масив документів (як підпільних, так і радянських), які містять описи боїв і сутичок радянських збройних формувань із відділами УПА та ОУН. Втім, документи, як і інші джерела, переважно містять суперечливу інформацію. Характерною особливістю функціонування радянської системи було здійснення суцільних приписок, особливо фальсифікацій результатів боротьби у 1944 – 1945 рр. Наймасштабніше фальсифікували акції районні партійні осередки (перші секретарі райкомів втричі зменшували чисельність акцій підпілля ОУН і підрозділів УПА) (Украинские националистические организации, 2012, с. 819), насамперед те, що стосувалося результатів проведення чекістсько-військових операцій, чисельності вбитих націоналістів та вилученої у них зброї. Значну плутанину внесли чекісти і у посади підпільників та повстанців. Зрозуміло, що це траплялося як з об'єктивних (на початковому етапі протистояння радянської системи з визвольним рухом чекісти ще не орієнтувалися у ситуації і лише з часом накопичили відповідну інформацію), так і, здебільшого, із суб'єктивних причин (прагнення показати результативність діяльності та отримати винагороду за це). Особливо значні перебільшення стосуються втрат супротивника, фальсифікації чи замовчування власних втрат. Для підпільних документів також характерні, хоч і в меншій кількості схожі невідповідності, але, крім традиційного для військових конфліктів завищення ворожих втрат, їх причиною була і неможливість точно встановити, оскільки в більшості випадків поле бою виявилось за сильнішим противником, а розвідка, переважно через цивільних осіб, точних даних дати не могла. Вважаємо, що у тих випадках, коли в документах подаються суперечливі, перебільшені дані щодо втрат супротивника, а водночас применшені власні, доцільно опиратися на факти, які визнавала кожна зі сторін. Крім того потрібно враховувати чисельність зброї, вилученої внаслідок бою (переважно у підпільників). Адже, приміром, радянські документи, насамперед періоду 1944 – 1945 рр., фіксують у кілька разів завищену різницю між загиблими і вилученою зброєю. Напрошується висновок: або радянські війська вбивали беззбройних осіб, або займалися приписками. Зрозуміло, що фальсифікувати і дописати число вилученої зброї для того, щоб вона відповідала завищеному числу вбитих, було нереально, бо ж уся вона документувалася (переписувалися номери) і здавалася на склади для зберігання. Натомість перевірка чисельності тіл убитих була справою клопітною, і нею ніхто не займався. Звичайно, і тут чекісти здійснювали незначні фальсифікації, оскільки досить часто записували вилучену зброю, як наприклад, обгорілу і непридатну для подальшого використання (одразу знищували), або ж курйоз – «націоналісти викинули зброю у річку» і т.д. Тому чисельні показники загиблих, особливо у 1944 – 1945 рр., потребують коригування у бік зменшення як мінімум до кількості вилу-

ченої «довгої» зброї (гвинтівка, автомат, кулемет). Однак зведеної статистики по роках і областях за такими параметрами немає. Звітні документи з приписками ішли з району в область, далі у Київ і Москву, де уже систематизувалися, підсумовувалися, але нормально не верифікувалися. Такий стан справ влаштовував усіх, починаючи з найнижчого рівня і завершуючи верхівкою.

Окремою проблемою у цих дописках було відверте нехтування визнанням власних втрат, намагання у різний спосіб їх приховати. Навіть приписки такого плану практично не обговорювалися ні в документах, ні на нарадах. Самі чекісти писали про погано налагоджену роботу і фактичне приховування наявності окремих підпільників, необ'єктивне інформування вищих органів у висвітленні оперативної ситуації у західних областях України. Серед ліквідованих і захоплених підпільників третина не стояла на обліку в органах МДБ. Зрозуміло, що така ситуація обурювала керівництво. У західних областях України працювали спеціальні бригади, метою яких було точне встановлення кількості наявних підпільників у кожному районі. При виявленні фактів свідомого дезінформування про кількість діючих підпільників, винних суворо карали. Наголошувалося, що кожен начальник зобов'язаний добитися такого стану, щоб облік відображав справжню оперативну ситуацію, а із низових підрозділів МДБ вгору надходила правдива та об'єктивна інформація (ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 59, арк. 142). Начальник УМВС Дрогобицької області генерал-майор О. Сабуров був змушений виправдовуватися перед міністром МВС, що не повідомив про підпільну акцію із зрінання телефонних стовпів. Пояснював це тим, що нібито такі факти у Сколівському і Славському районах не підтверджувалися, оскільки там відбувалися часті бурани, під час яких порушувався зв'язок, бо падали стовпи. Ще низку акцій чекісти списували на звичайний кримінал (документи містять і таке визначення). Попри всі заперечення дещо таки доводилося визнавати. Зокрема, обласне керівництво ствердило, що низка фактів приховування збройних проявів мала місце у Журавнівському районі, за що начальника РВ МВС Макаренка суворо покарали. Таку практику проводили й інші районні відділи. Мало допомагало і видання генерал-майором О. Сабуровим наказу про накладення стягнень на начальників РВ МВС за невчасну інформацію про збройні прояви, які не були повідомлені в УББ МВС УРСР за вказаними вище обставинами (ГДА СБУ, ф. 71, оп. 6, спр. 14, арк. 22, 24).

Проте приховування акцій націоналістів тривало далі. За часті порушення термінів оперативної звітності винні отримували догани. Так, 4 вересня 1945 р. був вбитий народний суддя Поперечний, а повідомили УНКВС про це тільки 20 вересня того ж року (ГДА СБУ, ф. 71, оп. 10, спр. 11, арк. 261). Попри все, особливо в УМДБ Дрогобицької області у 1946 р., не наведено належного порядку щодо обліку, зберігання зброї і бойових припасів, як – табельного, так і вилученого при арештах і проведенні бойових операцій з підпіллям. При порівнянні матеріалів інвентаризації з обліковими даними Журавненського РВ НКДБ виявили нестачу двох автоматів, 454 патронів, двох гранат РГ-42; по Турківському РВ НКДБ – п'ять автоматів, 1 430 патронів до них, чотири гранати. Траплялися і курйозні випадки, коли співробітники міськрайвідділів, втрачаючи особисту зброю, для уникнення відповідальності замінювали її зброєю іншої системи, пояснюючи випадковим обміном із військовослужбовцями (ГДА СБУ, ф. 71, оп. 10, спр. 14, арк. 21–23). Однак ніхто не бажав вникати у цю проблему, оскільки за «визначні досягнення» у боротьбі з підпіллям працівників спецслужб, які відверто фальсифікували результати боротьби, нагороджували та присвоювали їм чергові військові звання і, що головне, не карали. Логічно, що з роками ця проблема поступово зникала: масштаби боротьби зменшувалися, статистика ставала точнішою, чисельність підпільників, які здійснювали відчайдушний опір, скорочувалася, облік підпільників і повстанців вівся ретельніше.

Очевидно, що встановлення об'єктивної чисельності втрат повстанців і їх противників залишається складним питанням (попри існування значного масиву радянських та документів українського визвольного руху), що зумовлене наявністю кількох версій події. Це ще раз доводить, що потрібно скрупульозно підходити до висвітлення тієї чи тієї події, залучаючи та зіставляючи при цьому усі наявні матеріали.

Доцільно наголосити: проблема встановлення реальної чисельності загиблих стосувалася не тільки націоналістів, але й ще більшою мірою військовослужбовців різноманітних формувань, які у післявоєнний період здійснювали так звану радянізацію краю. Радянські репресивно-каральні органи ретельно приховували власні втрати. Саме цим пояснюється відсутність спеціальних кладовищ, на яких ховали загиблих (1940 – 1950-х). Натомість простежується чітка тенденція «розкидувати» загиблих, причому в один період на різні кладовища.

Нині є також актуальним з'ясування, виявлення місць поховань воїнів ЧА-РА, працівників рай-міськвідділів НКВС і НКДБ, міліції, партійно-радянського активу. Важливо встановити їхні справжні функціональні обов'язки, а також приналежність до тієї чи тієї структурної одиниці. Це стосується передовсім західних областей України, де національно-визвольний рух відзначався розмахом. На нашу думку, тільки через поіменний підрахунок утрат радянських силовиків вдасться встановити реальне число загиблих. Воно, як показує аналіз, у разі (звісно, у бік збільшення) відрізнятиметься від офіційної статистики.

Висновки. Досліджуючи події Другої світової війни та повоєнного десятиліття, науковці нерідко нашоухуються на низку об'єктивних і суб'єктивних проблем. Серед них найскладнішою залишається проблема встановлення чисельності загиблих у результаті бойових дій (з обидвох сторін). Зберігся величезний масив документів (підпільних і радянських), у яких подаються різні описи однієї і тієї ж події. При цьому відрізняються показниками загиблих, вилученої зброї, інколи і захоплених, а навіть, що найбільш дивно, – чисельності власних поранених і вбитих. Часто дані відрізнялися між собою у рази. Тому в тих випадках, коли в документах подаються суперечливі, перебільшені дані щодо втрат супротивника, потрібно дотримуватися принципу використання чисельності втрат, які визнавала кожна зі сторін, при цьому звісно враховувати чисельність зброї, вилученої внаслідок бою. Складність для дослідника цього періоду виявляється і при ідентифікації як підпільників, так і повстанців, які брали участь у боротьбі та фігурували у документах лишень під псевдонімами.

Ще одна проблема пов'язана зі встановленням чисельності загиблих із радянської сторони, оскільки місцеві керівники (районні, обласні, партійні і керівники спецслужб) намагалися приховувати реальні втрати. Встановити реальну кількість загиблих можна буде лишень через поіменний підрахунок утрат радянських силовиків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Боляновський, А. В. (2013). *Іноземні військові формування у Збройних силах Німеччини (1939 – 1945 рр.)*. Львів: Видавництво Львівської політехніки, 880 с.

Веденєєв, Д. В. (2012). Формування суспільного розуміння збройного конфлікту у Західній Україні між радянською владою та націонал-самостійницьким рухом // *Національна та історична пам'ять: Збірник наукових праць*. Київ: Пріоритети, 2, 150–167.

Веденєєв, Д. В., Лисенко, О. Є. (2002). Прояви терору і тероризму в протистоянні радянської влади та ОУН і УПА в західноукраїнському регіоні післявоєнної доби // *Політичний терор і тероризм в Україні. XIX – XX століття. Історичні нариси* / [за ред. Валерія Смоля], Київ: Наукова думка, 770–771.

Веденєєв, Д., Биструхін, Г. (2007). *Двобій без компромісів. Протиборство спецпідрозділів ОУН та радянських сил спецоперацій. 1945 – 1980-ті роки*. Київ: К.І.С., 568 с.

Веденєєв, Д., Лисенко, О. (2007). Військово-політична діяльність ОУН та УПА у світлі міжнародного гуманітарного права // *Український історичний журнал*, 3 (474), 46–66.

Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ).

Гриневич, В. (2012). *Неприборкане різногосся: Друга світова війна і суспільно-політичні настрої в Україні, 1939 – червень 1941 рр.* Київ; Дніпропетровськ: Ліра, 506 с.

Дашкевич, Я. (2006). Роман Шухевич та його місце в історії України ХХ ст. Дослідницькі проблеми // *Про генерала Тараса Чупринку (Романа Шухевича)* / [Я. Дашкевич, В. Кук, В. Бойко, М. Посівнич]. Львів: Львівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 3–12.

Єкельчик, С. (2008). *Імперія пам'яті: російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві*. Київ, 133 с.

Зашкільняк, Л. (2006 – 2007). Історична пам'ять та історіографія як дослідницьке поле для інтелектуальної історії // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 15, 855–862.

Ільницький, В. (2016). Карпатський край ОУН в українському визвольному русі (1945 – 1954): автореф. дис. докт. іст. наук: 07.00.01. Львів, 43 с.

Касьянов, Г. (2018). *Past continuous: історична політика 1980-х – 2000-х. Україна та сусіди*. Київ: Larus, Антропос-Логос-Фільм, 420 с.

Колесник, І. (2013). *Українська історіографія: концептуальна історія*. Київ: Інститут історії України НАН України, 566 с.

Лисенко, О. (2005). Деякі методологічні аспекти дослідження національної політики сталінського й гітлерівського режимів у період Другої світової війни. *Друга світова війна і доля народів України: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції*. Київ, С. 11–17.

Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія (2005). Київ: Наукова думка, 495 с.

Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны (2012). Документи: в 2 т. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), Т. 2: 1944 – 1945, 1167 с.

Nikolaiets, Yu. (2019). Historical memory about Second World war in the context of threads of government in Ukraine. *Skhidnoievropejskyi Istorychnyi Visnyk [East European Historical Bulletin]*, 11, 225–240. doi: 10.24919/2519-058x.11.170716

REFERENCES

Arkhiv Upravlinnia Sluzhby bezpeky Ukrainy u Lvivskii oblasti [ASAU – Archive of the Security Service of Ukraine in Lviv region].

Bolianovskiy, A. V. (2013). *Inozemni viiskovi formuvannia u Zbroinykh sylakh Nimechchyny (1939 – 1945 rr.) [Foreign military units in the German Armed Forces (1939 – 1945)]*. Lviv: Vydavnytstvo Lvivskoi politekhniki, 880 s. [in Ukrainian].

Dashkevych, Ya. (2006). Roman Shukhevych ta yoho mistse v istorii Ukrainy XX st. Doslidnytski problemy [Roman Shukhevych and his place in the History of Ukraine of the XX Century. Research problems] // *Pro henerala Tarasa Chuprynu (Romana Shukhevycha)* / [Ya. Dashkevych, V. Kuk, V. Boiko, M. Posivnych]. Lviv: Lvivske viddillennia Instytutu ukraïnskoi arkheohrafii ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho NAN Ukrainy, 3–12. [in Ukrainian].

Hrynevych, V. (2012). *Nepryborkane riznoolossia: Druha svitova viina i suspilno-politychni nastroi v Ukraini, 1939 – cherven 1941 rr. [Unbridled dissent: the World War II and socio-political sentiment in Ukraine, 1939 – June 1941]*. Kyiv; Dnipropetrovsk: Lira, 506 s. [in Ukrainian].

Ilnytskyi, V. (2016). *Karpatskyi kraj OUN v ukrainskomu vyzvolnomu rusi (1945 – 1954) [The OUN Carpathian region in ukrainian liberation movement (1945–1954)]*: avtoref. dys. dokt. ist. nauk: 07.00.01. Lviv, 43 s. [in Ukrainian].

Kasianov, H. (2018). *Past continuous: istorychna polityka 1980-kh – 2000-kh. Ukraina ta susidy [Past continuous: historical politics of the 1980s – 2000s. Ukraine and its neighbors]*. Kyiv: Larus, Antropos-Lohos-Film, 420 s. [in Ukrainian].

Kolesnyk, I. (2013). *Ukrainska istoriohrafia: kontseptualna istoriia [Ukrainian historiography: conceptual history]*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 566 s. [in Ukrainian].

Lysenko, O. (2005). *Deiaki metodolohichni aspekty doslidzhennia natsionalnoi polityky stalinskoho y hitlerivskoho rezhymiv u period Druhoi svitovoi viiny [Some methodological aspects of the study of national policy of the Stalinist and Hitler regimes during the Second World War]. Druha svitova viina i dolia narodiv Ukrainy: Materialy Vseukrainskoi naukovoï konferentsii*, Kyiv, S. 11–17. [in Ukrainian].

Nikolaiets, Yu. (2019). Historical memory about Second World war in the context of threads of government in Ukraine. *Skhidnoievropeyskyi Istorychnyi Visnyk [East European Historical Bulletin]*, 11, 225–240. doi: 10.24919/2519-058x.11.170716 [in English].

Orhanizatsiia ukraïnskykh natsionalistiv i Ukrainska povstanska armiiia [The organization of Ukrainian Nationalists and Ukrainian Rebelion Army] (2005). Kyiv: Naukova dumka, 495 s. [in Ukrainian].

Ukrainskie nacionalisticheskie organizatsii v gody Vtoroi mirovoj vojny [Ukrainian nationalist organizations during the Second World War] (2012). Dokumenti: v 2 t. Moskva: Rossijskaja politicheskaja jenciklopedija (ROSSPJeN), T. 2: 1944 – 1945, 1167 s. [in Russian].

Viedienieiev, D. V. (2012). Formuvannia suspilnoho rozuminnia zbroinoho konfliktu u Zakhidnii Ukraini mizh radianskoiu vladoiu ta natsional-samostiinytskym rukhom [The formation of public understanding of the armed conflict in the Western Ukraine between the Soviet authorities and the national-independent movement] // *Natsionalna ta istorychna pamiat: Zbirnyk naukovykh prats*. Kyiv: Priorityety, 2, 150–167. [in Ukrainian].

Viedienieiev, D. V., Lysenko, O. Ye. (2002). Proiavy teroru i terorizmu v protystoianni radianskoi vlady ta OUN i UPA v zakhidnoukrainskomu rehioni pisliavoiennoi doby [The manifestations of terror and terrorism in the confrontation between the Soviet authorities and the OUN and the URA in the western Ukrainian region of the post-war era] // *Politychnyi teror i teroryzm v Ukraini. XIX – XX stolittia. Istorychni narysy / [za red. Valerii Smoliiia]*, Kyiv: Naukova dumka, 770–771. [in Ukrainian].

Viedienieiev, D., Bystrukhin, H. (2007). *Dvobii bez kompromisiv. Protyborstvo spetspidrozdiliv OUN ta radianskykh syl spetsoperatsii. 1945 – 1980-ti roky [An Uncompromising Combat. The Opposition of Special Subdivisions of OUN with Soviet Special Operations Forces]*. Kyiv: K.I.S., 568 s. [in Ukrainian].

Viedienieiev, D., Lysenko, O. (2007). Viiskovo-politychna diialnist OUN ta UPA u svitli mizhnarodnoho humanitarnoho prava [OUN and URA military-political activities in the light of international humanitarian law] // *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 3 (474), 46–66. [in Ukrainian].

Yekelchik, S. (2008). *Imperia pamiat: rosiisko-ukrainski stosunky v radianskii istorychnii uiavi [Memory Empire: Russian-Ukrainian relations in the Soviet historical imagination]*. Kyiv, 133 s. [in Ukrainian].

Zashkilniak, L. (2006 – 2007). Istorychna pamiat ta istoriohrafia yak doslidnytske pole dlia intelektualnoi istorii [Historical memory and historiography as a research field for intellectual history] // *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist. Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*. Lviv, 15, 855–862. [in Ukrainian].

Наталія КОВАЛЕНКО – доктор історичних наук, старший науковий співробітник, головний науковий співробітник сектору наукознавства, Інститут історії аграрної науки, освіти та техніки Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки Національної академії аграрних наук України, вул. Героїв Оборони, 10, Київ, Україна, індекс 03127 (boikopr@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0996-0732>

ResearcherID: D-2429-2019 (<http://www.researcherid.com/rid/D-2429-2019>)

Nataliia KOVALENKO – Doctor of Historical Sciences, Senior Researcher, Chief Researcher of Science Sector, Institute of History of Agrarian Science, Education and Technique of National Scientific Agricultural Library of National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine, 10 Geroiv Oborony Street, Kyiv, Ukraine, postal code 03127 (boikopr@ukr.net)

РОЗВИТОК АГРАРНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ У ЛІВОБЕРЕЖНОМУ ЛІСОСТЕПУ УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

Анотація. Мета дослідження – на основі опублікованих матеріалів і нових архівних документів з'ясувати та обґрунтувати динаміку розвитку аграрних досліджень у Лівобережному Лісостепу України на Драбівському дослідному полі на початку ХХІ ст. **Методологія дослідження** ґрунтується на поєднанні принципів історизму та об'єктивності з використанням загальнонаукових (аналіз, синтез, систематизація, класифікація) і спеціально-історичних методів (проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, ретроспективний, джерелознавчий та архівознавчий аналіз). **Наукова новизна** статті полягає у здійсненні цілісного науково-історичного аналізу пріоритетних напрямів наукових аграрних досліджень в умовах нестійкого зволоження на Драбівському дослідному полі на початку ХХІ ст. **Висновки.** Розвиток аграрних досліджень у Лівобережному Лісостепу України на Драбівському дослідному полі на початку ХХІ ст. полягав у застосуванні високопродуктивних технологій вирощування провідних сільськогосподарських культур – озимої пшениці, ярого ячменю, кукурудзи, гороху, сої, цукрових буряків, багаторічних трав. Науковцями встановлено науково обґрунтовану структуру посівних площ і спеціалізованих сівозмін з ефективним чергуванням різних за біологічними особливостями груп культур. Цінними стали розвідки щодо визначення систем раціонального удобрення та обробітку ґрунту, а також екологічно безпечних заходів для зменшення забур'яненості посівів та пошкодження хворобами і шкідниками. Їх запровадження вирішувало проблеми аграрного сектору у двох напрямках: відтворення родючості ґрунтів та збереження навколишнього природного середовища, а також забезпечення населення України якісним продовольством. Для розвитку тваринництва науковцями визначено ефективні багаторічні злакові та бобові трави конвеєрного типу. Підбрано травосумішки різних термінів стиглості, виявлено найкраще співвідношення злакових і бобових компонентів. Важливим стало встановлення ефективності нетрадиційних культур – червоного амаранту, пурпурової ехінацеї, кормового щавлю, які забезпечили збільшення виробництва кормів для тварин і підвищення їх якості.

Ключові слова: розвиток, наукові технології, сівозміни, обробіток ґрунту, удобрення.

AGRICULTURAL RESEARCH DEVELOPMENT IN THE LEFT-BANK FOREST-STEPPE OF UKRAINE AT THE BEGINNING OF THE XXI CENTURY

Summary. The purpose of the research is to find out and substantiate the dynamics of agrarian research development in the Left-Bank Forest-Steppe of Ukraine on the Drabovo research field at the beginning of the XXI century on the basis of published materials and new archival documents. **The research methodology** is based on the combination of

*the principles of historicism and objectivity with the use of general scientific (analysis, synthesis, systematization, classification) and special-historical methods (problem-chronological, comparative-historical, retrospective, source-study and archival analysis). **The scientific novelty** of the article is to carry out a comprehensive scientific and historical analysis of the priority directions of scientific agrarian research in the conditions of unstable moistening in the Drabovo research field at the beginning of the XXI century. **Conclusions.** Development of agrarian research in the Left-Bank Forest-Steppe of Ukraine on the Drabovo research field at the beginning of the XXI century consisted in the application of high-yield technologies for growing leading crops – winter wheat, spring barley, corn, peas, soybeans, sugar beets, perennial grasses. Scientists have established a scientifically sound structure of acreage and specialized crop rotations with effective alternation of different biological groups of crops. Intelligence on the identifying of rational fertilization and tillage systems, as well as environmentally friendly measures to reduce crop turbidity and damage to diseases and pests, has become valuable. Their implementation solved problems of the agricultural sector in two directions: reproduction of soil fertility and preservation of the environment, as well as providing the Ukrainian population with quality food. For the development of animal husbandry, scientists have identified effective perennial grasses and legumes of the conveyor type. Herbal mixtures of different ripeness terms were selected, the best ratio of cereals and legumes was found. It was important to establish the effectiveness of unconventional crops – red amaranth, purple echinacea, which provided increased production of animal feed and improved their quality.*

Key words: development, scientific technologies, crop rotation, tillage, fertilizers.

Постановка проблеми. На початку XXI ст. розвиток аграрного сектору України забезпечувався впровадженням ефективних технологій вирощування провідних сільськогосподарських культур (Бойко, 2016, с. 11). Вони базувались на результатах досліджень науково-дослідних установ, що знаходились у різних ґрунтово-кліматичних умовах України (Коваленко, 2014, с. 358). Велике значення мали дослідження щодо встановлення науково обґрунтованої структури посівних площ і спеціалізованих сівозмін з ефективним чергуванням різних за біологічними особливостями груп культур (Kovalenko, 2013, с. 53). Важливими стали розвідки щодо визначення систем раціонального удобрення та обробітку ґрунту, а також екологічно безпечних заходів (Воуко, 2015, с. 92). Їх запровадження вирішувало проблеми аграрного сектору України шляхом відтворення родючості ґрунтів та збереження навколишнього середовища, а також забезпечення населення країни якісною продукцією (Воуко, 2019, с. 155).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Встановленню ефективності аграрних досліджень у різних ґрунтово-кліматичних умовах України у зазначений період присвячені праці багатьох українських вчених: П. І. Бойка, В. А. Вергунова, М. Д. Волошука, В. П. Гудзя, І. Д. Примака та багатьох інших. Важливим напрямом наукових галузевих досліджень присвячені монографії: Н. П. Коваленко – ефективності сівозмін у системах землеробства, В. Д. Орехівського – органічного землеробства. Проте залишаються недостатньо дослідженими особливості наукових аграрних технологій в умовах нестійкого зволоження у Лівобережному Лісостепу України.

Мета статті полягає у з'ясуванні та обґрунтуванні на основі опублікованих матеріалів і нових архівних документів розвитку аграрних досліджень у Лівобережному Лісостепу України на початку XXI ст. на одній з потужних науково-дослідних установ – Драбівському дослідному полі Черкаської державної сільськогосподарської дослідної станції Національного наукового центру «Інститут землеробства НААН».

Виклад основного матеріалу. Свою діяльність Драбівське дослідне поле розпочало ще у 1910 р. за ініціатииви Полтавського губернського земства (Коваленко, 2014, с. 101). Для умов Полтавської губернії науковцями започатковано встановлення ефективності систем удобрення, обробітку

грунту і сівозмін. Важливим стало дослідження агротехнічних заходів для високопродуктивного вирощування озимої пшениці, кукурудзи, цукрових буряків та багаторічних трав (Демиденко, 2019, с. 8). За час свого існування науково-дослідна установа пройшла тривалий шлях реорганізації: Дабрівське дослідне поле (1910 – 1918), Дабрівська дослідна станція (1919 – 1960), Дабрівська дослідна станція рільництва (1960 – 1998), Дабрівська дослідна станція Черкаського Інституту АПВ (1998 – 2011), Дабрівське дослідне поле Черкаської державної сільськогосподарської дослідної станції ННЦ «Інститут землеробства НААН» (2012 – дотепер) (Демиденко, 2019, с. 4).

На початку ХХІ ст. на Дабрівському дослідному полі в умовах нестійкого зволоження виконували дослідження у двох довготермінових стаціонарних експериментальних польових дослідях, цінність яких полягала в акумулюванні наукової інформації тривалістю понад півсторічний термін (Коваленко, 2014, с. 241). Зокрема, ще у 1963 р. П. І. Бойком, М. С. Гаврилюком, І. Г. Предком, Л. В. Чуприною, І. С. Шаповалом був закладений дослід «Продуктивність різноротаційних сівозмін у залежності від насичення культурами одного типу в умовах Лісостепу України» (Бойко, 2018, с. 1). У 1975 р. П. І. Бойко, В. А. Дишлевий, І. С. Шаповал заклали розширений дослід «Наукові основи побудови сівозмін, систем обробітку ґрунту та удобрення в умовах Лівобережного Лісостепу України» (Демиденко, 2019, с. 116). Потужний науковий досвід поряд із опрацюванням новітніх аграрних технологій забезпечив на початку ХХІ ст. найбільш ефективне встановлення природних закономірностей як регіонального, так і глобального рівня.

Під координуванням професора П. І. Бойка з ННЦ «Інститут землеробства НААН» наукові дослідження на Дабрівському дослідному полі здійснювали кандидати наук: В. М. Антонова, Н. Г. Артюшенко, О. О. Артюшенко, О. В. Демиденко, В. П. Кравченко, Л. О. Кравченко, Л. В. Чуприна, І. С. Шаповал, Л. В. Яремич, С. А. Ярмілка та інші (Демиденко, 2019, с. 117). Вчені дослідили різні аспекти наукових аграрних технологій для ефективного вирощування провідних та малопоширених сільськогосподарських культур в умовах нестійкого зволоження Лівобережного Лісостепу України. На основі їхніх досліджень для господарств різної власності та спеціалізації рекомендовано високопродуктивні різноротаційні сівозміни, агротехнічні та екологічно безпечні заходи (Воуко, 2015, с. 93).

Упродовж 2001 – 2005 рр. важливим стало з'ясування вченими кругообігу органічного вуглецю у різноротаційних сівозмінах. Ними визначено, що детермінуючим чинником оптимізації кругообігу вуглецю був тип агроценозу, вид органічного добрива та норми внесення мінеральних добрив. Встановлено ефективність внесення побічної продукції, як органічного добрива, що забезпечило підвищення продуктивності агроценозів (Бойко, 2018, с. 2). Вагомими виявились дослідження біоенергетичної ефективності вирощування різних сортів озимої пшениці, ярого ячменю, тритікале, кукурудзи, цукрових буряків тощо (НА ЧДСГДС, оп. 1, спр. 159, арк. 3). Здійснено практичне впровадження різноротаційних сівозмін з різним насиченням зерновими, технічними і кормовими культурами (НА ЧДСГДС, оп. 1, спр. 159, арк. 27).

Велике значення мало встановлення науковцями важливості запасів продуктивної вологи навесні і вологозабезпеченості рослин озимої пшениці у період відновлення вегетації та колосіння (Демиденко, 2019, с. 121). Цінними виявились дослідження ензімо-мікозного виснаження зерна озимої пшениці за різних попередників, систем удобрення та обробітку ґрунту (Воуко, 2015, с. 94). Вченими з'ясовано, що раптове підвищення та зниження температури повітря, випадання опадів і роси призводили до розвитку у зерні озимої пшениці хвороби ензімо-мікозного виснаження. Застосування полицевого обробітку ґрунту за оптимальної норми внесення добрив сприяло стійкості зерна при вирощуванні озимої пшениці після багаторічних трав. Важливими були дослідження сортової агротехніки сої, визначення оптималь-

них термінів і способів її посіву, норм висіву, систем удобрення, попередників (Коваленко, 2014, с. 359). Встановлено ефективність безгербицидної технології вирощування сої з вирівнюванням поля, раннім посівом, дворазовим здійсненням культивуації, боронування і міжрядного обробітку.

Велике значення для розвитку тваринництва мало дослідження ефективності вирощування багаторічних злакових і бобових трав конвеєрного типу. Вченими підбрано травосумішки різних термінів стиглості, виявлено краще співвідношення злакових і бобових компонентів. З'ясовано, що ранні сумішки забезпечували високий урожай зеленої маси грятости збірної, середньостиглі – стоколосу безостого, пізні – тимофіївки лучної (НА ЧДСГДС, оп. 1, спр. 157, арк. 7). Визначено, що одним із резервів збільшення виробництва кормів кращої якості стало залучення нетрадиційних кормових культур: червоного амаранту, пурпурової ехінацеї, коноплевидної кропиви, східного козлятника, кучерявої мальви, кормового щавлю, топіамбуру (НА ЧДСГДС, оп. 1, спр. 153, арк. 5). Встановлено стійкість зазначених малопоширених культур проти бур'янів, шкідників і хвороб, підвищення урожайності їх зеленої маси та високий коефіцієнт насіннєвого розмноження.

Упродовж 2006 – 2010 рр. важливими виявились дослідження водного та поживного режиму ґрунту в посівах озимої пшениці за різних способів основного обробітку ґрунту – оранки, поверхневого дисковими знаряддями та плоскорізного (Бойко, 2016, с. 11). Вченими встановлено, що продуктивність сівозмін зростала пропорційно збільшенню кількості внесення мінеральних добрив та насичення їх зерновими культурами (Kovalenko, 2013, с. 53) та багаторічними травами (НА ЧДСГДС, оп. 1, спр. 172, арк. 56).

Велике значення мало встановлення швидкості нагромадження і мінералізації загального гумусу за тривалого застосування різних систем обробітку (Бойко, 2016, с. 12), що призводило до гальмування у ґрунті процесів дегуміфікації (Воуко, 2019, с. 156). Науковцями з'ясовано нормативні параметри типізації балансу азоту в агроценозах різноротаційних сівозмін за використання побічної продукції у якості органічних добрив (Бойко, 2018, с. 3). Встановлено, що тривале використання лукопосовищних трав призводило до формування природного фітоценозу з частковим залишенням бобового компоненту (НА ЧДСГДС, оп. 1, спр. 172, арк. 18).

Упродовж 2011 – 2015 рр. цінними стали дослідження ефективності сівозмін для виробництва зелених кормів та фуражного зерна з одночасним відтворенням родючості ґрунту (НА ЧДСГДС, оп. 1, спр. 175, арк. 6). На основі економічного та енергетичного оцінювання удосконалено кормові сівозміни для виробництва молока і яловичини з 50–60% насиченням зерновими, 30–40% кормовими культурами, 10–20% багаторічними травами (НА ЧДСГДС, оп. 1, спр. 175, арк. 72). Велике значення мали дослідження адаптованих сортів зернових культур, оптимальних норм внесення мінеральних добрив та весняних підживлень (Бойко, 2016, с. 14). З'ясовано, що надлишковий ресурс тепла ефективно використовували сучасні середньостиглі та пізньостиглі гібриди кукурудзи (Воуко, 2019, с. 158). Виявлено, що рівень гумусованості за різних систем обробітку ґрунту значно змінювався у перші роки виконання досліджень з подальшою стабілізацією та переходом від гумусотворення до деградаційних процесів (Бойко, 2018, с. 2).

Висновки і перспективи подальших розвідок. Отже, на початку XXI ст. у Лівобережному Лісостепу України відбувався стрімкий розвиток аграрних досліджень, який полягав у застосуванні високопродуктивних технологій вирощування провідних та малопоширених сільськогосподарських культур. Вченими розроблено науково обґрунтовані системи сівозмін, раціонального удобрення та обробітку. Їх практичне запровадження забезпечило відтворення родючості ґрунтів, збереження

навоколишнього природного середовища та отримання якісної продукції. Дослідження нагромадження гумусу або мінералізації у чорноземах доцільно продовжити у тривалих багатofакторних дослідах із встановлення взаємовпливу та взаємозалежності основних елементів системи землеробства, що забезпечить отримання наукової інформації для більш точного прогнозування ґрунтових процесів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Бойко, П. І., Коваленко, Н. П., Демиденко, О. В. & Шаповал, І. С. (2016). Продуктивність сільськогосподарських культур у різноротаційних сівозмінах на типових чорноземах. *Вісник аграрної науки*, 12, 11–14.

Бойко, П. І., Коваленко, Н. П., Блащук, М. І. & Демиденко, О. В. (2018). Залежність зміни вмісту гумусу у чорноземі Лівобережного Лісостепу України від застосування сівозмін, удобрення та обробітку ґрунту. *Молодий вчений*, 5, 1–4.

Демиденко, О. В., Бойко, П. І., Блащук, М. І., Шаповал, І. С. & Коваленко, Н. П. (2019). *Сівозміни та родючість чорнозему Лівобережного Лісостепу: монографія*. Сміла: Чорнобаївське КПП, 484 с.

Коваленко, Н. П. (2014). *Становлення та розвиток науково-організаційних основ застосування вітчизняних сівозмін у системах землеробства (друга половина XIX – початок XXI ст.): монографія*. Київ: ТОВ «Нілан-ЛТД», 490 с.

Науковий архів Черкаської державної сільськогосподарської дослідної станції. (2003). Оп. 1. Спр. 153. Арк. 1–118.

Науковий архів Черкаської ДСГДС. (2005). Оп. 1. Спр. 157. Арк. 1–104.

Науковий архів Черкаської ДСГДС. (2005). Оп. 1. Спр. 159. Арк. 1–212.

Науковий архів Черкаської ДСГДС. (2010). Оп. 1. Спр. 172. Арк. 1–206.

Науковий архів Черкаської ДСГДС. (2017). Оп. 1. Спр. 175. Арк. 1–158.

Boiko, P. I. & Kovalenko, N. P. (2015). Scientifically innovative aspects are in development and implementation of crop rotations in Ukraine. *Аграрний вісник Причорномор'я*, 76, 92–99.

Boiko, P., Litvinov, D., Demidenko, O., Blashchuk, M. & Rasevich, V. (2019). Prediction humus level of black soils of Forest-Steppe Ukraine depending on the application of crop rotation, fertilization and tillage. *International Journal of Ecosystems and Ecology Science*, 9/1, 155–162.

Kovalenko, N. P. (2013). History of origin and development of replacement of plants crop rotations in world agriculture. *Acta agraria Debreceniensis*, 53, 53–56.

REFERENCES

Boiko, P. I., Kovalenko, N. P., Blashchuk, M. I. & Demydenko, O. V. (2018). Zalezhnist zminy vmistu humusu u chornozemi Livoberezhnogo Lisostepu Ukrainy vid zastosuvannya sivozmyn, udobrennia ta obrobittku ґruntu [Dependence of humus content change in the black soil of the Left-Bank Forest-Steppe of Ukraine on crop rotations, fertilization and soil cultivation]. *Molodyi vchenyi – Young scientist*, 5, 1–4. [in Ukrainian].

Boiko, P. I., Kovalenko, N. P., Demydenko, O. V. & Shapoval, I. S. (2016). Produktivnist silskohospodarskykh kultur u riznorotatsiinykh sivozminakh na typovykh chornozemakh [Productivity agricultural cultures in different crop rotations on typical black earths]. *Visnyk ahrarnoi nauky – Bulletin of agrarian science*, 12, 11–14. [in Ukrainian].

Boiko, P. I. & Kovalenko, N. P. (2015). Scientifically innovative aspects are in development and implementation of crop rotations in Ukraine. *Ahrarnyi visnyk Prychornomor'ia – Agrarian Bulletin of the Black Sea*, 76, 92–99. [in English].

Boiko, P., Litvinov, D., Demidenko, O., Blashchuk, M. & Rasevich, V. (2019). Prediction humus level of black soils of Forest-Steppe Ukraine depending on the application of crop rotation, fertilization and tillage. *International Journal of Ecosystems and Ecology Science*, 9/1, 155–162. doi: <https://doi.org/10.31407/ijees911> [in English].

Demydenko, O. V., Boiko, P. I., Blashchuk, M. I., Shapoval, I. S. & Kovalenko, N. P. (2019). *Sivozminy ta rodiuchist chornozemu Livoberezhnogo Lisostepu: monohrafiia [Crop rotation and fertility of the black soil of the Left-Bank Forest-Steppe: monograph]*. Smila: Chornobaivske KPP, 484. [in Ukrainian].

Kovalenko, N. P. (2013). History of origin and development of replacement of plants crop rotations in world agriculture. *Acta agraria Debreceniensis*, 53, 53–56. [in English].

Kovalenko, N. P. (2014). *Stanovlennia ta rozvytok naukovo-orhanizatsiinykh osnov zastosuvannia vitchyznianykh sivozmin u systemakh zemlerobstva (druha polovyna XIX – pochatok XXI st.): monohrafiia* [Becoming and development of scientifically-organizational bases of application of home crop rotations in the systems of agriculture (the second half of XIX is beginning of XXI of century): monograph]. Kyiv: TOV «Nilan-LTD», 490. [in Ukrainian].

Naukovyi arkhiv Cherkaskoi derzhavnoi silskohospodarskoi doslidnoi stantsii – Scientific archive of the Cherkasy State Agricultural Research Station. (2003). Op. 1. Spr. 153. Ark. 1–118. [in Ukrainian].

Naukovyi arkhiv Cherkaskoi DSHDS – Scientific archive of the Cherkasy SARS. (2005). Op. 1. Spr. 157. Ark. 1–104. [in Ukrainian].

Naukovyi arkhiv Cherkaskoi DSHDS – Scientific archive of the Cherkasy SARS. (2005). Op. 1. Spr. 159. Ark. 1–212. [in Ukrainian].

Naukovyi arkhiv Cherkaskoi DSHDS – Scientific archive of the Cherkasy SARS. (2010). Op. 1. Spr. 172. Ark. 1–206. [in Ukrainian].

Naukovyi arkhiv Cherkaskoi DSHDS – Scientific archive of the Cherkasy SARS. (2017). Op. 1. Spr. 175. Ark. 1–158. [in Ukrainian].

UDC 001.891:631.147(477)

Володимир ОРЕХІВСЬКИЙ – доктор історичних наук, директор Одеської державної сільськогосподарської дослідної станції Національної академії аграрних наук України, вул. Маяцька дорога, 24, смт. Хлібодарське, Біляївський район, Одеська область, Україна, індекс 67667 (orekhovskiy@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3216-0514>

ResearcherID: Z-4168-2019 (<https://www.researcherid.com/rid/Z-4168-2019>)

Volodymyr OREKHIVSKIY – Doctor of Historical Sciences, Director Odessa state agricultural experimental station of National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine, 24 Mayatska Road Street, Khlibodarske Smt., Belyaivskiy district, Odessa region, Ukraine, postal code 67667 (orekhovskiy@gmail.com)

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ОРГАНІЧНОГО ЗЕМЛЕРОБСТВА В УКРАЇНІ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Анотація. Метою дослідження є огляд та аналізування фундаментальних досліджень з історії становлення та розвитку науково обґрунтованих технологій органічного землеробства у різних ґрунтово-кліматичних умовах України на початку ХХІ ст. **Методологія дослідження** базується на поєднанні принципів історизму і об'єктивності із застосуванням загальнонаукових та спеціально-історичних методів: проблемно-хронологічного, порівняльно-історичного, ретроспективного, джерелознавчого і архівознавчого аналізу. **Наукова новизна** статті полягає у здійсненні цілісного науково-історичного аналізу всебічного та об'єктивного висвітлення розвитку органічного землеробства в Україні із застосуванням екологічно безпечних заходів і раціональних технологій вирощування сільськогосподарських культур. **Висновки.** Визначено, що історіографія становлення та розвитку органічного землеробства в Україні на початку ХХІ ст. є багатопланою як за тематикою представлених узагальнень, так і за рівнем опрацювання проблем, що розглядали вчені. З'ясовано цінність історичних праць, що відтворюють історію науки та дослідної справи у галузі органічного землеробства в Україні. Зокрема, еволюцію окремих наукових напрямів, теорій, концепцій і наукових технологій в органічному землеробстві; внесок у розвиток наукових технологій органічного землеробства вищих навчальних закладів, науково-дослідних установ і дослідницьких колективів; еволюцію наукових основ органічного землеробства у контексті діяльності відомих вчених-аграріїв; розвиток практичного запровадження органічного землеробства у підприємствах з виробництва органічної продукції. Впровадження до наукового обігу маловідомих та невідомих документальних джерел дозволило відновити цілісний стан еволюції органічного землеробства в Україні на початку ХХІ ст. З'ясовано, що дослідження українських істориків науки сприяли об'єктивному та цілісному відтворенню окремих процесів і закономірностей розвитку органічного землеробства із забезпеченням застосування власне історичних методів та підходів.

Ключові слова: розвиток, історичні праці, наукові напрями, екологічно безпечні заходи, органічні технології.

ESTABLISHMENT AND DEVELOPMENT OF ORGANIC FARMING IN UKRAINE: A HISTORIOGRAPHY OF THE PROBLEM

Summary. The purpose of the research is to review and analyze basic research on the history of the formation and development of scientifically sound technologies of organic farming in different soil and climatic conditions of Ukraine at the beginning of the XXI century. **The research methodology** is based on the combination of the principles of historicism and objectivity with the use of general scientific and special-historical methods: problem-chronological, comparative-historical,

retrospective, source-study and archival studies. **The scientific novelty** of the article is to carry out a comprehensive scientific and historical analysis of the comprehensive and objective coverage of the development of organic farming in Ukraine with the use of environmentally safe measures and rational technologies of growing crops. **Conclusions.** It is determined that the historiography of the formation and development of organic farming in Ukraine at the beginning of the XXI century is multifaceted both in terms of the generalizations presented and the level of study of the problems considered by scientists. The value of historical works that reproduce the history of science and research in the field of organic farming in Ukraine has been clarified. In particular, the evolution of particular scientific directions, theories, concepts and scientific technologies in organic farming; contribution to the development of scientific technologies of organic farming of higher education institutions, research institutions and research teams. The evolution of the scientific foundations of organic farming in the context of the activities of well-known agrarian scientists; development of practical introduction of organic farming in organic production enterprises. The introduction into the scientific circulation of little-known and unknown documentary sources allowed to restore the holistic state of evolution of organic farming in Ukraine at the beginning of the XXI century. It is found that studies of Ukrainian historians of science have contributed to the objective and holistic reproduction of individual processes and patterns of organic farming, ensuring the use of historical methods and approaches.

Key words: development, historical works, scientific directions, ecologically safe measures, organic technologies.

Постановка проблеми. У незалежній Україні в історіографії розпочався період, зумовлений пошуками нових концептуальних підходів до історичного пізнання світових та регіональних альтернативних заходів (Коваленко, 2014, с. 17). Історіографія почала відігравати роль інтеграційного чинника, підтримуючи відповідний рівень знання щодо розроблення екологічно безпечних технологій в Україні (Коваленко, 2017а, с. 201). Для дослідження становлення і розвитку технологій в органічному землеробстві України важливим стало узагальнення наукових здобутків дослідників, визначення суперечливих, а також недостатньо опрацьованих аспектів, що потребують додаткового розроблення (Коваленко, 2017б, с. 259).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. З'ясування та аналізування історіографічних напрацювань, присвячених різним аспектам органічного землеробства, розглянуто у публікаціях багатьох українських вчених. Зокрема, праці Н. Я. Кутаренко, О. Г. Мінькової, О. О. Прутської, І. В. Хорішка присвячені огляду історичних статей щодо визначення сутності понятійно-змістового трактування органічного землеробства. Аналізуванню історіографії щодо проблем екологізації та впровадження екологічно безпечних заходів в аграрне виробництво присвячені монографії О. А. Васюти, С. І. Васюти, Н. П. Коваленко, О. Г. Мордвінова, О. М. Царенка. В історичних дослідженнях О. П. Анікіної, О. Б. Боровик, В. А. Вергунова систематизовано історіографію щодо наукових здобутків в органічному землеробстві видатних особистостей. Проте залишається недостатньо дослідженим комплексне висвітлення історіографії проблеми становлення і розвитку органічного землеробства в Україні на початку XXI ст.

Мета статті полягає у з'ясуванні та аналізуванні фундаментальних досліджень з історії становлення та розвитку науково обґрунтованих технологій органічного землеробства у різних ґрунтово-кліматичних умовах України на початку XXI ст.

Виклад основного матеріалу. У сучасній вітчизняній науці з'явилися історичні праці, які відтворюють історію становлення та розвитку науки і дослідної справи у галузі органічного землеробства України. Зокрема, еволюцію окремих наукових напрямів, теорій, концепцій і технологій в органічному землеробстві; внесок у розвиток наукових технологій органічного землеробства вищих навчальних закладів, науково-дослідних установ і дослідницьких колективів; еволюцію наукових

основ органічного землеробства у контексті діяльності відомих вчених-аграріїв; розвиток практичного запровадження органічного землеробства у підприємствах з виробництва органічної продукції в Україні. Вони містять систематизований фактичний матеріал з розвитку теоретико-методологічних основ і практичного застосування органічного землеробства в Україні, ґрунтовний аналіз наукових технологій та їх теоретичні узагальнення.

Одними з перших публікацій аграрного спрямування щодо удосконалення екологічно безпечних заходів у органічному землеробстві були праці П. І. Бойка, Н. П. Коваленко, де наведено еволюцію теоретичних аспектів біологізації землеробства з найдавніших часів. Ними проаналізовано історію, сучасний стан і перспективи розвитку систем землеробства та сівозмін (Бойко, 2004), з'ясовано історичні та сучасні досягнення у їх дослідженні та впровадженні (Бойко, 2005).

Потрібно віддати належне комплексному історичному дослідженню Н. П. Коваленко щодо становлення та розвитку науково-організаційних основ застосування однієї з основних ланок органічного землеробства – сівозмін у системах землеробства упродовж другої половини XIX – початку XXI ст. (Коваленко, 2014). Дослідницею на основі історико-наукового аналізу відтворено еволюцію чергування сільськогосподарських культур та інших екологічно безпечних агротехнічних заходів у землеробстві України, запропоновано періодизацію їх становлення і розвитку, визначено внесок вищих навчальних закладів, науково-дослідних установ, вчених-теоретиків та практиків у цей процес. Значну увагу приділено становленню та розвитку наукових шкіл з удосконалення агротехнічних заходів у землеробстві різних ґрунтово-кліматичних умов України (Коваленко, 2014, с. 264).

Еволюції органічного землеробства в Україні велике значення приділено у публікаціях Н.П. Коваленко, де предметом дослідження стали науково-організаційні та концептуальні основи розвитку екологічно збалансованих сівозмін у системах альтернативного землеробства (Коваленко, 2012). Дослідницею проаналізовано зародження наукових основ органічного землеробства в Україні у XVIII – першій половині XIX ст. (Коваленко, 2017а), їх еволюційні зміни у другій половині XIX – на початку XXI ст. (Коваленко, 2017б). Зокрема, ефективність вирощування бобових і сидеральних культур у сівозмінах, травосіяння, використання післяжнивних та післяукісних посівів, побічної продукції, застосування органічних добрив і раціонального обробітку.

Важливими є наукові видання, присвячені розвитку екологічно безпечних наукових напрямів в органічному землеробстві України. Зокрема, у монографії О. М. Бунчака, В. М. Сендецького, І. А. Шувара з'ясовано історію виробництва та використання органічних добрив (Шувар, 2015). Дослідниками проаналізовано становлення, розвиток та сучасний стан виробництва і використання традиційних органічних добрив, біогумусу методом вермикультивування, мікроорганізмів у процесі аеробної біоферментації, мікробних асоціацій шляхом компостування, деструкції соломи та сидерації. У монографії Н. М. Колісника, І. П. Мельника, І. А. Шувара наведено важливу інформацію щодо історичних аспектів становлення і розвитку наукових основ вирощування та практичного застосування дощових черв'яків в аграрних підприємствах України (Мельник, 2015). Ними з'ясовано велике значення результатів багаторічних досліджень українських та зарубіжних вчених щодо удосконалення технологій виробництва біогумусу з органічних відходів методом вермикультивування, розроблення і застосування комплексних гумінових препаратів з вермикомпосту.

Велике значення має монографія Я. М. Гадзала, присвячена фундаментальному дослідженню історії розвитку наукових основ виробництва органічної продукції у різних ґрунтово-кліматичних умовах України (Гадзало, 2016). Зокрема, визначено передумови виникнення органічного руху, наведено

грунтово-кліматичні ознаки розвитку органічного землеробства в Україні, особливості виробництва, нормативно-правового забезпечення, формування і функціонування ринку органічної продукції в Україні.

Однією з перших фундаментальних праць економічного спрямування щодо виробництва органічної продукції стала монографія М. М. Федорова, О. В. Ходаківської, С. Г. Корчинської (Федоров, 2011). Дослідниками проаналізовано історію розвитку світового та вітчизняного виробництва органічної продукції, формування нормативно-правової бази, особливостей розвитку ринку, стандартизації та сертифікації органічної продукції.

Подальший розвиток досліджень знайшов своє висвітлення у монографії Т. Г. Дудара, О. Т. Дудар, якими з'ясовано теоретико-методологічні засади становлення і розвитку органічного землеробства, здійснено системний аналіз та оцінювання ведення органічного землеробства в аграрних підприємствах, наведено концептуальні організаційно-економічні засади стратегії формування і розвитку виробництва органічної продукції в контексті екологізації агросфери (Дудар, 2012). З позицій системного підходу у монографії Т. О. Чайки досліджено теоретико-методологічні аспекти виробництва органічної продукції як стратегічного напрямку розвитку аграрного сектора економіки України (Чайка, 2013). На переконання дослідниці важливим було з'ясування сутності становлення та необхідності розвитку виробництва органічної продукції в аграрних підприємствах України з оцінюванням їх результативності (Чайка, 2013, с. 45). У монографії О. В. Ходаківської відзначено, що органічне сільське господарство є складовою екологізації аграрного виробництва (Ходаківська, 2015, с. 159). Дослідницею відображено зарубіжний досвід ведення органічного сільського господарства та особливості його регулювання, наведено розвиток виробництва органічної продукції в Україні.

Цінну інформацію містять наукові видання про розвиток в Україні підприємств з виробництва органічної продукції. Зокрема, монографії С. С. Антонця, А. С. Антонця, В. М. Писаренка, П. В. Писаренка про досвід ведення органічного землеробства у Приватному підприємстві «Агроекологія» Шишацького району Полтавської області (Антонець, 2010; Писаренко, 2017). Дослідниками приділено велику увагу історії розвитку різних екологічно безпечних заходів органічного землеробства, які застосовували у господарстві упродовж 1976 – 2017 рр. (Писаренко, 2017, с. 16). Зокрема, використанню науково обґрунтованої структури посівних площ і спеціалізованих сівозмін з насиченням багаторічними бобовими травами, мілкого обробітку ґрунту без видалення кореневої системи сільськогосподарських культур, внесенню органічних добрив, вирощуванню сидеральних культур, застосуванню екологічно безпечних агротехнічних заходів та мікробіологічних препаратів (Антонець, 2010, с. 15). Їх запровадження забезпечувало збереження і розширене відтворення родючості ґрунту та виробництво екологічно безпечної продукції рослинництва і тваринництва.

Висновки і перспективи подальших розвідок. Отже, історіографія проблеми становлення та розвитку органічного землеробства в Україні є багатопланою як за тематикою представлених узагальнень, так і за рівнем опрацювання проблем, що розглядали вчені. В історичних наукових працях визначено становлення та розвиток окремих наукових напрямів органічного землеробства у різних ґрунтово-кліматичних умовах України. Зокрема, застосування науково обґрунтованої структури посівних площ і спеціалізованих сівозмін з багаторічними бобовими травами, раціонального обробітку ґрунту, внесення органічних добрив, вирощування сидеральних культур, використання мікробіологічних препаратів тощо. Приділено увагу історії розвитку підприємств з ви-

робництва органічної продукції, формування нормативно-правової бази, особливостей розвитку ринку, стандартизації та сертифікації органічної продукції. Проте важливим є не лише комплексне та системне їх дослідження, а й необхідність впровадження до наукового обігу маловідомих і невідомих документальних джерел, що забезпечить відновлення цілісного процесу еволюції органічного землеробства в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Антонець, С. С., Антонець, А. С. & Писаренко, В. М. (2010). *Органічне землеробство: з досвіду Приватного підприємства «Агроєкологія» Шишацького району Полтавської області*. Полтава: РВВ ПДАА, 200 с.

Бойко, П. І., Коваленко, Н. П. (2004). Системи землеробства та сівозміни: історія, сучасний стан і перспективи розвитку. *Вісник Полтавської державної аграрної академії*, 3, 21–26.

Бойко, П. І. & Коваленко, Н. П. (2005). Історичні і сучасні досягнення у вивченні та впровадженні систем землеробства і сівозмін. *Агроном*, 3, 78–81.

Гадзало, Я. М. (ред.). (2016). *Наукові основи виробництва органічної продукції в Україні: монографія*. Київ: Аграрна наука, 592 с.

Дудар, Т. Г. & Дудар, О. Т. (2012). *Стратегія формування системи органічного аграрного виробництва: монографія*. Тернопіль: Астон, 292 с.

Коваленко, Н. П. (2012). Екологічно збалансовані сівозміни в системі альтернативного землеробства: історичні аспекти. *Агроєкологічний журнал*, 4, 95–99.

Коваленко, Н. П. (2014). *Становлення та розвиток науково-організаційних основ застосування вітчизняних сівозмін у системах землеробства (друга половина XIX – початок XXI ст.): монографія*. Київ: ТОВ «Нілан-ЛТД», 490 с.

Коваленко, Н. П. (2017а). Зародження наукових основ органічного землеробства в Україні у XVIII – першій половині XIX століть. *Вісник аграрної історії*, 19–20, 200–216.

Коваленко, Н. П. (2017б). Еволюція наукових основ органічного землеробства в Україні у другій половині XIX – на початку XXI століть. *Вісник аграрної історії*, 21–22, 258–268.

Мельник, І. П., Колісник, Н. М. & Шувар, І. А. (2015). *Дощові черв'яки: наукові аспекти вирощування і практичне застосування: монографія*. Івано-Франківськ: Симфонія форте, 444 с.

Писаренко, В. М., Антонець, А. С. & Писаренко, П. В. (2017). *Система органічного землеробства агроєколога Семена Антонця*. Полтава: ФОП Мирон, І. А. 124 с.

Федоров, М. М., Ходаківська, О. В. & Корчинська, С. Г. (2011). *Розвиток органічного виробництва*. Київ: ННЦ ІАЕ, 146 с.

Ходаківська, О. В. (2015). *Екологізація аграрного виробництва: монографія*. Київ: ННЦ ІАЕ, 350 с.

Чайка, Т. О. (2013). *Розвиток виробництва органічної продукції в аграрному секторі економіки України: монографія*. Донецьк: Ноулідж, 320 с.

Шувар, І. А., Сендецький, В. М. & Бунчак, О. М. (2015). *Виробництво та використання органічних добрив: монографія*. Івано-Франківськ: Симфонія форте, 596 с.

REFERENCES

Antonets, S. S., Antonets, A. S. & Pysarenko, V. M. (2010). *Orhanichne zemlerobstvo: z dosvidu PP «Ahroekolohiia» Shyshatskoho raionu Poltavskoi oblasti [Organic farming: from the experience of the PE «Agroecology» of Shishatsky district of Poltava region]*. Poltava: RVV PDAА, 200. [in Ukrainian].

Boiko, P. I. & Kovalenko, N. P. (2005). Istorychni i suchasni dosiahnennia u vyvchenni ta vprovadzheni system zemlerobstva i sivozmin [Historical and contemporary achievements in the study and implementation of farming systems and crop rotations]. *Ahronom – Agronomist*, 3, 78–81. [in Ukrainian].

Boiko, P. I., Kovalenko, N. P. (2004). Systemy zemlerobstva ta sivozminy: istoriia, suchasnyi stan i perspektyvy rozvytku [Systems of agriculture and crop rotation: history, current state and prospects for development]. *Visnyk Poltavskoi derzhavnoi ahrarnoi akademii – Bulletin of the Poltava State Agrarian Academy*, 3, 21–26. [in Ukrainian].

Chaika, T. O. (2013). *Rozvytok vyrobnytstva orhanichnoi produktsii v ahrarnomu sektori ekonomiky Ukrainy: monohrafiia* [Development of organic production in the agricultural sector of the Ukrainian economy: monograph]. Donetsk: Noulidzh, 320. [in Ukrainian].

Dudar, T. H. & Dudar, O. T. (2012). *Stratehiia formuvannia systemy orhanichnoho ahrarnoho vyrobnytstva: monohrafiia* [The strategy of forming a system of organic agricultural production: monograph]. Ternopil: Aston, 292. [in Ukrainian].

Fedorov, M. M., Khodakivska, O. V. & Korchynska, S. H. (2011). *Rozvytok orhanichnoho vyrobnytstva* [Development of organic production]. Kyiv: NNTs IAE, 146. [in Ukrainian].

Hadzalo, Ya. M. (Ed.). (2016). *Naukovi osnovy vyrobnytstva orhanichnoi produktsii v Ukraini: monohrafiia* [Scientific bases of organic production in Ukraine: monograph]. Kyiv: Ahrarna nauka, 592. [in Ukrainian].

Khodakivska, O. V. (2015). *Ekolohizatsiia ahrarnoho vyrobnytstva: monohrafiia* [Greening of agricultural production: monograph]. Kyiv: NNTs IAE, 350. [in Ukrainian].

Kovalenko, N. P. (2012). *Ekolohichno zbalansovani sivozminy v systemi alternatyvnoho zemlerobstva: istorychni aspekty* [Ecologically balanced crop rotation in the system of alternative agriculture: historical aspects]. *Ahroekolohichnyi zhurnal – Agroecological journal*, 4, 95–99. [in Ukrainian].

Kovalenko, N. P. (2014). *Stanovlennia ta rozvytok naukovo-orhanizatsiinykh osnov zastosuvannia vitchyznianskykh sivozmin u systemakh zemlerobstva (druga polovyna XIX – pochatok XXI st.): monohrafiia* [Becoming and development of scientifically-organizational bases of application of home crop rotations in the systems of agriculture (the second half of XIX is beginning of XXI of century): monograph]. Kyiv: TOV «Nilan-LTD», 490. [in Ukrainian].

Kovalenko, N. P. (2017). *Evoliutsiia naukovykh osnov orhanichnoho zemlerobstva v Ukraini u druhii polovyni XIX – na pochatku XXI stolit* [The evolution of the scientific foundations of organic farming in Ukraine in the second half of the XIX – at the beginning XXI centuries]. *Visnyk ahrarnoi istorii – Bulletin of agricultural history*, 21–22, 258–268. [in Ukrainian].

Kovalenko, N. P. (2017). *Zarodzhennia naukovykh osnov orhanichnoho zemlerobstva v Ukraini u XVIII – pershii polovyni XIX stolit* [The emergence of the scientific foundations of organic farming in Ukraine in the XVIII – first half of the XIX centuries]. *Visnyk ahrarnoi istorii – Bulletin of agricultural history*, 19–20, 200–216. [in Ukrainian].

Melnyk, I. P., Kolisnyk, N. M. & Shuvar, I. A. (2015). *Doshchovi cherviaky: naukovi aspekty vyroshchuvannia i praktychne zastosuvannia: monohrafiia* [Earthworms: scientific aspects of growing and practical application: monograph]. Ivano-Frankivsk: Symfoniia forte, 444. [in Ukrainian].

Pysarenko, V. M., Antonets, A. S. & Pysarenko, P. V. (2017). *Systema orhanichnoho zemlerobstva ahroekoloha Semena Antontsia* [Organic farming system of agroecologist Semen Antonets]. Poltava: FOP Myron, I. A. 124. [in Ukrainian].

Shuvar, I. A., Sendetskyi, V. M. & Bunchak, O. M. (2015). *Vyrobnytstvo ta vykorystannia orhanichnykh dobryv: monohrafiia* [Production and use of organic fertilizers: monograph]. Ivano-Frankivsk: Symfoniia forte, 596. [in Ukrainian].

UDC 177.3

Дмитро УСОВ – доктор філософських наук, доцент, професор кафедри суспільних наук, Черкаський інститут пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля Національного університету цивільного захисту України, вул. Онопрієнка, 8, Черкаси, Україна, індекс 18034 (dimausov@i.ua)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8898-9743>

Тетяна ЧУБИНА – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри суспільних наук, Черкаський інститут пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля Національного університету цивільного захисту України, вул. Онопрієнка, 8, Черкаси, Україна, індекс 18034 (chubina@ukr.net)

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-9383-3604>

ResearcherID: W-8617-2019 (<http://www.researcherid.com/rid/W-8617-2019>)

Dmytro USOV – Doctor of Philosophical Sciences, associate professor, Professor of the Department of Social Sciences, Cherkasy Institute of Fire Safety named after Chernobyl Heroes of National University of Civil Protection of Ukraine, 8, Onoprienko Str., Cherkasy, Ukraine, postal code 18034 (dimausov@i.ua)

Tetyana CHUBINA – Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Chair of Social Sciences, Cherkasy Institute of Fire Safety named after Chernobyl Heroes of National University of Civil Protection of Ukraine, 8, Onoprienko Str., Cherkasy, Ukraine, postal code 18034 (chubina@ukr.net)

MODERN DISCOURSE OF THE PROBLEM OF HUMAN DIGNITY

Summary. The respect for human dignity is the way to achieve a humane and just human being. **The purpose of the article** is to carry out a historical and philosophical analysis of the problem of human dignity as a fundamental component of human existence. **Methods of research.** The methodological basis of the study was the principle of objectivity and the principle of historicism, which are the most adequate while considering such a multidimensional phenomenon as the problem of human dignity. The methods of historical and philosophical analysis and historical reconstruction were of great importance, as well as the ontological approach, which allowed the author to reveal the essence of the historical transformation of the problem of human dignity and the diversity of its essential connotations in the process of socio-historical development. **The scientific novelty** of the article is in the attempt to identify the diversity of connotations of the concept of human dignity, including economic, socio-cultural, legal and moral-anthropological ones. **Conclusions.** The general cultural tendency and the establishment of the value being of a person coexist with its rights to preserve honor and dignity. The problems of formation and functioning of an open, highly civilized society and construction of a meaningful scale of social value regulations are directly linked to the recognition and cultivation of such value as human dignity.

Keywords: dignity, man, citizen, justice, freedom, power, state.

СУЧАСНИЙ ДИСКУРС ПРОБЛЕМИ ЛЮДСЬКОЇ ГІДНОСТІ

Анотація. Повага до людської гідності є шляхом досягнення гуманного та справедливого людського буття. **Мета статті** – здійснити історико-філософський аналіз проблеми людської гідності як засадничої складової людського існування. **Методи дослідження.** Методологічною основою дослідження постали принципи об'єктивності та принцип історизму, що виявляються найбільш адекватними при розгляді такого багатоспектного явища як проблема людської гідності. Велике значення мали методи історико-філософського аналізу та істо-

ричної реконструкції, а також онтологічний підхід, використання яких дозволило автору розкрити сутність історичної трансформації проблеми людської гідності і різноманіття її сутнісних конотацій в процесі соціально-історичного розвитку. **Наукова новизна статті полягає** у спробі виявлення різноманіття конотацій поняття людської гідності, серед яких економічна, соціокультурна, правова і морально-антропологічна. **Висновки.** Загальнокультурна тенденція і установка на ціннісне буття людини сполучена з її правами на збереження честі та гідності. Проблеми становлення та функціонування відкритого, високо цивілізованого суспільства і побудова сучасно значущої шкали ціннісних соціальних регуляторів безпосередньо пов'язані з визнанням та культивуванням такої цінності як людська гідність..

Ключові слова: гідність, людина, громадянин, справедливість, свобода, влада, держава.

Постановка проблеми. Про важливість закріплення права на гідне життя людини можна судити з того, яке місце цьому питанню приділяється в міжнародних документах. Зокрема, воно закріплюється в ст. 22, 23, 25 Загальної декларації прав людини 1948 р., ст. 7, 11 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права 1966 р., ст. 4, 23 Європейської соціальної хартії (переглянутої) 1996. Сучасні правові акти постулюють гідність як основну мету конституційних прав людини.

Незважаючи на те, що поняття «людської гідності» є ключовим для Загальної декларації прав людини, пильну увагу філософів та соціологів це поняття привернуло лише в останні десятиліття. Дослідники спираються та розвивають далі (що виявилось особливо важливим для сьогодення та майбутнього України) положення, чітко сформульовані в Декларації. Йдеться про те, що визнання гідності є основою свободи, справедливості та загального миру, а всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах.

Тоді як філософи розмірковують про честь та гідність, люди борються та страждають за них, про що й свідчить українська Революція Гідності. Адже відсторонення людини від реального політичного та економічного життя тісно пов'язане з небезпекою втрати людської гідності, як осередком особистого і соціального буття. І лише на засадах існування в усіх громадян спільних моральних уявлень, чуття справедливості, солідарності та власної гідності можлива розбудова справедливого та чесного суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Важливими для осмислення проблеми людської гідності постали праці Дж. Ролза, Ю. Габермаса, О. Гьофе, А. Гонета, Р. Форста, Е. Тугендгата, Ш. Гозепата які намагаються дати відповідь на запитання: чи можливо обмежити, зупинити несправедливість, у таких її формах, як зневага, примус, невизнання? На значущості людської гідності наполягає в одній із своїх останніх робіт «Концепт людської гідності і реалістична утопія прав людини» Ю. Габермас: саме «гідність людини є тим порталом, через який егалітарно-універсалістський зміст моралі імпортується в право. Ідея людської гідності – це той понятійний шарнір, який поєднує мораль рівної поваги до кожного з позитивним правом і демократичними правовими деклараціями» (Габермас, 2014, с. 70). Дж. Ролз, формулюючи теорію справедливості як чесності, визнає поняття гідності одним із найістотніших прагнень людини. Його знаменні праці «Теорія справедливості», «Справедливість як чесність», «Історія моральної філософії» накреслюють шляхи створення чесного, гідного людини суспільства. Український філософ А. Єрмоленко звертає увагу на проблему гідності людини як в широкому аспекті, так і в аспекті взаємин людини та природи. Він розгортає тезу про те, що «гармонічні відносини людини з природою є співвіднесеними з гармонією людських відносин, з гідністю людини» (Єрмоленко, 2014, с. 14), а не є способом простого виживання людини та суспільства. Українська дослідниця Л. Ситніченко вважає, що люди, яким властива гідність повинні стати суб'єктами спра-

ведливості, що «трагічні події нашого сучасного буття, що трапилися з нами через багато років після ухвалення Декларації, примусили зрозуміти, що моральне, людяне ставлення людей одного до одного вимагає особливих, виплеканих чеснот, передусім – чуття справедливості та поваги до людської гідності» (Ситніченко, 2017, с. 297). До проблеми взаємозв'язку гідності та ідентичності звертається Г. Ковадло, яка наголошує «усвідомлення національної гідності тих чи інших народів, етносів, груп на основі чіткого самосвідомого вибору ідентичності супроводжується вимогою поваги і терпимості до інших таких самих ідентичностей, які живуть поряд в їхній множинності. І це стає чи не однією з найпереконливіших ознак теперішнього глобалізованого світу» (Ковадло, 2017, с. 142).

Мета статті – історико-філософський аналіз проблеми людської гідності як засадничої складової людського існування.

Завдання:

- 1) розглянути динаміку рефлексивного осмислення гідності в сучасній західноєвропейській філософії;
- 2) довести необхідність становлення гідності як людської чесноти, розвитку її індивідуальної та інституційної складових, як важливих засад становлення громадянського суспільства;
- 3) обґрунтувати ідею, що повага до людської гідності є основою справжнього порозуміння між людьми, культурами та народами, а також шляхом досягнення гуманного та справедливого людського буття.

Методи дослідження. Методологічною основою дослідження постали принцип об'єктивності та принцип історизму, що виявляються найбільш адекватними при розгляді такого багатоаспектного явища як проблема людської гідності. Велике значення мали методи історико-філософського аналізу та історичної реконструкції, а також онтологічний підхід, використання яких дозволило автору розкрити сутність історичної трансформації проблеми людської гідності і різноманіття її сутнісних конотацій в процесі соціально-історичного розвитку.

Виклад основного матеріалу. Звернення до проблеми гідності зумовлене не лише поступовим переміщенням її у центр сучасних дискусій з філософії права, політичної та соціальної філософії, але й її постійно актуальним реально-практичним сенсом. Автор теорії справедливості як чесноті Дж. Ролз визнає почуття власної гідності одним із найістотніших благ людини, його «Теорія справедливості» спрямована на пошуки шляхів побудови чесного, гідного людини суспільства. Основні аспекти відчуття людиною власної гідності, на думку Ролза, полягають в переконаності індивіда у цінності свого життєвого плану та у впевненості в його здійсненні. Без цього переконання «нам може здатися, що нічого не варто робити, а коли які-небудь речі й мають для нас цінність, нам бракує волі за них змагатися. Всяке бажання, всяка діяльність стають для нас марними й пустими, і ми впадаємо в апатію й цинізм» (Ролз, 2001, с. 599). Тож важливою особливістю теорії справедливості як чесноті є забезпечення, збереження соціальних засад поваги до людської гідності як важливої суспільної цінності. Запропоновані Ролзом принципи справедливості варто вважати принципами, механізмами взаємозв'язку людської гідності та соціальної справедливості. Адже вимога соціального забезпечення (через інституції соціальної держави) може розглядатися як те, що справедливо належить кожній людині.

Проте інший дослідник проблеми людської гідності А. Маргаліт звертає увагу на те, що вимога поваги до людської гідності не виконується тоді, коли вона виявляється не частиною системи чесного розподілу соціальних благ, а наслідком благодійності держави чи державних службовців. Осмислення цих проблем і привело автора до створення праці «Політика гідності: повага та зневага», де Мар-

галіт спирається на розуміння людської гідності іншими філософами, зокрема, М. Бубером та Е. Левінасом, та створює концепцію «порядного суспільства». Таким він називає суспільство, чії інституції нікого не принижують (Margalit, 2012, с. 11). Розрізняючи «стримане», «порядне» та «справедливе» суспільство, автор зазначає, що в першому відсутня жорстокість, в другому – приниження, а в справедливому суспільстві людей не ображають. Чому ж він зосереджується саме на «порядному суспільстві»? Бо його, вважає філософ, легше досягти, легше уникнути інституційного приниження людської гідності як фундаментального руйнування людської самоповаги, що втілюється в таких явищах як снобізм, втручання в приватне життя, бідність, безробіття та покарання. На думку А. Маргаліта, приниження – це не просто психологічна категорія, а реальне ставлення до людини як до об'єкта чи тварини, машини чи інвентарного номеру. Тож на відміну від ідеалістичного справедливого суспільства, порядокне суспільство, в якому інституції не принижують людей, є не таким вже й недосяжним і може бути початком, першим кроком до створення справедливого суспільства.

Зверненням до проблеми людської гідності є відповідь Ю. Габермаса на питання про те, яким чином має бути влаштоване сучасне суспільство, щоб забезпечувати чесну співпрацю своїх громадян як вільних і рівноправних осіб. Йдеться не лише про розуміння таких понять як свобода, гідність та справедливість, але й про вплив роздумів Габермаса на європейську та світову гуманістичну думку, розвиток його ідей в творах учнів та послідовників – А. Гонета та Р. Форста. Вільною та гідною поваги людиною можна вважати таку, яка не лише захищає загальні принципи, але й вміє відповідально застосовувати їх до конкретних обставин. Габермас постійно виходив з важливості відмови від власної необмеженої свободи та спотвореного, маніпулятивного спілкування. Саме тут вкорінена ідея відмови від зневаги та насильства. Адже саме насильство, деструктивне (поєднане з болем та владою) втручання в життя людини руйнує її гідність та довіру до себе та світу.

Ідея визнання людської гідності пов'язується Ю. Габермасом з ідеєю ідеальної комунікації, в якій спілкування не спотворюється не лише зовнішнім, але й внутрішнім (цій самій комунікації притаманним) примусом, а конституюється силою кращого аргументу. Ця теорія має на меті «уможливити домовленість чи порозуміння такого характеру, щоби відповідні результати задовольняли нашу інтуїцію однакової поваги та солідарної відповідальності за кожного» (Габермас, 2006, с. 121). Габермас говорить про необхідність розуміння та поваги до інших людей, інших культур та способів життя. Витлумачуючи цю повагу не лише з морального, але і з правого боку. Мова йде про необхідність розбудови такої демократичної правової держави, де вимога поваги до гідності кожного ґрунтується на визнанні недоторканності його тіла, життя, власності.

Роздуми Ю. Габермаса розгортає та поглиблює (саме в площині проблеми людської гідності) його учень та послідовник А. Гонет. Він намагається віднайти засади розбудови справедливого суспільства. Завдяки його працям проблема визнання, людської гідності та несправедливості їх порушення перетворюються в важливі філософські проблеми. В них Гонет не лише органічно пов'язує досвід персональної несправедливості та страждання з їх соціальними витоками, але й окреслює механізми, способи їх подолання – «боротьби за визнання», проти дискримінації та приниження. Він прагне також показати як буденний досвід приниження людської гідності та дискримінації постає джерелом боротьби проти економічної та культурної несправедливості. Його головну роботу «Боротьба за визнання» можна було б назвати «Боротьба за людську гідність». Формуючи свою теорію справедливості як визнання А. Гонет стверджує, що якість соціальних взаємин, їх справедливість «не може бути вимірною лише чесним та справедливим розподілом матеріальних благ; більше того – наші

уявлення про справедливість принципово пов'язані з розумінням того у який спосіб суб'єкти визнають один одного» (Honneth, 1994, с. 25). Поняттю «визнання» належить провідна роль в практичній філософії. В іншій праці А. Гонета (відомий з роздумів французького філософа П. Розанвалона під назвою «Суспільство зневаги») окреслено основні складові та напрямки розвитку філософії визнання та наголошено на тому, що саме досвід приниження людської гідності впливає на вирішення проблеми справедливості, актуалізує такі поняття як честь, гідність, повага. Адже люди обурюються проти зневаги так само рішуче як і проти порушення їх інтересів. І якщо йдеться не про механічне застосування навіть справедливих законів, а про повагу до людей, визнання їх думок та прагнень, то «люди набагато легше приймають рішення, навіть якщо воно не на їхню користь» (Розанвалон, 2009, с. 207). Болісною стає для сучасної людини індивідуальна несправедливість, що втілюється у неможливості здобути визнання на її здобутків, індивідуальних властивостей та супроводжується втратою людиною особистої гідності. Головне ж на чому наголошує А. Гонет – це те, що не лише матеріальна, але й моральна глибина соціальних конфліктів стає основою боротьби за справедливість. Ця точка зору набула подальшого розвитку в роботах учня А. Гонета – Р. Форста, який постійно наголошує на зв'язку несправедливості та зневаги до людської гідності, зокрема у «Контекстах справедливості» та завершено в його одній із останніх праць «Право на виправдання. Складові конструктивістської теорії моралі». Форст обґрунтовує тезу про справедливість як всезагальну та фундаментальну претензію кожної людини, тобто її «право на виправдання чи на моральне право опротестувати певні норми, дії та відповідальні домагання, претензії, якщо вона не матиме проти цього ніяких інших переконливих підстав» (Gosepath, 1998, с. 150).

Е. Тугендгат формулює етичний «примус» універсальної та рівної поваги, якому повинні добровільно коритися всі громадяни суспільства. Він постулює вимогу визнання права кожної людини на однакову повагу як суб'єкта справедливості, який отримує гідне до себе відношення незважаючи на відмінності від інших. Регулюючим механізмом особистих і соціальних взаємин громадян Тугендгат визначає моральну свідомість і моральне чуття, проголошуючи, що вони є «показником надійності дотримання нами засадничих моральних норм» (Tugendhat, 2007, с. 91). Саме моральне ставлення до гідності іншого на основі принципу симетрії рівності, запропонованого Тугендгатом, допоможе реалізувати ідею моралі однаково рівної поваги до інтересів кожного громадянина. Цю ідею продовжує учень Е. Тугендгата – Ш. Гозепат, розробляючи теорію розподільної справедливості, яка дозволить віднайти загальні засади гідного соціального розподілу суспільних благ, набутих спільною працею, в першу чергу, про «соціальні позиції та шанси, економічну вигоду». Гозепат вважає, що фундаментом справедливості постає «універсалістська та егалітарна мораль, що неупереджено визнає кожену людину рівною та автономною особистістю» (Gosepath, 1998, с. 151). Принципи формальної та пропорційної рівності, на думку Гозепата, постають необхідною умовою справедливості та особистої гідності, які напрума пов'язані з такими цінностями як свобода і визнання.

Висновки. Підсумком роздумів сучасних філософів про гідність у справедливому суспільстві може стати наступна теза: гідність – це абсолютно необхідний для людини модус її існування. Це презентація її самосвідомості, вираз цінності її індивідуальності й одночасно оцінка свого Я. Це те, що дозволяє людині виділяти себе як особистість, те, що наповнює сенсом її існування, а в загальнолюдському плані підкреслює масштаб місії людства на Землі. У майбутньому, якщо говорити про оптимістичні сценарії сучасного розвитку, всі соціальні акції повинні бути пов'язані з найбільшою цінністю людської гідності. Це також означає і вектор духовності. Загальнокультурна тенденція і установка на

ціннісне буття людини сполучена з її правами на збереження честі та гідності. Проблеми становлення та функціонування відкритого, високо цивілізованого суспільства і побудова сучасно значущої шкали ціннісних соціальних регулятивів безпосередньо пов'язані з визнанням та культивуванням такої цінності як людська гідність.

Сучасне уявлення про людину з позитивно вираженим почуттям власної гідності передбачає образ особистості, яка досягла вершин самореалізації та загальнозначущого визнання результатів своєї діяльності (яка може протікати в будь-якому професійному напрямку). Тому в якості подальшої перспективи дослідження має стати формування масового ідеалу, який акцентує значущість людської гідності. На наш погляд, в ім'я процвітання суспільства слід всіляко формувати наявність такої спрямованості. Однак, в реальності це можливо лише на тлі радикальної трансформації сукупності існуючих умов існування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Габермас, Ю.** (2006). *Залучення іншого. Студії з політичної теорії*. Львів: Астролябія, 416 с.
- Єрмоленко, А.** (2010). *Соціальна етика та екологія. Гідність людини – шанування природи*. Київ: Лібра, 416 с.
- Ковадло, Г.** (2017). Толерантність як творча процедура досягнення порозуміння в конфліктному світі. Ред. А. Єрмоленко, *Діалог як шлях до порозуміння*, Київ, 112–149).
- Розанвалон, П.** (2009). *Демократична легітимність. Безсторонність, рефлексивність, наближеність*. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 287 с.
- Ролз, Дж.** (2001). *Теорія справедливості*. Київ: Основи, 616 с.
- Ситніченко, Л.** (2017). До проблеми моральних засад справедливого суспільства: виклики постмодерну Ред. В. Лях, *Соціокультурні та теоретичні засади філософії постмодерну*. Київ, 243–309.
- Хабермас, Ю.** (2014). Концепт человеческого достоинства и реалистическая утопия прав человека. *Вопросы философии*, 3, 66–79.
- Gosepath, S.** (1998). Zu Begründungen sozialer Menschenrechte. *Philosophie der Menschenrechte*. Frankfurt am Main, 146–188.
- Honneth, A.** (1994). *Kampf um Anerkennung. Zur moralischen Grammatik sozialer Konflikte*. Frankfurt am Main, 352 S.
- Margalit, A.** (2012). *Politik der Würde: über Achtung und Verachtung*. Berlin, 278 S.
- Tugendhat, E.** (2007) *Antropologie statt Metaphysik*. München, 205 S.

REFERENCES

- Gosepath, S.** (1998). Zu Begründungen sozialer Menschenrechte // *Philosophie der Menschenrechte*. Frankfurt am Main. [in German].
- Habermas, J.** (2006). *Zaluchennia inshoho. Studii z politychnoi teorii [Involving the Other: Studies in Political Theory]*. Lviv: Astolyabiya. [in Ukrainian].
- Habermas, J.** (2014). Konzept chelovecheskogo dostoinstva i realisticheskaja utopiya prav cheloveka [The concept of human dignity and the realistic utopia of human rights] // *Philosophy Issues*. Moscow. [in Russian].
- Honneth, A.** (1994). *Kampf um Anerkennung. Zur moralischen Grammatik sozialer Konflikte*. Frankfurt am Main. [in German].
- Kovadlo, G.** (2017). Tolerantnist yak tvorcha protsedura dosiahnennia porozuminnia v konfliktnomu sviti [Tolerance as a creative procedure for achieving understanding in the conflict world]. *Dialogue as a way to understanding*. Kyiv. [in Ukrainian].
- Margalit A.** (2012). *Politik der Würde: über Achtung und Verachtung*. Berlin. [in German].
- Rawls, J.** (2001). *Teoriia spravedlyvosti. [The Theory of Justice]*. Kyiv: Osnovy. [in Ukrainian].

Rosanvallon, P. (2009). *Demokratychna lehitymnist. Bezstoronnist, reflektivnist, nablyzhenist* [Democratic legitimacy. Impartiality, reflectiveness, closeness]. Kyiv. [in Ukrainian].

Sytichenko, L. (2017). Do problemy moralnykh zasad spravedyvoho suspilstva: vyklyky postmodernu [Toward a Problem of the Moral Foundations of a Just Society: Challenges of the Postmodern] // *Sociocultural and Theoretical Foundations of Postmodern Philosophy*. Kyiv. [in Ukrainian].

Tugendhat E. (2007) *Antropologie statt Metaphysik*. München. [in German].

Yermolenko, A. (2010). *Sotsialna etyka ta ekolohiia. Hidnist liudyny – shanuvannia pryrody* [Social ethics and ecology. The dignity of man – the respect for nature]. Kyiv: Libra. [in Ukrainian].

ART STUDIES

UDC 378.011.3-051:78

Iryna DIKUN – Candidate of Pedagogical Sciences, Senior teacher of Mykhailo Hrushevsky Humanitarian Pedagogical College of Bar, Hrushevsky Square, 1, Bar, Ukraine, postal code 23000 (dikunira@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9697-0305>

Ірина ДІКУН – кандидат педагогічних наук, старший викладач, Барський гуманітарно-педагогічний коледж імені Михайла Грушевського, вул. майдан М. Грушевського, 1, Україна, індекс 23000 (dikunira@ukr.net)

CREATIVE POTENTIAL OF PRACTICAL TRAINING OF FUTURE TEACHERS OF MUSICAL ART

Summary. The purpose of the research is to consider the key components of practical training of bachelors of musical art in the aspect of their creative orientation. **The methodological basis** of the study consists of philosophical and psychological provisions on practice as a sensory-objective activity of transforming the world in accordance with the interests of a person, which includes creative thinking and creative actions, and modern research on the theory and practice of art education on the creative activity of a teacher-musician. **The element of scientific novelty** is the author's proposal to highlight the main professional practices in the integrated system and designing the optimal model of practical training the bachelors of musical art. **Conclusions.** Pedagogical practice provides innovative and creative approach to its conducting, which is directly related to the productive and search activity aimed at the introduction of new forms, methods, and techniques of musical pedagogical activity. The content of pedagogical practice of future teachers of musical art is determined by the diversity of musical pedagogical activity, its creative nature and is built according to the principles of consistency, coherence and continuity of the educational process in institutions of higher musical pedagogical education. The types of practices (cultural, propaedeutic, summer practice in children's camps, conducting and choral practice, teaching practice in secondary school, pre-diploma practice) have their own specifics, especially concerning their preparation and conducting. However, they are united by the fact that all of them are creative; suggest an innovative approach to solving problems, the rejection of patterns and stereotypes, which provides conditions for identifying and realizing the creative potential of students. Therefore, pedagogical practice should be considered as a condition, means, and a tool of shaping creativity and creative abilities of future teachers of musical art in active practical work environment.

Keywords: practical work, pedagogical practice, creative development, innovative music and educational activities.

ТВОРЧИЙ ПОТЕНЦІАЛ ПРАКТИЧНОЇ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ МУЗИЧНОГО МИСТЕЦТВА

Анотація. Мета дослідження – розглянути ключові складники практичної підготовки бакалаврів музичного мистецтва в аспекті їх творчої спрямованості. **Методологічну основу дослідження** становлять філософсько-психологічні положення про практику як чуттєво-предметну діяльність з перетворення світу у відповідності з інтересами людини, що включає у себе творчо-креативні дії та сучасні дослідження з теорії та практики мистецької освіти щодо творчої діяльності педагога-музиканта. **Елементом наукової новизни** є авторська пропозиція виокремити в цілісній системі практичної підготовки основні фахові практики в оптимальну модель побудови практичної підготовки бакалаврів музичного мистецтва. **Висновки.** Педагогічна практика передбачає інноваційно-творчий підхід до її організації, який безпосередньо пов'язаний із продуктивно-пошуковою активністю, спрямованою на впровадження нових форм, методів, прийомів музично-педагогічної діяльності. Зміст педагогічної практики май-

бутніх учителів музичного мистецтва обумовлюється багатоплановістю музично-педагогічної діяльності, її творчим характером та будується відповідно до принципів послідовності, наступності, неперервності освітнього процесу у закладах вищої музично-педагогічної освіти. Розглянуті види практик (культурологічна, пропедевтична, літня виробнича практика в дитячих оздоровчих закладах, диригентсько-хорова, виробнича практика в загальноосвітній школі, переддипломна) мають власну специфіку, особливості організації та проведення. Проте їх об'єднує той факт, що усі вони носять творчий характер, передбачають інноваційний підхід до вирішення поставлених завдань, відмову від шаблонів та стереотипів, забезпечують умови для виявлення та реалізації творчого потенціалу студентів. Відтак, педагогічну практику необхідно розглядати як умову, засіб, механізм формування креативності та творчих здібностей майбутніх учителів музичного мистецтва в умовах активної практичної діяльності.

Ключові слова: практична діяльність, педагогічна практика, творчий розвиток, інноваційна музично-педагогічна діяльність.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження зазначеної проблеми мотивується як її теоретичною значущістю в контексті реформування вищої мистецької освіти, так і новими викликами до професійної діяльності вчителя, практичними потребами в удосконаленні фахової підготовки майбутніх педагогів-музикантів до художньо-педагогічної роботи в сучасній школі. Сьогодні школа потребує креативного, мобільного, ініціативного фахівця, здатного до творчої самореалізації та самовдосконалення впродовж життя, спроможного творчо розвивати своїх вихованців. Лише творчий учитель може виховати творчу особистість і лише творчий учитель може бути джерелом успіху для своїх вихованців. Відтак, інтенсифікація змісту практичної підготовки у напрямку творчого становлення майбутніх спеціалістів, оволодіння ними нормативно-регламентованою та творчою складовою фахової діяльності стає першочерговим завданням вищої музично-педагогічної освіти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Загальний педагогічно-теоретичний аспект змісту та організації педагогічної практики висвітлено в дослідженнях О. Абдулліна, А. Алексюк, С. Гончаренко, О. Дубасенюк, Н. Загрязкіна, Н. Казакова, С. Кара, Г. Коджаспірова, В. Краєвського, Г. Кузнєцова, Л. Куліненко, Г. Майського, О. Мороз, Н. Ничкало, С. Сисоєва, В. Сластьонін, Л. Хомич, Є. Шиянов, Г. Шулдик та ін. Дані наукові напрацювання розкривають особливості змісту практичної підготовки, акцентують увагу на її ролі та значенні у професійному становленні майбутніх фахівців.

Питання практичної підготовки майбутніх учителів музики у своїх дослідженнях розглядали Е. Абдуллін, А. Болгарський, І. Боднарук, Т. Бодрова, В. Бриліна, Т. Горобець, Г. Кожевніков, Л. Масол, І. Найдьонов, С. Науменко, Г. Падалка, І. П'ятницька-Позднякова, А. Сидоренко, Т. Рейзенкінд та ін. Вищезазначені автори єдині у думці, що педагогічна практика є важливою складовою фахової підготовки майбутніх педагогів-музикантів, провідним чинником формування професійних якостей і професійної компетентності, головним етапом особистісно-професійного становлення.

Практика як об'єктивне явище педагогічної діяльності виступає особливою формою підготовки майбутнього фахівця, що забезпечує єдність теоретичної та практичної підготовки студентів до різнобічної педагогічної діяльності. Водночас вона є універсальною поліфункціональною діяльністю, критерієм та рушійною силою розвитку педагогічної теорії. Та найголовніше, практика містить потужний потенціал для творчого професійно-особистісного розвитку і стає креативним полем для оволодіння творчою діяльністю майбутніми фахівцями, засобом їх педагогічної творчості.

Змісті педагогічної практики майбутніх педагогів-музикантів становить музично-педагогічна діяльність, в якій генетично закладена потенційна можливість для творчості: творча природа музичного мистецтва розкривається у творенні, сприйманні, виконанні, інтерпретації музичних творів; пе-

дагогічний процес постійно пов'язаний із творчим пошуком у різних педагогічних ситуаціях, вимагає педагогічної імпровізації, швидкої орієнтації та прийняття рішень.

В системі фахової підготовки майбутніх учителів музичного мистецтва педагогічна практика представлена цілісною системою навчально-виробничої практики, яка включає: культурологічну; виховну в закладах дошкільної освіти та загальноосвітній школі; підготовку до літньої роботи з дітьми (інструктивно-методичний збір); літню виробничу практику в дитячих оздоровчих закладах; пропедевтичну; виробничу практику в закладах дошкільної освіти та в загальноосвітній школі; фольклорну; диригентсько-хорову практику; переддипломну; науково-дослідницьку та будується відповідно до принципів послідовності, наступності, неперервності освітнього процесу у закладах вищої музично-педагогічної освіти. Спільною рисою усіх видів практик є педагогічна спрямованість, яка уможливорює природне входження студента в майбутню професію.

Однак, як свідчить практичний досвід, сьогодні вища школа не реалізує у всій повноті впровадження цілісної системи практичної підготовки майбутніх фахівців. Причиною такого явища є зведення до мінімуму навчальних кредитів, відсутність коштів, формальне відношення до окремих видів практики, що негативно позначається на якості фахової підготовки, готовності майбутніх педагогів-музикантів до творчої роботи з вихованцями і потребує пошуку організації такої моделі педагогічної практики, яка б оптимально представила систему фахових практик майбутніх учителів музичного мистецтва, використовуючи їх творчо-інноваційний потенціал.

Мета статті передбачає розглянути основні складники практичної підготовки бакалаврів музичного мистецтва в аспекті їх творчої спрямованості.

Виклад основного матеріалу. Зазначимо, що термін «практика» (від грецького *praxis, prakseos*) означає «діяння», «активність», «діяльність» і тлумачиться у філософській літературі як чуттєво-предметна діяльність з перетворення світу у відповідності з інтересами людини, що включає у себе творчо-креативні дії (Надольний, 1998, с. 305). Сучасна психологія розглядає практику як форму розвитку особистості майбутнього фахівця, де здійснюється процес усвідомлення й інтенсивного формування професійного «Я». Вона є реальним соціально-психологічним полем особистісного зростання майбутнього фахівця, тому організація практики з позицій особистісно орієнтованого, творчого підходів забезпечує формування впевненості у правильному виборі професії, зацікавленості, позитивному відношенню до неї.

Як педагогічна категорія, «практика» є складовою освітнього процесу вищої школи, організаційною формою навчання у закладах вищої освіти, мета якої навчити студентів творчо використовувати у педагогічній діяльності науково-теоретичні знання та практичні навички, отримані під час вивчення педагогіки, психології, фахових методик і спеціальних дисциплін (Куліненко, 2013, с. 340).

Важливими стають висновки науковців, що кінцевий результат практичної підготовки майбутніх учителів повинен передбачати розвиток індивідуальних творчих здібностей (О. Абдулліна), творчості, фантазії (Г. Старєва); формування професійної компетенції як синтезу креативно-творчих здібностей (Л. Куліненко); оволодіння інноваційними методами і формами організації навчально-виховного процесу, новими способами реалізації навчально-виховних завдань (О. Куцевол); творче використання науково-теоретичних знань і практичних навичок (І. Шапошнікова); творче ставлення до педагогічної діяльності (Л. Хомич); винахідництво (К. Завалко); готовність на конструктивні дії у нових непередбачуваних ситуаціях (А. Болгарський, Т. Бодрова). Таким чином, посилення ролі творчого діяння (PRAXIS), акцент на творчому характері практики визначають пріоритетність творчо-діяльнісного підходу у практичній підготовці майбутніх спеціалістів.

Розглянемо потенціал основних фахових практик в системі підготовки бакалаврів у забезпеченні творчої спрямованості професійної діяльності майбутніх учителів музичного мистецтва.

Культурологічна практика є особливою формою формування системи культурологічних знань, умінь та навичок майбутніх педагогів-музикантів на основі пізнання та розуміння творів мистецтва, що невіддільно від емоційного художнього сприйняття та переживання. Як відмічав І. Зязюн, «в жодному разі не можна відмежовувати знання від почуттів, оскільки кожна людина по-своєму позитивно опочуттєвлює лише сприймання такої інформації, яка наповнена певним смислом лише для неї» (Соломаха, 2013, с. 87). У цьому аспекті практика формує у студентів потребу у спілкуванні з творами мистецтва, здатність до їх естетичного переживання, збагачує мистецький тезаурус, стимулює до самостійного вивчення художніх надбань, творчості видатних діячів культури, професійний інтерес. Застосування різноманітних методично-пізнавальних форм і засобів, використання методу проєктів, творчих завдань, спонукання до активної навчально-дослідницької діяльності визначає подальшу здатність майбутніх педагогів-музикантів до гармонійного залучення учнів до культурного середовища, активне використання набутого мистецького досвіду у практичній діяльності зі школярами у руслі естетичного, духовного пізнання світу мистецтва за законами Краси, Істини, Добра.

Впровадження у культурологічну практику музично-краєзнавчого принципу («українознавчо-регіональний компонент») дозволяє активізувати творчу діяльність майбутніх учителів музичного мистецтва у напрямку пошукової роботи щодо регіонального мистецького матеріалу, вивчення історії, побуту, обрядів та звичаїв рідного краю, що визначає світоглядну позицію студента, готовність до педагогічно-виховної і культуротворчої діяльності в певному регіоні. Зібрані фольклорні матеріали рідного краю майбутні педагоги-музиканти використовують під час проведення уроків, виховних заходів, включають у програму власних концертних виступів, де народнопісенні зразки, обрядовий фольклор стають невичерпним джерелом для їх музично-педагогічної творчості.

Літня виробнича практика в дитячих оздоровчих закладах забезпечує можливість виявити майбутнім педагогам-музикантам власний індивідуально творчий підхід до організації та проведення різноманітних виховних форм роботи, самостійно застосувати набуті психолого-педагогічні знання, усвідомити значимість педагогіки співробітництва та партнерства.

Під час практики студенти набувають навичок ігрового, розважально-творчого, психологічно-інноваційного та неформально-комунікативного спрямування дитячої енергії в творчо-креативне русло; у них формуються гностичні, проєктивні, конструктивні, організаторські, комунікативні, діагностичні, артистичні, художні уміння; відбувається розвиток професійного творчого мислення, що виявляється під час складання перспективних та календарних планів роботи з дітьми, презентацій назв загонів, девізів, речівок, випуску газет, блискавок, листівок, подяк, розробок творчих проєктів, масових заходів у таборі, застосування знань та вмінь з фахових дисциплін при підготовці та проведенні загонових та загальнотабірних музично-виховних заходів, постановок танців, розучуванні та виконанні пісень. Студенти набувають такої якості особистості майбутнього педагога як мобільність – володіння високим темпом виконання роботи, здатності миттєво вирішувати поставлені завдання, швидко переключатися з одного виду діяльності на інші, що в цілому позитивно впливає на творчий розвиток майбутнього педагога. Практика стає потужним засобом виховання у студентів інтересу до професії, любові до дітей, почуття гумору, артистизму, ініціативності, самостійності, творчої активності, самооцінки та коригування власної діяльності, слугує необхідним етапом для подальшого проходження інших видів виробничих практик.

Пропедевтична практика є важливим діагностичним інструментом виявлення у молодій людині справжнього покликання до навчання та виховання дітей. Спостереження за діяльністю учителя музичного мистецтва, його взаємодією з учнями, ознайомлення з цілісним навчально-виховним процесом дає можливість зрозуміти роль педагога-музиканта в художньо-естетичному вихованні дитини, досягнути дієвості активного творчого впливу на вихованців, усвідомити значимість майбутньої професії.

Разом із цим, практика спрямовується на пізнавально-творче формування особистісно-професійних компетенцій студентів. Так, під час практики студенти мають можливість спостерігати за використанням у роботі вчителя різноманітних активних технологій навчання, діалогічних форм спілкування, володінням художньо-образною мовою, прийомами та способами виходу з непередбачуваних ситуацій, педагогічною імпровізацією, творчим характером музично-педагогічної діяльності, що в кінцевому результаті стає прикладом для наслідування у практиці власної роботи. Під час практики активізується самоосвітня пізнавальна діяльність студентів: студенти опрацьовують фахову літературу щодо проілюстрованих методів та прийомів роботи вчителя; вивчають індивідуально-психологічні особливості дітей, рівень їх музичного розвитку; проводять діагностику музичних здібностей дітей (Науменко, 2008, с. 5). Пропедевтична практика стає першим прикладом педагогічної майстерності досвідченого вчителя, розвиває пізнавальну, когнітивну, комунікативну сфери особистості майбутнього вчителя музики, формує дослідницькі уміння та навички, орієнтує на подальше професійне становлення.

Диригентсько-хорова практика забезпечує практичну реалізацію фахових компетентностей майбутнього педагога-музиканта, його творчу самореалізацію та професійне становлення; створює реальне входження студентів у процес роботи з хоровим колективом, який передбачає творчу взаємодію усіх його суб'єктів у спільній художній діяльності.

Проходження майбутніми педагогами-музикантами практики сприяє усвідомленню ними творчих та художніх засад музично-педагогічної діяльності, адже студенти стають співучасниками реального творчого процесу, джерелом якого слугує внутрішня потреба в художній діяльності його суб'єктів, їх творча активність, «зверхнормативна» активність, що є однією з головних умов творчості. Майбутні фахівці мають можливість досягнути головні засади взаємодії керівника та учасників колективу – бажання, інтерес і добровільна ініціативність учнів з одного боку та майстерність педагога-музиканта з іншого, спільна захопленість та суб'єктивно-значима самореалізаційна діяльність у художньому процесі, що стає прикладом для наслідування, поштовхом до вияву власних творчих спроб у професійній діяльності майбутніх фахівців.

Під час практики студенти реалізують власні творчі музично-педагогічні здібності (самостійний вибір художнього репертуару; аранжування; художньо-виконавська інтерпретація твору; використання ефективних методів хорової роботи); оволодівають конструктивно-організаційними (складання плану репетиційної роботи; моделювання кінцевого результату; підготовка плану концертного виступу), художньо-комунікативними (художньо-педагогічне спілкування з колективом; встановлення емоційного контакту, діалогової взаємодії), рефлексивними (аналіз та усвідомлення ефективності роботи керівника з колективом; оцінка та корегування власної діяльності; аналіз причин виникнення труднощів у виконанні та способи їх усунення) уміннями. Відтак, диригентсько-хорова практика безпосередньо занурює майбутніх фахівців в реальну художньо-творчу взаємодію, що сприяє захопленості, інтересу до професії, бажанню зацікавити учнів мистецтвом хорового співу та виявленню власних творчих професійних можливостей.

Виробнича практика в загальноосвітній школі є логічним продовженням професійної підготовки майбутніх учителів музичного мистецтва у напрямку їх творчого зростання та опанування педаго-

гічною майстерністю. Урок як основна форма музичного навчально-виховного процесу стає творчою лабораторією для майбутнього педагога-музиканта, засобом розкриття його професійно-творчого потенціалу, креативності, творчих здібностей, творчого педагогічного мислення, фантазії у пошуку та реалізації ефективних методів, прийомів роботи з учнями.

Оволодіння студентами технологією підготовки та проведення уроків музики є творчим процесом. Як зазначає О. Олексюк, «урок музики – це комплекс різних видів музичної діяльності дітей (співи, слухання музики, музично-ритмічний рух, музично-освітня діяльність, гра на музичних інструментах, творчість), які можна подавати у різних комбінаціях, але ніякого трафарету у проведенні уроків бути не може» (Олексюк, 2006, с. 126). Визначаючи концепцію уроку, студенти шукають різноманітні конфігурації його побудови, ефективні прийоми роботи, цікавий дидактичний матеріал. Тому розроблений урок – це творчість, яка несе відбиток особистості студента, його культури, професійної обізнаності, ерудованості, відображає натхнення, захопленість, визначає емоційний фон під час роботи з дітьми, стиль діяльності на уроці.

Виробнича практика передбачає як предметний, так й інтегративний підхід до побудови уроку музичного мистецтва, формування у студентів знання про музику в єдиній системі знань про мистецтво та культуру в цілому, активізує питання взаємодії мистецтва та інтеграції знань на рівні їх художнього синтезу.

Важливим і природним стає активне використання студентами спеціальномузичних умінь, які набувають конструктивно-перетворювального характеру в процесі їх комплексного, інтегративного застосування, як-от: музично-виконавських (уміння одночасно виразно співати та акомпанувати; уміння поєднати виразний спів із диригуванням, сольфеджуванням; уміння поєднати диригування та гру на інструменті; уміння виразно співати та одночасно рухатися під музику тощо); музично-аналітичних (уміння поєднати художній аналіз твору із власним виконанням музики; уміння добирати музичний матеріал для слухання музики, хорового виконання; уміння проводити художні аналогії між музичними творами; уміння встановлювати асоціативні зв'язки між музикою та іншими видами мистецтва тощо); художньо-творчих (уміння театралізації, інсценування, імпровізації; уміння художньо-педагогічної інтерпретації; уміння підбирати мелодію по слуху, створювати акомпанемент до мелодій, аранжувати, транспонувати, підбирати супровід до танцювальних, пісенних мелодій тощо).

Ефективність реалізації комунікативної функції виробничої практики забезпечує розвиток здатності майбутнього педагога-музиканта до художньо-педагогічного спілкування, що відбувається за допомогою словесних методів (бесіди, розповіді, коментування, пояснення), пластичної імпровізації (пластичних рухів, міміки, жестів), спільного музикування, передбачає власну вербально-музичну інтерпретацію музичного матеріалу, винахідливість у розкритті художнього-образного змісту музичного твору, оригінальність тлумачення художніх образів, вміння розкрити красу композиторського задуму, посилити яскравість емоційного відгуку дітей на мистецький твір, залучити співрозмовника до спільного обговорення мистецьких явищ. Успішність творчої діалогової взаємодії учитель-учень досягається шляхом проникнення у внутрішній світ дитини, розуміння її емоційних реакцій на музику, здатності до адекватної оцінки художньої рефлексії учнів.

Упродовж практики діапазон самостійної активності майбутніх педагогів-музикантів поступово розширюється, ускладнюється, досягається її високий рівень за рахунок трансформації пізнавальної активності у пізнавальну самостійність, яка спонукає студентів до проведення нетрадиційних уроків, бажання внести у музично-педагогічну діяльність нестандартні методи та прийоми роботи, розробки

ефективного варіанту уроку чи його фрагменту, пошуку альтернативних рішень музично-педагогічних завдань.

Під час *переддипломної практики* студенти опановують найскладнішу функцію професійної діяльності вчителя музичного мистецтва – управління процесом навчання, виховання та розвитку учнів, що передбачає формування музичної культури школярів, їх художніх смаків, естетичного ставлення до музики, глибокого відчуття, розуміння прекрасного в житті та мистецтві, виховання здатності переживати музику, творити і виконувати її, а отже, плекають духовну людину, спроможну розуміти духовні цінності Істини, Добра, Краси (Олексюк, 2006, с. 78).

Усвідомлення ціннісних пріоритетів професії педагога, спонукає майбутніх педагогів-музикантів спрямовувати роботу на пошук особливих засобів впливу на своїх вихованців, аби вони отримали радість від пізнання світу музики, що в свою чергу впливає на характер їх власної діяльності, робить її індивідуально-неповторною, творчою. Бажання долучити дітей до творчості, почути їхні думки, виразний художній спів, зробити їх акторами, танцюристами, дослідниками само по собі перевтілює студента в педагога-актора, формує його педагогічний артистизм, розвиває вміння імпровізувати, використовувати ефективні та «ефектні» прийоми навчально-виховного впливу. Творчий підхід виявляється у прагненні «вийти за межі традиційного уроку» і організувати його нестандартно.

У процесі проходження *переддипломної практики* відбувається формування педагогічної рефлексії, усвідомлення власних професійних можливостей, професійного «Я», ступеня опанування практичною стороною музично-педагогічної діяльності, її творчим характером, формування здатності до контролю, оцінки та коригування власної музично-педагогічної діяльності.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Таким чином, здійснений аналіз практичної підготовки бакалаврів у закладах вищої музично-педагогічної освіти, дозволяє стверджувати, що кожен розглянутий вид практики має власний зміст та особливості організації, що обумовлюються комплексним характером діяльності вчителя музичного мистецтва. Проте їх об'єднує той факт, що вони містять потужний інноваційно-творчий потенціал і спрямовуються на розвиток творчих якостей майбутніх педагогів-музикантів, реалізацію їх власних потенційних професійно-особистісних можливостей, усвідомлення суспільної цінності праці вчителя, що дає можливість розглядати педагогічну практику як умову, засіб, механізм формування творчих здібностей майбутніх учителів музичного мистецтва в умовах активної практичної діяльності.

Необхідно зазначити, в контексті поліхудожнього підходу до розвитку мистецької освіти, що активно впроваджується в умовах реального часу, існує потреба впровадження такого виду практики для майбутніх педагогів-музикантів, який би органічно поєднував різні види художньої діяльності і відображав поліхудожній підхід в музично-педагогічній діяльності. Ми вбачаємо у цьому аспекті перспективу для подальших досліджень визначення специфіки змісту, організації та впровадження у практичну підготовку майбутніх бакалаврів практики з організації дозвілєвої роботи зі школярами, яка проходитиме в умовах роботи музично-театрального, хорового, фольклористичного, музично-краєзнавчого, вокального, естрадного гуртків, діяльності лялькового театру тощо і покликана розширити знання студентів про особливості роботи художнього керівника дитячого самодіяльного колективу, адже професійна діяльність педагога-музиканта не обмежується лише проведенням уроків музичного мистецтва, вона передбачає залучення дітей та юнацтва до різноманітних форм музично-виховної діяльності, зокрема, до різних музичних гуртків самодіяльної творчості. Водночас,

такий вид практики забезпечить розвиток та реалізацію художньо-творчих можливостей майбутніх вчителів музичного мистецтва.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Куліненко, Л. Б. (2013). *Освіта і практика: практика як основа і чинник модернізації сучасної освіти: філософсько-світоглядний аналіз*: монографія. Київ: Знання України, 475 с.

Науменко, С. І. (2008). *Психологічні основи педагогічної практики студентів мистецьких спеціальностей педуніверситетів*: навчальний посібник. Київ: Видавництво НПУ імені М. П. Драгоманова, 40 с.

Олексюк, О. М. (2006). *Музична педагогіка*: навчальний посібник. Київ: КНУКіМ, 188 с.

Соломаха, С. О. (2013). *Розвиток педагогічної майстерності викладачів музичного мистецтва та світової художньої культури*: посібник. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 158 с.

Надольний І. Ф. (ред.). (1998). *Філософія*: навчальний посібник. Київ: Вікар, 624 с.

REFERENCES

Kulinenko, L. B. (2013). *Osvita i praktyka: praktyka yak osnova i chynnyk modernizatsii suchasnoi osvity: filosofsko-svitohliadniy analiz* [Education and practice: practice as a basis and factor of modernization of modern education: philosophical and ideological analysis]. Kyiv: Znannia Ukrainy. [in Ukrainian].

Naumenko, S. I. (2008). *Psykhologichni osnovy pedahohichnoi praktyky studentiv mystetskykh spetsialnostei peduniversitytetiv* [Psychological foundations of pedagogical practice of students of art specialties of pedagogical universities]. Kyiv: Vydavnytstvo NPU imeni M. P. Drahomanova. [in Ukrainian].

Oleksyuk, O. M. (2006). *Muzychna pedahohika* [Musical Pedagogics]. Kyiv: KNUKIM. [in Ukrainian].

Solomakha, S. O. (2013). *Rozvytok pedahohichnoi maisternosti vykladachiv muzychnoho mystetstva ta svitovoi khudozhnoi kultury* [Development of pedagogical skills of teachers of musical art and world art culture]. Kirovohrad: Imeks-LTD. [in Ukrainian].

Nadolnyi, I. F. (Ed.), (1998). *Filosofia* [Philosophy]. Kyiv: Vikar. [in Ukrainian].

Yuliia MOSKVICHOVA – Ph.D. in Art History, senior lecturer of the department of musicology and instrumental training, Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University, Ostrozshkogo street 32, Vinnitsa, Ukraine, postal code 21100 (julia.moskvichova@gmail.com)

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-1303-8951>

Researcher ID: Z-1640-2019 (<http://www.researcherid.com/rid/Z-1640-2019>)

Scopus Author ID: 57204585995

(<https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57204585995>)

Юлія МОСКВІЧОВА – кандидат мистецтвознавства, старший викладач кафедри музикознавства, інструментальної підготовки та хореографії, Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, вул. Острозького, 32, Вінниця, Україна, індекс 21100 (julia.moskvichova@gmail.com)

MUSICAL AND PUBLIC ACTIVITY AND COMPOSER ART OF DENIS SICHINSKY IN THE CONTEXT OF DEVELOPMENT OF UKRAINIAN MUSICAL CULTURE

Annotation. The purpose of the research is to analyze special features of D. Sichinsky's composing style on the example of piano miniatures and carols harmonized by him and to define the influence of composer's creative, musical and public activity on the development of Ukrainian musical art. **The methodology of the research** is based on the usage of the analyzing, synthesizing, comparing and generalizing methods and also methods, integrated from art history, comparing and cultural-historical approaches. **The scientific novelty** of the received results consists in staging and development of an actual topic, which haven't still got a comprehensive, objective clarification in the scientific dimension. The composer's piano works are still poorly understood. The proved idea is that the educational value of composer's works representing Ukrainian folklore, especially those written in the carol genre, promotes better cognition of national culture, teaches patriotism and love for Ukrainian traditions. **Conclusions.** The creative, musical and educational activities of D. Sichinsky contributed to the development of progressive Ukrainian art. Quantitatively few piano works by the composer are examples of Ukrainian piano miniature and are based mainly on folk intonations. Carol processing of D. Sichinsky is distinguished by the latitude of dynamic, articulatory and agogic directions, as well as by the variety of pianistic tasks, which gives reason to consider them as vivid examples of the composer's style with a clearly formed didactic orientation.

Key words: national culture, piano miniature, carol genre.

МУЗИЧНО-ГРОМАДСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ТА КОМПОЗИТОРСЬКА ТВОРЧІСТЬ ДЕНИСА СІЧІНСЬКОГО В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ МУЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ

Анотація. Мета дослідження – прослідкувати особливості композиторського письма Д. Січинського на прикладі фортепіанних мініатюр і гармонізованих ним колядок та визначити вплив творчої й музично-громадської діяльності композитора на розвиток українського музичного мистецтва. **Методологія дослідження** базується на застосуванні методів аналізу, синтезу, порівняння й узагальнення, а також методів, інтегрованих з мистецтвознавчого, порівняльного та культурно-історичного підходів. **Наукова новизна** одержаних результатів полягає у постановці й розробці актуальної теми, яка в науковому вимірі не отримала всебічного й об'єктивного висвітлення. Фортепіанна творчість композитора досі лишається недостатньо вивченою. Обґрунтовано ідею, яка полягає у тому, що виховна цінність музичних творів композитора, що репрезентують український фольклор, зокрема написаних у жанрі колядки, сприяє кращому пізнанню національної культури, виховуючи почуття патріотизму та любові до українських традицій. **Висновки.** Творча, музично-громадська

та просвітницька діяльність Д. Січинського сприяла справі розвитку прогресивного українського мистецтва. Кількісно не численні фортепіанні твори композитора є зразками української фортепіанної мініатюри і базуються переважно на народних інтонаціях. Обробки колядок Д. Січинського вирізняються широтою динамічних, артикуляційних і агогічних вказівок, а також різноплановістю піаністичних завдань, що дає підстави вважати їх яскравими прикладами композиторського письма із чітко сформованою дидактичною спрямованістю.

Ключові слова: національна культура, фортепіанна мініатюра, жанр колядки.

Постановка проблеми. Вивчення динаміки розвитку регіонального музичного мистецтва як невід’ємної складової загальнонаціональної української культури – важливе завдання сучасного мистецтвознавства та культурології. Із проголошенням державної незалежності українські науковці отримали можливість дослідити й оцінити досягнення національної культури і мистецтва, відкриваючи нові імена культурних діячів або заповнюючи численні «білі плями», викликані ідеологічними обмеженнями попередньої доби. Серед українських митців кінця XIX – початку XX століття важливе місце займає Денис Січинський (1865 – 1909) – один з найвизначніших західноукраїнських композиторів цього періоду. Як зазначає С. Павлишин, Д. Січинський був першим галицьким композитором «хто наважився вступити на нелегкий шлях композитора-професіонала, поклавши початок професійній музиці, що потім так блискуче розвинулась у творчості Станіслава Людкевича, першого професійного композитора Галичини, що зумів органічно поєднати здобутки західноєвропейського романтизму з національними музичними традиціями» (Павлишин, 1980, с. 2). Різносторонність його обдарування та масштаб музично-громадської діяльності вражає – композитор, педагог, диригент, фольклорист, музичний критик, організатор мистецького життя Галичини. Творча спадщина композитора представлена різними жанрами: це опера, хорові кантати, солоспіви, романси, обробки народних пісень, камерно-інструментальні твори.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання, пов’язані з життям і творчістю композитора, знайшли помітне місце у періодичних виданнях ще за життя композитора. Це чисельні статті, опубліковані в часописах «Діло», «Галицька Русь», «Зоря», «Буковина», «Нова Січ», «Артистичний вісник», «Подільський голос» та ін. Творча постать митця неодноразово привертала увагу українських музикознавців. Одним з перших об’єктивну оцінку значення Д. Січинського в історії національного музичного мистецтва дав С. Людкевич, який назвав свого старшого сучасника «надто дужим творчим талантом» (Людкевич, 1973, с. 74). Вагома роль у популяризації спадщини митця належить відомому львівському мистецтвознавцю, професору Стефанії Павлишин, яка в 1955 р. захистила кандидатську дисертацію на тему «Творчество композитора Д. В. Сичинского», а також присвятила композитору велику кількість публікацій. Значну роботу з розшуку рукописів та виданих на початку століття творів Д. Січинського здійснила музикознавець, засновниця музею композитора Олександра Турянська. Творча активність сучасних науковців дала українському музикознавству низку публікацій, що стосуються постаті Д. Січинського. Це розвідки Т. Гнатів, Р. Дудик, І. Єгорової, Г. Карась, Л. Кияновської, В. Маланюк, О. Михайличенка, О. Німилевич, І. Зеленецької, Л. Філоненка, І. Фрайт, М. Черепаніна та ін.

Мета статті – прослідкувати особливості композиторського письма Д. Січинського на прикладі фортепіанних мініатюр і гармонізованих ним колядок та визначити вплив творчої й музично-громадської діяльності композитора на розвиток українського музичного мистецтва.

Виклад основного матеріалу. Народився Д. Січинський в 1865 р. в Клувинцях Гусятинського повіту на Тернопільщині. Музичну освіту здобув у Львівській польській консерваторії «Галицького

музичного товариства», де отримав ґрунтовні знання з гармонії та контрапункту під керівництвом професора Кароля Мікулі – прекрасного педагога і піаніста, учня Ф. Шопена. Але доля Д. Січинського складалася трагічно: непросте, а часом і невлаштоване життя, відсутність родинного затишку, постійні переїзди у пошуках роботи підірвали його здоров'я. За життя композитора були опубліковані лише його окремі твори. Свою музичну спадщину для редагування й видання він заповів своєму другу Я. Ярославенку (Вінчковському) – композитору й музичному діячеві початку ХХ ст. Але ще впродовж десятиліть творчість Д. Січинського була недоступною. Тільки у 80-х рр. ХХ ст. активізувались пошуки його невиданих творів. Так, були віднайдені в приватних архівах рукописи хорових кантат, окремі номери його «Служби Божої». В останні роки, завдячуючи дослідницькій роботі західноукраїнських музикознавців О. Німилевич та З. Жмуркевич, стали доступними й були опубліковані інструментальні твори композитора. В 2007 р. у Дрогобичі було видано навчальний посібник «Денис Січинський. Фортепіанні твори», куди увійшли неопубліковані фортепіанні твори композитора. О. Німилевич справедливо відзначає, що «ясрава, емоційна, виразна мелодика є найціннішою рисою фортепіанної творчості Д. Січинського» (Січинський, 2007, с. 11).

Крім композиторської діяльності, Д. Січинський проводив активну громадсько-музичну роботу. Він брав безпосередню участь у заснуванні музичного товариства «Львівський Боян». Згодом долучився до створення та діяльності аналогічних мистецьких об'єднань в інших містах – Коломиї, Перемишлі, Станіславіві, Бережанах (Михайличенко, 2005, с. 70). У червні 1902 р. за ініціативою Д. Січинського в Станіславіві при товаристві «Боян» було засноване нотне видавництво «Музична бібліотека», яке видало понад 20 випусків творів М. Лисенка, Д. Бортнянського, С. Воробкевича, М. Вербицького, Д. Січинського та ін. Тут же в Станіславіві 15 вересня 1902 р. була відкрита перша в Галичині музична школа, мистецьке керівництво якою взяв на себе Д. Січинський. Він викладав гру на фортепіано, теорію музики, давав приватні уроки. Саме з цієї школи починаються витоки Івано-Франківського музичного училища, що сьогодні носить почесне ім'я композитора. Ще одним напрямом творчої діяльності Д. Січинського стала організація хорових колективів, зокрема у селах Прикарпаття – Угорниках, Микитинцях, Вікторіві, Яйківцях, Серафинцях. Засновані ним хори надалі розвивались під орудою сільських вчителів, деякі з них проіснували багато десятиліть, майже до наших часів.

Центральне місце у творчому доробку Д. Січинського займають вокальні жанри – хорові й сольні. Народна пісня була першим джерелом і основою, на якій виросла вся творчість композитора. Вона органічно ввійшла у вокальний жанр, хоч безпосередніх запозичень у композитора майже немає. Романси Д. Січинського завдяки глибині й безпосередності висловлювання міцно увійшли до концертного репертуару та до сьогоднішнього часу користуються незмінним успіхом. У солоспівах («Як почувш вночі», «Не співайте мені сеї пісні», «І золотої, і дорогої», «Дума про Нечая», «У мене був коханий край» та ін.) українські народнопісенні інтонації переплітаються із особливостями старо-галицької романсової лірики. Хоровий жанр, як найбільш масовий, був і найбільш доступним для виконання в умовах того часу, він представлений кантатами «Дніпро реве», «Лічу в неволі», «Минули літа молодії», «Витай, архиереє»; хоровими композиціями «Пісне моя», «Непереглядною юрбою», «Даремне, пісне»; зразками духовної музики («Літургія» та ін.). Як і солоспіви, ці твори автобіографічні, пронизані настроями самотності, туги, що визначали романтичний склад природи й світогляду Січинського, розкриваючи гострий конфлікт людини й жорстокої дійсності, переконливо втілюючи образи нещасливого кохання, пошуків недосяжного ідеалу.

Д. Січинський є автором першої в Галичині опери «Роксолана» на український історичний сюжет, обробок народних пісень, зокрема загальновідомої «Чом, чом, земля моя» на вірші О. Малицької, а також низки фортепіанних мініатюр. Як відомо, розквіт жанру мініатюри пов'язаний з періодом музичного романтизму і творчістю Ф. Шуберта, Ф. Мендельсона, Р. Шумана, Ф. Шопена, Ф. Ліста, Й. Брамса. Саме мініатюра уособлює найменшу серед існуючих жанрову модель мистецтва, яка здатна відобразити цілісну картину світу. В українській музиці склався свій історичний досвід існування жанру фортепіанної мініатюри, що пов'язано, по-перше, з європейською професійною культурою, у надрах якої він зароджувався та розвивався, а, по-друге, – з особливостями національного стилю. У монографії М. Дремлюги «Українська фортепіанна музика (Дожовтневий період)» автор стверджує, що жанр мініатюри, в першу чергу, бере свої витоки з українських народнопісенних джерел, зокрема в танцях, піснях, колядках, щедрівках, практично не використовуючи самого поняття мініатюри. Тобто перші українські фортепіанні мініатюри являли собою «пряме» художньо-естетичне засвоєння українського фольклору. Жанр мініатюри поділяється на програмну та не програмну: програмна мініатюра є образною тенденцією сприйняття, не програмна – використовує народно-фольклорні джерела (Дремлюга, 1958, с. 7). Такі приклади використання фольклорного матеріалу в умовах камерного, салонного музикування виступають історично-зумовленим етапом переходу від аматорсько-побутового до професійного мистецтва.

Перші фортепіанні твори композитор почав писати на початку 1890-х рр. Ними стали Похоронний марш (1893), Вальс «На хвилях Дністра» (1897), Марш «Сагайдачний» (1898), Пісня без слів «Мої спомини» (1901), Пісня без слів (1901), Ой у полі три криниченьки (1902), Пісня без слів «В незабудь» (1906). Написаний в 1893 р. похоронний марш «Vivos voco, mortuos plango» – «Живих скликаю, мертвих оплакую» – певним чином нагадує марш Ф. Шопена з сі-бемоль мінорної сонати. З індивідуальних рис стилю Січинського тут присутні прийом унісонних вступів та виразна наспівність тем. Багато спільних рис з першим похоронним маршем має й другий – до мінор, написаний в 1901 р. У ньому той же унісонний вступ, складна тричастинна форма, те ж співвідношення тональностей та інтонаційний розвиток. Але кантиленні теми тут простіші ніж в попередньому, їх розвиток ґрунтується тільки на секвенціях і повторності (Денис Січинський. Біографія, Електронний ресурс).

До похідних маршів належить марш «Сагайдачний» (в першому варіанті написаний для духового оркестру), створений у 1898 р. в період, коли Січинський найбільш інтенсивно вивчав народну творчість. Його тематичну основу становлять народні пісні. Назва маршу походить від першої теми – пісні про Сагайдачного «Там на горі та й жінці жнуть», решта – це українські народні жартівливі пісні «Дівча в сніях стояло», «І шумить, і гуде».

На народних інтонаціях переважно базуються і «Пісні без слів». Одна з небагатьох, що до нас дійшли, – пісня без слів «В незабудь» (соль мінор) з мелодійною і сповненою широго почуття темою. Мініатюрна і проста за фактурою, вона відрізняється не тільки гарною мелодією, але й вмілим її розвитком.

На початку ХХ ст., в найбільш продуктивний період своєї творчості, Д. Січинський звертається до опрацювання галицьких колядок. Щодо походження терміна «коляда» у фольклористиці є різні думки. Багато дослідників переконані, що воно походить від латинського слова *Calenda*, що означає свято нового року. Зокрема, Ф. Колесса пояснює його походження від назви нового року у римлян – *Calendae Januariae*. Відомий історик М. Грушевський звертає увагу на зв'язок української назви із новогоречьким «колянта», болгарським «колєне» або «коляда», що вживались на означення вечора

перед Різдом на Балканах. В українській обрядовості цей різдвяний фольклорний жанр пов'язується з культом Коляди – язичницького божества зимового сонцестояння.

Жанр колядки привертав увагу багатьох українських композиторів. Він знайшов своє вираження як у хоровій (М. Лисенко, О. Нижанківський, Д. Січинський, М. Леонтович, К. Стеценко, О. Кошиць, В. Матюк, А. Вахнянин, М. Гайворонський та ін.), так і в фортепіанній творчості. Найповніше фортепіанний жанр представлений у творчості саме західних композиторів початку ХХ ст. – В. Барвінського, Б. Вахнянина, О. Бобикевича, В. Безкоровайного, Я. Ярославенка, а також Д. Січинського.

Нотна збірка Д. Січинського «Христос родився! Колядки на Різдво Христове», що була опублікована в Україні в 2012 р. в м. Івано-Франківськ (автори-упорядники В. Дутчак, І. Новосядлова), презентує 24 колядки релігійно-біблійного змісту, що оспівують народження Христа, більшість з яких є складовою традиційного галицького вертепу. Попереднє видання було здійснено в діаспорі, у м. Вінніпег (Канада). Збірка, очевидно, планувалась Д. Січинським і для початкового навчання гри на фортепіано, а також для домашнього інструментального музикування; вона відзначається сучасністю й доступністю музичного матеріалу та істотно збагачує музично-педагогічний фортепіанний і вокальний репертуари (Дутчак, Новосядла, 2012, с. 3–4). Велика кількість колядок, а саме: «Бог ся рождає», «Нова радість стала», «Небо і земля», «Христос родився», «Дар нині пребагатий», «Дивна новина» та ін. – є близькими й зрозумілими учням як загальноосвітніх, так і спеціалізованих музичних навчальних закладів.

Обробки колядок Д. Січинського вирізняються з-поміж аналогічних творів інших композиторів більш широкою палітрою динамічних, артикуляційних і агогічних вказівок, різноплановістю піаністичних завдань, що свідчить про їх дидактичну спрямованість, а не тільки про їх «прикладну» функцію. У методичних рекомендаціях до збірки Ірина Новосядла зазначає, що в колядках зберігаються особливості структурної будови народної пісні – заспів-приспів з коротким вступом (2–4 такти), побудованим на основних тематичних мотивах. Колядки мають строгий метр, рівномірний ритмічний малюнок, яскраву акцентність, що є типовим для ритму народних танців. Музична мова колядок вдало поєднує національно-фольклорні джерела і західноєвропейську семантику. Врівноважена тонально-гармонічна структура – тоніка, субдомінанта і домінанта перейнята від класицизму. Фактура колядок гомофонно-гармонічна, де тематичним зерном є мелодичний голос. Мелодія кожної колядки дублюється, згідно з традиціями народнопісенної творчості, у терцію чи сексту, збагачується підголосками. Багатоголосся використовується здебільшого у вступі або для підкреслення сильної долі такту. Окремі колядки демонструють «баркарольний» чи «ноктюрнів» виклад акомпанементу (Дутчак, Новосядла, 2012, с. 7). Крім основного способу ведення мелодії *legato* композитор застосовує й інші артикуляційні засоби – *non legato*, *staccato*, *tenuto*, *portamento*. Глибокі за художнім змістом, колядки вирізняються простотою мелодичної будови, ритмічного малюнку, гармонічного супроводу, зручністю піаністичного викладу, що допомагає розвивати навички читки з листа.

Висновки і перспективи подальших розвідок. Творча й музично-просвітницька діяльність Д. Січинського сприяла справі розвитку прогресивного українського мистецтва. Незаперечною є виховна вартість музичних творів композитора, що репрезентують український фольклор; віддзеркалюючи ментальність нації, вони сприяють художньому пізнанню певного пласту національної культури, виховуючи почуття патріотизму, любові до рідного краю і українських традицій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Денис Січинський. Біографія. Режим доступу: http://ukrnotes.in.ua/notes/Sichynskiy/tekst/biografi_Sichynskiy_36.php.

Дремлюга, М. (1958). *Українська фортепіанна музика (Дожовтневий період)*. Київ: Держ. вид-во образотворчого мистецтва і муз. літератури УРСР. 168 с.

Дутчак, В., Новосядла, І. (Упорядн.). (2012). *«Христос родився!» Колядки на різдво Христове. Уклав для фортепіано Денис Січинський*. Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 40 с.

Людкевич, С. (1973). *Денис Січинський. У 20-ті роковини з дня смерті. Дослідження і статті*. Київ: Музична Україна, С. 73–76.

Михайличенко, О. (2005). *Музично-педагогічна діяльність українських композиторів і виконавців другої половини XIX – початку XX ст.: історичні нариси*. Суми: Видавничо-виробниче підприємство «Мрія-1». 102 с.

Німилович, О. (Упорядн., автор вступ. статті). (2007). Січинський Д. Фортепіанні твори. Дрогобич: Посвіт, 52 с.

Павлишин, С. (1980). *Денис Січинський. Серія: Портрети українських композиторів*. Київ: Музична Україна, 48 с.

REFERENCES

Denys Sichynskiy. Biografia [Denys Sichynskiy. Biography]. Retrieved from: http://ukrnotes.in.ua/notes/Sichynskiy/tekst/biografi_Sichynskiy_36.php. [in Ukrainian].

Dremliuha, M. (1958). *Ukrainska fortepianna muzyka (Dozhovtnevyi period) [Ukrainian Piano Music (Pre-October Period)]*. Kyiv: Derzh. Vyd-vo obrazotvorchoho mystetstva i muz. literatury URSR. [in Ukrainian].

Dutchak, V., Novosiadla, I. (Comps.). (2012). *«Khrystos rodyvsia!» Koliadky na rizdvo Khrystove. Uklav dla fortepiano Denys Sichynskiy [«Christ was born!» Christmas carols. Denys Sichynskiy has made it for the piano]*. Ivano-Frankivsk: Prykarpatskyi natsionalnyi universytet imeni Vasylia Stefanyka. [in Ukrainian].

Liudkevych, S. (1973). *Denys Sichynskiy. U 20-ti rokovyny z dnia smerti. Doslidzhennia i statti [Denys Sichynskiy. In the 20th anniversary of death. Research and articles]*. Kyiv: Muzychna Ukraina. [in Ukrainian].

Mykhailychenko, O. (2005). *Muzychno-pedahohichna diialnist ukrainskykh kompozytoriv i vykonavtsiv druhoi polovyny XIX – pochatku XX st.: istorychni narysy [Musical and pedagogical activity of Ukrainian composers and performers of the second half of the XIX – beginning of XX centuries: historical essays]*. Sumy: Vydavnycho-vyrobnyche pidpryemstvo «Mriia-1». [in Ukrainian].

Nimylovych, O. (Comps.). (2007). *Sichynskiy D. Fortepianni tvory [Sichynskiy D. Piano Works]*. Drohobych: Posvit. [in Ukrainian].

Pavlyshyn, S. (1980). *Denys Sichynskiy. Serii: Portrety ukrainskykh kompozytoriv. [Denys Sichynskiy. Series: Portraits of Ukrainian Composers]*. Kyiv: Muzychna Ukraina. [in Ukrainian].

Anna OZIMOVSKA – Lecturer, Department of Theory and Methods of Musical Art, Khmelnitsky Humanitarian and Pedagogical Academy (gerbaryi1234@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2744-8203>

ResearcherID: <https://publons.com/researcher/3125435/anna-ozimovska/>

Анна ОЗИМОВСЬКА – викладач кафедри теорії та методики музичного мистецтва Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії

PRECONDITIONS NASCENCE OF PODILLYA COMPOSERS SCHOOL

Summary. The purpose of the research to analyze preconditions for the development of the Composing school in Podillya in the II half of the XIX century. **The research methodology** is based on the traditional for historiographic works combination of principles (historicism and objectivity) and methods (general scientific and special historical) of scientific work. **The scientific originality** of the article is in the holistic study and research of the preconditions for the establishment of a School of Composition in Podillya. **Conclusions.** The preconditions for the occurrence of the composing school in Podillya were that musical art existed at the level of home music in the XIX century. It was concentrated in Polish lord manors, in the homes of the local nobility. Polish nobles held manor`s orchestras, theater`s troupe, choirs. The actors were serfs, whose musicians from abroad were invited to study, and there were music schools in the mansions that taught playing string and wind instruments. A large number of well-known artists, educators, musicians had coming from Europe, whom educating local residents and Podolian musicians to new models of Western European culture. Such situation of musical culture led to the fact that Podillya needed a professional school of composers. Finally, at the beginning of the XX century, a whole pleiad of Podillya composers of Polish birth appeared who worked on the growth and development of the cultural and artistic life of the Podillya region. Among such artists were Vladislav Zarembo, Mikhail Zavadsky, Tadeusz Hanytsky. The first who start the Podillya Composing School was a Ukrainian of Polish origin Anton Kotsypynsky. He united in his work two Slavic folks, Polish and Ukrainian cultures, which are closely intertwined in melodies and word. Having left a great creative heritage to the Ukrainian people, Podillya composers started professional music not only in Podillya, but also influenced the further development and becoming of professional classical music in Ukraine.

Key words: composer school, musical ar, Podillya composers, Ukrainians of Polish birth.

ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ ПОДІЛЬСЬКОЇ КОМПОЗИТОРСЬКОЇ ШКОЛИ

Анотація. Мета дослідження – проаналізувати передумови розвитку композиторської школи на Поділлі у II половині XIX століття. **Методологія дослідження** спирається на традиційне для історіографічних праць поєднання принципів (історизму й об'єктивності) і методів (загальнонаукових та спеціально-історичних) наукової праці. **Наукова новизна** статті полягає у цілісному вивченні та дослідженні передумов становлення композиторської школи на Поділлі. **Висновки.** Передумовами виникнення композиторської школи на Поділлі було те, що музичне мистецтво у XIX столітті існувало на рівні домашнього музикування. Воно було зосереджене у польських панських маєтках, в домах місцевої знаті. Польські дворяни утримували садибні оркестри, театральні трупи, хори. Артистами та акторами були кріпосні селяни, для навчання яких були запрошені музиканти з закордону, також, існували при дворах музичні школи, які навчали гри на струнних та духових інструментах. Велика кількість знаних артистів, педагогів, музикантів приїжджали з Європи, які займались вихованням місцевих жителів та подільських музикантів новим зразкам західно-європейської культури. Така ситуація музичної культури призвела до того, що Поділля потребувало композиторської школи професійного рівня. Зрештою, на початку XX століття з'являється ціла плеяда

подільських композиторів польського походження, які працювали на розвиток та розбудову культурно-мистецького життя подільського краю. Серед таких діячів мистецтва були Владислав Заремба, Михайло Завадський, Тадеуш Ганицький. Першим, хто започаткував подільську композиторську школу, був українець польського походження Антон Коціпінський. Він у своїй творчості об'єднав два слов'янські народи, польську та українську культури, які тісно переплелися в мелодії та слові. Подільські композитори, залишивши велику творчу спадщину українському народу, започаткували професійне музичне мистецтво не лише на Поділлі, але й вплинули на подальший розвиток та становлення професійної класичної музики в Україні.

Ключові слова: композиторська школа, музичне мистецтво, подільські композитори, українці польського походження.

Постановка проблеми. Музичну культуру України першої половини XIX ст. характеризує збирання творчих сил, перехід мистецтва на нові, демократичні засади. Саме тут, зароджувались і дали свої перші паростки демократичне мистецтво, література, наука. З відкриттям театрів, появою оперних труп, організацією концертного життя починається новий етап культурного розвитку. Остаточою цей перелом відбувся дещо пізніше. У другій половині XIX ст. українська музика досягла значних успіхів. Відбувається процес формування глибоко народного й реалістичного мистецтва. Великий інтерес у зв'язку з цим викликала народна пісня. Науковці починають записувати музичний фольклор, композитори активно використовують його у своїх творах. Найбільші міста України мали свої музичні традиції. Мистецька культура Поділля, звертаючи увагу на географічне розташування та історію краю, формувалась під різними впливами, що запозичували як зі Сходу, головним чином з Росії, так і з Заходу. Важливу роль у розвитку культурно-мистецьких осередків відіграли представники різних національностей. Особливо потужною в економічному, інтелектуальному і культурно-мистецькому плані була польська громада Поділля.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Вивченням професійної подільської музичної культури в контексті загальнонаціонального процесу займались в різні історичні періоди М. Печенюк, О. Гармель, Ф. Ернст, Д. Щербаківський, В. Іванов Л. Кияновська тощо. Ця тема привертала також увагу подільських краєзнавців і музикознавців, серед яких слід назвати А. Свидницького, Р. Римар, В. Святелика, В. Циганюка, Я. Кушку, О. Пажимських, М. Ярову, П. Слободянюка.

Мета статті – проаналізувати стан музичного мистецтва на Поділлі у XIX столітті і розглянути процес становлення композиторської школи.

Виклад основного матеріалу. Починаючи з XX століття, на Поділлі музична культура переходить на інший щабель свого існування. Виникають композиторські школи, на чолі яких є високо професійні музиканти, які, отримавши освіту за кордоном, повернулись до рідного краю розвивати культурно-мистецьке життя на Поділлі. Одним з таких був А. Коціпінський, композитор, публіцист, громадський діяч, подолянин польського походження.

Насамперед, розглядаючи проблематику зародження та розвитку професійного музичного мистецтва на Поділлі українськими митцями польського походження, звернемося до історичних відомостей. Чому саме поляки розвивали музичне мистецтво, адже Подільський край завжди славився своєю пісенністю? Зазначимо те, що інструментальне мистецтво прийшло до нас із Заходу, адже, воно було широко відоме у світських колах Німеччини, Австрії, Польщі. Польська шляхта була надзвичайно освічена і великого значення приділяла культурному та мистецькому розвитку. Так, в першій половині XIX століття музичне життя Подільської губернії було сконцентроване саме в польських панських маєтках, у дворах місцевої знаті. Вони створювали свої оркестри, хори, запрошували відомих закордонних музикантів, інструменталістів, професійних педагогів. Музичну освіту можна було отримати в домашніх умовах.

Панські маєтки польської інтелігенції Завойських, Пжездзецьких, Орловських, Чарториських, Хоецьких, Четвертинських, Чечелів та багатьох інших аристократичних родин польського походження утримували власні музичні капели, навіть невеликі театральні трупи, в результаті чого, відбулося запозичення європейських художньо-естетичних традицій.

Звертаючись до музичного життя у польських панських маєтках, не можемо не згадати про митця Наполеона Орду, який відзначається багатогранністю своєї діяльності. Молодий художник був чудовим піаністом, композитором, літератором, письменником. Величезний перелік маєтків і замків, які були розписані Наполеоном Ордою. Не випадково у статті відбувається звернення саме до його діяльності, адже, розглядаючи коло знайомих Наполеона Орди, бачимо, що він тісно спілкувався з польським музикантом Фредеріком Шопеном, Ференсом Лістом, який схвально відгукнувся про полонези Орди. Брав у них уроки по композиції та гри на фортепіано. Є автором полонезів, мазурок, вальсів, ноктюрнів, видано «Граматику музики» 1873р. у Варшаві. Був приятелем Адама Міцкевича. Так, у своїй статті «Палацо-паркові ансамблі XVIII – XIX століть» О. Пажимський пише: «маєтків Платерів і Чарториських, досить часто навідувались Ф. Шопен і Н. Орда вони влаштовували музичні вечори, на яких можна було почути їхнє виконання чужих і власних творів. Під час таких зустрічей збиралася велика кількість емігрантів» (Пажимський, 1999, с. 241).

З 1840 р. в палаці – замку Сангушків в Ізяславі часто проходили концерти, театральні вистави. З ініціативи Климєнтини Сангушко в 1848р. в одному із залів палацу відбувся концерт вокалістки Вільгельміни Скибінської з участю скрипаля Леона Поля і піаніста Штробля, на якому налічувалось близько 300 глядачів. В 1861р. ставляться 3 вистави: «Шляхетство душі» Яна Константина Хенцінського, відомого письменника, актора, режисера, автора декількох опер, а також «Для милого гроша» Аполло Коненьовського. Не можемо не згадати, усім відомий факт перебування Ференца Ліста на Україні, де він гостював у Чорному острові в маєтку Пжездзецьких. Як вже говорилося, для польських дворян культурний і мистецький рівень їхніх маєтків, відображав їхнє економічне становище. Так, Пжездзецькі володіли садибним оркестром, який виконував увертюри Россіні, Доницетті. Також Ф. Ліст у 1848р. перебував з візитом і у Кам'янці-Подільському. Існувала садиба і у Самчиках, власник якої Якуб Чечель, продовжував розвивати освіту та культуру у своїх володіннях. В 1854 році ним було засновано сільську музичну школу гри на духових та струнно-смичкових музичних інструментах, а також оркестр, яким керував Родерік Август Браун, відомий польський композитор, диригент та скрипаль. Також у Самчиках не одноразово бувала Софія Познанська, піаністка, учениця Антона Рубінштейна, де виступала на фестивалях класичної та народної музики. На сьогоднішній день маєток Чечелів є музеєм.

Отже, розглянувши мистецьке життя у польських панських маєтках в кінці XIX століття, ми бачимо, що музична культура на Поділлі існування на аматорському рівні. Багато гастролюючих артистів, запрошених музикантів і педагогів, які ділились досвідом з місцевими діячами культури. Музичне життя Поділля вимагало нового рівня свого існування. Воно вимагало нових імен місцевого зразка, які б плекати подільську культуру і сприяли її подальшому піднесенню. Починаючи з XX століття, відбувається становлення професійної композиторської школи на Поділлі, саме завдяки таким польським діячам – Владиславу Зарембі, Михайлу Завадському, Антону Коціпінському, Тадеушу Ганницькому.

У цій статті розглянуто величну постать, яка була подолянином польського походження, і стояла біля витоків професійного музичного мистецтва в Україні. Перший композитор-подолянин, який поєднав польські та українські традиції музичного мистецтва і вивів його на інший рівень свого існування. У своїй творчості М. Лисенко, відомий як засновник української класичної музики, багато в чому опирався на досвід композитора. Антон Коціпінський, уродженець села Андрухів, що поблизу Кракова (1816–14(26)

05.1866), навчався у Львові. З 1845–1949 року жив у м. Кам'яні-Подільському. Працюючи у музичному магазині, розповсюджував музичні інструменти, літературу, займався педагогічною, композиторською діяльністю та збиранням фольклору. В 1855 році переїхав до Києва, де (1862 р.) упорядкував збірку під назвою «Пісні, думки і шумки руського народу на Подолі, Україні і Малоросії». Більшість пісень цього збірника мають розгорнутий фортепіанний супровід. Твори цього збірника переказав для фортепіано у дві руки В. Зентарський. Дотепер звучать народні пісні в обробці Коціпінського, серед них – подільська народна пісня «Гандзя», «Ой під вишнею», «Чом я в лузі не калина була» та багато ін. У нього навчався гри на фортепіано В. Заремба з Дунаєвець, згодом відомий піаніст, педагог і фольклорист. Розглядаючи постать А. Коціпінського відзначаємо в першу чергу те, що він був людиною широких поглядів, життєво активним, займався педагогічною, видавничою, композиторсько-фольклористичною діяльністю, що не може не викликати захоплення. Був відомим піаністом і «прекрасним солістом на фісгармонії для якої переложив ряд п'єс» (Kijanowska-Kamińska, 2007, с. 53). Його батько, як подає «Słownik muzyków polskich» («Словник польських музикантів»), був «директором кафедрального оркестру у Львові», очевидно, родина переїхала до Львова невдовзі після народження сина. Саме батько був його першим вчителем музики (Chominski, 1964, с. 281).

Дещо докладніше висвітлює біографію і діяльність Коціпінського російська «Музична енциклопедія», де є певні розбіжності в біографічних фактах з польськими джерелами. Зокрема, тут вказується, що в дитинстві він навчався не лише гри на фортепіано, але й на органі та фісгармонії, в той час вельми популярними в аматорських колах. Посаду його батька автор (Леонід Кауфман) окреслює не як «директора кафедрального оркестру», а як «органіста кафедрального собору», що є більш ймовірним, а також вказує рік переїзду композитора до Російської імперії – 1846. Оселився Коціпінський в Кам'яні-Подільському, який на той час був центром Подільської губернії. Тут він відкрив музичний магазин, де розповсюджував ноти і музичні інструменти, а також ще один магазин у Кишиневі. Так в 1849 р., тобто невдовзі після «весни народів», Коціпінського було вислано за межі Російської імперії за те, що було знайдено в нього заборонені царською цензурою вірші Юліуша Словацького. Наступні шість років він проживав у Відні і тут є деяка невідповідність з попереднім джерелом. Саме там А. Коціпінський удосконалював свою композиторську та піаністичну майстерність. В 1855 р., після смерті царя Миколи I, повернувся на Україну і оселився у Києві. «Щонеділі влаштовує домашні концерти з виконанням українських і польських пісень, що користувалися успіхом в опозиційно настроєного студентства» (Келдиша, 1973-1983, с. 384). В столиці він відкрив музичний магазин на Хрещатику і музичну книгарню з філією у Житомирі.

Розглядаючи особистість А. Коціпінського, спостерігаємо, що він широко займався й видавничою справою, що є не мало важливо для подальшого розповсюдження творчих здобутків подільських композиторів і не тільки. За ці роки було видано близько 400 збірок музичних творів. Велику частину становили шедеври західноєвропейської класики, популярністю користувалась польська музика – твори Ф. Шопена, М.К. Огінського, Ю. Козловського, К. Мікулі, Й. Витвицького, К. Собанського. Друкував фортепіанні твори подольчанина М. Завадського, чеського композитора Я. Кінського, який жив і працював на Поділлі. Крім друкарні, володів кількома нотними магазинами в Кам'яні-Подільському, Києві та Кишиневі, через які й розповсюджував свої видання. Композиторська спадщина Коціпінського включає переважно вокальні, хорові і фортепіанні твори, в тому числі й ті, які основані на фольклорному матеріалі. Фортепіанні твори, бравурні та ефектні в салонному стилі, в яких відчувається деяка фактурна схожість з творами Ф. Шопена. Це полонези, краков'яки, мазурки, варіації на теми українських пісень. Серед них вирізняється «Краков'як – Фантазія», цей твір композитор збагачує колористичним фольклорним забарвленням, який був написаний під великим

впливом «Impromptu phantasie» Шопена. Головним здобутком всього творчого життя Коціпінського є упорядкування збірки пісень «Пісні, думки і шумки руського народу на Подолі, Україні і в Малоросії», видана спочатку в Кам'янці-Подільському в 1861 році і 1862 році в Києві (Булат, 1989, с. 39).

Звертаємо увагу, що вона вийшла напередодні Валуєвського указу. В цю збірку ввійшло 100 мелодій українською мовою різноманітних за жанрами – епічні, ліричні, обрядові, жартівливі, весільні, та за часом походження. Також міститься 2 хорові обробки «На тобі, Боже, що мені не гоже» та «Дівка в снігах стояла». До збірки ввійшли пісні «Ой, під вишнею», «І шумить, і гуде», «Ой, за гаєм, гаєм, гаєм зелененьким», «Ченчик», «Приїхали три козаки», «Ой ти, дівчино зарученая», «Ой, я нещасний», «Час додому, час», «Ой, у лузі-лузі червона калина», «Чом я в лузі не калина була», які популярні й сьогодні. Збірка Коціпінського свого часу була надзвичайно популярна, тому протягом наступних десятиріч кілька разів перевидавалась. В 1899 р. Г. Ходоровським була видана нова редакція, В. Зентарський зробив переклад збірки для фортепіано.

Висновки і перспективи подальших розвідок цього питання. Отже, досліджуючи передумови становлення композиторської школи на Поділлі, прийшли до висновків, що вся музична культура краю була зосереджена у панських польських маєтках і існування на аматорському рівні. Розвиток професійного музичного мистецтва припав саме на ХХ століття, і першим, хто познайомив з подільським музичним мистецтвом, був Антон Коціпінський. Пізніше виникла ціла плеяда подільських композиторів, які прославляли рідну землю і стояли у витоків професійної музичної культури в Україні, це питання потребує вивчення і на далі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

- Булат, Т.** (ред.). (1989). Обробки українських народних пісень для голосу з супроводом фортепіано. *Історія української музики*. (Т. 2). Київ: Наукова думка, 237 с.
- Chominski, J.** (Red.). (1964). *Słownik muzyków polskich*. (Т. 1). Kraków: PWM, S. 281.
- Kijanowska-Kamińska, L.** (2007) Antoni Kocipiński: reprezentant «ukraińskiej szkoły» w muzyce polskiej. *Wokalistyka i pedagogika wokalna*. (Т. V, S. 49 – 65). Wrocław, PSPS, AM im. K.Lipińskiego.
- Келдиша, Ю.** (ред.). (1973-1982). *Музична енциклопедія. Радянська енциклопедія*. Москва: Радянський композитор, 384с.
- Пажимський, О.** (1999). Палацо-паркові ансамблі XVIII–XIX ст. – осередки і культури Хмельниччини. *Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки*, С. 239–254.

REFERENCES

- Belat, T.** (Ed.). (1989). Obrobku Ukrain's'kykh narodnykh pisen` dlya golosy z syprovodom fortepiano [Treatments of the Ukrainian folk songs are for voice with accompaniment of fortepiano]. *Istoriia ukrains'koi myzuku – History of Ukrainian music*. (V.2). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
- Chominski, J.** (Red.). (1964). *Słownik muzyków polskich [Dictionary of the Polish musicians]*. (V. 1). Kraków: PWM. [in Poland].
- Kijanowska-Kamińska, L.** (2007) Antoni Kocipiński: reprezentant «ukraińskiej szkoły» w muzyce polskiej [Anton of Kocipinski: representative of «Ukrainian school» in Polish music]. *Wokalistyka i pedagogika wokalna – Vocal and vocal pedagogics*. (Т. V, pp. 49–65). Wrocław, PSPS, AM, the name of K.Lipinskiiego. [in Poland].
- Keldusha Iu.** (Ed.). (1973-1982). *Myzyczna entsyklopediya. Radyanska entsyklopediya [Musical encyclopaedia. Soviet encyclopaedia]*. Moskva: Radyans`kuy kompozutor. [in Russian].
- Pazhumskyi, O.** (1999). Palazo-parkovi ansambli XVIII–XIX st. – oseredku i kylytyru Khmelnychchunu [Palace of and park ensembles of XVIII–XIX of centuries – centers and culture of of Khmelnytsky of region]. *Polyaku na Khmel'nychchuni: poglyad kriz' viku – Poles in Khmelnytskyi region: a view through the ages*. [in Ukrainian].

UDC 373.5015.31:784

Volodymyr SALII – Ph.D. in Education, Associate Professor of Folk Musical Instruments and Vocals Department, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, 11 Ivan Franko Street, Drohobych, Ukraine, postal code 82000 (mega.vvl-laadd@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3522-3787>

Andriy DUSHNIY – Ph.D. in Education, Associate Professor, Corresponding Member of the Teacher Education International Science Academy, Ukraine Pop Art Honored Worker, Head of Folk Musical Instruments and Vocals Department, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, 11 Ivan Franko Street, Drohobych, Ukraine, postal code 82000 (acc-mobile@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5010-9691>

VOCAL DEVELOPMENT OF MIDDLE SCHOOL AGE CHILDREN

Summary. The purpose of the article is to review the vocal training of middle school age children and to discover its dynamically functioning essence. **Methodology of the research** – using the activity and cultural methods, the process of vocal education of children in middle school was investigated taking into account the characteristics of middle school age. **Research novelty** – pedagogical conditions of musical singing development of teenagers in the process of vocal training are identified and substantiated; stages of the vocal training process aimed at musical singing development are described; methods of vocal training of children undergoing age-related changes are analyzed and ways of their development in pedagogical practice are outlined. **Conclusions.** Based on the pedagogical condition of individual differentiation, taking into account the area of closest development of the student, the latter forces to keep records of the individual trajectory of musical abilities development of middle school age children at the lessons of musical art in secondary school. It is necessary to pay attention to the data of different level of the singing voice quality (primary tone, sound and dynamic range, fatigue and tension degree of the voice apparatus), the development of singing skills (breathing, diction). All components of musicality in different children are manifested in different qualities. The same child may have high, medium, and low levels on the results of different tasks. Such children need systematic, planned work. The following tasks should be solved at the lessons: to show the best physical qualities of voice; to disclose its colors through the accumulation of vocal intonation experience and teaching singing techniques and expressive skills; to enrich the timbral tone of the voice through auditory perception; to learn the techniques of removing psychological and muscular load; to expand knowledge of the arts and singing culture. Their implementation requires the use of purposeful exercises for the general complex of musical abilities and its components, instructive tools for the vocal skills formation, music and therapeutic exercises for the embodiment of music and relaxation culture, fine arts and plastic intonation.

Key words: vocal development, voice apparatus, singing, stage, period.

Statement of the problem. The main task of education in the 21st century is to create a new society that is not aware of violence and exploitation, whose members are highly and comprehensively developed. In this regard, there is a sharp increase in interest in the personal-individual and spiritual-unique phenomena of life. Music lesson is one of the important parts of a full-fledged school education in which singing is one of the components of the lesson content and a powerful means of developing the student's personality. It combines different ways and means of the students' cognition of musical art, and the world with it and, above all, self-knowledge. A complex, systematic approach to the problem of comprehensive development of all

the abilities of each individual requires an active search for qualitatively new methods and learning tools that allow revealing the socio-psychological mechanisms of personality formation. In this aspect, musical development, in particular singing is one of the most important means of enabling a teenager to discover the qualities of a creative personality, capable of cultural self-development and self-determination.

Analysis of recent research and publications. L. Vygotsky believed that before engaging a child in any activity, it should be interested in it, you need to make sure that it was ready for this activity, that it had all the strength necessary for it, and that the child would act alone, and the teacher would only have to manage and direct this activity (Volkova, 2001). According to D. Shostakovich, amateurs and music connoisseurs are not born, but become. And the sooner music enters a person's life, the deeper and more precisely this art will take its place in their soul. All that a child receives in early childhood largely determines what it brings to society in the future. It is at this time of early life that the foundations of various qualities and properties in the formation of a child's personality, its interests and abilities are laid (Padalka, 2008). Psychologists note that much of what is learned during this period is absorbed extremely quickly and is remembered for many years, sometimes until the end of life.

In the psychological and pedagogical works of such famous scientists as G. Abramova (Abramova, 1999), A. Belkin, N. Bogolyubov, L. Bozhovich (Bozovich, 2008), B. Volkov, V. Davidov, I. Kulagina (Kulagina, Kolyutskiy, 2002), V. Kuzin, N. Leites, A. Leontyev (Leontyev, 1971), R. Nemov and others, the passing features of the mental processes are considered, as well as the age-old periodization of psychophysiological development of the child is given. Questions of physiological changes, development and protection of the child's voice during the transitional period were dealt with by scientists-physiologists and educators D. Lokshin (Lokshin, 1960), F. Lisek (Lisek, 1960, p. 291), E. Malinin, N. Orlova (Orlova, Dobrovolskaya, 1972, pp. 12–18), D. Ogorodnikov and others.

The purpose of the article is to consider the age peculiarities of vocal development of middle school students.

Statement of the basic material. Singing is the most accessible type of music activity for middle school children. Due to the presence of the verbal text in the song, it is the most favorite musical genre among teenagers, despite the level of their musical development. The human voice in singing as well as in speech plays the role of a natural instrument, but only the proper use of it allows becoming an active listener and performer. It is necessary for a teenager to master a certain system of musical knowledge and skills, the mastering of which can occur only under the condition of planned, systematic vocal training in the process of individual work. Choral singing brings the students together, creating the conditions for their musical emotional communication. The expressive performance of the songs helps to more clearly and deeply understand their content, develops aesthetic attitude to the surrounding reality. Singing successfully forms the whole complex of musical abilities, namely: sensation of rhythm and order, musical-auditory representations, emotional sensitivity to music.

Individual psychological properties of a person, which determine the perception and performance of music, as well as the ability to learn music, characterize its musical abilities, which are to some extent inherent in each person. Sometimes the set of musical abilities is called the general concept of «musicality». According to B. Teplov, a set of individually psychological features required for musical activity, combined with any type of musical activity and is musicality (Teplov, 1947). Specificity of work with the children's choir requires taking into account the age and interests of children. It is extremely difficult for a conductor to find such a form of communication with children in which professional and technical tasks would be performed, that is, vocal and choral

tasks, the foundation of further work would be constantly built, the children's interest would be maintained, and a special emotional tone corresponding to the artistic task would exist at rehearsals. Unlike adults who perceive art not only emotionally, but also based on their life experience, children enter the art world from an early age, absorbing aesthetic impressions at the same time as the perception of the outside world. Thus, the head of the children's choir has a direct obligation to improve the methods of working with the children's choir of middle school age children so that they contribute to music-educational and vocal-choral education. The organization of choral groups at schools, especially children's choral groups of middle and high school age, plays an important role in involving children in vocal and choral culture (Voprosy metodiki, 1975, p. 127).

The main role in singing together with breathing is played by the larynx. Hearing serves as the main regulator and corrector of the laryngeal singing behavior and the entire voice apparatus. The development and nurturing of hearing should precede the development of voice. Preschool educational institutions have the most favorable conditions for musical and vocal development. Why do preschoolers sing when vocal muscles begin to form at the age of 7-8? They sing mainly through external voice tension, resulting in a relatively small (no more than one octave) voice range and low in power. There is no difference in the structure of the voice apparatus in boys and girls at this age. Many muscles are poorly developed (Emelianov, 1991).

The school age is divided into three periods: pre-mutational, mutational and post-mutational. During the pre-mutational period, the quality of sound intonation is closely related to the use of voice registers: the falsetto register is easier to achieve intonation purity than any other; in natural registers intonation is purer than in mixed voice formation; the causes of false intonation on the individual upper sounds of the singers are due to the register overload of these sounds; the inability to correctly tune the melody of even a simple song is most often due to the use of exclusively breast-making mechanism of voice formation by children (Emelianov, 1991). In the chest register of voice it is difficult for children to correctly annotate a melody in the range of more tertiary. They sound in the range of 2-3 sounds. If the teacher is able to adjust their voice to the falsetto sound, then his sonic range will increase sharply, and the child will immediately begin to intone correctly with a thin voice due to the falsetto voice mode.

Singing in a children's choir is not harmful but also helpful. Singing promotes communication, breathing and articulation. In the children's choir, forced singing should be completely excluded. Children's voice is generally contraindicated in vocal singing even in middle and older age, since the vocal muscle is already largely formed. Singing should be with the utmost care (Bezborodova, 1990). There is no need to strain while singing, singing should be as natural as possible, and only under this condition the preconditions for successful development of vocal data will be created (Emelianov, 1991). Singing too high or too low is also undesirable because the voice may lose its sonority and strength. Only regular singing in the comfortable range helps to develop a voice.

There are four stages of the child's voice development, each of which corresponds to a specific age category. *The first stage* is from 7 to 10 years old. The voices of boys and girls are mostly homogeneous and almost all of them are discants. The division into first and second voices is conditional. The sound of the voice is characterized by a slight falsetto, which vibrates only the edges of the vocal cords. The range is limited, the timbre is very uneven, and the vocals sound briefly. The task of the head is to achieve the highest possible level of sound of the vowels on all sounds of a small range. *The second stage* from 11 to 13 years old is the pre-mutation period. By the age of 11, in baby voices, especially boys, there are shades of chest sound, and the voice begins to sound fuller and more saturated. Boys' voices are clearly divided into discants and altos. At this age, in the range of children's voices, as in adults, there are three registers: head, mixed and chest.

In girls, the sound of the head register prevails and a clear difference in the timbre of soprano and alto is not observed. The main part of the range is the central register, which is of a mixed type of sound. *The third stage* from 13 to 15 years old is a mutation (transition) period. It coincides with the period of puberty. Forms of mutation are different: some pass them gradually and imperceptibly, the others – more clearly and tangibly. The duration of the mutation period is different, from several months to several years. In children who sing before the mutation period, it usually passes faster and without sudden changes in voice. The task of the head is to hear the mutation in a timely manner and at its first signs to take precautionary measures: first reseat the child into a lower party, and then, possibly, to release temporarily from choral classes. *The fourth stage* from 16 to 19 years old is youth. People of this age group usually consist of three parties: soprano, alto (maiden voices), and tenors and baritones combined into one male party.

Singing as art is the result of long work. In the process of learning songs, children receive elementary information about music, means of musical expression; in the analysis of the content are acquainted with the basic terms that determine the nature of the work, the pace, dynamics; performance of exercises or vocal techniques should be made aware by the children in terms of the mechanism of sound and the appropriateness of using them. The vocal development of children will be effective if they are properly sung, in the process of which the right singing skills should be formed.

Thus, the vocal development of middle school age children is an effective means of revealing their individuality, enhancing thinking, self-realization through the development of general and special abilities, and the formation of needs for creative expression. Vocal development takes place in the field of emotions, sensations, perception and hearing. It is manifested in relation to singing and performing. The vocal development of middle-aged students is a special indicator of his musical education, integrating educational and pedagogical structural components. The music teacher has an educational task – to teach singing, to breathe properly, to form a sound, to sing intonation correctly in a small range, mainly with a gradual movement, connected, to pull a sound. Pedagogical tasks are to teach children to sing clearly, to develop their musical hearing and memory, to cultivate a love of music and singing.

Considering that vocal skills are complex, there is no need to pay attention to all the disadvantages of sound at the same time. Allocating pedagogical tasks, the teacher formulates sequential learning tasks based on the analysis of musical and singing abilities of the students. The guidance of correct setting of tasks is the attitude of students to singing activity. Reducing the attention and interest of children in singing indicates the need for changes in the content and methods of learning songs. During singing, middle school students will be helped by the skills they have acquired in elementary grades.

Children should be able to sing freely, easily, without making a sound, consciously using a firm attack in heroic, marching songs, rounding out loud and softening sounds, especially in upper register, being able to perform various strokes while singing, optimally breathing while singing and able to distribute it when performing songs with different dynamic hues, keep the breathing set, while singing songs of a moving nature, take a quick breath between phrases without pauses, be able to use the chain breath. It should be ensured that the lyrics of the song are pronounced clearly and competently, so that the two consonants, which occur at the end of one and the beginning of the next word, do not merge together.

Conclusions and prospects for further exploration of the issue. Therefore, the problem of vocal development of middle school children in secondary schools in Ukraine, nowadays, is quite urgent and needs detailed study. Children's vocal sphere in every manifestation is the key to successful, purposeful development of the individual in the context of the art and culture of the present.

Further research on this subject, taking into account the use of future advanced technologies and capabilities, opens the prospects for improving the methods of vocal training and vocal development of children in general.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Абрамова, Г. (1999). *Возрастная психология: учеб. пособ. для студ. Вузов (4-е изд.)*. Москва: Издательский центр «Академия», 672 с.

Безбородова, Л. (1990). *Дирижирование: учеб. пособ.* Москва: Просвещение, 159 с.

Божович, Л. (2008). *Личность и ее формирование в детском возрасте*. Санкт-Петербург, 398 с.

Волкова, Н. (2001). *Педагогіка*. Київ: Академія, 575 с.

Вопросы методики музыкального воспитания детей (1975): сб. статей в помощь учителю общеобразовательной школы. Москва: Музыка, 128 с.

Емельянов, В. (1991). *Фонопедический метод формирования певческого голосообразования*. Новосибирск: Наука, 289 с.

Кулагина, И., Колюцкий, В. (2002). *Возрастная психология*. Москва: ТЦ «Сфера», 464 с.

Леонтьев, А. (1971). *Потребности, мотивы и эмоции*. Москва: Педагогика, 212 с.

Лисек, Ф. (1960) *Мутация. Развитие детского голоса*. Москва: АПН РСФСР, С. 291.

Локшин, Д. (1960). *Руководство смешанным хором старших школьников. В помощь руководителю хора*. Москва: АПН РСФСР, С. 9–28.

Орлова, Н., Добровольская, Н. (1972). *Что надо знать учителю о детском голосе*. Москва, 32 с.

Падалка, Г. (2008). *Педагогіка мистецтва (теорія і методика викладання мистецьких дисциплін)*. Київ: Освіта України, 274 с.

Теплов, Б. (1947). *Психология музыкальных способностей*. Москва-Ленинград: АПН, 345 с.

REFERENCES

Abramova, G. (1999). *Vozrastnaya psikhologiya: ucheb. posob. dlya stud. Vuzov [Age Psychology: Textbook for stud. Universities] (4th ed.)*. Moskva: Izdatelskiy tsentr «Akademiya». [in Russian].

Bezborodova, L. (1990). *Dirizhirovaniye: ucheb. posob. [Conducting: Textbook]*. Moskva: Prosvshcheniye. [in Russian].

Bozhovich, L. (2008). *Lichnost i eye formirovaniye v detskom vozraste [Personality and its formation in childhood]*. Sankt-Piterburg. [in Russian].

Volkova, N. (2001). *Pedahohika [Pedagogi]*. Kyiv: Akademiia. [in Ukrainian].

Voprosy metodiki muzykalnogo vospitaniya detey [Questions of the methodology of musical education of children] (1975): sb. statey v pomoshch uchitelyu obshcheobrazovatelnoy shkoly. Moskva: Muzyka. [in Russian].

Emelianov, V. (1991). *Fonopedicheskiy metod formirovaniya pevcheskogo golosoobrazovaniya [Phonopedic method for the formation of singing]*. Novosibirsk: Nauka. [in Russian].

Kulagina, I., Kolyutskiy, V. (2002). *Vozrastnaya psikhologiya [Age-related psychology]*. Moskva: TTs «Sfera». [in Russian].

Leontyev, A. (1971). *Potrebnosti. motivy i emotsii [Needs, motives and emotions]*. Moskva: Pedagogika. [in Russian].

Lisek, F. (1960) *Mutatsiya [Mutation]*. *Razvitiye detskogo golosa*. Moskva: APN RSFSR, 291. [in Russian].

Lokshin, D. (1960). *Rukovodstvo smeshannym khorom starshikh shkolnikov [Guide to mixed choir seniors]*. *V pomoshch rukovoditelyu khora*. Moskva: APN RSFSR. P. 9–28. [in Russian].

Orlova, N., Dobrovolskaya, N. (1972). *Chto nado znat uchitelyu o detskom golose [What a teacher needs to know about children's voice]*. Moskva. [in Russian].

Padalka, H. (2008). *Pedahohika mystetstva (teoriia i metodyka vykladannia mystetskykh dystsyplin) [Art Pedagogy (Theory and Methods of Teaching Arts)]*. Kyiv: Osvita Ukrainy. [in Ukrainian].

Teplov, B. (1947). *Psikhologiya muzykalnykh sposobnostey [Psychology of Musical Abilities]*. Moskva-Leningrad: APN. [in Russian].

Олена СОМ-СЕРДЮКОВА – кандидат мистецтвознавства, доцент, докторант кафедри дизайну та технологій Київського національного університету культури і мистецтв, вул. Євгена Коновальця 36, Київ, 01601 (olenasom@gmail.com)

ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0001-5192-545X>

Researcher ID: Z-3550-2019 (<http://www.researcherid.com/rid/Z-3550-2019>)

Olena SOM-SERDYUKOVA – Doctor of Philosophy (Art Science), Associate Professor, Doctoral Student at the Department of Design and Technology of the Kyiv National University of Culture and Arts, 36 Yevhen Konovalets street, Kyiv, 01601 (olenasom@gmail.com)

ВЗАЄМОДІЯ ІСТОРІЇ ТА СУЧАСНОСТІ У ВИМІРІ АРХІТЕКТУРИ: НОРВЕЗЬКИЙ ДОСВІД

Анотація. Проблема взаємодії історії та сучасності актуальна у загальному філософському сенсі, так і у конкретному вимірі, в архітектурі. Збереження історичних споруд та постійне оновлення архітектурного середовища є невід'ємною складовою формування культурного ландшафту. Сучасна Норвегія є своєрідним зразком у системі збереження та залучення історичної архітектури у сучасне естетичне середовище. Тому **мета роботи**, на прикладі досвіду Норвегії, показати як вирішуються питання існування старої архітектури, які критерії, принципи та методи використовуються для її презентації. А також, як нові архітектурні форми корелюються з історичним середовищем. І як традиційні та нові форми та матеріали входять у взаємодію один з одним, саме для створення середовища, яке наділене рисами національної ідентифікації. **Методологія дослідження** оснований на системному аналізі взаємодії фактору часу з архітектурою та його опрацювання у межах сучасного контексту. Також використовується методика комплексного аналізу конкретних пам'яток, що демонструє різні форми функціонування традиційних та інноваційних методів роботи з середовищем. **Новизна роботи** полягає у тому, що вперше у вітчизняній науці дається системний аналіз норвезького досвіду роботи з архітектурою, де компонент «історичного» має домінуюче значення. Україна, що чітко визначила європейський вектор розвитку, має можливість скористатися цим досвідом збереження історичних забудов, залучаючи розроблену систему варіативних ступенів збереження та оновлення. Основними **висновками** є: усвідомлення обережного ставлення до всіх об'єктів історичної забудови; розуміння стратегії збереження культурного ландшафту; набуття досвіду різноманітного опрацювання історичної забудови та введення її у діалог з сучасним довкіллям. Розуміння «фіксації коріння» кристалізує форму національної ідентифікації засобами архітектури, що є втіленою даністю у реаліях Норвегії. Усвідомлення того, як естетична даність активно впливає на етичну складову нації, є загальною проблемою сучасної України.

Ключові слова: норвезький досвід, культурна спадщина, архітектура, історія, сучасність, консервація, реставрація, реконструкція.

THE INTERACTION OF HISTORY AND MODERNITY IN THE DEMENSION OF ARCHITECTURE: THE NORWEGIAN EXPERIENCE

Summary. The problem of interaction between history and the present is urgent in both the general philosophical sense, as well as in a specific dimension, in architecture. The preservation of historic buildings and constant renewal of the architectural environment is an integral part of cultural landscape formation. Modern Norway is a kind of example in the system of preservation and integration of historic architecture into the modern aesthetic milieu. Therefore, **the purpose of the research** is to show, based on the experience of Norway, how problems of maintaining old architecture are solved there,

and what criteria, principles and methods are used for presenting it. As well as how new architectural forms correlate with the historical environment. In addition, the purpose is also to reveal how traditional and new forms and materials come to interact with each other, just to create an environment possessing features of national identification. The **research's methodology** is based on the system analysis of the interaction of time factor with architecture and its processing within a modern context. We also use the methodology of the comprehensive analysis of certain monuments, which demonstrates various forms of functioning of conventional and innovative modes of operations with the milieu. The **scientific novelty** of the work is, for the first time in the domestic science, to assay systematically the Norwegian experience in treating architecture, with the historic component being dominant. Ukraine, having distinctly decided on its European developmental vector, has an opportunity to take advantage of this experience of preserving historic buildings, by means of attracting an already elaborated system of variable degrees of preservation and renovation. The main **conclusions** are as follows: the awareness of being mindful of each historic building; the understanding the strategy of preserving the cultural landscape; the obtainment of experience in various kinds of elaborating historic buildings and introducing them into a dialogue with the present-day milieu. The understanding of root fixation crystallises a form of national self-identification by means of architecture, which is a realized given in the realities of Norway. Recognition of this fact as an aesthetic entity, actively influencing the ethical component of the nation, is an urgent problem in modern Ukraine.

Key words: Norwegian experience, cultural heritage, architecture, history, modernity, conservation, restoration, reconstruction.

Постановка проблеми. Питання взаємодії історії та сучасності є актуальним у різних вимірах та, безумовно, виступає як окрема філософська ідея. Діалог часу з культурою, відповідальність культури за збереження історичної пам'яті, набуває гостроти значення у сучасному суспільстві. І це пов'язано з інтенсивністю нашого втручання у минуле. Проте у даній статті ми окреслимо проблему взаємовідносин історії та сучасності лише у вимірі архітектури та зосередимось саме на досвіді Норвегії.

Приводом для розгляду цієї теми стали: ситуація хаосу, безладдя та безвідповідальності, що веде до подальшого руйнування пам'яток архітектури та не вміння їх адаптувати до вимог сучасності, яку ми спостерігаємо в Україні; абсолютно інша культурологічна та соціальна платформа існує в Норвегії. Вона є чітко вибудованою та застосовує різноманітні підходи до об'єктів старої архітектури.

Враховуючи, що автор цієї статті майже п'ятнадцять років живе у Норвегії та має можливість докорінно вивчити це питання як з практичної, так і з теоретичної точки зору, то донести цей досвід, вважає за необхідне, маючи надію на корисність цього матеріалу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Щоб чіткіше означилась актуальність розмови про досвід Норвегії, звернемось до українських джерел та свідомо залучимо матеріали у ретроспекції, щоб загострити проблематику. Данило Щербаківський у статті «Культурні цінності в небезпеці» писав: «У той час, як світова війна зачепила майже винятково лише ті панські садиби, що лежали у воєнній та попривоєнній смузі, – революція не минула жодної панської садиби на всій території республіки» (Щербаківський, 2008, с. 469). Далі він продовжує: «Небезпека виникла з того боку, звідки її найменше можна було сподіватись. Виявилось, що руйнаторами архітектурних пам'яток зробились деякі культурні представники різних органів місцевої влади» (Щербаківський, 2008, с. 471). Ця стаття написана у 1926 році, але можна казати, що, на жаль, не втратила актуальності. Її повернення у науковий обіг сталося у 2008 році.

Наталія Кондель-Пермінова у статті «Культурна спадщина України: перезавантаження системи збереження» зробила ґрунтовний аналіз за станом справи збереження пам'яток архітектури на сучасному етапі, зауваживши, як головні проблеми: «... відсутність налагодженої взаємодії між

усіма суб'єктами», погіршення ситуації в процесі децентралізації, коли було ліквідовані інспекції з питань охорони пам'яток. Окремим пунктом вона виділяє: «... дуже важливим напрямом, що потребує значних зусиль, є просвіта широких кіл громадян, підвищення рівня обізнаності стосовно значення культурного надбання у суспільному бутті засобами соціального пропагування, методами запровадження системи краєзнавчих програм на всіх освітянських рівнях» (Кондель-Пермінова, 2018, с. 21-23).

Ключові проблеми у сфері збереження та консервації заради збереження історичної пам'яті людства гостро та всебічно розглянуті у працях Джеймса М. Фітчера та Паула Філіппота. Під редакцією Петер Бутенчона створена монографія, де головним об'єктом дослідження став час, який вступає у взаємодію з архітектурою. На різних прикладах подано матеріал, де категорія часу розглядається четверним виміром архітектури. Кнут Остбу зробив детальне дослідження трансформацій старої архітектури і уможливлення фіксації історії з введенням нового призначення споруди на прикладі фабрики по пошиттю парусів в Осло.

Коло поставлених проблем мали інтерес для автора цієї статті, що було зафіксовано у низці публікацій.

Мета статті. Враховуючи, що проблема збереження пам'яток архітектури та надання їм нового життя має давні коріння небалого ставлення на нашому ґрунті, але у Норвегії ця система працює як добре налагоджений механізм, де принцип децентралізації має величезне значення, як і функція та мета просвітництва, тож логічним є розглянути цей досвід взаємодії історії та сучасності в площині архітектури на досвіді Норвегії.

Виклад основного матеріалу. Відсутність центру, як ідеологія та форма існування держави, тобто система децентралізації, у реаліях Норвегії має велике значення. Цей принцип обіймає політичну, економічну, соціальну та культурну сфери. Але що є принципово важливим, це те, що в країні як перманентний процес працює ідея нарощування культурної освіти, позитивні наслідки якої, відповідно, впливають на сфери політики та економіки. І стосунки між цими частинами роботи державного механізму налагоджені на засадах культурної дипломатії та діалогу.

Дерев'яні церкви Норвегії XI – XIV ст. – один з найпривабливіших культурологічних феноменів країни. У цей період було зведено близько 1000 церков, ставкірок, по всій країні. Збереглося лише 24, і ще 4 мають елементи давнього декору. Ці церкви й досі існують у замріяному просторі фіордів, гір та неба, тобто у своєму первинному середовищі. Їх автентичність було науково доведено методом дендрологічного аналізу, проведеного у 1960 – 90-х рр. Ці дослідження стосувались усіх без винятку дерев'яних церков та носили комплексний характер: по кожній з церков брались проби деревини з великої кількості деталей. Звичайні хронологічні нашарування, які обов'язкові для дерев'яних споруд, були чітко задокументовані.

Те, що найдавніші споруди країни побудовано з дерева, було обумовлено наявністю у великій кількості даного матеріалу та, відповідно, його дешевизною. Проте у перспективі історії це створювало відповідні складнощі природньої руйнації у вогкому кліматі, проте, найголовніше, антропологічний фактор у процесі руйнації був мінімальним. Навпаки, накопичення досвіду та методів збереження, дбайливе ставлення до них пронесене крізь віки, й у цьому полягає один з найголовніших феноменів даної культури. Ці церкви, з точки зору архітектури, були важливим виміром стилю та якості, а з точки зору церкви як інституції, відіграли важливу роль у формуванні національної свідомості.

Звичайним явищем було, коли громада розросталась і не вистачало місця для усіх парафіян. У 1180 році було зведено ставкірку у Бургюнді, а у 1868 році на відстані 100 метрів зводять нову. Але розміщують цю церкву настільки делікатно, так ніби вона знаходиться у тіні старої. З 2001 року формальним входом до комплексу Бургюнд стала будівля музею цієї церкви, яка водночас виконує функції інформаційного офісу, кафе, сувенірної крамниці. Ці споруди, розведені у часі, але неймовірно тонко й точно вписані до старої пам'ятки та в цілому до ландшафту, створюють відчуття ансамблевої сти. Тут з'єднані різні естетичні вимоги часу до архітектури, але всі вони чітко працюють на спільне завдання: консервацію, збереження, презентацію ставкірки та комфортне перебування відвідувачів.

У 1844 році в Норвегії створюється громадська організація із захисту та збереженню давніх церков, яка й сьогодні займає активну позицію у популяризації та розумінню значення цієї унікальної спадщини. «Товариство пам'яті про минуле» є найстарішою в Норвегії інституцією, діяльність якої поширюється на всю країну і яка існує на засадах добровільності. У 2019 році Товариство святкує 175-річницю, зазначаючи, що за своєю спеціалізацією, це найстаріша в Європі установа.

Внаслідок тривалої та копіткої роботи Товариство змогло залучити чималі людські ресурси, а також – приватні кошти. Завдяки цьому наприкінці XIX ст. з'являється п'ять археологічних музеїв, кожен з яких зараз є потужним науковим та просвітницьким центром. У 1912 році «Державна королівська комісія з антикваріату» визнала засади діяльності Товариства з його правом володіння давніми культурно-історичними об'єктами та з обов'язковим наглядом вищої інстанції над недоторканістю цих пам'яток, за винятком необхідної консервації та реставрації.

Сьогодні Товариство володіє вісімнадцятьма ставкірками, чотирнадцятьма мурованими церквами та чотирма монастирськими руїнами. Усього на балансі та під захистом Товариства перебуває сорок одна споруда, серед яких є давні гірські ферми, маяки, комори, морські ангари. Хронологія споруд – з XI по XVIII ст. Дуже важливою є обставина, що всі ці об'єкти знаходяться у своєму оригінальному середовищі. Це, звичайно, ускладнює систему опіки над пам'ятками, але водночас, створює міцні стосунки державних та громадських установ з місцевими громадами на засадах доброчинності та довіри. З 1980-х рр. Товариство знаходиться у тісній співпраці з «Інститутом захисту культурного спадку».

«Товариство пам'яті про минуле» проводить курси з традиційних ремесл, лекції, екскурсії та семінари. До участі у них залучаються друзі Товариства та всі охочі. Тобто, досі реалізується одна з головних цілей Товариства – просвітницька. Й Товариство постійно наголошує, що працює для всіх. Масштабним проектом Товариства є «Дорогами пілігримів», який існує вже більше 100 років і протягом цього періоду не вичерпав себе, а навпаки розвився і став дійсно потужним. Останньою програмою стала серія фільмів «Пілігрими середньовічних церков» і це все робиться, щоб дороги до давніх церков, якими довгими вони не були, ніколи не заростали та давали емоційну та естетичну наснагу новим покоління норвежців.

В Гренаді у 1985 році була підписана Європейська конвенція по збереженню архітектурного спадку. Норвегія, звичайно, була у складі підписантів. За принципом цієї конвенції, відповідальність за національний спадок покладається на державні та місцеві структури. Проте, виходячи з провідної стратегії гуманітарного розвитку, відповідальність за об'єкти національної спадщини покладається на все суспільство загалом. І цей принцип спільної відповідальності, у контексті сучасної європейської свідомості, є активним чинником формування персональної відповідальності кожного громадянина

за об'єкти культурної спадщини. Така політика довіри держави та виховання почуття відповідальності кожної людини не є чимось абстрактним, а має конкретні напрацювання.

Системний підхід у вивченні власної історії та культури, який не обмежується шкільною освітою, перекладається на різноманітні просвітницькі програми та проекти які є безперервною формою взаємодії держави та громадян. Важливо зауважити, що люди похилого віку є дуже активними учасниками цих програм на засадах вчителів, учнів, однодумців, виконавців, спонсорів. Розуміння національного спадку, як власного коріння, закріплюється багатьма чинниками, де роль музеїв, просвітницьких та мистецьких центрів, будинків культури має велике значення. Ідея, вести розмову про історію через емоційне сприйняття, власне проникнення, створює відчуття зворушливості, і сама така інтонація у подачі культурно-історичного контенту є нагальною для сучасної аудиторії. Також, враховуючи наше ментальне переорієнтування на візуальну домінанту у сприйнятті інформацію, що напряму пов'язано з комп'ютерними технологіями, зменшує завдання лекторства як такого, а збільшується роль дискусії з якісно розробленим візуальним наповненням.

Велику історичну цінність має у Бергені квартал Брюге з оригінальною забудовою XV – XVIII ст. Комплекс дерев'яних будинків, які раніше були торговельними, зараз ретельно відреставрований. Можна побачити як окремі частини дерев'яних конструкцій та покриттів замінені на нові елементи, але досить делікатно. Зіткнення старого та нового дерева знаходиться у певному естетичному діалозі сторічч. Тут не має і жодного натяку чи спроби імітувати нове під старе. Така «правдивість», як форма необхідної заміни матеріалу у процесі реставрації, працює на усвідомлення цінності справжнього та підвищує відповідальність за його збереження. Підведені системи вогнегасників та сигналізації, які є найновітнішими технологічними винаходами, засвідчують відповідальність сучасності та своє історичне минуле.

Історичний Брюге, як важлива складова образу міста, змінив первісне призначення на мистецькі галереї, крамниці та кафе. Брюге втратив свою активну роль у інфраструктурі міста, але відреагував зміною функцій споруд на сучасні вимоги міста, яке своєю історією залучає велику кількість туристів.

Поруч зі старими будівлями знаходиться Музей Брюге, заснований Асбйорном Хертейгом у 1976. Після пожежі 1955 року у районі Брюге проводились археологічні розкопки, які дали цінний матеріал по системі містобудування та життєдіяльності Бергена у добу середньовіччя. За фінансової підтримки Ерлінга Деке Наесе на основі музею було створено «Інститут середньовічної археології». Таким чином історичний, туристичний, просвітницький та науковий Брюге об'єднались у систематизовану форму довкілля.

Стара частина Ставангера вважається найкраще збереженим комплексом дерев'яних будинків у північній Європі. В цілому, під охороною знаходиться 154 будинки XVIII – XIX ст. Важливо, що ця забудова існує у статусі житлового кварталу з приватною та державною формами власності. За ініціативою архітектора Ейнара Хедена у 1951 році почалися правові процедури по закріпленню історичної цінності будинків і за підтримки міської влади було залучено частину грошей з бюджету для консервації та реставрації будинків. Залишаючись житловою частиною міста, цей квартал знаходиться з 1975 року під постійним наглядом фахівців архітекторів, а від мешканців будинків вимагається чітке дотримання правила: жодна зміна у інтер'єрі та екстер'єрі будинків неможлива без архітектурної наглядової ради та всі реставраційні процеси проводяться за рахунок держави. «Це створює зовсім інші взаємовідносини між мешканцями та житлом, між власником та власністю» (Butenschon, 2009, s. 17). Розумний компроміс

влади та мешканців старих будинків привів не лише до туристичної зацікавленості цим об'єктом, але як Брюге в Бергені так і старий Ставангер були внесені до списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

Слушно звернути увагу, що з Другої світової війни Норвегія виходила однією з найбідніших країн Європи. Ініціативи Ставангера та Бергена по збереженню та консервації старих частин міста були не на часі. Економічно доцільніше та простіше, було знести ці квартали та побудувати нові бетонні багатоповерхівки, що частково й було зроблено у Ставангері. Але, з точки зору зворотної перспективи, є очевидним, що архітектори, археологи, історики у тісній співпраці майже 70 років тому змогли розробити стратегію, яка повністю себе виправдала, виходячи з сучасного ставлення до історично-культурної спадщини.

У Норвегії, при співпраці різноманітних установ та різних за фахом спеціалістів, у 1970-х рр. було розроблено критерії, за якими визначається культурно-історична вартість споруд, це: вік споруди, її естетична якість, культурний спадок та національний символ. Архітектура, як важлива складова по зазначенню національної ідентичності, розглядається як комплексне явище, яке оцінюється за цими критеріями та відповідно приймається рішення: про збереження у первісному вигляді, чи можливі моменти реконструкції, реновації, трансформації об'єктів при зміні їх функціоналу, а також пристосуванням до вимог сучасності, де для людей з обмеженими можливостями мають бути вбудовані ліфти та пандуси.

Прагматичністю змін обумовлено переформатування пивоварень на Тау та у Ставангері на будинок культури та мистецький центр, з частковим необхідним переоснащенням, але збереженим, як концепт, обладнанням. «Час міняє призначення будинків і цим керуються архітектори» (Butenschon, 2009, s. 12). Адаптування фабричної зони до нових реалій здійснено за рахунок збільшення віконних площ, заміни освітлення та всіх необхідних комунікацій. Грубі цегляні стіни, вкриті потрісканим кахлем підлоги, що є відпрацьованими у часі, створюють фактурно-емоційне тло цих приміщень. Таким чином аромат старого взаємодіє з новітніми вимогами архітектури та традиція і інновація вступають у діалог.

У Ставангері, як нафтовій столиці, розташовано Музей нафти. Біля музею знаходиться дитячий ігровий майданчик – Геопарк. Списані деталі з платформи Троль, на якій видобувають нафту у Північному морі, набули нового життя, чи подвійного використання. По металевим та пластиковим інсталяціям радісно повзають та стрибають діти. Сوبівартість цього майданчику є мінімальною, а навчальна складова не у прямому прочитанні, але через гру, має шанс на реалізацію.

Осло, з огляду на європейські столиці, молоде місто і більшість споруд не старіші за 150 років. У 1930-х роках під головуванням архітектора Харальда Хальса був розроблений план забудови міста з розрахунком на два головних моменти: захист історичного образу міста та його контекстуалізацію. Була розроблена стратегічна програма по знесенню старих житлових будинків робітників та частковому «переформатуванню» підприємств.

Звичайно, історичність, як вимір є випробуванням для архітектури. Прикладом трансформації індустріального об'єкту у мистецько-освітній центр стала амбітна робота архітекторів з приміщенням Фабрики по пошиттю парусів в Осло, історія якої починалась у 1850-х роках. Імпульсом була ідея розповісти засобом архітектури про виробництво, його робітників, але вдихнути у забудову нове життя. Цінність цієї споруди мала декілька аспектів: естетичний, архітектонічний, технологічно-індустріальний та суспільно-історичний. Також ця споруда мала значення, як складова навколишнього середовища та ідентифікації. Це була найбільша текстильна фабрика та у найкращому стані збереження. Пройшовши довгим шляхом реконструкції у стінах колишньої фабрики було відкрито у 2003 р. Вищу художню школу. Ця споруда є історичною розповіддю про збереження, інновації та подальшу презентацію архітектури через створення нового мистецького об'єкту.

Висновки. На певній кількості конкретних прикладів було розглянуто, як взаємодіє історія та сучасність в архітектурному просторі Норвегії. Розуміючи, що архітектура має значний внесок у формуванні особливостей нації, держава та закони Норвегії забезпечують захист архітектурного спадку. Це питання завжди превалює на всіх етапах місцевого планування і реалізується у значній кількості об'єктів по всій країні. Тож, структурний підхід у збереженні архітектурних пам'яток, як і дбайливість про навколишнє середовище та ідентифікацію нації, сформульовані як пріоритетні напрямки державної політики. Робота з ідеями: «фіксація коріння» та «культурний ландшафт» – постійно знаходять своє конкретне практичне втілення. Розповідати про історію міста та країни, популяризувати спадок та адаптувати його до сучасних умов життя – є стратегією, через яку Норвегія реалізує себе. Сподіваємось, що у сучасних реалії «відкритого світу», цей досвід може бути творчо і успішно опрацьованим в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

- Кондель-Пермінова, Н.** (2018). Культурна спадщина України: перевантаження системи збереження. *Художня культура. Актуальні проблеми*, 14. С. 20–27.
- Сом-Сердюкова, О.** (2007). Дерев'яні церкви Норвегії, чи Диво, що промовляє з давнини. *Художня культура. Актуальні проблеми*, 4. С. 595–602.
- Сом-Сердюкова, О.** (2013). Норвезьке товариство пам'яті про минуле. *Пам'ятки України*, 4. С. 2–5.
- Щербаківський, Д.** (2008). Культурні цінності в небезпеці. *Козак Мамай. Мистецько-етнографічні праці*. Харків: Факт. С. 467–477.
- Butenschon, P.** (red.). (2009). *Tid i arkitektur. Om å bygge i fire dimensjoner*. Oslo: Akademisk publiserig, 176 s.
- Fitch, J.M.** (1990). *Historic Preservation: Curatorial Management of the Built World*. Charlottesville and London: University Press of Virginia. 325 p.
- Philippot, P.** (1996). *Restoration from the Perspective of the Humanities. In Historical and Philosophical Issues in the Conservation of the Cultural Heritage*. Los Angeles: Getty Conservation Institute. 225 p.
- Østby, K.** (2003). *Seilduken – fortid og framtid, en visuell kavalkade*. Oslo. 34 s.

REFERENCES

- Kondel-Perminova, N.** (2018). Kulturma spadshchyna Ukrainy: perevantazhennia systemy zberezhenhnia. *Khudozhnia kultura. Aktualni problemy*, 14. P. 20–27. [in Ukrainian].
- Som-Serdyukova, O.** (2007). Derev'iani tserkvy Norvehii, chy Dyvo, shcho promovliaie z davnyiny. *Khudozhnia kultura. Aktualni problemy*, 4. 595–602. [in Ukrainian].
- Som-Serdyukova, O.** (2013). Norvezke tovarystvo pam'iaty pro mynule. *Pam'iatky Ukrainy*, 4. P. 2–5. [in Ukrainian].
- Shcherbakivskiy, D.** (2008). Kulturni tsinnosti v nebezpetsi. *Kozak Mamai. Mystetsko-etnohrafichni pratsi*. Kharkiv: Fakt. P. 467-477. [in Ukrainian].
- Butenschon, P.** (Ed.). (2009). *Tid i arkitektur. Om å bygge i fire dimensjoner*. Oslo: Akademisk publiserig. 176 s. [in Norwegian].
- Fitch, J.M.** (1990). *Historic Preservation: Curatorial Management of the Built World*. Charlottesville and London: University Press of Virginia.
- Philippot, P.** (1996). *Restoration from the Perspective of the Humanities. In Historical and Philosophical Issues in the Conservation of the Cultural Heritage*. Los Angeles: Getty Conservation Institute. [in USA].
- Østby, K.** (2003). *Seilduken – fortid og framtid, en visuell kavalkade*. Oslo. 34 s. [in Norwegian].

Maria STRENACIKOVA, Sr. – doc., Mgr. art. CSc., dean of the Faculty of Music Arts, Academy of Arts in Banská Bystrica, Kollarova 22, Banská Bystrica, Slovakia, postal code 974 01 (strenacikova@aku.sk)

Maria STRENACIKOVA, Jr. – PaedDr., Mgr., PhD., Lecturer, Faculty of Music Arts, Academy of Arts in Banská Bystrica, Kollarova 22, Banská Bystrica, Slovakia, postal code 974 01 (m.strenacikova1@aku.sk)

THE RELATIONSHIP BETWEEN MUSICAL AND ABSTRACT INTELLIGENCE AND ITS IMPORTANCE IN EDUCATION AT CONSERVATORIES

Abstract. *The purpose of the research* is to draw attention to the relationship between abstract and musical intelligence (represented by different musical abilities), to examine it on a small sample of conservatory students and to find out the correlation between both intelligences. **The research methodology** is based on scientific methods – standardized tests distribution to determine the level of intelligence, and methods of mathematical statistics to evaluate the data obtained. **The scientific novelty** of the article is that we conducted the research at a conservatory students in Slovakia, where (as in one of the few countries in Europe) professional (vocational) music training begins at the age of 14–15 years, at the age when the formal-abstract thinking is still improving. **Conclusions.** We conducted the study of the relationship between music and abstract intelligence at the Conservatory in Banská Bystrica, testing 20 pupils in two stages: in 2005/2006 and 2017. We found it necessary to select more appropriate methods for testing, i.e. tests that will not disadvantage pupils with special educational needs. Their performance in the verbal subtests of the test we used is unlikely to match their real skills. While in 2005/2006 we noticed a statistically significant correlation between musical and abstract intelligence, in 2017 these results (using the same methodology) were not confirmed. One of the possible causes could be the aforementioned selection of diagnostic methods, but it could also be caused by an unrepresentative sample (a small number of respondents). We propose to repeat the research with a larger sample of conservatory pupils using more appropriate (non-verbal) intelligence tests. If the relationship between the two phenomena is confirmed, it would be possible to optimize the professional musicians' preparation during their studies at the conservatory by including new subjects in the curriculum (which would focus on the development of abstract intelligence and thinking that still improves during adolescence) and conversely, should this relationship not be confirmed, by excluding certain subjects (contents) from their education.

Key words: professional musician, conservatory, education, intelligence.

VZŤAH HUDBONEJ A ABSTRAKTNEJ INTELIGENCIE A JEHO VÝZNAM V EDUKÁCIÍ NA KONZERVATÓRIÁCH

Abstrakt. *Zámerom výskumu* je upriamiť pozornosť na vzťah medzi abstraktnou a hudobnou inteligenciou (reprezentovanou rôznymi hudobnými schopnosťami), preskúmať ho na malej vzorke žiakov konzervatória a zistiť koreláciu oboch inteligencií. **Metodológia výskumu** je založená na vedeckých metódach – využitie štandardizovaných testov na zisťovanie úrovne inteligencie a metód matematickej štatistiky na vyhodnotenie získaných dát. **Vedeckou novinkou** článku je, že sme výskum realizovali na konzervatóriu, v podmienkach školy na Slovensku, kde (ako v jednej z mála krajín v Európe) začína profesionálny hudobný tréning vo veku 14–15 rokov, teda vo veku, kedy sa stále zdokonaľuje formálno-abstraktné myslenie. **Záver.** Výskum vzťahu hudobnej a abstraktnej inteligencie sme realizovali na konzervatóriu v Banskej Bystrici, pričom sme testovali 20 žiakov v dvoch etapách: v rokoch 2005/2006 a 2017. Zistili sme, že je potrebné vybrať na testovanie vhodnejšie metódy, t.j. také testy, ktoré nebudú znevýhodňovať žiakov so špeciálnymi výchovno-vzdelávacími potrebami, pretože ich výkony vo verbálnych subtestoch testu, ktorý sme použili, pravdepodobne nezodpovedajú ich reálnym schopnostiam. Kým v roku 2005/2006 sme zaznamenali štatisticky významnú koreláciu medzi hudobnou a abstraktnou inteligenciou, v roku 2017 sa nám (pri použití tej istej metodológie) výsledky nepotvrdili. Za jednu z možných príčin považujeme spomínaný výber

diagnostických metód, no mohlo by to byť spôsobené aj nereprezentatívnou vzorkou (malý počet respondentov). Navrhujeme výskum zopakovať pri väčšej vzorke žiakov konzervatória a s použitým vhodných (neverbálnych) intelligenčných testov. Ak by sa vzťah medzi oboma fenoménmi potvrdil, bolo by možné zefektívniť prípravu profesionálnych hudobníkov na svoju profesiu už počas štúdia na konzervatóriu zaradením nových predmetov do ich kurikula (ktoré by boli zamerané na rozvoj abstraktnej inteligencie a myslenia, ktoré sa v období adolescencie stále zdokonaľuje) a naopak, ak by sa uvedený vzťah nepotvrdil, vylúčením niektorých predmetov (obsahov) z ich vzdelávania.

Kľúčové slová: profesionálny hudobník, konzervatórium, edukácia, inteligencia.

Problem statement. Conservatory students prepare for the career of professional musicians, which is reflected in their vocational training. A great deal of educational activities focus on music, out of which majority is aimed at mastering performing skills and improving musical abilities (hearing-perceptual abilities, musical memory, musical imagination and fantasy, musical thinking, etc.). Less classes (subjects) have non-musical content, such as Slovak language, history, physical education, religion, etc., where, in addition to their musical abilities, their ability to understand text, their memory and thinking (critical, divergent and other), fantasy and creativity improve...

The question arises as to whether the school's focus does not affect performance in the intelligence tests of their students. It can be assumed that the musical intelligence of the conservatory students is at a high level and that their abstract intelligence too (if they are related in some way). Although much research has been conducted on this subject, the relationship between them is still unclear: some studies point to a more or less strong correlation, others find that it is not sufficiently provable and significant. We tried to investigate this relationship on a small sample of conservatory students.

The purpose of the publication. The aim of the article is to draw attention to the relationship between abstract and musical intelligence (represented by different musical abilities). If there is a strong link between musical and abstract intelligence, and if we consider intelligence to be development-able, we cannot forget the purposeful thinking and higher cognitive functions development in the conservatory students as well as the development of their different musical abilities. Intelligence as *«a set of abilities that give an individual a quick insight into the situation, then the opportunity to take the position that is most favorable to the given individual and to the given situation»* (Lazarová, 2014, p. 64) could be developed by purposeful learning and systematic training.

The analysis of sources and recent research. The relationship between intelligence and musical abilities has been the subject of quantum of research in the past. For example: H. G. Wing confirmed that low IQ is linked to low scores in his Musical Ability Tests, and high IQ to high score for the musical aptitude test (1948), Edmunds (1960) proved close relation between low intelligence and low musical ability, Krbaťa found *«...a high correlation of excellent music performances with the above-average level of non-verbal intelligence...»* (Krbata, 2008, p. 163), Gocsál (2018) hypothesized: *«...that (1) musician listeners' age estimations correlate stronger with the speakers' calendar ages than non-musicians' estimations...»* (Gocsál, 2018, p. 191), but his hypothesis was not confirmed. In education, many studies examine positive impact of directed music activity on various cognitive functions. Rauscher and Shaw (2000) suggested improving spatial-temporal understanding; Gruhn, Galley&Kluth (2003) proved that even though collected data in the musically trained and untrained children were not statistically different, their result *«indicates strong interaction between mental speed and music*

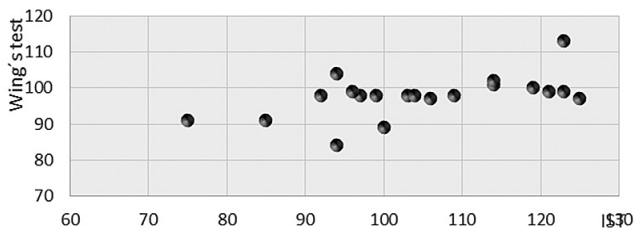
ability, which can be interpreted in terms of the expertise model and cognitive transfer effects» (Gruhn, Galley, Kluth, 2003, p. 485); Miller and Orsmond (1999) documented an improvement in visual-motor skills; Buttall (2007) showed positive correlations between measures of musical ability and other cognitive aptitudes (Müller, 2011); Schellenberg (2011) documented positive correlation between musical training and IQ in adults. The research findings by Zuk, Benjamin, Kenyon&Gaab (2014) «support the working hypothesis that musical training may promote the development and maintenance of certain executive functions...» (Zuk, Benjamin, Kenyon, Gaab, 2014). Moreno, Bidelman (2014) focus on the theories of brain development alteration through musical training. (Oommen, 2014, p. 3)

Methodology. In order to determine the level of abstract and musical intelligence, we used standardized tests. For the measurement of abstract intelligence, it was R. Amthauer's I-S-T (Intelligence Structure Test) and for the measurement of musical intelligence the Musical Aptitude Test by H. D. Wing. We tested pupils of the Conservatory in Banská Bystrica in 2005/2006 and again, in 2017. We randomly selected a sample of 20 pupils from the school in both cases. The data were analyzed by SPSS (Statistical Package for Social Sciences).

Results and Discussion. In the first stage of the research (2005/2006) we first evaluated results from the intelligence test by R. Amthauer. We recorded data with normal probability distribution at the significance level 0,05 (Shapiro-Wilk normality test, empirical value of $W = 0.95$). The arithmetic mean 104.65 corresponded to the average intelligence. The median 103.5 occurred in the average population level. Variation range was 50 and the standard deviation 13.76. The lowest measured value 75 falls within the range of cognitively impaired and the highest 125 represents a gifted population. The Pearson coefficient of variation was 13.15%. Most of the data were concentrated around the mode 114, which was at a slightly above average level. The distribution was negatively skewed.

Second, we paid attention to the results in the Musical Aptitude Test by H. D. Wing. The selected sample fit the normal probability distribution at a significance level of 0.01 (empirical value $W = 0.89$). The average score 97.7 reflected a better average. The median 98 and the mode 98 values represented a better average, and in accordance with the low standard deviation of 5.93, the majority of the data occurred around these values. The minimum and maximum values recorded (84 and 113) indicated the range from better average to above average skills. The high homogeneity of the sample was reflected by the low Pearson coefficient of variation 6.01%. The distribution of the data was positively skewed.

The existing ties between abstract and musical intelligences we interpreted by a correlation coefficient $r_{x,y} = 0.546$, which characterized a moderate correlation, which is significant at 0.05 level. We illustrated the data graphically (Figure 1).

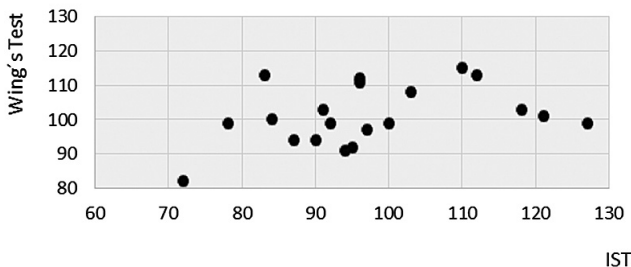
Figure 1: Relationship between the results achieved in the abstract and musical intelligence test (2005/2006)

The second stage of the research represented testing in 2017, after 11 years. We repeatedly focused on the abstract and musical intelligences of the conservatory students. We used the same tests in a sample of 20 students. We found that both, the abstract and musical intelligences, scores were normally distributed (in the Shapiro-Wilk test: I-S-T scores: Statistic 0.967, Sig. 0.681; Wing's Test scores: Statistic 0.952, Sig. 0.398).

The data from Amthauer's test had the mean 97.3, median reached 95.5, range 55 with a minimum value 72, which is in cognitive impairment level and a maximum value 127 in the gifted population.

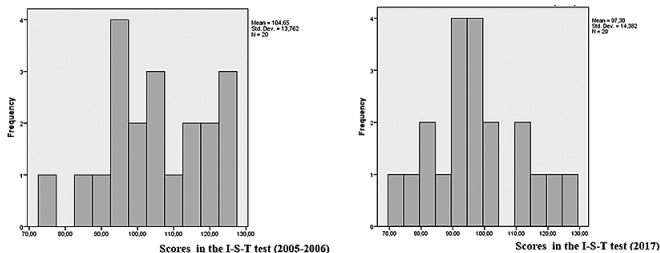
In the Wing's test, we recorded an average 101.25, which is above the average population, the minimum value 82 fell to the better average and the maximum value 115 to the level high above the average. We recorded negative skewness -0,139 in the data distribution and the kurtosis -0,241.

Correlation between abstract and musical intelligence in a repeated test (2017). Unlike in the first stage of research, the correlation between abstract and musical intelligence has not been confirmed. Although Pearson's correlation coefficient points to a weak link between them, this relationship is not significant at 0.05 level. A weak relationship between the two phenomena can also be seen in the graph (Figure 2).

Figure 2: Relationship between the results achieved in the abstract and musical intelligence test (2017)

3. Discussion. After obtaining data from the re-testing, we focused on comparing the test results after 11 years.

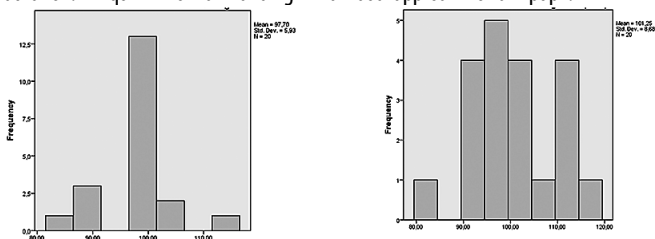

Figure 3: Comparison of results in the Intelligence test by R. Amthauer in 2005/2006 (left) and 2017 (right)

When comparing the abstract intelligence test values in 2005/2006 and 2017 (Figure 3), it is clear that pupils' performance decreased. While the first test distribution was negatively skewed, we recorded positive skewness in the retest. This means that more values were below the center value and several test results were in a below-average level. We looked for the cause of this phenomenon and examined the sample in more detail. We found that several pupils had special educational needs (including learning disorders, such

as dyslexia), and thus, they could perform poorly in the verbal tasks reflecting also reading and reading comprehension abilities.

When comparing performances in the Musical Aptitude Test (Figure 4), we recorded certain increase in 2017. It is evident that the homogeneity of the data set has decreased, suggesting that while in 2005/2006 pupils were about the same level, at present, the teacher encounters very different individual pupil's performances even in professional music education. It requires more demanding – individual approach to each pupil.

Figure 4: Comparison of results in the Musical Aptitude Test by H. D. Wing in 2005/2006 (left) and 2017 (right)

We presume, that since the results in the Wings's test are not significantly affected by learning disabilities, we received results comparable to those from 11 years ago.

Conclusions. The data analysis led us to the conclusion that an existence of a correlation between the pupils' intellectual abilities and their musical intelligence can be assumed, but we failed to prove it in repeated testing at a statistically significant level. However, we believe that continuous work with abstract musical material can result in an improvement in the ability to handle abstract symbols, and that conscious operation in tone space can positively affect individual's spatial orientation and imagination. Moreover, listening to certain kind of music could help to increase the concentration of the individual, and thus contribute to the improvement of cognitive performance in given, otherwise unchanged conditions. Further, we presume that musical intelligence is conditioned and determined by a certain level of abstract intelligence, and that the deliberate improvement of thinking processes can facilitate the development of musical abilities and skills. It can help future interpreters e.g. analyze a music work more thoroughly, understand its form and content, penetrate its logical structure and interpret it as a compact whole. The purposeful development of thinking is justified especially at the beginning of the conservatory studies, since thinking is still improving at this age even though its logical-deductive style does not change.

LIST OF USED SOURCES

Amthauer, R., Brocke, B., Liepmann, D., Beauducel, A. (2017). Test štruktúry inteligencie I-S-T 2000 R. (V. Dočkal, M. Špotáková a kol., preklad). Praha: Hogrefe – Testcentrum.

Gocsál, Á. (2018). Speaker age estimation by musicians and non-musicians. *Challenges in analysis and processing of spontaneous speech*. (pp. 185–205). Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet.

Gruhn, W., Galley, N., Kluth, C. (2003). Do mental speed and musical abilities interact? *Annals of the New York Academy of Sciences*, Nov. 2003, Vol. 999, 485-96. doi: 10.1196/annals.1284.059.

Krbatá, P. et al. (2008). *Psychológia hudby (nielen) pre hudobníkov*. (2. doplnené vyd.). Bratislava: Peter Krbata. 364 s.

Lazarová, A. (2014). Diagnostika intelektovo nadaného dieťaťa. *Komplexný poradenský systém prevencie a ovplyňovania sociálnopatologických javov v školskom prostredí. Príloha časopisu Psychológia a patopsychológia dieťaťa, č. 3*. Bratislava: Výskumný ústav detskej psychológie a patopsychológie, ss. 63–73.

Müller, M. M. (2011). *Musical aptitude testing in a North London school*. 105 s. Dostupné na: <https://www.grin.com/document/273655>.

Oommen, A. (2014). Factors Influencing Intelligence Quotient. *Journal of Neurology & Stroke*, Vol. 1(4): 23. doi: 10.15406/jnsk.2014.01.00023

Schellenberg, E. G. (2011). Music lessons, emotional intelligence, and IQ. *Music Perception: An Interdisciplinary Journal*, Vol. 29(2), 185–194. Dostupné na: https://www.utm.utoronto.ca/~w3psygs/Schellenberg_2011_MP.pdf.

Swaminathan, S. (2017). *Nonmusical Correlates of Musical Ability*. (Dizertačná práca). Toronto: University of Toronto. Dostupné na: <https://www.researchgate.net/publication/324279151>.

Wing, H. D. (1970). *Tests of Musical Ability and Appreciation*. (2nd ed.) Cambridge: Cambridge University Press.

Zuk, J., Benjamin, C., Kenyon, A., Gaab, N. (2014). Behavioral and Neural Correlates of Executive Functioning in Musicians and Non-Musicians. *PLoS ONE*, Vol. 9(6): e99868. Dostupné na: <https://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone.0099868>

REFERENCES

Amthauer, R., Brocke, B., Liepmann, D., Beauducel, A. (2017). *Test štruktúry inteligencie I-S-T 2000 R. [Intelligence Structure Test I-S-T 2000 R]*. (V. Dochkal, M. Shpotakova et al., Trans.). Praha: Hogrefe – Testcentrum. [in Slovakian].

Gocsal, A. (2018). Speaker age estimation by musicians and non-musicians. *Challenges in analysis and processing of spontaneous speech*. (pp. 185–205). Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet. [in English].

Gruhn, W., Galley, N., Kluth, C. (2003). Do mental speed and musical abilities interact? *Annals of the New York Academy of Sciences*, Nov. 2003, Vol. 999, 485-96. doi: 10.1196/annals.1284.059 [in English].

Krbata, P. et al. (2008). *Psychológia hudby (nielen) pre hudobníkov. [Psychology of music not only for musicians]* (2nd ed.). Bratislava: Peter Krbata. p. 364. [in Slovakian].

Lazarová, A. (2014). Diagnostika intelektovo nadaného dieťaťa. [Diagnosis of intellectually gifted child]. *Komplexný poradenský systém prevencie a ovplyňovania sociálnopatologických javov v školskom prostredí. Príloha časopisu Psychológia a patopsychológia dieťaťa, č. 3*. Bratislava: Výskumný ústav detskej psychológie a patopsychológie, pp. 63–73. [in Slovakian].

Müller, M. M. (2011). *Musical aptitude testing in a North London school*. 105 p. Retrieved from: <https://www.grin.com/document/273655> [in English].

Oommen, A. (2014). Factors Influencing Intelligence Quotient. *Journal of Neurology & Stroke*, Vol. 1(4): 23. doi: 10.15406/jnsk.2014.01.00023 [in English].

Schellenberg, E. G. (2011). Music lessons, emotional intelligence, and IQ. *Music Perception: An Interdisciplinary Journal*, Vol. 29(2), 185–194. Retrieved from: https://www.utm.utoronto.ca/~w3psygs/Schellenberg_2011_MP.pdf [in English].

Swaminathan, S. (2017). *Nonmusical Correlates of Musical Ability*. (Candidate's theses). Toronto: University of Toronto. Retrieved from: <https://www.researchgate.net/publication/324279151> [in English].

Wing, H. D. (1970). *Tests of Musical Ability and Appreciation*. (2nd Ed.). Cambridge: Cambridge University Press. [in English].

Zuk, J., Benjamin, C., Kenyon, A., Gaab, N. (2014). Behavioral and Neural Correlates of Executive Functioning in Musicians and Non-Musicians. *PLoS ONE*, Vol. 9(6): e99868. Retrieved from: <https://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone.0099868> [in English].

София ТРИКОЛЕНКО – Ph.D. in History of Arts Associate Professor, Department of Fundamentals of Architecture and Design, Faculty of Architecture construction and design National Aviation University (baronessainred@gothic.com.ua)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2766-8345>

София ТРИКОЛЕНКО – кандидат искусствоведения, доцент кафедры основ архитектуры и дизайна Факультета архитектуры, строительства и дизайна, Национальный авиационный университет (baronessainred@gothic.com.ua)

THE RHYTHM IN JEWELRY YURI PLEKHANOV

Resume: This article discusses the work of the Kiev jeweler Yuri Plekhanov, which demonstrates the trend of the author's approach to creating jewelry. **The purpose of the article** is to analyze the features of copyrighted jewelry, to comprehend the current opposition of single jewelry created by independent master jewelers and the mass replication of products by large jewelry companies. On the examples of specific products of Yuri Plekhanov, artistic concepts, principles of using materials are considered. **The research methodology** is based on traditional general scientific methods of historicism and objectivity, as well as artistic comparison and philosophical search. The scientific novelty of the article lies in the fact that the work of this jeweler, as well as the background of his creative activity, have not yet become material for complex scientific research. **Conclusions.** The considered works of Yuri Plekhanov demonstrate his unique ability to see the subtlety relationship between the elements of the universe. The master reveals the beauty of stones, while demonstrating their resemblance to living things. The artistic concepts of his products embody the indestructible synthesis of the biosphere and lithosphere, they reveal the turns of evolution and the stages of development of human civilization. The selection of coloristic solutions embodies the artistic intent and enhances the emotional perception of products: the author conveys the object in a certain range, characteristic of it and familiar to the viewer. Representing plants, insects, animals, philosophical motifs with jewelry, Yuri Plekhanov demonstrates the author's artistic stylization, which serves his vision of the nature of living beings. He seeks to convey not only their form, but also the movement – the most characteristic, recognizable. It should be noted that modern jewelry art embodies a fairly broad synthesis of both materials and artistic concepts, and the works presented are a vivid confirmation of this.

Key words: jewelry, minerals, stones, gold, silver, concept, artist, geologist.

РИТМ В ЮВЕЛИРНЫХ ИЗДЕЛИЯХ ЮРИЯ ПЛЕХАНОВА

Аннотация: В данной статье рассматривается творчество киевского ювелира Юрия Плеханова, которое демонстрирует тенденцию авторского подхода к созданию украшений. **Целью статьи** является анализ особенностей авторских ювелирных изделий, осмысление актуального нынче противопоставления единичных украшений, созданных самостоятельными мастерами-ювелирами и массовым тиражированием изделий крупными ювелирными компаниями. На примерах конкретных изделий Юрия Плеханова рассмотрены художественные концепции, композиционный ритм, принципы использования материалов. **Методология** исследования базируется на традиционных общенаучных методах историзма и объективности, а также художественного сравнения и философского поиска. **Научная новизна** статьи состоит в том, что работы данного ювелира, а также предыстория его творческой деятельности еще не стали материалом для комплексных научных исследований. **Выводы.** Рассмотренные работы Юрия Плеханова демонстрируют его уникальную способность видеть тончайшую взаимосвязь между элементами мироздания. Невероятные композиционные ритмы оживляют ювелирные произведения, убеждая зрителя в подвижности, метаморфозах изделий. Мастер раскрывает красоту камней, при этом демонстрируя их сходство с живыми существами. Художественные концепции его изделий воплощают нерушимый синтез биосферы и литосферы, они раскрывают витки эволюции и этапы развития людской цивилизации. Подбор колористических

решений воплощает художественный замысел и усиливает эмоциональное восприятие изделий: автор передает объект в определенной гамме, характерной для него и привычной для зрителя. Изображая растения, насекомых, животных, философские мотивы ювелирными средствами, Юрий Плеханов демонстрирует авторские художественные стилизации, которые подают его видение природы живых существ. Он стремится передать не только их форму, но и движение – наиболее характерное, узнаваемое. Создавая ритмичные композиции, он использует весь имеющийся арсенал художественных приемов: силуэт, текстуру, колорит, ассоциативный ряд. Следует отметить, что современное ювелирное искусство воплощает достаточно широкий синтез как материалов, так и художественных концепций, и представленные работы являются ярким тому подтверждением.

Ключевые слова: ювелирное искусство, минералы, камни, золото, серебро, концепция, художник, геолог.

Постановка проблемы. Современное ювелирное искусство поражает своей многогранностью и содержательной насыщенностью. Обилие материалов, техник и принципов стилистического синтеза формирует новую волну моды. В отличие от крупных компаний, специализирующихся на тиражировании типичных украшений, самостоятельные мастера-ювелиры работают с различными материалами, создают оригинальные, сложные художественные формы. Противопоставление тенденций тиражирования однотипных изделий незамысловатых форм и создания единичных, сложных творений дает плодотворную почву для искусствоведческого анализа. Противостояние массового тиражирования ювелирных изделий крупными компаниями и создания уникальных, единичных изделий самостоятельными мастерами-ювелирами на сегодняшний день находит выражение в многочисленных коллекциях, демонстрирующих эти принципиально разные направления. Укрепившаяся во всем мире на протяжении XX века тенденция массового выпуска однотипных изделий, незамысловатых с точки зрения художественного замысла, изрядно пошатнулась на рубеже XX–XXI века, когда всемирная сеть интернет сделала возможным самообразование, поиск специальных учебных заведений и литературы, а также приобретение необходимого оборудования и материалов для самостоятельных мастеров-ювелиров. Именно этот период стал началом крупнейшего всплеска авторского ювелирного творчества: осмысление сложных философских вопросов; поиск синтеза между несовместимыми, на первый взгляд, материалами и формами; богатство художественных форм, концепций, колористических решений – вот основные постулаты самостоятельных ювелиров. На современном этапе развития искусствоведческих исследований актуальность приобретает уже не принцип деления на «драгоценное/недрагоценное», а принцип деления на «авторское/массовое». В частности для крупных ювелирных компаний характерен поток однотипных изделий, ценность которых определяется только стоимостью материалов (Триколенко, 2018, с. 726). Индивидуальность изделия, его художественная самодостаточность; иногда сложная, иногда – максимально упрощенная композиция; авторская трактовка сюжета – таковы основные характеристики работы самостоятельных ювелиров.

Последние исследования и публикации. Рассматривая последние исследования и публикации, посвященные современному ювелирному искусству, следует отметить несколько авторов, работы которые наиболее интересны для данной статьи. В частности, современное ювелирное искусство Украины находит отображение в статьях, а также диссертации и монографии Л. Пасичник. З. Чегусова, О. Роготченко, О. Росинская, О. Триколенко в своих статьях уделяют внимание как современным мастерам, так и историческим аспектам становления определенных техник, стилей и принципов работы.

Целью статьи является анализ особенностей авторских ювелирных изделий, осмысление актуального нынче противопоставления единичных украшений, созданных самостоятельными мастерами-ювелирами и массовым тиражированием изделий крупными ювелирными компаниями. На примерах конкретных изделий киевского ювелира Юрия Плеханова рассмотрены художественные концепции,

композиционный ритм, принципы использования материалов. В данной статье рассматривается творческий путь мастера, который, имея геологическое образование, сам работает над огранкой камней и разрабатывает интересные, эмоционально-насыщенные изделия. Работы Юрия Пляханова воплощают в себе видение мира минералов глазами как мастера-огранщика, так и художника. Поиск ритма в композиционных решениях является одной из ключевых особенностей работы ювелира.

Изложение основного материала. Придание минералам определенной формы для ювелирных изделий известно давно: простая подгонка размера и шлифовки, а также резьба по камню наблюдаются в древнеегипетских и древнекитайских украшениях; Греция, Шумер, Крито-Микенское царство, Римская империя – на территориях этих исторических держав обработка камней совершенствовалась. Впоследствии была изобретена технологически сложнее огранка, которая давала возможность подчеркнуть блеск драгоценных камней. Первые попытки огранки встречаются в образцах XIV века – европейские мастера пытались придать камням большую прозрачность, выравнивая боковые поверхности кристаллов, и, соответственно, обостряя верхушки. Такие минералы получили название «Острый камень». В XVI веке процесс огранки значительно усовершенствовался, а готовые изделия стали значительно изощреннее. В конце XVI – начале XVII века в Париже была разработана бриллиантовая огранка, которая быстро приобрела распространение по территориям Европы. При этом появлялись специальные пособия, благодаря которым не только профессиональные мастера, но и все желающие могли самостоятельно освоить огранку. По словам известного американского гемолога Дж. Синкенеса «Обработка камней любителями не нова: еще в XVIII веке выпускались подробные инструкции и даже оборудования для тех, кого интересовала это дело» (Синкенес, 1989, с. 9). В 1919 Марсель Толковский с помощью математических формул разработал идеальную форму огранки бриллиантов, опубликовав результаты своего исследования в книге «Дизайн бриллиантов: исследование отражения и преломления света в бриллиантах» (Tolkowsky, 1919 с. 104). Эта работа стимулировала настоящий взрыв искусства огранки, продукты которого сейчас доминируют в ювелирной отрасли.

По словам Юрия, он никогда не думал заниматься ювелирным делом. Еще с детства его всегда интересовали камни: при первой же возможности он приносил домой кусочки щебенки, морскую и речную гальку, просто камни, которые чем-то понравились. Поэтому выбор профессии для него был определен заранее – он стал геологом. Однако еще в институте, увлекшись коллекционированием минералов, он пытался самостоятельно обрабатывать самоцветы. В то время раздобыть информацию по обработке камней было практически невозможно. Единственное профессиональное издание – «Руководство по обработке драгоценных и поделочных камней» Дж. Синкенеса – он приобрел, на всякий случай, в двух экземплярах. Именно эта книга вдохновила Юрия на изготовление его первого камнеобрабатывающего станка. Позже он изготовил их порядка 15–20, и заменял по мере необходимости совершенствования. Окончив институт, уже работая по специальности геолога, он хорошо обрабатывал камни и металлы (правда, пока только медь и алюминий). Однако вначале 90-х, когда отечественные геологи перестали быть востребованными, ему пришлось выйти на профессиональный уровень. В течение следующих 10–15 лет он перепробовал практически все виды камнеобработки, начиная с галтовки и заканчивая изготовлением инталий и огранки. В это же время он периодически создавал ювелирные изделия, однако усвоенные из литературных источников способы его не удовлетворяли и не вдохновляли. Уже в 2004–2005 годах он освоил литье с помощью модельного воска. Это полностью видоизменило его ювелирный почерк, позволило воплотить многие творческие замыслы в жизнь. Здесь понадобилось вспомнить увлечение рисунком, живописью и скульптурой: умение организовать художественную компози-

цию и навыки лепки из глины значительно упростили работу с воском. Имея большой опыт обработки минералов, Юрий сейчас может воплощать любые изделия, не ограничивая себя готовыми формами имеющихся в продаже обработанных драгоценных камней (Плеханов, 2019). Благодаря самообразованию и постоянной практике он создает не только оригинальные художественные формы украшений, но и самостоятельно обрабатывает для них камни.

Свои изделия он рассматривает как скульптурные изображения живых существ, которые постоянно находятся в движении. Это движение не явное, оно скрытое, однако всегда присутствует. Словами геолога он называет это мгновенными снимками фрагментов бесконечного эволюционного вихря вымышленных им форм. Иногда ему кажется, что они существуют вне его сознания, и он просто выбирает те, которые ему наиболее импонируют. Очень часто он забывает сделать эскизы этих «сущностей», теряя их навсегда. Но имеет и немало еще не воплощенных зарисовок, которые стремится использовать в работе.

Рассмотрим конкретные работы ювелира. Кулон «32 градуса по Фаренгейту» выполнен в форме неправильного треугольника, силуэт которого частично сбит за счет придания ему облика айсберга. Материалы кулона – серебро, медь, гранаты и аметисты. Рассматривая изделие с философской точки зрения, можно увидеть цикличность земной биосферы: вода замерзает, создавая великие ледники, которые со временем тают. Структура тающего ледника умело передана автором, а его поверхность дополнена желто-красными полосами, напоминающими палящие солнечные лучи. Общий ритм изделия подчеркнут вкраплениями темно-красных и сиреневых камней, которые выстроены по овалу вокруг центральной впадины. Концентрирующим элементом изделия является темно-красный гранат огранки маркиз, установленный у «входа в бухту» и представляющий собой не только самый масштабный, но и самый контрастный элемент изделия. Меньшие камни формируют замкнутую композицию. Которая вновь и вновь переводит внимание зрителя к центру.

Гарнитур «Клеопатра» представляет историю женщины, ставшей легендой. Гарнитур состоит из сережек, кулона и перстня. В нем переплелись в причудливых ритмах строгие геометрические формы аметистов, ограненных по типу «Ашер» и утонченные закругленные формы оправ, стилизованных под змеиные тела. Оправы изготовлены из серебра, частично покрыты позолотой. История смерти Клеопатры овеяна не меньшим ореолом легенд и домыслов, чем ее жизнь. Змея, подарившая ей избавление от позора, была также символом власти фараонов и божественной мудрости. Данный гарнитур объединяет стилизованную символику официальной Римской империи – строгую политику, воплощенную в геометрической правильности форм, определенную общественную мораль с некоторой хаотичностью и распутством, скрывающимися под их поверхностью. В элементах гарнитура хвосты змеиных фигур направлены в стороны от центральных вставок – таким образом взгляд покидает композиционный центр, визуально следуя за ними. Их ритм кажется бесконечным, они словно стремятся уползти, увлекая за собой камни. Колористическое решение, совместившее в себе синтез золота, серебра и насыщенного фиолетового аметиста ассоциируется с ночным небом Египта и блеском сокровищ фараонов.

Объединив природную форму необработанного кристалла с ограненными камнями, Юрий создал перстень «Нечто», материалами для которого стали берилл, серебро и хризолиты. Крупный кристалл прозрачного берилла закреплен в крупной серебряной оправе, выполненной в виде ракушки. Маленькие зеленые хризолиты установлены на своеобразных «ножках», произрастающих из поверхности кольца. Воображение сразу же подсказывает ассоциативный ряд: это современная улитка, водяная или же сухопутная; а возможно, это некое доисторическое панцирное существо, обитавшее в глубинах морей и океанов, дошедшее до наших дней в виде окаменелостей. Следует отметить, что образование геолога

дает Юрию Плеханову огромный пласт знаний о древних ископаемых, которые стали источником вдохновения для многих его произведений. Существо, представленной в конкретном перстне, демонстрирует неспешное движение – оно словно ползет вокруг пальца, виток за витком проживая мгновения своей эволюции. Ритм изделия нетороплив, он замкнут по кругу благодаря изгибу «панциря».

Ритмичность рассмотренных нами изделий проглядывается во всех их составляющих: общий силуэт, структура, колорит, визуальное восприятие. Сам ювелир сравнивает свои произведения с подвижными живыми существами, движения которых порой заметно, а порой скрыто.

Выводы. Рассмотренные работы Юрия Плеханова демонстрируют его уникальную способность видеть тончайшую взаимосвязь между элементами мироздания. Невероятные композиционные ритмы оживляют ювелирные произведения, убеждая зрителя в подвижности, метаморфозах изделий. Мастер раскрывает красоту камней, при этом демонстрируя их сходство с живыми существами. Художественные концепции его изделий воплощают нерушимый синтез биосферы и литосферы, они раскрывают витки эволюции и этапы развития людской цивилизации. Подбор колористических решений воплощает художественный замысел и усиливает эмоциональное восприятие изделий: автор передает объект в определенной гамме, характерной для него и привычной для зрителя. Изображая растения, насекомых, животных, философские мотивы ювелирными средствами, Юрий Плеханов демонстрирует авторские художественные стилизации, которые подают его видение природы живых существ. Он стремится передать не только их форму, но и движение – наиболее характерное, узнаваемое. Создавая ритмичные композиции, он использует весь имеющийся арсенал художественных приемов: силуэт, текстуру, колорит, ассоциативный ряд. Следует отметить, что современное ювелирное искусство воплощает достаточно широкий синтез как материалов, так и художественных концепций, и представленные работы являются ярким тому подтверждением.

Рассматривая **перспективы дальнейших исследований**, следует отметить нарастающее внимание искусствоведов к современному ювелирному искусству: в частности, к авторским интерпретациям философских концепций, художественным решениям, подбору материалов и техник исполнения. Вопросы композиционного ритма являются одними из важнейших в понимании общей картины изделия, поэтому им стоит уделить внимание в дальнейших исследованиях.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ И ЛИТЕРАТУРЫ

- Плеханов, Ю.** (2019). Интервью от 30.06.2019, записано С. Триколенко.
- Синкенес, Д.** (1989). *Руководство по обработке драгоценных и поделочных камней*. Москва: Мир, 432 с.
- Триколенко, С.** (2018). Новітні ювелірні мистецтво: нові художні мови, техніки, матеріали, принципи поєднання. *Народознавчі зошити*. № 3 (141). С. 726–730
- Tolkowsky, M.** (1919). *Diamond Design: A Study of the Reflection and Refraction of Light in a Diamond*. London: E&F.N. Spon, Ltd., 104 с.

REFERENCES

- Plekhanov, Yu.** (2019). Interv'yu vid 30.06., zapisano S. Trikolenko [in Ukrainian].
- Sinkenkes, D.** (1989). *Rukovodstvo po obrabotke dragotsennykh i podelochnykh kamney [Gem cutting: a lapidary's manual]*. Moskva: Mir. [in Russian].
- Trikolenko, S.** (2018) *Novitne yuvelirne mistetstvo: novi khudozhni movi, tekhniki, materialy, printsipi poednannya [Newest jewelry art: new artistic languages, techniques, materials, principles of combination]*. Narodoznavchi zoshiti. № 3 (141). S. 726–730. [in Ukrainian].
- Tolkowsky, M.** (1919). *Diamond Design: A Study of the Reflection and Refraction of Light in a Diamond*. London: E&F.N. Spon, Ltd. [in Greet Britan].

UDC 78.01

Maria YARKO – candidate of Art Criticism (Ph. D), доцент, associate Professor at the Department of Musicology and Piano, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical Universit, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, 11 Ivana Franka Street, Drohobych 82100 Ukraine (yarko_mariya@ukr.net)

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-4514-3550>

Марія ЯРКО – кандидат мистецтвознавства (доктор філософії), доцент, доцент кафедри музикознавства та фортепіано Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, м. Дрогобич Львівської обл., вул. І. Франка, 11, Україна, індекс 82100 (yarko_mariya@ukr.net)

PARADIGMAL MEANINGS OF MODERN SYSTEMATIC MUSIC SCIENCE: METHODOLOGICAL DISCOURSE

Summary. The purpose of the research is to present the logic of conceptual and semantic updating of the leading categories and fundamental questions of systematic musicology. **The methodology** of the research is based on the leading positions of epistemology as a philosophical theory of knowledge regarding the specific and typological systematization of knowledge itself – as ontological, existential, relational knowledge, instrumental knowledge, etc. **The scientific novelty** of the article is a methodologically valid way of interpreting the paradigm meanings of modern systematic musicology as those that correspond to the newest worldview paradigm in the sense of spiritual development of the world. **Conclusions.** The newest epistemological (cognitive) transformations in the paradigmatic values of systematic musicology are, first and foremost, a historically natural moment of total denial of the ways of formally-logical specialization of knowledge about the world of music; and – a methodologically adequate projection of the newest scientific picture of the world and a reaction to the change in the intonational chronotope that has conquered the space of the boundary of the XX–XX centuries. Moreover, this formulation of the question fundamentally changes the methodical discourse of interpreting the leading categories and fundamental questions of systematic musicology – in reliance on the intonational concept of music as (in B. Asafiev's words) the art of intonated meaning: every segment of the system of musical expression has the ability to be perceived in nature sound-intonational organization and, therefore, perform in such paradigmatic terms as: musical token (or type of intonation), intonation model (according to the stylistic combinatorics method) as a primary form of musical matter of musical text, intonation relief of thematic material as the first basis for diagnosing the type of musical imagery, semantic projection of topics as a historical type of musical thinking, compositional-dramatic logic, or real structural features of a musical work, invariant too – its semantic invariant), style methodology in its hierarchical dimensions. All this is a methodical discourse for the accumulation of an invaluable experience of the hermeneutical reception of an always specific musical text and its vision in the projections of musical universals.

Key words: paradigm of modern systematic musicology, intonational concept of music.

ПАРАДИГМАЛЬНІ ЗНАЧЕННЯ СУЧАСНОГО СИСТЕМАТИЧНОГО МУЗИКОЗНАВСТВА: МЕТОДИЧНИЙ ДИСКУРС

Анотація. Мета дослідження – представити логіку понятійно-сміслового оновлення провідних категорій та фундаментальних питань систематичного музикознавства. **Методологія дослідження** ґрунтується на провідних положеннях епістемології як філософської теорії знання щодо видової та типологічної систематизації самих знань – як онтологічних, екзистенційних, знань-відношень, знань інструментального плану тощо. **Наукова новизна** статті полягає в методологічно та методично вивіреному способі тлумачення парадигмальних значень сучасного систематичного музикознавства як таких, що відповідають новітній світоглядній парадигмі в сенсі духовного освоєння світу. **Висновки.** Новітні епістемологічні (знаннєві) перетворення

у парадигмальних значеннях систематичного музикознавства – це передусім історично закономірний момент тотального заперечення способів формально-логічної спеціалізації знань про світ музики; а також – методологічно адекватна проєкція новітньої наукової картини світу та реакція на зміну інтонаційного хронотопу, що завоював простір межі ХХ – ХХ ст. Більше того, така постановка питання докорінно змінює методичний дискурс тлумачення провідних категорій та фундаментальних питань систематичного музикознавства – при опорі на інтонаційну концепцію музики як (словами Б. Асаф'єва) мистецтва інтонованого смислу: кожен сегмент системи музичного вираження має можливість бути сприйнятим в іманентній природі звукоінтонаційної організації і, відтак, виступати у таких парадигмального порядку позначеннях, як: музична лексема (чи тип інтонування), інтонаційна модель (згідно із способом стилістичної комбінаторики) як первинна форма музичної матерії музичного тексту, інтонаційний рельєф тематичного матеріалу як перша підстава для діагностики типу музичної образності, смислова проєкція тематизму як історичного типу музичного мислення, композиційно-драматургічна логіка або ж реальні структурні ознаки музичного твору, інваріант жанрової форми (а надто – її семантичний інваріант), металогіка стилю в його ієрархічних вимірах. Усе це – методичний дискурс накопичення неоціненого досвіду герменевтичної рецепції завжди конкретного музичного тексту та його бачення у проєкціях музичних універсалій.

Ключові слова: парадигма сучасного систематичного музикознавства, інтонаційна концепція музики.

Постановка проблеми. У сучасній музикознавчій практиці ще й досі – не зважаючи на прогресивних поступ розвитку музикознавчої думки від 80-х рр. ХХ ст., коли інтонаційна концепція музики як виду мистецтва переживала своє доволі потужне відродження, – поширеним є тенденційне спирання на штампи та стереотипи формально-логічної спеціалізації знань про світ музики: мають на увазі моделі констатації (а не аргументації) певних положень, які пропонуються в ролі основоположень систематичного музикознавства. Наприклад: констатація метру й розміру поза інтонаційно спрямованим вираженням сильного й слабого часу такту; розподіл темпових позначень винятково як позначення швидкості (а не манери) руху; абсолютизація поняття «будови» (а не структури) музичного твору в моделі форми-схеми; зведення відомостей про стиль історичної епохи та музичного твору до рівня «стилістичної колористики», а не цілісного їх «портрету» в сенсі історично актуальної світоглядної парадигми тощо. Загально це свідчить про те, що досягнення сучасної музикознавчої думки не просто ігноруються, а є невідповідними заскорузілій свідомості, у якій, на превеликий жаль, буквально застрягли віджилі в часі моделі суджень про музику взагалі, яка, натомість, є *світом музичних ідей* і потребує завжди *адекватного реагування на історично актуальну систему музичного вираження*.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Про потребу в понятійно-смислово оновленні провідних категорій та фундаментальних питань систематичного музикознавства ревно вели мову ще у 90-х рр. ХХ ст. Н. Герасимова-Персидська, Н. Горюхіна, А. Котлярєвський та ін. (Герасимова-Персидська, 1998; Горюхіна, 2000; Котлярєвський, 2000). Услід за тим на поч. ХХІ ст. про проблеми музикознавчої дистинкції та докорінної зміни методів аналітичної практики велася мова у дослідженнях І. Коханик, О. Опанасюка, О. Самойленко, Б. Сюти та б. ін. (Коханик, 2002; Опанасюк, 2002; Самойленко, 2009; Сюта, 2008). Але поряд з тим завжди бракувало суто методичного досвіду, аби «перевести» судження авторитетних музикознавців у площину як дослідницьких розвідок, так і музично-педагогічної практики; а надто – підкріпити ці авторські інтенції епістемологічним аналізом таких необхідних понятійно-смислових перетворень (Ярко, 2012).

Мета статті полягає у тому, аби методологічно спрямованими розмірковуваннями (в душі розмірковуючої спрямованості методологування) представити *логіку* понятійно-смислового оновлення

провідних категорій та фундаментальних питань систематичного музикознавства, що нині заслуговують бути розпізнаними та герменевтично акцептованими з огляду на їхній епістемологічний (знаневий) ресурс у контексті методологічних зрушень у лоні сучасної музикознавчої думки.

Виклад основного матеріалу. Розпочнемо із того, що Світ музики – це звукоінтонаційне середовище, а сама Музика – містецтво інтонованого смислу. А отже, кожен її компонент (чи радше сегмент – як така частина цілого, що несе у собі інформацію про саме ціле) належить до світу музичних ідей і заслуговує бути герменевтично акцептованим згідно із системою музичного вираження (наголосимо – як інтонаційного вираженого смислу).

Наприклад: *неконтрольоване* акцентування *слабкої* долі такту у хорейчного роду метричної стопі (Оль-га!) фактично моделюватиме інтонацію обурення чи й навіть гніву (у таких ситуаціях в практичній роботі на заняттях із сольфеджіо доводиться «комікувати» у спосіб: «Що Ви хочете від неї, чим вона Вам не догодила?»), що суперечитиме адекватній манері її інтонування (Оль-га), оскільки перетворюватиме хорейчну модель метричної стопи на ямбічну. Адже постульоване академічною музичною думкою судження про «парні» та «непарні» метри не є підкріпленим аргументами щодо *синтаксичної* (себто – смислової) природи метричних стоп, про що ще наприкінці 70-х рр. адепти інтонаційної теорії музики Б. Асаф'єва вели мову саме як про «метричні стопи» – ямбічну, хорейчну (тип «парних» метричних стоп), дактилічну, амфібрахічну, анапестичну (тип «непарних» метричних стоп) [. . .]. Своєю чергою, методика релятивного методу музичного виховання також нехтувала саме цими «інтонаційними» нюансами, оскільки *формально* (у спосіб плескання руками) відтворювала дольову пульсацію не зважаючи на їхній інтонаційний корінь (щасливий виняток становить хіба що методика Я. Михайлюка засобом механічного пристрою «бузька/лелеки» у системі «Модус» під керівництвом світлої пам'яті О. Цалай-Якименко).

Інший приклад – формальне «числення» масштабних одиниць тематичного матеріалу (згідно із його масштабно-синтаксичним структуруванням за принципами «періодичності», «дроблення» чи «підсумовування») усупереч зауваг щодо *стилістичної комбінаторики* із певного роду музичних лексем (кантиленність, декламаційність, моторика, загальні форми руху, сигнальність, звукова ілюстрація/імітація) в «інтонаційну модель» музичного тематизму, яка зазвичай «випереджує» інтонаційні колізії тематизму музичного тематизму усього твору (як, наприклад, у випадку беттовенського тематизму).

Не менш проблемним «місцем» аналізу реального музичного тексту є також розуміння його структурних властивостей, які завжди належить сприймати як відтворення історично обумовленої системи музичного мислення у її стильових значеннях – барокових, класицистських, романтичних, модерністичних тощо. Більше того, мислительні проєкції історично визначеного музичного мислення незмінно є ґрунтованими на особистісному досвіді світовідчуття та типовій психічної самоорганізації: наприклад, Йоган-Себастьян Бах – на інтроверсійній (тип світовідношення та світовідчуття, що занурений «у себе»); Антоніо Вівальді – екстравертній (тип світовідношення та світовідчуття, що є розгорнутим «назовні»); Фредерік Шопен – інтровесійній, а Ференц Ліст – екстравертній, хоча ці обидва «романтики», будучи типами особистостей «відчуваючого» типу виявилися знаковими представниками романтичного типу естетики. Подібні особистісні розрізненості мають продовження також і в інші історичні часи: Л. Ревуцький (інтроверт) – Б. Лятошський (екстраверт); В. Сильвестров (інтроверт) – Л. Дичко (екстраверт) тощо. Загально, отже, це значить, що визначення стильової парадигми певного історично визначеного відтинку часу мусить, все ж таки, незмінно враховувати особистісний

досвід світовідчуття композитора і надаремно намагатися проводити «стильові паралелі» поміж їхніми авторськими інтенціями.

Ще один вельми показовий приклад – це моделювання «образу» певної історичної епохи та її стильового вираження. Здебільшого практикується таке визначення: мовляв «попереднє» не є досконалим вираженням певного «чогось», а от наступна стильова фаза . . . Звісна річ, подібного роду смислові вигини ілюструють не що інше, як методологію «стильової еволюції», яка (як би це не було дивним!) «еволюційну теорію» природних процесів Чарльза Дарвіна та еволюційно-економічну теорію Карла Маркса. Обидві загадані теорії мають спільний стрижень: від «примітивного» до «досконалого». Однак, на сьогодні (принаймні від 70-х рр. ХХ ст.) існує модель вистежування історичних процесів у їх монадологічному трактуванні – коли кожне суспільне утворення розглядається у його питомо історичному контексті, а отже є подібним до «монади» (духовно одиничного та єднісного явища). Загально це значить, що історію музики недоцільно розглядати як «історію ідей», а як «історію ментальностей», що суттєво змінює вектор історично складеної свідомості з «еволюційної» та «монадологічної» – із прицілним вивченням духовних основ історично актуального простору культури та її артефактів.

Урешті-решт, вельми важливим аспектом оновлення парадигмальних значень сучасного музикознавства у їх методичному дискурсі володіє питання *національно структурованої музичної свідомості*, а надто – у зв'язку із питанням становлення академічно сформованої української національної композиторської школи. Для української професійної музичної творчості – це надто вагоме, доленосного значення питання. Наприклад, спираючись на загальноєвропейський музичний досвід амбіціозно налаштовані музикознавці подекуди свідомо поменшують значення її класика (а також його попередників) в особі М. В. Лисенка, орієнтуючись на історично актуальні досягнення європейської музичної творчості – наприклад, Ріхарда Вагнера. Однак, слід розуміти: у кожній *національній композиторській школі* (а тим паче – української, яка зазнавала об'єктивних перешкод з боку або австро-угорського царського уряду, або польської шляхти) були власні *академічні пріоритети* входження до загальноєвропейського контексту, аби «дорівнятися» до нього із вмістом власної «національної ідеї». Тому саме з творчості М. Лисенка і розпочалося входження української музичної творчості у контекст «тотожності різних» – світової музичної культури, оскільки як засновник української національної композиторської школи він продемонстрував (щоправда – у гетерогенний/неоднорідний спосіб моделювання власного авторського стилю) бездоганне володіння «стильовими моделями» загальноєвропейської академічної традиції, застосовуючи метод «стильових альянсів» (альянзи – вид непрямого цитування, натяку) та виразне окреслення «полюсу стильового притягання» у вигляді української народнопісенної традиції як «метатеми» національного українського музичного стилю. На подібний метод творчого стилю натрапляємо також у творчості далеко перших «українських імпресіоністів» – окрім Л. Ревуцького, вихідця зі Східної України, також галичанина Василя Барвінського, – де у творчому методі останнього метатема пісенності зродила авторський модус композиційного принципу «суцільно-варіаційної» композиційної форми із «розмитими» кордонами поміж варіаційними проведеннями певного тематичного фрагмента, що уповні відповідає рефлексивній природі архетипу української душі.

І останнє: архітектоніка світу музики – це синергетичне утворення, інформаційні конструкти якого знаходяться не лише у тісній взаємодії, але також кожен зосібна є певним сегментом (такою часткою цілого, що несе у собі інформацію про ціле) ментального поля цього світу. Інваріант цього

поля складають: інтонаційна модель, інтонаційний рельєф тематизму, тип композиційно-драматургічної логіки, інваріант жанрової форми (перелічені дотепер конструкти виконують роль стилістичної атрибутики музичного тексту); за тим – естетична програма стильової моделі, її культурно-типологічна основа в душі «духовної ситуації часу» (вислів К. Ясперса), історично актуальний тип культури в її світоглядних пріоритетах та світосприймальних настановах; замикає це ментальне поле звукоінтонаційний Універсум – «історичні словники епох» (вислів Б. Асаф'єва), загальні теоретичні судження про перебіг історії музики тощо.

Висновки і перспективи подальших розвідок питання. Представлені парадигмальні значення сучасного систематичного музикознавства у їхньому методичному дискурсі передбачають передусім шлях до оновлення у практичній музикознавчій та педагогічно-освітній діяльності розуміння та герменевтичної рецепції провідних категорій та фундаментальних питань музикознавчої думки з огляду на духовні перетворення світоглядного та світовідчуттєвого пріоритетів сьогодення. У найбільш загальному плані – це заклик до подолання «констатуючих» обмежень формально-логічного типу знань про світ музики та їхньої заміни духовно наснаженими мотиваціями та знаннями-відношеннями щодо кожного найменш «дрібного» факту чи, радше, засобу музичного вираження. А отже, перспективи подальших розвідок з цього питання бачаться в плані індивідуальних методичних дискурсів – з огляду на власний методико-практичний досвід, який є орієнтованим на новітні понятійно-сміслові перетворення парадигмальних значень сучасного систематичного музикознавства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

- Герасимова-Персидська, Н.** (1998). Нове в музичному хронотопі кінця тисячоліття. *Українське музикознавство: науково-методичний збірник*. К. Вид-во НМАУ ім. П. І Чайковського. Вип. 28 (Музична україністика в контексті світової культури). С. 32–47.
- Горюхіна, Н.** (2000). Композиція музичного твору. *Науковий вісник НМАУ*. Київ. Вип. 7. С. 16–30.
- Котляревський, А.** (2000). Парадигматичні аспекти розвитку понятійного апарату музикознавства. *Науковий вісник НМАУ ім. П. І. Чайковського*. Київ. Вип. 7. С. 31–32.
- Коханик, І.** (2002). Методологічні та теоретичні проблеми стильового аналізу сучасної музики. *Науковий вісник НМАУ ім. П. І. Чайковського*. Київ. Вип. 20 (Музичний твір: проблема розуміння). С. 44–51.
- Опанасюк, О.** (2014) *Інтенціональність у просторі культури: засади, принципи, функції* (автореферат дис. ... доктора мистецтвознавства: 26.00.01. «Теорія та історія культури»). Київ, 40 с.
- Самойленко, О.** (2009). До проблеми предметно-методичних тенденцій сучасного українського музикознавства. *Музична україністика: сучасний вимір. Міжвідомчий збірник наукових статей на пошану доктора мистецтвознавства, професора Марії Загайкевич*. Вип. 4. Київ, 2009. / Ред-упор. А. К. Терещенко. К. ІМФК ім. М. Т. Рильського НАНУ. Вип. 2. С. 139–144.
- Сюта, Б.** (2008). Трансформація науково-творчих парадигм у сучасній музиці України чинник музикознавчої дистанції. *Музична україністика: сучасний вимір. Міжвідомчий збірник наукових статей на пошану доктора мистецтвознавства, члена-кореспондента Академії мистецтв України Алли Терещенко*. Київ Івано-Франківськ: видавець Третяк І. Я. Вип. 2. С. 40–50.
- Ярко, М.** *Сучасна загальна музична освіта: теоретичні основи*. Дрогобич: Редакційно-видавничий відділ Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, 2012. 183 с.

REFERENCES

- Herasymova-Persyds'ka, N.** (1998). *Nove v muzychnomu khronopiji kintsya zhyttyedyial'nosti. [New in the musical chronology of the end of life.] Ukrainys'ke muzykoznavstvo: [Ukrainian Musicology:] A Scientific and Methodological*

Collection. Kyiv, Tchaikovsky NMAU Publishing House, Issue. 28 (Muzychna ukraïnistyka v konteksti svitovoyi kul'tury [Musical Ukrainian Studies in the Context of World Culture]). P. 32–47. [in Ukrainian].

Horyukhina, N. (2000). *Kompozytsiya muzychnoho tvoriv.* [Composition of a Musical Piece.] Scientific Bulletin of the National Academy of Sciences of Ukraine. Kyiv. Issue 7. (Muzykoznavstvo: z XX v XXI stolittya [Musicology: from the XX to the XXI Century]). P. 16–30. [in Ukrainian].

Kotlyarevs'kyi, A. (2000). *Paradyhmachni aspekty rozvytku ponyatiynoho aparatu muzykoznavstva.* [Paradigmatic aspects of the development of the conceptual apparatus of musicology.] Scientific Bulletin of Tchaikovsky NMAU. Kyiv. Issue 7. (Muzykoznavstvo: z XX v XXI stolittya [Musicology: from the XX to the XXI Century]). P. 31–32. [in Ukrainian].

Kokhanyk, I. (2002). *Metodolohichni ta teoretychni problemy styl'ovoho suchasnoho muzyky.* [Methodological and theoretical problems of contemporary music style.] Scientific Bulletin of Tchaikovsky NMAU. Kyiv. Issue 20. (Muzychnyy tvir: problema bezpeky [A music piece: the safety issue]). P. 44–51. [in Ukrainian].

Opanasyuk, O. (2014) *Internatsional'nist' u prostori kul'tury: zasady, pryntsyipy, funktsiyi* [Internationality in the Cultural Environment: Principles and Functions] (abstract of dissertation for the title of Doctor of Arts: 26.00.01. «Theory and History of Culture»). Kyiv, 40 p.

Samoylenko, O. (2009). *Do problemy predmetno-metodychnykh tendentsiy suchasnoho ukraïns'koho muzykoznavstva.* *Muzychna ukraïnistyka: suchasnyy vymir.* [On the Problem of Subject-Methodical Trends of Modern Ukrainian Musicology. *Musical Ukrainian Studies: A Modern Dimension.*] Collection of scientific articles in honour of Doctor of Arts, Professor Maria Zahaykevych. Issue 4. Kyiv, 2009. / Editor A. K. Tereshchenko. K. MT Ryl'skyi IMFK NASU. Issue. 2. P. 139–144.

Syuta, B. (2008). *Transformatsiya naukovo-tvorchykh paradyhmiv u suchasnyy muzytsi Ukrayiny chynnyka muzykoznavchoyi dystynktsiyi.* *Muzychna ukraïnistyka: suchasnyy vymir.* [Transformation of scientific and creative paradigms in contemporary music of Ukraine the factor of musicalological distinction. *Musical Ukrainian Studies: A Modern Dimension.*] Collection of scientific articles in honour of Doctor of Arts, corresponding members of the Academy of Arts of Ukraine Alla Tereshchenko. Kyiv – Ivano-Frankivsk: Publisher Tretyak I. Ya. Issue 2. P. 40–50.

Yarko, M. (2012). *Suchasna zahal'na muzychna osvita: teoretychni osnovy.* [Modern General Music Education: Theoretical Foundations.] Drohobych: Editorial and Publishing Department of Ivan Franko Pedagogical University in Drohobych.. 183 p.

PEDAGOGY

UDC 329 (321.8) (330)

Bohdan ANDRUSHKIV – D.Sc. (Econ.), Professor, Head of Innovation Activity and Services Management Department, Ternopil Ivan Puluj National Technical University, 56 Ruska Street, Ternopil, Ukraine, postal code 46001 (andrushkiv.bohdan@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4897-5539>

Natalia KYRYCH – D.Sc. (Econ.), Professor, Head of Management and Administration Department, Ternopil Ivan Puluj National Technical University, 56 Ruska Street, Ternopil, Ukraine, postal code 46001 (nkuruch@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7728-9787>

Liliya MELNYK – D.Sc. (Econ.), Associate Professor of Innovation Activity and Services Management Department, Ternopil Ivan Puluj National Technical University, 56 Ruska Street, Ternopil, Ukraine, postal code 46001 (liliana.mel0512@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8844-5490>

Olha POHAJDAK – D.Sc. (Econ.), Senior Scientific Researcher, Ternopil Ivan Puluj National Technical University, 56 Ruska Street, Ternopil, Ukraine, postal code 46001

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4070-6863>

Roman SHERSTIUK – D.Sc. (Econ.), Associate Professor of Innovation Activity and Services Management Department, Ternopil Ivan Puluj National Technical University, 56 Ruska Street, Ternopil, Ukraine, postal code 46001 (romsher85@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6253-9421>

Богдан АНДРУШКІВ – доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри управління інноваційною діяльністю та сферою послуг, Тернопільський національний технічний університет імені Івана Пулюя, вул. Руська, 56, Тернопіль, Україна, індекс 46001 (andrushkiv.bohdan@gmail.com)

Наталія КИРИЧ – доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри менеджменту та адміністрування, Тернопільський національний технічний університет імені Івана Пулюя, вул. Руська, 56, Тернопіль, Україна, індекс 46001 (nkuruch@gmail.com)

Лілія МЕЛЬНИК – доктор економічних наук, доцент кафедри управління інноваційною діяльністю та сферою послуг, Тернопільський національний технічний університет імені Івана Пулюя, вул. Руська, 56, Тернопіль, Україна, індекс 46001 (liliana.mel0512@gmail.com)

Ольга ПОГАЙДАК – доктор економічних наук, старший науковий співробітник, Тернопільський національний технічний університет імені Івана Пулюя, вул. Руська, 56, Тернопіль, Україна, індекс 46001

Роман ШЕРСТЮК – доктор економічних наук, доцент кафедри управління інноваційною діяльністю та сферою послуг, Тернопільський національний технічний університет імені Івана Пулюя, вул. Руська, 56, Тернопіль, Україна, індекс 46001 (romsher85@gmail.com)

ORGANIZATIONAL AND POLITICAL TOOLS OF SCIENCE ACTIVIZATION IN CONDITIONS OF STATE REFORMS AND SOCIAL TRANSFORMATIONS (ECONOMIC ASPECTS)

Summary. The purpose of the research is to analyse the tools of science activation in the conditions of state reforms and social transformations. **The research methodology** is driven by the widespread use of scientific principles and research methods, which allowed to realize the conceptual unity and logic of research. **The scientific novelty** of the article is to justify the need to use public scientific and educational formations as a political force in order to activate science in the conditions of state reforms and social transformations. **Conclusions.** The article reveals the reasons for ignoring of science and scientists by the State. On the basis of the initial analysis of the identified contradictions and miscalculations of the socio-economic development of the state, there have been named the causes of inhibition processes in the development of society. To solve them, it is suggested to activate the activities of scientists by uniting them into a political force – a party called: «Education, Science and Intellectual Health of the Nation». The problem is considered in the national as well as regional, sectoral sections and conditions of the administrative-territorial reform. In the paper have been identified the interconnections and relationships between state and local self-government bodies and public scientific entities. Also are substantiated the vectors of development of the production and territory of the united community in the state context. In these case it is suggested to use political tools and approaches to determine the role and place of science in the development of social processes and on this basis to ensure the efficiency of production, activation of socio-economic development of enterprises. On the basis of the established trends of intellectual development, there were proposed the ways of ensuring the European standards of production and improving the competitiveness of the national economy as a whole.

Key words: science, public association, party, responsibility, state, socio-economic development, program.

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПОЛІТИЧНИЙ ІНСТРУМЕНТАРІЙ АКТИВІЗАЦІЇ НАУКИ В УМОВАХ ДЕРЖАВНИХ РЕФОРМ ТА СУСПІЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ (ЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ)

Анотація. Мета дослідження – проаналізувати інструментарій активізації науки в умовах державних реформ та суспільних трансформацій. **Методологія дослідження обумовлюється** широким застосуванням наукових принципів і методів дослідження, що дозволило реалізувати концептуальну єдність та логіку дослідження. **Наукова новизна статті** полягає в обґрунтуванні необхідності використання громадських наукових та освітніх формувань, як політичної сили, з метою активізації науки в умовах державних реформ та суспільних трансформацій. **Висновки.** У статті виявлено причини ігнорування Державою науки і науковців. На основі первинного аналізу виявлених протиріч та прорахунків соціально-економічного розвитку держави названо причини гальмівних процесів у розвитку суспільства. Для їх розв'язання, запропоновано активізувати діяльність науковців шляхом об'єднання їх у політичну силу – партію під назвою: «Освіта, наука та інтелектуальне здоров'я нації». Проблема розглядається як в загальнодержавних, так і регіональних, галузевих розрізах та умовах адміністративно-територіальної реформи. Виявлено взаємозв'язки й взаємовідносини державних органів та органів місцевого самоврядування, громадських наукових формувань. Обґрунтовано вектори розвитку виробництва та території об'єднаної громади у державному контексті. Запропоновано використання політичних інструментів та підходів до визначення ролі і місця науки в розвитку суспільних процесів та на цій основі забезпечення ефективності виробництва, активізації соціально-економічного розвитку підприємств. На базі встановлених тенденцій інтелектуального розвитку, пропонуються шляхи забезпечення Європейських стандартів виробництва та підвищення конкурентоспроможності національної економіки загалом.

Ключові слова: наука, громадське об'єднання, партія, відповідальність, держава, соціально-економічний розвиток, програма.

Постановка проблеми. Науковці України завжди були в авангарді світових розробок як у галузях аерокосмонавтики, так і ресурсовикористання, сільського господарства, переробки сільгоспсировини, будматеріалів, туристично-рекреаційної діяльності, програмування та комп'ютерних технологій тощо. Тим часом, активність цієї інтелектуальної сфери, в силу відомих чинників, серед яких ігнорування її державою, на даний час, пригальмована. Народна мудрість каже: «Якщо говорять гармати, то музи

мовчать!». Це висловлювання можна інтерпретувати до життя і діяльності науковців: «Коли мовчить наука, то в приємках невігластва, бездіяльності засинає суспільство, а в мороці ночі, як цвіт папороті, розквітає корупція, підкуп, підступництво, . . . зрада». Образно висловлюючись, наука, як гербіцид на родючому полі, підсилює дію позитивних компонентів, пригнічуючи і вбиваючи бур'яни. Мабуть цю гіпотезу дуже добре знають і розуміють наші відверті вороги, скриті деструктивні і антидержавні сили, в т.ч. аморфні елементи суспільства, і успішно її використовують як для власного, безконтрольного збагачення, так і навіть для здійснення антидержавних, руйнівних дій у користь агресора.

Всі знають, що тільки науково обґрунтовані плани, програми та напрями суспільного розвитку загалом, можуть дати позитивні результати. Однак, нині, про відсутність та безуспішність практичного прогнозування, координації чи планування соціально-економічного розвитку говорити не приходиться, не кажучи про наукове їх обґрунтування. Може виникнути запитання, чому у нашої державі сьогодні мовчить наука? Насправді, офіційна наука не мовчить. Науковці, що працюють у державних структурах, тихенько вовтузяться у скромному, а в окремих випадках, формальному державному замовленні.

Що стосується освітніх та громадських наукових формувань (за час державної незалежності їх функціонувало більше 30-ти), то у своїх дискусійних статтях у фахових виданнях науковці висловлюють конкретні проекти і пропозиції, захищають їх у своїх дисертаціях, популяризують у книгах. Та на них ніхто з практиків серйозної уваги не звертає. Сучасний підприємець, у нестабільному суспільстві не ризикує вкладати кошти у довготривалі проекти, натомість хоче швидкого і великого (не облікованого) ефекту. Приклади для такого твердження можна знайти завжди і всюди як в діяльності громадських наукових формувань, так і у чисельних бізнес-структурах.

25 лютого 2014 року проф. Олександр Кендюхов на своєму офіційному сайті розмістив інформаційне повідомлення від Всеукраїнської спілки вчених-економістів (він голова спілки) – звернення до депутатів Верховної Ради України з наступною ініціативою: *«Всеукраїнська спілка вчених-економістів готова запропонувати українському суспільству концепцію українського економічного дива, яка містить пропозиції щодо нової національної економічної моделі та комплекс економічних реформ, методів та інструментів, реалізація яких дозволить Україні протягом 10 років досягнути європейського рівня життя.*

. . . спілка вчених-економістів акцентує увагу українського суспільства та народних депутатів України на вкрай неефективній сучасній національній економічній моделі, яка стихійно сформувалася ще на початку 90-х минулого сторіччя та є моделлю економічного глухого кута.

. . . спілка вчених-економістів закликає українське суспільство та його народних обранців відмовитись від існуючої економічної моделі та побудувати нову економіку на основі передових ідей вітчизняної економічної науки.

Всеукраїнська спілка вчених-економістів готова презентувати концепцію українського економічного дива на засіданні Верховної Ради України» (Офіційний сайт Всеукраїнської спілки вчених-економістів).

Реакції на таке конструктивне звернення тоді не відбулося, немає її і до даного часу. Розмаїті конструктивні пропозиції мають місце і у діяльності інших громадських наукових академічних формувань. Творчі ідеї виливаються на сторінки Інтернет-видань, раціональні пропозиції плывуть у компетентні наукові органи та до них нікому (за невеличким виключенням) нема інтересу. Державі байдуже. На жаль, байдуже до ідей, що народились в безсонних ночах кандидатів і докторів, доцентів і професорів, і її виконавчим органам. Розробляються розмаїті корисні моделі, що народились у творчих агоніях учених інших творчих громадських формувань. Всі вони у встановленому порядку

реєструються, архівуються і повільно помирають. Власне ці та інші обставини актуалізують дану проблематику, роблять її своєчасною.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Необхідно сказати, що публікацій з теми формування політичного інструментарію активізації науки в умовах державних реформ та суспільних трансформацій шляхом створення політичної партії, до даного часу, виявилось не багато. Авторами статті було здійснено декілька публікацій з теми формування Всеукраїнської Асамблеї (координаційної ради) громадських академічних формувань [1-13]. Однак за відсутності коштів та інших суспільно-політичних обставин, ідея не була впроваджена у життя.

Нещодавно Президент Національної академії наук вищої освіти (НАНВО) України, д.м.н., проф. Табачников С.І. вніс пропозицію про створення партії науковців, покликання якої брати участь у державотворчих процесах як конкретна політична сила. Чи вистачить ресурсів та доброї волі такої партії інтелектуалів змінити ситуацію, включивши фактично великий і незадіяний творчий інтелектуальний потенціал у державотворчу роботу? Президентом НАНВО було запропоновано структуру, статут інші засновницькі документи. Необхідно визнати, що ці документи не бездоганні. Але ж... кожна ініціатива має право на життя. Час покаже її життєздатність.

Така ініціатива практично є початком формування конкретного політичного інструментарію, будівництва нового фундаменту та створення відповідного підґрунтя для розвитку освіти та науки, які є ключовими не лише в конкретному інтелектуальному, а і у загальному, гуманітарному розвитку держави та української нації зокрема – нового погляду на розвиток освіти, науки та інтелекту у державному контексті, що і формує у своїй основі мету та завдання цієї статті.

Мета статті. Здійснити розвідку можливостей створення інструментарію активізації науки в умовах державних реформ та суспільних трансформацій і використати для цього громадські наукові та освітні формування як політичну силу. Запропонувати організаційно-політичний механізми вирішення означеної проблематики. В основі Статутів та Положень громадських академічних формувань та освітянських спілок, як правило, закладено сприяння реалізації наукових, просвітницьких, соціальних, екологічних, біологічних проектів та надання підтримки іншим організаціям в їх реалізації, сприяння підготовці наукових кадрів, підвищення кваліфікації; сприяння соціальному, законодавчому захисту освітян, науковців, аспірантів та інших працівників, наукової галузі, здійснення необхідних заходів для всебічного покращення матеріального становища, матеріально-технічного розвитку наукових установ незалежно від форми їх власності; сприяння докорінному відновленню та вдосконаленню педагогічної освіти; проведення необхідних заходів для впливовості та оновлення змісту, зростання якості освіти; сприяння демократизації, гуманітаризації, гуманізації суспільства, впровадженню толерантної педагогіки та державно-громадського управління галузю, вдосконаленню її структурної організації; впровадження у навчально-виховний та науковий процес ефективних методів, технологій, вітчизняного і зарубіжного інноваційного досвіду; заохочення талановитої молоді – педагогів, вчених, обдарованих докторантів, аспірантів, – для збереження інтелектуально-творчого потенціалу; надання пріоритету інтелектуальному розвитку, патріотичному, морально-естетичному, фізичному вихованню та інші не менш важливі завдання (Афонін, Е., Гонюкова, Л., Войтович, Р., 2006). Завдання полягає у вивченні засновницьких документів та розробці узагальненого документу, який зміг би бути покладеним у майбутній статут партії науковців. У цьому зв'язку є потреба розгляду цих можливостей трохи детальніше.

Виклад основного матеріалу. На нашу думку, для успішної реалізації ідеї необхідно акцентувати на тому, що і які причини обумовили створення такої партії. Окремі положення варто обговорити на загальних зборах громадських галузевих Академій, освітянських спілок та круглих столах, у ЗМІ і т.п.

Перед загальними положеннями варто дати коротку Преамбулу, в якій слід визнати, що на даний час відбувається нехтування науковими принципами управління державою, у результаті триває зневага до норм і законів держави, розквітає корупція, тривають економічні руйнації, відсутня державницька ідеологія, «ресурсний беспредел», міжнародний вакуум і т.д. У статут пропонуваної політичної партії: «Освіта, Наука та Інтелектуальне здоров'я нації», можна внести окремі, як на нашу думку, можливі до впровадження пропозиції. Зокрема вказати які громадські наукові, політичні та молодіжні формування і об'єднання могли б підтримати створення партії. Вважаємо, що серед таких могла б бути Спілка освітян, Академія економічних наук та соціального управління, Федерація науковців України, Фонд реєстрації неординарних ідей і проєктів (ФРНІІ), регіональні наукові структури, ін. Обумовити девіз чи гасло партії на кшталт: «Наука, освіта, інтелект – авторитет, право, справедливість, успіх, результативність, добробут, безпека . . .» тощо. Важливо підібрати авторитетний оргкомітет з представників центру і регіонів, визначити кадровий ресурс партії та політичні сили, які підтримують шляхи вирішення проблем науковцями і науковими засобами.

Загалом аналіз кадрових й інтелектуальних можливостей та ресурсів громадських академічних формувань, освітніх спілок науковців дозволяє стверджувати, що на даний час є реальні можливості створення партії: «Освіта наука та інтелектуальне здоров'я нації».

Як на нашу думку, у цій справі не другорядну роль могла б відігравати спілка освітян. Голова «Спілки освітян України» – доктор педагогічних наук, професор, директор Національного еколого-натуралістичного центру учнівської молоді Володимир Вербицький на сайті спілки повідомляє, що ця організація була створена з метою захисту прав і свобод всіх освітян, задоволення їхніх суспільних, економічних, соціальних, культурних, екологічних та інших інтересів, а також забезпечення захисту законних прав усіх вікових, національних верств населення. Товариство покликане захищати конституційні права та свободи як членів Спілки, так й інших громадян. Неозброєним оком видно, що у покликанні спілки значна частина дублюється з профспілкою працівників освіти та науки. Тим часом, відзначає В. Вербицький, ми повинні сприяти розбудові правової держави і становленню громадянського суспільства на засадах принципу верховенства права у територіальній громаді, формувати індивідуальну правову і політичну свідомість та культуру, а також розвивати професію вчителя та задовольняти захист прав і спільних інтересів членів організації та інших громадян (Афонін, Гонюкова, Войтович, 2006).

Перед Спілкою, як і перед означеною політичною силою, постають важливі та вкрай актуальні питання, такі як: реалізація світової стратегії сталого (збалансованого) розвитку в галузі освіти, сприяння організації і проведенню зустрічей, круглих столів, семінарів, виставок, фестивалів, форумів, надання консультацій, залучення експертів у галузі освіти і психолого-педагогічної науки. Загалом мета, завдання та інші покликання всіх наукових формувань практично ідентичні.

В преамбулах статутів досить прозоро натякується на «месійність» процесу. І це, скажемо відверто, досить обґрунтовано. 30 років наука за невеликими виключеннями у політичній царині мовчала! Мабуть через те, висловлюючись публіцистично, політики блукали між двох сосен. А може, вони (політики) усунули науку від «сірачої правди» щоб народ водити по «зеленій пустелі» поки не помре останній освітянин чи раб-науковець, а самі, тим часом, блудословили і збагачувалися, уникаючи відповідальності за входження економіки у чисельні кризи і т.п.?

Можна було б до цієї справи долучити Всеукраїнську федерацію учених, вони можуть підтримати ініціативу. Необхідно сказати, що це громадське об'єднання немало робить у розвитку науки, організації науково-практичних конференцій, практичній реалізації окремих державних проєктів особливо в регіональному плані.

Серед інших громадських об'єднань виділяються чисельні громадські академічні формування і серед них Академія економічних наук України. Академія має своєю метою сприяння розвитку фундаментальних та прикладних економічних наук для ефективного господарського становлення держави України шляхом консолідації інтелектуального потенціалу вчених, політиків, урядовців, керівників підприємств, фахівців народного господарства та захист спільних інтересів її членів.

Однією з громадських компонент політичної партії могла би виступати: «Спілка економістів України», як добровільна незалежна громадська організація українських вчених-економістів, наукових та інженерно-технічних працівників підприємств і установ різних галузей економіки, працівників державних органів та органів місцевого самоврядування, фінансових та банківських установ, викладачів, аспірантів та студентів вищих навчальних закладів економічного профілю, а також представників колективних членів.

Спільнота економістів щорічно проводить чисельні наукові конференції, економічних форумів, круглих столів та лекцій. Пропозиції, прогнози та рекомендації щодо питань економічної політики членів об'єднання надсилають Президенту України, комітетам Верховної Ради України, профільним міністерствам, відомствам та органам місцевого самоврядування. Також організація публікує звіти та видає наукові економічні збірники. Основна місія Спілки економістів України полягає у розв'язанні невідкладних проблем у сфері соціально-економічного розвитку країни; підвищенні її рівня конкурентоспроможності на світових ринках; подоланні системної кризи; та досягненні високих стандартів соціального захисту і рівня життя населення (Офіційний сайт Всеукраїнської спілки вчених-економістів).

З 2003 року президентом цієї організації є академік Академії економічних та Академії інженерних наук, «Заслужений економіст України» (1996) та член Координаційної ради Міжнародного союзу економістів В.В. Оскольський.

Загальна кількість членів спілки на теперішній час – 30 тис. осіб. У 2016 році до складу організації входили 3 Герої України, 9 академіків та членів-кореспондентів НАН України, 7 академіків галузевих національних академії наук, 21 академік Академії економічних наук України, 32 доктори економічних наук, 34 професори, 11 кандидатів наук, 11 Заслужених економістів України, 7 Заслужених діячів науки та техніки України, 1 Заслужений працівник транспорту України. Необхідно звернути увагу, що багато хто з них, мабуть, уже входять до тієї чи іншої політичної сили.

Звичайно, перелік громадських об'єднань від науки, освіти, економіки можна продовжувати, як ми відмічали, їх є більше 30-ти. Можна називати приклади їх активної діяльності, проте вони не впливають на формування державної політики, не можуть виступати у якості державного інструментарію розбудови національної економіки, формування ідеології, ін. Мабуть, новообраний Президент України теж не скористався науковими набутками громадських наукових формувань.

Практика і досвід минулих виборів показали, якщо сподобатися молоді і студентам (а науковці, професура вже давно чекають на таку ініціативу і зміни), можна досягнути не малих результатів. Крім цього, якщо інформувати про цю ідею у ЗМІ і . . . широкі верстви населення (наука ще не так багато замарана зловживаннями як галузеві, різношерсті українські політики), то перемога буде забезпечена!

У нинішні нелегкі для України часи, саме за науковцями, освітянами стоїть важлива відповідальність за те, аби виховати освічене, морально і духовно усвідомлене, відповідальне за себе і свою державу майбутнє покоління та конкурентоздатну економіку.

Виклики часу та реалії сучасності вимагають соціального, законодавчого захисту освітян, науковців, економістів, учнів, студентів, аспірантів та інших працівників цієї галузі. Саме відповідальність один за одного, взаємодопомога та освітянське братерство повинно бути поставленим за основу своєї діяльності та практичної роботи.

Лише спільна робота членів спілок освітян, економістів та науковців України разом з інтелігенцією та іншими зацікавленими академічними формуваннями, від рядового вчителя до видатного професора та академіка, дасть змогу змінити наявний стан справ у гуманітарній галузі та значно посилить місце науковця, педагога в суспільстві і державі.

В організації цього явища («науково-політичного вибуху»), щоб не втратити професійних орієнтирів, за для вивчення реакції громадськості варто було б у доступних суспільних ЗМІ, державних газетах опублікувати дискусійні статті з цієї тематики.

Мабуть, доцільно підготувати публікації науковців для інших гуманітарних та суспільних видань. Якщо оперативно зареєструвати партію в органах юстиції, можна буде зробити спробу висунення своїх людей до місцевих рад.

Висновки та перспективи подальших досліджень в даному напрямку. Отже, ідея створення партії науковців виправдана і, виходячи з кадрових та ресурсних можливостей, є обґрунтованою. Її покликання у політичному житті держави полягає в наступному: необхідно, насправді, сформулювати такий її склад, щоб в умовах свободи вибору зміг би з наукових позицій робити, все краще ніж вимагають від нього виборці та очікує держава, особливо в науковій сфері. Завдання полягає у тому, щоб створити відповідні осередки в регіонах та створити такі умови, при яких і люди теж хотіли б все зробити краще, аніж очікує від них наш політичний лідер чи безпосередній керівник, тобто науково обґрунтувати відповідні мотиваційні до творчої праці механізми.

Справді, тема створення політичної сили чи партії науковців, розвитку стратегії ефективного суспільства безкінечна, і про неї потрібно говорити. Новий Президент, нова влада, нові депутати повинні знати відповіді на нові запитання та виклики, яких перед ними обов'язково буде ставити народ. У цьому як раз полягає перспектива подальших розвідок з означеної теми.

Партія науковців та її участь у суспільному житті буде мати вплив на зміцнення державних устоїв, ефективність економіки при умові, якщо Президент та депутати Верховної Ради України, Кабінет Міністрів України будуть нести конкретну відповідальність за результати господарювання.

Створення Партії має стати «точкою» відліку до наукового оновлення держави, забезпечення Миру та, нарешті, входження України у ЄС і НАТО, відповідно рівноправним членом міжнародної співдружності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Андрушків, Б.М., Кузьмін, О.Є. (1997). *Основи менеджменту: методологічні положення та прикладні механізми*: Підручник для студентів та викладачів економічних спеціальностей вузів. 2-е видання, перероблене та доповнене. Тернопіль: Лілея, 292 с.

Андрушків, Б.М. (відп. ред.). (2008). *Економічна та майнова безпека підприємства і підприємництва. Антирейдерство*. Тернопіль: Терно-граф, 2008, 424 с.

Аузан, А. А., Крючкова, П. В. (2002). *Адміністративні бар'єри в економіці: інституційний аналіз*. М.: ИНП Суспільний договір.

- Афонін, Е., Гонюкова, Л., Войтович, Р.** (2006). *Громадська участь у творенні та здійсненні державної політики*. К.: Центр сприяння інституційному розвитку державної служби, 160 с.
- Білоус, А. О.** (1997). *Політико-правові системи. Світ і Україна*. К.: АМУПП, 198 с.
- Данилишин, Б. М., Микитенко, В. В.** (2008). *Феноменологічні альтернативи економічного зростання України*. У 2-х т. Т.1. К.: ЗАТ «Нічлава», 336 с.
- Закон України про політичні партії в Україні // Відом. Верховної Ради України. 2001. № 23. Ст. 118.
- Зельницький, А., Удовенко, П.** (2003). *Політичні партії і вибори (Довідник партійного працівника)*. К.: ІУЕП «Гарант квалі». ФКП «НДІСЕП» ВПЦ «Тираж», 600 с.
- Зульцбах, В.** (2006). *Основы образования политических партий*. М.: Европа, 312 с.
- Кирич, Н. Б., Андрушків, Б. М., Погайдак, О. Б.** (2014). Гібридна війна як метод реалізації агресивних планів. *Галицький економічний вісник*, №4 (47), 57–69 с.
- Кречмер, Г.** (1999). *Фракції, партії в парламенті*. К.: Заповіт, 300 с.
- Нідермайер, О.** (2001). Внутрішньопартійна демократія. *Політичні партії в демократичному суспільстві*. К., 126 с.
- Хімченко, О.** (2006). *Політичні партії і виборчий процес в умовах розбудови демократичного суспільства*: Навч. посіб. К.: ВД «Професіонал», 208 с.
- Шведа, Ю.** (2004). *Теорія політичних партій і партійних систем*: Навч. посіб. Л.: Тріада плюс, 528 с.
- Офіційний сайт Всеукраїнської спілки вчених-економістів [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://vsve.ho.ua>.

REFERENCES

- Andrushkiv, B. M., Kuzmin, O. Y.** (1997). *Principles of Management: methodological principles and mechanisms applied*. Ternopil: Lileay, 292 p. [in Ukrainian].
- Andrushkiv, B. M.** (Ed.). (2008). *Economic and property security of the enterprise and business. Anti-raiding*. Ternopil: Terno-graph, 424 p. [in Ukrainian].
- Auzan, A. A., Kryuchkov, P. V.** (2002). *Administrative barriers in the economy: institutional analysis*. Moscow: Social Contract. [in Ukrainian].
- Afonin, E., Gonyukova, L., Voitovich, R.** (2006). *Public participation in the creation and implementation of public policy*. K.: Center for Support to Civil Service Institutional Development, 160 p. [in Ukrainian].
- Bilous, A. O.** (1997). *Political and legal systems. World and Ukraine*. K.: AMUPP, 198 p. [in Ukrainian].
- Danylyshyn, B. M., Mykytenko, V. V.** (2008). *Phenomenological alternatives to Ukraine's economic growth*. In 2 volumes. K.: Nichlava CJSC, 336 p. [in Ukrainian].
- Zelnytsky, A., Udovenko, P.** (2003). *Political Parties and Elections (Party Employee Handbook)*. Q.: IUEP Qualification Guarantor. FC «NDISEP» of TPP «Tirazh», 600 p. [in Ukrainian].
- Zulzbach, W.** (2006). *Fundamentals of the formation of political parties*. M.: Europe, 312 p. [in Russian].
- Kyrych, N. B., Andrushkiv, B. M., Pogaydak, O. B.** (2014). Hybrid war as a method of implementing aggressive plans. *Galician Economic Bulletin*, №4 (47), 57–69 p. [in Ukrainian].
- Kretschmer, G.** (1999). *Factions, parties in parliament*. K.: Testament, 300 p. [in Ukrainian].
- Niedermaier, O.** (2001). *Internal Party Democracy. Political parties in a democratic society*. K., 126 p. [in Ukrainian].
- Himchenko, O.** (2006). *Political Parties and the Electoral Process in a Democratic Society*: Educ. tool. K.: VD Professional, 208 p. [in Ukrainian].
- Shweda, Y.** (2004). *Political Party and Party Systems Theory*: Educ. tool. L.: Triad plus, 528 p. [in Ukrainian].
- Official site of the Ukrainian Union of Scientists-Economists [Electronic resource]. Access mode: <http://vsve.ho.ua>.

UDC 364+371.134:364.62-057.87+64-322

Olena BARTOSH — Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Department of Sociology and Social Work, State University «Uzhhorod National University», 14 Universytetska Street, Uzhhorod, Ukraine, postal code 88000 (olena.bartosh@uzhnu.edu.ua)

ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-6733-5516>

ResearcherID: F-5853-2019 (<http://www.researcherid.com/rid/F-5853-2019>)

Rostyslav KOZUBOVSKYI — Candidate of Pedagogical Sciences, Department of Sociology and Social Work, State University «Uzhhorod National University», 14 Universytetska Street, Uzhhorod, Ukraine, postal code 88000 (rostyslav.kozubovskiy@uzhnu.edu.ua)

ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-9976-1931>

ResearcherID: G-9989-2019 (<http://www.researcherid.com/rid/G-9989-2019>)

Fedir SHANDOR — Doctor of Philosophical Sciences, Associate Professor, Head of Department of Sociology and Social Work, State University «Uzhhorod National University», 14 Universytetska Street, Uzhhorod, Ukraine, postal code 88000 (fedir.shandor@uzhnu.edu.ua)

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-0515-0596>

ResearcherID: H-2424-2019 (<http://www.researcherid.com/rid/H-2424-2019>)

Олена БАРТОШ — кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри соціології та соціальної роботи, ДВНЗ «Ужгородський національний університет», вул. Університетська, 14, Ужгород, Україна, індекс 88000 (olena.bartosh@uzhnu.edu.ua)

Ростислав КОЗУБОВСЬКИЙ — кандидат педагогічних наук, доцент кафедри соціології та соціальної роботи, ДВНЗ «Ужгородський національний університет», вул. Університетська, 14, Ужгород, Україна, індекс 88000 (rostyslav.kozubovskiy@uzhnu.edu.ua)

Федір ШАНДОР — доктор філософських наук, доцент, завідувач кафедри соціології та соціальної роботи, ДВНЗ «Ужгородський національний університет», вул. Університетська, 14, Ужгород, Україна, індекс 88000 (fedir.shandor@uzhnu.edu.ua)

FORMATION OF READINESS OF SOCIAL WORKERS-TO-BE FOR VOLUNTEERING WITH AT-RISK CHILDREN

Summary. The purpose of the research is to analyse and summarise the ideas of formation of social workers-to-be readiness for volunteering with at-risk children. The research methodology is based on the use of a number of methods: questionnaire, individual and group interview, observation (direct and indirect), testing, method of explanation and narration, method of conversation, interactive methods, the method of projects, trainings, case-study. The scientific novelty of the article consists in an attempt: to define criteria and indicators of readiness of social workers-to-be for volunteering with at-risk children; to substantiate the content, forms and methods of social workers-to-be training for volunteering with at-risk children; to reveal conditions of effectiveness of formation of readiness for volunteering in future social workers with at-risk children. Conclusions. The number of at-risk children has significantly increased

in Ukraine in recent years, thus the problem of finding effective methods and forms of educational work with them is actualised. The essence of volunteering has been clarified as a voluntary non-profit activity of persons-volunteers aimed at providing assistance to individuals in difficult living conditions. It is a universally recognised social work resource and is worth being used in social workers' training. The important role of volunteering in working with at-risk children has been proved as well as the necessity to involve the student youth in this type of work. The study was conducted at Uzhhorod National University with Social Work specialty students and took place in stages. Generalisation of results of the conducted experimental work demonstrate the significant increase of indicator of the level of formed readiness for volunteering with at-risk children in the experimental group. Positive insignificant changes took place in the control group. The results of statistical data processing proved the reliability of the study results.

Key words: at-risk children, conditions of training effectiveness, criteria and indicators of readiness, social workers-to-be, volunteering.

ФОРМУВАННЯ ГОТОВНОСТІ МАЙБУТНІХ СОЦІАЛЬНИХ ПРАЦІВНИКІВ ДО ВОЛОНТЕРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ З ДІТЬМИ ГРУПИ РИЗИКУ

Анотація. *Мета дослідження* – проаналізувати та узагальнити ідеї формування готовності майбутніх соціальних працівників до волонтерської діяльності з дітьми групи ризику. **Методологія дослідження** базується на використанні ряду методів: анкетування, індивідуального та групового інтерв'ю, спостереження (прямого та непрямого), тестування, методу пояснення та розповіді, методу бесіди, інтерактивних методів, методу проєктів, тренінгів, кейсів тощо. **Наукова новизна** дослідження полягає у спробі: визначити критерії та показники готовності майбутніх соціальних працівників до волонтерської діяльності з дітьми групи ризику; обґрунтувати зміст, форми та методи підготовки майбутніх соціальних працівників до волонтерської діяльності з дітьми групи ризику; виявити умови ефективності формування готовності до волонтерської діяльності з дітьми групи ризику. **Висновки.** В останні роки в Україні значно зросла кількість дітей групи ризику, що актуалізує проблему пошуку ефективних методів та форм навчальної роботи з ними. Волонтерство розглядається нами як добровільна некомерційна діяльність осіб-волонтерів, яка спрямована на надання допомоги індивідам у складних життєвих обставинах. Волонтерство – загальнонавчаний ресурс соціальної роботи і його варто використовувати у навчанні соціальних працівників. Доведено важливу роль волонтерської роботи в роботі з дітьми групи ризику, а також необхідність залучення студентської молоді до цього виду роботи. Дослідження проводилось в ДВНЗ «Ужгородський національний університет» зі студентами спеціальності «Соціальна робота» та проходило поетапно. Узагальнення результатів проведеної експериментальної роботи свідчить про значне підвищення показника рівня сформованої готовності до волонтерства з дітьми групи ризику в експериментальній групі. Позитивні незначні зміни відбулися в контрольній групі. Результати статистичної обробки даних підтвердили надійність результатів дослідження.

Ключові слова: діти групи ризику, умови ефективності підготовки, критерії та показники готовності, майбутні соціальні працівники, волонтерство.

Problem statement.

A closer look at the data indicates that in recent years the number of juvenile offenders, teenagers inclined to deviant behaviour has increased in Ukraine (Генеральна прокуратура України, 2017). Thus, the problem of finding effective ways for preventive work with them is actualised. Scientific research and practice provide confirmatory evidence that the vast majority of young people, who have committed either crime or offence, were referred to as the so-called «group of risk» at their childhood (J. J. McWhirter, B. T. McWhirter, E. H. McWhirter, & R. J. McWhirter, 2013). Consequently, this issue has caused much debate on organising and provision of appropriate educational work to this group of population.

The analysis of sources and recent researches.

The term «at-risk children» has been extensively used by domestic Ukrainian (Колісниченко, 2009; Харченко, Кальченко, Золотова, & Горенко, 2009) and foreign (Олиференко, Шульга, & Дементьева, 2008; Coleman & Hagell, 2007; Corrado, Roesch, Hart, & Gierowski, 2002; Moore, 2006) scientists whose views rest on the assumption that two aspects of risk are to be considered: 1) it is the risk to any society, because behaviour of such children is usually contrary to general norms and rules; 2) it is the risk to children themselves, a threat to their health, development and even life.

We are in favour of position of Dzhuzha, Vasylevych and Hida (2011) and ground our views on the assumption that children at risk: 1) are left without parental care; 2) reside in socially disadvantaged families; 3) have problems in the moral (sometimes physical or mental) development; 4) experience violations in social and psychological adaptation; 5) are characterised by the displays of deviant behaviour.

There is no reason to argue that working with these children is a long-term and complicated process, because of difficulties professionals meet with in changing the child's personality, who has experienced life difficulties, negative assessment of oneself and others; has suffered from various forms of violence; has been deprived of parental warmth and affection. Therefore, this category of children is to be supported with specially organised educational work. However, there is a lack of professionals in Ukraine for the work with at-risk children and, in our opinion, to solve this problem the advantages of the volunteering need to be used actively, involving the student youth, first and foremost, future social workers.

Volunteering is a universal human phenomenon existing in all cultures, at all levels of economic development, among the representatives of all genders and ages. Volunteering is an inexhaustible source of civic education, an effective form of work with young people, enabling them to realise themselves in serving the society and stimulate future professional growth and development. It is a universally recognised social work resource and is worth of being used in social workers' training.

Various aspects of volunteering have been covered in the works of the Ukrainian and foreign scientists. Hrynkov (2015) and Hryshchenko (2018) consider current trends of volunteering movement in Ukraine.

Aleksieienko, Danilova, Kononchuk and Kunytsia (2015), Rudiakievych (2004) put forward the view on urgency of students volunteering, offer practical recommendations for its organisation, and emphasize the great educational potential of volunteering.

K. Sydorenko (2013) analyses administrative and legal aspects of volunteering in Ukraine, reveals the content, main directions and principles of volunteering, clarifies the essence of state policy in volunteering.

Scientific researches of Boiko and Voievodina (2009), who examine volunteering of students in social work context, emphasizing the lack of formation of the volunteering models in higher educational institutions, is in line with the issue of our research.

We cannot but agree with the position of Holovanova and Hapon (1996), who consider volunteering in social work as a phenomenon of a civilised society. Indeed, the strategic goal of the Ukrainian society transformation is to build a social-legal civilised state. The realisation of this goal is closely linked with the formation of a civil society, an integral element of which is the so-called third sector – volunteer organisations as special unions of citizens.

Having the possibility to study directly social work in foreign countries while implementing projects on mastering the social workers' training in Ukraine (International Renaissance Foundation: Publication of e-journal «Social Work in Ukraine and Abroad»; Tempus-Tacis project JEP-10243-96: Establishing the Social Work Department at Uzhhorod University; Tempus EU project NP-21007-2000: National Network of Educational Institutions in Social Work; Tempus EU project 144562-TEMPUS-2008-UK-JCPR: Advancing the Three Cycle System in Social Work Education in Six Countries; Projects of Cooperating Netherlands Foundations for Central and Eastern Europe: Adaptation and Integration of Children and Youth with Limited Abilities into Society), we fully share the opinion of Liakh (2009) that the main feature of volunteering in Ukraine is the predominance of the youth involved in the work of volunteers in the social sphere. Liakh (2012, p. 227–237) pays special attention to the organisation of student volunteering in higher educational institutions and characterises different groups of volunteers.

Despite the considerable interest of scientists to the issue of volunteering, there is insufficient research on volunteers' training to the work with such a specific category as at-risk children.

The purpose of the article is to reveal the peculiarities of formation of readiness of social workers-to-be for the volunteering with at-risk children. To achieve the aim we defined the following **tasks** to be solved: 1) to define criteria, levels and indicators of readiness of social workers-to-be for the volunteering with at-risk children; 2) to substantiate methods and forms of social workers-to-be training for the volunteering with at-risk children; 3) to reveal conditions of effectiveness of formation of the student youth readiness for the volunteering with at-risk children.

Statement of the basic material. In defining the criteria and indicators of readiness of social workers-to-be for the volunteering with at-risk children, we primarily relied on the content characteristics of the very concept of «readiness». On the basis of generalisation of the results of scientific literature analysis (Chervonenko, 2018) the consensus view seems to be that the readiness of a social worker-to-be for the volunteering with at-risk children is defined as a personal condition, which involves the subject and the structure of action, constant focus of consciousness on its successful implementation. Our view rests on the assumption that it includes various types of motives focused on awareness of tasks, models of probable behaviour, built according to available professional knowledge, determining the ways of activity, assessing the possibilities in their correlation with possible future difficulties and the need to achieve a certain positive result.

In the context of our study in the structure of readiness, we distinguish between:

– psychological readiness – implies: 1) the presence of positive motivation to work with at-risk children; 2) the willingness to find certain positive qualities in each individual to rely on them in the further work in the process of volunteering. It is a positive setting on cooperation and building of trustful relationship while helping at-risk children;

– theoretical readiness – is characterised by knowledge possession on: 1) deviative behaviour; 2) peculiarities of it displays in the youth environment, the reasons for such behaviour performed; 3) psychological and pedagogical principles, content and process of volunteering with at-risk children;

– practical readiness – testifies to the formation of skills and abilities on organising of volunteering with at-risk children, as well as skills and abilities of using different forms, means and methods of this work.

Thus, we consider it possible to define the criteria of readiness of social works-to-be for volunteering with at-risk children (Table 1.).

Table 1. Criteria of readiness of social works-to-be for volunteering with at-risk children

Criteria	Indicators
value-motivational	deep interest in the problems of at-risk children, willingness to help them, understanding the need for volunteering;
cognitive	specific knowledge possession (deviations in behaviour, their causes; the content of educational preventive work, forms and methods of its implementation; characteristics of volunteering with at-risk children);
technological	demonstration of projective, constructive, organisational, communicative, gnostic skills;
subjective	ability to establish partnership relations, to intensify personal and potential resources of at-risk children, to organise volunteering taking into account individual psychological characteristics of an individual.

Under the level of readiness we understand the degree of formation of main indicators of certain criterion (Table 2.).

Table 2. Levels of readiness of social works-to-be for volunteering with at-risk children

Level	Indicators
high	<ul style="list-style-type: none"> – deep interest in the theory and practice of volunteering; a clear need for volunteering with at-risk children (value-motivation criterion); – full grasp of «at-risk children» phenomenon, deviations in behaviour and their causes; possession of knowledge on basics of correction and prevention, their types and forms in the process of volunteering (cognitive criterion); – well-developed projective, constructive, organisational, communicative, gnostic skills (technological criterion); – ability to: quickly establish productive partnership at the professional level; intensify personal and potential resources of the social work object; organise volunteering with taking into account of psychological characteristics of individuals who are the social work objects (subjective criterion).
average	– demonstration of all the above mentioned indicators, but with the lack of clear displays.
low	– absence of the majority of the above mentioned indicators, or their fragmentary, situational displays.

We carried out the experimental work with 52 social work baccalaureate students of Uzhhorod National University:

- 27 students formed control group (CG): 7 boys and 20 girls of the 2013–2017 enrolment;
- 25 students formed experimental group (EG): 13 (5 boys and 8 girls) students of the 2014–2018 enrolment and 12 (3 boys and 9 girls) students of the 2015–2019 enrolment.

We conducted the experimental work in stages:

- 1) defined the initial level of formed readiness of social workers-to-be for volunteering with at-risk children and processed the data obtained;
- 2) provided the learning procedure to students aimed at formation and raising the level of their readiness of volunteering with at-risk children;
- 3) defined the level of formed readiness of social workers-to-be for volunteering with at-risk children at the end of experiment;
- 4) substantiated the statistical validity of the experiment results.

We repeated the stages of the experimental work with each enrolment. The data were processed by SPSS Statistics Version 17.0 and the results were generalised.

At the first stage, to define the initial level of formed readiness of students for the volunteering with at-risk children we developed a questionnaire, which included the following questions: 1. What is volunteering about? 2. Have you ever volunteered? 3. Would you like to help people while volunteering? 4. What could induce you to participate in volunteering? 5. What kind of volunteering would suit you? 6. Does volunteering contribute to the professional development of a social worker? 7. Would it be useful to include volunteer practice into the curriculum of social workers training as a special type of practice? 8. Is special theoretical training of students for volunteering needed?

We supplemented and refined information obtained after conducting the questionnaire survey, using other research methods:

- individual and group interviews with students and experimental situations (while students participation in various charitable events with: Gypsy children, children with disabilities, orphans) to identify their real attitude towards volunteering and willingness to work as volunteers with at-risk children;

- observation (direct and indirect) of students' behaviour during their participation in various volunteering activities (indicators: the ability to properly identify the needs of clients, awareness of importance of the work performed, teamwork skills, responsibility in the volunteering process, creative attitude to the work performed, assessment of personal activities);

- testing to identify individual and professional qualities necessary for the performing of effective volunteering (tests: «Can you communicate?», «What kind of listener are you?», «Compatibility of characters», «Emotional barriers in communication», «Your style of communication», «Self-assessment of personality», «How tolerant are you?», «Are you objective in evaluating the others?», «Are you inclined to risks?», etc.);

- analysis of students' activity results (the students prepared paperworks: «At-risk children: who are they?», «My attitude to volunteering», etc.).

The conducted questionnaire survey revealed that:

- about 30 % of students (some of them being secondary school students) attended volunteering actions. They worked with children deprived of parental care, with children with disabilities, with the elderly, with war veterans. They took part in volunteering activities directed on fighting tobacco smoking or / and alcohol / drug misuse. They took care of anonymous graves, cleaned up the town, etc. However, this work was not systematic.

- more than 90 % of students expressed their willingness to be engaged in volunteering activities;

- about 75 % of students preferred performing volunteering with children.

At the same time, far from all the students were familiar with main principles of volunteering and the specifics of volunteering with at-risk children, and, accordingly, demonstrated the low level of readiness for this activity.

The results of conducted at the first stage research demonstrated that the vast majority of students, both from EG and CG, showed low level, rarely – average level, and very rarely – high level of formed readiness for volunteering with at-risk children (Table 3.).

Table 3. Levels of formed readiness of students for volunteering with at-risk children at the beginning of experiment

Criteria	Level					
	high		average		low	
	CG	EG	CG	EG	CG	EG
value-motivational	18%	16%	41%	44%	41%	40%
cognitive	4%	0%	15%	24%	81%	76%
technological	0%	0%	7%	8%	93%	92%
subjective	0%	0%	4%	8%	96%	92%

Consequently, the expediency of formation of students' readiness for volunteering with at-risk children was obvious.

The second stage of experimental work envisaged the formation of readiness of EG students for volunteering with at-risk children. Methods used at this stage:

- explanation and narration supplemented with appropriate illustrations (photographs, fragments of films) to theoretically acknowledge students with various aspects of work with at-risk children and the basics of volunteering;
- conversation, heuristic (Socratic) conversation, which facilitated the activation of cognitive activity of students;
- interactive (role-playing and business games «I am a social worker», «Interaction of social institutions in the work with children deprived of parental care»);
- projects («establishing of a leisure centre for at-risk children», «holding the St.Nicholas holiday for children-orphan»);
- trainings («Self-confidence», «Constructive communication», «Offended children: how to help them?», «Team work», etc.);
- excursions to orphanages, rehabilitation centres, shelters, etc;
- case-study – analysis of interesting cases with at-risk children (real life, presented in the mass media) and examples of volunteering; during discussions students expressed their own views on the problem, suggested ways to solve it.

At this second stage we provided the learning procedure to EG students aimed at formation and raising the level of their readiness for volunteering with at-risk children. It involved their purposeful theoretical and practical training, introductory volunteering practice, participation in out-of-class activities, scientific researches.

EG and CG students obtained knowledge on: «Introduction to Social Work Specialty», «History of Social Work», «The System of Social Institutions and Services in Ukraine», «Fundamentals of Psychology and Pedagogics for Social Workers», «Social Work Theory and Practice», «Social Work with At-risk Children» and others.

EG students obtained deeper knowledge on volunteering taking the course developed by Liakh, Bondarenko, Zhuravel, Serheieva, Spirina and Tymoshenko (2012) (Table 4.).

Table 4. «Management of volunteering groups from A to Z» course

Sections	Themes
Section 1. Theoretical basis of volunteering	Genesis of volunteer movement in domestic and foreign practice
	Classification of volunteer groups
	Motivation for volunteering
	Ethical principles of volunteering
Section 2. Provision of activities of volunteer groups	Conditions for providing activities for volunteering groups
	Developing a volunteering programme: determining the need of organisation in volunteers; development of an information package on the content of volunteering; analysis of resources needed to support volunteering; making a list of requirements for a volunteer; developing a structure for volunteering time accounting; development of a cooperation agreement between a volunteer and an organisation; planning a volunteering campaign; selection of volunteers
	Organisation of volunteering: preparing of volunteers for work: technology of orientation of volunteers; technology of instructing performing; supervision of activities of volunteers;
	Forms of recognition of work of volunteers;
	Monitoring and evaluation of activity of volunteers
Section 3. Training of coordinators of activities of volunteering groups	Functions of a coordinator of activities of volunteering groups
	Features of conducting a social-educational training
	Training programme for volunteering groups coordinators
	Successful volunteer practices

During the introductory practice EG and CG students get acquainted with practical activities of social institutions that work with at-risk children. EG students additionally participated in volunteering practice, which included: activities aimed at prevention of deviant behaviour among children and the youth; individual and group work with at-risk children at placements (in Uzhhorod: NGO «Dolya» («Fate»), Rehabilitation Centre «Doroha Zhyttya» («Road of Life»), Centre for Social Services for the Youth, secondary schools) and summer health camps where students co-worked with students-volunteers from other countries (the USA, Germany, Hungary).

Within the framework of «16 Days Against Violence» action, EG and CG students in cooperation with practical social workers performed educational activities with pupils of Uzhhorod secondary schools, Uzhhorod Hungarian Gymnasium, in the Charity Fund «Nova Simya» («New Family») to prevent violence and interethnic conflicts in the youth environment. EG and CG students joined the action «Choose Health – Save Your Life», spread posters, leaflets and booklets among the Uzhhorod youth containing explanations about the harm from alcohol, drugs, and tobacco. EG and CG students also participated in topic-oriented discussions on healthy lifestyle with town school pupils, accompanied by video films demonstration. The monthly street raids «Children of the Streets» aimed at supporting at-risk children, carried out together with practical social workers, became traditional, as well as the activities at Child's Day, New Year's Day, St. Nicholas Day. Students initiated and conducted excursions for at-risk children to interesting places of Uzhhorod (Zakarpattia, Ukraine) and Mukachevo (Zakarpattia, Ukraine), to museums and castles, to health centre «Voevodyno», other places of interest. They also helped pupils who had difficulties with studying, providing assistance in preparing their homework on the basis of Uzhhorod NGO «Dolya» («Fate»).

EG students were also actively involved in scientific-research work raising their interest in volunteering activities: studied the problem of street children; conducted surveys on understanding of volunteering activities; participated in the development / implementation of various projects; prepared presentations, thematic photo sessions, films; presented speeches at scientific conferences and seminars.

Within the framework of international projects implementation at Social Work Department of Uzhhorod National University EG students had the opportunity to:

- join lectures and practicals of lecturers from the University of Ljubljana (Slovenia) and Kyiv-Mohyla Academy (Ukraine) on «Methods of Studying the Personality of At-risk Children», «Humanistic Foundations of Children Up-brining», «Fairy-tale Therapy and the Basics of Theatricalisation», «Medical and Social Aspects of Educational Work with Adolescents Inclined to Deviant Behaviour», «Technologies of the Volunteering with At-risk Children», «Healthy Lifestyle», «Basics of Constructive Communication», «Basics of Psychodiagnostics», «Animation as Volunteering Activity Technology», etc. (Tempus EU project);

- attend practical lessons «Activities of Students-Volunteers in the USA», conducted by a lecturer from the University of Utah, the USA (TOUCH project – Take One Ukrainian Child Hand. Having started in 2001, the project is aimed at providing support (moral, physical, material) to orphans deprived of parental care, living either in boarding schools or child homes of a family type in Zakarpattia (Ukraine). American volunteers (project participants) have been raising funds in the USA for the needs of children (toys, clothes, educational and technical equipment, repair of buildings, etc.) for many years. Then together with the Ukrainian students-volunteers visit children institutions and distribute funds. Each summer the project participants organise summer camps for children of the target group, where Uzhhorod National University students-volunteers – future social workers co-work with the American volunteers);

- join individual and group activities aimed at helping children with disabilities to overcome the existing isolation in a society through the establishment of friendly relations with friends-volunteers and the organisation of free communication during various activities («The Buddy Project – It Takes Two», supported by Carpathian Foundation Ukraine with financial assistance of Skanfonds, the Netherlands);

- acquainted with the activities of social institutions in Darmstadt, Germany – 12 students;

- pass volunteer training programme in Hungary – 2 students;

- participate in an international volunteer action on social work in Turkey – 3 students;

- take part in the international conference in Slovakia and Hungary – 5 students.

At the third stage of experimental work, we defined the level of formed readiness of EG and CG students for volunteering with at-risk children again. Generalisation of results of the conducted experimental work showed the significant increase of indicators in the level of formed readiness for volunteering with at-risk children in the EG. Positive, but insignificant changes, took place in the CG too (Table 5.).

Table 5. Levels of formed readiness of students for volunteering with at-risk children at the end of experiment

Criteria	Level					
	high		average		low	
	CG	EG	CG	EG	CG	EG
value-motivational	30%	60%	44%	24%	26%	16%
cognitive	4%	12%	33%	72%	63%	16%
technological	0%	12%	30%	64%	70%	24%
subjective	0%	16%	30%	68%	70%	16%

Let's consider in more detail the generalised results of experimental work, which allow revealing the changes in the levels of formed readiness of social workers-to-be for volunteering with at-risk children of CG and EG. The indicator of the individual level of readiness (ILR) of the i -th student is calculated by the formula (1): $ILR_i = C_i + VM_i + T_i + S_i$ (1), where C_i, VM_i, T_i, S_i – are the norm values of the corresponding value-motivational, cognitive, technological and subjective components. The defining of level of the formed readiness for volunteering is estimated on such a scale (maximum 4 points): high level – 2.71 – 4 points, average – 1.31 – 2.7, low – 0 – 1.3. For the dynamics of changes in the formed readiness levels, which is the result of the experimental work see Table 6.

Table 6. Changes in the levels of formed readiness of social workers-to-be for volunteering with at-risk children during experimental work in CG and EG

Criteria	Level at the beginning of experiment						Level at the end of experiment					
	high		average		low		high		average		low	
	CG	EG	CG	EG	CG	EG	CG	EG	CG	EG	CG	EG
value-motivational	5	4	11	11	11	10	8	15	12	6	7	4
	18%	16%	41%	44%	41%	40%	30%	60%	44%	24%	26%	16%
cognitive	1	0	4	6	22	19	1	3	9	18	17	4
	4%	0%	15%	24%	81%	76%	4%	12%	33%	72%	63%	16%
technological	0	0	2	2	25	23	0	3	8	16	19	6
	0%	0%	7%	8%	93%	92%	0%	12%	30%	64%	70%	24%
subjective	0	0	1	2	26	23	0	4	8	17	19	4
	0%	0%	4%	8%	96%	92%	0%	16%	30%	68%	70%	16%

We conduct the statistical processing of the results of diagnostic sections in the CG and EG according to the following algorithm. On the basis of the criterion χ^2 for independent samples we prove, that: 1) the levels of readiness of students of CG and EG do not significantly differ at the beginning of the experiment; 2) the levels of readiness of students of CG and EG significantly differ after the conducted experiment.

1. Based on the data of the table 1. (at the beginning of experiment) we test the null hypothesis $H_0: p_{1i} = p_{2i}$ ($i = 1, 2, 3$), with the alternative hypothesis $H_1: p_{1i} \neq p_{2i}$ for at least one of the three categories. To test this hypothesis, the calculation of the values of the statistics of the criterion χ^2 has been carried out

by the formula (2): $\chi^2 = \frac{1}{n_1 \cdot n_2} \cdot \sum_{i=1}^c \frac{(n_i \cdot O_{2i} - n_2 \cdot O_{1i})^2}{O_{1i} + O_{2i}}$, (2), where n_1, n_2 is the dimension of samples, O_{1i}, O_{2i} ($i = 1, 2, 3$) – frequency of CG and EG by categories.

The calculation of the estimated value of statistics χ_p^2 :

$$\chi_p^2 = \frac{1}{27 \cdot 25} \cdot \left(\frac{(27 \cdot 0 - 25 \cdot 1)^2}{1 + 0} + \frac{(27 \cdot 6 - 25 \cdot 4)^2}{4 + 6} + \frac{(27 \cdot 19 - 25 \cdot 22)^2}{22 + 19} \right) = 1,54.$$

For $\alpha = 0,05$ and the number of degrees of freedom $\nu = c - 1 = 2$ the critical value of the statistics of the criterion $\chi_K^2 = 5,99$. Since $\chi_P^2 < \chi_K^2$, according to the rule of decision making, the results obtained do not give grounds for the rejection of the null hypothesis. In other words, the levels of formed readiness of students in CG and EG at the beginning of the experiment do not significantly differ.

2. Similarly, according to the data of the table 1. (at the end of experiment) we test the null hypothesis $H_0: p_{1i} = p_{2i}$ ($i = 1, 2, 3$), with the alternative hypothesis $H_1: p_{1i} \neq p_{2i}$ for at least one of the three categories. To test this hypothesis, the calculation of the values of the statistics of the criterion χ^2 has been carried out by the formula (2).

The calculation of the estimated value of statistics χ_P^2 :

$$\chi_P^2 = \frac{1}{27 \cdot 25} \cdot \left(\frac{(27 \cdot 4 - 25 \cdot 1)^2}{1+4} + \frac{(27 \cdot 17 - 25 \cdot 9)^2}{9+17} + \frac{(27 \cdot 4 - 25 \cdot 17)^2}{17+4} \right) = 12,25$$

For $\alpha = 0,05$ and the number of degrees of freedom $\nu = c - 1 = 2$ the critical value of the statistics of the criterion $\chi_K^2 = 5,99$. Since $\chi_P^2 > \chi_K^2$, according to the rule of decision-making, the null hypothesis with the probability of 0,95 is rejected and the alternative hypothesis is adopted. In other words, the levels of formed readiness of students of CG and EG significantly differ after the conducted experiment.

Consequently, the results of statistical data processing prove the reliability of the results of the study.

Conclusions.

Thus, on the basis of empirical data obtained as a result of survey conducted:

1. The criteria and indicators of readiness for volunteering with at-risk children have been defined: value-motivational, cognitive, technological, and subjective.
2. The content, forms and methods of social workers-to-be training for volunteering with at-risk children (explanation, narration, illustration, conversation, role and business games, discussions, case-method, excursions, development and participation in projects) have been substantiated.
3. Conditions of effectiveness of formation of readiness for volunteering with at-risk children have been revealed: combination of theoretical, practical training and scientific-research work; volunteering practice; formation of interest in the problem of volunteering with at-risk children.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Алексєєнко, Т. Ф., Данілова, А. П., Конончук, А. І., Куниця, Т. Ю.** (2015). *Доброчинна діяльність школярів*. Ніжин: ПП Лисенко М. М., 104 с.
- Бойко, Г., Воєводіна, Я.** (2009). Залучення до волонтерської діяльності як форма організації соціальної роботи серед студентів вищих навчальних закладів. *Соціальна перспектива і регіональний розвиток*, 3, 94–103.
- Генеральна прокуратура України.** (2017). *Про осіб, які вчинили кримінальні правопорушення*. Режим доступу https://www.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?dir_id=113283&libid=100820#
- Голованова, Т.П., Гапон, Ю.А.** (1996). *Волонтерство в соціальній роботі як феномен цивілізованого суспільства*. Запоріжжя: ЗДУ, 225 с.
- Гриньков, С. О.** (2015). Сучасні тенденції волонтерського руху в Україні. *Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна»*, 10, 14–16.
- Грищенко, Н. І.** (2018). Волонтерський рух в сучасній Україні як стратегія розвитку молодіжного лідерства. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*, 2 (38), 73–78.

- Джу́жа, О. М., Васи́левич, В. В., & Ги́да, О. Ф.** (2011). *Профілактика злочинів*. Київ: Атіка, 720 с.
- Колісніченко, В. В.** (2009). *Підготовка майбутніх працівників правоохоронних органів до роботи з підлітками «групи ризику»* (дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 – Теорія і методика професійної освіти). Херсон, 260 с.
- Лях, Т. Л.** (2009). *Соціально-педагогічна діалогічна студентська волонтерська група* (автореф. дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.05 – Соціальна педагогіка). Луганськ, 20 с.
- Лях, Т. Л.** (Упорядн.), **Бондаренко, З. П., Журавель, Т. В., Сергеева, К. В., Спіріна, Т. П., & Тимошенко, Н. Є.** (2012). *Менеджмент волонтерських груп від А до Я*. Київ: Версо-04, 288 с.
- Олиференко, Л. Я., Шульга, Т. И, & Дементьева, И. Ф.** (2008). *Социально-педагогическая поддержка детей группы риска* (5-е изд., доп). Москва: Академия, 256 с.
- Рудякевич, Т. О.** (Упорядн.) (2004). *Організація волонтерського руху у вищих навчальних закладах: діагностичний інструментарій*. Житомир: ЖДУ, 20 с.
- Сидоренко, К. О.** (2013). *Адміністративно-правове регулювання волонтерської діяльності в Україні* (автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.07 – Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право) Запоріжжя, 18 с.
- Сикорская, Л. Е.** (2011). *Педагогический потенциал добровольческой деятельности в социализации студенческой молодежи* (автореф. дис. ... док. пед. наук: 13.00.01 – общая педагогика, история педагогики и образования. Елец, 41 с.
- Харченко, С. Я., Кальченко, Л. В., Золотова, Г. Д., & Горенко, С. В.** (2009). *Соціально-педагогічна робота з дітьми групи ризику*. Луганськ: Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 145 с.
- Червоненко, К.** (2018). Зміст і структура готовності майбутніх соціальних працівників до організації волонтерської діяльності учнівської молоді. *Соціальна робота та освіта*, 1 (5), 79–87.
- Coleman, J., & Hagell, A.** (2007). *Adolescence, risk and resilience*. New Jersey: John Wiley & Sons, 205 p.
- Corrado, R. R., Roesch, R., Hart, S. D., & Gierowski, J. K.** (Eds.). (2002). *Multi-problem violent youth: A foundation for comparative research on needs, interventions and outcomes*. NATO Science Series, I: Life and behavioural sciences. Vol. 324. Amsterdam: IOS Press, 346 p.
- McWhirter, J. J., McWhirter, B. T., McWhirter, E. H., & McWhirter, R. J.** (2013). *At-risk youth: a comprehensive response: for counselors, teachers, psychologists, and human service professionals* (5th edition). Belmont, CA: Brooks/Cole, Cengage Learning, 428 p.
- Moore, K. A.** (2006). Defining the Term «At Risk». *Child Trends. Brief Research-to-Results*, 12, C. 1-3.

REFERENCES

- Aleksieienko, T.F., Danilova, A.P., Kononchuk, A. I., & Kunytsia, T.Yu.** (2015). *Dobrochynna diialnist shkoliariv* [Charitable activity of school children]. Nizhyn: PP Lysenko M. [in Ukrainian].
- Boiko, G. & Voievodina, Y.** (2009). Zaluchennia do volonterskoi diialnosti yak forma orhanizatsii sotsialnoi roboty sered studentiv vyshchychk navchalnykh zakladiv [Involvement in volunteering as a form of social work organisation among the students of higher educational establishments]. *Sotsialna perspektyva i rehionalnyi rozvytok – Social Perspective and Regional Development*, 3, 94-96. [in Ukrainian].
- Chervonenko, K.** (2018). Content and structure of future social workers' readiness to organize volunteer activity. *Social work and education*, 1 (5), 79–87. doi: 10.25128/2520-6230.18.1.8. [in Ukrainian].
- Coleman, J., & Hagell, A.** (2007). *Adolescence, risk and resilience*. New Jersey: John Wiley & Sons.
- Corrado, R. R., Roesch, R., Hart, S. D., & Gierowski, J. K.** (Eds.). (2002). *Multi-problem violent youth: A foundation for comparative research on needs, interventions and outcomes*. NATO Science Series, I: Life and behavioural sciences. Vol. 324. Amsterdam: IOS Press.
- Dzhuzha, O., Vasylevych, V., & Hida, O.** (2011). *Profilaktyka zlochyniv* [Crime Prevention]. Kyiv: Atika. [in Ukrainian].

Holovanova, T. P., & Hapon, Y. A. (1996). *Volonterstvo v sotsialnii roboti yak fenomen tsyvilizovanoho suspilstva* [Volunteering in social work as a phenomenon of a civilized society]. Zaporizhzhia: Zaporizhzhia State University. [in Ukrainian].

Hrynkov, S. O. (2015). Suchasni tendentsiyi volonterskoho rukhu v Ukraini [Current trends of the volunteer movement in Ukraine]. *Collection of scientific works of Khmelnytsky Institute of Social Technologies of University «Ukraine»*, 10, 14-16. [in Ukrainian].

Hryshchenko, N. I. (2018). Volonterskyi rukh v suchasniy Ukraini yak stratehiya rozvytku molodizhnogo liderstva [Volunteer Movement in Modern Ukraine as a Strategy for Youth Leadership Development]. *National Technical University of Ukraine Journal. Political Science. Sociology. Law*, 2 (38), 73–78. [in Ukrainian].

Kharchenko, S. Y., Kalchenko, L. V., Zolotova, H. D., & Horenko, S. V. (2009). *Sotsialno-pedahohichna robota z ditmy hrupy ryzyku* [Social-pedagogical work with children at risk]. Luhansk: Publishing House of Luhansk National University named after Taras Shevchenko. [in Ukrainian].

Kolisnichenko, V. V. (2009). *Pidhotovka maibutnykh pratsivnykyv pravoohoronnykh orhaniv do roboty z pidlitkamy «hrupy ryzyku»* [Training of future law enforcement officers for the work with teenagers of the «group of risk»]. (Candidate's thesis). Zaporizhzhia. [in Ukrainian].

Liakh, T. L. (2009). *Sotsialno-pedahohichna diialnist studentskykh volonterskykh hrup* [Social-pedagogical activity of student volunteer groups]. (Extended Abstract of Candidate's Thesis). Luhansk. [in Ukrainian].

Liakh, T. L. (Ed.), Bondarenko, Z. P., Zhuravel, T. V., Serheieva, K. V., Spirina, T. P., & Tymoshenko, N. Ye. (2012). *Menedzhment volonterskykh hrup vid A do Ya* [Management of volunteering groups from A to Z]. Kyiv: Verso-04, 288 p. [in Ukrainian].

McWhirter, J. J., McWhirter, B. T., McWhirter, E. H., & McWhirter, R. J. (2013). *At-risk youth: a comprehensive response: for counselors, teachers, psychologists, and human service professionals* (5th edition). Belmont, CA: Brooks/Cole, Cengage Learning.

Moore, K. A. (2006). Defining the Term «At Risk». *Child Trends. Brief Research-to-Results*, 12, 1-3.

Olifirenko, L. Y., Shulga, T. I., & Dementieva, I. F. (2008). *Sotsialno-pedahohycheskaia podderzhka detei hrupy ryska* [Social-pedagogical support of children of risk group]. Moscow: Akademiya. [in Ukrainian].

Prosecutor General's Office of Ukraine. (2017). *Pro osib, yaki vchynyli kryminalni pravoporushennya* [On persons who have committed criminal offenses]. Retrieved from https://www.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?dir_id=113283&li-bid=100820# [in Ukrainian].

Rudiakevych, T. O. (Ed.) (2004). *Orhanizatsiia volonterskoho rukhu u vyshchykh navchalnykh zakladakh: diahnozychnyi instrumentarii* [Organization of volunteer movement in higher educational institutions: diagnostic toolkit]. Zhytomyr: Zhytomyr State University. [in Ukrainian].

Sikorskaya, L. Ye. (2011). Pedagogicheskiy potentsial dobrovolcheskoy deyatelnosti v sotsializatsii studentcheskoy molodezhi [Pedagogical potential of volunteering in the socialisation of students]. (Extended Abstract of Candidate's Thesis). Yelets. [in Russian].

Sydorenko, K. O. (2013). Administratyvno-pravove rehuliuвання volonterskoi diialnosti v Ukraini [Administrative and legal regulation of volunteering in Ukraine]. (Extended Abstract of Candidate's Thesis). Zaporizhzhia. [in Ukrainian].

UDC 37.01(477):37 (091).

Zoriana HNATIV – Sc. D. (Philosophy), Doctoral student of Pedagogy, Chair Associate Professor of Chair of Teshnique of Musical Edukation and Conducting, Drohodych Ivan Franko State Pedagogical University, 82100, Ivan Franco street, 11, Drohobych, Lviv region (Gnativz@ukr.net)

ORCID ID: 0000-0002-8321-2767

Зоряна ГНАТІВ – кандидат філософських наук, доцент кафедри методики музичного виховання і дирижування, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, 82100, вул. І. Франка, 11, м. Дрогобиш, Львівська обл. (Gnativz@ukr.net)

DOMESTIC EDUCATIONAL ORIENTATIONS ACCORDING TO THE HISTORICAL PROCESSES OF THE EUROPEAN UNION

Summary. In the article the attention is paid to understanding the historical formation of the European Union, its aims, goals, values, experience and, accordingly, the dissemination of complex knowledge about Europe and the awareness of belonging to the underlying processes and events that happen around. In the context of the issues raised highlighted the importance of universal principles in the development of modern civilization, the education of the nation, in a fair and democratic principles of modernization of our state, the responsibility of every official and every citizen, raising the cultural level and it means adapting national practical teaching practice in accordance with modern European education development, reform of higher education in understanding its purpose – investments into the person, the importance of the humanitarian component in education process of higher education and socio-emotional learning, aesthetic education as an essential component in the formation of the modern educated European persons and prestigious competitive countries. **Purpose of the research** – coverage of historical and contemporary transformation of educational processes of the European Union and the search of the national education guidelines. **Theoretical and methodological basis of work** provide the scientific achievements and practices on the history, pedagogy, cultural studies, policy, using pedagogical and philosophical approach. **The scientific novelty** of the article consists in determined by the fact that it attempts to analyze the modern condition of the educational environment, educational practices, educational orientations according to historical development processes of the European Union to understand the implementation of promising educational future. On the basis of the study made the following **conclusions**. Successful implementation of the course of European integration, as one of the main priorities of our state, the analysis of European educational practices to search for optimal ways to reform and improve the Ukrainian system of education requires adequate understanding of key historical processes taking place in the EU and in Europe generally. On the driving forces of humanity is very strongly influenced by the ideological, values-based coordinates-the regulators of human behavior, so the cultural component is a priority topic of our further scientific research.

Key words: higher education, aesthetic education, the European Union, European integration, history, education, educational practices, higher education reform, values, EdCamp Ukraine

ВІТЧИЗНЯНІ ОСВІТНІ ОРІЄНТИРИ ВІДПОВІДНО ДО ІСТОРИЧНИХ ПРОЦЕСІВ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Анотація. У статті звернена увага на розуміння історичного становлення Європейського Союзу, його мети, цілей, цінностей, досвіду і, відповідно до цього – поширення комплексних знань про Європу та усвідомлення причетності до глибоких процесів і подій, які відбуваються навколо. В контексті піднятої проблеми наголошується на важливості загальнолюдських принципів у розбудові сучасної цивілізації, на освіченості нації, на чесних та демократичних принципах модернізації нашої держави, відповідальності кожного чиновника та кожного

зромадянина, підняття культурного рівня, відтак – адаптації вітчизняної практичної педагогічної практики відповідно до сучасного європейського розвитку освіти, реформування вищої освіти в розумінні її мети – інвестиції в особистість, важливості гуманітарного складника в едукативному процесі вищої освіти та соціально-емоційного навчання, естетичного виховання як необхідної складової у формуванні сучасної освіченої європейської особистості та престижної конкурентоспроможної країни. **Мета роботи** – висвітлення історичних та сучасних трансформаційних освітніх процесів Європейського Союзу та пошуку вітчизняних освітніх орієнтирів. **Теоретико-методологічну основу** роботи визначають наукові здобутки та практики з історії, педагогіки, культурології, політики використання педагогічного, філософського підходу. **Наукова новизна** роботи визначена тим, що в ній зроблено спробу проаналізувати сучасний стан освітнього середовища, освітніх практик, освітніх орієнтирів відповідно до історичних процесів розвитку Європейського Союзу задля розуміння реалізації перспективного освітнього майбутнього. На основі здійсненого дослідження зроблено такі **висновки**. Успішна реалізація курсу європейської інтеграції, як одного з основних пріоритетів нашої держави, аналіз європейських освітніх практик задля пошуку оптимальних шляхів реформування та удосконалення української системи освіти потребує адекватного усвідомлення історичних ключових процесів, що відбуваються в ЄС та загалом у Європі. На рушійні сили людства дуже сильно впливають світоглядні, ціннісні координати-регулятори людської поведінки, тому культурно-естетична складова є пріоритетною темою наших подальших наукових пошуків.

Ключові слова: вища освіта, естетичне виховання, Європейський союз, європейська інтеграція, історія, освіченість, освітні практики, освітні орієнтири, реформування вищої освіти, цінності, EdCamp Ukraine.

Постановка проблеми. Людина народжується і живе в спільноті, без якої важко мріяти про майбутнє, так як і без праці, без освіти, без сім'ї, без культури. Відчуття визнання і запрошення до чогось – це більше, аніж бути «в мережі». Воно означає віднайти простори, в яких з нашими руками, головою та серцем можливо відчувати себе частиною чогось більшого – соціуму, покликання, того, що потребує нас, і того, що потребуємо ми. Піднімаючи питання освітніх проблем сучасної України, розуміючи євроінтеграційний напрямок нашої держави, ми безперечно повинні розуміти історичну ситуацію загального соціокультурного поступу Європи та Європейського союзу. Тому неабияке значення для розвитку нашої держави має розуміння історичних та сучасних трансформаційних процесів.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Функціонування Європейського Союзу, тенденції європейських інтеграційних процесів у ХХІ столітті, проблеми та перспективи набуття Україною членства в Європейському Союзі висвітлюють в своїх працях науковці, фахівці державного управління, політики, політологи, аналітики (Л. Прокопенко, О. Антонова, Т. Шинкаренко, В. Фадєєв, І. Яковюк, В. Завадський та ін.). Особливості й динаміку впровадження Болонських декларацій в Україні, зокрема – під виглядом проблеми інноваційного розвитку освіти в своїх дослідженнях висвітлюють В. Кремень, В. Андрущенко, С. Ніколаєнко, І. Зязюн, В. Скотний, В. Шинкарук, О. Вишневський та ін.

Виклад основного матеріалу. Шлях становлення Європейського Союзу. Європейський Союз в своєму історичному становленні пройшов не простий шлях. Мрії міжвоєнної епохи, бажання відірватися від імперського ярма і побудувати сучасні держави і суспільства радикально змінили політичну карту Європи і Європу, яку ми знаємо сьогодні. Події того часу є пульсуючою темою людства.

Офіційно розбудова об'єднаної Європи розпочалася із започаткування у 50-х роках ХХ ст. трьох Європейських співтовариств: Європейського об'єднання вугілля та сталі, Європейського співтовариства з атомної енергії та Європейського економічного співтовариства. «Первісно інтеграція

мала виключно економічний характер, оскільки держави-члени були не готові поступитися своїм суверенітетом на користь наддержавних інститутів влади. Саме тому національні уряди відкидали ідею інтеграції у політичний та військовий сферах. Однак з часом інтеграційні процеси неминуче стали прямо або опосередковано охоплювати й інші сфери суспільного життя (соціальну сферу, культуру, освіту, охорону здоров'я, молодіжну політику тощо)» (Яковюк, 2006)

Серед шести країн-засновників – Бельгія, Франція, Німеччина, Італія, Люксембург та Нідерланди. У 1957 році Римський договір створює Європейське економічне співтовариство (ЄЕС), або «Спільний ринок». 1973 року до Європейського Союзу приєднуються Данія, Ірландія та Сполучене Королівство, збільшивши кількість держав-членів до дев'яти. У 1981 році Греція стала 10-м членом ЄС, а в 1986 приєднується Іспанія та Португалія. У 1995 році ЄС поповнився ще трьома новими членами: Австрією, Фінляндією та Швецією. Невелике село в Люксембурзі дає назву «Шенгенським» угодам – договору «Про скасування паспортного митного контролю між країнами Європейського Союзу», первинно підписаного 14 червня 1985р. сімома європейськими державами (Бельгією, Нідерландами, Люксембургом, Францією, Німеччиною, Португалією та Іспанією). Формально Європейський Союз з'явився на політичній карті 1 листопада 1993 р., коли набув чинності Договір про Європейський Союз. Угода набула чинності 26 березня 1995 року. Мільйони молодих людей одержали можливість навчатися в інших країнах за підтримки ЄС. Як відповідь на виклики, що виникли ще наприкінці 1980-х (Дезінтеграція Радянського Союзу, демократизація країн Центральної та Східної Європи, руйнування біполярної системи) у 2004 році відбулося найбільш масштабна його інтеграція, поглиблення якої стало основним імперативом розвитку Співтовариств протягом пів століття. 28-м членом ЄС у 2013 році стає Хорватія.

Сучасний стан та шляхи розвитку ЄС. На думку В.Завадського, – «запорукою швидкого розвитку Європейських Співтовариств у другій половині ХХ ст. були постійні розширення та поглиблення міждержавного співробітництва. Зараз настав період, коли ЄС з об'єктивних причин просто не має куди розширюватись, країни, які є потенційними кандидатами на вступ у майбутньому, не відповідають критеріям членства. В геополітичному вимірі ЄС доводиться конкурувати із США та її безпековими інструментами. Ідеї подальшого поглиблення інтеграції країн в останні 10 років фактично не мають підтримки з-поміж більшості членів ЄС. В значній мірі така ситуація є наслідком надмірно високих темпів територіального розширення та збільшення ролі наддержавних інструментів у Співтовариствах у 1990-ті – початку 2000-х років (Завадський, 2018, с.177). Нові пріоритетні напрямки розвитку з початку 2000-х років актуалізуються в сфері «Людського капіталу». В.Завадський зазначає, що сама ідея європейської інтеграції є спробою утворення заможного суспільства з широкими правами та можливостями, з максимальною чисельністю осіб з середніми статками, протиставлена комуністичному суспільству із значним державним впливом. «Людський вимір» ЄС – це не лише один із елементів Співтовариств, це простір формування особистості з прогресивною системою цінностей, високою мобільністю та актуальними для сучасного світу навичками (Завадський, 2017, с.105).

Амбіциозний післявоєнний проект Європи, на думку одних, був тріумфом, що забезпечив собі мир і стійку економіку на всьому континенті, з іншого боку його сприймають його бюрократичний кошмар.

Зокрема, ми є свідками ситуації, яка складається навколо Великобританії. На думку відомого американського фінансиста, інвестора Джорджа Сороса: «нині став реальністю катастрофічний

сценарій, якого багато хто побоювався, зробивши розпад ЄС практично незворотнім. Вся Європа, включаючи Великобританію, страждатиме від руйнування спільного ринку і втрати спільних цінностей, які ЄС мав захищати за своїм покликанням. Після Brexit всі ті, хто вірить в цінності і принципи, на основі яких був створений ЄС, мають об'єднатися, щоб зберегти його, але в суттєво оновленому вигляді» (Soros, 2016).

1 березня 2017 року була оприлюднена Біла книга щодо становища Європейського союзу з довгостроковим перспективним баченням майбутнього, із вміщеними 5 основних сценаріїв, які прогнозують майбутній стан Європейського союзу до 2025 року в залежності від вектору вибору. В книзі наголошується, що процвітання Європи значним чином залежить від її відкритості та міцних зв'язків з партнерами.

Вітчизняні освітні орієнтири. Будуючи європейське майбутнє кожен на своєму місці повинен робити свою справу – мудро, вміло, ставити перед собою цілі та йти до їх виконання. Безперечно, що сильні організатори і лідери здатні провести модернізацію країни. Але інколи не потрібно вигадувати велосипед, а на засадах моральних імперативів шукати дороговказ – навпомацки, інтуїтивно чи інтелектом. Шукати всім.

Людина – творець історії. Її життя на планеті мають бути притаманними: справедливість, чесність, порядність, співчуття, інтелігентність та інші чесноти. Народи, держави досягали свого розквіту, коли полководці, князі, королі, царі, імператори, шахи, президенти, генеральні секретарі, суспільство в цілому дотримувалися загальнолюдських принципів, тобто встановлених норм і правил повсякденної поведінки. Зазначене покладено в основу 10 заповідей у християн, 12 принципів морального кодексу будівника комунізму і т.п. В основі всіх філософських та віровчень – розвиток Людини, бережливе ставлення до Природи. Нинішнє й прийдешні покоління мають дотримуватися давно закладених принципів розвитку цивілізації. У більшості ж випадків принципи, як це не прикро, як це не боляче, ігноруються (Герасимчук, 2012, с.229).

Ці загальнолюдські принципи повинні становити основу і всього освітнього простору. Освітність нації – запорука її процвітання. Зважаючи на це, ми акцентуємо увагу на важливості естетичного виховання, оскільки, за А.Дістервегом, вища мета виховання – самостійність у служінні Істині, Красі і Добру. У сучасних умовах, як і в минулому, ці три великих цінності залишаються високим мірилом діянь та самого життя людини, пошуковими орієнтирами у взаєминах особистості зі світом.

Естетичне відношення в чуттєвих актах свідомості є передумовою пізнання, умовою успішності процесу і результативністю наслідку – в осягненні істини, отриманні духовного досвіду (емоційного, морального, художньо-естетичного) та практичного (у тій чи іншій сфері). Тенденції естетичного виховання в сучасному просторі європейської освіти формують виховну парадигму відкритого суспільства, надаючи цьому напрямку соціальних функцій, що сприяє вихованню толерантного ставлення до чужих поглядів, переконань, духовних, естетичних і національних культурних цінностей, більш глибокому духовному збагаченню та взаємообміну культурними цінностями, стабілізації соціуму, закріплюючи в мультикультурному суспільстві орієнтацію на ненасильство і терпимість.

Українська вища освіта і наука мають колосальний потенціал змінити консервативну і ще багато в чому «совкову» систему. Роблячи акцент на гуманітарний складник в освітньому процесі, на естетичне виховання, на розвиток емоційного інтелекту ми доводимо їх необхідне та важливе

місце в структурі освіти, актуальність у формуванні світоглядних знань та позицій молодого покоління, розвитку освіченої людини XXI століття – Людини культури.

В контексті проблеми занепокоєння викликає і ситуація в шкільній та позашкільній освіті, зокрема музичній освіті, де в рамках сучасних реформ в сучасних дітей свідомо хочуть забрати право на якісну музичну освіту, а у викладачів – можливість надавати таку освіту. Дозволити дитині не більше одного уроку зі спеціальності на тиждень в школах мистецтв – це все одно, що дозволити їй не більше одного уроку з математики чи з мови. Забрати у дітей можливість до 10 років вчитися співати і навчатися акторській майстерності (а значить – мислити, аналізувати, доносити свою думку до слухача) – це злочин проти дітей та проти майбутнього України. Хоча Міністр освіти і науки Л. Гриневич і зазначає, що до позашкільної освіти не можна ставитися недбало, адже вона має особливий вплив на навчальні результати дітей і це варто враховувати під час подальшого формування освітньої політики. Л. Гриневич зауважує, що нашим вчителям потрібно навчитися в якийсь спосіб поряд зі знаннями та вміннями формувати в наших молодих людей ті цінності, які допоможуть їм самореалізуватися й бути щасливими. Тому ми акцентуємо важливість соціально-емоційного, естетичного навчання.

Попри напруження в межах системи освіти слід виокремлювати найбільш успішні практики. Цікавою платформою для підтримки практикуючих і майбутніх педагогів у партисипативному підвищенні кваліфікації впродовж життя є спільнота відповідального вчителства EdCamp Ukraine. В межах V Національної (не)конференції EdCamp Ukraine «Хороша людина. Зрощено в Україні» яка відбулася 7-9 липня в Харкові було проанонсовано одну з програм, яка пропонує сучасні підходи для соціального, емоційного та етичного навчання – SEE Learning, і яку пілотуватимуть вже цього року у 25 школах України. Social, Emotional and Ethical Learning вважається результатом розвитку ідей соціально-емоційного навчання (Social and Emotional Learning), яке розробив відомий американський психолог, доктор філософії, письменник, науковий журналіст The New York Times Деніел Гоулман. Його всесвітньо відома книжка «Емоційний інтелект», яка змінює уявлення про те, що означає бути розумним та дає ключ до розуміння справжньої природи інтелекту стала бестселером №1 у світі.

Висновки Успішна реалізація курсу європейської інтеграції, як одного з основних пріоритетів нашої держави, аналіз європейських освітніх практик задля пошуку оптимальних шляхів реформування та удосконалення української системи освіти потребує адекватного усвідомлення історичних ключових процесів, що відбуваються в ЄС та загалом у Європі. Освіта, будучи тісно взаємозалежною із всіма складовими життєдіяльності людини вплетена в канву соціальної сфери. І безперечно, майбутнє – за освіченими та культурними людьми. На рушійні сили людства дуже сильно впливають світоглядні, ціннісні координати-регулятори людської поведінки, тому культурно-естетична складова є пріоритетною темою наших подальших наукових пошуків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Герасимчук, В. (2012). Освіченість, рішучість лідера як фактор успіху сталого розвитку. *Маркетинг і менеджмент інновацій*, 2, С. 227-239.

Завадський, В. (2018). Концепція «третього шляху» в контексті сучасного розвитку європейського союзу: матеріали Міжнар. науково-практичної конф. «Європейські інтеграційні процеси у XXI столітті: ключові тенденції,

основні виклики та нові можливості», Київ, 26-27 березня. 2018 р. / Українська Асоціація Викладачів і Дослідників Європейської Інтеграції, Київ, 2018. 677 с. С.174-180

Завадський, В. (2017). Політичний імператив перетворень в ЄС крізь призму концепції «третього шляху». *Політичне життя*, 4, С.103-108.

Яковюк, І., Трагнюк, Л., Меделяєв, В. (2006). *Азбука європейської інтеграції*. Харків: «Апекс+», 168 с.

Soros, G. (2016). *Brexit and the Future of Europe*. URL: <https://www.project-syndicate.org/commentary/brexit-eu-disintegration-inevitable-by-george-soros>

REFERENCES

Herasymchuk, V. (2012). Osvichenist, rishuchist lidera yak faktor uspihku staloho rozvytku [Education, leadership determination as a factor in the success of sustainable development] *Marketynh i menedzhment innovatsii*. Retrieved from <https://mmi.fem.sumdu.edu.ua/> [in Ukrainian].

Zavadskyi, V. (2018). Kontseptsiiia «tretoho shliakhu» v konteksti suchasnoho rozvytku yevropeiskoho soiuzu [The concept of the «third way» in the context of the modern development of the European Union]. *Yevropeiski intehtratsiini protsesy u KhKhI stolitti: kliuchovi tendentsii, osnovni vyklyky ta novi mozhlyvosti* Kyiv: Ukrainka Asotsiatsiia Vykkladachiv i Doslidnykiv Yevropeiskoi Intehtratsii [in Ukrainian].

Zavadskyi, V. (2017). Politychnyi imperatyv peretvoren v ES kriz pryзму kontseptsii «tretoho shliakhu» [The political imperative of transformation in the EU through the prism of the concept of the «third way»]. *Politychne zhyttia* [in Ukrainian].

Yakoviuk, I, Trahniuk, L., Medeliaiev, V. (2006). *Azbuka yevropeiskoi intehtratsii*. [The alphabet of European integration]. Kharkiv: «Апекс+» [in Ukrainian].

Soros, G. (2016). *Brexit and the Future of Europe*. Retrieved from <https://www.project-syndicate.org/commentary/brexit-eu-disintegration-inevitable-by-george-soros> [in England].

Svetlana GRISHAK – PhD hab. (Pedagogy), Associate Professor of the Department of Social and Humanitarian Disciplines and Methods of their Teaching, Lugansk Regional Institute of Postgraduate Pedagogical Education, 111 Gagarin Street, Severodonetsk, Lugansk Region, Ukraine, code 93412 (lugasvet@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7543-4239>

Светлана ГРИШАК – доктор педагогических наук, доцент кафедры социально-гуманитарных дисциплин и методики их преподавания, Луганский областной институт последипломного педагогического образования, ул. Гагарина, 111, г. Северодонецк, Украина 93412 (lugasvet@gmail.com)

FORMATION AND DEVELOPMENT OF GENDER EDUCATION IN THE AZERBAIJAN REPUBLIC HIGHER SCHOOLS

Summary. The purpose of the research is to analyze the peculiarities of the process of formation and development of gender education in the Republic of Azerbaijan higher schools. **The research methodology** is based on traditional theoretical methods for pedagogical research, such as analysis, synthesis, generalization, systematization. They allowed to analyze the source base of scientific work and identify the main directions of research on the development of gender education in Azerbaijan higher education, contributed to the understanding of the results and formulation of conclusions; as well as the method of content analysis aimed at working out a significant array of University websites in order to identify the gender component in the educational process. **The scientific novelty** of the article consists in an attempt to conduct a holistic scientific analysis of gender education development in higher schools in one of the post-Soviet countries. **Conclusions.** The analysis shows that women's non-governmental organizations were the initiators of the introduction of gender programs in Azerbaijan higher schools. They participated under the financial support of foreign funds and organizations in various research and educational activities in the field of women's and gender studies, as well as contributed to the dissemination of gender knowledge among the General public and the creation of training courses on gender disciplines in universities. The analysis of the process of gender education formation and development in Azerbaijan allowed to highlight the characteristics of its organization in higher schools of the Republic. They are a variety of structural units in gender studies; creation of educational and methodical complexes within the framework of special educational projects; fragmentation and non-necessity of teaching gender courses, unavailability of gender education comprehensive system; a lack of gender educational program in Azerbaijan universities; inadequate provision of resources.

Key words: gender studies, gender courses, gender center, post-Soviet countries, higher education, University.

СТАНОВЛЕНИЕ И РАЗВИТИЕ ГЕНДЕРНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ВЫСШЕЙ ШКОЛЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Аннотация. Цель исследования – проанализировать особенности процесса становления и развития гендерного образования в высшей школе Азербайджанской Республики. **Методология исследования** опирается на традиционные для педагогических исследований теоретические методы, такие как анализ, синтез, обобщение, систематизация, которые позволили осуществить анализ источниковой базы научной работы, выделить основные направления исследования проблемы развития гендерного образования в высшей школе Азербайджана, способствовали осмыслению результатов и формулировке выводов; а также метод контент-анализа, направленный на проработку значительного массива сайтов университетов с целью выявления гендерного компонента в образовательном процессе. **Научная новизна** статьи заключается в попытке проведения целостного научного анализа развития гендерного образования в высшей школе одной из постсоветских стран.

Выводы. Как показывает анализ, инициаторами внедрения гендерных программ в высшей школе Азербайджана выступили женские неправительственные организации, которые, при финансовой поддержке зарубежных фондов и организаций, принимали участие в различных научно-исследовательских и образовательных мероприятиях в области женских и гендерных исследований, способствовали распространению гендерных знаний среди широких слоев общества и созданию учебных курсов по гендерным дисциплинам в вузах. Анализ процесса становления и развития гендерного образования в Азербайджане позволил выделить характерные черты его организации в высшей школе республики: разнообразие структурных подразделений по гендерным исследованиям; создание в рамках специальных образовательных проектов учебно-методических комплексов; фрагментарность и необязательность преподавания гендерных курсов, отсутствие целостной системы гендерного образования; неимение отдельной образовательной программы по гендерным исследованиям в университетах АР; недостаточное ресурсное обеспечение.

Ключевые слова: гендерные исследования, гендерные курсы, гендерный центр, постсоветские страны, высшее образование, университет.

Постановка проблемы. Проблема внедрения и развития гендерного образования в системе высшего образования на всем постсоветском пространстве до сих пор чрезвычайно актуальна и нуждается в осмыслении из-за усиления неотрадиционалистских взглядов на гендерный порядок в обществе, закрепляющих статус людей в соответствии с их полом. И в этом плане опыт Азербайджана, как одной из постсоветских стран, которые имеют общие функциональные черты систем образования и почти одинаковые гендерные проблемы в этой сфере, а также сходство предпосылок появления гендерных исследований и проблем их легитимации в образовании, нуждается в глубоком теоретическом изучении и всестороннем анализе. Изучение опыта внедрения гендерного компонента в учебном процессе высшей школы Азербайджана позволит сравнить между собой реализованные подходы к решению похожих с Украиной проблем в развитии гендерного образования, лучше понять и оценить принятые меры для дальнейшего их внедрения в отечественную систему высшего образования.

Анализ последних исследований и публикаций. Несмотря на неуклонный рост исследований, освещающих гендерные проблемы современной системы высшего образования на постсоветском пространстве, в том числе и в Азербайджане (А. Абасов, К. Агаева, Ю. Гуреева, Е. Касумова и др.), а также возрастающий интерес исследователей непосредственно к проблемам становления и развития гендерного образования в университетах постсоветских стран в целом, и в странах Южного Кавказа в частности (С. Бабаян, А. Будагян, В. Осипов и др. (Армения); Л. Гаприндашвили, Т. Цопурашвили и др. (Грузия)), опыт внедрения гендерных исследований в систему высшего образования Азербайджанской Республики остается без пристального внимания ученых, что и обусловило научный интерес к этой проблеме.

Цель публикации. Целью статьи является анализ характерных черт и особенностей процесса становления и развития гендерного образования в высшей школе Азербайджанской Республики.

Изложение основного материала. Становление гендерного образования в системе высшего образования Азербайджана началось, как считают исследователи, с середины 90-х годов в ходе имплементации гендерных исследований в учебный процесс высших учебных заведений страны. В течение последних двух десятилетий наблюдается их существенное развитие, в котором К. Агаева выделяет четыре этапа: I (1993 – 1994) – организационный, этап просвещения, применение новой научной парадигмы; II (1994 – 1995) – этап институционализации исследований, рост числа гендер-

ных центров и официальная регистрация научных организаций; III (1997 – 1999) – формирование сообщества преподавателей – экспертов по гендерным исследованиям; IV (с 1999) – этап активизации работы по легитимации и распространению гендерных исследований (Aghayeva, 2012, с. 27).

Исходя из периодизации, представленной выше, в течение первых трех этапов гендерные программы в Азербайджане, в том числе образовательного характера, осуществлялись женскими неправительственными организациями (НПО) по инициативе и при финансовой поддержке зарубежных фондов и организаций и были направлены на повышение гендерных знаний среди широких слоев общества. Ю. Гуреева отмечает, что «согласно информационной базы Азербайджанского центра гендерных исследований, с 1997 года в Азербайджане 68 неправительственных организаций провели 262 проекта по гендерной проблематике». Наиболее активной в сфере продвижения гендерных исследований в стране, по мнению исследовательницы, была Женская сетевая программа Института «Открытое общество» (ЖСП ИОО), которая за период 1998 – 2005 гг. выделила 403 950 долларов США на различные гранты, включая проведение программ, публикации, перевод литературы, участие местных исследователей в международных конференциях. Активную поддержку продвижению гендерных исследований в Азербайджане оказывали и международные фонды – ПРООН, ЮНИФЕМ, Фонд «Евразия» (Гуреева, б/д).

Особая роль в становлении гендерного образования и его развитии принадлежит двум организациям – *ЦГД при Западном университете и Исследовательскому Союзу «Гендер и права человека»* (г. Баку), объединивших философов, правоведов, политологов, социологов, историков, экономистов, филологов, продвигающих гендерные исследования непосредственно в системе высшего образования.

Исследовательский Союз «Гендер и права человека», основанный сотрудниками отдела «Новейшие направления философии и гендерные исследования» Национальной академии наук АР (НАН АР) (сейчас отдел расформирован – С. Г.), начал свою деятельность в 1998 г. с организации республиканской конференции на тему: «Гендер: новый этап женских проблем», инициированного ПРООН. За период своего существования организацией, при финансовой поддержке зарубежных организаций и фондов, был осуществлен ряд проектов, связанных с гендерными исследованиями и повышением гендерной информированности населения АР; проведен ряд научно-практических конференций, семинаров, круглых столов и тренингов; осуществлена серия социологических опросов; напечатано немалое количество статей. В 2000 г. *Союзом* было издано четыре номера журнала «Гендерология» (азер. – «Gendershunaliq») на азербайджанском и русском языках. Непосредственно в сфере высшего образования в рамках проекта «Гендер в образовании и на практике», финансируемого ЖСП ИИО, в 2004 г. специалистами организации было проведено три цикла просветительских курсов для студентов и преподавателей вузов, по окончании которых была организована конференция на тему: «Гендер и образование» (Гуреева, б/д; Исследовательский Союз, б/д; Gureyeva, 2005).

Центр гендерных исследований при Западном университете был создан в 2000 г., его миссией было распространение нового для азербайджанского общества гендерного подхода к анализу социальной жизни и интеграция научных исследований и образовательных программ. В состав *ЦГИ* к 2005 г. входили 62 преподавателя и исследователя, которые представляли 17 вузов республики и НАН АР. Их научная деятельность была направлена на разработку гендерного подхода в различных социальных и гуманитарных дисциплинах (философия, культурология, экономическая теория, право, история, психология, социология, политология) (Gender Research Center, б/д).

Среди первых инициатив центра стала реализация проекта *«Междисциплинарные программы гендерного обучения в системе высшего образования Азербайджана»*, выполненного при поддержке Центрально-Европейского университета в рамках программы «Гендер и культура» (июнь 2000 г. – июль 2001 г.). В процессе реализации Проекта были разработаны учебные программы по следующим социальным и гуманитарным дисциплинам: история Азербайджана, философия, культурология, право, политология, теория экономики, социология, психология. Программы включали: тематический план, разработки тем, список литературы (Гендерное образование, б/д).

Реализация второго проекта *ЦГИ при Западном университете – «Разработка и издание курса лекций по гендеру для системы высшего образования»* состоялась в 2002 г. при поддержке ИОО – Фонд Содействия (ФС) – Азербайджан. На основе учебных программ исследователями центра были подготовлены и изданы курсы лекций по 9 социальным и гуманитарным дисциплинам, которые вошли в состав сборника «Гендер: история, общество, культура» (Гендерное образование, б/д). В этом же году было представлено методическое пособие по гендерному обучению, разработанное на основе «Oxfam Gender Manual» (Великобритания), для успешного проведения тренинга для преподавателей (Gender Research Center, б/д).

В 2003 году в рамках третьего проекта *«Методология применения основ гендера в социальных и гуманитарных дисциплинах»* для преподавателей вузов центром были проведены тренинги по 5 модулям: 1) политология и история; 2) философия и культурология; 3) психология и социология; 4) теория экономики и занятость населения; 5) право. В 2004 г. были продолжены проекты по разработке учебных программ: подготовлены и изданы учебные планы для 6 курсов по социально-гуманитарным дисциплинам: антропологии, экологии, филологии, журналистике, художественной критике, конфликтологии.

Всего *ЦГИ при Западном университете* разработано пятнадцать программ по гендерной проблематике и соответственно к ним лекции для основных гуманитарных университетов. Учебные планы утверждены Министерством образования (МО) АР, и 300 экземпляров были напечатаны, опубликованы и разосланы во все вузы страны. Однако, из сорока двух вузов гуманитарной направленности курсы по гендерным исследованиям были введены в учебные планы пяти высших учебных заведения Баку: *Бакинский государственный университет (БГУ), Академию государственного управления при Президенте АР (АГУ), Бакинский Славянский университет (БСУ), Западный университет и Университет «Хазар» (Gureyeva, 2005).*

С самого начала своей деятельности *ЦГИ при Западном университете* был организатором ряда научно-практических конференций, посвященных развитию гендерного образования в высшей школе Азербайджана, среди которых: республиканские – «Интеграция гендерной теории в социальные и гуманитарные дисциплины» (*Integration of the gender theory into social and humanitarian disciplines, 2000*), «Теоретико-методологические аспекты проблем гендерного обучения в системе высшего образования» (*Theoretical Methodological Aspects of Problems of Gender Education in the System of Higher Education, 2002*); международная конференция с участием представителей разных стран «Развитие гендерного образования в контексте современных социально-политических трансформаций» (*Development of Gender Education in the Context of Contemporary Social-political Transformations, 2004*).

В последние годы *ЦГИ при Западном университете* остается центром гендерного образования, на базе которого проводятся разнообразные встречи, семинары, конференции, охватывающие как проблемы гендерного образования – Международная научная конференция «Гендерные пробле-

мы в образовании» (*Gender Problems in Education*, 2014), так и разнообразные гендерные вопросы современности: по проблеме изменения гендерных ролей – международная научная конференция «Трансформация гендерных ролей в глобальном мире» (*Changes on Gender Roles in Globalised World*, 2015); по проблеме гендерного равенства – «Гендерное равенство в представлениях молодежи» (*Gender Equality in the Vision of Young People*, 2016) и др.

ЦГИ при *Западном университете* с самого начала и до сегодняшнего дня является межуниверситетским центром, где основные усилия азербайджанских ученых и исследователей направлены на изучение и развитие учебных программ женских и гендерных исследований. С 1998 г. при поддержке зарубежных фондов стали появляться первые академические гендерные проекты. Гендерные исследования, как новое направление в социальных и гуманитарных науках, начали укореняться в учебных программах высшей школы Азербайджана (*Gender Research Center*, б/д).

Первая образовательная программа «Женщины в решении социальных конфликтов» была учреждена *Академией Государственного Управления при Президенте АР* при финансовой поддержке Всемирного Банка. Первый учебный курс по гендеру – «Гендерная политика» – стал преподаваться в АГУ в 2000 г. для студентов третьих курсов факультетов политологии и международных отношений (на азербайджанском и русском языках).

В рамках проекта «Женщины за предотвращение конфликта и построение мира на Южном Кавказе» ЮНИФЕМ разработан курс лекций: «Введение в конфликтологию. Повышение роли женщин в разрешении конфликтов» (36 часов). Этот курс был одобрен МО АР в 2003 г. и внедрялся в семи бакинских вузах страны: АГУ, *Западном университете*, БГУ, БСУ, *Государственном педагогическом университете им. Н. Туси (ГПУ)*, университетах «*Одлар Юрду*» и «*Хазар*» (Gureyeva, 2005).

Стоит отметить, что на начало реализации проекта по внедрению гендерной тематики в учебные программы высшей школы Азербайджана (2000 – 2001), который разрабатывался ЦГИ при *Западном университете*, именно в этом вузе было наибольшее количество курсов по гендеру. В 2004 г. был разработан и внедрен в учебный план еще один курс – «Гендер в политике и международных отношениях: теория и практика». В 2004/05 уч. г. в *Западном университете* преподавалось восемь спецкурсов по гендеру.

В течение первых лет реализации проекта по введению программ гендерного обучения в университетах Азербайджана, в нем приняли участие кроме *Западного университета* еще четыре. Так, БГУ предлагал курсы по четырем направлениям: 1) гендерная социология; 2) гендерная философия; 3) гендерная психология; 4) социальный и политический аспекты гендера. В БСУ введены спецкурсы по вопросам женщин: 1) Право на образование; 2) Образование и здоровье; 3) Права женщин в Азербайджане; 4) Права человека женщины и права человека; 5) Женщины и насилие; 6) Женщины и их деятельность в области развития мира. В *Университете «Хазар»* преподавались курсы: 1) Гендерные исследования; 2) Права женщин и права человека; 3) Женщины в переходный период: реалии и участие в развитии мира; 4) Роль женщин в мирном разрешении конфликтов; 5) Социальная защита женщин; 6) Гендерная асимметрия.

Стоит отметить, что «пионеры» гендерных исследований испытывали явный недостаток учебников и учебных материалов. Первые материалы по гендерной проблематике печатались на иностранных, в основном, на английском и русском языках и распространялись в рамках образовательных проектов, инициированных и поддерживаемых иностранными фондами. Специалистами ЦГИ при *Западном университете* осуществлялся перевод на азербайджанский язык ключевых изданий, ис-

пользуемых преподавателями гендерных дисциплин в качестве учебников, учебных и методических пособий. Большинство изданий на национальном языке принадлежит Союзу «Гендер и права человека». Так, в рамках проекта «Гендерная библиотека» опубликованы книги на национальном и русском языках (Исследовательский Союз, б/д; Gureyeva, 2005).

В 2007 г. в Азербайджане был опубликован «Каталог ресурсов гендерного образования», в котором дается описание 29 программ, что преподавались на момент выпуска каталога, при этом к большинству программ прилагалось разработанное учебно-методическое пособие и сборник курсов лекций для студентов, а 14 из них были одобрены МО АР (Каталог ресурсов, 2007). Курсы в то время преподавались в шести ведущих вузах Азербайджана. Академическое сообщество, включенное в содержание каталога, насчитывало 83 ведущих специалиста по гендерной тематике.

В настоящее время, по утверждению К. Агаевой, несмотря на прогресс в направлении внедрения гендерного образования в высшей школе Азербайджана, «Преподавание гендерных исследований не очень сильно распространено. Они преподаются лишь в некоторых крупных университетах» (Aghayeva, 2012, с. 32).

Проведенный нами анализ современных пятнадцати программ на получение степени «бакалавр», предлагаемых *Западным университетом / Western Caspian University* (<http://wcu.edu.az/en>), свидетельствует об отсутствии гендерных курсов как в перечне социально-гуманитарного и базового блоков, так и среди выборочных дисциплин почти во всех программах, за исключением программы на получение степени бакалавра по психологии, где в блоке по выбору студентам предлагается курс «Гендерная психология».

В *Бакинском государственном университете* (<http://bsu.edu.az/ru>) на факультете социальных наук и психологии существует *Кафедра гендерной и прикладной психологии (Gender və tətbiqi psixologiya kafedrası)*, в состав дисциплин которой на уровне подготовки бакалавров входят «Введение в гендер» / *Gender ə giriş* и «Гендерная социология» / *Gender sosiologiyası*. Курс по гендеру преподается в 15 отделениях БГУ (за исключением богословия) по одной программе, и, в зависимости от факультета, в программе выделяется соответствующая область, например, гендерные аспекты истории; филология – гендерная лингвистика; социальные науки и психология: психологические проблемы, философские основы, гендерная социальность и тому подобное. На этом же факультете кафедра истории философии и культурологии предлагает для бакалавров программы «Гендер и культура» / *Gender və mədəniyyət* и «Гендерная проблематика в культурной антропологии» / *Gender problematikası mədəni antropologiya*.

В *Университете «Хазар»* (<http://www.khazar.org/en>) на уровне бакалавров гендерный курс – «Гендер и Право» / *Gender and Law* (6 ECTS) – преподается на кафедре юридических дисциплин. На кафедре социальных и гуманитарных дисциплин этого университета гендерная проблематика рассматривается в рамках курса «Психология личности» (гендерные различия) и как отдельная тема – «*Gender və rəhbərlik (liderlik) problemi*» («Гендер и проблемы лидерства») – включена в учебную программу по курсу «Социальная психология».

В 1998 году при *Институте философии и права НАНА* согласно постановлению Президиума Национальной академии наук Азербайджана (18 декабря 1998 г.) учреждена кафедра *Новые тенденции в философии и гендерные исследования*. Это была первая кафедра, где начали осуществлять гендерные исследования в государственном высшем учебном заведении. В ее состав вошли 16 ученых, которые проводили научные исследования по гендерным вопросам, а также занимались

разработкой методологии, концепции и теоретической базы для будущих ученых, аспирантов и докторантов, интересующихся гендерной проблематикой. Деятельность кафедры была направлена на учреждение азербайджанской школы гендерной науки с акцентом на культуру и традиции страны. Сейчас кафедра расформирована, но в *Институте философии НАНА* (<http://science.gov.az/institutes>) одним из направлений деятельности остается «философский анализ развития гендерных отношений в Азербайджане».

Согласно национальному отчету по гендерному образованию с самого начала создания независимой АР стали защищаться докторские и кандидатские диссертации по гендерной и женской проблематике, количество которых увеличивалось с каждым годом. То же самое можно сказать и о магистерских работах. Эксперты отмечают рост интереса к гендерной проблематике у студентов (Gureeva, 2005).

Выводы и перспективы дальнейших исследований проблемы. Как показывает анализ, инициаторами внедрения гендерных программ в сферу образования и их реализации в высшей школе Азербайджана выступили НПО, в основном, женские, которые, при финансовой поддержке зарубежных фондов и организаций, принимают участие в различных научно-исследовательских и образовательных мероприятиях в области женских и гендерных исследований и направляют усилия на распространение гендерных знаний среди широких слоев общества и создание учебных курсов по гендерным дисциплинам в вузах, в которых сотрудничают.

Анализ процесса становления и развития гендерного образования в Азербайджане позволил выделить характерные черты его организации в высшей школе республики: разнообразие структурных подразделений по гендерным исследованиям (Исследовательский Союз, ЦГИ при Западном университете, Кафедра гендерной и прикладной психологии (БГУ), отдел гендерных исследований в НАНА); создание в рамках специальных образовательных проектов учебно-методических комплексов, разработанных для них учебно-методических пособий и сборников курсов лекций для студентов (14 одобрено МО АР), но которые не используются в полной мере в современной высшей школе АР; фрагментарность и необязательность преподавания спецкурсов, представляющих единичные примеры, инициированные энтузиастами-преподавателями в ведущих вузах, и не являющиеся компонентами целостной системы гендерного образования; отсутствие отдельной образовательной программы по гендерным исследованиям в университетах АР. Издательская деятельность научной литературы по гендерной тематике ограничивается изданием в течение 2000 года четырех номеров журнала «Гендершунасыг» («Гендерология»). В стране защищены докторские и кандидатские диссертации по женской проблематике, отмечается интерес к гендерным темам среди магистрантов и студентов.

Перспективы дальнейших исследований видим в выявлении общих и специфических тенденций развития гендерного образования в высшей школе постсоветских стран Южного Кавказа (Армения, Грузия) и проведении их сравнительного анализа.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ И ЛИТЕРАТУРЫ

Гендерное образование: Учебные программы. Режим доступу: wu.edu.az/_files/Gender_education.doc

Гуреева, Ю. Национальный «гендер»: made in Azerbaijan. Режим доступу: https://ge.boell.org/sites/default/files/uploads/2015/11/yulia_gureeva.pdf

Исследовательский Союз «Гендер и права человека». Режим доступу: <http://www.gender-az.org/doc/ru/education/prava/1.html#OperaStableShellOpenCommand>

Каталог ресурсов гендерного образования. (2007). 152 с. Режим доступа: http://education.gender-az.org/index.shtml?id_main=3&id_sub=6

Aghayeva, K. (2012). Women, Men and Education in Azerbaijan. *Khazar Journal of Humanities and Social Sciences*. Volume 15. Issue 3. PP. 26–41. Retrieved from <http://jhss-khazar.org/wp-content/uploads/2012/07/2-nomre-pdf.pdf>

Gender Researches Center Under Western University Retrieved from https://www.gender-az.org/index_en.shtml?id_main=19&id_sub=62

REFERENCES

Gendernoe obrazovanie: Uchebnye programmy. – Gender Education: Study programs. Retrieved from: [wu.edu.az/files/Gender_education.doc](http://www.wu.edu.az/files/Gender_education.doc) [in Russian].

Gureyeva, Yu. Natsionalnyy «gender»: made in Azerbaijan. – National «gender»: made in Azerbaijan. Retrieved from https://ge.boell.org/sites/default/files/uploads/2015/11/yulia_gureeva.pdf [in Russian].

Issledovatel'skiy Soyuz «Gender i prava cheloveka». – «Gender and Human Rights» Research Unity. Retrieved from: <http://www.gender-az.org/doc/ru/education/prava/1.html#00operaStableShellOpenCommand> [in Russian].

Katalog resursov gendernogo obrazovaniya (2007). – The catalogue of resources of gender education. Баку: «Адилъоглу». Baku: «Adiloglu». Retrieved from http://education.gender-az.org/index.shtml?id_main=3&id_sub=6 [in Russian].

Aghayeva, K. (2012). Women, Men and Education in Azerbaijan. *Khazar Journal of Humanities and Social Sciences*. Volume 15. Issue 3. 26–41. Retrieved from <http://jhss-khazar.org/wp-content/uploads/2012/07/2-nomre-pdf.pdf>

Gender Researches Center Under Western University Retrieved from https://www.gender-az.org/index_en.shtml?id_main=19&id_sub=62

Gureyeva, Yu. (2005). National Status Report on Higher School Reforms and Gender Education in the Country. Baku, 21 p. Retrieved from <http://dspace.khazar.org/jspui/bitstream/123456789/2265/1/National%20status%20report%20on%20gender%20education.pdf>

UDC 378.881.1: 811.161.2

Iryna HUMENIUK – PhD (Philology), Associate Professor, Department of Pedagogy of Primary Education, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, 57 Shevchenka Street, Ivano-Frankivsk, Ukraine, postal code 76000 (imix@ukr.net)

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-0790-6732>

Mariia OLIJAR – PhD hab. (Pedagogy), Associate Professor, Head of Department of Pedagogy of Primary Education, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, 57 Shevchenka Street, Ivano-Frankivsk, Ukraine, postal code 76000 (oliyar27@gmail.com)

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-1592-1780>

Ірина ГУМЕНЮК – кандидат філологічних наук, доцент кафедри педагогіки початкової освіти, ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», вул. Шевченка, 57, Івано-Франківськ, Україна, індекс 76000 (imix@ukr.net)

Марія ОЛІЯР – доктор педагогічних наук, доцент, завідувач кафедри педагогіки початкової освіти, ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», вул. Шевченка, 57, Івано-Франківськ, Україна, індекс 76000 (oliyar27@gmail.com)

METHODOLOGICAL SEGMENTATION OF THE EDUCATIONAL DISCOURSE OF THE UKRAINIAN LANGUAGE FOR PROFESSIONAL PURPOSES IN THE CONTEXT OF MODERN EDUCATIONAL TENDENCIES

Summary. *The purpose of the research* is to analyze the methodical potential of the educational discourse of the Ukrainian language for professional purposes. The actuality of the raised problem is caused by the necessity of preparation of a mobile specialist who is able to self-educate during their life. **The research methodology** is based on the philosophical approaches to understanding and determination of the definitions of the concepts «educational discourse», «the educational discourse of the discipline «Ukrainian Language for Professional Purposes»», scientific investigations in language philosophy and linguopragmatics, and also a set of methods: scientific abstraction, analysis and systematization of literary sources to find out the level of solving of this problem in the modern scientific space, terminological analysis to show the conceptual apparatus of the research, the methods of visualization and generalization. **The scientific novelty** of the article consists in an attempt to comprehend the methodical opportunities of the segmental studying of the educational discourse of the Ukrainian language for professional purposes, to do the structural and content analysis of the most effective educational components, which are aimed at the development of the professional communication skills. **Conclusions.** The aim and the content of the course «Ukrainian Language for Professional Purposes» prove its universality and educational mobility. According to the modern linguistic tendencies, the named discipline gains a pragmatic direction and cannot duplicate the academic course of Ukrainian language. The educational discourse of the Ukrainian language for professional purposes, as a system of factors oriented to mastering the spoken and written professional language by students, must be structured according to the speciality. This mobility foresees the usage of the methodical segmentation of this course in the context of the integration into the European educational space. The interdependence between mastering the tasks of the practical part of the discipline «Ukrainian Language for Professional Purposes», students' independent work and productiveness of their acquiring of the communicative experience is especially significant.

Key words: Ukrainian language (for professional purposes), discourse, educational discourse, methodical segmentation, professional competence, general scientific competence, terminological competence.

МЕТОДИЧНЕ СЕГМЕНТУВАННЯ НАВЧАЛЬНОГО ДИСКУРСУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ЗА ПРОФЕСІЙНИМ СПРЯМУВАННЯМ У КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ ОСВІТНІХ ТЕНДЕНЦІЙ

Анотація. Мета дослідження – проаналізувати методичний потенціал навчального дискурсу української мови за професійним спрямуванням. Актуальність піднятої проблеми зумовлюється необхідністю підготовки мобільного фахівця, здатного самостійно навчатися впродовж життя. **Методологія дослідження** спирається на філософські підходи до розуміння й трактування понять «навчальний дискурс», «навчальний дискурс дисципліни «Українська мова за професійним спрямуванням», наукові розвідки з філософії мови та лінгвопрагматики, а також комплекс методів: наукового абстрагування, аналізу і систематизації літературних джерел для виявлення ступеня розкриття проблеми в сучасному науковому просторі, термінологічного аналізу для окреслення понятійного апарату дослідження, методи візуалізації та узагальнення. **Наукова новизна** статті полягає у спробі цілісного осмислення методичних можливостей посегментного опрацювання навчального дискурсу української мови за професійним спрямуванням, проведення структурно-змістового аналізу найбільш ефективних навчальних блоків, спрямованих на формування навичок професійного спілкування. **Висновки.** Аналіз мети й змістового наповнення курсу «Українська мова за професійним спрямуванням» свідчить про його універсальність та навчальну мобільність. Відповідно до сучасних мовознавчих тенденцій названа дисципліна отримує прагматичне спрямування і не може дублювати академічний курс сучасної української мови. Навчальний дискурс української мови за професійним спрямуванням як система чинників, орієнтованих на опанування студентами усного та писемного професійного мовлення, повинен структуруватися відповідно до спеціальності, що здобувається. Така мобільність передбачає застосування методичного сегментування названого курсу в контексті входження в європейський освітній простір. Особливо важливою виявляється взаємозалежність між опануванням завдань практичного блоку дисципліни «Українська мова за професійним спрямуванням», самостійною роботою студентів та продуктивністю набуття ними комунікативного досвіду.

Ключові слова: українська мова за професійним спрямуванням, дискурс, навчальний дискурс, методичне сегментування, професійна компетентність, загальнонаукова компетентність, термінологічна компетентність.

Постановка проблеми. Майбутнє кожної нації прямо залежить від інтелектуального розвитку її представників, а отже, від освіти, її мобільності, інноваційності та транскордонності. Сучасна освітня система покликана сформувати фахівця, адаптованого до нової інформаційної ситуації, здатного швидко орієнтуватися в професійних запитках, перекваліфікуватися, бути мотивованим до самоосвітньої діяльності.

У контексті сучасних економічних реалій педагогічний працівник отримує широкі можливості кваліфікаційного й професійного зростання, використовуючи які, він прагне отримати «універсальні» знання прикладного спрямування, що підвищать шанси на успішне працевлаштування, адаптацію в новому колективі та кар'єрний ріст. На жаль, не всі курси, що пропонуються майбутнім фахівцям початкової освіти, можуть досягти поставленої мети й забезпечити бажаний результат.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Однею із обов'язкових нормативних дисциплін для слухачів молодших курсів усіх спеціальностей є українська мова (за професійним спрямуванням). Курс було введено згідно з Постановою Кабінету Міністрів України № 998 від 08.09.1997 року, де затверджено «Комплексні заходи щодо всебічного розвитку і функціонування української мови», замість дисципліни «Ділова українська мова» (Постанова КМУ, 1997, № 998). З названої дати й до сьогодні в науково-методичних журналах регулярно з'являються праці, присвячені специфіці викладання названої дисципліни. Ці наукові розвідки можна згрупувати за кількома напрямками:

1) дослідження загального характеру (М. Лісовий, Л. Тищенко, Н. Юрійчук, О. Мельничук, Л. Сілевич, Л. Головата, Л. Костюк, Н. Легкодох, О. Антончук та інші);

2) дослідження окремих технологій та підходів викладання (О. Тележкіна, Н. Мушировська, О. Мельничук, Л. Сілевич, І. Романова, О. Гриджук та інші);

3) концептуальні дослідження (С. Дорошенко, В. Дубічинський, Л. Васенко, О. Бондарець, О. Тищенко);

4) лінгводидактичні дослідження (Г. Горох, Г. Лукаш, О. Старова, Т. Панова, Л. Мельник, Т. Марко-тенко, А. Євграфова, З. Сікорська та інші);

5) вузькогалузеві дослідження (Н. Тоцька, Т. Лобода, А. Савіна, В. Рогозіна, Т. Марцінко, І. Москаленко, Л. Шлєїна, Н. Чабан, Н. Костиця, Н. Солодюк та інші) (Гуменюк, 2017, с. 116-117).

Однак, незважаючи на існування великої кількості тематичних публікацій, проблема навчального дискурсу української мови за професійним спрямуванням в контексті сучасних освітніх реалій не знайшла належного висвітлення. З огляду на універсальність названого курсу, спрямованого на формування усного й писемного професійного мовлення, а також на ту обставину, що «Українська мова за професійним спрямуванням» досі залишається єдиною філологічною дисципліною, що вивчається на молодших курсах усіх спеціальностей, вважаємо необхідним проведення структурно-змістового аналізу найбільш ефективних навчальних блоків, спрямованих на формування навичок професійного спілкування.

Мета статті – здійснити методичне сегментування навчального дискурсу української мови за професійним спрямуванням для підвищення професійного рівня майбутніх педагогічних працівників.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення конкретних завдань:

1) окреслення дефініції поняття «навчальний дискурс» на основі узагальненого міждисциплінарного трактування;

2) визначення структури навчального дискурсу дисципліни «Українська мова за професійним спрямуванням»;

3) здійснення методичного сегментування названого навчального курсу.

Виклад основного матеріалу. Поняття «навчальний дискурс» не має однозначного трактування ні в лінгвістичній, ні в педагогічній науковій літературі, що пов'язано з різним розумінням природи дискурсу. Так, А. Габідулліна відстоює думку про існування навчально-педагогічного дискурсу як «семіотичного процесу формування та інтерпретації навчальних текстів у цілісній, замкненій комунікативній ситуації у сфері організованого навчання» (Габідулліна, 2009, с. 70-71).

Окремі науковці розглядають навчальний дискурс як академічний рід красномовства. Так, Г. Апресян відносить до академічного красномовства вузівську лекцію, наукову доповідь, науковий огляд, наукове повідомлення (Апресян, 1978, с. 83). Прикметно, що під власне академічним автори здебільшого розуміють науковий дискурс, а вузівський і шкільний репрезентують види навчального дискурсу.

Нерідко навчально-педагогічний дискурс асоціюється в дослідників з освітнім надтекстом – купністю підручників, методичних посібників, програм тощо, властивих сфері організованого навчання (Богатырева, 2006, с. 5).

На нашу думку, виходячи із узагальненого міждисциплінарного трактування дискурсу як «складного комунікативного явища, що містить, окрім тексту, ще й екстралінгвістичні чинники (знання про світ, установки, мету мовця, спрямованість на його ментально-прагматичну сферу і т. ін.)» (Дейк, Кінч, 1989, с. 18), навчальний дискурс, як окрема інституційна група дискурсу, об'єднує в собі всі аспекти навчальної ситуації (лінгвістичні, екстралінгвістичні, надтекстові, технологічні, психологічні, прагматичні тощо), які дають можливість студентам засвоїти зразки мовленнєвої та немовленнєвої поведінки шляхом «занурення» у створений професійний контекст.

Навчальний дискурс враховує отримані попередні знання й звернення до прогнозованого майбутнього досвіду, інтенції та інтереси його учасників, якими виступають викладачі, студенти та інші

особи, опосередковано причетні до створення професійного контексту (працівники бібліотеки, вчителі, представники адміністрації закладу та ін.).

Навчальний дискурс конкретної дисципліни, зокрема української мови (за професійним спрямуванням), складається із системи чинників, орієнтованих на опанування студентами усним та писемним професійним мовленням, і може бути структурованим відповідно до спеціальності, здобуття якої є кінцевою метою навчання. У цьому контексті дисципліна «Українська мова (за професійним спрямуванням)» є універсальним курсом, оскільки її зміст спрямований на формування комплексу професійних компетентностей, що відповідають потребам майбутньої спеціальності, а саме: здатність до науково-пошукової та інноваційної діяльності, до самостійності й нестандартності рішень, творчого мислення, термінологічної та інформаційно-технологічної обізнаності, самоосвіти, до налагодження контактів з учасниками професійної діяльності, загальнонаукової, документної, мовленнєво-комунікативної компетентності тощо.

Така навчальна мобільність передбачає відповідне методичне сегментування змісту дисципліни з метою логічного впорядкування його частин за принципами «від легкого до складного», «від теорії до практики» та наповнення професійно орієнтованими завданнями (тексти, навчальні вправи, ситуативні завдання, тести тощо).

Відповідно до типової програми курсу «Українська мова (за професійним спрямуванням)», що затверджена Міністерством освіти і науки України для вищих навчальних закладів, які здійснюють підготовку фахівців за освітньо-кваліфікаційним рівнем бакалавра (наказ № 1150 від 21 грудня 2009 року зі змінами згідно наказу МОН № 259 від 29.03.10 р.) (Наказ МОН, 2009, № 1150), та на основі багаторічного практичного досвіду викладання названого курсу в процесі підготовки майбутніх педагогічних працівників пропонуємо його методичне сегментування, ефективність якого підтверджена результативністю навчальної роботи (рис. 1).

Рис. 1. Сегментування навчального дискурсу української мови за професійним спрямуванням

I. Теоретична підготовка з формування мовно-стилістичної компетентності орієнтована на знання стилів сучасної української літературної мови, їх призначення, сфери використання, ознак, підстилів; культуромовна компетентність передбачає оволодіння основними комунікативними ознаками культури мовлення; професійна мовно-комунікативна компетентність забезпечує професійне спілкування на належному рівні. Відповідно результативність практичного блоку залежить від продуктивності процесу набуття студентами комунікативного досвіду. З цієї метою дається блок самостійної роботи, спрямованої на пошук та креативне перетворення матеріалу.

II. Опанування норм українського професійного мовлення та мови ділових паперів відбувається рівнобіжно й отримує свій практичний вияв в умінні складати різні типи документів, правильно добирючи мовні засоби, що репрезентують їх специфіку. Найбільш результативною формою самостійної роботи в цьому сегменті виявилось завдання з оформлення пакету документів.

III. Термінологічна, лінгво-технологічна та редакторська компетентності є невід'ємною характеристикою висококваліфікованого фахівця. Усі види практичної роботи спрямовуються на оволодіння фаховою термінологією, способами й засобами оформлення наукових текстів, редагування текстів професійного спрямування тощо. Показником ефективності є виконання й презентація результатів самостійної роботи.

Висновки й перспективи подальших розвідок. Інтеграція України в європейський освітній простір вимагає зміни стратегій і тактик розвитку вищої школи, форм і методів навчання, переорієнтації на прикладні аспекти навчальних курсів, самоосвіту та саморозвиток особистості протягом життя. Особливого значення набувають «мобільні» дисципліни, які дають можливість адаптувати їх зміст до будь-якої спеціальності, що здобувається. Курс «Українська мова за професійним спрямуванням» орієнтований на здобуття професійного комунікативного досвіду, що сприяє розвитку креативних здібностей студентів та спонукає до самореалізації фахівців, активізує пізнавальні інтереси, реалізує евристичні здібності як визначальні для формування професійної майстерності та конкурентоздатності сучасного фахівця. Правильне методичне сегментування з відповідним професійно спрямованим змістовим наповненням дозволяє підготувати висококваліфікованого педагогічного працівника.

Перспективним для подальших наукових розвідок вважаємо завдання сформувати теоретичне уявлення про сучасний стан методики навчання української мови за професійним спрямуванням: сутність, структуру, особливості функціонування, з'ясувати прогностичні тенденції її розвитку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Апресян, Г. З.** (1978). *Ораторское искусство*. М.: МГУ, 280 с.
- Богатырева, О. П.** (2006). *Функционально-семантическая характеристика учебного языкового текста (на материале английского языка)*: (автореф. дис. ... канд. филол. наук: спец. 10.02.04 – Германские языки). Тверь, 20 с.
- Габідуліна, А. Р.** (2009). Навчально-педагогічний дискурс як лінгвістичний феномен. *Мовознавство*, 6. С. 70–78.
- Дейк, Т. А., Кінч, В.** (1989). *Язык. Познание. Коммуникация*: Пер. с англ. М.: Прогресс, 312 с.
- Наказ Міністерства освіти і науки України № 1150 від 21.12.09 року «Про затвердження програм навчальної дисципліни «Українська мова за професійним спрямуванням». Режим доступу: https://osvita.ua/legislation/Vishya_osvita/6122/

Постанова Кабінету Міністрів України № 998 від 08.09.1997 року «Про затвердження комплексних заходів щодо всебічного розвитку і функціонування української мови». Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/go/998-97-п>

Гуменюк, І. М. (2017). Formation and development of methods of teaching Ukrainian language (for professional purposes): historiography of a question. *Naučnye trudy SWorld*, 12. С. 116–121.

REFERENCES

Apresian, G. Z. (1978). *Oratorskoye iskusstvo [Oratorical Art]*. М.: MGU. [in Russian].

Bogatyрева, O. P. (2006). *Funktsionalno-semanticheskaya kharakteristika uchebnogo yazykovogo teksta (na materiale angliyskogo yazyka) [Functional and Semantic Characteristics of Educational Linguistic Text (on Material of English Language)]*. (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Tver. [in Russian].

Habidullina, A. R. (2009). Navchalno-pedahohichnyi dyskurs yak linhvistychnyi fenomen [Educational and Pedagogical Discourse as a Linguistic Phenomenon]. *Movoznavstvo*, 6, 70-78. [in Ukrainian].

Deyk, T. A., Kinch, W. (1989). *Yazyk. Poznaniye. Kommunikatsiya [Language. Cognition. Communication]*: Per. s angl. М.: Progress. [in Russian].

Nakaz Ministerstva osvity i nauky Ukrainy № 1150 vid 21.12.09 roku «Pro zatverdzhennia prohram navchalnoyi dystsypliny «Ukrayinska mova za profesiynym spriamuvanniam»» [*Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine № 1150 from 21.12.09 «About the Approval of the Programmes of the Educational Discipline 'Ukrainian Language for Professional Purposes'»*]. (n.d.). *osvita.ua* Retrieved from https://osvita.ua/legislation/Vishya_osvita/6122/ [in Ukrainian].

Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy № 998 vid 08.09.1997 roku «Pro zatverdzhennia kompleksnykh zakhodiv shchodo vsebichnoho rozvytku i funktsionuvannia ukrayinskoyi movy» [*Decree of the Cabinet of Ministers of Ukraine № 998 from 08.09.1997 «About the Approval of the Complex Measures of the All-Round Development and Functioning of the Ukrainian Language»*]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua* Retrieved from <http://zakon.rada.gov.ua/go/998-97-п> [in Ukrainian].

Humeniuk, I. M. (2017). Formation and Development of Methods of Teaching Ukrainian Language for Professional Purposes: Historiography of the Question. *Naučnye trudy SWorld*, 12, 116-121. [in English].

Natalia DMITRENKO – PhD. in Pedagogy, Associate Professor, Associate Professor of Teaching Methods of Foreign Languages Department, Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University, 32 Ostrozko Street, Vinnytsia, Ukraine, postal code 21001 (nataliadmitrenko0302@gmail.com)

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-3556-0003>

Researcher ID: M-3479-2018 (<http://www.researcherid.com/rid/M-3479-2018>)

Наталія ДМІТРЕНКО – кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри методики навчання іноземних мов, Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, вул. Острозького, 32, Вінниця, Україна, індекс 21001 (nataliadmitrenko0302@gmail.com)

ПРИНЦИПИ АВТОНОМНОГО НАВЧАННЯ ПРОФЕСІЙНО ОРІЄНТОВАНОГО АНГЛОМОВНОГО СПІЛКУВАННЯ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ МАТЕМАТИКИ

Анотація. Мета дослідження – теоретично обґрунтувати доцільність застосування визначених принципів автономного навчання професійно орієнтованого англomовного спілкування майбутніх учителів математики. **Методологія дослідження** базується на критичному аналізі науково-методичних джерел по темі дослідження, а також вивченні та узагальненні позитивного досвіду роботи викладачів іноземної мови в умовах автономного навчання у закладі вищої освіти педагогічного профілю. **Наукова новизна** полягає у спробі узагальненого теоретичного обґрунтування принципів як методологічного компоненту методичної системи автономного навчання професійно орієнтованого англomовного спілкування майбутніх учителів математики. **Висновки.** У статті теоретично обґрунтовані загально дидактичні, психологічні і методичні принципи автономного навчання професійно орієнтованого англomовного спілкування майбутніх учителів математики, а також надано опис та сутнісну характеристику визначених принципів. Загально дидактичними принципами виокремлено: особистісно орієнтовану направленість навчання; свідомість; наочність; елективність; активну творчу діяльність; професійну орієнтацію у вивченні іноземної мови; направленість навчання на формування автономії студента в опануванні професійно орієнтованого англomовного спілкування. До психологічних принципів зараховано: мотивацію; індивідуалізацію (врахування індивідуально-психологічних особливостей особистості). До методичних принципів віднесено: комунікативну професійно орієнтовану направленість навчання; навчання спілкуванню у соціальному і професійно орієнтованому контексті; взаємопов'язане навчання усіх видів мовленнєвої діяльності; міжпредметну інтеграцію; домінування проблемних і пошукових завдань професійно орієнтованого характеру. Обґрунтована доцільність застосування загально дидактичних, психологічних і методичних принципів дозволяє планувати загальну організацію методичної системи автономного навчання професійно орієнтованого англomовного спілкування майбутніх учителів математики.

Ключові слова: автономне навчання, професійно орієнтоване англomовне спілкування, загально дидактичні принципи, психологічні принципи, методичні принципи.

PRINCIPLES OF AUTONOMOUS LEARNING OF PROFESSION-BASED ENGLISH COMMUNICATION OF PROSPECTIVE TEACHERS OF MATHEMATICS

Abstract. The purpose of the research is to substantiate theoretically the expediency of applying certain principles of autonomous learning of profession-based English communication of prospective teachers of mathematics. **The research methodology** is based on the critical analysis of scientific and methodological sources on the topic of the research, as well as the study and generalization the foreign language teachers' positive experience in the context of autonomous learning in

the higher education institutions of a pedagogical profile. **The scientific novelty** is an attempt to generalize the theoretical substantiation of principles as a methodological component of the methodological system of autonomous learning of profession-based English communication of prospective teachers of mathematics. **Conclusions.** In the article the general didactic, psychological and methodological principles of autonomous learning of profession-based English communication of prospective teachers of mathematics are theoretically substantiated, as well as the description and essential characteristics of certain principles are given. The general didactic principles are distinguished as: personally oriented learning direction; consciousness; clearness; electivity; active creative activity; professional orientation in learning of a foreign language; focus of study on the formation of student autonomy in the acquisition of profession-based English communication. The psychological principles are included: motivation; individualization (taking into account the individual and psychological characteristics of the personality). The methodological principles consist of: communicative profession-based orientation of the training; communicative learning in the social and professional oriented context; interconnected learning of all types of communication; cross-discipline integration; domination of problem and search tasks of professional orientation. The reasonable expediency of applying the general didactic, psychological and methodological principles allows to plan the general organization of the methodological system of autonomous learning of profession-based English communication of prospective teachers of mathematics.

Key words: autonomous learning, profession-based English communication, methodological system, general didactic principles, psychological principles, methodological principles.

Постановка проблеми. Ефективна реалізація автономного навчання професійно орієнтованого англomовного спілкування зумовлена коректним визначенням наукових принципів до її запровадження. Принципи навчання – це вихідні положення, які у своїй сукупності визначають вимоги до навчального процесу в цілому і його складників (цілей, завдань, методів, засобів, організаційних форм) зокрема (Ніколаєва, 2013, с. 110). Принципи відносяться до числа базисних категорій методики, реалізація яких у навчальному процесі забезпечує його ефективність. Вивчення іноземної мови ґрунтується на загально дидактичних принципах, які набувають певної специфіки, тому що головною метою виступає не накопичення знань, як це має місце у навчанні інших дисциплін, а оволодіння студентами іншомовною мовленнєвою діяльністю.

Аналіз останніх джерел і публікацій. На основі аналізу науково-методичних досліджень Ю. І. Божко, Н. Д. Гальскової, Н. І. Гез, С. Ю. Ніколаєвої, Н. Н. Сергєєвої, Г. В. Походзей, Ю. Ю. Тимкиної, І.П. Павлової, Н. П. Хомякової, О. Л. Туницької і виходячи з поставлених цілей, завдань і визначених підходів методичної системи професійно орієнтованого англomовного спілкування майбутніх учителів математики, було виокремлено три групи принципів методичної системи автономного навчання професійно орієнтованого англomовного спілкування: загально дидактичні, психологічні і методичні.

Мета статті. Теоретично обґрунтувати доцільність застосування принципів автономного навчання професійно орієнтованого спілкування майбутніх учителів математики.

Виклад основного матеріалу. Загальними дидактичними принципами автономного навчання професійно орієнтованого англomовного спілкування вважаємо: особистісно орієнтовану направленість навчання; свідомість; наочність; елективність; активну творчу діяльність; професійну орієнтацію у вивченні іноземної мови; направленість навчання на формування автономії студента в опануванні англійською мовою.

До психологічних принципів, які реалізуються в методичній системі автономного навчання професійно орієнтованого англomовного спілкування, зараховуємо: мотивацію; індивідуалізацію (врахування індивідуально-психологічних особливостей особистості).

До *методичних принципів* відносимо: комунікативну професійно орієнтовану направленість навчання; навчання спілкуванню у соціальному і професійно орієнтованому контексті; взаємопов'язане навчання усіх видів мовленнєвої діяльності; міжпредметну інтеграцію; домінування проблемних і пошукових завдань професійно орієнтованого характеру.

Принцип особистісно орієнтованої направленості навчання передбачає активізацію інтелектуальних здібностей, знань і мовленнєвого досвіду студента, його емоцій і настроїв, а також розвиток його особистісних параметрів. Принцип особистісно орієнтованої направленості навчання сприяє засвоєнню студентами соціального і професійно орієнтованого досвіду; стимулює здатність студента до вільного і творчого мислення; формує світогляд; розвиває уміння свідомо планувати свій розвиток, розуміти динаміку розвитку і самостійно навчатися; формувати у студента систему особистісних якостей, які сприяють саморозвитку: мотивацію, рефлексію, системні знання як засіб контролю сформованості картини світу (Гальскова, 2006, с. 142).

Принцип свідомості. Відносно автономного навчання професійно орієнтованого англомовного спілкування він розглядається як: усвідомлення завдань навчання; розуміння окремих конкретних кроків у навчанні; залучення рідної мови як компоненту свідомого навчання; повідомлення певних мовних знань; опори на самостійний пошук вирішення навчального проблемного завдання. Принцип свідомості реалізується при стимулюванні розумового розвитку студента, його ініціативи і творчості (Сергеева, 2014, с. 49).

Принцип наочності застосовується як прийом, що сприяє кращому запам'ятовуванню іншомовних слів, їх семантизації, поясненню мовних правил, ситуативних ілюстрацій, мовленнєвого матеріалу (Сергеева, 2014, с. 49). Принцип реалізується у використанні на заняттях з англійської мови засобів наочності: мовної і немовної, зорової, слухової і аудіовізуальної, предметної, мистецької або ситуативної – в якості мовних і немовних опор для засвоєння іноземної мови як засобу спілкування і пізнання.

Принцип елективності полягає у наданні студентам певної свободи вибору, наприклад, термінів, часу, місця навчання та інше. Водночас, принцип елективності проявляється в реально існуючому багатоматітні способів отримання іншомовної освіти, створюючи передумови розвитку у студентів гнучкого мислення, аналітичних здібностей, умінь здійснювати вибір на основі оцінки існуючих варіантів і нести відповідальність за свій вибір, якість власної освіти (Тимкіна, 2017, с. 123).

Принцип активної творчої діяльності активізує мислення і всі психічні процеси у студентів і в результаті активної творчої розумової діяльності студенти формують знання, навички і вміння (наприклад, у роботі над проектом), активно спілкуючись один з одним і проявляючи активність і автономність на усіх етапах роботи. Процес автономного навчання повинен стимулювати здатність студента до вільного творчого мислення, формувати його картину світу, сприяти його саморозвитку і саморефлексії (Гальскова, 2006, с. 147). Отже, опанування іноземною мовою, повинно носити не механічний характер, сприяти інтелектуальному і творчому засвоєнню.

Принцип професійно орієнтованого навчання представляє собою гармонічну комбінацію оволодіння елементами професійно орієнтованого навчання іноземної мови з переліком особистісних якостей особистості, що розвиваються і процесами оволодіння спеціальними навичками, в основі яких знаходяться професійні і мовні знання (Сергеева, 2014, с. 52).

Направленість навчання на формування автономії студента в навчальній діяльності. Автономія студента проявляється в його здатності, умінні встановлювати цілі, визначати зміст і послідовність,

обирати методи і прийоми, керувати своїм процесом оволодіння англійською мовою, виконувати оцінку і контроль результатів своєї праці, а також нести відповідальність за свою навчальну діяльність відносно всіх аспектів цієї навчальної діяльності (Гальськова, 2006, с. 149; Сергеева, 2014, с. 50).

Принцип мотивації полягає у вирішенні проблеми зняття емоційної напруги, організації максимально успішної і адекватної кооперації і досягнення відповідного рівня активності для реалізації діяльності. Навчання, яке засноване на створенні внутрішньої мотивації, що пов'язана з інтересами студентів до іноземної мови і процесу її засвоєння, із задоволенням від отриманих знань і умінь, є набагато ефективнішим і результативнішим. Створенню такої мотивації досягнень сприяє особистісна значимість для студентів тих завдань, які їм пропонує вирішити викладач, що спонукає студентів самим ставити перед собою такі завдання (Павлова, 2016, с. 58).

Принцип врахування індивідуально-психологічних особливостей особистості студента виражається в необхідності врахування у процесі навчання індивідуальних особливостей студентів з метою максимальної індивідуалізації автономного навчання професійно орієнтованого англійського спілкування. Принцип врахування індивідуально-психологічних особливостей особистості студента спрямований на створення індивідуальної програми навчання, яка враховує його досвід, рівень підготовки, типи сприймання, психотип і тип мислення.

Принцип комунікативної професійно орієнтованої спрямованості навчання орієнтує на формування у студента рис вторинної мовної особистості, що робить його здатним брати участь в міжкультурному професійно орієнтованому спілкуванні. Принцип комунікативної направленості полягає в організації навчання, при якому студент постійно задіяний у процес спілкування іноземною мовою, який максимально наближений до процесу реальної комунікації. На заняттях створюються реальні ситуації професійного спілкування, застосовуються групові і колективні форми роботи, виконуються проблемні і творчі завдання, які направлені на вирішення певного мовленнєвого завдання. Мовленнєва направленість і відбір актуальних ситуацій спілкування і обговорення складають змістову сторону спілкування майбутніх учителів математики (Божко, 2016, с. 135).

Принцип навчання спілкуванню в соціальному і професійно орієнтованому контексті передбачає розвиток у студентів концептуальної системи правил соціальної і професійної взаємодії і формування у них мовленнєвих умінь соціальної і професійної взаємодії аналогічних умінь, які є у носія мови. Принцип навчання спілкуванню в соціальному і професійно орієнтованому контексті сприяє створенню лінгвопрофесійного середовища і забезпеченню інтегративної цілісності професійно орієнтованих іншомовних компетентностей (Хомякова, 2016, с. 80).

Принцип взаємопов'язаного навчання усіх видів мовленнєвої діяльності дозволяє, в умовах автономного навчання професійно орієнтованого англійського спілкування, забезпечити можливість для опори на всі види і джерела сприйняття. Здійснюючи професійно орієнтоване спілкування студент розвиває уміння: аудіювання, говоріння, читання, письма і перекладу.

Принцип міжпредметної інтеграції сприяє зближенню різних навчальних дисциплін у процесі автономного навчання професійно орієнтованого англійського спілкування, надає можливість формувати і розвивати у студентів ключові «метапідметні» знання, що включають в себе навчально-стратегічну, інформаційну, комунікативну, лінгвосоціокультурну та інші компетентності і передбачає систематичну і цілеспрямовану реалізацію міжпредметних зв'язків як основного механізму знань і способів діяльності у навчанні, а також провідного способу створення проблемних ситуацій, постановки і вирішення міжпредметних навчальних проблем (Божко, 2016, с. 135). Міжпредметна

інтеграція дисципліни «Англійська мова для професійного спілкування» і дисциплін професійного блоку, з одного боку, забезпечує формування цілісної картини професійних знань і компетентності спеціаліста, а з іншого боку, виступає засобом мотивації студентів до вивчення іноземної мови як засобу підвищення кваліфікації, отриманню необхідних знань, здійсненню професійної іншомовної діяльності (Тимкина, 2017, с. 126).

Принцип домінування проблемних і пошукових завдань професійно орієнтованого характеру передбачає збір, систематизацію, узагальнення і інтерпретацію професійно орієнтованої інформації; оволодіння стратегіями самонавчання, способами інтерпретації інформації; розвиток мовленнєвої компетентності; участь у проєктах, які мають творчу направленість з метою розширення їх пізнавального кругозору і формування комунікативної активності. Принцип домінування проблемних і пошукових завдань професійно орієнтованого характеру сприяє розвитку творчого і критичного мислення, а також аргументованості, автономії, рефлексії, професійної мотивації (Хомякова, 2016, с. 80).

Висновки і перспективи подальших розвідок питання. Отже, обґрунтована доцільність застосування загально дидактичних, психологічних і методичних принципів дозволяє планувати загальну організацію методичної системи автономного навчання професійно орієнтованого англійського спілкування майбутніх учителів математики. Подальшої розвідки потребує питання відбору змісту навчання і технологій навчання, які зумовлюють доцільність застосування певних методів, форм і засобів автономного навчання професійно орієнтованого англійського навчання майбутніх учителів математики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Божко, Ю. И. (2016). Модель формирования иноязычной профессионально-коммуникативной компетенции обучающихся на судноводительских факультетах. *Научные ведомости. Серия «Гуманитарные науки»*, № 28 (249), 130–137.

Гальскова, Н. Д., & Гез, Н. И. (2006). *Теория обучения иностранным языкам. Лингводидактика и методика*. Учеб. пособие для студ. лингв. ун-тов и фак. ин. яз. высш. пед. учеб. заведений. 3-е изд., стер. Москва: Издательский центр «Академия», 336 с.

Ніколаєва, С. Ю. (ред.). (2013). *Методика навчання іноземних мов і культур: теорія і практика: підручник для студ. класичних, педагогічних і лінгвістичних університетів*. Київ: Ленвіт, 590 с.

Павлова, И. П. (2016). Принципы обучения иностранному языку: современная интерпретация. *Теория и практика обучения иностранному языку в системе профессиональной подготовки*. Вестник МГЛУ, Выпуск 14 (753), 45–63.

Сергеева, Н. Н., & Походзей, Г. В. (2014). *Развитие иноязычной межкультурной компетенции студентов неязыковых специальностей в системе профессионально-ориентированного языкового образования [Текст]: монография*. Урал. гос. пед. ун-т, Екатеринбург, 214 с.

Тимкина, Ю. Ю. (2017). *Вариативное иноязычное образование в условиях многопрофильного неязыкового вуза: монография*. Пермь: ИПЦ «Прокрость», 204 с.

Хомякова, Н. П., & Туницкая, Е. Л. (2016). Опыт совместной деятельности вузов конкретного профиля в разработке программы подготовки студентов по иностранному языку. *Теория и практика обучения иностранному языку в системе профессиональной подготовки*. Вестник МГЛУ. Выпуск 14 (753), 71–84.

REFERENCES

Bozhko, Yu. I. (2016). Model formirovaniya inoyazychnoy professionalno-komunikativnoy kompetentsii obuchayushchikhsya na sudnovoditelskikh fakultetakh [Model of forming foreign language professional and communicative

competence of cadets on navigational departments]. *Nauchnye vedomosti. Seriya «Gumanitarnye nauki», № 28 (249), 130–137. [in Russian].*

Galskova, N. D., & Gez, N. I. (2006). *Teoriya obucheniya inostrannym yazykam. Lingvodidaktika i metodika [Theory of foreign languages learning. Linguadidactics and methodology]. Ucheb. posobie dlya stud. lingv. un-tov i fak. in. yaz. vyssh. ped. ucheb. zavedeniy. 3-e izd., ster. Moskva: Izdatelskiy tsentr «Akademiy». [in Russian].*

Nikolaieva, S. Yu. (red.). (2013). *Metodyka navchannia inozemnykh mov i kultur: teoriia i praktyka [Methodology of learning of foreign languages and cultures: theory and practice]: pidruchnyk dlia stud. klasychnykh, pedahohichnykh i linhvistychnykh universytetiv. Kyiv: Lenvit. [in Ukrainian].*

Pavlova, I. P. (2016). Printsipy obucheniya inostrannomu yazyku: sovremennaya interpretatsiya [Foreign language teaching principles: contemporary interpretation]. *Teoriya i praktika obucheniya inostrannomu yazyku v sisteme professionalnoy podgotovki. Vestnik MGLU, Vypusk 14 (753), 45–63. [in Russian].*

Sergeeva, N. N., & Pokhodzey, G. V. (2014). *Razvitie inoyazychnoy mezhkulturnoy kompetentsii studentov neyazykovykh spetsialnostey v sisteme professionalno-orientirovannogo yazykovogo obrazovaniya [Tekst]: monografiya [Development of foreign language cross-cultural competence of students non-language specialties in the system of profession-based education: monograph]. Ural. gos. ped. un-t, Yekaterinburg. [in Russian].*

Timkina, Yu. Yu. (2017). *Variativnoe inoyazychnoe obrazovanie v usloviyakh mnogoprofilnogo neyazykovogo vuza: monografiya [Variational foreign language training in the conditions of multiprofile non-language higher educational institution: monograph]. Perm: IPTs «Prokrost». [in Russian].*

Khomyakova, N. P., & Tunitskaya, Ye. L. (2016). Opyt sovmestnoy deyatel'nosti vuzov konkretnogo profilya v razrabotke programmy podgotovki studentov po inostrannomu yazyku [Experience of cooperation of similar profile non-linguistics higher educational institutions in creating an inter-university curriculum of foreign language training]. *Teoriya i praktika obucheniya inostrannomu yazyku v sisteme professionalnoy podgotovki. Vestnik MGLU. Vypusk 14 (753), 71–84. [in Russian].*

UDC 378.126

Larysa DZEVYTSKA – PhD in Pedagogical sciences, Associate Professor of Foreign Languages Department, Donetsk Law Institute, Dnipropetrovsk region, Stepan Teliha St. 21, Kryvyi Rih, Ukraine, 50065 (dsevickayalarisa@gmail.com)

ORCID: <https://org/0000-0002-9093-7635>

Olena ZOTOVA-SADYLO – PhD in Pedagogical sciences, Associate Professor of Foreign Languages Department, SIHE «Kryvyi Rih National University», V. Matussevych St., 11, Kryvyi Rih, Ukraine 50000 (hjtotova74@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9474-016X>

Researcher ID: <http://www.researcherid.com/rid/C-2894-2019>

Лариса ДЗЕВИЦЬКА – кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри іноземних мов Донецького юридичного інституту МВС України, вул. С. Тільги, 21, Кривий Ріг, Україна, 50065 (dsevickayalarisa@gmail.com)

Олена ЗОТОВА-САДИЛО – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри іноземних мов, ДВНЗ «Криворізький національний університет», вул. В. Матусевича, 11, Кривий Ріг, Україна, 50000 (hjtotova74@ukr.net)

GUIDING PRINCIPLES IN THE SELECTION AND DEVELOPMENT OF COURSE-BOOKS FOR STUDENTS OF UNIVERSITY

Summary. *The purpose of the research is to analyze and systematize the approaches to development and selection of course books for university students and based on the analysis to design criteria that need to be met by academic books. The research object is English course books for students of Economics. The research methodology is based on systemic analysis of regulations and standards, scientific and methodical works according to the research theme. The scientific novelty of the article is in an authors' effort to identify the main functions and structure of the course book. Conclusions.* *The high quality text-book is the synthesis of educational content for in-class and out-of-class students' activity. It should meet the requirements of consolidating the material covered in previous lessons and self-instructional material. One more criterion is stability. The material of the course book should conform to the requirements of long-term using – more than five years. The third criterion of the modern text-book, according to the authors, is multiple operating features. Thus, the course book must perform such functions as educative, pedagogic (it is implemented through pedagogic and cultural elements in the content of the course book), developing (assignments should develop critical thinking and cultivate the skills of business discussion), integrative (it is realized through synthesis of four types of language activity – speaking, reading, writing, listening, based on authentic professional oriented material), informative (the textbook must be a full-scale and self-sufficient source of information) and motivating (tasks intensify cognitive activity).*

Key words: *course books for university students, foreign language textbook, functions and structure of the course book.*

КЛЮЧОВІ ПРИНЦИПИ ВІДБОРУ ТА РОЗРОБКИ ПІДРУЧНИКІВ ДЛЯ СТУДЕНТІВ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ

Анотація. *Мета дослідження – систематизувати існуючі підходи до розробки та відбору навчальної літератури для студентів вищих навчальних закладів та на основі здійсненого аналізу запропонувати критерії, яким має відповідати сучасний навчальний посібник ВНЗ. Дослідження здійснено на прикладі навчального посібника для викладання іноземної мови студентам економічного профілю. Методологія дослідження*

спирається на системний аналіз нормативних актів, наукових та методичних розробок у контексті предмету дослідження. **Наукова новизна** статті полягає у спробі авторів визначити основні функції та структуру навчального посібника. **Висновки.** Якісний підручник є синтезом навчального матеріалу для аудиторної та самостійної позааудиторної роботи студентів. Він має задовольняти потребу закріплення вивченого матеріалу та самостійного його опанування. Наступним критерієм є стабільність. Матеріал, представлений у посібнику має відповідати вимозі довгострокового застосування, не менше п'яти років. Третім критерієм сучасного навчального посібника автори статті називають багатofункціональність. Зокрема, посібник має виконувати освітню, виховну (реалізується через виховні та культурологічні елементи у змісті навчального посібника), розвиваючу (завдання посібника мають бути спрямовані на розвиток критичного мислення та формування навичок ведення ділової дискусії), інтегративну (реалізується через синтез чотирьох видів мовленнєвої діяльності, на основі професійно спрямованих аутентичних матеріалів), інформаційну (підручник має стати повноцінним і самодостатнім джерелом інформації) та мотиваційну (завдання активізують пізнавальну діяльність студента) функції.

Ключові слова: підручники для студентів вищих навчальних закладів, підручник з іноземної мови, функції та структура підручників.

Постановка проблеми. Суспільно-політичні процеси в Україні не могли не відбитись відповідним чином на її освітній системі. Так, протягом останніх років спостерігається стійка тенденція демократизації навчального процесу та впровадження прозорих процедур щодо видання навчально-методичної літератури. Позитивним, в цьому контексті, є урізноманітнення навчальної літератури для вищих навчальних закладів. Той факт, що викладач має можливість обрати підручник, який імпонує його навчальній стратегії та методиці, безумовно, є обнадійливим. Проте, серед широкого спектру надрукованого нелегко знайти саме той, який відповідає всім вимогам стосовно науково-методичного забезпечення підготовки сучасного молодого конкурентоспроможного фахівця.

Реформування освіти в Україні у відповідності з Болонською системою передбачає різноманітну освітньо-кваліфікаційну підготовку випускників, а саме бакалаврів, спеціалістів, магістрів. Це, в свою чергу, веде до вдосконалення та змін навчальних програм, появи нових спеціальностей тощо. Видання підручників та посібників, вочевидь, не встигає за цими змінами ні за якісним, ні за кількісним показниками. Варто зазначити, що зміни навчальних програм передбачають значне скорочення годин аудиторних занять, натомість збільшується обсяг самостійної позааудиторної роботи студента. Останнє актуалізує необхідність досконалого підручника, котрий компенсував би нестачу лекцій та семінарів, живого спілкування з викладачем.

Аналіз останніх досліджень і публікацій За інформацією Міносвіти і науки забезпечення навчальною літературою вищих закладів освіти становить: соціально-гуманітарний напрям – 91%; економічний напрям – 84%; природничо-математичний напрям – 62%, інженерно-технічний – лише 55%. За розрахунками експертів Української асоціації видавців і книгорозповсюджувачів ці цифри в десятки раз менші становлять, відповідно – 5,8%, 9,3% (Березовська, 2009). Такий розрив у цифрових показниках викликає, м'яко кажучи, здивування. Очевидно, останні цифри стосуються книжок, які на практиці потрапляють до студентів ВНЗ. В будь-якому разі, наявне недостатнє забезпечення навчальною літературою. Серед основних недоліків літератури відзначають компіляцію вже надрукованого матеріалу, використання невідредагованих машинних перекладів з іноземних джерел, практичну відсутність власних джерел. З цим важко не погодитись.

Продуктивні шляхи розв'язання цієї проблеми пропонують науковці. Так, теоретико-методологічні засади створення підручників розробили українські вчені В.П. Андрущенко, Ю.П. Євреско, О.П. Євтух, Г.О. Козлакова, О.П. Сердюк. Створення навчального посібника з соціально-гуманітарних дисциплін в полі зору Е.М. Левченко (сугестологія), В.М. Алтухова, Н.І. Буяновської (ділове українське мовлення), В.І. Мудрака (історія) та ін. Ряд дослідників вбачають в комплексному інтегративному підході успішне розв'язання проблеми створення підручника, що відповідає змісту й меті вищої освіти України. Наведемо приклад як такий підхід спрацьовує для розв'язання проблеми підручникотворення з іноземної мови для студентів нефілологічних спеціальностей. Так, І.М. Ключковська розробила концепцію інтегративного підручника з іноземної мови (І. М. Ключковська, 2006). За автором, синтезовані зв'язки між змістом професійно спрямованих дисциплін та змістом програми з іноземної мови можуть бути реалізовані через формування інтегративних видів мовленнєвої діяльності (читання, мовлення, аудіювання та письма). Професійно зорієнтоване вправління в цих видах діяльності має наскрізно пронизувати відповідний інтегративний підручник. О.Б. Тарнопольський, С.П. Кожушко пропонують поєднання проєктної методики з діловою грою як основу структури підручника з іноземної мови для студентів нефілологічних спеціальностей (Тарнопольський, О.Б., Кожушко, С.П., 2011). В.І. Петренко вважає за доцільне використання аудіовізуальної технології в процесі навчання студентів, зокрема економістів, гуманітарним дисциплінам. Автор відмічає, що поєднання різнопланових матеріалів: мовлення диктора, кадри відеофільмів, аудіо записи, створюють оптимальні умови для довільного запам'ятовування матеріалу (Петренко, В.І, 2011). Тобто, мається на увазі, що для оптимізації навчального процесу доцільний навчально-методичний комплекс, який включає, окрім літератури на паперових носіях, диски, аудіо та відео касети тощо. Вважаємо, що позиція В.І. Петренко виправдана й доцільна. Кінцевою метою нашого дисертаційного дослідження є створення такого навчально-методичного комплексу з англійської мови для студентів економічних спеціальностей.

Таким чином, аналіз підходів учених до розв'язання означеної проблеми дозволяє стверджувати, що пошук шляхів створення сучасної навчальної літератури для студентів вищої школи є, наразі, актуальним і своєчасним. Серед причин, що заважають ефективному вирішенню проблеми О. Кузьмін називає відсутність чітких стандартів та критеріїв оцінювання методичної літератури (Березовська, 2009). Підтримуємо цю точку зору. Отже, *метою статті* є визначити вихідні положення, яких варто дотримуватись сучасним авторам при формуванні змісту підручника та посібника для вищої школи та диференціювати показники, за якими можливо обрати якісний підручник для навчання іноземної мови. Використовуючи те цінне, на наш погляд, що вже напрацьовано, у статті ми спробуємо систематизувати матеріал та викласти власні ідеї щодо того, за яких умов навчальна література для студентів буде якісною.

Виклад основного матеріалу Н.Д. Карапузова, Є.А. Починок, В.М. Помогайбо дають таке визначення: «підручник – це навчальне видання, що містить систематизоване викладення навчальної дисципліни, відповідає програмі дисципліни та офіційно затверджене як такий вид видання. Навчальний посібник – навчальне видання, що частково або повністю замінює або доповнює підручник та офіційно затверджене як такий вид видання» (Карапузова, Починок, Помогайбо, 2012). Міністерство освіти і науки висуває чіткі вимоги щодо створення навчально-методичної літератури, а саме: рукопис повинен мати високий науково-методичний рівень, матеріал має бути викладено ясно, в доступній формі, теоретична частина обов'язково має бути пов'язана з практичним завданням, в

книзі мають просліджуватись міжпредметні зв'язки, книга повинна містити відповідний довідковий апарат тощо.

Таким чином, сучасний підручник чи посібник для вищої школи представляє матеріал для викладання та самостійного опрацювання, відповідно упорядкований за допомогою описів і пояснень, наочних схем, графіків, таблиць. Так, при вивченні теми «Import – Export» (Імпорт – Експорт) на етапі засвоєння лексики стане в пригоді порівняльна таблиця торгівельного балансу певної країни, наприклад, Китаю. Позитивним є аудіо супровід представленої графічно інформації. Користуючись таким навчальним комплексом студенти мають можливість порівняти основні позиції імпорту та експорту країни, скласти діалог за поданим матеріалом, та створити подібну таблицю для власної країни. Отже, на основі лише однієї вправи розвиваються навички ситуативної комунікації, аудіювання та креативності.

Сучасний посібник полегшує студенту пізнавальну роботу, звільняючи його від необхідності постійно нотувати лектора, а також надаючи можливість повертатись до опрацьованого матеріалу з метою повторення. Наприклад, інформативний глосарій з тлумаченням слова чи виразу іноземною мовою, розміщений в посібнику запобігає необхідності повсякчас звертатись до великого словника, що економить час і зусилля студента.

Навчальна література ознайомлює з методами й прикладами моделей робіт, які студенти будуть в подальшому виконувати самостійно. Так, навчаючи студентів вести поточну документацію, наприклад, замовлення на продукцію (a pro forma invoice) чи супроводжуючий лист (a covering letter), бажано розмістити зразок зазначених документів. Це створює базу для подальшого користування матеріалом, можливо, через декілька років після вивчення курсу іноземної мови.

Якісний підручник спрямовує самостійну позааудиторну роботу студентів, здійснюючи синтез вже знайомого й нового матеріалу на різних рівнях узагальнення. Приміром, комунікативні ситуації стимулюють практичне застосування раніше вивченого лексичного та граматичного матеріалу, сприяють формуванню мовленнєвої компетентності, розвивають критичне мислення студента тощо. Зразок: Ви працюєте в компанії, що виробляє електричні ліхтарики. Розгляньте представлену нижче діаграму, продумайте та запропонуйте зміни в конструкції, щоб зробити ліхтарик більш зручним для: 1) тинейджерів; 2) молоді; 3) людей похилого віку (Тема: Competition. Конкуренція.)

Запропонована комунікативна ситуація мотивує студента до синтезу спеціальних умінь і навичок з іноземної мови та фахових знань.

Варто зазначити, що навчальну літературу має характеризувати *стабільність*, іншими словами, здатність служити протягом 5-10 років без значних змін. Це не лише економія коштів, а й показник якості.

Сучасний підручник має бути *багатофункціональним*. Перш за все, він виконує *освітню функцію*, задовольняючи пізнавальні потреби студента як в процесі освоєння та закріплення навчального матеріалу, так і для його самостійного опанування. В межах освітньої функції підручник повинен забезпечувати систематизацію набутих знань, та передбачати можливість самоконтролю. Бажано, щоб у підручнику були розміщені матеріали для контролю знань (питання, тести, вправи). За таких умов він стане в пригоді при підготовці до заліку чи іспиту. Так, у підручнику з англійської мови Дж. Нонтон «Pro File» кожна тема підкріплена завданнями, метою яких є актуалізувати вивчений матеріал та перевірити рівень його засвоєння у практичних комунікативно обумовлених ситуаціях (J. Naunton, 2009). Крім того, навчально-методичний комплекс має в складі додаток, де проаналізовано як за-

значене навчальне видання допомагає підготовці до екзамену з Ділової англійської мови (Business English Certificate). Це, врешті-решт, сприяє формуванню навичок професійного ділового спілкування фахівця економічного профілю.

Останнє обумовлює наступну вимогу до підручника: його зміст повинен чітко відповідати змісту навчальної програми, яка затверджується Міністерством освіти і науки. Авторський посібник має також відповідати навчальній програмі, приміром, факультативного курсу, що затверджується науковою радою навчального закладу, де викладається дана дисципліна.

Треба зауважити, що у підручниках, які видані в Сполучених Штатах Америки чи Великій Британії, червоною стрічкою проходить ідея патріотизму, матеріал обов'язково підкріплюється позитивними прикладами з національної історії, економіки чи будь-якої іншої сфери життя. На жаль, на сьогоднішній день в Україні не всі автори на достатньому рівні приділяють увагу цьому питанню. Проте, *виховна функція* навчальної літератури також має бути реалізована через зміст підручника. Оскільки він впливає на світогляд молоді людини, її ставлення до вибраної професії, на розвиток моральних, естетичних та, не в останню чергу, патріотичних почуттів, формування всебічно розвинутої особистості, котра зможе творчо підходити до виконання професійних і життєво важливих завдань. Так, в більшості підручників з ділової англійської мови іноземного видання: Longman, Oxford University Press, Macmillan та ін., обов'язково представлена тема «Ethics» (Етика). Окрім того, ми вважаємо за доречне використовувати виховні та культурологічні елементи на кожному занятті. Що, в свою чергу, забезпечує формування ефективного професійного ділового спілкування майбутнього фахівця.

Розвиваюча функція підручника реалізується через сприяння загальному психічному розвитку студентів – пам'яті, мислення, уваги, мовлення, уяви, здібностей тощо. У процесі роботи з підручником здійснюється розвиток критичного мислення, здатність формулювати запитання, аргументувати власну точку зору, вести дискусію, діалог тощо. Наприклад, студентам пропонується ситуація:

Ви новий керівник відділу кадрів компанії. Чи будете ви наполягати на тому, щоб претенденти на вакантну посаду обов'язково додавали фотографію до резюме? Розробіть питання для інтерв'ю стосовно матеріального статусу, здоров'я, недоліків, деталей особистого життя майбутнього колеги.

Вище зазначений приклад забезпечує практичні навички ділового спілкування, поєднуючи в собі декілька видів мовленнєвої та психічної діяльності (мовлення, уява, читання, мислення тощо).

Сутність *інтегративної функції* в тому, щоб у навчальній літературі для ВНЗ реалізувався принцип інтеграції професійних і соціально-гуманітарних дисциплін. Наприклад, у змісті підручника з іноземної мови для студентів економічних спеціальностей «English for Economists and Businessmen» (автор В.К.Шпак) цей принцип реалізується через синтез чотирьох видів мовленнєвої діяльності (говоріння, читання, аудіювання, письма) та їхнє узгодження з професійно спрямованою лексикою (текстами, комунікативними ситуаціями, вправами). Принцип синтезу спеціальних та соціально-гуманітарних дисциплін забезпечує ефективне застосування навчального посібника на практиці.

Інформаційна функція навчального комплексу полягає в тому, що він має відігравати роль найповнішого джерела інформації, до якого студент повсякчас звертається, щоб отримати необхідні дані (відомості). Посібник повинен відповідати навчальній програмі, всі теми, передбачені програмою мають бути розкриті в достатньому обсязі. Матеріал слід викладати на основі першоджерел, це забезпечує об'єктивність та актуальність поданого матеріалу. Коли доступ до наукової інформації утруднений (через брак необхідних коштів, вільного часу і, нерідко, фізичних можливостей), ця функція набуває особливого значення.

Мотиваційна функція реалізується через змістове наповнення – поданий матеріал має певну «інтригу», що зацікавлює студентів і викликає бажання дізнатися відповідь на питання. В цьому контексті бажано передбачити завдання, що створюють мотивацію до активної пізнавальної діяльності, самостійної творчої праці з використанням нормативної та довідкової літератури. Так, в підручнику з англійської мови можуть бути доречними вправи на мовну здогадку. Наприклад: здогадайтесь про значення слова з контексту повідомлення; заповніть пропуски в тексті, вибравши з поданого списку відповідні слова тощо. Мотивація пізнавальної активності, в свою чергу, сприяє формуванню навичок професійного спілкування через збільшення лексичного запасу студента.

Таким чином, багатофункціональність є однією найбільш значних умов для створення сучасного підручника чи посібника.

Якість засвоєння матеріалу, перш за все, залежить від структури навчального посібника, збалансованості та системності його змісту. Проблема правильного структурування підручника є наразі актуальною. У навчальному посібнику Н.Д. Карапузової, Є.А. Починок та В.М. Помогайбо відображена система побудови підручника для вищої школи, що вимагає:

1. Змістову таблицю для швидкого орієнтування в книжковому просторі ((Карапузова, Починок, Помогайбо, 2012).

2. Вступ, що має визначити роль та завдання дисципліни в підготовці фахівця, сформулювати задачі, що стоять перед студентом і в розв'язанні яких пропонується підручник чи посібник має відігравати провідну роль. Наприклад, у навчально-методичному комплексі з іноземної мови для студентів економічних спеціальностей зазначений розділ має містити відповіді на запитання: З яких частин він складається і навіщо потрібна кожна з них (*Відповіді* в кінці підручника пояснюють чому даний варіант є вірним чи невірним)? Як користуватись посібником (як використовувати аудіо чи відео додатки, в якій послідовності виконувати вправи тощо)? Якою є кінцева мета навчально-методичного комплексу (формування професійного ділового спілкування фахівця економічного профілю)?

3. Основний текст – «...це дидактично та методично оброблений і систематизований автором навчальний матеріал». Тексти повинні бути об'єктивними, науково та методично обґрунтованими, витриманими в певній логічній послідовності. Текст підручника має не ретранслювати наукові дані, а навчати способом самостійного опанування знаннями та поповнення їх. Він має поступово перетворюватись в інтелектуальний самовчитель, бути орієнтиром для навчальних здібностей студента. Так, в текстах для студентів економічного профілю має бути реалізовано три основні принципи, а саме: автентичності, професійної інтеграції та стабільності (відповідно, пояснювати глобальні тенденції та явища). Наприклад, теми «Мікро та макро рівні економіки», «Глобалізація», «Етика», «Мовна політика інтернаціональної компанії» є актуальними з фахової точки зору й відображають стабільні процеси.

4. Апарат організації засвоєння – питання, тексти, задачі, завдання, інструктивні матеріали тощо, має на меті, перш за все, на полегшити самостійну роботу студента, надати йому змогу не тільки засвоїти теоретичний матеріал, а й набути практичних навичок і перевірити їх.

5. Ілюстративний апарат, який підсилює емоційний, естетичний, пізнавальний вплив навчального матеріалу, допомагає студенту краще засвоїти додаткову інформацію. Так, ефективним в цьому контексті є використання відео матеріалу. Нажаль, в Україні поки що відсутній посібник для студентів-економістів з відео додатком.

6. Бібліографічний опис, що містить список використаних джерел та рекомендовану літературу для поглибленого вивчення курсу.

7. Довідковий апарат, що являє собою сукупність визначених термінів та понять, розуміння яких забезпечує свідоме засвоєння змісту навчального матеріалу. У підручнику чи посібнику також має бути представлено іменний покажчик з переліком і характеристикою імен, що зустрічаються в книзі. Прикладом може бути глосарій, про що ми зазначали раніше.

8. Додатки, які збагачують зміст підручника, доповнюють та ілюструють матеріал, гармонійно вписуючись в основний зміст, надають можливість перевірити засвоєні знання, розвивають здатність до самостійної творчої роботи та самоконтролю. Аудіо та відео супровід є необхідним елементом процесу навчання іноземній мові, зокрема англійській, студентів-економістів. Будуть доцільними завдання на кшталт: прослухайте декілька діалогів, виберіть серед них ті, які виконані у формальному стилі, вкажіть деталі, котрі вказують на цей стиль мовлення, складіть та драматизуйте власний діалог за зразком. Подібні додатки виконують першочергову роль в опануванні іноземної мови.

Висновки і перспективи подальших розвідок Отже, структура підручника чи посібника відіграє одну з провідних ролей в оцінці його ефективності. Слід зауважити, що створення підручника має здійснюватись у суворій відповідності до визначеної мети підготовки молодого спеціаліста. Саме тому, учбова література має бути спрямована на суспільну корисність й інтелектуальний розвиток студентської молоді та організацію навчального процесу за принципом фахового зростання особистості. Усі форми навчальної роботи, запропоновані автором, мають розглядатися в контексті необхідності для майбутньої професійної кар'єри. Планомірна, цілеспрямована діяльність фактично створює умови для творчої самореалізації майбутніх спеціалістів, вдосконалення спеціальних умінь та навичок студентів. Підручник повинен мати виразні ознаки певної педагогічної технології, щоб, аналізуючи його зміст, викладач міг спроекувати аудиторну роботу зі студентами. Зупинимось на посібнику з іноземної мови для студентів економічних спеціальностей. На нашу думку, одним з ефективних шляхів розв'язання проблеми може бути навчально-методичний комплекс, котрий складається з книги для студента, робочого зошита, книги для викладача, аудіо та відео додатків. Комплексний підхід сприяє реалізації головної мети навчання іноземній мові у вищій школі незалежно від фахового спрямування: формування професійного ділового мовлення майбутнього спеціаліста.

З вище зазначеного можна сказати, що дотримання на практиці комплексу психолого-педагогічних умов уможлиблює оптимальні позитивні зрушення щодо якості і результативності навчально-методичної літератури. Переконані, що ефективність підручника визначається тим, наскільки він забезпечує професійну підготовку студентів, сприяє розвитку пізнавальних інтересів, дає змогу проявитись здібностям, зокрема лінгвістичним, комунікативним, стимулює творчу активність, допомагає формуванню гармонійно розвинутої особистості спеціаліста європейського рівня з оптимальним рівнем знань іноземної мови.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Березовська, І.** (2009). Якісний підручник буде! *Львівська газета*. №135(443).
(2009) Більшість підручників для вищої школи – «відверта халтура». Освіта.ua. 9.04.09. Режим доступу: <http://osvita.ua/news/3579>.
- Сипченко, В. І.** (ред.) (2015). *Гуманізація навчально-виховного процесу*. Наук.-метод. зб. Вип. 26. Слов'янськ: Слов'ян. держ. пед. ун-т. 118с.
- Клочковська, І. М.** (2006). *Структурування змісту інтегративного підручника з іноземних мов для майбутніх фахівців інженерних спеціальностей*. (автореферат дис. . . канд. пед. наук: спец.13.00.04 – Професійна педагогіка). Тернопіль, 20 с.

Грабко, В. В., Павлов, С. В., Романюк, О. Н., Ратніков, В. С. (ред. кол.). (2001). *Проблеми підручника для вищої школи: матеріали науково-методичної конференції* (Т.1). В.: Вінн. Націон. техн. ун-т, 225 с.

Оліфіренко, В. В. (укр.), **Білецького, В. С., Петренка, В. І.** (наук. редакція) (2011) *Проблеми шкільного і вузівського підручника* (Зб. наук. праць. Випуск 1). Донецьк: Український культурологічний центр. 115 с.

Карапузова, Н. Д., Починюк, Є. А., Помогайбо, В. М. (2012). *Основи педагогічної ергономіки*. Київ: «Академвидв», 201с.

Тарнопольський, О. Б., Кожушко, С. П. (2001) Комплексність, безперервна ділова гра та проектна методика як основа підручника ділової англійської мови для вищої школи. Проблеми підручника для вищої школи: матеріали науково-методичної конференції. Вінниця. Т.1. С.131-135.

Naunton, J. (2009) *Pro File 2: learning package*. Oxford University Press.

REFERENCES

Berezovska I., (2008). *Yakisnyi pidruchnyk bude!* [High quality of course book will be!]. *Lvivska hazeta*. №135 (443). [in Ukrainian].

(2009) *Bilshist pidruchnykiv dlia vyshchoi shkoly – « vidverta khaltura* ». [Most of the course-books for universities are bummers]. *Osvita.ua*. 9.04.09. Режим доступу: <http://osvita.ua/news/3579> [in Ukrainian].

Hrabko, V. V., Pavlov, S. V., Romaniuk, O. N., Ratnikov, V. S. (editorship) (2001). *Problemy pidruchnyka dlia vyshchoi shkoly: materialy naukovo-metodychnoi konferentsii* [Problems of coursebook for university]. Abstract of Papers'01 (V.1). Vinnytsia: Natsion. Techn.University. [in Ukrainian].

Karapuzova, N. D., Pochynok, Ye. A., Pomohaibo, V. M. (2012). *Osnovy pedahohichnoi erhonomiky*. [Basics of Pedagogic Ergonomics]. Kyiv: «Akademvydav». [in Ukrainian].

Kliuchkovska, I. M. (2006). *Strukturuvannya zmistu intehratyvnoho pidruchnyka z inozemnykh mov dlia maibutnikh fakhivtsiv inzhenernykh spetsialnostei* [Structuring content of integrative foreign language textbook for engineers] (Extended abstract of Candidate's thesis). Ternopil. [in Ukrainian].

Olifirenko, V. V. (Ukr.), Biletskoho, V. S. (Ed.). (2011). *Problemy shkilnoho i vuzivskoho pidruchnyka* [Problems of school and university textbooks] (Collection of Research Papers, V.1). Donetsk: Ukrainyskyi kulturolohichnyi tsentr. [in Ukrainian].

Sypchenko, V. I. (Ed.), (2015). *Humanizatsiia navchalno-vykhovnoho protsesu* [Humanitarization of educational process]. Scientific methodological course book. (Volume 26). Sloviansk: Sloviansk Derzhavnyi Peagogichnyi Universytet. [In Ukrainian].

Tarnopolskyi, O. B., Kozhushko, S. P. (2001). *Kompleksnist, bezperervna dilova hra ta proektna metodyka yak osnova pidruchnyka dilovoi anhliiskoi movy dlia vyshchoi shkoly*. *Problemy pidruchnyka dlia vyshchoi shkoly* [Complexity, Non-stop Business Game and Project Methodic as Background for Business English Course-book for University Students]. Vinnytsia. V.1. P. 131-135. [in Ukrainian].

Naunton, J. (2009). *Pro File 2: learning package*. Oxford University Press. [in English].

UDK 378.147:[37.011.3-051:373.3

Nataliia IHNATENKO – Ph. D (Pedagogy), Professor, Dean of the pedagogical faculty, SHEI «Pereiaslav-Khmelnyskyi Grogorii Skovoroda State Pedagogical University», 30 Sukhomlynsky Street, Pereiaslav-Khmelnyskyi, Ukraine, postal code 08401 (phdpu_ped_fak@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1616-8708>

Lюдмила MELNYCHENKO – post-graduate student, SHEI «Pereiaslav-Khmelnyskyi Grogorii Skovoroda State Pedagogical University», 30 Sukhomlynsky Street, Pereiaslav-Khmelnyskyi, Ukraine, postal code 08401 (lyu.mel19@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2420-6946>

Наталія ІГНАТЕНКО – кандидат педагогічних наук, професор, декан педагогічного факультету, ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди», вул. Сухомлинського, 30, Переяслав-Хмельницький, Україна, індекс 08401 (phdpu_ped_fak@ukr.net)

Людмила МЕЛЬНИЧЕНКО – аспірант ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди», вул. Сухомлинського, 30, Переяслав-Хмельницький, Україна, індекс 08401 (lyu.mel19@gmail.com)

METHODICAL SUPPORT OF FORMATION OF RESEARCH SKILLS OF FUTURE PRIMARY SCHOOL TEACHERS BY MEANS OF STEM-TECHNOLOGIES

Abstract. *The purpose of the research* is to theoretically substantiate the methodical support of the formation of research skills of future primary school teachers by means of STEM-technologies. **The research methodology** combines the systemic approach and methods of analysis and synthesis, generalization. **The scientific novelty** lies in the definition and characterization of forms, methods and means, what make methodical support of the formation of research skills of future primary school teachers by STEM-technologies. **Conclusions.** Methodical support of formation of research skills of future primary school teachers by means of STEM-technologies is considered as a system, which consists of forms, methods and means. Forms include lectures, practical classes, research work, teaching practice, independent work, STEM-excursion; methods – method of STEM-projects, problematic presentation, partially-search, research and game methods, individual educational-research task, work in groups, discussion, case-exercise; means – textbooks and handbooks, multimedia presentations, videos, the Internet, online labs and others. The link of methodical support with the learning content is revealed on the example of the subject «Introduction STEM education in elementary school». One of the variants of integration STEM-subjects has been developed, necessary for carrying out the research on the topic «Water in Nature». The requirements to the methodical support of the formation process of research skills of future primary school teachers by means of STEM-technologies have to be determined: selection of the content of the training, which promotes the acquisition of knowledge about the research process and its importance in future professional activity; application of a system of tasks intended for both classroom and extracurricular work; individual approach to each student by creating conditions for free choice of directions of research; taking into account the specifics of future professional research activities of students.

Key words: formation, research skills, methodical support, STEM-technologies, future primary school teachers.

МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ФОРМУВАННЯ ДОСЛІДНИЦЬКИХ УМІНЬ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ ЗАСОБАМИ STEM-ТЕХНОЛОГІЙ

Анотація. Мета дослідження – теоретично обґрунтувати методичне забезпечення формування дослідницьких умінь майбутніх учителів початкової школи засобами STEM-технологій. **Методологія дослідження** поєднує системний підхід та методи аналізу і синтезу, узагальнення. **Наукова новизна** полягає у визначенні та характеристиці форм, методів і засобів, що складають методичне забезпечення формування дослідницьких умінь майбутніх учителів початкової школи STEM-технологіями. **Висновки.** Методичне забезпечення формування дослідницьких умінь майбутніх учителів початкової школи засобами STEM-технологій розглядається як система, що поєднує форми, методи та засоби навчання. Серед форм визначено лекцію, практичне заняття, науково-дослідну роботу, педагогічну практику, самостійну роботу, STEM-екскурсію; методів – метод STEM-проектів, проблемний виклад, частково-пошуковий, дослідницький та ігровий методи, індивідуальне навчально-дослідницьке завдання, роботу в групах, дискусію, кейс-вправу; засобів – підручники та посібники, мультимедійні презентації, відео, Інтернет, онлайн-лабораторії тощо. Розкрито зв'язок методичного забезпечення зі змістом навчання на прикладі навчального предмета «Упровадження STEM-освіти в початковій школі». Розроблено один із варіантів інтеграції STEM-предметів, необхідної для проведення дослідження на тему «Вода у природі». Визначено вимоги до методичного забезпечення формування дослідницьких умінь майбутніх учителів початкової школи засобами STEM-технологій: оптимальне поєднання форм, методів і засобів навчання; відбір змісту навчання, що сприяє засвоєнню знань про дослідницький процес і його значення в майбутній професійній діяльності; застосування системи завдань, призначеної як для аудиторної, так і позааудиторної роботи; індивідуальний підхід до кожного студента шляхом створення умов вільного вибору напрямів дослідження; врахування специфіки майбутньої професійно-дослідницької діяльності студентів тощо.

Ключові слова: формування, дослідницькі вміння, методичне забезпечення, STEM-технології, майбутні вчителі початкової школи.

Постановка проблеми. Одним із завдань професійної підготовки майбутніх учителів початкової школи є формування в них дослідницьких умінь, що визначено Професійним стандартом «Вчитель початкових класів закладу загальної середньої освіти» (2018) та Державним стандартом початкової освіти (2018).

Реформування освіти на нинішньому етапі її розвитку та вимоги до професійної компетентності майбутнього педагога зумовлюють необхідність в організації процесу формування дослідницьких умінь із застосуванням інноваційних технологій, серед яких – STEM.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У проекті «TUNING Educational Structures in Europe» («Гармонізація освітніх структур у Європі») дослідницькі вміння і навички визначено серед 30 компетентностей, якими має оволодіти майбутній фахівець (Вступне слово до проекту Тьюнінг, с. 19). Процес формування дослідницьких умінь студентів вивчали Ю. О. Волинець, Т. П. Бабенко. Ю. О. Волинець обґрунтувала значення у формуванні дослідницьких умінь майбутніх вихователів дошкільних навчальних закладів змістово-технологічного забезпечення, що розглядається як «сукупність взаємопов'язаних складових: змісту, форм і методів» (Волинець, 2013, с. 8). Т. П. Бабенко однією із дидактичних умов формування дослідницьких умінь і навичок студентів медичного коледжу визначила «належний рівень професійної компетентності викладачів та відповідне методичне забезпечення» (Бабенко, 2015, с. 77).

Процес професійної підготовки майбутніх учителів початкової школи вивчала Н. В. Ігнатенко, зокрема науковцем розкрито значення інтегрального підходу, визначеного як «особливу форму організації пізнавальної діяльності, що дозволяє реалізувати ідеї інтеграції» (Ігнатенко, 2013, с. 416).

Одним із засобів вдосконалення дослідницької підготовки студентів, що ґрунтується на принципі інтеграції, є STEM-освіта. Технології STEM-освіти мають значний дидактичний потенціал у формуванні дослідницьких умінь майбутніх учителів початкової школи; їх застосування в цьому процесі потребує розроблення відповідного методичного забезпечення.

Мета статті – теоретично обґрунтувати методичне забезпечення формування дослідницьких умінь майбутніх учителів початкової школи засобами STEM-технологій.

Виклад основного матеріалу. Реформування початкової освіти вимагає модернізації та вдосконалення професійної підготовки майбутнього вчителя початкової школи, орієнтованої на формування його професійної компетентності.

Н. В. Ігнатенко розглядає компетентність як «сукупність теоретичних знань, практичних умінь, навичок, ставлень, досвіду, особистісних якостей учителя, які забезпечують результативність педагогічної дії» (Ігнатенко, 2006, с. 18). Одним із її складників є дослідницькі вміння.

О. Я. Савченко визначає поняття «вміння» як «готовність людини ефективно виконувати дії (або діяльність) відповідно до мети і умов, в яких необхідно діяти» (Савченко, 1997, с. 394).

Дослідницькі вміння пов'язані із проведенням наукового дослідження. Наукове дослідження М. М. Фіцула розглядає як пізнавальний процес, що здійснюється за допомогою засобів і методів з метою отримання результату у вигляді, за його твердженням, «знання про досліджуваний об'єкт» (Фіцула, 2005, с. 24).

Згідно з Професійним стандартом «Вчитель початкових класів закладу загальної середньої освіти» та Державним стандартом початкової освіти майбутні вчителі початкової школи мають уміти проводити педагогічні (Професійний стандарт «Вчитель початкових класів закладу загальної середньої освіти», 2018, с. 30), природничі, математичні та мовно-літературні (Державний стандарт початкової освіти, 2018) дослідження. У зв'язку із цим, дослідницькі вміння майбутніх учителів початкової школи можна розглядати як невід'ємний компонент їхньої професійної компетентності, пов'язаний із проведенням наукових досліджень із метою вивчення різних аспектів навчання, виховання та розвитку молодших школярів й організації освітнього процесу в початковій школі.

Формування дослідницьких умінь майбутніх учителів початкової школи є складним процесом, що підпорядковується єдиній меті та зумовлює необхідність у застосуванні інноваційних освітніх практик, серед яких – STEM.

У «Методичних рекомендаціях» STEM-освіта розглядається як поєднання природничих наук, технологій, інженерії, математики, а її основним принципом визначено «інтеграцію» (Методичні рекомендації, 2017, с. 1). Інтеграція STEM-освіти має важливе дидактичне значення у формуванні дослідницьких умінь студентів, зокрема природничі науки створюють можливості для комплексного і системного вивчення предмету чи явища шляхом застосування дослідницького методу та знань із відповідних галузей; технології – для використання технологічних інструментів, наприклад, інформаційно-комунікаційних; інженерія – для проектування дослідження, застосування дослідницької техніки й обладнання; математика – для аналізу, інтерпретації та порівняння результатів проведеного дослідження у вигляді статистичних відомостей.

Викладання та навчання STEM-освіти здійснюється шляхом застосування різноманітних технологій. Згідно з «Методичними рекомендаціями», STEM-освіта реалізується через «запровадження інноваційних, ігрових технологій навчання, технологій case-study, інтерактивних методів групового навчання, проблемних методик з розвитку критичного і системного мислення тощо» (Мето-

дичні рекомендації, 2017, с. 3). Цей перелік доповнює навчання, побудоване на запитах студентів, проектне та перевернуте навчання тощо. Застосування STEM-технологій у процесі професійної підготовки майбутніх учителів початкової школи створює можливості для засвоєння студентами знань про теорію наукового дослідження, новітні досягнення в різних галузях наук; формування в них дослідницьких умінь, зокрема вмій визначати проблему та гіпотезу дослідження, планувати його, аналізувати літературні джерела, визначати етапи дослідницького процесу та необхідне обладнання, узагальнювати та порівнювати результати, виконувати математичні обчислення; розвитку пізнавального інтересу, критичного мислення; виховання відповідальності тощо.

Формування дослідницьких умінь майбутніх учителів засобами STEM-технологій є процесом, що забезпечує підготовку студентів до проведення досліджень із застосуванням наукового методу пізнання, сучасних приладів та інструментів, елементів проектування, математичних формул тощо. Його організація потребує попереднього планування, зокрема визначення методичного забезпечення.

Методичне забезпечення формування дослідницьких умінь майбутніх учителів засобами STEM-технологій можна розглядати як систему, що складається із форм, методів, засобів навчання.

Форма навчання роз'яснюється А. І. Кузьмінським як «обмежена в часі та просторі взаємозумовлена діяльність педагога й учня, викладача й студента» (Кузьмінський, 2005, с. 247). У процесі формування дослідницьких умінь студентів засобами STEM-технологій важливе значення мають як традиційні (лекція, практичне заняття, науково-дослідна робота, педагогічна практика, самостійна робота), так і інноваційні (наприклад, STEM-екскурсія) форми навчання.

Лекція передбачає, згідно з твердженням С. Гончаренка, «систематичний, послідовний виклад навчального матеріалу» (Гончаренко, 1997, с. 189). У процесі формування дослідницьких умінь її призначення полягає в передачі викладачем основних відомостей про наукові дослідження, особливості їхньої організації та проведення, значення в майбутній професійній діяльності студентів тощо. В основі практичного заняття М. М. Фіцула розглядає «детальний розгляд студентами окремих теоретичних положень навчальної дисципліни» (Фіцула, 2006, с. 133). Такі заняття створюють можливості для визначення рівня засвоєння студентами навчального матеріалу, оволодіння дослідницькими вміннями шляхом виконання вправ, розроблених за STEM-технологіями. Науково-дослідна робота (виконання курсових, бакалаврських і магістерських робіт, підготовка рефератів і доповідей, написання статей, участь у конференціях), педагогічна практика (проведення уроків студентами в школі в спеціально відведений час) і самостійна робота (самостійне опрацювання навчального матеріалу) сприяють формуванню наукового світогляду, дослідницької активності, вмій проводити різні види студентських наукових досліджень, презентувати отримані результати тощо. Серед інноваційних форм навчання важливе місце займає STEM-екскурсія, що передбачає віртуальну подорож із застосуванням комп'ютерних пристроїв і програм або мобільних додатків, наприклад, Google Earth.

Метод навчання А. І. Кузьмінський трактує як «способи взаємопов'язаної, цілеспрямованої діяльності педагога й студентів, спрямовані на ефективне розв'язання навчально-виховних завдань» (Кузьмінський, 2005, с. 251). Спектр методів навчання в процесі формування дослідницьких умінь майбутніх учителів початкової школи засобами STEM-технологій окреслюється останніми.

Проектне навчання

Однією з ефективних технологій формування дослідницьких умінь є проектна, оскільки процес виконання проекту, що лежить у її основі, та процес організації і проведення дослідження мають

деякі спільні ознаки, зокрема, визначення теми та мети, пошук інформації, планування, аналіз та оформлення результатів. Серед її інноваційних методів – метод STEM-проектів, що передбачає виконання проекту із застосуванням наукових методів дослідження, технологічного підходу, технічних засобів і математичних дій. Наприклад, для виконання STEM-проекту на тему «Формування орфоепічних умінь молодших школярів» студентам необхідно застосувати відомості з анатомії (будова мовленнєвого апарату людини), техніку (аудіотехнічні засоби, що дозволяють відтворювати правильну вимову слів: планшет, магнітофон, комп'ютер та інші), технології (запис для молодших школярів зразків правильної вимови складних слів у вигляді голосових повідомлень), виконати математичні обчислення (визначення кількості правильно прочитаних учнями слів за 1 хвилину) тощо.

Проблемне навчання

Проблемне навчання пов'язане з активізацією дослідницького інтересу студентів, розвитком у них критичного мислення. За рівнем самостійності студентів М. М. Фіцула розглядає такі методи цієї технології: проблемний виклад, частково-пошуковий, дослідницький (Фіцула, 2006, с. 182).

Проблемний виклад передбачає застосування різних прийомів активізації пізнавальної діяльності студентів під час повідомлення навчальної інформації. Наприклад, під час лекції на тему «Методика формування природознавчих понять» запитання «Які засоби необхідні для дослідження властивостей повітря?» спонукає студентів спочатку до визначення властивостей повітря та способів їх дослідження, а вже потім – необхідного дослідницького обладнання.

Частково-пошуковий метод пов'язаний із організацією пошукової роботи студентів з метою самостійного оволодіння елементами дослідницьких умінь. Так, під час вивчення педагогічної спадщини В. О. Сухомлинського доцільно організувати пошукову роботу, пов'язану з аналізом його творів, що дасть можливість студентам самостійно дослідити ключові ідеї гуманістичних поглядів педагога. Серед пропонувананих завдань такі:

1. За допомогою програми Microsoft Word визначити, скільки разів вжито лексему «серце» у праці «Серце відаю дітям».

2. З'ясувати, що символізує концепт «серце» в педагогічному творі. Думку підтвердити цитатами з твору.

3. Знайти у творі рекомендації педагога щодо організації дослідницької роботи з учнями.

4. Пояснити на основі наукового підходу такий висновок педагога: «[...] чим глибше ввійшла взаємодія руки з природою, із суспільною працею в духовне життя дитини, тим більше спостережливості, допитливості, пильності, уважності, здатності досліджувати в діяльності дитини» (Сухомлинський, 1988, с. 243).

Дослідницький метод передбачає, за твердженням С. Гончаренка, «внесення елемента дослідження в навчальні заняття» (Гончаренко, 1997, с. 102). Такий метод ефективний у процесі вивчення природничих явищ і об'єктів, що сприяє, крім формування вмінь проводити природничі дослідження, розвитку пізнавального інтересу студентів, дбайливого ставлення до навколишнього середовища, раціонального використання природних ресурсів, розуміння глобальних проблем і пошуку шляхів їх вирішення на основі STEM-підходу. У таблиці 1 подано один із варіантів інтеграції STEM-предметів, необхідної для виконання дослідження на тему «Вода у природі».

Інтеграція STEM-предметів у дослідженні на тему «Вода у природі»

Етапи дослідження	Складник STEM-освіти		Зміст складника
Визначення проблеми, аналіз літературних джерел	Науки	Хімія	Хімічна формула та модель молекули води
		Біологія	Склад живих організмів із води
		Екологія	Кругообіг і значення води в природі; причини забруднення води; рекомендації щодо очищення та раціонального використання води
		Географія	Розподіл водних мас на земній кулі
		Фізика	Фізичний стан води (твердий, рідкий, газоподібний)
Виконання дослідницьких операцій і дій	Техніка	Мікроскоп	Вивчення краплі води у збільшеному розмірі
		Прилад Снелла	Вимірювання рівня каламутності води
		Тестер XIAOMI MI TDS pen white	Вивчення якості різних зразків води (кип'яченої, водопровідної, з водойми)
Аналіз та узагальнення отриманих результатів	Математика	Кругова діаграма	Склад водяної оболонки Землі – гідросфери; зображення співвідношення кількості солоні і прісної води на планеті
		Числові нерівності	Порівняння маси води у твердому та рідкому станах, солоні та прісної води
		Прямокутна система координат	Графічне зображення швидкості замерзання води залежно від її маси, рівня солоності та забруднення
Презентація результатів	Технології	Відео	Перехід води з одного стану в інший у природі (метеорологічні явища: дощ, сніг, туман, град, іній); способи очищення води
		Google Maps	Ілюстрація розподілу запасів води на планеті
		Microsoft Power Point	Створення мультимедійної презентації дослідження
		GIF-анімація	Моделювання процесу кругообігу води в природі

Кейс-навчання

Кейс-навчання передбачає виконання студентами кейс-вправ – завдань, пов'язаних із аналізом дослідницьких ситуацій, проектуванням дослідницького процесу за заданими параметрами. Такий підхід полегшує сприйняття навчального матеріалу, розвиває інтерес і допитливість, актуалізує раніше засвоєні знання. З метою формування дослідницьких умінь можна запропонувати такі вправи:

- на основі опису етапів дослідження і застосованого обладнання вказати його вид;
- спроектувати дослідження за поданим початком;
- за описом природничого дослідження визначити його вихідні продукти – отримані речовини тощо.

Перевернуте навчання

Технологія перевернутого навчання передбачає організацію самостійного вивчення студентами нового матеріалу в позааудиторний час і його закріплення в процесі аудиторної роботи. Одними з її

ефективних методів є робота в групах і дискусії, що сприяють активній участі студентів у вивченні дослідницьких процесів, їх взаємодії та співпраці. Прикладом застосування перевернутого навчання з метою формування дослідницьких умінь є перегляд студентами вдома відео про послідовність виконання дослідження із застосуванням наукових відомостей, техніки, технологій, математики та його аналіз під час дискусії на занятті. Такий підхід розвиває спостережливість, уважність і здатність до усвідомлення причинно-наслідкових зв'язків.

Навчання, побудоване на запитах студентів

Навчання на основі запитів студентів забезпечує індивідуальний підхід і дозволяє враховувати їх дослідницькі інтереси. М. Педасте та його співавтори розглядають такі загальні фази цього навчання: «орієнтування, концентуалізація, вивчення, результат, обговорення» (Pedaste et al., 2015, p. 54). У процесі організації навчання, побудованого на запитах студентів, можна запропонувати індивідуальні навчально-дослідницькі завдання за темами: «Формування екологічної грамотності молодших школярів на уроках природознавства», «Формування здорового способу життя першокласників», «Розвиток критичного мислення учнів 2 класу на уроках математики», «Дидактичні можливості STEM-освіти у формуванні вміння вчитися учнів 3 класу», «Виховання ціннісного ставлення молодших школярів до природи» тощо.

Ігрове навчання

Ігрова технологія навчання дозволяє змодельовувати діяльність майбутнього вчителя-дослідника, створити позитивну психологічну атмосферу на занятті. У процесі формування дослідницьких умінь студентів доцільно застосовувати такі ігрові методи: дидактичну гру «Правила користування дослідницькими засобами та приладами», рольову гру «Науковий консультант і молодий дослідник», ігрову ситуацію «Ділова зустріч найвідоміших дослідників у світі», гру-пантоміму «Що я досліджую?», кросворд «Дослідження», вікторину «Найважливіші відкриття в історії науки та техніки» тощо.

Окрім форм і методів, важливе значення мають засоби навчання, що визначаються С. С. Пальчевським як «допоміжні матеріально-технічні засоби, матеріали, знаряддя, різноманітна поліграфічна продукція, яким властиві специфічні дидактичні функції» (Пальчевський, 2007, с. 281). Система засобів формування дослідницьких умінь майбутніх учителів початкової школи охоплює підручники і посібники, у тому числі електронні, мультимедійні презентації, відео, Інтернет-ресурси, онлайн-лабораторії, комп'ютерну техніку, мультимедійні дошки, дослідницьке обладнання, мейкер-середовище, LEGO-конструктори тощо. Така система засобів сприяє формуванню вмінь проводити дослідження із застосуванням наукового підходу та сучасного обладнання.

Вибір методичного забезпечення в процесі формування дослідницьких умінь студентів засобами STEM-технологій залежить від змісту навчання (тем і відомостей, визначених для вивчення), що можна простежити на прикладі предмета «Упровадження STEM-освіти в початковій школі». Його мета – ознайомити студентів зі STEM як одним із інноваційних напрямів розвитку освіти та підготувати їх до викладання STEM-освіти в початковій школі. Курс складається із двох модулів: теоретичного та практичного. Теоретичний модуль передбачає проведення лекцій із застосуванням опорних конспектів і мультимедійного супроводу, призначених для розкриття основних понять курсу, формування в студентів уявлення про STEM як інноваційну освітню практику, особливості впровадження в початковій ланці освіти.

Практичний модуль призначений для організації та проведення практичних занять із метою застосування студентами засвоєних знань, активізації дослідницької діяльності, формування професій-

них умінь, зокрема дослідницьких, розвитку ініціативності, навичок взаємодії в групі, виховання позитивних моральних якостей тощо. У таблиці 2 описано методичне забезпечення цього модуля.

Таблиця 2

Методичне забезпечення практичного модуля навчального предмета «Упровадження STEM-освіти в початковій школі»

№	Теми занять	Форми навчання	Методи навчання	Засоби навчання
1	Розвиток початкової STEM-освіти за рубежом	Практичне заняття	<i>Проектне навчання</i> Метод дослідницького проекту (виконання дослідницького проекту на тему «Порівняльна характеристика розвитку STEM-освіти в початкових школах різних країн»)	Наукові статті, сайти зарубіжних закладів початкової освіти, що впроваджують STEM
2	Зміст STEM-освіти в початковій школі. Концепція інтеграції STEM-освіти	Практичне заняття	<i>Проблемне навчання</i> Частково-пошуковий метод (аналіз Державного стандарту початкової освіти та навчальних програм, дослідження інтегрованих зв'язків між предметами та визначення тем інтегрованих уроків)	Державний стандарт початкової освіти, навчальні програми зі STEM-предметів
3	Форми та методи викладання STEM-освіти в початковій школі	Практичне заняття	<i>Ігрове навчання</i> Рольова гра «Вчитель і учні» (проведення студентами в групі фрагментів уроків, розроблених за результатами дослідження ефективних форм і методів викладання STEM-освіти в початковій школі)	Наочність до фрагментів уроків
4	Структура та різновиди STEM-уроків	Самостійна робота (перегляд студентами в позааудиторний час відео STEM-уроків), практичне заняття	<i>Перевернуте навчання</i> Робота в групах (аналіз уроків за протоколами, дослідження відповідності проведених уроків дидактичним, психологічним і санітарно-гігієнічним вимогам)	Відео STEM-уроків, протокол аналізу уроку
5	STEM-позакласна робота	Практичне заняття	<i>Навчання, побудоване на запитах студентів</i> Індивідуальні навчально-дослідницькі завдання (довіді студентів про результати дослідження змісту, форм і методів STEM-позакласної роботи в початковій школі)	Мультимедійні презентації, розроблені студентами, мультимедійна дошка
6	Організація STEM-досліджень молодших школярів	Практичне заняття	<i>Кейс-навчання</i> Кейс-вправи (завдання, що передбачають застосування студентами знань про STEM-дослідження та методику їх проведення в початковій школі)	Онлайн-лабораторії, обладнання, необхідне для проведення досліджень
7	STEM-освіта в інклюзивному середовищі початкової школи	Практичне заняття	<i>Проблемне навчання</i> Дослідницький метод (вивчення шляхів упровадження STEM-освіти в інклюзивне середовище початкової школи)	Наукові статті, підручники, посібники, нормативні документи

Методичне забезпечення процесу формування дослідницьких умінь майбутніх учителів початкової школи засобами STEM-технологій має відповідати таким вимогам:

- оптимальне поєднання форм, методів і засобів навчання;
- відбір змісту навчання, що сприяє засвоєнню знань про дослідницький процес і його значення в майбутній професійній діяльності;
- застосування системи завдань, призначеної як для аудиторної, так і позааудиторної роботи;
- індивідуальний підхід до кожного студента шляхом створення умов вільного вибору напрямів дослідження;
- врахування специфіки майбутньої професійно-дослідницької діяльності студентів тощо.

Висновки. Отже, організація та здійснення процесу формування дослідницьких умінь майбутніх учителів початкової школи засобами STEM-технологій потребує відповідного методичного забезпечення, що охоплює форми (лекція, практичне заняття, науково-дослідна робота, педагогічна практика, самостійна робота, STEM-екскурсія), методи (метод STEM-проектів, проблемний виклад, частково-пошуковий, дослідницький, ігровий методи, індивідуальне навчально-дослідницьке завдання, робота в групах, дискусія, кейс-вправа), засоби (підручники, мультимедійні презентації, відео, онлайн-лабораторії, дослідницьке обладнання та інші) навчання. Застосування визначених форм, методів і засобів у їхній єдності спрямоване на підготовку майбутнього вчителя-дослідника, здатного до компетентного провадження професійної діяльності в умовах модернізації початкової освіти.

Перспективи подальших досліджень полягають у розробці моделі формування дослідницьких умінь майбутніх учителів початкової школи засобами STEM-технологій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Бабенко, Т. П. (2015). *Формування дослідницьких умінь і навичок студентів медичного коледжу у процесі проектної діяльності*: (дис. ... канд. пед. наук: 13.00.09 – Теорія навчання). Кривий Ріг, 274 с.

Вступне слово до Проекту Тюнінг – Гармонізація освітніх структур у Європі. Внесок університетів у Болонський процес. Socrates – Tempus. 108 с. Режим доступу: http://www.unideusto.org/tuningeu/images/stories/documents/General_Brochure_Ukrainian_version.pdf 29.01.2019

Волинець, Ю. О. (2013). *Формування дослідницьких умінь майбутніх вихователів дошкільних навчальних закладів у фаховій підготовці* (автореф. дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.04 – Теорія і методика професійної освіти). Київ, 20 с.

Гончаренко, С. (1997). *Український педагогічний словник*. Київ: Либідь, 374 с.

Державний стандарт початкової освіти. Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 21 лютого 2018 р. № 87. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/87-2018-p>

Ігнатенко, Н. В. (2006). Компетентнісний підхід у підготовці вчителя школи першого ступеня. *Школа першого ступеня: збірник наукових праць Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди*. Тернопіль: Видавництво Астон, (17–18), 17–25.

Ігнатенко, Н. В. (2013). Умови формування самоосвітньої компетентності майбутнього педагога. *Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»*, (28), 414–419.

Кузьмінський, А. І. (2005). *Педагогіка вищої школи*. Київ: Знання, 486 с.

Методичні рекомендації щодо впровадження STEM-освіти у загальноосвітніх та позашкільних навчальних закладах України на 2017/2018 навчальний рік: Лист ДНУ «Інститут модернізації

ції змісту освіти» № 22.1/10 – 1470 від 13.07.2017». Режим доступу: <https://drive.google.com/file/d/0B3m2TqBM0APKekwtZFdhWXJuODg/view>

Пальчевський, С. С. (2007). *Педагогіка*. Київ: Каравела, 576 с.

Професійний стандарт «Вчитель початкових класів закладу загальної середньої освіти»: Наказ Міністерства соціальної політики України №1143 від 10.08.2018р. 45 с. URL: <https://www.msp.gov.ua/files/News/20180815/20180815.pdf>

Савченко, О. Я. (1997). *Дидактика початкової школи*. Київ: Абрис, 416 с.

Сухомлинский, В. О. (1988). *Сердце отдаю детям*. Киев: Радянская школа. 272 с.

Фіцула, М. М. (2005). *Педагогіка*. Київ: Академвидав, 560 с.

Фіцула, М. М. (2006). *Педагогіка вищої школи*. Київ: Академвидав, 352 с.

Pedaste, M., Mäeots, M., Siiman, L. A., de Jong, T., van Riesen, S. A. N., Kamp, E. T., Zacharia, Z. C., Tsourlidaki, E. (2015). Phases of inquiry-based learning: Definitions and the inquiry cycle. *Educational research review*, 14, P. 47-61. Режим доступу: <https://reader.elsevier.com/reader/sd/pii/S1747938X15000068?token=CF9302420FBEA22854ADAEEF35F0A0EF469216481E4C2E4C39187339C27B49A805BEDB0D0238B37FC-C91D91DC6> doi 10.1016/j.edurev.2015.02.003

REFERENCES

Babenko, T. P. (2015). *Formuvannia doslidnytskykh umin i navychok studentiv medychno koledzhu u protsesi proektnoi diialnosti [Forming of research abilities and skills of students of medical college in project activity]* (Candidate's thesis). Kryvyi Rih. [in Ukrainian].

Vstupne slovo do Proektu Tyuninh – Harmonizatsiia osvityvnykh struktur u Yevropi. Vnesok universytetiv u Bolonskyi protses. Socrates – Tempus. [Introduction to the project – TUNING Educational Structures in Europe]. The contribution of universities to the Bologna process]. 108 с. Режим доступу: http://www.unieusto.org/tuningeu/images/stories/documents/General_Brochure_Ukrainian_version.pdf 29.01.2019 [in Ukrainian].

Volynets, Yu. O. (2013). *Formuvannia doslidnytskykh umin maibutnykh vyhovateliv doshkilnykh navchalnykh zakladiv u fakhovii pidhotovtsi [The formation future preschool teachers' investigative skills in the process of professional training]* (Extended abstract of Candidate's thesis). Kyiv. [in Ukrainian].

Honcharenko, S. (1997). *Ukrainskyi pedahohichnyi slovnyk [Ukrainian pedagogical dictionary]*. Kyiv: Lybid. [in Ukrainian].

Derzhavnyi standart pochatkovoї osvity [State standard of elementary education]. Zatverdzheno Postanovoiu Kabinetu Ministriv Ukrainy № 87 vid 21 liutoho 2018 r. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/87-2018-n> [in Ukrainian].

Ihnatenko, N. V. (2006). Kompetentnisnyi pidkhid u pidgotovtsi vchytelia shkoly pershoho stupenia [Competency approach in preparation of the teacher of the school of the first degree]. *School of the first degree: a collection of scientific works of Gregorii Skovoroda Pereiaslav-Khmelnytskyi State Pedagogical University*. Ternopil: Vydavnytstvo Aston, (17–18), 17–25. [in Ukrainian].

Ihnatenko, N. V. (2013). Umovy formuvannia samoosvitnoi kompetentnosti maibutnoho pedahoha [Conditions for the formation of self-educational competence of the future teacher]. *Humanitarian Herald of SHEI «Gregorii Skovoroda Pereiaslav-Khmelnytskyi State Pedagogical University»*, (28), 414–419. [in Ukrainian].

Kuzminskyi, A. I. (2005). *Pedahohika vyshchoї shkoly [Pedagogics of the higher school]*. Kyiv: Znannia, 486 s. [in Ukrainian].

Metodychni rekomendatsii shchodo vprovadzhennia STEM-osvity u zahalnoosvityvnykh ta pozashkilnykh navchalnykh zakladakh Ukrainy na 2017/2018 navchalnyi rik [Methodical recommendation for implementation of STEM education in secondary and out-of-school educational institutions of Ukraine for the 2017/2018 academic year]: Lyst DNU «Instytut modernizatsii zmistu osvity» № 22.1/10 – 1470 vid 13.07.2017». Retrieved from <https://drive.google.com/file/d/0B3m2TqBM0APKekwtZFdhWXJuODg/view> [in Ukrainian].

Palchevskyi, S. S. (2007). *Pedahohika [Pedagogika]*. Kyiv: Karavela, 576 s. [in Ukrainian].

Profesiyniy standart «Vchytel pochatkovykh klasiv zakladu zahalnoi serednoi osvity» [Professional Standard «Teacher of Primary School of General Secondary Education»]: Order of the Ministry of Social Policy of Ukraine № 1143 vid 10.08.2018 r. Retrieved from <https://www.msp.gov.ua/files/News/20180815/20180815.pdf> [in Ukrainian].

Savchenko, O. Ya. (1997). *Dydaktyka pochatkovoï shkoly [Didactics of elementary school]*. Kyiv: Abrys, 416 s. [in Ukrainian].

Sukhomlinskiy, V. O. (1988). *Serdtshe otdayu detyam [I give my heart to the children]*. Kiyev: Radyanskaya shkola. 272 s. [in Russian].

Fitsula, M. M. (2005). *Pedahohika [Pedagogika]*. Kyiv: Akademydav. [in Ukrainian].

Fitsula, M. M. (2006). *Pedahohika vyshchoï shkoly [Pedagogics of the higher school]*. Kyiv: Akademydav. [in Ukrainian].

Pedaste, M., Mäeots, M., Siiman, L. A., de Jong, T., van Riesen, S. A. N., Kamp, E. T., Zacharia, Z. C., Tsourlidaki, E. (2015). Phases of inquiry-based learning: Definitions and the inquiry cycle. *Educational research review*, 14, P. 47-61. Режим доступу: <https://reader.elsevier.com/reader/sd/pii/S1747938X15000068?token=CFE302420FBEA22854ADAEE9DAEEEF35F0A0EF469216481E4C2E4C39187339C27B49A805BEDB0D0238B37F2C-C91D91DC6> doi 10.1016/j.edurev.2015.02.003. [in English].

UDC 378.091.3:373.3

Olena KARAMAN — Doctor of Pedagogic Sciences, Professor, Director of Educational and Research Institute of Pedagogy and Psychology, 1 Gogol Square, the City of Starobilsk, Luhansk Region, Ukraine, 92703(karaman.olena.lnu@gmail.com).

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-8541-9972>

Nataliia MORDOVITSEVA — Candidate of pedagogic sciences, Associate Professor of the Department of Philological Disciplines of Educational and Research Institute of Pedagogy and Psychology, Luhansk Taras Shevchenko National University, 1 Gogol Square, the City of Starobilsk, Luhansk Region, Ukraine, 92703 (mordovcevanv@gmail.com).

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-1827-9404>

Mariia POCHINKOVA — Candidate of pedagogic sciences, Associate Professor of the Department of Philological Disciplines of Educational and Research Institute of Pedagogy and Psychology Luhansk Taras Shevchenko National University, 1 Gogol Square, the City of Starobilsk, Luhansk Region, Ukraine, 92703 (pochinkovam@gmail.com).

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1383-7470>

Yaroslava YURKIV — Candidate of pedagogic sciences, Associate Professor of the Department of **Social Pedagogy** of Educational and Research Institute of Pedagogy and Psychology Luhansk Taras Shevchenko National University, 1 Gogol Square, the City of Starobilsk, Luhansk Region, Ukraine, 92703 (yurkiv.yara@gmail.com).

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9890-7855>

Олена КАРАМАН — доктор педагогічних наук, професор, директор інституту педагогіки і психології, ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка», пл. Гоголя, 1, м. Старобільськ, Луганська обл., Україна, індекс 92703 (karaman.olena.lnu@gmail.com).

Наталія МОРДОВЦЕВА — кандидат педагогічних наук, доцент кафедри філологічних дисциплін ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка», м. Старобільськ, Луганська обл., Україна, 92703 (mordovcevanv@gmail.com).

Марія ПОЧИНКОВА — кандидат педагогічних наук, доцент кафедри філологічних дисциплін ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка», м. Старобільськ, Україна, 92703 (pochinkovam@gmail.com).

Ярослава ЮРКІВ — кандидат педагогічних наук, доцент кафедри соціальної педагогіки ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка», пл. Гоголя, 1, м. Старобільськ, Луганська обл., Україна, 92703 (yurkiv.yara@gmail.com).

DIAGNOSIS OF THE QUALITY INDICATORS OF LEARNING PROCESS AS THE BASIS FOR DESIGNING THE TECHNOLOGY OF CRITICAL THINKING FORMATION OF FUTURE TEACHERS OF PRIMARY SCHOOL

Summary. The purpose of the research is to investigate the main indicators of quality of practical, seminar and laboratory classes at university from the viewpoints of the students; carry out their ranking according to the degree of significance for each year of study; correlate the revised taxonomy of educational goals with the hierarchy of the quality indicators

of classes at different stages of study as the basis for designing the technology of critical thinking forming of future teachers of primary school. **Research methodology** is based on scientific approaches (axiological, competency based, technological, activity approach, institutional), principles (scientific character, continuity, student centrism, integration of educational and scientific activity, providing of quality of education) and complex of such research methods as theoretical (analysis of scientific literature for finding out the state of worked out of problem of students' critical thinking forming, prognostication for designing of technology of critical thinking forming of future teachers of primary school), empirical (conversation, questionnaire, questioning, ranking for research of the main indicators of quality of practical, seminar and laboratory classes at the university from the viewpoints of the students and their classification), mathematical statistics (for processing, estimation and interpretation of results of experimental activity). **The scientific novelty** of the article consists in an attempt to conduct diagnostics of indicators of quality of educational process with the aim of using its results for designing of technology of critical thinking forming of future teachers of primary school. **Conclusions.** The basis for the development and implementation of the technology of critical thinking formation of future primary school teachers lies in identifying the main quality indicators of practical classes in the university from the viewpoints of the students, their ranking according to the degree of significance for each year of study; the correlation of these indicators with the revised taxonomy of educational goals regarding the development of critical thinking. In the course of experimental work it was found out that the main quality indicators of practical classes for students are: interactivity, usefulness, novelty, instructiveness, professional orientation, effectiveness, fairness of assessment, interest. As a result of the correlation of the quality indicators of practical classes with the revised taxonomy of educational goals and the ranking of the qualities of practical classes by the year of study, it was found that for the students of the first two years of study interest, effectiveness and usefulness are the most important qualities, and for the senior students – professional orientation and usefulness. This was the evidence that acquiring knowledge, understanding and applying the learning materials are the most important educational goals for the students of the first years of study, and for 3rd-4th year – applying, analyzing, evaluating and creating. Thus, scientific substantiation of the technology of critical thinking formation for the students 1-4 years should be based on the data obtained.

Key words: critical thinking, taxonomy of educational goals, quality indicators, learning process, future teachers of primary school, technology of critical thinking formation.

ДІАГНОСТИКА ПОКАЗНИКІВ ЯКОСТІ НАВЧАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ ЯК ОСНОВА ДЛЯ ПРОЕКТУВАННЯ ТЕХНОЛОГІЇ ФОРМУВАННЯ КРИТИЧНОГО МИСЛЕННЯ МАЙБУТНІХ ВЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ

Анотація. Мета дослідження — дослідити основні показники якості практичних, семінарських, лабораторних занять в університеті з точки зору студентства; здійснити їх ранжування за ступенем значущості для кожного курсу; співвіднести оновлену таксономію освітніх цілей з ієрархією показників якості занять на різних етапах навчання як основи для проектування технології формування критичного мислення майбутніх учителів початкової школи. **Методологія дослідження** ґрунтується на наукових підходах (аксіологічний, компетентнісний, технологічний, діяльнісний, інституціональний), принципах (науковості, наступності, студентоцентризму, інтеграції навчальної та наукової діяльності, забезпечення якості освіти) та комплексі методів дослідження – теоретичних (аналіз наукової літератури для з'ясування стану розробленості проблеми формування критичного мислення у студентів, прогнозування для проектування технології формування критичного мислення майбутніх учителів початкової школи), емпіричних (бесіда, анкетування, опитування, ранжування для дослідження основних показників якості практичних, семінарських, лабораторних занять в університеті з точки зору студентства та їх класифікації), математичної статистики (для обробки, оцінки та інтерпретації результатів експериментальної діяльності). **Наукова новизна** статті полягає у спробі провести діагностику показників якості навчального процесу з метою використання її результатів для проектування технології формування критичного мислення майбутніх учителів початкової школи. **Висновки.** Підґрунтям для розробки та впровадження технології формування критичного мислення майбутніх вчителів початкової школи є виявлен-

ня основних показників якості практичних занять в університеті з точки зору студентства, їх ранжування за ступенем значущості для кожного курсу; співвіднесення цих показників з оновленою таксономією освітніх цілей щодо розвитку критичного мислення. У ході експериментальної діяльності було виявлено, що основними показниками якості практичних занять для студентів є: інтерактивність, корисність, новизна, повчальність, професійна спрямованість, результативність, справедливість оцінювання, цікавість. У результаті співвіднесення показників якості практичних занять з оновленою таксономією освітніх цілей та ранжування якостей практичних занять за курсами навчання було виявлено, що на перших двох курсах для студентів більш важливими є цікавість, результативність і корисність, а на старших — професійна спрямованість та корисність. Це стало свідченням того, що для перших курсів більш важливими освітніми цілями є отримання знань, розуміння та застосування навчального матеріалу, а на 3–4 курсах — застосування, аналіз, оцінка та створення. Отже, наукове обґрунтування технології формування критичного мислення для студентів 1–4 курсів має спиратися на отримані дані.

Ключові слова: критичне мислення, таксономія освітніх цілей, показники якості, навчальний процес, майбутні вчителі початкової школи, технологія формування критичного мислення.

Problem statement. The problem of critical thinking development in the world is not new and has a long history, however, the development and implementation of the technologies of critical thinking formation in the practice of teaching was begun in late 20th century by American psychologists. This was determined by the processes of globalization in the world. Thus, the globalization of society requires, firstly, the ability of a person to evaluate one or another situation objectively, make adequate conclusions and take the necessary decision, while the amount of such information increases in geometric progression every day; secondly, the requirements of employers to employees are changing, when among the skills needed, the first three places possess the ability to solve problems in a complex way, think critically and approach the situation creatively (The 10 skills, n. d.). An important aspect is also the fact that critical thinking is based on values, whose role has increased significantly worldwide. The absence of human values in a part of the population of the Earth leads to the increase of a number of wars, social stratification of the population etc.

In Ukraine the technologies of critical thinking formation of a person did not remain unattended. Several researchers actively implement such technologies in the learning process of schools and institutions of higher education, but this is performed episodically and unsystematically. In addition to external global factors, the need for critical thinking formation is also determined by internal factors: the course of Ukraine's integration into the EU, which requires fundamental reformation of the education system. Education reform is based on human, European and national values. The important factor is a three-phase reform of the education system in Ukraine, the first phase of which began in 2016, and the second one – in 2018 with the start of work of primary school on the basis of new educational standards on a competency basis. In normative documents of New Ukrainian School critical thinking is defined as one of cross-cutting skills that is the basis for the formation of key competencies of a person for life in the 21st century (Hryshchenko, 2016, p. 13). Such reform requires special training of specialists, future teachers of primary grades, who will teach future generation.

The analysis of sources and recent researches. As it was mentioned before, the founders of the theory of critical thinking were American psychologists, namely J. Bruner, N. Daud, Z. Husin, J. Dewey, D. Kluster, M. Lipman, A. Crawford, R. Paul, J. Braus, D. Wood, V. Saulia, S. Mathews, R. Sternberg, P. Fachone. They described general characteristics, structure, principles and development strategies of the notion of «critical thinking». The technology «Reading and Writing for the Development of Critical Thinking» is used in the practice of studying in the institutions of higher education, which was created by J. Steel, K. Meredith,

C. Temple. In order to form critical thinking, the content and structure of learning process should be based on the learning goals, that were defined by B. Bloom in his book «Taxonomy of Educational Objectives: Cognitive Domain» (Bloom, B. S., & Krathwohl, D. R., 1956). In 1999 this book was revised by L. Anderson, D. Krathwohl in the book «A Taxonomy for Learning, Teaching and Assessing: A Revision of Bloom's Taxonomy of Educational Objectives» (Anderson, L. W., & Krathwohl, D. R., 2001). To the revised taxonomy of educational goals the scientists include remember, understand, apply, analyze, evaluate and create.

The problem of critical thinking development has also become the subject of study of Ukrainian scholars. For example, O. Taihlo and T. Voropai study critical thinking as a problem of world education of the 21st century; S. Terno interprets the problem of critical thinking in a broad context in various aspects and perspectives of modern social science education and suggests ways to solve them; L. Kyenko-Romanuk explains the problem of critical thinking development of student youth as a general pedagogical problem; O. Pometun describes the structure of lessons of the formation of critical thinking; O. Belkina-Kovalchuk investigates the development of critical thinking of primary schoolers, suggests the system of exercises as the basis for critical thinking formation of students as well as pedagogical conditions for their implementation; O. Chuba interprets the process of critical thinking formation as a psycho-pedagogical problem etc.

The publication's purpose is to expose the results of experimental research in relation to the main indicators of quality of practical, seminar and laboratory classes at the university from the viewpoints of the students; carry out their ranking according to the degree of significance for each year of study; correlate the revised taxonomy of educational goals with the hierarchy of the quality indicators of classes at different stages of study as the basis for designing the technology of critical thinking formation of future teachers of primary school.

Statement of the basic material. The participants of the experiment were the students of 1st-4th years of study of Bachelor's academic degree majoring in «Primary Education» of the Luhank Taras Shevchenko National University (Starobilsk, Ukraine).

The research is considered to be diagnostic and was carried out on the basis of such methods as conversation, questionnaire, survey, ranking.

In the beginning of the experiment the lecturer asked the students: «What do you expect from classes in the university, what should they be like?». In the process of surveying, 8 main indicators were identified, which, from the viewpoints of the students, should characterize classes: effectiveness, novelty, usefulness of the information received, interest, fairness of assessment, instructiveness, interactivity (active interaction between a teacher and students as well as students among themselves) and professional orientation. In addition to this, the students named other indicators, which can characterize classes: gaiety, relaxedness, absence of preparation for practical classes, absence of checking of the acquired knowledge, etc. However, in the process of internal discussion in the group, the students came to the conclusion that the last indicators are not important, since they do not meet the expectations of studying in the university.

We are going to examine each indicator in terms of dictionary articles and students' opinions. In order to interpret the concepts, we used the Dictionary. UA. Ukrainian language portal (Slovnyk UA. (n. d.)), where the meaning of words «is interpreted on the basis of the dictionary of the Ukrainian language in 11 Vol. Permission to use was granted by the Institute of Linguistics. O. O. Potebni».

Interactivity. Quality in the meaning of interactive. Ability to interact or be in dialogue with somebody (a person) or something (Slovnyk UA. (n. d.)).

During the conversation, the students noted that they like more communicating and interacting with each other and with the lecturer at the classes on a regular basis. Here are some examples of individual

students' responses with justification of quality «interactivity» at practical classes: «In such a way it's better to keep the material in mind», «It isn't as boring as when you sit in on the whole class and listen to only individual students», «When we do something in groups or pairs, it's more interesting and easier to remember», «Time passes very fast at the practical class», «Such work stimulates us to think», «You can't just sit back, you have to take part in some kind of activities all the time» and others.

What matters to us is that, according to the students, interactivity is an important quality of practical class that helps them to remember and process information better. This conclusion is valuable in terms of the technology of critical thinking development, since it is based on active interaction and allows achieving several educational goals at once, depending on the proposed task.

Usefulness. Good consequences for somebody or something. To benefit someone or something, influence positively, affect someone or something, give good results (Slovnyk UA. (n. d.)).

Regarding this quality, the students mentioned the following: «After the class, something should remain in the head, and not just listen and go», «Information should be useful to life», «It is important to get something useful at classes, it can be knowledge of the discipline or just general useful information», «We often study something at a practical class and don't understand why we do it for» and others.

Summing up, practical classes in the process of critical thinking development require constant emphasis on practical orientation, orientation to the application of knowledge and the creation of conditions for its application in new and non-standard situations.

Novelty. Characteristic and quality in the meaning of new. (Slovnyk UA. (n. d.)). New – something that you have not seen before, you have not been acquainted with (Slovnyk UA. (n. d.)).

The students mentioned: «I want to know something new at our classes because we usually retell what we read at home. And what for?», «Often, it isn't interesting at classes, as we repeat the same, but I want to know something new» etc.

In our opinion, this quality is close to «usefulness», because students want to get knowledge that will have good consequences, and definitely such knowledge should be new to them. However, it should be mentioned, that this quality is the most complicated in the practice of studying in the university, since practical classes are preceded by lectures and active preparation of students for a practical class, and therefore, to inform something very new and unknown is very difficult. The solution to this problem we find in innovation activity (creating a new product), based on the knowledge gained or demonstration of its application in an unfamiliar context, giving them practical assessment etc.

Instructiveness. Abstract noun to instructive (Slovnyk UA. (n. d.)). Instructive – 1. Containing instruction, teaching. 2. Teaching something, giving useful information, serving as a lesson (Slovnyk UA. (n. d.)).

The following expectations were expressed by the students: «It's necessary to learn something useful», «I want to gain some knowledge that will continue to be useful, teach something», «Classes should be instructive and useful», «It's necessary to learn something at the class, and not simply to be present». We interpreted such characteristics as quality «instructiveness».

Thus, the students want to acquire new useful knowledge, to learn something.

Correlating this quality with the taxonomy of educational goals, we note that students are aware of the need to acquire knowledge.

Professional orientation. Orientation – focus, direction (Slovnyk UA. (n. d.)), professional – adjective to the noun profession. Profession – a kind of occupation, work activity that requires certain knowledge and skills, can be a source of living (Slovnyk UA. (n. d.)).

It should be noted that in the course of the conversation and survey this quality in the great majority of the students occupied the first and second place next to interest and did not raise any objections to its availability at practical classes, it was considered the main one, especially for the students of 2–4 years of study. The students mentioned: «It is imperative that knowledge can be used in the future profession», «Knowledge should be useful in the profession», «I would like to try to work», «All the time you need to study only what is necessary for the future profession», «Professional orientation is the main thing» and others.

According to the revised taxonomy of educational goals this quality fulfills all educational goals, since to realize the quality of «professional orientation» students should have a certain set of knowledge, understand which of it should be applied during their professional activity, be able to apply, analyze and evaluate in order to create a new product.

Effectiveness. Abstract noun to effective (Slovnyk UA. (n. d.)). Effective – giving positive result (Slovnyk UA. (n. d.)).

The ranking of this indicator was accompanied by the following students' statements: «Any class should have a result», «Often you come to the class, sit for a while and go, no benefit and result», «I want to receive a result, but not just be present at class», «It's important to get a result: go out and know that you have learned something new, how to apply this material» etc.

Thus, it's important for the students to get certain result. This quality can be correlated with the goals of understanding, applying and evaluating, since the answers demonstrate the need for awareness of the studied material, the possibilities of its application and evaluation.

Fairness of Assessment. Assessment – action in the meaning of assess (Slovnyk UA. (n. d.)). Assess – assign a price for something, decide the value of something (Slovnyk UA. (n. d.)). Fairness – quality in the meaning of fair (Slovnyk UA. (n. d.)). Fair – acting on the basis of objective facts, devoid of prejudice; the opposite is unfair (Slovnyk UA. (n. d.)).

Despite the fact that «fairness of evaluation» was named among the obligatory qualities of practical classes, however, the students did not place much importance on it that we expected. Therefore, the practice of work shows that students always require higher marks. In their responses, the students noted: «Knowledge should be assessed fairly», «Marks should be reasonable», «It should be always assessed correctly and fairly». Nevertheless, there were also the following responses: «If a student has come to a class, he or she should get some mark, since he listens and does something», «Teachers mustn't put «minuses» in the class, because the person has come». We see some value in the following thoughts: if a student is not prepared for a practical class, the interactive methods of work will not allow him or her to stay aloof, and therefore he or she will receive some assessment.

We do not correlate this indicator with the taxonomy of educational goals, but we leave it, as the assessment of work and acquired knowledge, skills and abilities of students is an important integral part of learning process.

Interest. Wish, efforts to know about something in details; attention to someone, something; curiosity (Slovnyk UA. (n. d.)).

Last but not least, quality «interest» received significant feedback from the students, as we have already noted, it was named next to the professional orientation and the first among the indicators of the qualities of practical classes: «The main thing is to interest», It should be not boring, but interesting», «It must be interesting». Even to the teacher's remark that science is not always fascinating and interesting, students

emphasized: «Something should be invented to interest», «Lecturers should organize some activity to interest», «Lecturers should find a way of explaining the material in order to interest» etc.

In our opinion, this quality is also a cross-cutting for the taxonomy of educational goals, as it is interest that guides from knowledge to creating something new.

An adequate solution to the problem of making practical lessons interesting is to implement the technology of critical thinking development at practical classes, which requires the formulation of specific problem and ways of its solution.

After defining the main indicators, which should characterize practical classes, the ranking should be carried out according to the degree of significance of each quality, since during the implementation of the technology of critical thinking the students will evaluate each class and this will enable us to find out the effectiveness of the qualities in terms of the students.

The students were asked to give each quality a corresponding point from 1 to 8, where 8 is the most important quality.

The results were calculated using the formula:

$$\frac{S_1 + S_2 + \dots + S_n}{n} = X$$

where S — point of the quality indicator given by the student;

n — number of students in a group;

X — average point of the quality indicator.

The analysis of the results ranking has shown that the significance of the expected qualities of practical classes for the students of 1st–4th years is different. According to the students' responses, they can be divided into two groups: 1st group — students of 1st and 2nd year of study, 2nd group — 3rd and 4th year of study. For the reader's convenience, we present the results in Tables 1 and 2.

Table 1.

The Results Ranking of the Quality Indicators of Practical Classes for the 1st Group (1st – 2nd years)

Quality Indicator Place	1 st year		2 nd year	
	Quality	Relative indicators (points)	Quality	Relative indicators (points)
1	Interest	7,65	Effectiveness	7,61
2	Effectiveness	7	Usefulness	7,06
3	Usefulness	6,15	Professional orientation	6,06
4	Professional orientation	4,9	Interest	4,89
5	Interactivity	3,95	Interactivity	4,06
6	Instructiveness	2,75	Novelty	2,94
7	Novelty	2	Fairness of assessment	1,89
8	Fairness of assessment	1,4	Instructiveness	1,44

Thus, for the students of group 1 interest, effectiveness and usefulness have greater significance, and less — professional orientation. This can be explained by the fact that in the curriculum the great majority of disciplines, envisaged for studying in the 1st year, belong to the general training cycle. Accordingly, in the

2nd year the number of disciplines from the professional training cycle increases, and we observe that the professional orientation of the students of this year of study is in the third place and received 6.06 p. Instead, interactivity is ranked the fifth place of both the students of the 1st year – 3,95 p. and the students of the 2nd year – 4,06 p.

Instructiveness (2,75 p. – 1st year and 1,44 p. – 2nd year), novelty (2 p. – 1st year and 2,94 – 2nd year), fairness of assessment (1,4 p. – 1st year, and accordingly 1,89 – 2nd year) is ranked the last places.

Table 2.

The Results Ranking of the Quality Indicators of Practical Classes for the 2nd Group (3rd – 4th years)

Quality Indicator Place	3 rd year		4 th year	
	Quality	Relative indicators (points)	Quality	Relative indicators (points)
1	Professional orientation	7,6	Usefulness	7,5
2	Usefulness	6,15	Professional orientation	7,09
3	Interactivity	6,2	Interest	6,09
4	Novelty	4,8	Interactivity	4,68
5	Fairness of assessment	3,6	Novelty	3,73
6	Interest	2,75	Fairness of assessment	2,91
7	Instructiveness	1,85	Instructiveness	2,09
8	Effectiveness	1,25	Effectiveness	1,91

The students of 3rd – 4th years in the first place choose professional orientation 7,6 p. – 3rd year and 7,09 p. – 4th year, usefulness – 6,15 p. – 3rd year and 7,5 p. – 4th year. Moreover, interactivity (6,2 p. – 3rd year, 4,68 p. – 4th year), interest (2,75 p. – 3rd year, 6,09 p. – 4th year) and novelty are of higher importance to them. However, instructiveness 1,85 p. for the students of 3rd year and 2,09 p. for the students of 4th year, and effectiveness – 1,25 p. for the 3rd year and 1,91 p. for the 4th year students have less significance. We can connect this with the fact that professional interests are given the priority, i. e. professional orientation and desire to get useful information. The experiment results have open access, you can study them using the link: <http://dspace.luguniv.edu.ua/xmlui/handle/123456789/3908> (Pochinkova, 2018).

Conclusions. The formation of critical thinking of future teachers of primary school is an urgent necessity caused by external and internal factors of Ukraine's movement towards EU membership.

The basis for the development and implementation of the technology of critical thinking formation of future primary school teachers lies in identifying the main quality indicators of practical classes in the university from the viewpoints of the students, their ranking according to the degree of significance for each year of study; the correlation of these indicators with the revised taxonomy of educational goals regarding the development of critical thinking.

In the course of experimental work it was found out that the main quality indicators of practical classes for students are: interactivity, usefulness, novelty, instructiveness, professional orientation, effectiveness, fairness of assessment, interest.

As a result of the correlation of the quality indicators of practical classes with the revised taxonomy of educational goals and the ranking of the qualities of practical classes by the year of study, it was found that

for the students of the first two years of study interest, effectiveness and usefulness are the most important qualities, and for the senior students – professional orientation and usefulness. This was the evidence that acquiring knowledge, understanding and applying the learning materials are the most important educational goals for the students of the first years of study, and for 3rd – 4th year – applying, analyzing, evaluating and creating.

Thus, scientific substantiation of the technology of critical thinking formation for the students 1–4 years should be based on the data obtained.

The prospects for further research lies in determining the level of critical thinking development of the students of the specialty «Primary Education»; scientific substantiation and designing the technology of critical thinking formation of the students of 1st – 4th years of this specialty taking into account the revised taxonomy of educational goals and experimental verification of its effectiveness.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Грищенко, М. (2016). *Нова українська школа. Концептуальні засади реформування середньої школи*. Київ, 36 с. Режим доступу: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/media/reforms/ukrainska-shkola-compressed.pdf>.

Починкова, М. М. (2018). *Дані ранжування показників якості занять 2018*. Режим доступу: <http://dspace.luguniv.edu.ua/xmlui/handle/123456789/3908>.

Словник UA. Портал української мови та культури. Режим доступу: <https://slovnyk.ua>.

Anderson, L. W., Krathwohl, D. R. (2001). *A taxonomy for learning, teaching, and assessing: A revision of Bloom's taxonomy of educational objectives, abridged edition*. White Plains, NY: Longman.

Bloom, B. S., & Krathwohl, D. R. (1956). *Taxonomy of educational objectives: The classification of educational goals. Handbook I: Cognitive domain*.

The 10 skills you need to thrive in the Fourth Industrial Revolution. Retrieved from: <https://www.weforum.org/agenda/2016/01/the-10-skills-you-need-to-thrive-in-the-fourth-industrial-revolution/>

REFERENCES

Hryshchenko, M. (2016). *Nova ukrainska shkola. Kontseptualni zasady reformuvannia serednoi shkoly. [New Ukrainian School. Conceptual principles of secondary school reform]*. Kyiv, 36 p. Retrieved from: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/media/reforms/ukrainska-shkola-compressed.pdf>. [in Ukrainian].

Pochinkova, M. M. (2018). *Dan ranzhuvannia pokaznykiv yakosti zaniat [Ranking data on the quality of employment]*. Retrieved from: <http://dspace.luguniv.edu.ua/xmlui/handle/123456789/3908>. [in Ukrainian].

Slovnyk UA. (n. d.). *Portal ukrainskoi movy ta kultury [UA Dictionary. Portal of the Ukrainian language and culture]*. Retrieved from: <https://slovnyk.ua>. [in Ukrainian].

Anderson, L. W., Krathwohl, D. R. (2001). *A taxonomy for learning, teaching, and assessing: A revision of Bloom's taxonomy of educational objectives, abridged edition*. White Plains, NY: Longman. [in English].

Bloom, B. S., & Krathwohl, D. R. (1956). *Taxonomy of educational objectives: The classification of educational goals. Handbook I: Cognitive domain*. [in English].

The 10 skills you need to thrive in the Fourth Industrial Revolution (n. d.). Retrieved from: <https://www.weforum.org/agenda/2016/01/the-10-skills-you-need-to-thrive-in-the-fourth-industrial-revolution/>. [in English].

UDC 37(091)»653»

Mariana KLYM – Ph.D (Pedagogy) associate professor of the Department of Social Pedagogy and Correctional Education, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, 46 Lesya Ukrainka Street, Drohobych, Ukraine, postal code 82100 (maryanaklym@i.ua)

ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-6992-6563>

Мар'яна КЛИМ – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри соціальної педагогіки та корекційної освіти, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, вул. І. Франка, 24, Дрогобич, Україна, індекс 82100 (maryanaklym@i.ua)

FEATURES OF THE USAGE OF TRAINING TECHNOLOGIES IN THE PROFESSIONAL ACTIVITY OF SOCIAL PEDAGOGUE WITH SENIOR SCHOOLCHILDREN

Summary. The purpose of the research is to analyze the specifics of the usage of trainings in the activities of social pedagogue with the senior schoolchildren. **The research methodology** is based on the leading principles of systematic analysis – to identify the similarities and differences of views of scientists on the problem of identification of training technologies in social work; structural and functional analysis – to reveal and determine the features of the usage of training in social and pedagogical activities with senior schoolchildren; systematization and synthesis of research materials – to formulate objective conclusions and recommendations. **The scientific novelty** of the article consists in an attempt of comprehensively understanding the peculiarities of the work of a social pedagogue with the senior schoolchildren using training technologies.

Conclusions. The article deals with the training technologies in the work of a social pedagogue in the process of solving the problems of organizing educational activities with senior schoolchildren in order to establish social contacts with peers and correct interpersonal relationships. The training technologies as an effective means of prevention and localization of social and pedagogical problems of an senior schoolchildren have considerable prospects for use in the practice of general educational institutions.

Training technologies become the internalization of social experience, the representation of the inner world, emotional and volitional sphere, have great potential for harmonization of social relations in the team. This approach makes it possible to understand the mechanisms behind their deployment through the usage of training technologies. Training activity in the educational process is becoming one of the main therapeutic areas in social and pedagogical work with older children today. The social and pedagogical value of trainings is the formation of values, abilities, skills and life competences, allows to realize the negative manifestations of different life situations at the personal level, to realize the importance of preventing or overcoming.

Key words: training technologies, social pedagogue, senior schoolchildren, values formation, life situations.

ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ ТРЕНІНГОВИХ ТЕХНОЛОГІЙ У ПРОФЕСІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ СОЦІАЛЬНОГО ПЕДАГОГА З ДІТЬМИ СТАРШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ

Анотація. Мета дослідження – проаналізувати специфіку використання тренінгів у діяльності соціального педагога з дітьми старшого шкільного віку. **Методологія дослідження** спирається на провідні принципи системного аналізу – для виявлення подібності та відмінності поглядів науковців на проблему ідентифікації тренінгових технологій у соціальній роботі; структурно-функціонального аналізу – для розкриття та визначення особливостей застосування тренінгів у соціально-педагогічній діяльності з дітьми старшого шкільного віку; систематизації й узагальнення матеріалів дослідження – для формулювання об'єктивних висновків та рекомендацій. **Наукова новизна** статті полягає у спробі цілісного осмислення

особливостей роботи соціального педагога з дітьми старшого шкільного віку використовуючи тренінгові технології. **Висновки.** У статті встановлено, що тренінгові технології у роботі соціального педагога є одним із інструментів, що застосовується у процесі розв'язання проблем організації навчально-виховної діяльності з дітьми старшого шкільного віку з метою налагодження соціальних контактів з однолітками та корекції міжособистісних стосунків. Саме тому, тренінгові технології як дієвий засіб профілактики та локалізації соціально-педагогічних проблем особистості дитини старшого шкільного віку має значні перспективи для використання в практиці загальноосвітніх навчальних закладів. Тренінгові технології стають інтеріоризацією соціального досвіду, репрезентацією внутрішнього світу старшокласників, їхньої емоційно-вольової сфери, має великий потенціал щодо гармонізації соціальних відносин у колективі. Такий підхід дає змогу зрозуміти механізми їх розгортання цього процесу завдяки використанню тренінгових технологій. Тренінгова діяльність в навчально-виховному процесі стає сьогодні одним з основних терапевтичних напрямів у соціально-педагогічній роботі з дітьми старшого шкільного віку. Соціально-педагогічна цінність тренінгів полягає в тому, що завдяки їм відбувається формування цінностей, вмінь, навичок та життєвих компетенцій, також дозволяє усвідомити негативні прояви різних життєвих ситуацій на особистісному рівні, усвідомити важливість їх попередження чи подолання.

Ключові слова: тренінгові технології, соціальний педагог, діти старшого шкільного віку, формування цінностей, життєві ситуації.

Problem statement. The usage of training technologies has a significant impact on the development and upbringing of senior schoolchildren in the modern educational space. It is extremely important the formation of personal and professional self-determination, development of the social status, the flexibility of life strategies and their consistency with the social and cultural situation. Despite the considerable amount of existing scientific research on this problem, the peculiarities of organizing and conducting training sessions in the process of educational activity remain insufficiently explored in the present conditions.

The analysis of sources and recent researches. The comprehensive analysis of the scientific literature has shown that the social and educational impact of workshops on the personality of older children is analyzed in the scientific works of O. Pometun, S. Sysoeva, M. Shevchuk. Research methods of conducting training sessions and tendencies of application of training technologies in social and pedagogical work are investigated in the works of I. Manokhina, L. Novikova, Y. Smolyana, V. Strelnikova.

The purpose of the article is to analyze the specifics of the usage of workshops in the activities of social pedagogues with senior schoolchildren. The set of methods are used: systematic analysis- to identify the similarities and differences of views of scientists on the problem of identification of training technologies in social work; structural and functional analysis – to reveal and determine the features of the use of training in social and pedagogical activities with senior children; systematization and synthesis of research materials – to formulate objective conclusions and recommendations.

Statement of the basic material. Formation of self-identity, social life, educational and psychological competencies is possible through the usage of workshops in the educational process. Workshops is marked by a wide range of training techniques and activities, combined with different principles and components. Motivation plays an important role in training.

The motivation of senior schoolchildren is a phenomenon that is accompanied by a willingness to achieve specific goals. The term «motivation» is close to such concepts as intention, desire, curiosity. The process is considered in the context of mental regulation, which determines the direction of activity the amount of energy that a person wants to use to achieve specific goals (Apostolova, 2007, c.1). For a holistic

understanding of the usage of training technologies by social pedagogues at school, we consider to outline the basic psychological characteristics of older school age and to analyze the sensitive periods of this age category.

The contemporary social situation of the development of society puts the result of education as a priority direction of personal development. School education for senior children is a multifaceted by motivational activity. The structure of motivation and the nature of motives change, vary depending on external environmental factors, experience in the educational and extracurricular environment, the level of didactic and social work in school. In social work with senior schoolchildren, the training system is one of the main methods of intervention, correction and developmental work. This interpretation allows us to point out that the study of the peculiarities of using this system is of theoretical and practical importance. The social functions of the training teacher should take into account the basic functions and rules of the process of game therapy.

The social pedagogue actively influences the development of the child's personality in the school environment, analyzes the peculiarities of the influence of this environment on their social education, identifies positive opportunities and negative influences, subsequently projects the activity of all subjects of activity in general educational institutions through training sessions (Dutkevych, 2007, c.14).

Considering training as a product of professional activity of social pedagogue, S. Sysoeva notes that it provides for the development and development of behavioral skills and ideas. It is a type of activity together with training and experience are interrelated (Sysoeva, 2011, c.128). Therefore, in modern conditions training is also considered as one of the most effective method of preventive work with senior schoolchildren. Scientists have proved that in the course of its conduct, the participants receive not only new information, but also form qualitative skills and beliefs.

M. Dzeytova defines the key characteristics of pedagogical trainings. The researcher actualizes the idea that this type of training sessions is aimed at assimilation of knowledge, skills and formation of life settings. In contrast to the system of pedagogical training, it explores complexes of educational training based on instructional and methodological advice (Dzeitova, 2007, c. 13).

The principle of the research position involves awareness of the training sessions through certain available ideas and patterns, so understanding the personal resources and development opportunities is important for the senior students. Equally important is the principle of awareness, which is conditioned by the feedback. The principle of partnership communication is taking into account the interests of other participants of the training interaction, their emotions, experiences (Smoliana, 2005, c. 37).

The main mechanism of training is the influence of the motivational and behavioral sphere of personality of participants in training sessions. The personality of the trainer, in our case, his role will be played by the social teacher of the general educational institution, is extremely important. After all, the quality of the training session will depend on his personal and professional qualities. A social pedagogue should be prepared for uncertainty in a particular situation using a wide range of means of influence. The list of these qualities can be supplemented by those that play the role of negative ones. These include decreased motivation to coach, inadequate self-esteem and psychological unpreparedness to work with children; lack of creativity, etc.

The organization of a qualitative training session should be conditioned by the clear use of the input and output questionnaires, which contain information about the training participants (age, gender); a list of questions on the subject system of training sessions; participants' expectations of the training and group activities; drawing conclusions. The preparation and planning of questionnaires will help to identify the trainers

of the main positive and negative situations during the training sessions, will allow to draw conclusions about the success and failure of the series and individual components of the trainings conducted.

In our case, each person has a personal motive, identifies the purpose of participating in a training session, and forms certain expectations of the results of the training activity. The purpose of methodological trainings enhance the competence of the trainer is to get acquainted with the procedural nature of the training sessions. Therefore, there are four stages: theoretical, participation in the work of the group, observation of the work of an experienced coach, conducting a group under the supervision of a specialist (Kapatsyna, 2007, c.32).

Depending on the basic provisions of the content training content, the following types are distinguished:

- social and psychological training is aimed at the development of communication skills, interpersonal relationships;
- personal growth training is aimed at self-development, self-education, self-improvement, resolution of personal conflicts;
- social and educational training aimed at working out specific problems, behavioral attitudes, algorithms for solving certain problems;
- psycho-correction training is used in the correction of mental processes, training of qualities and abilities of the person;
- psychotherapy training corrects neurotic disorders, character accentuations (Dambaeva, 2010, c. 12).

Other types of training in the training system are distinguished in the social and psychological literature:

- training of resistance to negative social impact. In the course of a series of training sessions skills are formed to overcome the manifestations of deviant behavior, information is provided on the possibility of changing behavioral stereotypes;
- assertive or affective value training. Senior students are taught to adequately respond to emotions, express them imaginatively. The trainings develop the necessary adequate self-esteem, the processes of self-determination and the development of the axiological sphere of personality develop;
- life skills training-personality skills. These include the ability to communicate with peers, develop and form friendly relationships, constructively resolve conflicts, defend their position (Pometun, 2007, c. 140).

Social and pedagogical training is considered important in social work with senior children. Social and pedagogical training is an active form of group work with this category of children (Kovalchuk, H., Butenko, N., Artiushyna, M., 2006, c. 300).

According to the purpose, the topics of the training sessions can be selected: «I and my world through the eyes of my friends», «I through the eyes of others and my conclusions» are aimed at self-discovery, «My dreams» is aimed at giving senior schoolchildren an idea of the goals and opportunities of self-education (Tiutiunnyk, 2007, c. 89).

Knowledge of conflict management technologies and their resolution enables senior students to successfully solve them or prevent them from occurring. Thus, the social should activate the activities of participants in the conflict situation and achieve the desired results through the use of training sessions.

In the context of the researched problem we concluded and implemented the program of social and pedagogical training «Forming effective interpersonal skills to overcome conflicts among children of senior school age» on the basis of Truskavets secondary school № 3 of Lviv region.

This training program is aimed at analyzing and examining conflict in a classroom. Training sessions are based on discussions, exercises, mini-classes, brainstorming, role-playing games, small group work. By

nature, the program can be defined as causal. It is aimed at correcting negative manifestations in relationships that affect excessive personality conflict in the classroom. By the nature of management and corrective effects, the proposed program is directive; the term – short.

Objective of the programme: to develop conflict resistance skills, skills and personal qualities in dealing with interpersonal conflicts between older schoolchildren; increase the level of conflict culture in older children in general educational institutions; develop the ability to regulate their emotional state in conflict situations.

The objectives of the training are: to expand and deepen knowledge about conflict; awareness of personal emotional state in conflict; develop the ability for conflict-free communication; form the ability to resolve conflict situations, work out skills of forming a positive psychological climate in the class staff; mastering the effective ways to resolve conflicts;

Number of presenters: 1 social educator. Training room: Spacious audience with chairs with the necessary equipment. Participants: a group of high school students. Age of participants: 16 – 17 years. Time: 3 days.

The purpose of the first stage is to formulate a desire for senior schoolchildren to study their personalities, positive and negative traits in conflict, bring them to identify the contradictions in their «I-real» and «I-ideal» and to realize the need to change for the better.

Task of the first stage:

- 1) Establish a trusting relationship and make students want to cooperate with a social educator.
- 2) Form an idea of conflict.
- 3) Update «I am real» in senior children.
- 4) Promote the formation of an adequate level of harassment, to orient students to the nomination of specific tasks.
- 5) Provide guidance to students on the implementation of the idea of conflict resolution and prevention.

The second stage is the formation of skills of conflict resolution by means of training technologies. The purpose of the second stage is to formulate in children conclusions about the presence of negative and positive traits in their personality in the process of conflict, the formation of knowledge, skills and skills to overcome conflicts. At this stage, the following tasks should be solved:

- 1) Deepening knowledge of mediation in conflict.
- 2) Developing conflict resolution skills.
- 3) The manifestation of desirable personality traits in everyday life.
- 4) Explore conflict as an element of communication skills training; development of observation;
- 5) Study the causes and analysis of conflicts; to investigate the conflict situation;
- 6) Learn how to effectively choose arguments in a conflict;
- 7) Deepen knowledge of the conflict; learn how to use collaboration tactics;
- 8) Establish and reach mutual understanding of communication partners at non-verbal level; use the principles of mediation and their meaning.

Stage II training requires a practical work organization where students have the opportunity to show the desired features. To this end, classes on providing participants with information about the formation of prejudices and ways of preventing them are organized; diagnostics of conflict resolution strategies.

The main technique used is the imposition of stereotypes of «I-ideal» behavior on behavior in everyday life.

Stage III – further stimulation of the process of adolescents' self-development in educational activities through training methods. The purpose of the stage is to develop a positive and persistent desire for resistance in conflict in older children.

Stage III objectives:

- 1) To analyze and compare features of one's behavior before and after participating in the classes.
- 2) Highlight the changes that have occurred in children through training.
- 3) Develop programs for conflict resolution for the future. When preparing such a program, students are individually assisted in identifying the means of conflict resolution [11]. At the third stage, when studying the characteristics of one's self, the students compare the data with the previous entries in the diaries and note the changes that have occurred to them due to the training.

Discussion and conclusions. The article deals with training technologies in the work of a social pedagogue. It is one of the tools used in the process of solving problems of organizing educational activities with senior schoolchildren with the aim of establishing social contacts with peers and correction of interpersonal relationships. Training technologies become the internalization of social experience, the representation of the inner world of schoolchildren, their emotional and volitional sphere. It has great potential for harmonization of social relations in the team.

This approach makes it possible to understand the mechanisms behind deployment through the usage of training technologies. The analysis of scientific literature allows us to claim that with the help of training technologies certain values, attitudes, stereotypes and behavior patterns are promoted. An analysis of the methodological bases of the usage of trainings showed that in the process of using them with children the ability to organize their social experience is shown.

Training activity in the educational process is becoming one of the main therapeutic areas in social and pedagogical work with children. The social and pedagogical value of trainings is that due to them the formation of values, abilities, skills and life competences, also allows to realize the negative manifestations of different life situations at the personal level, to realize the importance of preventing or overcoming.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Апостолова, Г.** (2007). Про наслідки використання електронної техніки для розвитку здібностей дитини. *Практична психологія та соціальна робота*, 9/10, С. 1–3.
- Дамбаева, Г.-Х.** (2010). Некоторые особенности социализации личности в информационном обществе. *Известия Томского политехнического университета*, 6. С. 196–199.
- Дзейтова, М.** (2007). *Мировотворческое образование в условиях современного образовательного учреждения*: (автореф. дисс. канд. пед. наук: 13.00.01 – общая педагогика, история педагогики и образования. Майкоп, 23 с.
- Дуткевич, Т.** (2007). *Вікова і педагогічна психологія*. Кам'янець-Подільський. 207 с.
- Капащина, А.** (2007). Тренінг для керівників-початківців. *Практична психологія та соціальна робота*, 4. С. 3–37.
- Ковальчук, Г., Бутенко, Н., Артюшина, М.** (2006). *Тренінгові технології навчання з економічних дисциплін*. Київ: КНЕУ. 320 с.
- Пометун, О.** (2007). *Енциклопедія інтерактивного навчання*. Київ. 144 с.
- Сисоєва, С.** (2011). *Інтерактивні технології навчання дорослих*. Київ: ВД «ЕКМО», 324 с.
- Смоляна, Я.** (2005). Просвітницький тренінг як метод формування критичного ставлення підлітків до засобів масової інформації. *Соціальний педагог*, 2. С. 12–18.

Тютюнник, О. (2007). Тренінг як форма соціального навчання підлітків при здійсненні первинної соціально-педагогічної профілактики вживання наркотиків. *Соціальна педагогіка: теорія та практика*, 1. С. 89–95.

REFERENCES

Apostolova, H. (2007). Pro naslidky vykorystannia elektronnoi tekhniki dlia rozvytku zdibnosti dytyny [About the consequences of usage electronic equipment to develop the child's abilities]. *Praktychna psykholohiia ta sotsialna robota*, 9/10, 1–3. [in Ukrainian].

Dambaeva, H.-Kh. (2010). Nekotorie osobennosti sotsyalizatsyy lychnosti v ynfarmatsyonnom obshchestve [Some features of personality socialization in the information society]. *Izvestiya Tomskoho polytekhnycheskoho unyversyteta*, 6, 196–199. [in Russian].

Dzeitova, M. (2007). *Myrovotvorcheskoe obrazovanye v usloviakh sovremennoho obrazovatelnoho uchrezhdeniya* [Peace-making education in a modern educational institution]. (Extended abstract of Candidate's thesis). Maikop. [in Russian].

Dutkevych, T. (2007). *Vikova i pedahohichna psykholohiia* [Age and pedagogical psychology]. Kamianets-Podilskyi. [in Ukrainian].

Kapatsyna, A. (2007). Treninh dlia kerivnykiv-pochatkivtsiv [Training for beginner leaders]. *Praktychna psykholohiia ta sotsialna robota*, 4, 3–37. [in Ukrainian].

Kovalchuk, H., Butenko, N., Artiushyna, M. (2006). *Treninhovi tekhnolohii navchannia z ekonomichnykh dystsyplin* [Training technologies of training in economic disciplines]. Kyiv: KNEU. [in Ukrainian].

Pometun, O. (2007). *Entsyklopediya interaktyvnoho navchannya* [Interactive learning encyclopedia]. Kyiv. [in Ukrainian].

Sysoieva, S. (2011). *Interaktyvni tekhnolohii navchannia doroslykh* [Interactive technologies for adult learning]. Kyiv: VD «EKMО», [in Ukrainian].

Smoliana, Ya. (2005). Prosvitnytskyi treninh yak metod formuvannia krytychnoho stavlennia pidlitkiv do zasobiv masovoi informatsii [Educational training as a method of forming a critical attitude of teenagers to the media]. *Sotsialnyi pedahoh*, 2, 12–18. [in Ukrainian].

Tiutiunnyk, O. (2007). Treninh yak forma sotsialnoho navchannia pidlitkiv pry zdiisnenni pervynnoi sotsialno-pedahohichnoi profilaktyky vzhyvannia narkotyktiv [Training as a form of social education for adolescents in the implementation of primary socio-pedagogical prevention of drug usage]. *Sotsialna pedahohika: teoriia ta praktyka*, 1, 89–95. [in Ukrainian].

UDK 378

Vasyl KOVALCHUK – PhD hab (Pedagogical), Professor, Head of the Department Vocational Education and Technology of Agricultural Production, Glukhiv National Pedagogical University named after Alexander Dovzhenko, Glukhiv, Ukraine, postal code 41400 (v.i_kovalchuk@ukr.net)

ORCID: ID 0000-0002-5006-573X

Researcher: ID W-7299-2019

Inna MARYNCHENKO – Candidate of Pedagogical Sciences, Senior Lecturer in Professional Education and Computer Technology, Alexander Dovzhenko Glukhiv National Pedagogical University, Glukhiv, Ukraine, postal code 41400 (inna_sheludko@ukr.net)

ORCID: ID 0000-0001-5424-8085

Василь КОВАЛЬЧУК – доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри професійної освіти та технології сільськогосподарського виробництва, Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка, м. Глухів, Україна, індекс 41400 (v.i_kovalchuk@ukr.net)

Інна МАРИНЧЕНКО – кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри професійної освіти та комп'ютерних технологій, Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка, м. Глухів, Україна, індекс 41400 (inna_sheludko@ukr.net)

FUTURE VOCATIONAL TRAINING TEACHERS'S PEDAGOGICAL MASTERY LEVEL MEASURING

Abstract. The objective of the study is to measure the level of future vocational training teachers' pedagogical mastery in the system of vocational education. The research methodology is based on the compliance of methods: quizzing, conversations, dialogues, observations, and surveying to measure the level of future vocational training teachers' pedagogical mastery in the system of vocational education. The article presents some certain scientific novelty that is defined as the ability to measure the level of future vocational training teachers' pedagogical mastery in the system of vocational education using the SWOT analysis aimed at determining the future vocational training teachers' difficulties in their professional activity. The SWOT analysis guaranteed defining one's strong and weak points, as well as opportunities and external threats for vocational training teachers' professional self-development boosting pedagogical mastery improvement. The survey was conducted among students (future vocational training teachers) aimed at presenting a SWOT-verified score-based scale for measuring the level of future vocational training teachers' pedagogical mastery. Thus, the most significant and obvious strong points of the respondents demonstrating high and medium levels of pedagogical mastery: communicative skills (79%), speaking fluency (85.5%), mobility (72.2%), optimism (83.9%). The most significant and obvious weak points: the ability to assess the situation objectively (40.3%), the lack of a clearly planned schedule and consistent actions (61.3%), distractedness (67.7%), priorities setting difficulties (72, 6%).

Key words: SWOT analysis, pedagogical mastery, a vocational training teacher, institution of vocational education, pedagogical mastery improvement.

ВИЗНАЧЕННЯ РІВНЯ РОЗВИТКУ ПЕДАГОГІЧНОЇ МАЙСТЕРНОСТІ МАЙБУТНІХ ПЕДАГОГІВ ПРОФЕСІЙНОГО НАВЧАННЯ

Анотація. Мета дослідження є визначення рівня розвитку педагогічної майстерності майбутніх педагогів професійного навчання. **Методологія дослідження** спирається на поєднання методів: анкетування, бесіди, діалогу, спостереження, опитування для визначення рівня розвитку педагогічної майстерності майбутніх педагогів професійного навчання. **Наукова новизна** статті полягає у визначенні сформованості рівнів розвитку педагогічної майстерності майбутніх педагогів професійного навчання з використанням SWOT-аналізу для визначення труднощів майбутньої професійної діяльності. Визначено сильні та слабкі сторони, а також можливості й зовнішні загрози у професійній діяльності, що впливають на розвиток педагогічної майстерності. У результаті SWOT-аналізу майбутні педагоги професійного навчання мали змогу оцінити свої сильні і слабкі сторони, а також можливості й зовнішні загрози у тому аспекті професійного саморозвитку, що безпосередньо стосується педагогічної майстерності. Нами було проведено дослідження серед студентів – майбутніх педагогів професійного навчання за результатами якого нами створена SWOT-зважена бальна оцінка рівнів розвитку педагогічної майстерності. Таким чином, найбільш значущі і очевидні сильні сторони респондентів, які знаходяться на високому та середньому рівнях: комунікабельність (79%), грамотна мова (85,5%), рухливість (72,2%), оптимізм (83,9%). Найбільш значимі і очевидні недоліки опитаних – здатність об'єктивно оцінювати ситуацію (40,3%), відсутність чітко розпланованого графіка і послідовних дій (61,3%), абстрактність на сторонні справи (67,7%), труднощі при визначенні пріоритетів (72,6%).

Ключові слова: SWOT-аналіз, педагогічна майстерність, педагог професійного навчання, заклад професійної (професійно-технічної) освіти, розвиток педагогічної майстерності.

Постановка проблеми. В сучасних умовах реформування системи освіти актуалізується проблема переорієнтації освітнього процесу на запити суспільства та потреби ринку праці. Особливо це виражено в професійній (професійно-технічній) освіті, де не вистачає фахових педагогів професійного навчання. Високий рівень розвитку професійно важливих якостей сприяє значному підвищенню ефективності праці, а також підвищення рівня внутрішньої мотивації. У сучасних умовах процес підвищення педагогічної майстерності супроводжується використанням інноваційних технологій навчання, які активізують навчально-пізнавальну діяльність педагога професійного навчання, мотивацію, професійну ідентичність, розвивають особистісні якості, дозволяють будувати індивідуальну траєкторію розвитку педагогічної майстерності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання, присвячені безперервній професійній (професійно-технічній) освіті, її кадровому забезпеченню, знаходять відображення в педагогічних дослідженнях С. Гончаренко, Р. Гуревич, М. Кадемія, О. Коваленко, В. Ковальчук, М. Копельчак, В. Луговий, Н. Ничкало, В. Олійник, В. Радкевич, В. Скакун, Я. Собко, С. Сисоєва, І. Стариков, Л. Сущенцева, О. Щербак, в яких обґрунтовано актуальні напрями модифікації професійної підготовки виробничого персоналу в умовах сучасного ринку праці; виокремлено оптимальні моделі організації діяльності закладів професійної (професійно-технічної) освіти; визначено найбільш результативні варіанти методичного забезпечення процесу навчання.

До суміжних проблематиці формування та розвитку педагогічної майстерності педагогів професійного навчання у післядипломній освіті зазначено у таких кандидатських і докторських дисертаціях Г. Басаргіна, В. Євдокимов, Г. Жуков, А. Карельська, О. Кривошеєва, В. Кузнецов, О. Макаренко, Ю. Торба, В. Олійник, Л. Шевчук, О. Юртаєва, О. Ягупова, обґрунтувавши у цілому шляхи набуття педагогом професійного навчання особистісно-професійних якостей, необхідних для ефективної взаємодії зі своїми учнями.

На особливу увагу заслуговують праці таких науковців, як В. Абрамян, М. Барахтян, Є. Барбіна, О. Булатова, Н. Волкова, М. Гриньова, О. Дубасенюк, І. Зязюн, Г. Переухенко, О. Пехота, С. Сисоєва, Т. Суценко, Н. Тарасевич, С. Швидка. Авторами розроблено теоретичні й методичні засади розвитку педагогічної майстерності або окремих її складових у різних категорій педагогів, представлено ефективний інструментарій її здобуття і вимірювання (Ковальчук, 2014).

Метою статті є визначення рівня розвитку педагогічної майстерності майбутніх педагогів професійного навчання.

Виклад основного матеріалу. Необхідність кардинальних змін, спрямованих на підвищення якості і конкурентоспроможності української професійної освіти, вирішення стратегічних завдань, що стоять перед національною освітньою системою в нових економічних і соціокультурних умовах, інтеграції її в європейський і світовий освітній простір об'єктивно зумовлюють ключову роль педагога професійного навчання. Умови сьогодення вимагають від самих педагогів професійного навчання володіння комплексом спеціальних та психолого-педагогічних знань, умінь і навичок, сформованість методологічного мислення, висока загальна і професійна культура, розвиненість спеціальних здібностей і професійно значущих якостей особистості, найвищим виявом розвитку яких є їхня творча індивідуальність (Оверко, 2016).

Для забезпечення успішності професійної діяльності майбутніх педагогів професійного навчання виступає їх педагогічна майстерність.

Шляхи реалізації траєкторії розвитку педагогічної майстерності в окремому циклі підготовки майбутніх педагогів професійного навчання пов'язується із забезпеченням єдності очної та дистанційної взаємодії викладачів зі студентами під час їх навчання у закладах вищої освіти. У процесі цієї взаємодії діяльність суб'єктів професійної освіти має бути вибірково орієнтована на цільові орієнтири, визначені відповідно до структури педагогічної майстерності майбутнього педагога професійного навчання (Ковальчук, 2014).

Здійснивши глибокий аналіз усього різноманіття наявних методик дослідження проблеми професійного розвитку особистості, ми вирішили застосувати відомий інструмент стратегічного управління, а саме, метод SWOT-аналізу для вироблення ефективної стратегії прийняття рішень в аспекті даної проблеми.

Одним із ключових положень нашого дослідження виступає теза про те, що в кожному модулі вивчення дисципліни «Педагогічна майстерність» має відбуватися визначення рівня розвитку педагогічної майстерності майбутнього педагога професійного навчання та надання на основі результатів цієї процедури вихідних рекомендацій щодо розвитку цієї професійної якості.

Згідно з нашим задумом, визначення траєкторії розвитку педагогічної майстерності відбувається в процесі бесіди зі студентом, який вивчає дисципліну «Педагогічна майстерність». Мета цієї бесіди полягає в усвідомленні студентом труднощів свого професійного розвитку в контексті педагогічної майстерності. Вважаємо, що це усвідомлення у поєднанні з результатами SWOT-аналізу за певних умов може стати основою для самопроекткування студентом – майбутнім педагогом професійного навчання власної активності під час вивчення дисципліни «Педагогічна майстерність» та подальшої професійної діяльності. Ця бесіда відбувалася у вільному режимі відповідно до змісту робочої програми вказаної нами навчальної дисципліни за рахунок індивідуальних консультацій, бесід, круглих столів із виконання планів самостійної роботи.

У ході такого спілкування ми врахували результати формального моніторингу активності у професійному саморозвитку майбутніх педагогів професійного навчання. Мета бесіди полягає в тому,

щоб зробити так, що студент усвідомлював свої труднощі й на основі цього усвідомлення здійснював SWOT – самоаналіз рівня розвитку своєї педагогічної майстерності під час вивчення певного модуля дисципліни «Педагогічна майстерність». При цьому викладач виступав по суті носієм експертного знання – поєднання теоретичного розуміння проблеми і практичних навичок її вирішення, ефективність яких доведена в результаті його практичної діяльності в цій сфері (Ковальчук, 2015).

Вибір цього методу мотивований тим, що SWOT-аналіз у загальному вигляді не містить економічних категорій, його можна застосовувати до будь-яких організацій, окремих людей і країн для побудови стратегій у різноманітних галузях діяльності (Виханский, 2005, с. 64-65). У стратегічному плануванні SWOT-аналіз – це аналіз, що полягає в розділенні чинників і явищ на чотири категорії, а саме: сильних (переваги) (Strengths) і слабких (недоліки) (Weaknesses) сторін проблеми, можливостей (Opportunities), що відкриваються за умов його реалізації, та ризиків (Threats), пов'язаних із його здійсненням. Пріоритетом у проведенні SWOT-аналізу, як і проведенні інших досліджень та стратегічного планування, є вміння мислити, уміння подивитися на об'єкт дослідження «поглядом із боку». Якщо дослідник у змозі відійти від своїх суб'єктивних оцінок (особистісні оцінки завжди мають суб'єктивний характер), уважно переглянути параметри SWOT, оцінюючи їх нібито ззовні, взяти на себе роль потенційного чи реального керівника/замовника, або конкурента чи стороннього спостерігача, то можна скласти об'єктивний SWOT-аналіз. Спеціальної освіти для базисного варіанта не треба (Акмаева, 2006, с. 52).

Використання цього методу зумовлено ще й тим, що в контексті концепції професійного розвитку Д. Сьюпера кожен фахівець має займати суб'єктну позицію щодо свого професійного розвитку на будь-якому етапі своєї трудової біографії і відстежувати ознаки проблем у цій сфері. При цьому для подолання труднощів, які виникають, необхідно починати з постановки тактичних і перспективних цілей, для чого й було створено SWOT-аналіз, який дає змогу оцінити свої сильні та слабкі сторони, а також можливості й зовнішні загрози у професійній діяльності (Гринкруг, 2012).

Під час проведення детального розгляду діяльності майбутніх педагогів професійного навчання SWOT-аналіз дозволить нам виявити причини ефективності чи неефективності діяльності, та на їх основі зробити висновок, у якому напрямку він повинен працювати (Ковальчук, 2014).

Як наголошується у спеціальній літературі, присвяченій використанню SWOT-аналізу у практиці професійної (професійно-технічної) освіти, при оцінюванні сильних сторін фахівця або його внутрішніх ресурсів необхідно визначити наявні теоретичні та практичні знання й навички, а також особистісні особливості, які можуть допомогти в досягненні цілей. При цьому слабкі сторони – це недоліки, до яких можуть належати: недостатній розвиток тих чи інших якостей особистості, відсутність необхідного досвіду роботи чи освіти. Визначення слабких сторін і подальша робота над ними, а також подальший розвиток і застосування внутрішніх ресурсів можуть сприяти досягненню поставленої професійної мети (Ковальчук, 2014).

Таким чином, беручи до уваги «плюси» і «мінуси» SWOT-аналізу, можна застосувати цей інструмент до розгляду проблеми професійного розвитку особистості студентів – майбутніх педагогів професійного навчання. Будемо спиратися на власний досвід і бажання цілеспрямовано з урахуванням особистих якостей удосконалювати свій професійний рівень, вчитися визначати стратегію власного професійного розвитку (Ковальчук, 2014).

SWOT-самоаналіз труднощів діяльності в аспекті розвитку педагогічної майстерності ми проводимо після вивчення першого модуля дисципліни «Педагогічна майстерність» за спеціально розробленою анкетой. У анкетуванні брали участь 62 студенти – майбутні педагоги професійного навчання. Дані стандартної матриці для SWOT-самоаналізу наведені в Таблиці 1.

Результати SWOT-самоаналізу на основі стандартної матриці

Сильні сторони	Слабкі сторони
<ol style="list-style-type: none"> 1. Допитливість. 2. Комунікабельність, тактовність. 3. Грамотна мова. 4. Відповідальне ставлення до справи. 5. Володіння об'ємною теоретичною базою. 6. Стійка нервова система. 7. Хороша пам'ять. 8. Впевненість у собі. 9. Рухливість, гнучкість. 10. Здатність творчо підходити до вирішення проблем. 11. Здатність об'єктивно оцінювати ситуацію. 12. Життєлюбність, оптимізм. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Середній ступінь організації робочого процесу, відсутність чітко розпланованого графіка і послідовних дій. 2. Абстрактний на сторонні справи. 3. Труднощі при визначенні пріоритетів, прагнення охопити дуже великий обсяг інформації. 4. Нестача сили волі. 5. Легкість досягнення компромісів з роботодавцем. 6. Відсутність спроб спробувати себе в принципово нових видах діяльності.
Можливості	Загрози
<ol style="list-style-type: none"> 1. Позитивне соціальне оточення. Коло розсудливих адекватних людей. 2. Навчання в інтелектуальному середовищі, що характеризується постійними потоками нових ідей. 3. Безпосереднє спілкування з викладачами та студентами. 4. Участь у громадському житті університету, написання статей, створення проєктів. 5. Розвинена інформаційне середовище, використання різних освітніх ресурсів. 6. Отримання диплома, що підтверджує високу якість освіти. Навчання у ЗВО, що користується попитом у роботодавців. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Невеликий практичний досвід. 2. Посилення конкуренції на ринку праці. 3. Ігнорування участі в різних професійних тренінгах, семінарах, конференціях. 4. Розмите уявлення про зворотний бік професійної діяльності. 5. Нерозуміння керівників організацій всієї важливості залучення професійних менеджерів до управління організацією.

Якщо вести мову про слабкі сторони при наявних можливостях, то можна відзначити, що, наприклад, прагнення охоплювати великі обсяги інформації при величезній різноманітності інформаційних джерел може привести до виникнення затримок у виконанні роботи або принаймні великих труднощів при роботі з великими масивами інформації. Така можливість, як участь у громадському житті університету, написання статей, дозволить студенту, майбутньому педагогу професійного навчання більш ретельно, раціонально планувати свій час для того, щоб вміло поєднувати суспільне життя з навчанням. У результаті цього студент отримає навички грамотного планування, управління своїм часом. Гарантія реалізації даного припущення неоднозначна. З одного боку, його втілення підтверджується сильною стороною студента – відповідальним ставленням до будь-якого питання. Прагнення якісно виконати роботу змусить його грамотно розпланувати час, щоб все встигнути. Але з іншого боку, є і слабка риса – недолік сили волі. Студент може відмовитися від участі в суспільному житті з метою попередження труднощів у освітньому процесі у зв'язку з великим навантаженням.

Недооцінка професійних якостей молодого фахівця несприятливо позначиться на становленні студента, як грамотного фахівця. Створюється нова загроза – молодий фахівець не зможе проявити свої навички та додаткові вміння, і, таким чином, знизить свій потенціал. У нашому випадку такі сильні сторони, як розвинені комунікативні навички, гнучкість, впевненість в собі, володіння об'ємною інформаційною базою

допоможуть запобігти можливі негативні тенденції. У будь-якому випадку, людина зможе себе реалізувати (Воробьева, 2019). Таким чином, ми провели дослідження серед студентів майбутніх педагогів професійного навчання за результатами якого створили SWOT-зважену бальну оцінку рівнів розвитку педагогічної майстерності майбутніх педагогів професійного навчання. Результати дослідження подано в таблиці 2.

Таблиця 2.

SWOT-зважена бальна оцінка

	Рівні розвитку педагогічної майстерності майбутніх педагогів професійного навчання					
	Високий		Середній		Низький	
	Абсолютне число	У %	Абсолютне число	У %	Абсолютне число	У %
1. Комунікбельність, тактовність.	34	54,8	15	24,2	13	21,0
2. Грамотна мова.	36	58,1	17	27,4	9	14,5
3. Рухливість, гнучкість.	31	50,0	20	32,2	11	17,7
4. Життєлюбність, оптимізм.	29	46,8	23	37,1	10	16,1
5. Хороша пам'ять.	27	43,5	29	46,8	6	9,7
6. Володіння об'ємною теоретичною базою.	25	40,3	19	30,6	18	29,1
7. Здатність творчо підходити до вирішення проблем.	21	33,9	23	37,1	18	29,0
8. Відповідальне ставлення до справи.	16	25,8	27	43,6	19	30,6
9. Допитливість	14	22,6	19	30,6	29	46,8
10. Сстійка нервова система.	15	24,2	17	27,4	30	48,4
11. Впевненість у собі.	12	19,3	14	22,6	36	58,1
12. Здатність об'єктивно оцінювати ситуацію.	10	16,1	15	24,2	37	59,7
13. Ступінь організації робочого процесу, чітко розпланований графік і послідовність дій	23	37,1	15	24,2	24	38,7
14. Абстрактність на сторонні справи.	24	38,7	18	29,0	20	32,3
15. Визначення пріоритетів, прагнення охопити дуже великий обсяг інформації.	19	30,7	26	41,9	17	27,4
16. Нестача сили волі.	21	33,9	17	27,4	24	38,7
17. Легкість досягнення компромісів.	23	37,1	14	22,6	25	40,3
18. Відсутність спроб спробувати себе в принципово нових видах діяльності.	25	40,3	19	30,7	18	29,0

Таким чином, найбільш значущі і очевидні сильні сторони респондентів які знаходяться на високому та середньому рівнях: комунікабельність (79%), грамотна мова (85,5%), рухливість (72,2%), оптимізм (83,9%).

Найбільш вагомі й очевидні недоліки опитаних – здатність об'єктивно оцінювати ситуацію (40,3%), відсутність чітко розпланованого графіка і послідовних дій (61,3%), абстрактність на сторонні справи (67,7%), труднощі при визначенні пріоритетів (72,6%).

Можливості, на які слід звернути увагу – позитивне соціальне оточення, безпосереднє спілкування в межах університету, розвинена інформаційне середовище, можливість використання різних освітніх ресурсів, в кінцевому підсумку – закінчення закладу вищої освіти з хорошою репутацією.

Загрози, на які слід звернути увагу – невеликий практичний досвід, ігнорування участі в різних наукових заходах, що проводяться в межах і за межами університету.

Для подальшого успішного професійного розвитку необхідно збільшити активність студента, а також вжити систему заходів, спрямованих на вдосконалення організованості і дисциплінованості (Воробьева, 2019).

На основі проведених розрахунків можна сформулювати висновок про те, що для досягнення головної мети – «Створення перспектив подальшого професійного розвитку студента – майбутнього педагога професійного навчання» найбільш доцільно вдатися до реалізації наступних заходів: участь у професійних тренінгах та семінарах в межах і за межами закладу вищої освіти, в наукових конференціях, участь у громадському житті закладу вищої освіти, надання допомоги в проведенні акцій, загальноосвітніх та розважальних заходів. (Изотова, Киселёва, Романов, 2016).

За нашими спостереженнями, застосування SWOT – самоаналізу на етапі вивчення першого модуля дисципліни «Педагогічна майстерність» дало змогу майбутнім педагогам професійного навчання визначити власні ресурси, оцінити реальні перспективи досягнення мети. Іншими словами, скласти своєрідну систематизовану картину труднощів, з якими вони стикатимуться у своїй професійно-педагогічній діяльності.

Відзначимо, що залежно від реальних результатів формального моніторингу, SWOT-самоаналізу, майбутній педагог професійного навчання отримує підґрунтя для прийняття рішення про зосередження на розвитку своїх особистісних якостей, фахових навичок, конкретизації цілей своєї професійної діяльності тощо, що може буде здійснено у процесі самостійної пізнавальної діяльності.

Залежно від результатів формального моніторингу, SWOT-самоаналізу, бесіди з викладачем студент: або зосередитися на розвитку особистісних якостей, знань, набутті певних навичок у процесі запланованих обов'язкових факультативів, або вдатися до додаткових самостійних занять, або визначити для себе інші альтернативні способи професійного саморозвитку.

Висновки і перспективи подальших розвідок. У результаті SWOT-аналізу майбутні педагоги професійного навчання мали змогу оцінити свої сильні і слабкі сторони, а також можливості й зовнішні загрози у тому аспекті професійного саморозвитку, що безпосередньо стосується педагогічної майстерності.

Іншими словами, скласти своєрідну систематизовану картину труднощів, з якими вони стикатимуться у своїй майбутній професійній діяльності. Отримані дані сприяли тому, що кожен зі студентів отримав реальні дані для управління своєю кар'єрою на тому етапі своєї біографії, на якому він перебуває в даний час.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Алмаева, Р. И.** (2006). *Стратегическое планирование и стратегический менеджмент*: учебник. Москва: Финансы и статистика, 208 с.
- Виханский, О. С.** (2005). *Стратегическое управление*: учебник (2-е изд., перераб. и доп.). Москва: Экономист, 296 с.
- Воробьева, М. В.** (2019). *Применение методики SWOT-анализа и построение дерева решений в исследовании проблемы профессионального развития личности*. Режим доступу: <http://sibac.info/archive/economy>.
- Гринкруг, Л. С.** (2012). *SWOT-анализ процессов профессионально-личностного совершенствования преподавателей вузов*. Человеческий потенциал ВУЗа: Потребности и возможности развития. Режим доступу: <http://www.rae.ru/monographs/177>.
- Изотова, Л. Е., Киселёва, Е. С., Романов, Д. А.** (2016). *Особенности SWOT-анализа компетенций и личностно-профессиональных качеств*. Ученые записки университета имени П.Ф. Лесгафта Кубанского государственного технологического университета, Краснодар, 5 (135).
- Ковальчук, В. І.** (2015). *Використання SWOT-аналізу для визначення труднощів професійної діяльності майстрів виробничого навчання ПТНЗ в аспекті розвитку педагогічної майстерності*. Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology, С. 32–35.
- Ковальчук, В. І.** (2014). *Результаты экспериментальной работы по развитию педагогического мастерства мастеров производственного обучения ПТУЗ в системе повышения квалификации*. Азимут научных исследований: педагогика и психология, 2, С. 44–46.
- Оверко, Н. Я.** (2016). *Розвиток педагогічної майстерності викладачів спеціальних дисциплін професійно-технічних навчальних закладів кулінарного профілю у процесі підвищення кваліфікації*. (дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 Теорія і методика професійної освіти). Львів, 258 с.

REFERENCES

- Almaeva, R. Y.** (2006) *Stratehichne planuvannya ta stratehichniy menedzhment*: uchebnyk [Strategic Planning and Strategic Management]. Moscow: Finance and Statistics. [in Russian].
- Vykhanskiy, O. S.** (2005). *Stratehicheskoe upravlenye*: uchenyk [Strategic management]. (2th ed.). Moscow: Economist. [in Russian].
- Vorobeva, M. V.** (2019). *Prymenenye metodyky SWOT-analyza y postroyeniye dereva resheniy v yssledovaniiy problemu professionalnogo razvytiya lychnosty* [Application of the methodology of SWOT analysis and building a decision tree in the study of the problem of professional development]. Retrieved from: <http://sibac.info/archive/economy>. [in Russian].
- Hrynkruh, L. S.** (2012). *SWOT-analiz protsessov professionalno-lychnostnoho sovershenstvovaniya prepodavateley vuzov* [SWOT analysis of the processes of professional and personal improvement of university teachers]. *Chelovecheskiy potentsyal VUZA: Potrebnosty y vozmozhnosty razvytiya*. Retrieved from: <http://www.rae.ru/monographs/177>. [in Russian].
- Yzotova, L.E., Kyseleva, E. S., Romanov, D. A.** (2016). *Osobennosty SWOT-analyza kompetentsiy y lychnosno-professionalnykh kachestv* [Features of the SWOT analysis of competencies and personal and professional qualities.] *Uchenye zapysky unyversyteta ymeny P.F. Leshafta Kubanskoho hosudarstvennogo tekhnolohycheskoho unyversyteta*. Krasnodar. 5 (135). [in Russian].
- Kovalchuk, V. I.** (2015). *Vykorystannya SWOT-analizu dlia vyznachennia trudnoshchiv profesiinoi diialnosti maistriv vyrobnychoho navchannya PTNZ v aspekti rozvytku pedahohichnoi maisternosti* [The use of SWOT-analysis to identify the difficulties of professional activity of masters of industrial training of VET in the aspect of development of pedagogical skills]. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*. [in Ukrainian].
- Kovalchuk, V. I.** (2014). *Rezultaty eksperymentalnoi roboty z rozvytku pedahohichnoi maisternosti maistriv vyrobnychoho navchannya PTNZ u systemi pidvyshchennia kvalifikatsii* [The results of experimental work on the development of pedagogical skills of masters of vocational training of vocational schools in the continuing education system]. *Azymut naukovykh doslidzhen: pedahohika i psykholohiia*. (2). [in Ukrainian].
- Overko, N. Ya.** (2016). *Rozvytok pedahohichnoi maisternosti vykladachiv spetsialnykh dystsyplyn profesiino-tekhnichnykh navchalnykh zakladiv kulinarного profilu u protsesi pidvyshchennia kvalifikatsii* [Development of pedagogical skills of teachers of special disciplines of vocational schools of culinary profile in the process of professional development]. (*the dissertation of the candidate of pedagogical sciences*). Lviv. [in Ukrainian].

UDC 378.011.3-051:624:378.147.091.33-027.22:37

Vira KUROK – Pedagogical sciences doctor, professor, head of Technological and professional education chair, Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv national pedagogical university 24, Kyevo-Moskovska Str., Hlukhiv, Sumy region, Ukraine, postal code 41400 (virakurok@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1474-3879>

Nataliia LYTUVNOVA – Pedagogical sciences candidate (doctor of philosophy), senior teacher of Professional education and computer technologies chair, Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv national pedagogical university 24, Kyevo-Moskovska Str., Hlukhiv, Sumy region, Ukraine, postal code 41400 (linavi2015@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4606-5259>

Roman KUROK – Juridical sciences candidate, associate professor of Special chair, National Academy of the Security Service of Ukraine 22, M. Maksymovych Str., Kyiv, Ukraine, 03022 (romaku2010@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6855-3830>

Vіra КУРОК – доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри технологічної і професійної освіти, Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка, вул. Києво-Московська, 24, м. Глухів, Сумська обл., Україна, індекс 41400 (virakurok@gmail.com)

Наталія ЛИТВИНОВА – кандидат педагогічних наук (доктор філософії), старший викладач кафедри професійної освіти та комп'ютерних технологій, Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка, вул. Києво-Московська, 24, м. Глухів, Сумська обл., Україна, індекс 41400 (linavi2015@gmail.com)

Роман КУРОК – кандидат юридичних наук (доктор філософії), доцент спеціальної кафедри Національної академії Служби безпеки України, вул. Максимовича, 22, м. Київ, Україна, 03022 (romaku2010@gmail.com)

PEDAGOGICAL CONDITIONS OF FORMING FUTURE SPECIALISTS' PROFESSIONAL COMPETENCE AT HIGHER EDUCATIONAL ESTABLISHMENTS

Abstract. *The purpose of the research* is to identify, theoretically substantiate and experimentally verify the pedagogical conditions of forming future teachers' of professional training of building profile in the process of industrial practice. **The methodology of the research** is based on systematic approach to professional competence forming and make it possible to explore this ability as a problematic, integrative, personality characteristic of the future specialist, which consists of interdependent and interrelated components: value-motivational, innovative-cognitive, operational-active, communicative. **The scientific novelty of the article** lies in identifying, theoretical substantiating and experimental verifying of pedagogical conditions of forming future teachers' of professional training of building profile in the process of industrial practice. **Conclusions.** *The pedagogical conditions of forming future teachers' of professional training of building profile were theoretically substantiated and their effectiveness was experimentally proved. They are: forming students' positive motivation to professional activity in the field of building; improving the content of practical training of future teachers of professional training of building profile; organizing industrial practice at enterprises equipped with modern machinery and materials. The set of special means for implementing each pedagogical condition was proposed. It will improve the content and the components of future specialists' professional training. The model of forming professional competence of future*

teachers of professional training of building profile was worked out. This model reflects the interaction of blocks (target, methodological, content-procedural and evaluation-productive) and the methodics of forming the investigated competence. The research does not pretend to be an exhaustive solution to the problem. Perspectives of further scientific researches are seen in adapting of the model to the conditions of the real educational process at higher educational establishments, optimizing of industrial training tools for future specialists' professional competence forming.

Key words: professional competence, future teachers' of professional training of building profile, industrial practice, pedagogical conditions, model, experimental research.

ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ У ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Анотація. *Мета дослідження* – полягає у виявленні, теоретичному обґрунтуванні та експериментальній перевірці педагогічних умов формування професійної компетентності майбутніх педагогів професійного навчання будівельного профілю в процесі виробничої практики. **Методологія дослідження** спирається на системний підхід до формування професійної компетентності та дозволяє нам дослідити цю здатність як проблемне, інтегративне, утворення індивідуальності майбутнього фахівця, у складі якого можна виокремити взаємозалежні та взаємопов'язані структурні компоненти: ціннісно-мотиваційний, інноваційно-когнітивний, операційно-діяльнісний, комунікативний. **Наукова новизна** статті полягає у виявленні, теоретичному обґрунтуванні та експериментальній перевірці педагогічних умов формування професійної компетентності майбутніх педагогів професійного навчання будівельного профілю в процесі виробничої практики. **Висновки.** У роботі теоретично обґрунтовано педагогічні умови формування професійної компетентності майбутніх педагогів професійного навчання будівельного профілю (формування в студентів позитивної мотивації до професійної діяльності в галузі будівництва; удосконалення змісту практичної підготовки майбутніх педагогів професійного навчання будівельного профілю; організація виробничої практики на будівельних підприємствах, оснащених сучасним устаткуванням, обладнанням та матеріалами) та експериментально підтверджено їх результативність. Для реалізації кожної з них пропонуємо комплекс заходів, що передбачають удосконалення змісту та складників професійної підготовки майбутніх фахівців. Розроблено модель, яка передбачає взаємодію блоків (цільового, методологічного, змістово-процесуального, оцінювально-результативного) та методику формування означеної компетентності. Проведене дослідження не претендує на вичерпне вирішення поставленої проблеми. Перспективними напрямками подальших наукових розвідок є адаптування розробленої моделі до умов освітнього процесу закладів вищої освіти, розв'язання педагогічної проблеми оптимізації засобів виробничого навчання щодо формування професійної компетентності майбутніх фахівців.

Ключові слова: професійна компетентність, майбутні педагоги професійного навчання будівельного профілю, виробничі практика, педагогічні умови, модель, експериментальне дослідження.

Постановка проблеми. Науково-технічний прогрес, наукова організація підприємств, упровадження сучасних методів праці та інформаційних технологій потребують від майбутніх фахівців ефективного використання в професійній діяльності здобутих у закладі вищої освіти знань, умінь та навичок.

Розвиток сучасного виробництва та реформування вищої освіти актуалізують проблему вдосконалення професійно-практичної підготовки студентів педагогічних спеціальностей. Це обумовлює потребу і доцільність дослідження різних аспектів формування професійної компетентності майбутніх педагогів професійного навчання, компонентами якої вони оволодівають під час навчання в закладі вищої освіти, зокрема в процесі проходження виробничої практики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У Національній рамці кваліфікацій (2011 р.), Національній стратегії розвитку освіти України на період до 2021 р. (2013 р.), Законі України «Про вищу

освіту» (2014 р.), Указі Президента України «Про стратегію сталого розвитку «Україна 2020»» (2015 р.), Галузевих стандартах вищої освіти України та інших державних нормативних документах визначено напрями модернізації професійної підготовки майбутніх фахівців освітньої галузі.

У контексті нашої розвідки вагомим є узагальнення досвіду у сфері педагогічної освіти (праці О. Коваленко, В. Курок, Н. Ничкало, Т. Попової, В. Радкевич, В. Савченка, П. Сікорського, М. Степка, Ю. Сухарнікова, Л. Тархан, Л. Усеїнової та ін.). Сутнісними для нашого дослідження є доробки вчених, де обґрунтовано різні аспекти формування компетентності в професійній освіті, зокрема Н. Бібік, Л. Бірюк, А. Грітченка, П. Лузана, О. Овчарук, О. Пометун, І. Родигіної, О. Семенов та ін. Проблема забезпечення єдності професійного та особистісного розвитку майбутніх фахівців висвітлено в роботах К. Абульханової-Славської, П. Кубрушко, С. Матушкіна. Ф. Ахтенхаген, П. Вейнен, М. Мастен та інші вчені розглядали процес набуття знань майбутніми фахівцями цілісно, з урахуванням сучасних тенденцій фахової діяльності. Проблема виховання в процесі виробничого навчання студіювали М. Дяченко, Н. Ничкало, О. Щербак. Низку питань щодо організації проходження практики з огляду на різні види діяльності відображено в дослідженнях Л. Карлової, І. Косяк, В. Курок, Т. Попової, Л. Усеїнової, О. Щербак та ін. Проблемою формування професійної компетентності майбутніх педагогів професійного навчання будівельного профілю опікувалась Т. Сулима.

Аналіз досліджень уможливив висновок, що проблема формування професійної компетентності майбутніх педагогів професійного навчання будівельного профілю саме в процесі виробничої практики залишилась поза увагою вчених. Огляд наукової літератури з досліджуваної проблематики дозволяє стверджувати, що важливість виробничої практики залишається недооціненою, а в професійній підготовці недостатньо використовують її можливості.

Мета статті полягає у виявленні, теоретичному обґрунтуванні та експериментальній перевірці педагогічних умов формування професійної компетентності майбутніх педагогів професійного навчання будівельного профілю в процесі виробничої практики.

Виклад основного матеріалу. Останнім часом у державі відбулися значні зміни в усіх сферах діяльності. Розвиток сучасних технологій сприяв тому, що з'явилися нові професії, які, у свою чергу, потребують фахівців із високим рівнем кваліфікації. Підготовка останніх донедавна здійснювалася за «вузьким профілем», що передбачало якісне забезпечення професійної діяльності в одному професійному полі. У наш час людина повинна бути мобільною, вміти швидко пристосовуватися до нових стрімкозмінних умов праці та навіть професії. Сучасна система освіти має здійснювати на основі базової освіти підготовку фахівців – високваліфікованих професіоналів в обраній сфері діяльності, що дозволить їм у майбутньому легко оволодівати новою професією.

Саме підготовка фахівців вищої кваліфікації, як зазначено в законодавстві України, є головним питанням державної політики в галузі освіти. Чільне місце в підготовці інтелектуальної та високоосвіченої людини відведено педагогічним закладам вищої освіти, де реалізуються важливі завдання: професійна підготовка високваліфікованих фахівців, конкурентоспроможних на ринку праці, які мають критичне мислення, здатні до змін, корекції, трансформацій.

Отже, в системі освіти важливе місце посідає підготовка майбутніх фахівців до професійної діяльності, а вдосконалення цієї підготовки є метою і засобом розвитку суспільства.

Професійна підготовка майбутніх фахівців в умовах сьогодення потребує особистісно-орієнтованого підходу, який поєднує загальнопрофесійну підготовку за такими критеріями: опанування основ педагогіки та психології, інноваційних освітніх технологій, уміння здійснювати аналіз педагогічної дії;

оволодіння теорією і практикою сучасного компонента професійно-педагогічної освіти, уміння здійснювати дослідну та експериментальну роботи, брати участь у реалізації цільових проєктів і програм відповідно до завдань розвитку освіти.

У Національній стратегії розвитку освіти в Україні на період до 2021 року зазначено, що зміст освіти відіграє провідну роль у розбудові національної системи освіти, забезпеченні її інноваційного розвитку, приведенні у відповідність до європейських та світових стандартів; одним з основних завдань змісту освіти має бути «оновлення змісту підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації педагогічних працівників для професійно-технічних навчальних закладів і професійних коледжів».

У зв'язку із цим постає проблема дослідження сучасного стану, особливостей та шляхів оптимізації професійної підготовки майбутніх педагогів професійного навчання.

Успішне входження України до європейського та світового освітнього простору висуває нові вимоги до підготовки майбутніх фахівців у закладах вищої освіти, що продиктовано сучасними тенденціями розвитку суспільних та виробничих відносин. Освітня система вищої школи має зазнати суттєвих змін щодо підходів до визначення змісту, форм та методів підготовки майбутніх педагогів, зокрема професійного навчання будівельного профілю.

Спираючись на це, ряд провідних науковців у галузі професійної освіти (Н. Брюханова, Т. Волосюк, О. Коваленко, П. Лузан, О. Мельниченко, Н. Ничкало, В. Радкевич та інші) по-новому підходять до визначення місця та ролі педагогів професійного навчання в освітній системі, змісту, прийомів, форм, методів та засобів навчання, що дозволить поліпшити рівень підготовки фахівців у галузі будівельного виробництва, спроможних до вирішення не тільки вузькоспеціалізованих проблем, а й глобальних проблем у системі «людина–техніка».

Розв'язання окреслених завдань, а також вивченого процесу формування професійної компетентності майбутніх педагогів професійного навчання будівельного профілю вимагає виокремлення педагогічних умов, яким відводиться важлива роль в освітньому процесі. Обґрунтовуючи педагогічні умови, ми керувалися принципами ефективності та дієвості їх впливу на процес підготовки означених фахівців.

Потреба визначення педагогічних умов у процесі нашого дослідження зумовлена необхідністю знайти найкращий шлях до підвищення рівнів сформованості професійної компетентності майбутніх педагогів професійного навчання будівельного профілю в процесі виробничої практики.

Аналіз та узагальнення наукових досліджень учених, урахування особливостей підготовки педагогів професійного навчання в закладах вищої освіти дозволили виявити сукупність педагогічних умов формування професійної компетентності майбутніх педагогів професійного навчання будівельного профілю в процесі виробничої практики. Метод експертного оцінювання вможливив виокремлення з-поміж них тих, що з найбільшою ймовірністю впливають на результативність цього процесу, а саме: формування в студентів позитивної мотивації до професійної діяльності в галузі будівництва; удосконалення змісту практичної підготовки майбутніх педагогів професійного навчання будівельного профілю; організація виробничої практики на будівельних підприємствах, оснащених сучасним устаткуванням, обладнанням та матеріалами.

Реалізація першої педагогічної умови – формування в студентів позитивної мотивації до професійної діяльності в галузі будівництва – передбачає необхідність формування усвідомленої позиції щодо власної професійної компетентності, внутрішніх мотивів особистості, пов'язаних зі ставленням студента до майбутньої професійної діяльності, що відбивається на характері освітньої діяльності, зокрема її успішності.

У виокремленні другої педагогічної умови – удосконалення змісту практичної підготовки майбутніх педагогів професійного навчання будівельного профілю – виходили з того, що невіддільною складовою формування професійної компетентності майбутніх педагогів професійного навчання будівельного профілю є практичне навчання, що має на меті закріплення теоретичних знань та набуття практичних умінь. Забезпечення цієї умови передбачає посилення практичного спрямування професійно орієнтованих дисциплін та вдосконалення змісту виробничих практик.

Третя педагогічна умова – організація виробничої практики на будівельних підприємствах, оснащених сучасним устаткуванням, обладнанням та матеріалами – уможливить закріплення набутих у закладі вищої освіти теоретичних знань, практичних умінь, вивчення досвіду роботи керівників, ознайомлення із сучасними будівельними технологіями та перспективами їх розвитку, досягненнями науки та техніки в галузі будівництва, а також набуття досвіду роботи в трудовому колективі.

Забезпечення комплексу виокремлених педагогічних умов сприятиме досягненню позитивного результату – зрушень у рівнях сформованості професійної компетентності майбутніх педагогів професійного навчання будівельного профілю.

У процесі наукового пошуку спроектовано модель формування професійної компетентності майбутніх педагогів професійного навчання будівельного профілю в процесі виробничої практики, що реалізовується у виокремлених педагогічних умовах, визначається соціальним замовленням суспільства та в результаті передбачає позитивні зрушення в рівнях сформованості досліджуваного феномену. Метою створення моделі є зображення освітнього процесу в аспекті формування означеної якості фахівців під час виробничої практики. Вона охоплює такі взаємозалежні блоки: цільовий, методологічний, змістово-процесуальний, оцінювально-результативний та відображає структуру та зв'язки між компонентами.

З метою реалізації виявлених педагогічних умов нами було розроблено методику формування професійної компетентності майбутніх педагогів професійного навчання будівельного профілю в процесі проходження студентами виробничої практики під час навчання в закладах вищої освіти, що передбачає використання таких форм: загальних (фронтальна, ланкова, індивідуальна), конкретних (навчальні заняття, практична підготовка, самостійна та індивідуальна робота, захист виробничої практики тощо); методів: методу проєктів, кейс-методу, імітаційно-ігрових методів, ділових ігор, інструктажів, лабораторних робіт, спілкування з провідними фахівцями в галузі будівництва, моделювання педагогічних та виробничих ситуацій, навчання в співробітництві, методу дискусії, розв'язування навчально-виробничі задач, проблемного навчання; засобів: натуральних об'єктів, наочності, стендів, професійно-практичного навчання (шаблони для нанесення розчинової суміші, системи вирівнювання керамічної плитки двох видів, хопер-ківш, пінобетонні блоки, газоблоки, рідкі шпалери тощо), комп'ютерної техніки, друкованих та електронних навчальних посібників тощо), спрямованих на результативність означеного процесу.

Нами було експериментально перевірено результативність запропонованих педагогічних умов формування професійної компетентності майбутніх педагогів професійного навчання будівельного профілю в процесі виробничої практики.

Дослідженням було охоплено 164 майбутні педагоги професійного навчання будівельного профілю (з них контрольна група – 81 особа, експериментальна – 83), 35 керівників практики від ЗВО та 46 – від підприємств. Експериментальне дослідження проведено в три етапи: констатувальний, формувальний та контрольний.

Комплекс діагностичних засобів охоплює: бесіди зі студентами, керівниками практики від закладів вищої освіти та підприємств; спостереження за виробничою діяльністю майбутніх фахівців; методики «Ціннісні орієнтації» (М. Рокича), «Діагностика особистості на мотивацію до успіху» (Т. Елерс); тестування; опитувальник для студентів, керівників виробничої практики від закладів вищої освіти та підприємств; аналіз звітної документації з проходження здобувачами освіти виробничих практик (використання сучасних будівельних матеріалів, приладів, устаткування та технологій), аналіз результатів виконання й оформлення лабораторних робіт, виробничих завдань практичного спрямування; обговорення та розв'язання проблемних ситуацій; написання тез та статей; опитувальники «Рівень комунікабельності» (В. Ряховського), «Оцінка комунікативних і організаторських схильностей» (В. Синявський, Б. Федоришин); тест на визначення комунікативних умінь Л. Міхельсона з адаптацією Ю. Гільбуха.

На першому етапі – констатувальному – здійснено теоретичний аналіз проблеми формування професійної компетентності майбутніх педагогів професійного навчання будівельного профілю, сформульовано робочу гіпотезу, визначено завдання дослідження, уточнено критерії, показники та рівні сформованості цієї компетентності, розроблено діагностичний інструментарій та проведено констатувальний зріз, оброблено та проаналізовано його результати.

Зміст роботи на другому етапі експерименту – формувальному – було спрямовано на реалізацію виявлених педагогічних умов формування професійної компетентності майбутніх педагогів професійного навчання будівельного профілю в процесі виробничої практики та впровадження розробленої моделі та методики в експериментальній групі, тоді як студенти контрольної групи навчалися за традиційною методикою.

Упродовж третього етапу – контрольного – проведено контрольний зріз на основі діагностичного інструментарію, що використовувався і на констатувальному етапі експерименту; проведено аналіз та оцінювання результатів дослідно-експериментальної роботи, сформульовано загальні висновки.

Результати експериментальної роботи подано на рис. 1 та рис. 2.

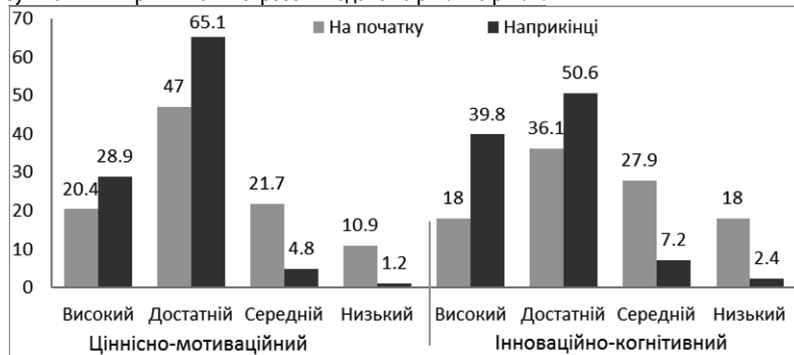

Рис. 1. Динаміка рівнів сформованості ціннісно-мотиваційного та інноваційно-когнітивного компонентів професійної компетентності в експериментальній групі на початку й наприкінці експерименту, %

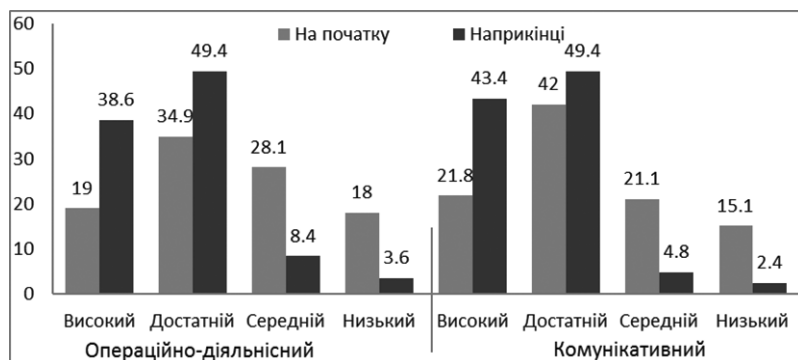

Рис. 2. Динаміка рівнів сформованості операційно-діялісного та комунікативного компонентів професійної компетентності в експериментальній групі на початку й наприкінці експерименту, %

Аналіз емпіричних даних засвідчив позитивну динаміку сформованості всіх компонентів професійної компетентності майбутніх педагогів професійного навчання будівельного профілю в експериментальній групі. З'ясовано, що в ході експерименту значно зменшилася кількість студентів експериментальної групи із низьким рівнем сформованості всіх компонентів професійної компетентності (ціннісно-мотиваційний компонент – на 9,7 %, інноваційно-когнітивний – на 15,6 %, операційно-діялісний – на 14,4 %, комунікативний – на 12,7 %), водночас збільшилася кількість майбутніх педагогів професійного навчання будівельного профілю, які мають високий рівень сформованості компонентів професійної компетентності (ціннісно-мотиваційний компонент – на 8,5 %, інноваційно-когнітивний – на 21,8 %, операційно-діялісний – на 19,6 %, комунікативний – на 21,6 %). У студентів контрольної групи зміни виражені несуттєво.

Для підтвердження достовірності результатів експерименту використано метод математичної статистики – критерій згоди Пірсона. На початку експерименту достовірної різниці між експериментальною та контрольною групами виявлено не було. На контрольному етапі за всіма компонентами визначена значуща різниця. Розрахункове значення χ^2 значно вище, ніж табличне ($\chi^2_{\text{крит.}} = 7,81$) за всіма показниками кожного з компонентів досліджуваної професійної компетентності. Це дає підстави для висновку про не випадковість відмінностей середніх значень рівнів сформованості професійної компетентності майбутніх педагогів професійного навчання будівельного профілю в процесі виробничої практики в експериментальній та контрольній групах і засвідчує результативність виявлених педагогічних умов формування професійної компетентності майбутніх педагогів професійного навчання будівельного профілю в процесі виробничої практики.

Висновки і перспективи подальших розвідок цього питання. Проведене наукове дослідження дає підстави стверджувати, що виявлені, теоретично обгрунтовані та експериментально перевірені педагогічні умови формування професійної компетентності майбутніх педагогів професійного навчання будівельного профілю в процесі виробничої практики (формування позитивної мотивації до професійної діяльності в галузі будівництва; удосконалення змісту практичної підготовки майбутніх педагогів професійного навчання будівельного профілю; організація виробничої практики на будівельних підприємствах, оснащених сучасним устаткуванням, обладнанням та матеріалами) є результативними.

Проведене дослідження не претендує на вичерпне вирішення поставленої проблеми. Перспективними напрямами подальших наукових розвідок є адаптування розробленої моделі до умов освітнього процесу закладів вищої освіти, розв'язання педагогічної проблеми оптимізації засобів виробничого навчання щодо формування професійної компетентності майбутніх фахівців.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Про Національну стратегію розвитку освіти в Україні на період до 2021 року. № 344/2013. § розд. IV (2013). Відновлено з <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/344/2013>.

REFERENCES

Pro Natsionalnu stratehiiu rozvytku osvity v Ukraini na period do 2021 roku [About the National Strategy of the Development of Education in Ukraine until 2021]. № 344/2013. § IV let seq. (2013). Retrieved from <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/344/2013>.

Viktorii Maikovska – PhD hab. (Pedagogy), Doctoral student of Ukrainian Language and Literature Department, Sumy A. S. Makarenko State Pedagogical University, 87 Romenska Street, Sumy, Ukraine, postal code 40002 (maykovska@ukr.net)

ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-8165-0395>

ResearcherID: 0-7460-2016 (<http://www.researcherid.com/rid/0-7460-2016>)

Olena SEMENOG – Doctor of Sciences (Pedagogy), Professor, Head of Ukrainian Language and Literature Department, Sumy A. S. Makarenko State Pedagogical University, 87 Romenska Street, Sumy, Ukraine, postal code 40002 (olenasemenog@gmail.com)

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-8697-8602>

ResearcherID: E-2994 (<http://www.researcherid.com/rid/E-2994>)

Вікторія МАЙКОВСЬКА – кандидат педагогічних наук, докторант кафедри української мови і літератури, Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка, вул. Роменська, 87, Україна, індекс 40002 (maykovska@ukr.net)

Олена СЕМЕНОГ – доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри української мови і літератури, Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка, вул. Роменська, 87, Україна, індекс 40002 (olenasemenog@gmail.com)

THE COMMUNICATIVE BLOCK AS AN IMPORTANT STRUCTURAL COMPONENT OF SPECIALISTS' ENTREPRENEURIAL COMPETENCE IN UKRAINE

Summary. The purpose of the research – to analyze the existing experience of discovering the structure of entrepreneurial competence and to search for approaches to its interpretation based on the allocation of areas of the entrepreneur's activity, which characterizes the features of his purpose and allows to divide personally and professionally significant qualities in the dominant areas of activity: organizational, creative, communicative and managerial. **The research methodology** based on the results of general research methods (observation, measurement and comparison) and special methods (questionnaire survey, analysis and grouping). **The scientific novelty** of the article is an attempt to comprehensively understand the phenomenon of the structure of entrepreneurial competence and an attempt to establish the importance of the communicative component in it. **Conclusions.** Based on the generalization of the results of the analysis of literary sources, we present the structure of entrepreneurial competence of future service professionals as a dynamic system which is formed by interconnected integral subsystems (blocks) based on complexes of professionally significant qualities. Professionally significant personality qualities are qualities of a person, the level of development of which before the beginning of productive activity is sufficient to ensure certain success of the implementation and realization of this activity. The most important qualities of a psychological portrait of an entrepreneur can be combined into the following structural components: intellectual, communicative and motivational-will blocks. Such structuring is based on the identification of the main areas of the entrepreneur's activity, which shape the features of purpose: organizational, creative, communicative and managerial. Given the fact that entrepreneurial individuals (according to the nature of entrepreneurship) enter difficult economic situations, quickly seek and receive information, and this allows them to form a survival technique and to identify opportunities that others have missed, we can say that the communication block is an important structural component of specialists' entrepreneurial competence.

Key words: *entrepreneur, entrepreneurship, entrepreneurial competence, professionally significant qualities, business qualities, communicativeness, sociability.*

КОМУНІКАТИВНИЙ БЛОК ЯК ВАЖЛИВИЙ СТРУКТУРНИЙ КОМПОНЕНТ ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ФАХІВЦІВ В УКРАЇНІ

Анотація. Мета дослідження – проаналізувати наявний досвід розкриття структури підприємницької компетентності та здійснити пошук підходів до її інтерпретації на основі виділення сфер діяльності підприємця, що характеризує особливості його цільових установок і дозволяє розподілити особистісно та професійно значущі якості за домінуючими напрямками діяльності: організаційна, творча, комунікативна й управлінська.

Методологія дослідження спирається на результати загальнонаукових методів дослідження (спостереження, вимірювання і порівняння) та спеціальні методи дослідження (анкетне обстеження, аналіз і групування).

Наукова новизна статті полягає у спробі цілісного осмислення феномену структури підприємницької компетентності та встановленні значущості комунікативної складової в ній. **Висновки.** На основі узагальнення результатів аналізу літературних джерел структуру підприємницької компетентності майбутніх фахівців сфери обслуговування презентуємо як динамічну систему, утворену взаємопов'язаними цілісними підсистемами (блоками) на основі комплексів професійно значущих якостей. Професійно значущими є такі якості особистості, рівень розвитку яких до початку продуктивної діяльності є достатнім для забезпечення певної успішності виконання й реалізації цієї діяльності. Найважливіші якості психологічного портрета підприємця можна об'єднати в такі структурні компоненти: інтелектуальний, комунікативний і мотиваційно-вольовий блоки. Така структуризація ґрунтується на виділенні основних сфер діяльності підприємця, що формують особливості його цільових установок: організаційна, творча, комунікативна й управлінська. Беручи до уваги той факт, що підприємницькі індивідууми за самою природою підприємництва вступають у складні економічні ситуації, швидко шукують і отримують інформацію, і це дозволяє їм формувати техніку виживання й виявляти можливості, які інші пропустили, можемо стверджувати, що комунікативний блок є надважливим структурним компонентом підприємницької компетентності фахівців.

Ключові слова: *підприємець, підприємництво, підприємницька компетентність, професійно значущі якості, ділові якості, комунікативність, комунікабельність.*

Problem statement. The problem of the structure of the entrepreneur' personality for scientists has been urgent since the 18 century – the first studies belong to A. Smith (Smith, 1962, p. 13). In the future, the structure of the entrepreneur' personality in the historical and cultural plane was in the focus of J. - B. Sey, whose subjects of scientific exploration were professionally significant qualities of business entities. In the second half of the twentieth century, Austrian economists L. von Mises and F. Hayek, based on a deep analysis of the culture of market relations, identified several of individual and personality traits that are important for entrepreneurial activity. Continuing the ideas of J. Schumpeter and J. - B. Sey, they considered entrepreneurship as a common human behaviour aimed at finding the latest economic opportunities for self-realization. Studying the scientific achievements of researchers in the post-Soviet space shows that there is increased attention to the social aspects of the phenomenon of entrepreneurship. According to scientific sources, the thesis is that entrepreneurship aims not only at the desire to maximize income but also at maintaining and expanding the satisfaction of the people engaged in it.

Taking into account the multidimensional of the above mentioned phenomenon and new approaches that consider it's as a type of personality behaviour and the kind of human activity, let's refer to the problem of research of the structure of entrepreneurial competence as relevant and timely.

The analysis of sources and recent researches. The author's vision of the problem is based on the interpretation of the results of the scientific works of V. Kosinova, O. Sulaeva, Z. Varnalii and V. Sizonenko, who distinguish in the structure of competence: attitude, conviction, knowledge, ability, skills. And also we have researched D. Meshcheryakov work, who (in this context) focuses on abilities, knowledge, experience. The works of A. Batarshv, A. Busigin, A. Karpov, L. Kotogov, V. Novikov, T. Obukhova, A. Smirnov, M. Tutushkin, R. Macho, D. Ray, M. Moltz, U. James, etc. represent the results of scientific searches, the main purpose of which was to identify and to characterize entrepreneurial qualities. N. Masiuk, T. Konyukhova, V. Chechko identified in the structure of entrepreneurial competence such qualities as information, communication, design competencies and professionally significant. Y. Masleshova and Y. Bilova emphasize the expediency of distinguishing such components of competence as motivational-targeted, substantive and regulatory.

Based on the generalization of above-mentioned researches, we present the structure of entrepreneurial competence of future service professionals as a dynamic system created by interconnected integral subsystems (blocks) based on complexes of professionally significant qualities. Despite the fact that the structure of competence is the subject of scientific research of many national and foreign scientists, the results of the review of the literary source make it possible to conclude that the personal and professionally significant qualities defined in it are insufficiently studied and structured, and grouping of these qualities on different grounds into sub-systems within competencies is not substantiated.

The publication's purpose – to analyze the existing experience of discovering the structure of entrepreneurial competence and to search for approaches to its interpretation based on the allocation of areas of the entrepreneur's activity, which allows to divide personally and professionally significant qualities in the dominant areas of activity: organizational, creative, communicative and managerial.

Statement of the basic material. In determining the structural components of the entrepreneurial competence of future professionals in the service sector, we take as a basis the understanding of the structure as a set of interconnected and interplaced components of the whole in the presence of internal stable relationships between them, which ensure the preservation of the basic properties of the object under different external and internal influences, as well as the ideas of scientists about the multifunctionality of competence (Sokhan, 2003, p. 67). This general determination gives the possibility to distinguish in the general structure of any kind of competence the components that ensure the effectiveness of the activity of specialists in the service sector. The complexity and inconsistency of establishing a structure of specifically entrepreneurial competence in the research of scholars in the post-Soviet space is a consequence of the lack of researches of the business relations culture. In particular, business qualities are understood as a set of creative, performing and organizational qualities, through which a person optimally self-fulfils in work, namely: creative approach to the case, initiative, diligence, accuracy, integrity, capacity, efficiency, responsibility, communicativeness (Fukson, 1994, p. 54).

Another problem is the view of scientists from countries where entrepreneurship has always been a natural component of the economy. Thus, D. Ray, by the results of his own research in identifying the characteristic features of prominent USA entrepreneurs, identified self-control, self-confidence, urgency, competence, realism, conceptual thinking, desire for prestige, sociability and emotional stability (Rye, 1994, p. 105).

Summarizing the researchers work created in different socio-economic conditions, allows to combine the most important qualities of the entrepreneur's psychological portrait in the following structural components: intellectual block (competence, combinatorial gift, developed imagination, ability to fantasize, developed intuition, perspective thinking); communication block (talent of coordinator of employees efforts, ability and willingness to socially-loyal communication with other people, ability to go «against the flow»);

motivational-volitional block (the tendency to risk, the desire to fight and win, the need for self-actualization and recognition, the predominance of the achievement motive over the avoiding failure motive). It should be noted that these qualities can be distinguished as professionally important since the level of their development before the beginning of productive activity is sufficient to ensure a certain success of the implementation and realization of this activity (Shadrikov, 1982, p. 23).

Other researchers believe that the quality of the activity, its success and the level of goals achievement depend on the ability (person's individual-psychological characteristic), which is a condition for the successful performance of the productive activity by a human (Petrovsky, 1998, p. 366-367). Concerning specifically entrepreneurial abilities, V. Bykov and A. Borisov distinguish nine stages of the process of their formation: 1) awareness and idea formation; 2) creating your own intention; 3) turning the intention into the project; 4) turning the project into a specific program for its implementation; 5) drawing up an organizational plan for project implementation; 6) drawing up a business plan; 7) examination of the business plan; 8) project implementation; 9) analysis of project development results (Bykov, 2000, p. 11).

At least five of the nine above mentioned steps are related to community communication processes. The results of the poll of Poltava, Chernigov and Kharkov region students are interesting: 17,46% of them identify entrepreneurial competence with communicativeness; 20,63% believe that pushfulness (enterprise) as a key competence is needed by modern people for building effective communication in society and business; 26,98% consider the communication block to be very important in the entrepreneurial competence structure. For comparison: 24,59% of students of Kharkov Trade and Economic Institute of KNEU consider the communication block to be the most essential in the structure of entrepreneurial competence of a specialist.

Having considered the papers of national and foreign scientists, we conclude that the qualities that determine entrepreneurial behaviour have no clear systematization nowadays. Thus, the identification of the main areas of an entrepreneur activity, which shape the features of his target settings, allows us to distribute entrepreneurial qualities according to the dominant areas of activity: organizational, creative, communicative and managerial. Taking into account the purpose and objectives of the study, let us consider in more detail the qualities that ensure the entrepreneur's ability to communicate effectively because the communication process – it is not only the movement of information but also its active exchange.

Based on the widespread approach in science (B. Ananiev, L. Bozhovich, L. Vygotsky etc.), which defines three basic spheres in the structure of personality (cognitive, affective and behavioural), we distinguish in the structure of entrepreneurial competence the communicativeness as an element of its value-motivational component. A. Katkova interprets communicativeness as the ability of the individual to adapt to the conditions of the new social environment (Katkova, 2002, p. 114).

The individual's ability to communicate is conditioned by communicability – the ability to communicate freely; to adapt in a certain social and psychological environment; to display of empathy. Communicability is considered by O. Charushina as a basis for initiative formation (a creative component in the structure of entrepreneurial competence) and organizational qualities (activity component). According to the researcher, about 60% of the students she surveyed believe that communicability as a personality trait makes a person goal-oriented and enterprising (Charushina, 2006, p. 25).

T. Bedareva emphasizes that the most important qualities (in the structure of entrepreneurial competence) are the skills of speaking activities, the ability to speak in public, to be fluent in the rhetoric and culture of speech, propaganda and journalism skills, the ability to formulate their own thoughts in oral and written form correctly and logically, discussion skills (Bedareva, 2002, p. 62).

Significant role in business communication is played by the element of contact as the ability to begin acquaintance, to maintain a conversation, to find the right form of address to another person, to cause people's affection to yourself, to listen, to understand and to persuade them, to see yourself «from the outside» and to look at the conflict situation through the eyes of the interlocutor. It involves the skills of right gesture, the appropriateness, and richness of facial expressions, expressiveness of intonations. The entrepreneurial ethics is an important component of communicative activity because it regulates internal corporate relations and relationships within a single economic space. The moral factor is significant in the organizing of the teamwork: people's relationships are based on mutual respect, mutual assistance and attention to the individual.

Therefore, the considered qualities ensure the establishment of effective business communication and the implementation of projects conceived by entrepreneurial.

Conclusions. Summarizing above mentioned ideas, we note that M. Ron (in his research) emphasized that entrepreneurial individuals by the nature of entrepreneurship enter the difficult economic situations, quickly seeking and receiving information and that allows them to create survival techniques and to identify opportunities that others have missed (Ron, 2006, p. 5). Agreeing with him, based on the study results we conclude that the communication block is an essential structural component of the entrepreneurial competence of specialists.

Of course, it is impossible to cover all aspects of the described problem. We link further scientific research with the development of a detailed structure of the specialist' entrepreneurial competence.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Бедарева, Т. Л.** (2002). *Организационно-педагогические условия формирования профессиональной направленности у будущих регионоведов: на примере подготовки востоковедов*: (дис. ... канд. пед. наук: 13.00.08 – Теория и методика профессионального образования). Чита, 295 с.
- Быков, В. В.** (2000). *Основы проектирования собственного дела: Учебно-методическое пособие для начинающих предпринимателей* (2-е изд.). Москва: ИВЦ «Маркетинг», 55 с.
- Каткова, О. В.** (2002). *Дидактические основы моделирования учебного курса «Основы предпринимательской деятельности» при подготовке учителя по специальности «Технология и предпринимательство»*: (дис. ... канд. пед. наук: 13.00.08 – Теория и методика профессионального образования). Н. Новгород, 203 с.
- Петровский, А. В.** (отв. ред.). (1998). *Краткий психологический словарь* (2-е изд.). Ростов н/Д: Изд-во «Феникс», 512 с.
- Смит, А.** (1962). *Исследование о природе и причинах богатства народов*. Москва: Социально-экономическая литература, 654 с.
- Сохань, Л. В.** (відп. ред.). (2003). *Життєва компетентність особистості: Науково-методичний посібник*. Київ: Богдана, 520 с.
- Фуксон, Л. М.** (1994). *Развитие деловых качеств у старшеклассников в условиях свободной экономической зоны*: (дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02 – Теория и методика обучения и воспитания). Москва, 185 с.
- Чарушина, Е. И.** (2006). *Формирование предпринимчивости у старшеклассников в условиях социально-экономического профиля обучения*: (дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02 – Теория и методика обучения и воспитания (социальное воспитание в общеобразовательной и высшей школе). Кострома, 162 с.
- Шадриков, В. Д.** (1982). Проблемы профессиональных способностей *Психологический журнал*, 5, С. 13-26.
- Ron, M.** (2006). *Agents of Change and Policies of Scale. A policy study of Entrepreneurship and Enterprise in Education: monograph, language: English, with summary in Swedish*. Sweden: Umea, 226 p.
- Rye, D. E.** (1994). *How to Start and Operate a Successful Business*. Holbrook: Adams Media Corporation, 295 p.

REFERENCES

- Bedareva, T. L.** (2002). *Organizatsionno-pedagogicheskie usloviya formirovaniya professionalnoy napravlenosti u budushchikh regionovedov: na primere podgotovki vostokovedov*: [Organizational and pedagogical conditions of formation of professional orientation at future regional scholars: on the example of the preparation of orientologists] (*Candidate's thesis*). Chita. [in Russian]
- Bykov, V. V.** (2000). *Osnovy proektirovaniya sobstvennogo dela: Uchebno-metodicheskoe posobie dlya nachinayushchikh predprinimateley* (2-e izd.). [The basics of your own business designing: a training manual for aspiring entrepreneurs]. Moskva: IVTs «Marketing». [in Russian]
- Katkova, O. V.** (2002). *Didakticheskie osnovy modelirovaniya uchebnogo kursa «Osnovy predprinimatelskoy deyatelnosti» pri podgotovke uchitelya po spetsialnosti «Tekhnologiya i predprinimatelstvo»*: [Didactic fundamentals of modeling the training course «Fundamentals of Entrepreneurship» in the preparation of a teacher in the specialty «Technology and Entrepreneurship»] (*Candidate's thesis*). N. Novgorod. [in Russian]
- Petrovskiy, A. V.** (otv. red.). (1998). *Kratkiy psikhologicheskiy slovar* [Brief psychological dictionary] (2-e izd.). Rostov n/D: Izd-vo «Feniks». [in Russian]
- Smit, A.** (1962). *Issledovanie o prirode i prichinakh bogatstva narodov* [Research on the nature and causes of the wealth of peoples]. Moskva: Sotsialno-ekonomicheskaya literatura. [in Russian]
- Sokhan, L. V.** (vidp. red.). (2003). *Zhyttieva kompetentnist osobystosti: Naukovo-metodychnyi posibnyk* [The vital competence of the individual: A scientific guide]. Kyiv: Bohdana [in Ukrainian]
- Fukson, L. M.** (1994). *Razvitie delovyykh kachestv u starsheklassnikov v usloviyakh svobodnoy ekonomicheskoy zony*: [The development of business skills among high school students in a free economic zone] (*Candidate's thesis*). Moskva. [in Russian]
- Charushina, Ye. I.** (2006). *Formirovanie predpriimchivosti u starsheklassnikov v usloviyakh sotsialno-ekonomicheskogo profilya obucheniya*: [The formation of entrepreneurship among high school students in the socio-economic profile of education] (*Candidate's thesis*). Kostroma. [in Russian]
- Shadrikov, V. D.** (1982). Problemy professionalnykh sposobnostey [Professional ability issues]. *Psikhologicheskiy zhurnal*, 5, 13–26. [Russian]
- Ron, M.** (2006). *Agents of Change and Policies of Scale. A policy study of Entrepreneurship and Enterprise in Education: monograph, language: English, with summary in Swedish*. Sweden: Umea [in English].
- Rye, D. E.** (1994). *How to Start and Operate a Successful Business*. Holbrook: Adams Media Corporation. [in English].

UDC 159.9.019.4:001.8(045)

Larysa MARCHUK – PhD (Psychology), Associate Professor of Pedagogy and Psychology Department, SHEE «Uzhhorod National University», 24, A.Shtefan Street, Uzhhorod, Ukraine, postal code 88008 (lmmar4uk@gmail.com)

ORCID: 0000–0002–1905–3132

Nataliia SOBOL – PhD (Pedagogy), Associate Professor of Foreign Languages Department, Khmelnytskyi National University, 4, Instytutska Street, Khmelnytskyi, Ukraine, postal code 29016 (sobolna@gmail.com)

ETHNOCULTURAL ASSERTIVENESS AND INTERETHNIC TOLERANCE IN THE CONTEXT OF HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS

Abstract. *The purpose* of the article is to study the psychological features of ethnocultural assertiveness and interethnic tolerance in the context of higher education in Ukraine in the age of globalization, large-scale changes in various spheres of society, increasing migration processes in Ukraine. **Research methodology** involves the use of general scientific research methods: the analysis of scientific sources, comparison, synthesis, generalization, as well as observation. **The scientific novelty** of the article consists in the attempt to identify the psychological factors that provide constructive strategies for behavior in interethnic interaction in a modern higher education institution. **Conclusions.** The article reviews scientific sources in order to analyze the interpretation of the concepts under study by Ukrainian and foreign researchers, as well as to compare the features of assertiveness and tolerance. In particular, ethnocultural assertiveness is presented as the ability of a person to assert his (her) rights confidently and with dignity, while not degrading the rights of others; confident protection of his (her) interests or views, taking into account the interests of representatives of other nationalities. It is stated that the concept of “interethnic tolerance» can be considered in various aspects: as a kind of tolerance, based on the acceptance of “the other» belonging to a different ethnic group, as well as a personality trait that characterizes the spectrum of personal manifestations. Interethnic tolerance acts as a complex constituent quality of personality, which is expressed in tolerance of another's way of life, other people's customs, traditions, other feelings, thoughts and ideas. It is emphasized that the formed ethnocultural assertiveness provides an opportunity to assert one's own rights, without limiting the interests of others. Assertive behavior is much more complex than tolerant behavior: if tolerant behavior involves a display of trust and respect for another person, an expectation of mutual respect, then assertive behavior requires not only a display of respect but also the ability to defend oneself from the intolerant behavior of others.

Priority directions of work on forming ethnocultural assertiveness of participants of the educational process in higher education, which will help to avoid conflicts arising on the basis of interethnic misunderstandings and improvement of interethnic relations in the conditions of higher education institutions of Ukraine are defined: cultivating in teachers and students interest and respect to their own cultures, the ability to protect it without harming the representatives of other cultures and without diminishing their national and cultural values; clear allocation of responsibilities during the learning process; purposeful nurturing of benevolent, constructive and trusting behavior; creation of conditions for cooperation of representatives of different ethnic groups, search for common interests and perspectives.

Key words: ethnoculture, intercultural communication, ethnocultural assertiveness, interethnic tolerance, intolerance, higher education institution.

Problem statement. The national composition of the population of Ukraine is characterized by a significant advantage of Ukrainians; however, along with Ukrainians in different regions of our country there are more than 100 other nationalities: Russians, Byelorussians, Moldavians, Poles, Bulgarians, Hungarians, Romanians, Crimean Tatars, Greeks, Tatars, Armenians, Gypsies, Gagauzes, etc. The radical changes that have taken place in the economy, politics, culture, sphere of interethnic relations, etc. have led to social

instability. This could not but affect the institutions of higher education. Due to the military actions in the east of Ukraine, a considerable number of graduates from these regions choose universities in the center and in the west of the country, such a category of citizens as “internally displaced persons» has appeared, the system of admission according to the results of Exam Focus Complex Tests also contributes to the fact that a large number of students enter from other regions of the country. In recent years, the number of foreigners who come to Ukraine to study has increased, as well as the influx of migrant workers from the Commonwealth of Independent States and other foreign countries wishing to provide their children with higher education in Ukraine.

In such changes, one of the important conditions for building a positive relationship with representatives of other nationalities in universities is interaction based on understanding, respect for their views, opinions, traditions. At the same time, lack of sufficient practice of intercultural and interethnic contacts among teachers and students, lack of awareness in this area, and even outright hostility sometimes contribute to the formation of negative ethnic stereotypes, bias, which, often, leads to violence of one or another ethnic group.

All these factors require a thorough approach to the study of the features of interethnic tolerance and ethnocultural assertiveness, and determine the necessity in identification, analytic investigation and elimination of potential shortcomings, mistakes in the process of communication with representatives of other cultures. In our opinion, this determines the relevance of scientific research.

Analysis of recent research and publications. The research of scientific directions of problems of development of assertiveness and tolerance shows insufficiency of studying of this problem in a complex format. At the same time, some of its aspects are presented in a few studies of psychological, sociological, pedagogical, ethnological and philosophical directions.

Ukrainian and foreign scientists studied the theoretical foundations of assertiveness and tolerance, determined the conceptual and categorical structuring of this issue. Among the conceptual foundations it is necessary to note the works of such researchers as R. Abdeev, K. Abulkhanova-Slavskaya, E Balabanov, G. Ball, L. Belyaeva, A. Bodalev, S. Gerasina, A. Kirichuk, N. Kostina, G. Lozhkin, P. Lushin, S. Maksimenko, S. Medvedeva, L. Nikolaev, A. Piliipenko, L. Snegir, V. Moshennik, T. Yatsenko and others.

Studies of various aspects of assertive personality behavior are carried out in the works of N. Anufriev, E. Golovakha, A. Donchenko, I. Kon, M. Savchin, L. Sohan, V. Tatenko, T. Titarenko, A. Khokhlova, etc. Some scholars consider it a sense of inner need for freedom, adequacy of self and other participants in interpersonal interaction (A. Andrinko, S. Medvedeva) through clear planning of actions, expression of feelings, respectful cooperation with partners, bringing their position to them (V. Galitskiy, A. Melnik, V. Sinyavskiy). Problems of interethnic tolerance are also explored in the works of M. Baliashvili, A. Griva, I. Danilyuk, L. Drobizhev, V. Yevtukh, L. Zalanovskaya, I. Zalesov, M. Mikhailova, L. Orban-Lembrik, M. Piren, A. Pogodin, P. J. Rose, G. Soldatov, M. Walzer, D. Hade, R. Shermerhorn, etc.)

The purpose of the publication is to show the difference between ethnocultural assertiveness and interethnic tolerance and demonstrate the relevance of the former as a tool for overcoming the potential shortcomings in the process of intercultural communication in the context higher education institutions.

Statement of the basic material. An objective condition for the effective functioning of any institution of higher education, which includes representatives of various ethnic groups, is interaction and communication between them: the exchange of cultural achievements, work on the development of joint educational projects and the like. However, anyone who engages in intercultural dialogue needs to firmly

grasp that understanding and accepting a different culture begins precisely with an assessment of oneself and with respect for representatives of other ethnic cultures.

The term «ethnoculture», which is an abbreviated version of the term «ethnic culture», began to be widely used at the end of the 20th century. Numerous ethnocultural studies show that the nature and content of intercultural communication largely depends on the ability of their participants to understand each other and reach agreement. The latter is determined mainly by the ethnic culture of each of the interacting parties, the psychology of ethnic groups – participants in contacts. The basis for the definition of ethnoculture is its communicative phenomenology: ethnoculture is fully realized only through dialogue, intercultural communication and is a combination of traditional values, norms of human behavior and their relationships that have developed in the past, develop in historical sociodynamics and is constantly enriching with ethnic specificity the universal culture.

One of the most important features of an ethnocultural personality is the formation of national self-consciousness, which is a system of psychological settings that determine the ideas, attitudes, self-esteem and actions of a person in the main spheres: ethnic self-identification, communication, internal relationships and interethnic relations. In Ukrainian and foreign studies on ethnopsychology, sociology and pedagogy, the concepts of «ethnic tolerance», «interethnic tolerance», and «ethnocultural assertiveness» were formulated.

The term «ethnocultural assertiveness», in contrast to the term «interethnic tolerance», is relatively new, and therefore modern psychology, pedagogy, and sociology are gradually activating scientific and practical research of this phenomenon in the following areas: attitude, incentive to activity: perceived and evaluated socially significant objects fixed in the social experience of a person (group); the main strategies for the interaction of a person and social groups: the totality of the dominant features of human behavior in relations with other people, finding themselves in a particular social situation; the position of the actor in interaction: the partner position of participants in intercultural interaction as the basis for the organization of ethnocultural context; the decision-making process: a rational or irrational choice of alternatives, aims to achieve a conscious result; methods of behavior in any, including conflict, situation: a reaction that is expected from a person with a certain status; ways to resolve conflicts (direct / indirect): ways to achieve certain results (Andriienko, Kondratieva, 2016, p. 12).

In modern reference psychological sources one can find the definition of the term ethnocultural assertiveness – the ability of a person confidently and with dignity to defend their rights, while not degrading the rights of others; confident protection of their positions or views, taking into account the interests of representatives of other ethnic groups. Assertive personality has the ability to negotiate and find a compromise solution to the problem, such a person has a positive attitude to the environment, sensed perception of problem situations and adequate self-esteem (Halytskyi, 2004, p 6).

The specificity of the concept of “interethnic tolerance» is, first, that it is interpreted as a kind of tolerance, at the heart of which is the acceptance of the “other» conditioned by belonging to a different ethnic group. Ethnopsychologist N. Lebedeva believes that interethnic tolerance is «absence of negative attitude to another ethnic culture, or more precisely – presence of a positive image of another culture while maintaining a positive perception of one’s own» (Lebedeva, 2002, p. 36). According to this definition, ethnic tolerance does not imply rejection of one’s own culture, but is a characteristic of positive interethnic interaction, which underlies the equality of ethnic cultures and not the preference of one culture over another. Second, tolerance can be seen as a personality trait that characterizes the spectrum of personal manifestations, whereas interethnic tolerance is understood as a set of attitudes toward other ethnic group or groups. On this basis,

tolerance as a personality trait is a more stable characteristics, and interethnic tolerance / intolerance, due to both internal and external factors, is therefore easier to change.

V. Krysko interprets the concept of «interethnic tolerance» as «the ability of a person to tolerate the little-known way of life of representatives of other ethnic communities, their behavior, national traditions, customs, feelings ...», which is expressed in «endurance, self-control, the ability of the individual to endure for a long time unusual (or unpleasant) manifestations of the influence of another culture without reducing its adaptive capacity» (Krysko, 1999).

In the works of E. Shlyahina, interethnic tolerance is seen as a complex constituent formation of the individual, which is expressed in tolerance for other people's lifestyles, customs, traditions, feelings, thoughts and ideas (Shlyahina, 2001, p 124-131). So, being tolerant means being tolerant of «otherness», of differences. You do not like the specific features of a particular ethnic group or a particular representative of that ethnic group, but in doing so, you must restrain yourself, endure, defeating the urges of aggression. Restraining aggression is a good quality, but it is not always possible to live in a society where you constantly have to restrain yourself, overcome negative emotions. Suppressed aggressiveness inevitably entails the accumulation of latent conflict, ready to break out at any moment. Challenges can be exacerbated by actors in a culture that seems alien and incomprehensible, and is therefore viewed as a potential threat to their own culture. In such circumstances, tolerant settings cause nothing but annoyance and exacerbate overall conflict tensions.

With persistent ethnic tolerance, any even minor situation related to the limitation of self-esteem will in some cases entail a number of conflicts; in others the reaction may be less painful. Instead, the assertive personality is able to protect and defend his or her interests without harming others, while ensuring normal fully functional interaction with the latter. It seeks to resolve conflicts and differences constructively; implies a willingness to cooperate on the basis of mutual values; readiness for cultural exchange and self-improvement; respect for dialogue in order to achieve greater interaction; the ability to turn friends and allies into communication partners and gain active support from them.

Assertiveness is always self-affirmation through constructive activity, acquiring skill of conflict-free communication. All authors agree that assertive behavior is the middle ground between aggressive and passive behaviors. Assertive behavior is intended to make the realization of one's own interests a condition for the realization of the interests of the subjects of interaction. Assertive behavior prevents conflicts and helps to find a constructive solution in a controversial situation. Assertiveness is the ability of the individual to defend his or her rights and interests, to achieve their personal goals, without degrading other people, but respecting and not violating their rights, interests and goals.

Ethnocultural assertiveness is the ability of an individual of any nationality to defend their interests while pursuing their goals without harming the other party. Moreover, the assertiveness of the person suggests that the realization of the interests of any person will be a condition for the realization of the interests of other people, as is the case in the strategy of cooperation and compromise (Markova, 2008).

The issue of assertive behavior is very closely linked to personal responsibility. In S. Staut's definition «an assertive person is one who is responsible for his own behavior, demonstrates self-respect and respect for other people's cultures. He is positive, listens, understands and tries to compromise» (Staut, 2002, p. 48). «At its core, assertiveness is a philosophy of personal responsibility: we are responsible for our own behavior and have no right to blame other people for our reaction to their behavior. For the effective solution of challenging situations such components of assertiveness as confidence and positive attitude, the ability to listen attentively and the desire to understand the other person's views are important» (Staut, 2002, p. 22).

Assertive behavior is much more complex than tolerant behavior, if tolerant behavior involves a display of trust and respect for another person and expectation of mutual respect, then assertive behavior requires not only a display of respect but also the ability to defend oneself from the intolerant behavior of others. If expectations of tolerance on the part of others have failed, it is necessary to come to assertiveness.

Thus, in order to avoid conflicts arising on the basis of interethnic misunderstandings and improve interethnic relations in higher education institutions of Ukraine, it is necessary to work on the formation of ethnocultural assertiveness in the following directions: to cultivate in teachers and students the interest and respect for their own culture, values, thoughts and interests, to form the ability to protect them when necessary, without harming the representatives of other cultures and without diminishing their national and cultural values; clearly share responsibilities between partners during the learning process, which often requires reflection in specific instructions, rules or arrangements; purposefully nurture friendly, sincere, constructive, open behavior that can facilitate the transition to complete confidence in one another; create conditions for constructive cooperation of different ethnic groups representatives, search for common interests and prospects for further joint activities.

Conclusions. The theoretical analysis of the problem of ethnocultural assertiveness and interethnic tolerance in the context of higher education institutions convinces in its multidimensionality, relevance and necessity of systematic study. Ethnocultural assertiveness is the ability of an individual of any nationality to defend their interests while pursuing their goals without harming the other party. Tolerance is gradually replaced by assertiveness, which opens up great opportunities for improving the processes of intercultural communication and interethnic interaction in higher education contexts and leads to a higher level of development of communication skills of all participants in the educational process. Ethnocultural assertiveness enables every teacher and student to assert their rights without limiting the interests of a representative of another nationality. The consolidation of the relations of persons of different nationalities depends on their interests, life orientations, general culture, constructive interaction, desire for cooperation. The research revealed the need to study the problem of ethnocultural assertiveness in higher education institutions located in the multi-ethnic territories of the state located in the cross-border territories of Ukraine (Odesa, Chernivtsi, Zakarpattia and other regions), which is a priority direction for further work in the future.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Андрієнко, Е. В., Кондратьєва, Т. Н. (2016) Этнокультурная асертивность в современном обществе и образовании: сб. науч. трудов XII международной научно-практической конференции. Новосибирск. С. 3–13.

Галицький, В. М., Мельник, О. В., & Синівський В. В. (2004). Соціально-психологічний словник. Київ, 250 с.

Крысько, В. Г. (1999). Этнопсихологический словарь. Москва: Московский психолого-социальный институт, 343 с. Режим доступа: <http://cult-lib.ru/doc/dictionary/ethnopsychology/index.htm>

Лебедева, Н. М. (2002) Теоретико-методологические основы исследования этнической идентичности и толерантности в поликультурных регионах России и СНГ. Идентичность и толерантность. (4), 35–36.

Маркова, Н. Г. (2008) Формирование толерантности у молодежи как индикатора культуры межнациональных отношений. Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/v/formirovanie-u-molodezhi-tolerantnosti-kak-indikatora-kultury-mezhnatsionalnyh-otnosheniy-1>

Стаут, С. (2002) Управленческий тренинг. Санкт Петербург: Питер, 153 с.

Шлягина, Е. И. (2001). Этническая толерантность личности: опыт эмпирического исследования. Век толерантности. (3-4). С. 124–131.

REFERENCES

Andrienko, E. V., Kondrat'eva, T. N. (2016) Etnokul'turnaya assertivnost' v sovremennom obshchestve i obrazovanii [Ethnocultural Assertiveness in Modern Society and Education]. Abstracts of Papers '16: Russia – XII International Scientific and Practical Conference. Novosibirsk. P. 3–13. [in Russian].

Halytskyj, V. M., Melnyk, O. V., & Synivskij V. V. (2004). Sotsialno-psykholohichnyj slovnyk [Social and Psychological Dictionary]. Kyiv [In Ukrainian]

Krys'ko, V. G. (1999). Etnopsihologicheskij slovar' [Ethnopsychological Dictionary]. Retrieved from: <http://cult-lib.ru/doc/dictionary/ethnopsychology/index.htm> [in Russian]

Lebedeva, N. M. (2002) Teoretiko-metodologicheskie osnovy issledovaniya etnicheskoy identichnosti i tolerantnosti v polikul'turnyh regionah Rossii i SNG. [Theoretical and Methodological Foundations of the Study of Ethnic Identity and Tolerance in the Multicultural Regions of Russia and the CIS.]. *Identichnost' i Tolerantnost'*. (4), 35–36. [In Russian].

Markova N. G. (2008) Formirovanie tolerantnosti u molodezhi kak indikatora kul'tury mezhnacional'nyh otnoshenij. [The Formation of Youth Tolerance as an Indicator of the Culture of Interethnic Relations.] Retrieved from: <https://cyberleninka.ru/article/v/formirovanie-u-molodezhi-tolerantnosti-kak-indikatora-kul'tury-mezhnatsionalnyh-otnosheniy-1> [in Russian]

Staut S. (2002) Upravlencheskij trening. [Management Training]. Saint Petersburg: Piter. [in Russian].

Shlyagina, E. I. (2001). Etnicheskaya tolerantnost' lichnosti: opyt empiricheskogo issledovaniya. [Ethnic Tolerance of an Individual: An Empirical Study.] *Vek tolerantnosti*. (3-4). P. 124–131. [in Russian].

Olena NEVMERZHYTSKA – Doctor of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Professor of the General Pedagogy and Preschool Education Department, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, Ivan Franko Str., 24, Drohobych, Ukraine, postal code 82100 (nhelen750@gmail.com)

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-9911-9735>

ResearcherID: D-4176-2018 (<http://www.researcherid.com/rid/D-4176-2018>)

Олена НЕВМЕРЖИЦЬКА – доктор педагогічних наук, доцент, професор кафедри загальної педагогіки та дошкільної освіти, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, вул. І. Франка, 24, Дрогобич, Україна, індекс 82100 (nhelen750@gmail.com)

REQUIREMENTS TO THE EDUCATOR'S PERSONALITY IN THE CONTEXT OF THE FORMATION OF INCLUSIVE ENVIRONMENT

Summary. *The main purpose of the study is to analyze the requirements for the personality of the educator, which are updated by the formation of inclusive educational environment. The methodological basis of the study is a systematic approach, general provisions of the interrelation of theory and practice in the coverage of various pedagogical phenomena. Different theoretical methods of research (such as analysis, systematization and generalization) were used during the work on the article. The scientific novelty of the article lies in trying to extrapolate the characteristics of an inclusive educational environment to the requirements for the personality of the educator functioning in it. Conclusion.* In today's rapidly changing world, where science and technology are intensively evolving, new knowledge, teaching methods and techniques require educators to be ready for lifelong learning, mobility and flexibility, as well as the ability to change and change the world around them. In psychological and pedagogical science, we find a large number of works devoted to the requirements for the personality of the educator. As a rule, their authors take different approaches to distinguishing the characteristics that are necessary for the individual to effectively perform their professional duties. In particular, scholars try to distinguish the requirements of the educator through the prism of their personal characteristics, or the types of activities that they are called to perform. In addition, a competent approach is used to determine the characteristics of an effective contemporary educator. However, today we are talking about the formation of an inclusive educational environment, which updates the new requirements for the educator's personality. Implementation of inclusion is fraught with some problems and concerns. In view of this, educators now face a number of requirements, the implementation of which will contribute to the effectiveness of an inclusive educational process. First of all, it is important for educators to understand the opportunities and needs of children with special educational needs, to overcome dissatisfaction with traditional forms and methods of education and upbringing through the introduction of innovative pedagogical technologies, and to adopt new ideals and values of a democratic society. Tolerant treatment, acceptance and understanding of all children, as well as manifestations of empathy, can be key to resolving the contradictions that arise in an inclusive educational environment.

Key words: educator, personality, inclusion, inclusive educational space, people with special educational needs.

ВИМОГИ ДО ОСОБИСТОСТІ ПЕДАГОГА В КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ ІНКЛЮЗИВНОГО ОСВІТЬОГО СЕРЕДОВИЩА

Анотація. *Мета дослідження* – проаналізувати вимоги до особистості педагога, що актуалізуються формуванням інклюзивного освітнього середовища. *Методологічною основою дослідження* є системний підхід, загальні положення взаємозв'язку теорії та практики у висвітленні педагогічних явищ. У процесі ро-

боти над статтею використано теоретичні методи дослідження (аналіз, систематизація, узагальнення тощо). **Наукова новизна** статті полягає у спробі екстраполювати характеристики інклюзивного освітнього середовища на вимоги до особистості педагога, що функціонує у ньому. **Висновки.** Сучасний мінливий світ, в якому інтенсивно розвивається наука і техніка, а отже, й нові знання, методи і методики навчання і виховання вимагають від педагогів готовності до навчання впродовж життя, мобільності та гнучкості, здатності змінюватися та змінювати світ навколо себе. У психолого-педагогічній науці натрапляємо чисельну кількість праць, присвячених вимогам до особистості педагога. Їхні автори, як правило, застосовують різні підходи до виокремлення характеристик, необхідних особистості для ефективного виконання професійних обов'язків. Зокрема, науковці намагаються виокремлювати вимоги до вчителя крізь призму його особистісних характеристик, або ж видів діяльності, які він покликаний виконувати. Крім цього, при визначенні характеристик ефективного сучасного вчителя застосовується компетентнісний підхід. Однак сьогодні говоримо про формування інклюзивного освітнього середовища, що актуалізує нові вимоги до особистості педагога. Впровадження інклюзії пов'язано із низкою проблем та пересторог. З огляду на це, сьогодні висуває перед педагогами низку вимог, реалізація яких сприятиме ефективності інклюзивного освітнього процесу. Насамперед важливо, щоб педагоги усвідомили можливість і потреби дітей з особливими освітніми потребами, подолали незадоволення від традиційних форм та методів навчання та виховання шляхом впровадження інноваційних педагогічних технологій, а також присвоїли нові ідеали та цінності демократичного суспільства. Толерантне ставлення до усіх дітей, їхнє прийняття та розуміння, прояви емпатії можуть стати ключем до розв'язання суперечностей, які виникають в умовах інклюзивного освітнього середовища.

Ключові слова: педагог, особистість, інклюзія, інклюзивний освітній простір, особи, що мають особливі освітні потреби.

Постановка проблеми. Сучасні реалії висувають серйозні вимоги до особистості педагога. Мінливий світ, в якому інтенсивно розвивається наука і техніка, а отже, й нові знання, методи і методики навчання і виховання вимагають від педагогів готовності до навчання впродовж життя, мобільності та гнучкості, здатності змінюватися та змінювати світ навколо себе. Сучасний педагог має бути високоерудованою людиною, яка вміє віднаходити необхідну інформацію, що виходить за межі його предметної галузі. Надзвичайно важливим є також оволодіння професійною майстерністю як сукупністю якостей особистості, що є умовою ефективної професійної діяльності. Глобалізаційні процеси висувають перед педагогом вимогу вільного володіння принаймні однією іноземною мовою і спілкування цими знаннями при опрацюванні зарубіжної професійної літератури. Адже це створить умови для опанування новітніми методиками та педагогічними технологіями, а також дозволить педагогу бути обізнаним із світовими досягненнями психолого-педагогічної науки. А інформатизація усіх сфер життя вимагає від нього володіння сучасними комп'ютерними технологіями.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній психолого-педагогічній науці натрапляємо чисельну кількість праць, присвячених вимогам до особистості педагога. Їхні автори, як правило, застосовують різні підходи до виокремлення характеристик, необхідних особистості для ефективного виконання професійних обов'язків.

Зокрема, В. Андрущенко та І. Табачек (2005, с. 68–69), вимоги до вчителя формують насамперед крізь призму його особистісних характеристик. Автори стверджують, що сучасність вимагає формування педагога-європейця, що є відкритим до світу, виявляє толерантність стосовно культури різних народів, мобільність у розвитку і праці, уміє сприймати нове, системно мислити, розуміти специфіку суспільного розвитку. Це також людина яка характеризується особистісною

відповідальністю за безперервний професійний розвиток, науковою обґрунтованістю і творчим характером практичної діяльності, володінням загальнолюдськими нормами життєдіяльності, а також загальнолюдськими цінностями (добро, краса, істина, свобода, совість, повага, любов тощо).

Відома вітчизняна вчена О. Дубасенюк (2017, с. 107) стверджує, що професіоналізм педагога передбачає оволодіння низкою видів діяльності: проєктувальною, прогностичною, гностичною, діагностичною, організаторською, комунікативною. Крім цього, до професійних якостей педагога авторка відносить: здатність до самовизначення в цілях і засобах педагогічної діяльності, постійне підвищення професійної майстерності, розвиток педагогічної культури та рефлексії тощо.

Натомість О. Марченко (2014) вимоги до сучасного педагога формулює через інтегративну властивість, якою є професійна компетентність. Авторка переконана, що ця властивість охоплює низку компонентів: когнітивний (володіння системою психолого-педагогічних, загальнонаукових та предметних знань); діяльнісний (опанування педагогічної технології та техніки); особистісний (набуття професійно важливих якостей: комунікативності, рецептивних, сугестивних здібностей, емоційної стабільності, емпатії, оптимістичного прогнозування, креативності тощо); аксіологічний (сформованість цінностей, що визначають ставлення особистості до діяльності, самого себе як професіонала, системи знань, що лежать в основі професійної діяльності та мотиваційних установок, що стимулюють професійний розвиток).

Однак, на нашу думку, умови розвитку інклюзивного освітнього середовища висувають перед сучасним педагогом ще й низку інших вимог, розгляд яких і стане **метою** цієї наукової розвідки.

Виклад основного матеріалу. Останнім часом в українському суспільстві все частіше піднімається питання впровадження інклюзивної освіти. У педагогічній пресі, на наукових симпозиумах та конференціях обговорюються питання її переваг та слабких сторін. Однак очевидно, що демократизація усіх сфер суспільного життя вимагає забезпечення якісної освіти для всіх громадян, а відтак інклюзивна освіта стає імперативом.

Як зазначає І. Малишевська (2016, с. 24), інклюзивне освітнє середовище покликане забезпечити усім суб'єктам освітнього процесу можливості для ефективного саморозвитку, розв'язати проблеми освіти дітей з особливими потребами шляхом адаптації освітнього простору до потреб кожної дитини. Організація такого середовища передбачає реформування процесу навчання, методичну гнучкість і варіативність, створення сприятливого психологічного клімату, перепланування навчальних приміщень відповідно до принципу універсального дизайну, що забезпечуватиме потреби усіх дітей та їхню участь в освітньому процесі.

Та попри усвідомлення необхідності впровадження інклюзії, багато педагогів-практиків з острахом та недовірою ставляться до такої форми освіти. Безперечно, до цього їх спонукають розбіжності між сформульованими постулатами та очікуваннями щодо освіти та дійсністю. Адже маємо проблеми і з архітектурою шкільних приміщень, і з необхідним фінансуванням та, зрештою, і з неготовністю педагогів до роботи в нових умовах тощо. Часто педагоги не мають знань про індивідуальні особливості дітей, що мають обмежені можливості здоров'я, не володіють методиками їхнього навчання і виховання, керуються міфами та стереотипами про цю категорію осіб тощо.

Розглянемо ті вимоги до вчителя, які актуалізуються формуванням інклюзивного освітнього середовища.

Насамперед очевидно, що сучасний педагог має володіти знаннями з корекційної педагогіки та вміти застосовувати їх на практиці, чітко відрізнити міфи та стереотипи щодо дітей, які мають

особливі освітні потреби, та наукові знання. Якщо молоді педагоги, які нещодавно завершили навчання у закладі вищої освіти, мали нагоду прослухати спеціалізовані курси, то, на нашу думку, педагоги з тривалим стажем роботи можуть набути необхідні знання на курсах підвищення кваліфікації або ж у процесі самоосвіти.

Оскільки вчитель опиняється в умовах, коли необхідно працювати з різними категоріями дітей у межах одного класу, важливо аби володів здатністю до самостійного впровадження педагогічних інновацій. Це можуть бути, наприклад, авторські програми, спрямовані на виховання у дітей поваги до відмінностей і толерантного сприймання дітей, що мають певні освітні потреби тощо.

Остання теза спонукає до виокремлення ще однієї вимоги: якщо педагог має бути готовим до виховання у дітей толерантності щодо осіб з обмеженими можливостями, то насамперед він сам має володіти цією рисою. При цьому важливо, щоб умів критично оцінювати практичні кроки у напрямі виховання і навчання у дусі толерантності, прагнув розуміти усіх дітей, був чутливим до потреб усіх учнів, особливо тих, які мають особливі освітні потреби, виявляв кращі моральні риси тощо.

Мають відбутися зміни в ціннісній свідомості педагогів. Гідність особи, рівність усіх громадян, співчуття, підтримка, чуйність, прийняття людей такими, як вони є, розуміння і терпиме ставлення до кожної людини мають стати ціннісними пріоритетами не лише педагогічних працівників, але й усього українського суспільства загалом.

Висновки. Отже, сучасні реалії всувають серйозні вимоги до особистості вчителя. У психолого-педагогічній науці натрапляємо чисельну кількість праць, присвячених цій проблемі. Їхні автори, як правило, застосовують різні підходи до визначення особистісних характеристик сучасного педагога. Зокрема, науковці намагаються виокремлювати вимоги до вчителя крізь призму його особистісних характеристик, або ж видів діяльності, які він покликаний виконувати. Крім цього, при визначенні характеристик ефективного сучасного вчителя застосовується компетентнісний підхід. Формування інклюзивного освітнього середовища також актуалізує низку вимог до педагога, реалізація яких сприятиме ефективності освітнього процесу. Насамперед важливо, щоб учителі усвідомили можливості і потреби дітей з особливими освітніми потребами, подолали незадоволення від традиційних форм та методів навчання та виховання шляхом впровадження інноваційних педагогічних технологій, а також присвоїли нові ідеали та цінності демократичного суспільства. Толерантне ставлення до усіх дітей, їхнє прийняття та розуміння, прояви емпатії можуть стати ключем до розв'язання суперечностей, які виникають в умовах інклюзивного освітнього середовища.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Андрущенко, В., Табачек, І. (2005). Формування особистості вчителя в сучасних умовах. *Політичний менеджмент*, 1, С. 58–69.

Дубасенюк, О. (2017). Професійна майстерність педагога-вихователя як передумова особистісного зростання учнівської молоді. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Педагогічні науки*, 2, С. 106–111.

Малишевська, І. (2016). Інклюзивне освітнє середовище: генеза поняття. *Особлива дитина: навчання і виховання*, 3, С. 19–26.

Марченко, О. (2014). Формування професійної компетентності педагога на засадах гуманітарного підходу. *Проблеми інженерно-педагогічної освіти*, 45. Режим доступу: <http://library.uipa.edu.ua/images/data/zbirnik/problemu45/21.pdf>

REFERENCES

Andrushchenko, V. & Tabachek, I. (2005). Formuvannia osobystosti vchytelia v suchasnykh umovakh [Formation of teacher personality in modern conditions]. *Politychnyi menedzhment – Political Management*, 1, P. 58–69. [in Ukrainian].

Dubaseniuk, O. (2017). Profesiina maisternist pedahoha-vykhovatelja yak peredumova osobystisnoho zrostannia uchnivskoi molodi [Professional Masterness Of The Teacher-Researcher As Preconditions Of The Personal Growth Of The Scientific Youth]. *Visnyk Zhytomyrskoho derzhavnoho universytetu imeni Ivana Franka. Pedahohichni nauky – Zhytomyr Ivan Franko State University Journal. Pedagogical Sciences*, 2, P. 106–111. [in Ukrainian].

Malyshevska, I. (2016). Inkluzyvne osvितnie seredovyshche: gena za poniattia [Concept genesis research «Inclusive learning environment»]. *Osoblyva dytyna: navchannia i vykhovannia – Exceptional child: teaching and upbringing*, 3, P. 19–26. [in Ukrainian].

Marchenko, O. (2014). Formuvannia profesiinoi kompetentnosti pedahoha na zasadakh humanitarnoho pidkhodu [The formation of the teacher's professional competence on the basis of the humanitarian approach]. *Problemy inzhenerno-pedahohichnoi osvity – Problems of engineering pedagogic education*, 45. Retrieved from <http://library.uipa.edu.ua/images/data/zbirnik/problemu45/21.pdf>

Magdalena OPACHKO — PhD hab. (Pedagogics), Associated Professor, Professor at the Department of General Pedagogics and the Higher School Pedagogics, Uzhhorod National University, 14 Universytetska Street, Uzhhorod, Ukraine, postal code 88000 (magdaopachko@gmail.com)

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0494-6883>

Researcher ID: Y-6358-2019 (<http://www.researcherid.com/Y-6358-2019>)

Магдаліна ОПАЧКО – доктор педагогічних наук, доцент, професор кафедри загальної педагогіки та педагогіки вищої школи Державного вищого навчального закладу «Ужгородський національний університет», вул. Університетська 14, індекс 88000 Ужгород, Україна (magdaopachko@gmail.com)

LEARNING OF THE CONTENT OF DIDACTIC MODELING BY THE MASTER'S DEGREE LEVEL STUDENTS — THE PROSPECTIVE TEACHERS

Summary. The purpose of the research is to deal with the problem of practical preparation of the prospective teacher for the management of learning and personal development of the student in the process of studying Physics at school. The purpose of the article is to reveal the essence of learning the content of didactic modeling by the students of master's degree level – the prospective teachers. The goal achievement is to accomplish the tasks of: 1) disclosing the content of didactic modeling; 2) development of technology of mastering the content of didactic modeling; 3) development of diagnostic procedures and carrying out of experimental research; 4) analysis of the results of experimental verification of the effectiveness of the proposed technology. **The research methodology.** Disclosure of the content of didactic modeling and technology of its assimilation by the undergraduate physicists of the educational direction of preparation involved the use of the following theoretical methods: analysis, synthesis, generalization, abstraction and comparison. In the course of the experimental research, the following empirical methods were used: observation (on the behavior of the undergraduates in the course of the project's tasks, their activity in solving pedagogical, methodological and didactic tasks); questionnaire (to determine the place of modeling as an activity in the management of students' learning and development, T. Ehler's Methods of diagnosis of personality motivation to success); study of products of activity (study and evaluation of methodological achievements of undergraduates) and self-assessment. Mathematical statistics (tables, diagrams and percentages) were used to represent and analyze the results obtained. **The scientific novelty** of the research is that for the first time didactic modeling is presented as an integral part of the management of learning and personality development in the learning process; its essence is revealed with the help of notions «environment» and «interaction», its content and technology of assimilation are substantiated; evaluation criteria for determining levels of assimilation are established. **Conclusions.** As to the results of the study obtained, we can state the following: there has been disclosed the content of didactic modeling and technology of its assimilation by the students of master's degree level – the prospective teachers. There have been established the criteria of assesment (systemity, adaptability and dynamism), as well as the indicators and levels of learning (productive, optimal, functional and imperfect). The analysis of the results of the experimental study demonstrates the effectiveness of the learning the content of didactic modeling by the students of master's degree level – the prospective teachers in accordance to the exhaustive technologies as to all the criteria and all the specified levels.

Key words: didactic environment, didactic interaction, didactic modeling, mastering of the content of didactic modeling, students of master's degree level, prospective teachers

ЗАСВОЄННЯ ЗМІСТУ ДИДАКТИЧНОГО МОДЕЛЮВАННЯ МАГІСТРАМИ – МАЙБУТНІМИ ПЕДАГОГАМИ

Анотація. Мета дослідження. Стаття присвячена проблемі практичної підготовки майбутнього вчителя до управління навчанням та розвитком особистості учня у процесі вивчення фізики в школі. Мета статті полягала у розкритті сутності засвоєння змісту дидактичного моделювання магістрантами-майбутніми педагогами. Досягнення мети передбачало виконання завдань: 1) розкриття змісту дидактичного моделювання; 2) розробку технології засвоєння змісту дидактичного моделювання; 3) розробку діагностичних процедур та проведення експериментального дослідження; 4) аналіз результатів експериментальної перевірки ефективності запропонованої технології. **Методологія.** Розкриття змісту дидактичного моделювання та технології його засвоєння магістрантами-фізиками передбачало використання теоретичних методів: аналізу, синтезу, узагальнення, абстрагування, порівняння. У процесі експериментального дослідження використовувались емпіричні методи: спостереження (за поведінкою магістрантів у процесі виконання завдань проекту, їх активністю у розв'язанні педагогічних, методичних та дидактичних задач); анкетування (на предмет визначення місця моделювання як діяльності в управлінні навчанням та розвитком учнів, «Методика діагностики особистості на мотивацію до успіху Т. Елерса»); вивчення продуктів діяльності (вивчення та оцінювання методичних доробків магістрантів) та самооцінка. Для представлення і попереднього аналізу отриманих результатів використовувались методи математичної статистики (таблиці, діаграми, відсотки). **Наукова новизна** полягає в тому, що вперше дидактичне моделювання представлено як складова управління навчанням і розвитком особистості в процесі навчання; розкрито його сутність за допомогою понять «середовище» і «взаємодія», обґрунтовано його зміст та технологію засвоєння; критерії оцінки для визначення рівнів засвоєння. **Висновки.** За результатами проведеного дослідження можна констатувати наступне: розкрито зміст дидактичного моделювання та технологію його засвоєння магістрантами-фізиками освітнього напрямку підготовки. Визначено критерії оцінки (системність, технологічність, динамізм) і показники та рівні засвоєння (продуктивний, оптимальний, функціональний, недосконалий). Аналіз результатів експериментального дослідження засвідчує ефективність засвоєння магістрантами-майбутніми вчителями фізики змісту дидактичного моделювання у відповідності до обґрунтованої технології за всіма критеріями та на всіх виокремлених рівнях.

Ключові слова: дидактичне середовище, дидактична взаємодія, дидактичне моделювання, засвоєння змісту дидактичного моделювання, магістранти-фізики, майбутні педагоги.

Постановка проблеми. У професійній діяльності вчителя виникають різні ситуації, пов'язані з моделюванням. Зокрема, демонстрація макетів приладів, двигунів внутрішнього згорання вчителем фізики, – це приклади використання моделювання як методу пізнання, дослідження. Проектуючи урок, вчитель зазделегідь моделює його сценарій. В цьому випадку моделювання – це інтелектуальна діяльність, спрямована на пошук оптимального сценарію уроку. Іноді, в змісті самого уроку виникають ситуації, які вимагають імпровізованих дій.

З іншого боку, зміни у освітньому середовищі школи, пов'язані із використанням інформаційних технологій, впровадженням особистісно-орієнтованих технологій навчання передбачають володіння вчителем здатністю миттєво реагувати на різні ситуації, що виникають у процесі взаємодії з учнями, блискавично приймати адекватні рішення, і почуватися комфортно і впевнено у розмаїтті способів взаємопов'язаної діяльності з учнями та сприймати відмінності між учнями як можливість розкрити свій творчий потенціал.

Отже, проблема засвоєння магістрантами-фізиками освітнього напрямку підготовки змісту дидактичного моделювання актуалізована суперечністю між потребою у здатності вчителя моделювати різні сценарії навчання з урахуванням особливостей сучасного інформаційно-освітнього

середовища та можливості реалізації множинності варіантів взаємодії у навчанні і відсутністю досвіду моделювання середовища та взаємодії через брак годин у навчальному навантаженні магістрантів для його засвоєння. Актуальність проблеми обумовила пошуки шляхів її вирішення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дидактичне моделювання є складовою дидактичного менеджменту, під яким розуміємо систему управління навчанням і розвитком особистості в процесі навчання (Опачко, 2017).

У попередніх дослідженнях було показано, що моделювання у навчанні фізики використовується як метод наукового пізнання, як метод навчання і як метод наукового дослідження (Опачко, 2015).

Сукупність способів моделювання, які використовуються у професійній діяльності вчителя (в тому числі, методичній роботі) може бути представлена і описана через поняття «середовище» і «взаємодія». У першому випадку говоримо про моделювання дидактичного середовища, як показано в роботі «Організація і функціонування дидактичного середовища...» (Опачко, 2008), у другому – про моделювання дидактичної взаємодії (Опачко, 2008).

Під «дидактичним середовищем» розумітимемо умови, в яких проходить (здійснюється) навчання учнів, відбувається їх розвиток та виховання у процесі навчання, а також проявляється професійна майстерність педагога, його вміння організувати та управляти (керувати) навчально-пізнавальною діяльністю учнів, розвитком їх інтелектуальних і творчих здібностей. Іншими словами, під дидактичними середовищем розумітимемо сукупність умов, які забезпечують досягнення дидактичних цілей. Серед умов виокремлюємо зовнішні і внутрішні. Зовнішні умови охоплюють матеріальні об'єкти (приміщення, класи, лабораторії, оснащені відповідним чином, з дотриманням техніки безпеки). До внутрішніх умов відносимо готовність суб'єктів освітнього процесу (учителя і учнів) до здійснення навчально-пізнавальної діяльності. У роботі «Моделювання дидактичної взаємодії...» (Опачко, 2016) було показано, що у моделюванні навчального середовища велику роль і значення відіграють інформаційно-комунікаційні технології.

Сутність поняття «дидактична взаємодія» розкрито в роботі (Опачко, 2008). Під ним розуміємо предметне спілкування, що супроводжує встановлення предметних зв'язків, що виникають у процесі досягнення дидактичних цілей. До найсуттєвіших понять, через які розкривається сутність дидактичної взаємодії належать: дидактичний процес; педагогічне спілкування; форми (групова, між групова та особистісно-групова взаємодія) та засоби (дидактична гра, метод проектів та ін.) взаємодії; учень як учасник дидактичної взаємодії; вчитель, як суб'єкт і натхненник взаємодії.

Як показано у роботі «Діалогізація дидактичної взаємодії» (Опачко, 2017), важливе значення у моделюванні дидактичної взаємодії відіграє здатність до діалогізації навчання. Моделювання взаємодії і середовища дуже тісно пов'язане із когнітивними стилями учнів. Саме із ними, як показано у роботі «Діагностика когнітивних стилів учнів...» (Опачко, 2017) пов'язане моделювання типових ситуацій взаємодії.

Отже, у аналізованих дослідженнях розглянуто окремі аспекти дидактичного моделювання як складової управління навчанням і розвитком учнів (дидактичного менеджменту). Але як система, зміст якої може бути представлений для засвоєння магістрантами – майбутніми учителями, дидактичне моделювання не розглядалось.

Мета статті полягала у розкритті сутності засвоєння змісту дидактичного моделювання магістрами-майбутніми педагогами. Досягнення мети передбачало виконання завдань: розкриття змісту дидактичного моделювання; розробку технології засвоєння змісту дидактичного

моделювання; розробку діагностичних процедур та проведення експериментального дослідження; аналіз результатів експериментальної перевірки ефективності запропонованої технології.

Виклад основного матеріалу. Під «дидактичним моделюванням» розуміємо процес створення образу, сценарію майбутнього уроку (системи уроків), який передбачає як організацію дидактичного середовища, так і підготовку дидактичної взаємодії.

Зміст дидактичного моделювання може бути представлений сукупністю компонент: когнітивним, операційним і ціннісно-смысловим. Когнітивний компонент охоплює знання про дидактичне середовище та дидактичну взаємодію, а саме про:

- кабінет фізики, як спеціально обладнане, відповідним чином укомплектоване і оснащене приміщення, в якому є можливість здійснювати постановку демонстраційних дослідів (наприклад, демонстраційна модель електричного кола), експериментів, виконувати лабораторні роботи та роботи фізичного практикуму;

- навчально-методичне оснащення, а саме навчальне і лабораторне обладнання загального (як от: терези, секундомір, штатив, метроном, мікроскоп, динамометр, аерометр, термометр тощо) та спеціального (як от: демонстраційного, лабораторного, для фізпрактикуму) призначення; прилади, матеріальні моделі для ознайомлення із принципами дії машин і механізмів, принципами роботи приладів, пристроїв та установок тощо; апаратура (проектор (діапроектор, графопроектор, епіопроектор), кінопроектор (кіноустановка), магнітофон, відеоманітофон, телевізор, фотоапаратура);

- програмно-методичне забезпечення: комп'ютерна техніка комп'ютер (ноутбук), сенсорну інтерактивну дошку, маркерну дошку з керамічним покриттям, мультимедійну підтримку, комп'ютерний вимірювальний комплекс тощо;

- педагогічне спілкування, його складові; методи і прийоми педагогічного впливу; педагогічну техніку (зовнішню, внутрішню);

- прояви (поведінку) учнів з різними когнітивними стилями (лівосторонній екстраверт, правосторонній екстраверт, лівосторонній інтроверт, правосторонній інтроверт) у типових ситуаціях взаємодії (засвоєння теоретичних знань, розв'язування задач, експериментування, узагальнення та систематизація, контроль і оцінювання);

- моделі (рівні) взаємодії: репродуктивна (реалізується в умовах класно-урочної системи навчання); продуктивна (реалізується в умовах класно-урочної системи навчання); конструктивна (реалізується в умовах проектної, інтегрованої контекстної технології навчання); творча (реалізується в умовах індивідуальної та групової форм навчання)

Операційний компонент передбачає засвоєння способів діяльності, пов'язаних із: 1) аналізом стану приміщення, навчально-методичного оснащення та програмно-методичного забезпечення; 2) здатністю створювати навчально-методичне забезпечення та поповнювати програмно-методичну базу для вивчення фізики; 3) розв'язанням педагогічних задач, в тому числі, засобами вербального і невербального спілкування; 4) діалогізацією навчання, що ґрунтується на вмінні моделювати предметні діалоги, використовувати технологію залучення учнів до свірздумів, володіти прийомами діалогізації; 5) здатністю моделювати ситуації взаємодії з урахуванням різних когнітивних стилів тощо.

Ціннісно-смысловий компонент дидактичного моделювання проявляється у задоволенні потреби у набуванні досвіду педагогічної техніки, моделюванні взаємодії з різними учнями у різних навчальних ситуаціях; задоволенні потреби творити предметно-людські стосунки у кожному

конкретному і індивідуальному випадку; задоволення потреби у зростанні професійної майстерності, удосконаленні методичної грамотності

Для засвоєння змісту дидактичного моделювання нами запропоновано технологію засвоєння, сутність якої полягає у набуванні магістрантами досвіду використання методу моделювання у дидактичному середовищі і дидактичній взаємодії. Організація навчання проводилась у змісті дисципліни «Основи професійної майстерності» і здійснювалась у формі групової роботи: студенти поділялись на групи (2-3 чоловіки), кожна група працювала над обраною опорною темою з фізики. Використовуючи матеріал опорної теми, слід було опрацювати завдання трьох блоків: «Моделювання середовища», «Моделювання взаємодії у навчанні», «Моделювання навчальних ситуацій».

Мета роботи над завданнями блоку «Моделювання середовища» полягала у систематизації знань студентів як про навчально-методичне забезпечення дисципліни, так і про можливості та обмеження використання комп'ютерних технологій у процесі вивчення фізики в школі, а також у створенні інформаційно-технологічного (ІТ)-комплексу для опорної теми.

Завдання для створення цього блоку конкретизовано у роботі «Моделювання . . . взаємодії. . . з використанням. . .» (Опачко, 2016).

Мета роботи над завданнями блоку «Моделювання взаємодії у навчанні» полягала у: ознайомленні студентів із сутністю діалогічних методів навчання та особливістю їх використання для організації дидактичної взаємодії; засвоєнні студентами основ педагогічної техніки.

Реалізація цілей і завдань цього блоку здійснювалась у двох напрямках. Зміст першого напрямку був спрямований на підвищення культури мовлення майбутнього педагога, розвиток його комунікативних умінь і навичок

Другий напрям охоплював завдання на використання вчителем вербального мовлення у змісті розкриття основних компонент опорної теми (моделювання ситуацій взаємодії на прикладі опорної теми).

Завдання для створення цього блоку конкретизовано у роботі «Навчання студентів моделюванню. . .» (Опачко, 2017).

Мета роботи над третім блоком «Моделювання навчальних ситуацій» полягає в ознайомленні студентів із особливостями моделювання ситуацій взаємодії в залежності від рівнів взаємодії та стилів навчання учнів (когнітивних стилів). Варто зазначити, що у роботі над завданнями цього блоку передбачена можливість вибору студентами траєкторії подальших дій, що відображено у: завданнях на конструювання ситуацій взаємодії в залежності від моделі (рівня) взаємодії; завданнях на моделювання ситуацій взаємодії в залежності від когнітивного стилю учнів; завдання на розробку тестів успішності; завдання на моделювання взаємодії у позакласній роботі.

Експериментальне дослідження проводилось на предмет визначення ефективності запропонованої технології засвоєння змісту дидактичного моделювання магістрантами-фізиками. В якості критеріїв оцінки динаміки рівнів засвоєння змісту дидактичного моделювання нами прийнято наступні: *системність* (відображає рівень володіння теоретичним матеріалом, систематичним і системним виконанням завдань, що пропонувались на різних етапах технології засвоєння, оформлення і представлення матеріалів цілісним методичним доробком); *технологічність* (відображає рівень виконавської культури і дисципліни, володіння методами і прийомами комунікації та здатністю створювати інформаційно-технологічні продукти для різних дидактичних цілей); *динамізм* (дозволяє

оцінити здатність організувати взаємодію з учнями, домінуючий характер спілкування, мотивацію досягнення успіху).

Поділ оптантів за інтегральним показником ступеню прояву ознаки (в нашому випадку – це засвоєння змісту дидактичного моделювання) уможливив виокремлення рівнів засвоєння: недосконалого, функціонального, оптимального, продуктивного.

Недосконалий рівень виявляється у безсистемному підході до засвоєння змісту дидактичного моделювання, невисокому рівні виконавської культури та дисципліни, створенні інформаційно-технологічних та методичних матеріалів без аналізу особливостей досягнення дидактичних цілей, низькою мотивацією успіху у навчанні. Фіксуються низькі показники за всіма блоками технології засвоєння: «Моделювання середовища», «Моделювання взаємодії у навчанні», «Моделювання навчальних ситуацій».

Функціональний рівень вирізняється дотриманням системності і систематичності у роботі, створенням інформаційно-технологічних та методичних матеріалів за зразком, неспроможністю самостійно продукувати ідеї для організації дидактичної взаємодії через недостатній розвиток комунікативних здібностей, але прагненням досягти успіху у навчанні. Фіксуються низькі показники за блоками технології засвоєння: «Моделювання взаємодії у навчанні», «Моделювання навчальних ситуацій», але високі і середні за блоком «Моделювання середовища».

Оптимальний рівень вирізняється самостійністю та системністю у створенні матеріалів для дидактичного моделювання у навчанні фізики в школі, прагненні створити оригінальний продукт, в якому адекватно і оптимально поєднані навчальні елементи та продумано шляхи їх засвоєння. Магістранти цього рівня характеризуються високою виконавською культурою та дисципліною, комунікабельністю та високою мотивацією досягнення успіху. Фіксуються високі і середні показники за всіма блоками технології засвоєння: «Моделювання середовища», «Моделювання взаємодії у навчанні», «Моделювання навчальних ситуацій».

Продуктивний рівень характеризується поєднанням самостійності і творчості, системності та технологічності. Магістранти, яких віднесено до цього рівня, вирізняються вмотивованістю діяльності, прагненням творити нове, критичністю мислення, розумінням важливості дидактичного моделювання для досягнення професійної педагогічної майстерності. З легкістю і задоволенням виконують завдання всіх трьох блоків технології засвоєння змісту дидактичного моделювання.

Для визначення ефективності запропонованої технології засвоєння змісту дидактичного моделювання магістрантами-фізиками за оцінкою динаміки рівнів засвоєння, використовувались методи: спостереження (за поведінкою магістрантів у процесі виконання завдань проекту, їх активністю у розв'язанні педагогічних, методичних та дидактичних задач); анкетування (на предмет визначення місця моделювання як діяльності в управлінні навчанням та розвитком учнів, «Методика діагностики особистості на мотивацію до успіху Т. Елерса»); вивчення продуктів діяльності (вивчення та оцінювання методичних доробків магістрантів) та самооцінка. Для представлення і попереднього аналізу отриманих результатів використовувались методи математичної статистики (таблиці, діаграми, відсотки).

Експеримент проводився впродовж першого семестру 2018/2019 навчального року. В ньому брало участь 37 магістрантів-фізиків напряму підготовки «Середня освіта». Кожний студент в результаті попереднього і кінцевого випробування набрав відповідну кількість балів, що дало

можливість віднести його до того чи іншого рівня засвоєння змісту дидактичного моделювання. Узагальнення результатів експерименту представлені в таблиці (див. табл 1.).

Таблиця 1

Динаміка рівнів сформованості компетентності дидактичного моделювання у майбутніх учителів фізики

Рівні	До.експ.		Після.експ.		Динаміка	
	Чол.	%	Чол.	%	Чол.	%
Продуктивний	5	13	7	19	2	6
Оптимальний	12	33	22	59	10	26
Функціональний	14	38	8	22	-6	-16
Недосконалий	6	16	0	0	-6	- 16
Загальна	37	100	37	100	-	-

Отримані та узагальнені та наочно представлені результати експерименту виявляють зміни у бік позитивної динаміки засвоєння змісту дидактичного моделювання: зростання числа магістрантів на продуктивному (на 6 %) і оптимальному (на 26 %) рівнях та зменшення їх кількості на функціональному і недостатньому рівнях.

Рис.1 Діаграма розподілу рівнів засвоєння змісту дидактичного моделювання магістрами фізиками

Діаграма розподілу дозволяє наочно представити динаміку рівнів засвоєння (див рис.1).

Хоча для статистично достовірних висновків слід було використати спеціальні методи матстатистики, а саме критерій χ^2 та коефіцієнт Стюдента.

Висновки і перспективи подальших розвідок. Засвоєння студентами змісту дидактичного моделювання, що полягає у набуванні ними досвіду організації дидактичного середовища, налагодження дидактичної взаємодії та конструювання ситуацій взаємодії з урахуванням індивідуальних відмінностей учнів сприяє розвитку їх професійної педагогічної майстерності. Аналіз результатів експериментального дослідження засвідчує ефективність засвоєння магістрантами-майбутніми вчителями фізики змісту дидактичного моделювання у відповідності до обгрунтованої технології за всіма виокремленими критеріями та показниками і рівнями.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо у статистичній перевірці отриманих результатів на предмет підтвердження, або спростування попередніх припущень про ефективність технології засвоєння змісту дидактичного моделювання магістрами – майбутніми педагогами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Опачко, М. В. (2017). Дидактичний менеджмент у методичній підготовці сучасного вчителя фізики. Жгород: ТОВ «РІК-У», 350 с.

Опачко, М. (2017). Моделювання як складовий компонент методичної діяльності вчителя фізики *Матеріали XXXI Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції «Вітчизняна наука на зламі епох: проблеми та перспективи розвитку»*: зб. наук. праць. Переяслав-Хмельницький, 31. С. 174–178. (<http://conf-science.webnode.ru>).

Опачко, М. (2017). Діалогізація дидактичної взаємодії в управлінні навчанням фізики в школі *Матеріали XXIV Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»*: зб. наук. праць. Переяслав-Хмельницький, 24. С. 184–187. (<http://conf-science.webnode.ru>)

Опачко, М. В. (2017). Навчання студентів-майбутніх вчителів моделюванню дидактичної взаємодії *Науковий вісник УжНУ. Серія: Педагогіка. Соціальна робота*, 2 (41). С. 182–185.

Опачко, М. В. (2016). Моделювання дидактичної взаємодії з використанням інформаційно-комунікаційних технологій у процесі вивчення фізики в школі. *Вісник Чернігівського НПУ ім. Т.Шевченка. Серія: Педагогічні науки*. 138. С. 118–121.

Опачко, М. В. (2016). Діагностика когнітивних стилів учнів у процесі вивчення фізики. *Науковий вісник УжНУ. Серія Педагогіка. Соціальна робота*. (1) 38. С. 198–202.

Опачко, М. В. (2015). Моделювання у змісті підготовки педагога: теоретичний аспект *Педагогічні інновації у фаховій освіті: Збірник наукових праць*. 1 (6). С. 313–318.

Опачко, М. В. (2008). Організація і функціонування дидактичного середовища в процесі навчання фізики в школі. *Збірник наукових праць Херсонського державного університету. Серія: Педагогічні науки*. 50. Ч.1. С. 244–248.

Опачко, М. В. (2008). Моделювання взаємодії у процесі вивчення фізики в школі *Вісник Прикарпатського університету. Серія: Педагогіка*. XXIV. С. 131–138.

REFERENCES

Opachko, M. V. (2017). *Dydaktychnyi menedzhment u metodichnij pidhotovtsi suchasnoho vchytelya fizyky* [Didactic management in the methodical training of the modern teacher of Physics]. Uzhhorod TOV «RIK-U». [in Ukrainian].

Opachko, M. (2017). Modelyuvannya yak skladoviy komponent metodichnoji diyalnosti vchytelya fizyky [Modeling as the component of the methodical activity of the teacher of Physics]. *Materiali XXXI vseukrajinskoji nauko-vo-praktichnoji internet-konferentsiji «Vitchiznyana nauka na zlami epokh: problemy ta perspektivyvi rozvitku»*: Zb. nauk. prats. Perejaslav-Khmel'nits'kyj. 31. 174–178. [in Ukrainian].

Opachko, M. (2017). Dialogizatsiya didaktichnoji vzajemodiji v upravlinni navchannjam fizyky v shkoli [Dialogue-shaped didactic interaction in management of teaching Physics at school]. *Materialy XXIV Mizhnarodnoji nauko-vo-praktichnoji internet-konferentsiji «Tendentsiji ta perspektivyvi rozvitku nauky i osvity v umovakh globalizatsiji»*: zb. nauk. prats. Perejaslav-Khmel'nits'kyj. 24. 184–187. [in Ukrainian].

Opachko, M. V. (2016) Modeljuvannja didaktichnoji vzajemodiji z vykorystannjam informatsijno-komunikatsijnykh tekhnologij u protsesi vyvchennja fizyky v shkoli [Modeling of the didactic interaction using the informational communication technologies in the process of learning Physics at school]. *Visnik Chernigivskogo NPU im. T.Shevchenka. Seriya: Pedagogichni nauki*. 138. 118–121. [in Ukrainian].

Opachko, M. V. (2016). Diagnostyka kognityvnykh styliv uchniv u protsesi vyvchennja fizyky [Diagnostics of the cognitiv styles of the pupils in the process of learning Physics]. *Naukovyj visnyk UzhNU. Seriya Pedagogika. Sotsialna robota.* (1) 38. 198–202.

Opachko, M. V. (2015). Modeljuvannja u zmisti pidgotovky pedahoha: teoretychnyj aspekt [Modeling in the content of teacher training: Theoretical aspect]. *Pedahohichni innovatsiji u fakhovij osviti: Zbirnyk naukovykh prats.* 1 (6). 313–318. [in Ukrainian].

Opachko, M. V. (2008). Orhanizatsija i funkcionuvannja dydaktychnoho seredovyscha v protsesi navchannja fizyky v shkoli [Organization and functioning of didactic environment in the process of teaching Physics at school]. *Zbirnyk naukovykh prats Khersonskoho derzhavnoho universitetu. Serija: Pedahohichni nauki.* 50. Ch.1. 244–248. [in Ukrainian].

Opachko, M. V. (2008). Modeljuvannja vzajemodiji u protsesi vyvchennja fizyky v shkoli [Modeling of the interaction in the process of learning Physics at school]. *Visnyk Prykarpatskoho universytetu. Serija: Pedahohika.* XXIV. 131–138. [in Ukrainian].

Nataliya ORLOVA – candidate of pedagogical sciences (PhD in Pedagogics), Associate Professor, Foreign Languages Chair, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, 81, Shevchenko Boulevard, Cherkasy, Ukraine postal code 18031 (orlanvla@ukr.net)

ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-6228-0085>

Наталія ОРЛОВА – кандидат педагогічних наук, доцент, кафедра іноземних мов, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, бульвар Шевченка, 81, м. Черкаси, Україна, індекс 18031 (orlanvla@ukr.net)

STUDENT PEER PERFORMANCE EVALUATION AS A CONTRIBUTING FACTOR IN STUDENTS' ACTIVE INVOLVEMENT IN THE EDUCATIONAL PROCESS

Summary. *The purpose of the research* is to analyse peculiar features of student peer performance evaluation that contribute to more active and productive students' participation in the educational process, boost its effectiveness, as well as lead to positive changes in learning outcomes. **The methodology of the research** is based upon the theoretical methods of analysing scientific and methodological literature on the topic under research; modelling the methodological system and developing its educational and methodological implementation. **The research novelty** covers the endeavour to study aspects associated with student peer performance evaluation in higher education that has not yet been paid much attention in Ukraine. The study has considered factors providing the possibility to assume that implementation of student peer performance evaluation will influence both the learning process and learning outcomes positively. **Conclusions.** As a result of analysis conducted, certain contributing factors in terms of peer performance evaluation have been determined. They encompass the aspects of formation and development of universal competences related to social and psychological, or soft skills, training for dealing and solving problematic situations while accomplishing group projects or team assignments, boost of responsibility and increase of self-efficacy level. The author has assumed that the studied form of evaluation will be a valuable instrument promoting both personal and group productivity. Subsequently, the process of student peer performance evaluation will be able to accomplish the task of preparing students for engaging and performing group and/or team assignments in their prospect professional fields.

Key words: evaluation, assessment, peer performance evaluation, students' active involvement, system of higher education.

ПАРИТЕТНЕ ФОРМУВАЛЬНЕ ОЦІНЮВАННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СТУДЕНТІВ ЯК ЧИННИК АКТИВНОГО ЗАЛУЧЕННЯ СТУДЕНТІВ У НАВЧАЛЬНИЙ ПРОЦЕС

Анотація: *Мета дослідження* – виокремити і проаналізувати фактори, характерні для паритетного формувального оцінювання ефективності навчальної діяльності студентів, що можуть призвести до активнішого залучення студентів до навчального процесу, покращення ефективності останнього, а також до позитивних змін у результатах навчання. **Методологія** ґрунтується на використанні теоретичних методів аналізу наукової та методичної літератури з теми дослідження, створенні та розвитку методологічної системи з варіантами її застосування у навчальному процесі. **Новизна роботи** полягає у спробі провести вивчення аспектів, пов'язаних із застосуванням паритетного формувального оцінювання ефективності навчальної діяльності студентів у закладах вищої освіти України, що не було досліджено до цього часу. У роботі було виокремлено фактори, що дають можливість припустити, що впровадження паритетного формувального оцінювання ефективності навчальної діяльності студентів позитивно вплине на покращення як навчального процесу, так і його результативність. **Висновки:** В результаті проведеного аналізу були виділені фундаментальні чинники досліджуваної форми оцінювання, що мають вплив на продуктивність і результативність навчального процесу. До цих аспектів відносяться

здатність сприяти формуванню і розвитку соціально-психологічних, так званих «гнучких», навичок, що входять до складу універсальних компетентностей, підготовка студентів до вирішення проблемних ситуацій під час групової або командної роботи, підвищення рівня відповідальності, само-ефективності тощо. Таким чином, впровадження у навчальний процес паритетного формувального оцінювання ефективності навчальної діяльності студентів стане корисним інструментом, що сприятиме як особистісній, так і груповій продуктивності студентів закладів вищої освіти в Україні.

Ключові слова: підсумкове оцінювання, формувальне оцінювання, паритетне формувальне оцінювання, активне залучання студентів, система вищої освіти.

The problem statement. Today, much attention is paid to preparing university students for active and productive work in their field after graduation. This implies not only the formation of students' specific knowledge and competencies, but also the creation of a particular active mindset of an expert who will not accept and fulfil orders passively, but will be a proactive, independent, flexible and mobile specialist. University graduates must be ready to work productively in a team, be able to accept decisions of other group members, to appreciate and adequately evaluate the performance and end products of both their work and the work of other team members. This ability to provide a valid assessment in this context can be formed while studying in institutions of higher education. In addition, in this case, the differentiation between assessment and evaluation should be demonstrated to students. It is important to open up and show all the possibilities of peer performance evaluation when creating group projects and performing teamwork. The active role of students in providing peer performance evaluation will facilitate deeper and more active students' involvement in the learning process and strengthen their pro-active mindset in all other day-to-day and professional situations.

The analysis of sources and recent researches. Both Ukrainian and foreign scientists have been focusing on study of the assessments and evaluation processes of students' educational activities for the last decade. However, as the topics of implementation and practical value of students' peer performance evaluation in higher education institutions in Ukraine have not been addressed yet, it is difficult to distinguish and analyse relevant publications. However, the works of several foreign authors have been devoted to the versatility of the application and benefits of this form of evaluation. Jui-Ching Peng from Indiana University has studied the aspects of peer performance evaluation in terms of teaching foreign languages. The focus of Jerrold Frank has been on the roles of assessment in language teaching, while Eddy White from Tokyo Woman's Christian University has studied issues linked to student perspectives of peer assessment for learning in a public speaking course. Importance of assessment in teaching the English language has been studied by Irfan Tosuncuoglu. Even though such publications reveal views on the assessment process in higher education institutions, a significant issue of systematisation and generalisation of data as for the practical side of introducing and implementation of student peer performance evaluation and its influence on the effectiveness of students' educational activities in the system of higher education of Ukraine needs to be addressed.

The purpose of the publication. The work aims to identify and analyse peculiar features of student peer performance evaluation that contribute to more active and productive students' participation in the educational process, increase its effectiveness, as well as lead to positive changes in learning outcomes.

The basic material statement. One of the goals of contemporary higher education in Ukraine is to focus on the production of qualified professionals of multiple competences who would be competitive in the European and world labour markets. (Orlova, 2017, p. 72) Multi-competence takes into account the presence of not only specialised and professional competences, but also integral or universal competences, which are in some way related to the future professional and social life of graduates. In addition, attention is drawn to the formation

and development of a number of social-psychological or soft skills, which are part of the universal competencies, covering leadership and managerial skills, skills of effective communication, ability to resolve conflict situations and so on. (Orlova, 2019, p. 138) Despite the conventional opinion, it is possible to develop such competencies for the benefit of further professional activity of university graduates not only during the students' learning activity, but also in the process of evaluation both of the learning process and its outcomes. Therefore, present-day student-centred approaches in education presuppose students' active involvement in classroom activities that means not just participation in the learning process, but also in the process of evaluation. In this context, it is required to distinguish between assessment and evaluation. In general, all types of assessment and evaluation are meant to measure the effectiveness of learning (Kulish, 2018, p. 171-172) and can be based upon either qualitative evidence, or a quantitative assessment. According to Wallace, evaluation should be differentiated from assessment because only students' levels of attainment may be assessed, whereas the effectiveness of the learning process should be evaluated. (Wallace, 2009, p. 96) That is, as mentioned by Frank, assessment is a summative form of measuring students' attainment focussing on learning outcomes, while evaluation represents a formative type of assessment focussing on learning as a process. (Frank, 2012, p. 32) In other words, evaluation is the assessment for learning which aim is to facilitate the development of necessary competencies in students.

However, it is important to emphasise that peer evaluation plays a significant role in the process of evaluation as a multifaceted concept. This type of evaluation involves peer students who provide evaluation of certain aspects linked to their own and other students' level of participation in the learning process. (Hall, 2011, p. 208) Being involved into peer performance evaluation, students develop new essential skills and competences. Moreover, students' active participation will increase their autonomy and engagement in the learning process. It will as well enhance the degree of responsibility towards their own learning and that of other peer students. (Frank, 2012, p. 32) The additional advantage of peer performance evaluation, as stated by Farrel and Jacobs, is that as a result, students will focus on the aspects of their work under evaluation, thereby improving the quality of that work. (Farrel, Jacobs, 2010, p. 103) Other benefits of application of peer performance evaluation and students' active involvement in the process of learning encompass improvement of their motivation and productivity, development and progress of ability for critical analysis and critical way of thinking.

As a process, student peer performance evaluation presupposes incorporation of the following components, including articulation of the purpose of the theme being studied, revealing and collecting relevant information valuable for students in their future profession, analysis and interpretation of information amassed, summarising the facts and informed decision-making. These elements aim to promote students' active involvement in the educational process. Students' participation in the process of evaluation will widen their understanding of learning requirements and learning outcomes expected. Thus, it will improve both of them, meaning the process and product of learning. Since the process of peer performance evaluation does not entail pure peer judgement and grading, it focuses on the ongoing learning process, consequently, providing student participants with the possibility to influence it while assisting others and correcting their performance. So, students become more actively involved in the educational process. Such active involvement in learning will foster critical thinking skills, communicative skills, teamwork skills, collaborative skills; develop social intelligence, higher order thinking and intrinsic motivation; enhance students' sense of responsibility and independent active learning. All the skills and competences will serve a highly useful instrument to prepare university students for their future successful and productive functioning as employees with a shaped pro-active mindset. Student peer performance evaluation as a kind of feedback practices in higher education institutions oriented towards producing non-judgemental

evaluating reports is usually non-directive, which is particularly valuable because it becomes positively and beneficially associated with current and forthcoming developments and improvements in students' work and learning outcomes.

Conclusions: Implementation of peer performance evaluation in the system of higher education in Ukraine will increase students' involvement in their own development, professional and personal autonomy in the learning process. In peer performance evaluation, the focus is placed on students' involvement in active learning and development of social skills. In the case of participation in peer performance evaluation, students become active and involved in the teaching-learning process as a pro-active valuable part, not just as passive partakers acquiring educational information. That will make them more active as prospective workforce and citizens.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Куліш, І. М. (2018). До проблеми оцінювання навчальної діяльності здобувачів вищої освіти з іноземної мови професійного спрямування. *Проблеми мовної особистості: лінгвістика та лінгводидактика*: матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції. Черкаси. С. 171-176.

Орлова, Н. (2019). Педагогічна доцільність впровадження паритетного формульованого оцінювання ефективності навчальної діяльності студентів. *Фундаментальні та прикладні дослідження: сучасні науково-практичні рішення та підходи: Міждисциплінарні перспективи*: збірник матеріалів IV-ої Міжнародної науково-практичної конференції. Банська Бистриця – Баку – Ужгород – Херсон – Кривий Ріг. С. 138-139.

Farrel, Tomas S. C., & Jacobs, George M. (2010). *Essentials for Successful English Language Teaching*. London: Continuum International Publishing Group, 142 с.

Frank, Jerrold. (2012). The Roles of Assessment in Language Teaching. *English Teaching Forum*, vol. 50, № 3, С. 32.

Hall, Graham. (2011). *Exploring English Language Teaching: Language in Action*. New York: Routledge, 282 с.

Orlova, N. (2017) Competence-Based Education: Context Analysis for the Subject Area of Philology. *Філологічна освіта в сучасному університеті – проєктний підхід до організації роботи згідно з положеннями Європейських кваліфікаційних рамок (досвід Університету Данубіус)*: збірник тез науково-методичних доповідей. Сладковичево. С. 71-76.

Wallace, Susan. (Ed.). (2009). *A Dictionary of Education*. New York: Oxford University Press, 335 с.

REFERENCES

Kulich, I.M. (2018). Do problem ozinuvanna navchalnoi dialnosti здobuvachiv vystchoi osvity z inozemnoi movy profesiinogo spriamuvanna [On the problem of evaluating the FOP learning activity of university students]. Abstracts of papers'18: *Problemy movnoi osobystosti: lingvistyka ta lingvodydaktyka* (pp. 171-176). Cherkasy. [in Ukrainian].

Orlova, N. V. (2019). Pedagogichna dotsilnist vprovadzhennia parytetnoho formuvalnoho otsiniuvannia efektyvnosti navchalnoi dialnosti studentiv [Pedagogical Expedience of Implementation of Student Peer Performance Evaluation] Abstracts of papers'19: *Fundamental and Applied Research: Contemporary Scientific and Practical Solutions and Approaches: Interdisciplinary Prospects* (pp. 138-139). Banska Bystrica – Baku – Uzhorod – Kherson – Kryvyj Rih. [in Ukrainian].

Farrel, Tomas S. C., & Jacobs, George M. (2010) *Essentials for Successful English Language Teaching*. London: Continuum International Publishing Group [in English].

Frank, Jerrold. (2012). The Roles of Assessment in Language Teaching. *English Teaching Forum*, vol. 50, № 3, 32 [in English].

Hall, Graham. (2011). *Exploring English Language Teaching: Language in Action*. New York: Routledge. [in English].

Orlova, N. (2017). Competence-Based Education: Context Analysis for the Subject Area of Philology . Abstracts of papers'17: *Philological Education in Modern University – Project-based Approach to the Work Organisation According to the Guidelines of the European Qualifications Framework (Experience of Danubius University)* (pp. 71-76). Sladkovicovo. [in English].

Wallace, Susan (Ed.). (2009). *A Dictionary of Education*. New York: Oxford University Press [in English].

UDC 378.011.3-051:745/749

Leonid ORSHANSKI – PhD hab. (Pedagogy), Professor, Head of Technological and Vocational Education Department, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, 24 Ivana Franko Street, Drohobych, Ukraine, postal code 82100 (orshanski@i.ua)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9197-2953>

Ivan NYSHCHAK – PhD hab. (Pedagogy), Professor of Technological and Vocational Education Department, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, 24 Ivana Franko Street, Drohobych, Ukraine, postal code 82100 (nyshchak@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1750-6708>

Halyna HROM – graduate student of Technological and Vocational Education Department, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, 24 Ivana Franko Street, Drohobych, Ukraine, postal code 82100 (halligro@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7666-3933>

Леонід ОРШАНСЬКИЙ – доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри технологічної та професійної освіти Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, вул. Івана Франка, 24, Дрогобич, Україна, індекс 82100 (orshanski@i.ua)

Іван НИЩАК – доктор педагогічних наук, доцент, професор кафедри технологічної та професійної освіти Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, вул. Івана Франка, 24, Дрогобич, Україна, індекс 82100 (nyshchak@gmail.com)

Галина ГРОМ – аспірант кафедри технологічної та професійної освіти Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, вул. Івана Франка, 24, Дрогобич, Україна, індекс 82100 (halligro@gmail.com)

ART AND LABOUR TRAINING OF FUTURE DESIGN AND TECHNOLOGY TEACHERS BY MEANS OF DECORATIVE AND APPLIED ARTS AND ETHNO-DESIGN

Summary. The purpose of the research is to show the peculiarities of organization and the methodology of realization of art and labour training of future Design and Technology teachers by means of decorative and applied arts and ethno-design. **The research methodology** is based on fundamental ideas, modern concepts, theoretical positions, principles and methods of realization in Design and Technology teachers' professional training, in particular in the concept of engaging to art and labour activity by means of decorative and applied arts and ethno-design. **The scientific novelty** of the article lies in proving of the pedagogical model of art and labour training of future Design and Technology teachers with a subject-developing educational society as the system-creative component. **Conclusions.** Art and labour training of future Design and Technology teachers by means of decorative and applied art and ethno-design must be realized according to a pedagogical model where the subject-developing education is its system-creative component. The content of students' art and labour training has to correspond to the following criteria: considering creativity and inclination; the level of art and aesthetic preparation of students; professional and practical orientation of the content of art and labour activity and social and useful character of creative development; maximum independence in achieving the knowledge and its empirical character;

the orientation of the educational content on the students' special art and technically-technological skills; the formation of traits of working personality; the stimulation of the students to generate creative ideas and search for new original solutions to a project educational task; taking into consideration historical and cultural, art and technological peculiarities and traditions; focusing the content of art and labour training on creation of aesthetic subject developing society.

The effective art and labour training of future Design and Technology teachers by means of decorative and applied arts and ethno-design is possible due to implementation of the method of sensorial development of future teachers, their motivation to creative style of work, the formation of appropriate knowledge and skills of design and technological activities. The suggested method is based on the stimulation to awake students' impulses to art and design that foresees the introduction of such pedagogical conditions as: the creation of art atmosphere at the lessons; the implementation of innovative educational methods; setting up rationally based sequence to engage students to creative art and labour activity; setting up the purposeful art and labour students' activity; the usage of analogy as the main way to activate cognitive and creative thinking; the obligatory division of students into subgroups to fulfil the task with a creative character; introduction of creative students' achievements.

Key words: a Design and Technology teacher, decorative and applied arts, ethno-design, art and labour training.

ХУДОЖНЬО-ТРУДОВА ПІДГОТОВКА МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ТРУДОВОГО НАВЧАННЯ І ТЕХНОЛОГІЙ ЗАСОБАМИ ДЕКОРАТИВНО-УЖИТКОВОГО МИСТЕЦТВА Й ЕТНОДИЗАЙНУ

Анотація. Мета дослідження – розкрити особливості організації та методу реалізації художньо-трудова підготовки майбутніх учителів трудового навчання і технологій засобами декоративно-ужиткового мистецтва й етнодизайну. **Методологія дослідження** спирається на фундаментальні ідеї, сучасні концепції, теоретичні положення, принципи і методи реалізації професійної підготовки вчителя трудового навчання і технологій, зокрема в контексті залучення до художньо-трудова діяльності засобами декоративно-ужиткового мистецтва й етнодизайну. **Наукова новизна статті** полягає в обґрунтуванні педагогічної моделі художньо-трудова підготовки майбутніх учителів трудового навчання і технологій, системотворчим компонентом якої виступає предметно-розвивальне навчальне середовище. **Висновки.** Художньо-трудова підготовка майбутніх учителів трудового навчання і технологій засобами декоративно-ужиткового мистецтва й етнодизайну повинна реалізуватися відповідно до педагогічної моделі, системотворчим компонентом якої виступає предметно-розвивальне навчальне середовище. Зміст художньо-трудова підготовки студентів має відповідати таким комплексним критеріям: урахування творчих здібностей та задатків, рівня художньо-естетичної підготовленості студентів; професійно-практична спрямованість змісту художньо-трудова діяльності й суспільно корисний характер творчих розробок; максимальна самостійність у здобутті знань та їх емпіричний характер; орієнтація змісту навчання на розвиток у студентів спеціальних художніх і техніко-технологічних умінь та навичок, формування якостей творчої особистості; стимулювання студентів до генерації творчих ідей та пошуку нового оригінального розв'язання проектного навчального завдання; урахування історико-культурних та художньо-технологічних особливостей і традицій; спрямованість змісту художньо-трудова діяльності на створення естетичного предметно-розвивального середовища.

Ефективна художньо-трудова підготовка майбутніх учителів трудового навчання і технологій засобами декоративно-ужиткового мистецтва й етнодизайну можлива завдяки впровадженню методу сенсорного розвитку майбутніх учителів, мотивації їх до творчого стилю діяльності, формування відповідних знань та вмінь художньо-проектної та технологічної діяльності. Запропонована методика базується на стимулюванні, пробудженні у студентів імпульсів до творчості, художнього проектування, що передбачає забезпечення таких педагогічних умов: створення творчої атмосфери на заняттях; впровадження інноваційних методів навчання; забезпечення раціонально обґрунтованої послідовності залучення студентів до творчої художньо-трудова діяльності; запровадження цілеспрямованої художньо-трудова діяльності студентів; використання аналогії як основного шляху активізації пізнавально-творчого мислення; обов'язковий

поділ студентів на підгрупи при виконанні завдань творчого характеру; пропагування творчих здобутків студентів.

Ключові слова: *вчитель трудового навчання і технологій, декоративно-ужиткове мистецтво, етнодизайн, художньо-трудова підготовка.*

Problem statement. Nowadays the national educational system is becoming the guarantor of engaging the students to human, cultural and material values due to studying and perception of cultural and historical achievements, customs and traditions of our nation.

Art and labor training is observed as a process based on humanitarian, psychological, pedagogical, art studies and technological education, provides the future Design and Technology teachers not only with appropriate amount of professional skills and knowledge, but also with art and technical education that provides the conditions for creative development and the formation of national self-consciousness, raises its competitiveness in social and industrial fields. The improvement in the system of art and labor training in high pedagogical institutions, in particular, through engagement students to decorative and applied arts and ethno-design requires the development of content, conditions, introduction of innovative educational methods that provide methodologically scientific bases of a new achievement to professional formation of future Design and Technology teachers.

The analysis of sources and recent researches. Conceptual questions of professional formation of future Design and Technical teachers in the conditions of reformation of national system in high pedagogical education found its reflection in scientific works of A. Vyhrushch, R. Hurevych, V. Husev, J. Hushulej, O. Kobernyk, M. Kortia, V. Madzikon, V. Sydorenko, H. Tereshchuk, D. Thorzhevskiy and others. Different aspects of art and labor training of future Design and Technology teachers were researched by Y. Belova, V. Bojchyk, N. Kardash, J. Kovalchuk, M. Kurach, O. Orshanski and others. Researchers of cultural, educational and pedagogical meaning of national decorative and applied arts and ethno-design for professional formation of future Design and Technology teachers are made by J. Aleksejeva (the development of art and creative abilities), H. Bohatyriova (the formation of art culture), O. Hevko (national and patriotic upbringing), V. Tytarenko (aesthetic upbringing), O. Otych (the development of creative individuality) and others.

The publication's purpose is to show the peculiarities of organization and the methodology of realization of art and labor training of future Design and Technology teachers by means of decorative and applied arts and ethno-design.

Statement of the basic material. Traditional decorative and applied arts takes a special place among other kinds of art as it depicts spiritual and material culture of the nation. Woven tapestries, unreplicated in industrial way, wood and metal works, ceramics and art glass are of high value and collectible cost. At the stage of creation this peculiarity makes the notions «art and decorative arts» and «design» closer. Now in scientific circles there exist disputes as to the way the term «design» has appeared in the art environment (Kantor, 2003) including the complex of such notions as a project, a sketch, a drawing, a plan (a project), a model etc.

According to M. Voronov, a design is a global phenomenon of culture the main idea of which is a layout activity directed to achieve the beauty and the benefit, the correlation of which might be changed in every particular case, after that the balance is set between them (Voronov, 2003).

There exist a common «genetic link between design and art» that is why analyzing different questions of the theory of modern design, one can come to the conclusion that decorative and applied arts is the primary

basis of modern design. The applied direction of objects proves its relation to decorative and applied arts. The design has spread so much in pictorial and decorative kinds of arts that there appeared its offshoot – ethno-design.

The idea of cultural model of ethno-design is supported and is developing by representatives of philosophical science. Thus, Y. Lehen'kyj points out that «the universalism of the design always depends on the universalism of structural and construction activity of a person, the behavior that popularizes this activity and the condition that a person achieves in the context of this activity and behavior». According to the scientist, there achieved praxeological (activity), moral (behavior), aesthetic (condition) dimension of a design (Lehenkyi, 2001, p. 21). This is concerned with art and labor training of future Design and Technology teachers.

The dynamics of modern life requires a quick reaction on social demands. The Department of Technological and Professional Education in Drohobych State Pedagogical University named after Ivan Franko has always been working with detailed studying of the condition of modernization of general secondary education, the development of appropriate conditions to provide pedagogical system for art and labor training of future Design and Technology teachers, beginning with the first year of studying. The experience of art and labor training in the branch of decorative and applied arts and ethno-design is in the pedagogical achievement of the Department of Technological and Professional Education where the design and production of art works is made on the basis of learning and mastering form-creating traditions and ornaments and their further transformation.

In the context of learning decorative and applied arts and ethno-design by students, the authors of the article worked out a pedagogical model of art and labor training of future Design and Technology teachers. According to modern demands, in theoretical composition of the model there is an optimum combination: the content of art and labor activity, taking into consideration authentic, professional and unique levels of student training; organizational forms of educational process which, on the primary levels, remind a traditional «school of apprenticeship»; ways, methods and means of complex influence students with the aim to stimulate and correct art and labor activity.

In the developed pedagogical model a system-creation component is a subject-developmental educational environment, technically created, equipped and filled with different cognitive information with flexible and easy adaptive organizational structure.

The determinative factor of proper functioning for subject-developmental educational society became a material and technical base which is characterized by:

- the existence of valuable authentic and modern equipment for material, art decorating; aesthetic decoration of workshops and creative laboratories, necessary to combine theoretical and practical components of education;
- the proximity of learning process to modern schooling conditions and educational technologies;
- the possibility of students' immediate acquaintance with traditional and new materials and technological processes;
- favourable conditions for students' learning of rare form-creating and decorating techniques;
- the possibility to improve material base according to modern school and manufacturing demands.

The structure-forming process and the development of the content of art and labor student training by means of decorative and applied arts and ethno-design is fulfilled according to the following complex criteria:

- considering creative skills and inclinations as well as students' level of art and aesthetic readiness;
- intra- and inter-subject content coordination of art and labor activity;
- professional and practical content orientation of art and labor activity and socially useful character of creative development;
- maximum independence in achieving the knowledge and its empiric character;
- orientation of the educational content on the development of students' special art, technical and technological skills and abilities, the formation of person's creative qualities;
- the promotion students to develop creative ideas and to find new original solutions to educational projects;
- considering historical and cultural, art and technological peculiarities and traditions with the aim to adapt them to modern social, technical and scientific conditions;
- focus the content of art and labor activity to create aesthetic subject-developing society.

Art and labor training of future Design and Technology teachers is characterized by individualization of learning process that is guaranteed by the existence of certain equipment for educational and working places. For example, studying a practical course «Artistic Woodwork» students learn various technologies and techniques that widen their circle of work and give new possibilities for projects. At the final stages of studying process the students learn special courses of antique restoration and manufacturing high-artistic items in the technique of volumetric plastic. Thus, the students have the opportunities to learn not only theoretically but practically a wide range of art and material processing technologies. This complex approach to educational process ensures the effectiveness of art and labor training for students.

According to the content, organizational forms of its realization, equipped and aesthetically designed subject-developing studying society, the authors of the article have developed the methodology to fulfill art and labor training of future Design and Technology teachers.

The effective art and labor training of students by means of design and applied arts and ethno-design has become real due to the methodology of sensor development of future Design and Technology teachers, their motivation to creative way of work, the formation of appropriate knowledge and skills of art and design and technological activity, that is due to the methodology of creative studying.

Methodological foundation of students' creative development is based on the statement of psychoneurological, scientific representatives about the conditioned reflex that is the base of association appearing. As the result of perception of an object there often appeared another object – associative, that is the identical to the object of perception. It can be formed by the principles of likeness or contrast. The source of appearance of associative images of future forms in art items or associative décor-ornated images are always images or items from the environment that directly observed or reproduced in memory. According to H. Chajchenko, the need in art is a self-sufficient source of positive emotions: «the way to change work into organic need in usual degree depends on introduction of creative work elements. . . emotions, connected with satisfaction of cognitive necessity, play an important role in creative activity, in intuitive thinking mechanisms» (Chajchenko, 1978, p. 18–19). The support of those forms of reality learning that are not directed by immediate utilitarian effect: a game, theoretical cognition, art creative work and the perception of works of art (Torkatiuk, 2006).

Accordingly, the suggested methodology to realize art and labor training of future Design and Technology teachers is based on stimulation, awakening students' impulses to creation, art design, in other words, to anticipation of art foreseeing.

The term «anticipation» was introduced in psychology by B. Wundt to denote the idea of results of an action before its fulfillment. Anticipation is a forecast reflection in the process of purposeful art work from creation and art implementation of thinking, associative images and models (Holmyanskiy, Schipanov, 1985, p. 15). Only appropriately prepared modern Design and Technology teachers with developed creativity are able to work in creative regime, make projects and fulfill in material objective forms on the basis of beauty and expediency.

Students' art and labor training is based on a systematic approach to the problem of form-creation and decoration of art works and foresees projecting as: creation, that is natural for every person; cooperation and insertion in solving socially important problems; the activity where art and science are synthesized as the result of which is the appearance of a new aesthetic quality content; the process of integral aesthetic system development but not individual art objects; the way of further vital activity and professional realization.

In the process of students' art and labor training different methods of person's creative development are used. Various speculations as to the question whether creative abilities undergo pedagogical influence and whether all people inherit the ability to create are not taken into consideration. The authors of the article defend and prove the position that creative abilities inherited by birth and their development (W. Behterew) can become apparent according to favourable pedagogical conditions in the forms of cognitive and creative abilities, relative content of which depend essentially on studying technology.

The developed methodology of developing students' creative abilities in the process of art and labor training by means of decorative and applied arts and ethno-design foresees the introduction of the following pedagogical conditions:

1. *Establishing of creative atmosphere at the lessons.* A creative atmosphere is provided, to some extent, by giving the students a wide range of abilities to express their points of view, take part in discussions which is the result of an instructive, but not imperative style of communication between a teacher and a student and engages the students to solve the problems from their circle of interest. The development of creative atmosphere at the lessons requires a creative usage of educational method by a teacher.

2. *Introduction of innovative methods of education.* Caring about students' creative abilities, a teacher has to teach then not only solve educational tasks properly but individually search for the answers to the given problems. The solving of educational tasks with problematic character has a positive influence on the development of students' creative abilities. In the system of creative education a special attention is paid to a didactic function of hesitation in the process of creative solve-finding, working on problematic tasks. The essential is teacher's interference into a creative students' search, yet it has to be the least visible, sensible and stimulating.

3. *Rational, well-grounded sequence to involve the students to art and labor activity.* Person's creative abilities has to begin with the development of emotional sensitivity to set problems. Organizational initiative and rational ways of solving educational tasks have to be the next steps on the way to person's creative growth. Students have to be able to transform gained special knowledge and skills.

4. *Introduction of purposeful art and labor students' activity* (the method of limiting the educational task of a creative character with various ways to solve it). Students are intentionally limited in their creative freedom that corresponds to the aim and the definite topic of the creative work.

5. *The usage of analogy as the main way to activate cognitive and creative thinking* that foresees the complex of metaphorical, figurative comparison like: «What resembles what?», as well as observation and comparison of expressive abilities of different materials (texture, facture) and other means of expressivity (color, plastic, graphics, plasticity, tracery etc).

6. *Compulsory division students into subgroups while doing the tasks of creative character.* The division into subgroups increases a possible variation in solving creative tasks. Specific forms of division into subgroups have to meet the aim and the tasks of creative educational process. Student groups can be divided into subgroups with the aim to activate creative activity and to provide the work with different materials: the first group works with wood, the second group works with fiber materials, the third group works with clay, the fourth group works with beads.

7. *Promotion students' creative achievements.* The final stage of art and labor students' activity has to be the popularization of their creative achievements in the form of partial, temporary and representative exhibitions. Mutual discussion of students' creative works is very important.

The exhibitions of works of art make aesthetic subject-educational society, they help students get emotional satisfaction, stimulate to new creative achievements.

Conclusions and perspectives of further survey. Long-lasting experience and conducted scientific and experimental work prove that the efficiency of the suggested methodology is the realization of art and labor training of future Design and Technology teachers by means of decorative and applied arts and ethno-design has to be realized according to a pedagogical model, the system-creating component of which is a subject-developing educational society. The content of students' art and labour training has to correspond to the following criteria: considering creativity and inclination; the level of art and aesthetic preparation of students; professional and practical orientation of the content of art and labour activity and social and useful character of creative development; maximum independence in achieving the knowledge and its empirical character; the orientation of the educational content on the students' special art and technically-technological skills; the formation of traits of working personality; the stimulation of the students to generate creative ideas and search for new original solutions to a project educational task; taking into consideration historical and cultural, art and technological peculiarities and traditions; focusing the content of art and labour training on creation of aesthetic subject developing society.

The effective art and labour training of future Design and Technology teachers by means of decorative and applied arts and ethno-design is possible due to implementation of the method of sensorial development of future teachers, their motivation to creative style of work, the formation of appropriate knowledge and skills of design and technological activities. The suggested method is based on the stimulation to awake students' impulses to art and design that foresees the introduction of such pedagogical conditions as: the creation of art atmosphere at the lessons; the implementation of innovative educational methods; setting up rationally based sequence to engage students to creative art and labour activity; setting up the purposeful art and labour students' activity; the usage of analogy as the main way to activate cognitive and creative thinking; the obligatory division of students into subgroups to fulfil the task with a creative character; introduction of creative students' achievements.

The perspectives in further survey weforesee in investigation the possibilities to fulfill students' art and labor training in the process of their engagement to project and technological activity with the application of modern information and communicative technologies.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Воронов, Н. (2003). История дизайна. *Декоративное искусство*, 3–4, С. 3–5.
Кантор, К. (2003). Мысли о дизайне. *Декоративное искусство*, 3–4. С. 6–9.

Легенький, Ю. (2001). Культурологічна модель дизайну. *Технічна естетика і дизайн: Науково-технічний збірник*, Вип. 1. Київ: Віпол, С. 9–28.

Торкатиук, В. (2006). Основні напрями удосконалення дизайн-освіти. *Художня освіта в Україні: Сучасний стан, проблеми розвитку*. Київ: Ельма, С. 16–32.

Холмянский, Л. М., Щипанов, А. С. (1985). *Дизайн*. Москва: Просвещение, 284 с.

Чайченко, Г. М. (1978). *Основы физиологии высшей нервной деятельности: Учебное пособие*. Киев: Вища школа, 176 с.

REFERENCES

Voronov, N. (2003). Istoriya dizayna [The history of design]. *Dekorativnoe iskusstvo*. 3–4, 3–5. [in Russian].

Kantor, K. (2003). Myisli o dizayne [Design Thoughts]. *Dekorativnoe iskusstvo*, 3–4. 6–9. [in Russian].

Lehenkyi, Yu. (2001). Kulturolohichna model dizainu [Cultural model of design]. *Tekhnichna estetika i dizain: Naukovo-tekhnichnyi zbirnyk*, 1. Kyiv: Vipol. 9–28. [in Ukrainian].

Torkatiuk, V. (2006). Osnovni napriamy udoskonalennia dizain-osvity [Basic directions of improvement of design education]. *Khudozhnia osvita v Ukraini: Suchasnyi stan, problemy rozvytku*. Kyiv: Elma, 16–32. [in Ukrainian].

Holmyanskiy, L. M., Schipanov, A. S. (1985). Dizayn [Design]. Moskva: Prosveschenie. [in Russian].

Chaichenko, G.M. (1978). Osnovy fiziologii vyishey nervnoy deyatelnosti [Fundamentals of the physiology of higher nervous activity]: Uchebnoe posobie. Kiev: Vischa shkola. [in Russian].

UDC 378.091.3:796

Olena OTRAVENKO – Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor at the Department of the Theory and Methods of the Physical Education, State Institution «Luhansk Taras Shevchenko National University», Starobilsk, Ukraine, 92905 (yelenot@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8308-5895>

Олена ОТРАВЕНКО – кандидат педагогічних наук, доцент; доцент кафедри теорії і методики фізичного виховання, Державний заклад «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка», м. Старобільськ, Україна, індекс 92905 (yelenot@gmail.com)

SCIENTIFIC APPROACHES TO QUALITATIVE STUDY OF VOCATIONAL TRAINING IN FUTURE PHYSICAL EDUCATION TEACHERS

Abstract. *The aim of the study is to contribute to quality training of a future physical education teacher, who is able to solve complex tasks and issues of educational and physical education sciences. This stipulates research and innovation; implementation of the results in the sphere of physical education; development of vocational competences and practical skills necessary to perform vocational functions at a high level. One more aim is to determine the scientific approaches to the problem of qualitative preparation of applicants at the second (master's) level majoring in «Secondary education (physical education)» in State Institution «Luhansk Taras Shevchenko National University», which is a displaced higher education institution in the period of military conflict in Donbass. Research methodology is based on the main provisions of student-centered learning and leading scientific approaches, including interdisciplinary integration of axiological, system-holistic, competent, individual, synergistic, subjective-activity, technological and qualimetric approaches. Scientific novelty is in comprehensive understanding of the scientific approaches to qualitative study of professional training in future physical education teachers, which is focused on the quality improvement of the educational process as well as graduate competency. We updated the notion of “quality of vocational training of future physical education teachers in higher education institutions»; determined the curricular competencies of applicants at the second (master's) level majoring in 014.11 «Secondary education (physical education)» 014.11 Conclusion. The main idea of the study is that qualitative training of future physical education teachers in the innovative space of a higher education institution is a multifactorial process, which develops both professional and pedagogical competence of future physical education teachers; it requires interdisciplinary integration and synergy of scientific approaches being a part of the methodological concept. Positive changes in the improvement of training quality of future physical education teachers can occur on the basis of student-centered learning. This involves the enhancement of the rights and capabilities of applicants, development of new approaches to teaching and learning and curricula reflecting the practical side of the implementation of a competency-based approach in higher education institutions due to the internal reconstruction in the use of its capabilities and the development of reflexive assessment skills, elaboration of educational standards of higher education institutions and specialty and active introduction of modern educational technologies.*

Key words: innovations, competence, future physical education teachers, student-centeredness, quality of vocational training

НАУКОВІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ ЯКОСТІ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ

Анотація. *Мета дослідження – сприяти якісній підготовці майбутнього учителя фізичної культури, здатного розв'язувати складні завдання й проблеми наук про освіту, фізичну культуру, що передбачає проведення досліджень й здійснення інновацій; реалізовувати та впроваджувати результати в галузь*

фізичної культури; розвиток фахових компетентностей і практичних навичок, необхідних для виконання професійних функцій на високому рівні. Визначити наукові підходи до проблеми якості підготовки здобувачів другого (магістерського) рівня спеціальності «Середня освіта (фізична культура)» у Державному закладі «Луганський національний університет імені тараса Шевченка», як переміщеного ЗВО в період воєнного конфлікту на Донбасі. **Методологія дослідження** спирається на головні положення студентоцентрованого навчання та провідні наукові підходи, зокрема міждисциплінарну інтеграцію аксіологічного, системно-цілісного, компетентнісного, індивідуального, синергетичного, суб'єктно-діяльнісного, технологічного та кваліметричного підходів. **Наукова новизна** полягає у спробі цілісного осмислення наукових підходів до вивчення проблеми якості професійної підготовки майбутніх учителів фізичної культури, спрямованої на поліпшення якості освітнього процесу та підвищення компетентності випускників. Додовнено поняття «якість професійної підготовки майбутнього вчителя фізичної культури у закладах вищої освіти»; визначено програмні компетентності здобувачів другого (магістерського) рівня за спеціальністю 014.11 «Середня освіта (фізична культура)». **Висновки.** Провідною ідеєю дослідження є положення про те, що якісна підготовка майбутніх учителів фізичної культури в умовах інноваційного простору закладу вищої освіти є багатофакторним процесом, у якому формується як фахова, так і професійно-педагогічна компетентність майбутніх учителів фізичної культури, що вимагає міждисциплінарної інтеграції та синергії наукових підходів, які входять до методологічного концепту. Позитивні зміни в удосконаленні якості підготовки майбутніх учителів фізичної культури можуть відбутися на основі студентоцентрованого навчання, яке передбачає розширення прав і можливостей здобувачів, розробку нових підходів до викладання і навчання, навчальних програм, що відбивають практичний бік реалізації компетентнісного підходу в закладах вищої освіти за рахунок внутрішньої перебудови в напрямі використання своїх можливостей і розвитку рефлексивно-оцінних навичок, розробки освітніх стандартів закладів вищої освіти та спеціальності, активного впровадження сучасних освітніх технологій.

Ключові слова: інновації, компетентності, майбутні вчителі фізичної культури, студентоцентризм, якість професійної підготовки.

Problem Statement. Modernization of the system of higher education in Ukraine and its integration into the Bologna process actualize the scientific data on the issue of quality of vocational training and professionalism of future specialists in higher education institutions, including future physical education teachers. The educational process in higher education institutions (HEIs) should be aimed at ensuring free and creative development of the applicant's personality in order to provide quality education.

Identifying current issues related to the quality of vocational training in displaced Ukrainian HEIs, we would like to state the following factors:

- 1) material and technical support of the educational process;
- 2) psychological aspects of teachers and applicants;
- 3) state regulation of education quality.

The need to provide quality education is determined by the legislative acts including the Law of Ukraine on Education (2017), the Law of Ukraine "On Higher Education" (2014), and the National Strategy for the Development of Education in Ukraine until 2021 (2013). According to the Law of Ukraine «On Higher Education» (No 1556-VII dated July 1, 2014), the quality of higher education is considered as the compliance of learning outcomes with the requirements, specified by the law, relevant higher education standards and/or agreements on the provision of educational services; the set of qualities of the applicants which reflect their professional competence, the system of values, social focus and determine the ability to meet both personal spiritual and material as well as the society needs.

Analysis of References and Recent Research. The theoretical and methodological principles of the quality of higher education were given attention by L. Ts. Vakhovsky, M. B. Yevtukh, V. G. Kremen, V. S. Kurilo, V. I. Lugovy, Ye. M. Khrykov and others; professional training of future physical education and sports specialists was grounded in the works of such scientists as O. Yu. Azhipo, Ya. A. Belsky, Ye. S Vilchkovsky, M. A. Gertsyk, O. M. Vatseba, O. Ts. Deminsky, Yu. O. Lyianoy, V. M. Platonov, O. V. Timoshenko and others.

The scientific literature review and recent experience confirm that one of the leading tendencies in modernization of higher education in Ukraine is the increase of attention to the problem of quality improvement (Yevtukh & Voloshchuk, 2008; Lugovy & Talanova, 2013; Kurylo & Khrykov & Vakhovsky, 2014). In our opinion, a modern higher education graduate is able to develop and introduce new technologies in the process of education and upbringing; work in conditions of innovation and information space; be a creative, self-sufficient, competitive and professionally mobile personality; have excellent psychological and physical fitness for further life, subjective experience as well as professional and personal competence.

The aim of the study is to contribute to the quality training of a future physical education teacher, who is able to solve complex tasks and issues of educational and physical education sciences. This stipulates research and innovation; implementation of the results in the sphere of physical education; development of vocational competences and practical skills necessary to perform vocational functions at a high level. One more aim is to determine the scientific approaches to the problem of qualitative preparation of applicants at the second (master's) level majoring in «Secondary education (physical education)» in State Institution «Luhansk Taras Shevchenko National University», which is a displaced higher education institution in the period of military conflict in Donbass.

Presenting Main Material. It should be emphasized that modern national education requires new approaches to improve the quality of training of future specialists and can be secured not only by the improvement of teaching methods, but also by the feedback implemented through the educational, scientific, creative and practical activities of the applicants.

According to V. G. Kremen, the achievements of competitive quality of national education in the context of civilizational changes is now becoming a priority of modernization of Ukrainian education (Kremen, 2015, p. 15).

We consider the quality of vocational training of a future physical education teacher in higher education institutions as compliance of the level of training with the vocational requirements for the applicant as a creative, professionally mobile, competitive specialist who meets the requirements of the society, labor market, employers and performs well in scientific, educational and sports activities as well as capable of vocational self-development and self-improvement with the help of learning the mechanisms and ways of competence integration into the complex of competences (Otravenko, 2018, p. 116).

We want to emphasize that in recent years the preference is given to student-centered education, where the role of the applicant as a participant in the educational process is enhanced, interactive interaction between the teacher and the applicant takes place, new approaches to learning are provided, as well as there is focus on result. Thus, the focus of the educational process on the applicant's personality will make it possible to improve the quality of vocational training in HEIs, prepare a competitive specialist and develop such qualities in them as activity, interpersonal communication, responsibility, making independent decisions, professionalism, development of the need for constant knowledge update and self-improvement.

Research methodology is based on the main provisions of student-centered learning and leading scientific approaches, including interdisciplinary integration of axiological, system-holistic, competent, individual, synergistic, subjective-activity, technological and qualimetric approaches.

Due to **the axiological approach**, the place of education quality in the system of values of training of future specialists was determined as well as quality control of the training of applicants by the university authorities in all its departments.

The system-holistic approach was used for the development of basic conceptual provisions of the study at three levels (potential, procedural, productive), which involves consideration of the vocational training of future physical education teachers within the educational process of the Educational and Scientific Institute of Physical Education and Sports. This assumes consideration of professional training of future physical education teachers within the educational process of the Educational and Scientific Institute of Physical Education and Sports as an educational system, which is characterized by the integrity and unity, interaction and interrelation of its structural components.

As for **the competent approach**, there is development of professional and pedagogical competence of future physical education teachers in HEIs in the context of the modernization of the content of education as a result of their educational, scientific and vocational training. **The competent approach** was aimed to determine the level of socio-professional competence of the graduate as a result of education of future physical education teachers.

It should be noted that the **individual approach** makes it possible to reveal the individual psychological features of the applicants as subjects of scientific and educational, fitness and health recreation as well as sports activities, which helps create the conditions for maximum development of each student.

The synergistic approach stipulates continuous updating of the content, forms and methods of the educational process through the integration of educational and research activities, traditional and innovative aspects of learning, taking into account the openness of the pedagogical system of training of future physical education teachers based on student-centered learning.

Due to the **subjective-activity approach**, which is focused on the development of professionalism, the ability to implement creative potential, produce and creatively transform the ideas and objects of the surrounding reality, the applicants significantly increase the focus on self-development and self-improvement.

The technological approach makes it possible to clearly identify the sequential steps that enable the development and implementation of the system of pedagogical diagnostics of education quality, diagnostics of professional and pedagogical competences of a competitive physical education specialist; development and implementation of the system of quality monitoring of professional training in future teachers of physical education in the context of modernization of the content of education, implementation of organizational and methodological support.

The qualimetric approach makes it possible to evaluate the quality of the educational process and monitor the quality of vocational training, which gives an opportunity to evaluate the dynamics of the levels of formation of vocational competences and socio-professional competence in a graduate.

According to Quality Assurance Standards in Education in State Institution «Luhansk Taras Shevchenko National University», the quality assurance system of the University is based on the following principles:

- adaptation of the requirements of the «Standards and Recommendations for Quality Assurance in the European Higher Education Area» to peculiarities of University educational activities;

- taking into account the requirements and interests of all participants in the quality assurance process, including state, employers, administration, students, teachers and support staff;
- competent approach to goal setting, content and learning outcomes;
- introduction of productive learning based on the integration of research activities;
- practical focus of the educational process;
- promoting internal monitoring of improving the education quality at the University;
- development of quality culture, involvement and active participation of all University staff as well as the implementation of these Standards (Quality Assurance Standards in Education in State Institution «Luhansk Taras Shevchenko National University», 2013, p. 1–2).

The Department of Theory and Methods of Physical Education carries out a thorough training of specialists in the field of knowledge 01 «Education» majoring in 014.11 «Secondary education (physical education)». The applicants are provided with the conditions to develop a system of objectively necessary complementary competencies. Based on the regulatory requirements for the development of educational programs (EP), EP components of the general training cycle make 15 ECTS credits (16.7 % of the total amount of EP), educational components of vocational training make 75 ECTS credits (83.3 % of the total amount of EP), practice makes 12 ECTS credits (13.3 % of the total amount of EP).

According to Educational and Vocational Training Program of the applicants of the second (Master's) level of higher education majoring in 014.11 «Secondary Education (Physical Education)», the most important Curricular Competencies of the applicants of the second (Master's) level have been determined (Table 1):

Table 1.

Curricular Competencies of the applicants of the second (Master's) level majoring in 014.11 «Secondary Education (Physical Education)»

Curricular Competencies	
Integral Competence	
IC1	The ability to solve complex issues as well as issues of education and physical culture sciences, which involves research and innovation and is characterized by uncertain conditions and requirements.
General Competencies	
GC1	The ability for abstract thinking, analysis and synthesis.
GC2	The ability to act in unconventional situations, to take social and ethical responsibility for the decisions made.
GC3	The ability for self-development, self-actualization and the use of creative potential.
GC4	The ability to communicate verbally and in writing in the national and foreign languages in order to solve professional tasks.
Specialty Competencies (SC)	
SC1	Readiness to communicate verbally and in writing in the state Ukrainian language for solving vocational activity tasks.
SC2	The ability to use knowledge of modern issues of science and education when solving professional issues.
SC3	The ability to implement vocational and personal education, develop further educational paths and career.
SC4	Application of modern methods and techniques of educational activity, diagnostic and quality assessment of educational process of different educational programs.
SC5	Readiness to develop and implement methodological models, methods and training techniques, to analyze the outcomes of their use in educational organizations.

SC6	The willingness to systematize, generalize and expand domestic and foreign methodological experience in the vocational field.
SC7	The ability to carry out a scientific research and use its results to increase the efficiency of the educational and scientific process.
SC8	The ability to develop plans, curricula and techniques for conducting research in the field of physical education, to carry out an independent scientific research.
SC9	The ability to analyze and design at the present level the educational process, research, organizational, managerial, sports and recreation activities, including inclusive education among all.
SC10	The ability to design forms and methods of education quality control, various types of control and measuring materials, including the use of information technologies taking into account national and foreign experience in the field of physical education.
SC11	The ability to develop projects and methodological documentation in physical education taking into account social, morphofunctional and psychological characteristics of various sex and age range as well as natural and economic features of the region.
SC12	The ability to have a high level of knowledge in the field of organizational and management activity.
SC13	Planning, organizing, controlling and adjusting the educational process; scientific-research, organizational and management as well as fitness and health recreation activities.
SC14	Improvement and usage of mass forms of recreational and adaptive physical education.
SC15	Promotion of physical education, healthy lifestyles using modern information technologies.
SC16	Usage of health-saving technologies for the preservation, strengthening and development of health.

Lecturers of the department pay due attention to the connections between competencies which are developed with the help of a group of disciplines, as well as actively use digital services in the educational process in order to organize active and interactive learning of students. Making cross-curricular connections as a method of reception makes a positive effect only in close association with innovative teaching methods: contextual, role playing as well as problem-based, modular, full knowledge acquisition and distance learning. Lecturers of the Department of Theory and Methods of Physical Education have developed distance learning courses in professional disciplines. The methodological support of educational process involves active introduction of new teaching methods and techniques (case method, brainstorming, trainings, etc.), extensive use of the local network resources of the department and the university, the possibility of sharing experience through mobile programs, the use of the Internet and modern multimedia software (Skype, social networks, email, site for distance education – Moodle) etc. (Otravenko, 2019, pp. 226– 227).

Therefore, current teaching methods and techniques require constant research from teaching staff.

Conclusion. The main idea of the research is the provision that qualitative training of future physical education teachers in conditions of the innovative space of a higher education institution is a multifactorial process, which shapes both professional and pedagogical competence of future physical education teachers. This requires interdisciplinary integration of educational and research activities as well as a synergy of scientific approaches, which are a part of the methodological concept, including axiological, system-holistic, competent, individual, synergistic, subjective-activity, technological and qualimetric approaches. Positive changes in the improvement of training quality of future physical education teachers can occur on the basis of student-centered learning. This involves the enhancement of the rights and capabilities of applicants, development of new approaches to teaching and learning and curricula reflecting the practical side of the

implementation of a competency-based approach in higher education institutions due to the internal reconstruction in the use of its capabilities and the development of reflexive assessment skills, elaboration of educational standards of higher education institutions and specialty and active introduction of modern educational technologies.

In the future we plan to define a model for the system of quality monitoring for vocational training of future physical education teachers within modernization of educational content.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Євтух, М. Б., Волощук, І. С. (2008). Забезпечення якості вищої освіти – важлива умова інноваційного розвитку держави і суспільства. *Педагогіка і психологія*. № 1. С. 70–74.

Кремень, В. Г. (2015). Проблеми якості української освіти в контексті сучасних цивілізаційних змін. *Український педагогічний журнал*. № 1, С. 8–15.

Курило, В., Хриков, Є., Ваховський, Л. (2014) *Вища педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення та перспективи розвитку*. Луганська область: монографія. Київ: Знання України, 388 с.

Луговий В. І., Таланова Ж. В. (2013). Якість вищої освіти в Україні: проблеми забезпечення та визначення. *Вища освіта України. Тематичний випуск «Європейська інтеграція вищої освіти України в контексті Болонського процесу»*. № 3 (додаток 2). С. 6–10.

Отравенко, Е. В. (2018). Проблема качества профессиональной подготовки будущих учителей физической культуры в контексте европейских требований. *Problemele actuale în domeniul culturii fizice: (proiect instituțional): Materialele Conferinței Științifice Internaționale*, Ediția a 4-a, 7 decembrie 2018, Chișinău, Republica Moldova / col. red.: Aftimiciuc Olga [et al.]. – Chișinău: USEFS, (Tipogr. «Valinex»). P. 113–119.

Отравенко, О. В. (2019). Інноваційні методи навчання як основа якісної професійної підготовки майбутнього вчителя фізичної культури. ISSN: 2414-0325. *Open educational e-environment of modern University, special edition*. С. 222– 230.

Про освіту [Електронний ресурс]: Закон України від 05.09.2017. № 2145-19 URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>.

Про вищу освіту [Електронний ресурс]: Закон України від 01.07.2014 р. № 1556-VII. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1556-18>.

Про Національну стратегію розвитку освіти в Україні на період до 2021 року [Електронний ресурс]: Указ Президента України від 25 черв. 2013 р. № 344/2013. – Режим доступу: <http://osvita.ua/legislation/other/36322/>.

Стандарти забезпечення якості освіти в Луганському національному університеті імені Тараса Шевченка [Електронний ресурс]: Режим доступу: http://luguniv.edu.ua/wp-content/uploads/2015/04/system_standarts.pdf

REFERENCES

Yevtukh, M. B., Voloshchuk, I. S. (2008). Zabezpechennya yakosti vishchoyi osvity – vazhlyva umova innovatsiyynogo rozvittku derzhavy i suspilstva. [Ensuring of higher education quality as an important condition for innovative development of the state and society]. *Pedagogika i psykholohiya*. № 1. [in Ukrainian].

Kremen', V. G. (2015). Problemy yakosti ukraïnskoyi osvity v konteksti suchasnykh tsyvilizatsiynykh zmin. [Issues of Ukrainian education quality in the context of modern civilizational changes]. *Ukrayinskij pedagogichnij zhurnal*. № 1. [in Ukrainian].

Kurylo, V., Krykov, Ye., Vakhovsky, L. (2014) *Vyshcha pedagogichna osvita i nauka Ukrainy: istoriya, syogodennya ta perspektyvy rozvittku*. *Lugan'ska oblast'*: [Higher pedagogical education and science of Ukraine: history, present time and prospects of development]. monografiya. Kyiv: Znannya Ukrainy. [in Ukrainian].

Lugovy V. I., Talanova Zh. V. (2013). *Yakist' vishchoyi osvity v Ukraini: problemy zabezpechennya ta viznachennya*. [Quality of higher education in Ukraine: issues with provision and definition]. *Vishcha osvita Ukrainy. Tematychny*

vypusk «Yevropeys'ka integratsiya vishchoyi osvity Ukrainy v konteksti Bolons'kogo protsesu». № 3 (dodatok 2). [in Ukrainian].

Otravenko, E. V. (2018). Problema kachestva professionalnoy podgotovki budushchih uchiteley fizicheskoy kultury v kontekste yevropeyskikh trebovaniy. [Issues with the quality of vocational training of future physical education teachers according to European requirements]. *Problemele acmeologice în domeniul culturii fizice: (proiect instituțional): Materialele Conferinței Științifice Internaționale*, Ediția a 4-a, Chisinau, / col. red.: Aftimiciuc Olga [et al.]. Chisinau: USEFS, (Tipogr. «Valinex»). Republica Moldova. [in Russian].

Otravenko, O. V. (2019). Innovatsiyeni metody navchannya yak osnova yakisnoyi profesiynoyi pidgotovky maybutnyogo vchytelya fizychnoyi kultury. [Innovative teaching methods as a basis for qualitative vocational training of future physical education teachers]. ISSN: 2414-0325. *Open educational e-environment of modern University, special edition*. [in Ukrainian].

Pro osvitu [On education].: Zakon Ukrainy vid 05.09.2017. № 2145-19 URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2145-19> (data zvernennya 28.01.2018).

Pro vyshchu osvitu [On higher education].: Zakon Ukrainy vid 01.07.2014 r. № 1556-VII. – Rezhim dostupu: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1556-18>.

Pro Natsionalni strategiyi rozvittu osvity v Ukrainy na period do 2021 roku [On the National Strategy for the Development of Education in Ukraine until 2021]: Ukaz Prezidenta Ukrainy vid 25 cherv. 2013 r. № 344/2013. – Rezhim dostupu: <http://osvita.ua/legislation/other/36322/>.

Standarty zabezpechennya yakosti osvity v Lugans'komu natsionalnomu universyteti imeni Tarasa Shevchenka [Education quality assurance standards in Luhansk Taras Shevchenko National University]: Rezhim dostupu: http://luguniv.edu.ua/wp-content/uploads/2015/04/system_standarts.pdf

Myroslav PAHUTA – Ph.D. (Pedagogy), Associate Professor of the Technological and Professional Education Department, Doctoral Student of the General Pedagogy and Preschool Education Department, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, 24, Ivan Franko Street, Drohobych, 82100, Ukraine (miroslav06@i.ua)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2305-9390>

ResearcherID: G-8397-2019 (<https://www.researcherid.com/rid/G-8397-2019>)

Мирослав ПАГУТА – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри технологічної та професійної освіти, докторант кафедри загальної педагогіки та дошкільної освіти, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, вул. Івана Франка, 24, Дрогобич, Україна, індекс 82100 (miroslav06@i.ua)

APPROACHES TO DETERMINATION OF SELF-REALIZATION AS A VALUE OF PROFESSIONAL EDUCATION

Summary. *The purpose of the study* is to analyze the main approaches to defining the essence of self-realization as the value of professional education. *The methodology of the research* is based on scientific, theoretical and empirical methods, which are traditional for pedagogical works. *The scientific novelty* of the article is the attempt to comprehensively understand the approaches to defining the essence of the phenomenon of «self-realization» as the value of professional education. **Conclusion.** Self-realization ensures the full functioning of the individual in society and professional activity. It is realized in the process of activity and is inextricably linked with the creativeness of the person and their creative attitude to life, which allows an individual to show the fullest personal potential. The value of the self-realization of the individual in the system of vocational education is manifested in the discovery and development of important essential forces of the person, their intellectual, creative and professional potential. At the same time, the person's self-realization as an important value component of professional education acts as a means of stimulating the activity of the individual, both in vocational training and further professional activity, as well as a source of development of individual life and professional needs, ideas and plans.

Based on the axiological approach to defining the essence of professional self-determination as a component of professional education and an integral component of professional self-realization of the individual, we believe that professional self-determination is the process and result of the impact of professional education on the individual which ensures their awareness of being a subject of certain activity and the conscious choice of their own life, socially and professionally valuable position, on the basis of deep self-examination and comparison of their own powers to the requirements of their chosen profession.

Thus, we can state that self-realization as a value of vocational education is a complex content system of values which provides for the formation and development of future specialists of professionally significant value orientations, professional self-awareness and a stable interpersonal need for further professional self-realization and the abilities and competencies necessary for its achievement.

Keywords: self-realization, professional self-realization, values, values of professional education, value of professional self-realization.

САМОРЕАЛІЗАЦІЯ ЯК ЦІННІСТЬ ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ: ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ

Анотація. *Мета дослідження* – проаналізувати основні підходи до визначення сутності самореалізації як цінності професійної освіти. *Методологія дослідження* спирається на традиційні для педагогічних праць загальнонаукові, теоретичні та емпірико-теоретичні методи. **Наукова новизна** статті полягає у спробі цілісного

осмислення підходів до визначення сутності феномену «самореалізація» як цінності професійної освіти. **Висновки.** Самореалізація забезпечує повноцінне функціонування особистості в соціумі та професійній діяльності. Вона реалізується в процесі діяльності та нерозривно пов'язана з творчим началом людини, її творчим ставленням до своєї життєдіяльності, що дозволяє людині найбільш цілісно і повно проявити особистісний потенціал. Цінність самореалізації особистості в системі професійної освіти проявляється в розкритті та розвитку важливих сутнісних сил особистості, її інтелектуального, творчого та професійно-компетентного потенціалу. При цьому, самореалізація особистості як важлива ціннісна складова професійної освіти одночасно виступає і засобом стимулювання активності особистості, як у професійному навчанні, так і подальшій професійній діяльності, і джерелом розвитку індивідуальних життєвих та професійно-трудова потреб, задумів та планів людини.

Виходячи з аксіологічного підходу до визначення суті професійного самовизначення як складової професійної освіти й невід'ємного компонента професійної самореалізації особистості, ми, під професійним самовизначенням розуміємо – процес і результат впливу професійної освіти на особистість з метою забезпечення усвідомлення індивідом себе як суб'єкта конкретної професійної діяльності та самоусвідомленого вибору ним власної життєвої, суспільно і професійно ціннісної позиції, на основі глибокого самоаналізу та зіставлення своїх можливостей з вимогами обраної професії.

Таким чином, ми можемо вести мову про те, що самореалізація як цінність професійної освіти являє собою складну професійно-ціннісну змістову систему. Яка забезпечує формування та розвиток в майбутніх фахівців професійно значимих ціннісних орієнтацій, професійного самоусвідомлення й стійкої внутрішньо-особистісної потреби в подальшій професійній самореалізації та необхідних для її досягнення здібностей і компетентностей.

Ключові слова: самореалізація, професійна самореалізація, цінності, цінності професійної освіти, цінність професійної самореалізації.

Постановка проблеми. Формування майбутнього фахівця в системі професійної освіти сьогодні не можлива без забезпечення перетворення загальносуспільних цінностей в особистісні. Сьогодні в світі саме цінності визначають парадигму та змістову основу функціонування та розвитку професійної освіти. При цьому не можна не погодитися з поглядами тих науковців, які вказують на те, що навчальний процес в системі професійної освіти це не тільки проста передача професійно важливих знань молодому поколінню, а й розвиток особистості кожного, окремо взятого індивідуума, підготовка їх до життя, активної життєдіяльності та подальшої самореалізації.

Питання самореалізації особистості є однією з ключових в сучасному світі. Адже, як зазначає В. Байлук, через створення у процесі професійної самореалізації суспільно значимих цінностей людини сама стає засобом функціонування та розвитку соціуму (Байлук, 2014, с. 212).

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить, що поняття самореалізації є складним та багатоаспектним, тому у вітчизняній і зарубіжній науці ще не має єдиного, загальноприйнятого визначення цього поняття.

Питання самореалізації особистості в радянській та пострадянській науці досліджували такі вчені як Л. Виготський, С. Рубінштейн, І. Бех, В. Давидов, Д. Ельконін, І. Зязюн, С. Максименко, Л. Коростильова, В. Байлук, С. Сисоєва, В. Муляр, В. Гупаловська, В. Лозова, Л. Циренова, Н. Пилипенко, Л. Рябова, К. Поселецька, О. Артемова та ін.

Науковці, виходячи з різних методологічних позицій, притаманних різним наукам, науковим поглядам і течіям, дають різні, визначення поняття самореалізація, що вказує на необхідність подальших досліджень.

Саме тому **метою цієї статті** є аналіз основних підходів до визначення сутності самореалізації як цінності професійної освіти.

Виклад основного матеріалу. Питання самореалізації особистості має глибинне філософське коріння. Практично немає відомих мислителів, які б не задумувалися над питанням становлення, розвитку та самореалізації людини як особистості, громадянина тощо. Так, Л. Циренова, в своїй науковій праці, присвяченій дослідженню питання самореалізації особистості як предмету філософського дослідження, зазначає, що самореалізація як найвища цінність, розглядається ще в філософії Упанішад (VIII – V століття до нашої ери) та в даосизмі (VI – V століття до нашої ери). В західній філософській думці питання самореалізації людини сягає ще давньогрецького періоду, зокрема уже частково в працях Платона та особливо його учня Арістотеля здійснюється не тільки теоретичний аналіз цього явища, але й подаються певні практичні рекомендації щодо шляхів і способів досягнення самореалізації людини в реаліях тогочасного (давньогрецького) світу (Циренова, 1992, с. 3). При цьому необхідно відзначити, що в східній та західній філософській думці підходи до визначення суті поняття самореалізація різні. Якщо в баченні західної філософії людина активно оволодіває та перетворює світ, а отже і самореалізацію людини західні філософи розглядають в цьому контексті, то східні філософи розглядають це поняття з позиції вищих цінностей буття та самопізнання, а отже через самозаглиблення та пошук і пізнання свого внутрішнього світу, свого внутрішнього ідеалу, власного просвітлення (Рябова, 1993, с.12).

В сучасному вітчизняному філософському енциклопедичному словнику поняття «самореалізація» розглядають як: «... процес покладання – здійснення людиною свого «Я» у світі. Самореалізація передбачає найоптимальнішу для конкретної людини взаємодію сутнісних сил, розгортання яких є мірилом людинотворчого потенціалу конкретно-історичних типів соціуму й культури. Самореалізація невіддільна від усвідомлення людиною самої себе, хоча й не вичерпується останнім, містить неусвідомлюване. Цим украй загострюється питання про ціннісні регулятиви людської самореалізації. ...» (Шинкарук, 2002. с. 563-564).

Подальшого свого розвитку та формулювання поняття самореалізації особистості знайшло в психології та соціології. С. Сергейко зазначає, що вперше визначення терміну «самореалізація» (self-realisation) було наведено у виданому в Лондоні в 1902 р. словнику з філософії і психології. Згідно з цим визначенням, самореалізацію розглядали як реалізацію можливостей розвитку власного «Я». Таке визначення, зазначає дослідниця цілковито відповідає такій доктрині, згідно з якою найвищим кінцевим результатом розвитку людини є її самореалізація (Сергейко, 2012, с. 65).

Л. Користильова зазначає, що А. Адлер був одним з перших психологів, хто почав активно використовувати поняття самореалізація в своїх працях, присвячених питанням психології розвитку особистості. Зокрема А. Адлер вказував на те, що в самій сутності людини закладено прагнення до переваги, домінування над іншими, чого неможливо досягти без самореалізації. Науковець хоч і не дає власного психологічного визначення поняття самореалізація, обмежуючись наявним філософським підходом розуміння цього явища, все ж таки робить акценти на психолого-соціальних аспектах цього питання. Так, науковець вказував на те, зазначає Л. Користильова, що людина сама творить себе, свою особистість, володіючи креативним «Я» людина ставить перед собою ціль і визначає шляхи її досягнення, тим самим формує досвід реалізації власного унікального життєвого стилю (Користильова, 2005, с. 23).

В американсько-британському психологічному та психоаналітичному словнику 1958 р. самореалізація розглядається як збалансоване й гармонійне розкриття всіх аспектів особистості, розвиток її генетичних та особистісних можливостей (Сергейко, 2012, с. 65-66).

Л. Користильова самореалізацію особистості розглядає як реалізацію можливостей розвитку Я засобами власних зусиль, співдіяльності та співтворчості з іншими людьми (ближнім і дальнім оточенням), соціумом і світом в цілому. Самореалізація передбачає збалансований і гармонійний розвиток різних аспектів особистості шляхом прикладання адекватних зусиль направлених на розкриття генетичних, індивідуальних та особистісних потенціалів. Самореалізація досягається тільки тоді, коли в людини є сильний спонукальний мотив особистісного росту (Користильова, 2005, с. 52).

У вітчизняному психологічному словнику автори-укладачі В. Синявський та О. Сергеєнкова наводять таке визначення цього поняття: «самореалізація особистості – суб'єктивне прагнення особистості здійснити, створити себе, своє смислове життєве призначення, дати собі через себе саму і діяльність об'єктивність в об'єктивному світі» (Синявський & Сергеєнкова, 2007, с. 258).

Отже, в загальнопсихологічному вигляді самореалізацію розглядають як процес реалізації індивідуумом себе в житті, пошук і реалізацію свого власного життєвого шляху, власних життєвих цінностей і принципів.

Зародившись в межах філософії, соціології та психології свого подальшого дослідження питання самореалізації особистості знайшло в педагогіці. Зокрема в парадигмі особистісно-орієнтованого навчання та теорії єдності особистісного і професійного розвитку людини.

У пострадянській педагогічній науці самореалізація розглядається як важлива складова педагогічного процесу, що передбачає допомогу людині в прояві свого особистісного потенціалу, своїх здібностей і задатків.

Так, в російському педагогічному словнику, за авторством Г. Коджаспірової та А. Коджаспірова, самореалізація особистості розглядається як найбільш повне виявлення особистістю своїх індивідуальних та професійних можливостей (Коджаспірова & Коджаспіров, 2005, с. 301). Подібної думки притримуються й автори педагогічного словника під редакцією В. Загвязінського та А. Закірової, які розуміють під самореалізацію особистості ступінь виявлення, розвитку та реалізації особистістю своїх індивідуальних можливостей, пізнавальних, професійних, життєвих планів (Загвязінський & Закірова, 2008, с. 27).

В українському словнику базових понять з курсу педагогіка автор-укладач О. Антонова розглядає самореалізацію особистості як одну з основних цінностей життєдіяльності людини, що відображає її прагнення найбільш повно проявити свої здібності та потенціал і реалізувати їх у життя в процесі власної діяльності (Антонова, 2014, с. 79).

Аксіологічний підхід до визначення питання самореалізації особистості як цінності професійної освіти дозволяють більш глибоко розкрити особливості та важливість цього феномену в професійній освіті. В цьому контексті актуальним і цікавим є підхід А. Хуторського, який розглядає сутність сучасної освіти як процес індивідуально-творчої самореалізації особистості (Хуторський, 2003).

Самореалізація забезпечує повноцінне функціонування особистості в соціумі та професійній діяльності. Вона реалізується в процесі діяльності та нерозривно пов'язана з творчим началом людини, її творчим ставленням до своєї життєдіяльності, що дозволяє людині найбільш цілісно і повно проявити особистісний потенціал. Самореалізація, як зазначають В. Загвязінський, А. Закірова та інші автори педагогічного словника, пов'язана із здатністю людини до продуктивних переживань та супроводжується соціальним і духовним розвитком особистості. Самореалізація особистості ускладнюється, якщо людина живе в умовах страху, беззахисності та отримує постійні негативні зовнішні

оцінки. Поряд з цим соціалізація пов'язана і з прагненням людини встигнути реалізувати себе в житті в чому-небудь не скороминучому, суспільно значимому та цінному (Загвязінський & Закірова, 2008, с. 94-95). Поряд з цим, важливо пам'ятати, що самореалізація особистості можлива лише в діяльності, оскільки поза її межами людина не в змозі проявити себе, свої здібності та творчий потенціал, а отже, й не в змозі самореалізуватися.

Розглядаючи самореалізацію як цінність професійної освіти, ми, слідом за В. Байлук, виходимо з тих положень, що: 1) сама собою професійно-трудова діяльність, у зв'язку з тим, що всі суспільно та особистісно значимі матеріальні та духовні цінності, створені людиною саме у процесі трудової діяльності, є фундаментальною людською цінністю; 2) до системи людських цінностей відносяться всі розумні потреби суб'єкта професійної самореалізації, оскільки саме ними детермінуються всі його ціннісні орієнтації. Потреба особистості (суб'єкта праці) в продуктивній професійній самореалізації та задоволення від неї є вищим критерієм цієї самореалізації (Байлук, 2015, с. 23). З цієї позиції ціннісний аспект самореалізації людини є беззаперечним.

Основним та найбільш затребуваним суспільством видом діяльності людини в сучасному світі є її професійна діяльність. Саме тому самореалізація особистості в професійній діяльності є одним з головних запитів сучасного світового суспільства, адже вона виступає вищою формою прояву професіоналізму, а отже, підготовка особистості до подальшої професійної самореалізації є одним з важливих завдань професійної освіти.

Тому немає нічого дивного в тому, що особливу роль в підготовці людини до самореалізації в її професійно-трудої життєдіяльності відіграє професійна освіта. Саме у процесі професійної освіти людина здобуває необхідні передумови для подальшої самореалізації у професійній діяльності: коригується і цілісно розвивається ціннісно-мотиваційна сфера особистості, здобуваються необхідні знання та формуються професійно важливі навички.

Ми погоджуємося з поглядами Н. Пилипенко, що під поняттям професійна самореалізація потрібно розуміти соціалізований шлях гармонійного розвитку особистості, поєднаний із здобуттям професійно-практичного та духовного досвіду в процесі отримання професійної кваліфікації (період професійного навчання) та вдосконалення фахового зростання в процесі виконання професійних ролей і обов'язків (Пилипенко, 2005, с. 74).

В цьому контексті одним з основних завдань професійної освіти є забезпечення умов для самореалізації творчих сил майбутніх фахівців в системі їх взаємодії з суб'єктами освітнього процесу. Такий підхід дозволяє нам погодитися з тими науковцями, які розглядають готовність до самореалізації як синтез індивідуальних передумов та засвоєного особистісного та соціального досвіду (Сериков, 1999, с. 5).

О. Артемова вказує на те, що «професійна реалізація особистості на її життєвому шляху передбачає такі основні етапи: професійне самовизначення, професійне становлення в обраній сфері діяльності, фахове зростання і розвиток компетенції» (Артемова, 2010, с. 98).

Професійне самовизначення цей автор розглядає як вибір особистістю виду майбутньої професійної діяльності, що відбувається на основі наявних у неї професійних нахилів, інтересів і сформованих здібностей. Сутність професійного самовизначення, зазначає О. Артемова, полягає в усвідомленні особистістю відповідності своїх можливостей психологічним вимогам професії, своєї ролі в системі соціальних відносин і своєї відповідальності за виконання зобов'язань, які виникають у зв'язку зі зробленим вибором. Професійне становлення особистості від-

бувається, коли вже обраний фах, та в кризових ситуаціях людина може і повинна уточнювати й коректувати процес фахової самореалізації, звертаючись до свого життєвого і професійного досвіду (Артемова, 2010, с. 98).

Саме професійне самовизначення, як невід'ємна складова професійної самореалізації особистості, і є важливою компонентою професійної освіти. С. Гончаренко наводить таке визначення цього поняття: «професійне самовизначення – процес прийняття рішення особистістю щодо вибору майбутньої трудової діяльності. Професійне самовизначення полягає в усвідомленні особистістю себе як суб'єкта конкретної професійної діяльності і передбачає самооцінку людиною індивідуально-психологічних якостей та зіставлення своїх можливостей з психологічними вимогами професії до спеціаліста» (Гончаренко, 1997, с. 275).

Виходячи з цього визначення та з аксіологічного підходу до визначення суті професійного самовизначення як складової професійної освіти й невід'ємного компонента професійної самореалізації особистості, ми під професійним самовизначенням розуміємо – процес і результат впливу професійної освіти на особистість з метою забезпечення усвідомлення індивідом себе як суб'єкта конкретної професійної діяльності та самоусвідомленого вибору ним власної життєвої, суспільно і професійно ціннісної позиції, на основі глибокого самоаналізу та зіставлення своїх можливостей з вимогами обраної професії.

Таким чином, що самовизначення особистості, що її самореалізація не можуть бути одноментною, легко прогнозованою та алгоритмізованою дією. Всі дослідники сходяться на тому, що і самореалізація, і підготовка особистості, у процесі професійної освіти, до професійної самореалізації являє собою достатньо складний, детермінований у часі процес розширення людиною своїх професійних можливостей. Отже, самореалізація особистості являє собою і процес, і результат всієї життєдіяльності людини, який полягає в цілісному особистісно-ціннісному перетворенні та опредметненні всього комплексу власних здібностей, потреб та можливостей і призводить до зростання особистості як суб'єкта життя (Доній, Несен, Сохань, Єрмаков & та ін., 1996, с. 271-272).

Висновки. На основі проведеного теоретико-порівняльного аналізу ми прийшли до висновків, що цінність самореалізації особистості в системі професійної освіти проявляється в розкритті та розвитку важливих сутнісних сил особистості, її інтелектуального, творчого та професійно-компетентнісного потенціалу. При цьому, самореалізація особистості як важлива ціннісна складова професійної освіти одночасно виступає і засобом стимулювання активності особистості, як у професійному навчанні, так і подальшій професійній діяльності, і джерелом розвитку індивідуальних життєвих та професійно-трудовак потреб, задумів та планів людини.

Таким чином, ми можемо вести мову про те, що самореалізація як цінність професійної освіти являє собою складну професійно-ціннісну змістову систему, яка забезпечує формування та розвиток в майбутніх фахівців професійно значимих ціннісних орієнтацій, професійного самоусвідомлення й стійкої внутрішньо-особистісної потреби в подальшій професійній самореалізації та необхідних для її досягнення здібностей і компетентностей.

Перспективи подальших розвідок цього питання вбачаємо: у дослідженні педагогічних аспектів самореалізації особистості у процесі професійної підготовки; у виявленні шляхів підвищення ефективності самовдосконалення та самореалізації особистості в системі професійної освіти; у розкритті особливостей самореалізації педагога у професійній діяльності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Антонова, О. Є.** (2014). *Словник базових понять з курсу «Педагогіка»: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / вид. 2-ге, доп. і перероб.* Житомир: Вид-во ЖДУ імені Івана Франка, 100 с.
- Артемова, О. І.** (2010). *Професійна самореалізація особистості в сучасних умовах // Освіта регіону, №1. С. 97-101.*
- Байлук, В. В.** (2014). *Профессиональная самореализация личности // Социально-профессиональная мобильность в XXI веке: Сборник материалов докладов Международной конференции, Екатеринбург, 29–30 мая 2014 г. / под ред. Г. М. Романцева, В. А. Копнова. Екатеринбург: Рос. гос. проф.- пед. ун-та. С. 208–213.*
- Байлук, В. В.** (2015). *Ценности профессиональной самореализации личности // Педагогическое образование в России, №3. С. 19-26.*
- Гончаренко, С. У.** (1997). *Український педагогічний словник.* Київ: Либідь, 376 с.
- Доній, В. М., Несен, Г. М., Сохань, Л. В., Єрмаков, І. Г. & та ін.** (ред. рада). (1996). *Психологія і педагогіка життєтворчості: навчально-методичний посібник.* Київ: Наукова думка, 792 с.
- Завязинский, В. И. & Закирова, А. Ф.** (ред.). (2008). *Педагогический словарь: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений.* Москва: Издательский центр «Академия», 352 с.
- Коджаспирова, Г. М. & Коджаспиров, А. Ю.** (2005). *Словарь по педагогике.* Москва: ИКЦ «МарТ»; Ростов на Дону: Издательский центр «МарТ», 448 с.
- Коростылёва, Л. А.** (2005). *Психология самореализации личности: затруднения в профессиональной сфере.* Санкт Петербург: Речь, 222 с.
- Пилипенко, Н.** (2005). *Психологічні особливості самореалізації особистості в умовах професійної кризи // Соціальна психологія, № 3 (11). С.72-79.*
- Рябова, Л. В.** (1993). *Проблемы самореализации человека.* Ростов-на-Дону: ДГТУ, 85 с.
- Сергейко, С.** (2012). *Самореализация педагога Белоруссии: личностный смысл и направленность // Психолого-педагогичні проблеми сільської школи. Випуск 41. С. 64-71.*
- Сериков, Г. Н.** (1999). *Системный анализ понятия «готовность к саморазвитию человеком своих существенных свойств» // Вопросы взаимосвязи образования и самообразования студентов: тематический сборник научных трудов. Вып. 3. Челябинск: Изд-во «Хозяин». 120 с.*
- Синявський, В. В. & Сергєєнкова, О. П.** (2007). *Психологічний словник.* Київ: Наук. світ, 274 с.
- Цыренова, Л. А.** (1992). *Самореализация личности как предмет философского исследования (автореферат дис. ... кандидата философских наук: спец. 09.00.11 – Социальная философия).* Москва, 21с.
- Шинкарук, В. І.** (голова редколегії). (2002). *Філософський енциклопедичний словник.* Київ: Абрис, 742 с.
- Хуторской, А. В.** (2003). *Дидактическая эвристика: Теория и технология креативного обучения.* Москва: МГУ, 415 с.

REFERENCES

- Antonova, O. Ye.** (2014). *Slovnnyk bazovykh poniat z kursu «Pedagogika»: navchalnyi posibnyk dlia studentiv vyshchikh navchalnykh zakladiv [Glossary of basic concepts from the course «Pedagogy»] (2th ed.).* Zhytomyr: ZhDU imeni Ivana Franka. [in Ukrainian].
- Artemova, O. I.** (2010). *Profesiina samorealizatsiia osobystosti v suchasnykh umovakh [Professional self-realization of personality in modern conditions].* Osvita rehionu – Education of the region, №1. P. 97-101. [in Ukrainian].
- Bayluk, V. V.** (2014). *Professionalnaya samorealizatsiya lichnosti [Professional self-realization of the personality].* Abstracts of Papers 2014: Sotsialno-professionalnaya mobilnost v XXI veke – Social and professional mobility in the 21st century: Sbornik materialov dokladov Mezhdunarodnoy konferentsii, Yekaterinburg, 29–30 maya 2014 / pod red. G. M. Romantseva, V. A. Kopnova. Yekaterinburg: Ros. gos. prof.- ped. un-ta. Pp. 208-213. [in Russian].
- Bayluk, V. V.** (2015). *Tsennosti professionalnoy samorealizatsii lichnosti [Values of professional self-realization of a person].* Pedagogicheskoe obazovanie v rossii – Pedagogical education in Russia, №3. P. 19-26. [in Russian].

- Honcharenko, S. U.** (1997). *Ukrainskyi pedahohichnyi slovnyk [Ukrainian Pedagogical Dictionary]*. Kyiv: Lybid. [in Ukrainian].
- Donii, V. M., Nesen, H. M., Sokhan, L. V., Yermakov, I. H. & ta in.** (Ed.). (1996). *Psykhologhiia i pedahohika zhyttietvorchosti: navchalno-metodychnyi posibnyk [Psychology and pedagogy of life-creation]*. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
- Zagvyazynskiy, V. I. & Zakirova, A. F.** (Ed.). (2008). *Pedagogicheskiy slovar: ucheb. posobie dlya stud. vyssh. ucheb. zavedeniy [Dictionary of pedagogy]*. Moskva: Izdatelskiy tsentr «Akademiya». [in Russian].
- Kodzhaspirova, G. M. & Kodzhaspirov, A. Yu.** (2005). *Slovar po pedagogike [Dictionary of pedagogy]*. Moskva: IKTs «MarT»; Rostov na Donu: Izdatelskiy tsentr «MarT». [in Russian].
- Korostyleva, L. A.** (2005). *Psikhologiya samorealizatsii lichnosti: zatrudneniya v professionalnoy sfere [Psychology of personal self-realization: difficulties in the professional sphere.]*. Sankt Peterburg: Rech. [in Russian].
- Pylypenko, N.** (2005). *Psikhologichni osoblyvosti samorealizatsii osobystosti v umovakh profesiinoi kryzy [Psychological peculiarities of self-realization of personality in the conditions of professional crisis] // Sotsialna psikhologhiia – Social Psychology*, № 3 (11). P. 72-79. [in Ukrainian].
- Ryabova, L. V.** (1993). *Problemy samorealizatsii cheloveka [Problems of human self-realization]*. Rostov-na-Donu: DGTU. [in Russian].
- Sergeyko, S.** (2012). *Samorealizatsiya pedagoga Belorussii: lichnostnyy smysl i napravlennost [Self-realization of the teacher of Belarus: personal meaning and orientation]*. Psikhologo-pedagogichni problemi silskoi shkoli – *Psychological-pedagogical problems of rural school*, № 41. P. 64-71. [in Ukrainian].
- Serikov, G. N.** (1999). *Sistemnyy analiz ponyatiya “gotovnost k samorazvitiyu chelovekom svoikh sushchnostnykh svoystv» [System analysis of the concept of “readiness for self-development by a person of their essential properties»]*. Voprosy vzaimosvyazi obrazovaniya i samoobrazovaniya studentov: tematischekey sbornik nauchnykhtrudov – *The relationship of education and self-education of students*, № 3. Chelyabinsk: Khozyain. [in Russian].
- Syniavskiy, V. V. & Serhieienkova, O. P.** (2007). *Psikhologichnyi slovnyk [Psychological Dictionary]*. Kyiv: Nauk. svit. [in Ukrainian].
- Tsyrenova, L. A.** (1992). *Samorealizatsiya lichnosti kak predmet filosofskogo issledovaniya [Self-realization of personality as a subject of philosophical research] (Extended abstract of Candidate's thesis)*. Moskva. [in Russian].
- Shynkaruk, V. I.** (Ed.). (2002). *Filosofskiy entsyklopedychnyi slovnyk [Encyclopedic Dictionary of Philosophy]*. Kyiv: Abrys. [in Ukrainian].
- Khutorskoy, A. V.** (2003). *Didakticheskaya evristika: Teoriya i tekhnologiya kreativnogo obucheniya [Didactic heuristics: Theory and technology of creative learning]*. Moskva: MGU. [in Russian].

UDC 378

Mykola PANTYUK – Ph D hab. (Pedagogy), Professor, Vice-rector on the science of Drohobych State Pedagogical University of Ivan Franko, 24 Ivan Franko Street, Drohobych, Ukraine, postal code 82100 (pantyuk.m@bigmir.net)

ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-7336-6714>

ResearcherID: X-8503-2019

Tetyana PANTYUK – Ph D hab. (Pedagogy), Professor, Professor of the Department of General Pedagogics and Preschool Education, Drohobych State Pedagogical University of Ivan Franko, 24 Ivan Franko Street, Drohobych, Ukraine, postal code 82100 (pantyuk@bigmir.net)

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-0672-9663>

ResearcherID: D-4404-2018

Boris SAVCHUK – Ph D hab. (History), Professor, Professor of the Department of Pedagogy named after Bogdan Stuparik, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, 57, Shevchenko Str, Ivano-Frankivsk, Ukraine, postal code 76018 (boris_savchuk@ukr.net)

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-2256-0845>

ResearcherID: <https://publons.com/researcher/2903385>

Николай ПАНТЮК – доктор педагогических наук, профессор, проректор по научной работе, Дрогобычский государственный педагогический университет имени Ивана Франко, ул. Ивана Франко, 24, Дрогобыч, Украина, индекс 82100 (pantyuk.m@bigmir.net)

Татьяна ПАНТЮК – доктор педагогических наук, профессор кафедры общей педагогики и дошкольного образования, Дрогобычский государственный педагогический университет имени Ивана Франко, ул. Ивана Франко, 24, Дрогобыч, Украина, индекс 82100 (pantyuk@bigmir.net)

Борис САВЧУК – доктор исторических наук, профессор, профессор кафедры педагогики имени Богдана Ступарика, ГВУЗ «Прикарпатский национальный университет имени Василия Стефаника», ул. Шевченко, 57, Ивано-Франковск, Украина, индекс 76018 (boris_savchuk@ukr.net)

THE FENOMEN OF PEDAGOGICAL CONFLICT IN THE MODERN SCIENTIFIC DISCOURSE

Summary. The purpose of the article is to analyze the main trends, priorities, achievements and problematic points, as well as other aspects of the modern scientific discourse in the study of pedagogical conflict. **The methodology of the research** is based on a categorical-conceptual apparatus adapted to the characteristics of pedagogical science, which has been formed in domestic and foreign conflictology, as well as general scientific and special (historiographic, content analysis, system-situational analysis, document analysis, content analysis) methods of analysis of scientific sources. **The scientific novelty of the study** lies in the justification and analysis of: trends of approaches designing the vectors of the study of pedagogical conflict: the interdisciplinary nature of the problem; dynamics of increasing the amount of scientific and educational literature devoted to it; main directions of the studies of this phenomenon in pedagogical science; the influence of different branches of science on the formation of scientific views on the pedagogical conflict; its reflection as a variety of social and interpersonal conflict: the dynamics of the development of scientific discourse regarding the correlation of the concepts of

«pedagogical conflict» and «educational conflict». It is stated that the traditional formula «We» are not the same as «They» of identification and confrontation of the parties in the main dyad of the pedagogical conflict «teacher / teacher – student / student» contradicts the modern educational paradigm, focused on the priority of subject-subject relations. **Conclusions.** The definition of a pedagogical conflict should reveal its substantial nature, that is why many scholars admit that modern scientific discourse does not provide sufficient grounds for clarifying its essence. A comprehensive analysis and synthesis of its signs, forms, properties and peculiarities of its manifestation both at the interdisciplinary level and by pedagogical science is not yet sufficient to formulate its «universal», «generally accepted» definition.

Key words: pedagogical conflict, social conflict, interpersonal conflict, pedagogical conflictology, scientific discourse, pedagogical interaction.

ФЕНОМЕН ПЕДАГОГИЧЕСКОГО КОНФЛИКТА В СОВРЕМЕННОМ НАУЧНОМ ДИСКУРСЕ

Аннотация. Цель статьи – проанализировать основные тенденции, приоритеты, достижения и узкие места, другие аспекты современного научного дискурса изучения педагогического конфликта. **Методология исследования** основывается на адаптированном к особенностям педагогической науке категориально-понятийном аппарате, который сформировался в отечественной и зарубежной конфликтологии, а также общенаучных и специальных (историографический, контент-анализ, системно-ситуационного анализа, анализ документов, контент-анализ) методах анализа научных источников. **Научная новизна исследования** состоит в обобщении и анализе: тенденций подходов, проектирующих векторы изучения педагогического конфликта: междисциплинарного характера проблемы; динамики наращивания объёма посвящённой ей научной и учебной литературы; основных направлений рассмотрения этого феномена в педагогической науке; влияния разных отраслей науки на формирование научных представлений о педагогическом конфликте; его рефлексии как разновидности социального и межличностного конфликта: динамики развития научного дискурса относительно соотношения понятий «педагогический конфликт» и «образовательный конфликт». Выяснено, что традиционная формула «Мы» не такие как «Они» идентификации и противостояния сторон в основной диаде педагогического конфликта «учитель / педагог – ученик / студент» противоречит современной образовательной парадигме, ориентированной на приоритет субъект-субъектных отношений. **Выводы.** Определение педагогического конфликта должно раскрывать его субстанциональную природу, поэтому многие учёные признают, что современный научный дискурс не даёт достаточных оснований для выяснения его сущности. Всесторонний анализ и синтез его признаков, форм, свойств и особенностей проявления как на междисциплинарном уровне, так и педагогической наукой пока что недостаточен для формулирования его «универсальной», «общепринятой» дефиниции.

Ключевые слова: педагогический конфликт, социальный конфликт, межличностный конфликт, педагогическая конфликтология, научный дискурс, педагогическое взаимодействие.

Постановка проблемы. Проблема педагогического конфликта – универсальна, сложна, многогранна. Она охватывает все стороны и аспекты образовательного процесса, участники которого, оказываясь в конфликтных ситуациях, вынуждены искать пути выхода из них в зависимости от своих функциональных обязанностей, интересов, других обстоятельств. За три последние десятилетия этот вопрос постоянно актуализировался в контексте очередных гуманитарных и образовательных парадигм и общественных вызовов, что обусловило накопление значительного массива, посвящённого ему научной и дидактической литературы. Это предопределило возникновение парадоксальной ситуации, когда увеличение объёма научных знаний не снимает, а наоборот расширяет круг дискуссионных вопросов, касающихся понимания сущности, содержания педагогического конфликта, его категориально-дефинитивного определения, осмысления множества других аспектов, связанных с

возникновением и протеканием. Это актуализирует необходимость изучения и обобщения разных научных рефлексий по обозначенной проблеме.

Анализ последних исследований. В начале XXI в. накоплен значительный объем научной литературы по педагогике и другим областям знаний, которые раскрывают суть, структуру, другие характеристики педагогического конфликта (Е. Акимова, М. Акулич, В. Андреев, А. Анцупов, В. Базелюк, С. Баклановский, И. Ворожейкин, В. Галузяк, А. Дмитриев, В. Журавлев, А. Здравомыслов, О. Иванова, А. Кармина, Р. Куприянов, Г. Михайлова, И. Холковская, М. Цыбульская, В. Ядов и др.). Они предлагают широкий спектр взглядов, рефлексий, оценок относительно обозначенного круга вопросов.

Цель статьи. представить обобщающе-синтезированный анализ репрезентативной научной литературы для определения состояния, уровня и других характеристик изучения педагогического конфликта в современном научном дискурсе и перспектив изучения этого феномена.

Изложение основного материала. Анализ представленных в «Списке использованных источников и литературы» и широкого круга других исследований выявил отсутствие специально разработанных теоретико-методологических подходов и методов изучения педагогического конфликта, поэтому авторы прибегали к использованию научного инструментария разных отраслей педагогики и других гуманитарных наук. Основу нашей исследовательской программы составляет двухуровневая модель, предусматривающая изучение процесса научного дискурса «по горизонтали»: анализ рефлексий о сущности, дефинициях, особенностях и содержательных характеристиках педагогического конфликта и «по вертикали»: анализ эволюции научных рефлексий по этой проблематике представителей разных отраслей знаний. Предлагаем комплексно-синтезированный подход к рассмотрению этого научно-теоретического опыта через совокупность разных оснований, критериев, признаков, которые приближают к выяснению его содержательных характеристик.

Берем во внимание универсальные схемы описания конфликта, предусматривающие его изучение по множеству составляющих. В таком контексте фрагментарно рассматриваем другие категориальные группы, касающиеся его классификации, структуры, функций, генезиса эволюции, динамики, завершения, предупреждения, диагностики и др.

Все попытки определить категорию «педагогический конфликт» фокусируют на выяснение сути его родового понятия, которое этимологически произошло от латинского *conflictus* – столкновение. С этого момента начинаются разногласия, трансформируемые в плюрализм теоретических конструкций, потому что ни в одной отрасли знаний нет единого и «компромиссного» определения конфликта и его составляющих.

Значительное влияние на формирование научных представлений о педагогическом конфликте оказали разработки в социальной психологии 70–х гг. XX – начала XXI вв. (Г. Андреева (2010), Е. Андриенко (2003), Н. Гришина (2008), Е. Донченко, Т. Титаренко (1989), Ю. Канатаев (1992), Э. Киршбаум (1986), Н. Крогиус (1979), В. Соснин (1979), С. Сулеманова (1980) и др.). Они фокусируют на близком к нему межличностном конфликте и обосновывают разнообразие конфликтов в социальных отношениях. Их ключевые послылы синтезируем в таких положениях. Во-первых, это смещение акцентов при изучении конфликта с категорий «противоречие», «конкуренция», как присущих многим общественным явлениям и слишком широких, расплывчатых, на категорию «столкновение». Она более выразительно указывает на отношения между некими субъектами, которые имеют свои, разные, несовпадающие взгляды, цели, интересы, мнения, потребности и пытаются их доказать, отстоять активными действиями.

Во-вторых, это рассмотрение конфликта в системе межличностных отношений как состояния бифуркации в понимании новой точки отчёта, которая переводит её из относительного равновесия, стабильности в состояние неопределённости и разных вариантов развития. В-третьих, это восприятие конфликта как нарушения процесса коммуникации, общения, что приводит сначала к отходу от неких «устоявшихся», «общепринятых», «стандартных» социальных норм и правил поведения, а потом – к эскалации отношений, непрогнозируемости их развития. В-четвертых, это понимание того, что конфликт всегда сопровождается отрицательными эмоциями, часто затмевающими и отодвигающими на второй план его содержательную сторону. В-пятых, это осознание того, что конфликт предусматривает явное, открытое или латентное столкновение разных сторон, их активные целенаправленные действия, поэтому все они должны разделять ответственность за его последствия. В-шестых, это восприятие конфликта как закономерного явления социальной жизни, которое может принести как отрицательные, так и положительные изменения.

Накопленный за три последние десятилетия теоретический и эмпирический опыт изучения педагогического конфликта аккумулирует порядка двух – трёх десятков научных исследований и учебно-методических работ педагогов и представителей других отраслей знаний, которые стали предметом основного анализа (Акимова, 1999; Акулич, 2016; Анцупов, Баклановский, 2009; Базелюк, 2008; Баныкина, 2001; Белкин, Жаворонков, 1994; Бережная, 2009; Богданов, Зыскин, 2004; Воронин, 1994; Галузьяк, Холковская, 2015; Гришина, 2008; Донченко, Титаренко, 1989; Ершова, 1976; Журавлёв, 1995; Иванова, 2004; Калаур, 2010; Козер, 2000; Куприянов, 2011; Курочкина, Шахматова, 2013; Мельник, Осипована, 2007; Михайлова, 2003; Митюк, 1998; Никулина, 2016; Рыбакова, 1991; Учадзе, 2010; Хапаева, 1997; Хасан, 2003 и др.)

Их предметный комплексный анализ позволяет обозначить ряд определяющих тенденций, подходов и особенностей исследования педагогического конфликта. Во-первых, это доминирующая ориентация на его изучение в школьном коллективе. Это приводит к попыткам автоматического (поэтому не всегда обоснованного) переноса их результатов на конфликты в вузах и других типах образовательных учреждений, где они имеют свою специфику, обусловленную составом учащихся и педагогических кадров, целями обучения, другими обстоятельствами.

Во-вторых, это рассмотрение конфликтов сквозь призму двойственности педагогической деятельности. С одной стороны, учитель, преподаватель находятся в постоянных многоуровневых и разноаспектных контактах, отношениях, связях с представителями образовательно-педагогического социума (учениками, студентами, коллегами, администрацией, родителями, общественностью), который является пространством повышенного психолого-эмоционального напряжения. С другой стороны, труд педагога априори индивидуален. Находясь «один на один» с ученическим, студенческим коллективами или с их отдельными представителями, он в различных ситуациях должен постоянно контролировать не только своё, но и их поведение. Такая изначальная объективно обусловленная нервно-психологическая нагрузка способствует повышению вероятности дезинтеграции регулятивно-эмоциональной сферы педагога (Баныкина, 2001, с. 374).

В-третьих, это приоритет изучения педагогических конфликтов в категориальном поле педагогического взаимодействия, которое в общем и целом рассматривается как дихотомическое деления на сотрудничество и противостояние. В конкретных измерениях оно определяется как: организация совместных действий его субъектов (А. Мудрик); специфическая форма общения (Г. Щукина); взаимная активность, сотрудничество педагогов и воспитанников (Ю. Бабанский); система взаимообу-

словленных индивидуальных действий (А. Петровский); прямое и опосредованное взаимодействие субъектов образовательного процесса (К. Левитан); опосредованная (Г. Коджаспирова) или всеобщая детерминирующая (М. Недвецкая) форма взаимодействия между его участниками. В контексте таких подходов и позиций педагогический конфликт рассматривается как детерминированный социокультурной ситуацией и образовательными процессами фактор (детонатор), который приводит к его количественным и качественным изменениям.

Из анализа и синтеза множества определений педагогического конфликта, предложенных авторами общетеоретических, экспериментальных и конкретно-тематических исследований, выплывает вывод: общепринятого толкования педагогического конфликта нет и априори не может быть. Такая ситуация обусловлена как мозаичностью, изменчивостью, динамикой проявлений этого феномена в образовательной сфере, так и научно-методологическим плюрализмом исследований.

Синтез научных подходов и рефлексий позволяет определить педагогический конфликт как возникшую в результате профессионального и личного взаимодействия участников учебно-воспитательного процесса форму проявления обостренных субъект-субъектных противоречий, которые преимущественно вызывают негативный эмоциональный фон общения. Понимание сути и природы этого феномена отражает ряд особенностей, отличающих его от других социальных конфликтов. Это: специфическая сфера протекания – образовательный (учебно-воспитательный) процесс; субъекты, которые имеют разные социальный и профессиональный статус, возрастные, психофизиологические и другие отличия; повышенный эмоциональный фон протекания; субъект-субъектный характер, который важно учитывать при определении путей и способов решения и предупреждения конфликтов; разная степень ответственности за ошибки при разрешении конфликтов, которую в основном несет педагог; трудная разрешимость, поэтому отдельные педагогические конфликты легче и лучше предупредить, чем успешно решить; «цепной характер», когда одна конфликтная ситуация порождает другую; открытость и публичность – межличностные и групповые конфликты, как правило, стают «достоянием» всего педагогического или ученического коллективов; частое переплетение и взаимодополнение разных источников разногласий личного, делового, деятельного, ролевого характера; воспитательно-смысловое значение – каждый педагогический конфликт формирует жизненный опыт, морально-этические ценности и широкий спектр личностных качеств.

Исходя из того обстоятельства, что именно процесс накопления знаний про феномен педагогического конфликта в значительной мере отражает общую динамику, тенденции и достижения развития педагогической конфликтологии, напрашивается важный промежуточный вывод. В начале XXI в. это теоретически-прикладное направление педагогической науки развивается если не по кругу, то в лучшем случае по «сплюсненной спирали». Постоянное апеллирование к научному психолого-педагогическому опыту 70-х – 80-х гг. XX в., с одной стороны, отражает поступательность её развития, а, с другой, усиливает инертность мышления, консервирует старые и тормозит продуцирование новых оригинальных идей и разработок.

Если обозначенные выше подходы и рефлексии педагогического конфликта не вызывают принципиальных возражений и могут аспектно конкретизироваться, то остается ряд принципиальных вопросов, требующих предметного рассмотрения.

Один из них состоит в выяснении соотношения понятий «педагогический конфликт» и «образовательный конфликт». Ученые отошли от практики их отождествления, но сущность и отличия трактуют по-разному. Ряд авторов разделяет позицию, согласно которой не каждый конфликт, возникающий

в сфере образования, можно считать педагогическим. Утверждается, что образовательный конфликт между администрацией учреждения и педагогом по поводу профессиональной деятельности (трудовой спор) может стать педагогическим, если он используется для развития их педагогического мастерства и гражданской ответственности. При этом в роли «воспитуемых» могут выступать как администрация, так и педагоги, зависимо от того, в каких целях используется конфликт, кто управляет ситуацией, организует взаимодействие и т. д. В частности, Н. Мельник и М. Осипована такую позицию обосновывают противоречиями в образовательном процессе, которые в основном сводят к несоответствию содержания учебного материала познавательным потребностям учащихся, их психофизиологическим и другим особенностям (Мельник, Осипована, 2007, с. 35–37), но при этом абстрагируются от более широкого круга социальных отношений.

Обозначенная позиция, безусловно, имеет право на существование, однако представляется несколько субъективной. Во-первых, размежевания этих категорий на основании «воспитательного влияния» выглядит недостаточно убедительным, поскольку каждый конфликт, а педагогический особенно, формирует жизненный опыт его участников. Во-вторых, такой подход фактически ограничивает педагогический конфликт диадой отношений «ученик / студент – учитель / преподаватель», а диаду «администрация – педагог» соотносит с образовательным конфликтом, что явно противоречит не только устоявшимся представлениям педагогической конфликтологии, но и содержанию, характеру образовательного и учебно-воспитательного процессов, которые различаются в теории, а на практике всецело взаимно переплетены.

Более обоснованным считаем наработанные в социологии подходы, которые, во-первых, побуждают отказаться от категории «образовательный конфликт» как довольно размытой и невыразительной в предметном плане. Это понятие не даёт оснований для чёткой идентификации основных элементов внутренней структуры, что побуждает отождествлять его с категорией «педагогический конфликт». Во-вторых, вместо категории «образовательный конфликт» целесообразнее использовать категорию «конфликт в образовании». Она выглядит более «широкой», поскольку включает все диады педагогического конфликта, который рассматривается как его (конфликта) составляющая, как более «узкая» категория. Кроме того, конфликт в образовании охватывает диады более широкого уровня: «государство – вуз / колледж / школа», «общество – вуз / колледж / школа» «ученик / студент – семья» (Акулич, 2016, с. 175–182). К сожалению, они ещё предметно не исследованы в русле педагогической конфликтологии.

Многолетняя работа авторов этого исследования в школьном и вузовском коллективах, а также опыт научного исследования и преподавания педагогической конфликтологии для студентов-бакалавров и магистров, будущих педагогов, мотивирует актуализировать одно существенное противоречие между практикой и теоретическим изучением педагогического конфликта. С одной стороны, следует признать как реальность существующее между учениками, студентами и, соответственно, учителями, преподавателями в определенной мере закономерное противопоставление по принципу: «Мы» не такие как «Они». Это универсальная формула идентификации сторон в разных видах социальных конфликтов.

С другой стороны, в контексте современной образовательной парадигмы, ориентированной на приоритеты субъект-субъектных отношений, в педагогическом конфликте фактически стираются грани между такими понятиями, как «оппоненты», «соперники», «стороны конфликта», «субъекты». Если в общей конфликтологии между ними существует чёткая градация, то в теории и практике педа-

гогической конфликтологии они выглядят довольно условными, поэтому ученые употребляют их как синонимичные. Наиболее оптимальным считаем понятие «субъект[ы]» конфликта для обозначения индивидов или групп, вовлеченных во все стадии его протекания в образовательно-педагогической среде.

С позиций этого противоречия должна разрабатываться вся система работы по предупреждению и разрешению конфликтных ситуаций и повышения конфликтологической культуры как педагогов, так и учащихся все типов образовательных учреждений. В своей основе её целесообразно выстраивать в направлениях диагностики, коррекции, профилактики конфликтов и в контексте выбора «конфликтных» или «бесконфликтных» стратегий организации образовательного процесса, основывающихся на постулатах их восприятия как «объективной реальности», которая формирует личность, или стремлениях предупредить, избежать конфликта как априори деструктивного, разрушительного явления. Научный дискурс вокруг этой проблемы является предметом отдельного исследования.

Выводы. Подытоживая рассмотренные в этой статье рефлексии научного дискурса относительно понимания сущности и природы педагогического конфликта, можем утверждать, что эта (центральная в педагогической конфликтологии и принципиально важная для педагогической науки в целом) категория остаётся достаточно проблемным, дискуссионным полем. Речь идёт о дефинитивно-терминологической стороне вопроса, которая в значительной степени определяет предметное поле, категориально-понятийный аппарат и научно-методологический инструментарий педагогической конфликтологии и её разработки практических методик и технологий формирования конфликтологической культуры.

Определение педагогического конфликта должно раскрывать его субстанциональную природу, поэтому многие учёные признают, что современный научный дискурс не даёт достаточных оснований для выяснения его сущности. Отражая различные свойства и грани, статистические или динамические характеристики этого феномена, его дефиниции оказываются чрезмерно «узкими» или «широкими» для отражения реального всеохватывающего сущностного содержания этого феномена. Всесторонний анализ и синтез его признаков, форм, свойств и особенностей проявления как на междисциплинарном уровне, так и педагогической наукой пока что недостаточен для формулирования его «универсальной», «общепринятой» дефиниции.

Исходя из такой научной ситуации, выражаем скепсис относительно решения этой задачи посредством набора всевозможных описательных средств, что приводит к продуцированию очередных, причем далеко не «новых» и «оригинальных», интерпретаций и формулировок. Ориентируем на поиск реальной методологической матрицы для определения субстанциональной основы конфликта и его понимания как феноменального социального явления (Стребков, 2013); на исследование этого феномена сквозь призму синергетического подхода, а именно: теорию аттракторов, которая позволяет по-новому взглянуть на содержание и проблему управления педагогическими конфликтами (Учадзе, 2010); на его анализ как атрибут функционирующей, развивающейся дидактической, образовательной, управленческой и других систем; на использование методологии метризации, которая позволяет определять конфликт как способ взаимодействия сложных систем; на системное исследование конфликта с применением математического аппарата, что позволяет моделировать его разные проявления в образовательно-педагогическом процессе как силы, способной нарушать, поддерживать и устанавливать новый порядок, и др.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ И ЛИТЕРАТУРЫ

Акимова, Е. Е. (1999). *Педагогические основы использования конфликта в образовательном процессе: На материале высшей школы* (дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 – Общая педагогика, история педагогики). Нижний Новгород, 226 с.

Акулич, М. М. (2016). Противоречия и конфликты современного российского образования. *Социология образования*, 3, С. 78–90.

Анцупов, А. Я., & Баклановский, С. В. (2009). *Конфликтология в схемах и комментариях*. Санкт-Петербург: Питер, 534 с.

Базелюк, В. В. (2008). *Конфликтологическая подготовка будущего учителя в педагогическом вузе: методология, теория, практика* (дис. ... док. пед. наук: 13.00.01 – Общая педагогика, история педагогики). Челябинск, 471 с.

Банькина, С. В. (2001). Педагогическая конфликтология: состояние, проблемы исследования и перспективы развития. *Современная конфликтология в контексте культуры мира*, С. 373–394.

Белкин, А. С. & Жаворонков, В. Д. (1994). *Педагогическая конфликтология*. Екатеринбург: ИРРО, 92 с.

Бережная, Г. С. (2009). *Формирование конфликтологической компетентности педагогов общеобразовательной школы* (дис. ... док. пед. наук: 13.00.08 – Теория и методика профессионального образования). Калининград, 345 с.

Богданов, Е. Н. & Зазыкин В. Г. (2004). *Психология личности в конфликте*. Санкт-Петербург: Питер, 224 с.

Воронин, Г. Л. (1994). Конфликты в школе. *Социологические исследования*, 3, С. 94–98.

Галузяк, В. М. & Холковська, І. Л. (2015). *Педагогічна конфліктологія*. Вінниця: ТОВ «Нілан» ЛТД, 208 с.

Гришина, Н. В. (2008). Психология конфликта. Санкт-Петербург: Питер, 544 с.

Донченко, Е. А. & Титаренко, Т. М. (1989). *Личность: конфликт, гармония*. Киев: Политиздат, 176 с.

Ершов, А. А. (1976). *Личность и коллектив (межличностные конфликты в коллективе, их разрешение)*. Ленинград: Знание, 451 с.

Журавлев, В. И. (1995). *Основы педагогической конфликтологии*. Москва: Российское педагогическое агентство, 185 с.

Иванова, О. А. (2004). *Система подготовки педагога к взаимодействию в конфликтной образовательной среде* (дис. ... док. пед. наук. спец. 13.00.08 – Теория и методика профессионального образования). Санкт-Петербург, 391 с.

Калаур, С. М. (2010). *Соціальна конфліктологія*. Тернопіль: Астон, 360 с.

Козер, Л. (2000). *Функции социального конфликта* (пер. с англ.). Москва: Идея-Пресс, 205 с.

Куприянов, Р. В. (2011). *Межличностные конфликты в диаде преподаватель – студент*. Казань: КНИТУ, 196 с.

Курочкина, И. А. & Шахматова, О. Н. (2013). *Педагогическая конфликтология*. Екатеринбург, 229 с.

Мельник, Н. Б. & Осипована, М. В. (2007). Педагогическая конфликтология. Учебное пособие. Екатеринбург, 212 с.

Михайлова, Г. В. (2003). *Подготовка студентов к разрешению конфликтов в учебных группах* (дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 – Общая педагогика, история педагогики). Архангельск, 176 с.

Митюк, В. И. (1998). Типология конфликтов между учителем и учеником и система работы по их предупреждению и разрешению в школе. (дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 – Общая педагогика, история педагогики), Краснодар, 154 с.

Никulina, И. В. (2016). *Педагогическая конфликтология*. Самара: Изд-во «Самарский университет», 72 с.

Рыбакова, М. М. (1991). *Конфликт и взаимодействие в педагогическом процессе*. Москва: Просвещение, 128 с.

Стребков, А. И., Алдаганов, М. М., Газимагомедов, Г. Г. (2013). Российская конфликтология между настоящим и прошлым. *Вестник Санкт-Петербургского университета. Философия. Конфликтология. Культурология. Религиоведение*, Т. 29, Сер. 17, С. 66–76.

Учадзе, С. С. (2010). *Педагогическое управление конфликтами в образовательном учреждении* (автореф. дис. ... док. пед. наук: спец. 13.00.01 – Общая педагогика, история педагогики. Сочи, 40 с.

Ханаева, С. С. (1997). *Педагогические условия конструктивного завершения конфликтов в отношениях между учителем* (дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 – Общая педагогика). Москва, 128 с.

Хасан, Б.И. (2003). *Психотехника конфликта и конфликтная компетентность*. Красноярск: ФМЗ, 219 с.

REFERENCES

Akimova, Ye. Ye. (1999). *Pedagogicheskie osnovy ispolzovaniya konflikta v obrazovatelnom protsesse: Na materiale vysshey shkoly* [Pedagogical foundations of the use of conflict in the educational process: Based on material from higher education] (*Candidate's thesis*). Nizhny Novgorod. [in Russian].

Akulich, M. M. (2016). *Protivorechiya i konflikty sovremennogo rossiyskogo obrazovaniya* [Contradictions and conflicts of modern Russian education]. *Sotsiologiya obrazovaniya – Sociology of Education*, 3, 78–90. [in Russian].

Antsupov, A. Ya. & Baklanovskiy, S. V. (2009). *Konfliktologiya v skhemakh i komentariyakh* [Conflictology in diagrams and comments]. St. Petersburg: Piter. **Bazelyuk, V. V.** (2008). *Konfliktologicheskaya podgotovka budushchego uchityela v pedagogicheskom vuze: metodologiya, teoriya, praktika* [Conflictological training of a future teacher at a pedagogical university: methodology, theory, practice] (*Doctorale's thesis*). Chelyabinsk. [in Russian].

Banykina, S.V. (2001). *Pedagogicheskaya konfliktologiya: sostoyanie, problemy issledovaniya i perspektivy razvitiya* [Pedagogical conflictology: state, research problems and development prospects]. *Sovremennaya konfliktologiya v kontekste kultury mira*, 373–394. [in Russian].

Belkin, A. S. & Zhavoronkov, V. D. (1994). *Pedagogicheskaya konfliktologiya*. [Pedagogical Conflictology]. Yekaterinburg: IRRO. [in Russian].

Berezhnaya, G. S. (2009). *Formirovanie konfliktologicheskoy kompetentnosti pedaogogov obshcheobrazovatelnoy shkoly* [Formation of conflictological competence of teachers of a comprehensive school] (*Doctorale's thesis*). Kaliningrad. [in Russian].

Bogdanov, Ye. N. & Zazykin V. G. (2004). *Psikhologiya lichnosti v konflikte* [Psychological personality in conflict]. St. Petersburg: Piter. [in Russian].

Voronin, G. L. (1994). *Konflikty v shkole* [Conflicts at school]. *Sotsiologicheskie issledovaniya – Sociological research*, 3, 94–98. [in Russian].

Haluziak, V. M. & Kholkovska, I. L. (2015). *Pedahohichna konfliktolohiia* [Pedagogical Conflictology]. Vinnytsia: TOV «Nilan» LTD. [in Ukrainian].

Grishina, N. V. (2008). *Psikhologiya konflikta* [Psychology of conflict]. St. Petersburg: Piter. [in Russian].

Donchenko, Ye. A. & Titarenko, T. M. (1989). *Lichnost: konflikt, garmoniya* [Personality: Conflict, Harmony]. Kiev: Politizdat. [in Russian].

Yershov, A. A. (1976). *Lichnost i kolektiv (mezhlchnostnye konflikty v kollektive, ikh razreshenie)* [Person and team (interpersonal conflicts in the team, their resolution)]. Leningrad: Znanie. [in Russian].

Zhuravlev, V. I. (1995). *Osnovy pedagogicheskoy konfliktologii* [Fundamentals of pedagogical conflictology]. Moskva: Rossiyskoe pedagogicheskoe agentstvo. [in Russian].

Ivanova, O. A. (2004). *Sistema podgotovki pedagoga k vzaimodeystviyu v konfliktnoy obrazovatelnoy srede* [The system of training a teacher for interaction in a conflict educational environment] (*Doctorale's thesis*). St. Petersburg. [in Russian].

Kalaur, S. M. (2010). *Sotsialna konfliktolohiia* [Social Conflictology]. Ternopil: Aston. [in Ukrainian].

Kozer, L. (2000). *Funktsii sotsialnogo konflikta* [Functions of Social Conflict] (per. s angl.). Moskva: Ideya-Press. [in Russian].

Kupriyanov, R. V. (2011). *Mezhlichnostnye konflikty v diade prepodavatel – student* [Interpersonal conflicts in the dyad teacher – student]. Kazan: KNITU. [in Russian].

Kurochkina, I. A. & Shakhmatova, O. N. (2013). *Pedagogicheskaya konfliktologiya* [Pedagogical conflictology]. Yekaterinburg. [in Russian].

Melnik, N. B. & Osipovana, M. V. (2007). *Pedagogicheskaya konfliktologiya* [Pedagogical conflictology]. Uchebnoe posobie. Yekaterinburg. [in Russian].

Mikhaylova, G. V. (2003). *Podgotovka studentov k razresheniyu konfliktov v uchebnykh gruppakh* [Preparing students for conflict resolution in study groups] (Candidate's thesis). Arkhangelsk. [in Russian].

Mityuk, V. I. (1998). *Tipologiya konfliktov mezhdu uchitelem i uchenikom i sistema raboty po ikh preduprezhdeniyu i razresheniyu v shkole* [Typology of conflicts between teacher and student and the system of work for their prevention and resolution in school] (Candidate's thesis). Krasnodar. [in Russian].

Nikulina, I. V. (2016). *Pedagogicheskaya konfliktologiya* [Pedagogical Conflictology]. Samara: Izd-vo «Samarskiy universitet». [in Russian].

Rybakova, M. M. (1991). *Konflikt i vzaimodeystvie v pedagogicheskom protsesse* [Conflict and interaction in the pedagogical process]. Moskva: Prosveshchenie. [in Russian].

Strebkov, A. I., Aldaganov, & M. M., Gazimagomedov, G. G. (2013). Rossiyskaya konfliktologiya mezhdu nastoyashchim i proshlym [Russian conflictology between the present and the past]. *Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta. Filosofiya. Konfliktologiya. Kulturologiya, Religievedenie* – Bulletin of St. Petersburg University. Philosophy. Conflictology. Culturology, Religious Studies, Vol. 29, Seriya 17, 66–76. [in Russian].

Uchadze, S. S. (2010). *Pedagogicheskoe upravlenie konfliktami v obrazovatelnom uchrezhdenii* [Pedagogical conflict management in an educational institution] (Extended abstract of Doctoral's thesis) Sochi. [in Russian].

Khapaeva, S. S. (1997). *Pedagogicheskie usloviya konstruktivnogo zaversheniya konfliktov v otnosheniyakh mezhdu uchitelem* [Pedagogical conditions for the constructive completion of conflicts between the teacher] (Candidate's thesis) Moskva. [in Russian].

Khasan, B. I. (2003). *Psikhotekhnika konflikta i konfliktnaya kompetentnost* [Psychotechnics of conflict and conflict competence]. Krasnoyarsk: FMZ. [in Russian].

UDC 378:371.134:316.444.5

Oksana POVIDAYCHYK – Candidate of Pedagogical Sciences (Ph.D.), Associate Professor at the Department of Sociology and Social Work, State University «Uzhhorod National University», Pidhirna, 46, Uzhhorod, Ukraine, postal code 88000 (oksana.povidaichyk@uzhnu.edu.ua)

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-0048-6293>

Researcher ID: G-6812-2019 (<http://www.researcherid.com/rid/G-6812-2019>)

Svitlana KHOMINETS – Postgraduate student at the Department of General Pedagogics and Pedagogy Higher School, State University «Uzhhorod National University», Pidhirna, 46, Uzhhorod, Ukraine, postal code 88000 (khominec35@gmail.com)

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-1994-7539>

Mykhailo POVIDAICHYK – Candidate of Economic Sciences (Ph.D.), Associate professor at the Department of Cybernetics and Applied Mathematics, State University «Uzhhorod National University», Pidhirna, 46, Uzhhorod, Ukraine, postal code 88000 (povidm@gmail.com)

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-1554-2067>

Researcher ID: G-6812-2019 (<http://www.researcherid.com/rid/G-6806-2019>)

Оксана ПОВІДАЙЧИК – кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри соціології та соціальної роботи, ДВНЗ «Ужгородський національний університет», вул. Підгірна, 46, Ужгород, Україна, індекс 88000 (oksana.povidaichyk@uzhnu.edu.ua)

Світлана ХОМИНЕЦЬ – аспірант кафедри загальної педагогіки та педагогіки вищої школи, ДВНЗ «Ужгородський національний університет», вул. Підгірна, 46, Ужгород, Україна, індекс 88000 (khominec35@gmail.com)

Михайло ПОВІДАЙЧИК – кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри кібернетики і прикладної математики, ДВНЗ «Ужгородський національний університет», вул. Підгірна, 46, Ужгород, Україна, індекс 88000 (povidm@gmail.com)

THE ROLE OF PRACTICE IN THE PROCESS OF FORMATION OF READINESS OF FUTURE TEACHER FOR PROFESSIONAL MOBILITY

Summary. The purpose of the research is to substantiate the role and importance of the practice in the process of formation of readiness of future teachers for professional mobility. **The methodology of the research** is based on the theory of cognition, psychological-pedagogical theory of development and self-development of the personal and professional qualities of the specialist, the principle of unity of theory and practice, methods of analysis of scientific literature and documents, as well as systematization and generalization. **The scientific novelty** of the article is to substantiate the role of the practice in the process of formation of readiness of the future teachers for professional mobility and to identify the ways that can improve the practical training of students of specialties «Secondary education» of the different specializations in classical universities. **Conclusions.** Teacher's professional mobility is the ability and willingness of a future specialist to solve professional tasks in pedagogical, scientific-research, methodological, project, management and cultural-educational activities and (if necessary) to change the main type of professional activity. In a vertical section, a teacher's mobility means his /

her readiness for career advancement from a teacher to a manager of any level in the sector of education. Horizontal mobility of a teacher provides a willingness to work in the state and non-state educational institutions of different types, as well as to change the sphere of professional activity. The role of practice in the process of training of a professionally mobile specialist is substantiated. There are distinguished general (adaptive, educational, developmental, diagnostic) and specific functions of practice (integrative, stimulating, managerial). There are analyzed the educational programs for the preparation of bachelors in the specialty 014 Secondary education (specialization «Mathematics») of some national institution of higher education in order to determine the volumes of psychological-pedagogical and practical training of future teachers. There have been identified some ways to improve students' practices in order to form their readiness for professional mobility: to increase the number of practices, to introduce the volunteer practice, to build practical training based on the principle of continuity, to ensure the interconnection of practical tasks with the content of subject preparation and disciplines of the psychological-pedagogical block, to increase the responsibility of heads of practice, to allow wide differentiation and individualization of the content and organization of practice.

Key words: professional mobility, teacher, professional training, practice, functions of practice.

РОЛЬ ПРАКТИКИ В ПРОЦЕСІ ФОРМУВАННЯ ГОТОВНОСТІ МАЙБУТНЬОГО ПЕДАГОГА ДО ПРОФЕСІЙНОЇ МОБІЛЬНОСТІ

Анотація. *Мета дослідження* – обґрунтувати роль практики в процесі формування готовності майбутніх педагогів до професійної мобільності. **Методологія дослідження** базується на теорії пізнання, психолого-педагогічній теорії розвитку та саморозвитку особистісних і професійних якостей фахівця, принципі єдності теорії і практики, методах аналізу наукової літератури та документів, систематизації, узагальнення. **Наукова новизна** статті полягає в обґрунтуванні ролі практики в процесі формування готовності майбутніх педагогів до професійної мобільності та визначенні шляхів удосконалення практичної підготовки студентів спеціальності «Середня освіта» за різними спеціалізаціями в класичних університетах. **Висновки.** Професійна мобільність педагога – це здатність і готовність майбутнього фахівця вирішувати професійні завдання в педагогічній, науково-дослідній, методичній, проектній, управлінській та культурно-просвітницькій діяльності та (за необхідності) змінювати основний вид професійної практики. У вертикальному зрізі мобільність педагога означає його готовність до кар'єрного зростання від учителя до управління будь-якого рівня в сфері освіти. Горизонтальна мобільність педагога передбачає готовність до роботи в державних і недержавних освітніх закладах різного типу, а також до зміни сфери професійної діяльності. Обґрунтовано роль практики в процесі підготовки професійно мобільного фахівця. Виокремлено загальні (адаптаційна, навчальна, виховна, розвивальна, діагностична) і специфічні функції практики (інтеграційна, стимулююча, управлінська). Проаналізовано освітні програми підготовки бакалаврів за спеціальністю 014 Середня освіта (спеціалізація «Математика») деяких вітчизняних ЗВО з метою визначення особливостей психолого-педагогічної і практичної підготовки майбутніх учителів. Визначено деякі шляхи, спрямовані на вдосконалення студентських практик задля формування їхньої готовності до професійної мобільності: збільшити кількість видів практик, запровадити волонтерську практику, вибудувати практичне навчання за принципом неперервності, забезпечити взаємозв'язок завдань практики зі змістом предметної підготовки і дисциплін психолого-педагогічного блоку, підвищити відповідальність керівників практики, уможливити широкую диференціацію та індивідуалізацію змісту і організації практики.

Ключові слова: професійна мобільність, педагог, професійна підготовка, практика, функції практики.

Постановка проблеми. Професійний успіх випускника закладу вищої освіти сьогодні визначається, перш за все, здатністю гнучко реагувати на постійно мінливі соціально-економічні перетворення. На сьогоднішній день суспільству потрібен фахівець, здатний відповідально і творчо працювати в межах обраної професії, який прагне підвищувати свій професійний рівень, але в разі об'єктивних чи суб'єктивних причин готовий працювати за іншою (суміжною) спеціальністю сфери «людина-люди-

на». У зв'язку з цим на зміну вузькоспеціалізованій підготовці, що може стати чинником подальшого ускладнення фахового розвитку особистості, приходить більш широке професійне навчання. Педагогічна освіта стає сьогодні соціокультурним механізмом цілеспрямованого випереджального впливу на формування особистості, результатом якої є розвиток професійно мобільного фахівця, здатного до реалізації свого потенціалу не тільки в межах однієї професії (вертикальна мобільність), а й в умовах зміни професійної діяльності (горизонтальна мобільність). Провідну роль у цьому процесі відіграє практика, яка забезпечує можливість студентам «зануритися» в професійну діяльність, відчутти відповідальність за виконувану роботу, адекватно оцінити власні здібності до обраного фаху, планувати майбутній розвиток своєї кар'єри (в тому числі, зміну професійної діяльності).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз джерельної бази засвідчує наявність глибокого інтересу вітчизняних і зарубіжних науковців до проблеми професійної мобільності фахівців різних професійних галузей (П. Блац, В. Борисенков, Д. Голдторп, М. Гордієнко, О. Данкен, Т. Заславська, Н. Латуша, Н. Ничкало, Б. Шеффер). Питання формування готовності майбутніх педагогів до професійної мобільності у закладах вищої освіти частково вивчають І. Богданова, А. Ващенко, Л. Домінеллі, Д. Гласс, Є. Іванченко, Ю. Калиновський, Р. Пріма, Л. Сушенцева, І. Хом'юк та ін. Проте аналіз наукових джерел засвідчує недостатню розробленість проблеми формування готовності майбутніх педагогів до професійної мобільності у процесі практичного навчання, що потребує подальших досліджень.

Мета статті – обґрунтувати роль і значення практики в процесі формування готовності майбутніх педагогів до професійної мобільності.

Виклад основного матеріалу. Починаючи з середини ХХ століття, у наукових розвідках професійна мобільність розглядалася як здатність і готовність швидко освоювати технічні засоби, технологічні процеси і нові спеціальності; як потреба підвищувати рівень освіти і кваліфікації. У своїх дослідженнях вчені не пов'язували мобільність зі зміною професії, що повною мірою відповідало ідеології «людина для професії», а не «професія для людини» (Калиновський, 2001).

У сучасних умовах професійну мобільність пов'язують з готовністю фахівця приймати самостійні і нестандартні рішення, спрямовані на підвищення рівня власного професіоналізму, здатність швидко адаптуватися до нового середовища, використовуючи ефективні методи і засоби для досягнення мети. Під професійною мобільністю розуміють готовність фахівця змінювати свою професію, а також місце і вид діяльності.

У контексті нашого дослідження представляє інтерес поняття «професійна мобільність педагога». Так, Ю. Калиновський під зазначеним терміном розуміє здатність фахівця організувати діяльність з іншими суб'єктами освітнього процесу (учні, їхні батьки, студенти, колеги, адміністрація, представники соціуму), відповідно до цілей і завдань сучасної концепції освіти, цінностей світової, вітчизняної, регіональної і національної культур, що передбачає високий рівень соціокультурної та соціально-педагогічної компетентності. Підготовка майбутніх педагогів повинна бути спрямована на формування в них готовності (за необхідності об'єктивного чи суб'єктивного характеру) до зміни свого статусу, вільного «географічного» переміщення в професійній сфері, освоєння нових фахових «територій» та видів діяльності. У вертикальному зрізі мобільність педагога означає його готовність до кар'єрного зростання від учителя до управлінця будь-якого рівня в сфері освіти. Горизонтальна мобільність педагога передбачає його готовність до роботи в державних і недержавних освітніх закладах різного типу, а також до зміни професійної сфери (Калиновський, 2001).

Актуальною є думка М. Гордієнко щодо розуміння феномена «професійна мобільність педагога». Вчений трактує її як інтегральну особистісно-професійну якість майбутнього фахівця, що забезпечує його особистісно-професійну самореалізацію і в той самий час розвиток сфери професійної педагогічної діяльності, стає чинником динамічного розвитку суспільства (Гордієнко, 2011). Доповнюючи розглянуті позиції авторів, ми будемо розуміти професійну мобільність педагога як здатність і готовність майбутнього фахівця вирішувати професійні завдання в педагогічній, науково-дослідній, методичній, проектній, управлінській та культурно-просвітницькій практиці та за необхідності змінювати основний вид професійної діяльності.

До особливостей професійної мобільності педагогів відносять: активність особистості, яка виражається в роботі над перетворенням себе й навколишньої дійсності; адаптивність особистості; креативність особистості; професійну компетентність (Хом'юк, 2012, с. 56).

Дослідження проблеми формування готовності професійно мобільного фахівця засвідчує про наявність різних шляхів реалізації цього процесу: під час вивчення дисциплін соціогуманітарної і професійної підготовки (О. Галус, Г. Коваль, І. Коренева, Н. Трофимова, І. Шоробура), через впровадження інноваційних педагогічних технологій (І. Мельничук, О. Пехота, О. Романишина, С. Сисосва, Л. Столяренко, Л. Сушенцева); практичного навчання (О. Кіліченко, І. Прохорова).

Як зазначають дослідники педагогіки вищої школи (Н. Дем'яненко, М. Козій, І. Мороз, І. Карпенко, Г. Шулдик), на сьогоднішній день важко переоцінити роль практики в процесі професійної підготовки педагогів, оскільки вона спрямована не тільки на становлення професіонала, здатного продуктивно реалізовувати інноваційні педагогічні технології, але й на розвиток, самопроєктування особистості. Практика може розглядатися як переломний етап професійного становлення, оскільки будь-яка зміна життєвого становища людини не тільки трансформує її діяльність, а й змінює ставлення до себе як до суб'єкта нової ситуації. У результаті самостійного виконання професійної діяльності під час практики відбувається не тільки формування необхідних знань, умінь і навичок, а й спостерігаються певні зміни в самій людині. Розширюється і збагачується її суб'єктний досвід щодо своїх можливостей, значущих цінностей, ієрархії переваг; тут фахівець усвідомлює, що йому потрібно і що він хоче.

У науковій літературі виокремлюють п'ять основних функцій педагогічної практики:

1) адаптаційна, що проявляється у «звиканні» до конкретного освітнього закладу; 2) навчальна – базується на застосуванні теоретичних знань у реальних педагогічних умовах; 3) виховна – спрямована на вироблення у студентів толерантності, відповідальності, почуття обов'язку, установки на самовиховання; 4) розвивальна – передбачає розвиток педагогічних здібностей студентів-практикантів; 5) діагностична – пов'язана з оцінкою і самооцінкою своїх професійних можливостей (Кацова, 2004).

У конкретних умовах ЗВО і освітнього закладу як бази практики вона може виконувати низку специфічних, суто педагогічних функцій: інтегративну, стимулюючу, управлінську.

Інтеграційна функція практики виявляється в тих ситуаціях, коли студент у процесі своєї діяльності використовує як наукові знання, так і свій життєвий досвід, коли йому доводиться застосовувати предметні знання і знання з галузей педагогіки, психології, фізіології та ін. Інтегративність – це і функція, і унікальна властивість практики. Виходячи з цього, керівникам практики необхідно створювати інтегровані програми практики, завдання, систему оцінювання тощо.

Стимулююча функція практики проявляється в її здатності за певних умов надавати позитивну динаміку процесу професійного становлення майбутнього фахівця. Відомо, що після практики у ча-

тини студентів змінюється мотивація до здобуття обраної професії. Практика в силу своєї специфіки як загального феномена пізнання сприяє самовдосконаленню, самозбагаченню і самопізнанню студента. Відтак, для виконання практикою зазначеної функції необхідними є спеціальні педагогічні умови стимулювання студента до педагогічної діяльності.

Управлінська функція практики виявляється в процесі її планування, контролю, оцінювання, розробки науково-методичного забезпечення. Складність виконання цієї функції педагогічною практикою полягає в тому, що в реальному житті допускається багато формалізму і відсутнє «живе» управління якістю. Управління сучасною практикою студентів здійснюється односторонньо, без участі самих студентів. Проектування практичної діяльності перебуває в руках керівників практики, а відтак студент є пасивним і не є суб'єктом практики.

Отже, функції практики (як загальні, так і специфічні), складають базисне наукове підґрунтя її функціонування. Організаційні аспекти практики слід переглянути через призму цих функцій, змінити систему завдань, зміст, науково-методичне забезпечення, систему наукового і практичного керівництва. Реалізація практикою основних і специфічних функцій сприятиме успішному навчанню студентів і пришвидшеному процесу становлення професійно мобільного фахівця.

Незважаючи на те, що на сьогоднішній день педагогічна практика – це необхідна складова освітнього процесу підготовки педагогічних кадрів, проте вона часто не виконує поставлені на неї функції. Також варто підкреслити серйозні розбіжності між теоретичним навчанням у ЗВО і необхідними знаннями та вміннями студентів для роботи в закладах освіти. Особливо ця проблема притаманна класичним (непедагогічним) університетам, де основна увага під час навчання приділяється предметній підготовці, а психолого-педагогічна і практична – займають другорядні позиції (про це засвідчує незначна кількість дисциплін зазначеного напрямку і видів практик, а також відповідної кількості кредитів, визначених освітньою програмою).

Так, освітньою програмою підготовки бакалавра за спеціальністю 014 Середня освіта (Математика) Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки передбачено вивчення таких навчальних дисциплін і практик: «Педагогіка» (6 кредитів), «Психологія» (6 кредитів), «Сучасні педагогічні технології» (3 кредити), «Методика виховної роботи» (3 кредити), «Вікова педагогічна та спеціальна психологія» (3 кредити), психолого-педагогічна практика (3 кредити), педагогічна практика (7 кредитів), виробнича практика зі спеціалізації (8 кредитів). У Дніпровському національному університеті імені Олеся Гончара підготовка вчителів математики на першому (бакалаврському) рівні передбачає вивчення таких дисциплін і практик: «Педагогіка» (6 кредитів), «Психологія» (6 кредитів), «Родинна педагогіка» або «Соціальна педагогіка» (4 кредити), «Основи педагогіки інклюзивного навчання» або «Корекційна психопедагогіка» (4 кредити), виробнича практика (виховна 1) (3 кредити), виробнича практика (виховна 2) (3 кредити), виробнича практика (педагогічна) (6 кредитів). У Миколаївському національному університеті імені В.О. Сухомлинського майбутні вчителі математики та фізики вивчають «Педагогіку» (5 кредитів), «Психологію» (7 кредитів), проходять педагогічну практику з дидактики (2 кредити) й педагогічну практику (9 кредитів). В Ужгородському національному університеті студенти вивчають «Педагогіку» (3 кредити), «Психологію» (3 кредити), проходять педагогічну практику (4 кредити). Тобто із загальної кількості кредитів підготовки бакалаврів, майбутніх учителів математики обсяг практики становить всього 5-8%.

Дослідник проблеми психолого-педагогічної підготовки майбутніх учителів В. Борисенков також наголошує на недостатній кількості практичного навчання і підкреслює, що «університетська психо-

лого-педагогічна підготовка відірвана від життя, актуальних проблем масової шкільної практики, теоретичні знання представляються в схоластично-наукоподібній формі, що не сприяє усвідомленню майбутніми вчителями їхньої цінності для педагогічної діяльності. Існує проблема асинхронності і відмежованості теоретичної і практичної підготовки вчителя» (Борисенков, 2015).

Недостатньо використовується потенціал практики для розвитку творчих здібностей студентів, прояву їх індивідуальності; має місце неузгодженість дій методистів, педагогів, керівників практики у ЗВО і освітніх установах; відсутні єдині вимоги до змісту і обсягу роботи, виконуваної студентами, критеріїв оцінки результатів діяльності практикантів. Кожен з цих недоліків пояснюється тими внутрішніми суперечностями, якими наповнена педагогічна практика. Зокрема, між: індивідуальним і унікальним характером педагогічної діяльності (в силу специфіки людського фактору) і уніфікованими єдиними програмами і технологіями її освоєння; особистою відповідальністю студента за результати практики і жорстко нормативним управлінням її планування і проходження; інтенсивним накопиченням науково-теоретичних знань і незатребуваністю цих знань на практиці; процесуальним характером розвитку особистості самого педагога і фрагментарною структурою практики, що не дозволяє бачити динаміку зростання.

Вважаємо, що для вирішення зазначених суперечностей у процесі організації та проведення практики необхідно враховувати певні положення:

1. Практичне навчання майбутніх педагогів у класичних університетах потрібно вибудувати як єдину неперервну систему, спрямовану на комплексне ознайомлення студентів з широким спектром професійної діяльності, яка базується на використанні здобутої у ЗВО освіти (учитель, вихователь, педагог додаткової освіти, фахівець по роботі з персоналом, соціальний педагог та ін.). Відповідно необхідно збільшити кількість видів практик у різних освітніх (і соціальних) закладах за рахунок варіативної частини освітньої програми. Вивчення зарубіжного досвіду підготовки соціально-педагогічних кадрів засвідчує особливу роль волонтерської практики студентів.

2. Практику необхідно пов'язати зі змістом дисциплін психолого-педагогічного блоку. Заняття з педагогіки, психології та методики викладання предмета повинні будуватися відповідно до конкретних умов реальної практичної діяльності практикантів. Результати роботи студентів в період практики повинні використовуватися на іспитах з цих дисциплін, в змісті курсових і дипломних робіт. В цьому випадку студент буде усвідомлювати значимість своєї роботи в період практики, а на заняттях та іспитах вміло використовувати матеріали, отримані в результаті своєї практичної діяльності.

3. Ключові завдання керівників практики повинні передбачати розвиток самостійності, відповідальності, активності студентів. Для вирішення цього завдання необхідна широка диференціація та індивідуалізація змісту і організації практики (самостійний вибір бази практики, варіативність завдань, які пропонуються студентам з урахуванням їх професійної спрямованості, загальноосвітньої і фахової підготовки, індивідуальних особливостей). Поряд із закріпленням студентських груп за базами практики використовується індивідуальне прикріплення окремих студентів до досвідчених вчителів, провідних фахівців установ, організацій.

Висновки і перспективи подальших розвідок. Практика – це процес, спрямований на інтенсифікацію професійного становлення майбутнього фахівця, його самовизначення, самопізнання, творчу самореалізацію і саморозвиток. Відтак, її мета полягає у залученні студентів до професійної діяльності і формування їхньої фахової компетентності (узагальнених соціально-педагогічних знань, умінь і особистісних якостей) як якісного показника освітньої підготовки і необхідної умови професій-

ної мобільності педагога. Перспективами подальших розвідок є дослідження проблеми суті, змісту й структури готовності майбутнього вчителя до професійної діяльності; обґрунтування та експериментальна перевірка моделі підготовки педагога до професійної мобільності в процесі практичного навчання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Борисенков, В. П. (2015). Качество образования и проблемы подготовки педагогических кадров. *Образование и наука*, 3 (122), С. 4–18.

Гордієнко, М. Г. (2011). Професійна мобільність у наукових дослідженнях. *Педагогіка і психологія*, 4, С. 106–114.

Калиновский, Ю. А. (2001). *Развитие социально-профессиональной мобильности андрагога в контексте социокультурной образовательной политики региона*: (автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 – Загальна педагогіка та історія педагогіки). Омск, 46 с.

Кацова, Л. Г. (2004). *Формування професійного інтересу у майбутніх учителів у процесі педагогічної практики*: (дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 – Теорія і методика професійної освіти). Херсон, 196 с.

Хом'юк, І. В. (2012). *Теоретико-методичні засади формування базового рівня професійної мобільності майбутніх інженерів*. Вінниця: ВНТУ, 379 с.

REFERENCES

Borisenkov, V. P. (2015). Kachestvo obrazovaniia i problemy podgotovki pedagogicheskikh kadrov [*The quality of education and the problems of teacher training*]. *Obrazovanie i nauka – Education and science*, 3(122), 4–18. [in Russian].

Hordiienko, M. H. (2011). Profesiina mobilnist u naukovykh doslidzhenniakh [*Professional mobility in the scientific researches*]. *Pedahohika i psykholohiia – Pedagogy and psychology*, 4, 106–114. [in Ukrainian].

Kalinovskii, Yu. A. (2001). *Razvitie sotcialno-professionalnoi mobilnosti andragoga v kontekste sotciokulturnoi obrazovatelnoi politiki regiona* [*The development of social and professional mobility of andragogue in the context of the socio-cultural educational policy of the region*] (Extended abstract of Candidate's thesis). Omsk. [in Russian].

Katsova, L. H. (2004). *Formuvannia profesiinoho interesu u maibutnikh uchyteliv u protsesi pedahohichnoi praktyky* [*Formation of professional interest of future teachers in the process of pedagogical practice*] (Candidate's thesis). Kherson. [in Ukrainian].

Khomiuk, I. V. (2012). *Teoretyko-metodychni zasady formuvannia bazovoho rivnia profesiinoi mobilnosti maibutnikh inzheneriv* [*Theoretical and methodological bases of formation of basic level of professional mobility of future engineers*]. Vinnytsia: VNTU. [in Ukrainian].

UDC 37.018-044.75:[378:364-43

Iryna SYDORUK – PhD in Pedagogy, Associate Professor, Doctoral Student at the Department of Social Work and Higher School, Lesya Ukrainka Eastern European National University, 30 Vynnychenka str., Lutsk, Ukraine, postal code 43025 (sydoruk_ira@ukr.net)

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-3029-3142>

ResearcherID: Z-3656-2019 (<https://publons.com/researcher/3132310/iryna-sydoruk>)

Anna LIAKISHEVA – Doctor of Pedagogical sciences, Professor, Dean of the Faculty of Teacher Education and Social Work, Lesya Ukrainka Eastern European National University, 30 Vynnychenka str., Lutsk, Ukraine, postal code 43025 (anamatsyuk@ukr.net)

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-1509-2422>

Nadia KORPACH – PhD in Pedagogy, Associate Professor, Associate Professor at the Department of Social Work and Higher School, Lesya Ukrainka Eastern European National University, 30 Vynnychenka str., Lutsk, Ukraine, postal code 43025 (korpach_n@ukr.net)

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-3607-2183>

KEY COMPETENCIES FOR LIFELONG LEARNING OF THE SOCIAL WORKERS: THE EUROPEAN APPROACH

Summary. Currently, on the way of Ukraine's integration into the European educational space, the process of learning should be adapted to globalization, rapid technological progress, and relevant changes in the requirements to the specialists. It turns out that young people, future professionals, have lack of a fixed set of skills or knowledge in order to adapt to the various changes, to be successful and competitive in the labor market and in daily routine. It is essential to ensure acquiring a wide range of competencies. Meanwhile, there is a need for continuous learning when people obtain new and more relevant competencies throughout their lives. Creating conditions for lifelong learning is one of the paradigms of the integration into European educational space. An effective tool for continuous learning is the acquisition of a person's competencies. The educational system should enable every citizen of modern society and future professionals to study lifelong through the formation of key competencies that act as a basis for behavior and professional activity, an effective tool for the social development. The European Parliament and the Council of Europe have identified key competencies for lifelong learning and have recommended using them in the educational process. **The purpose of the article** is to reveal the current state of competence development for lifelong learning of students, who obtain Bachelor's Diploma in «Social Work» specialty. **The research methodology** is based on an original diagnostic card for self-assessment of bachelor's degree students in specialty 231 «Social Work». **The scientific novelty** of the article consists in an attempt to defines the indicators and proposes a method of self-diagnostics of the formation of the basic competences for lifelong learning training in social workers. **Conclusions.** The conducted survey shows that only a small percentage of students, who graduated from the higher education institution, have competencies to learn lifelong. Therefore, there is a need for the formation of key competencies, for the increase of their level by finding new approaches in education and training. The afore-mentioned issues allow to work efficiently, to be competitive, to succeed in many spheres of life, to participate in different social spheres, to contribute to the improvement of the quality of society and its development.

Key words: competence, life-long education, higher education institution, future social workers training.

Problem statement. Currently, the principle of flexible education – «lifelong learning» – is implemented actively. The stated principle is declared in such documents as The Concept of a New Ukrainian School, 2016, the Law of Ukraine «On Education», 2017, the Law of Ukraine «On Higher Education», 2014, «Strategy for the Development of Education for 2012-2021, 2013». In particular, the «Concept of a New Ukrainian School» (2016), developed and adopted in Ukraine, includes a list of competencies, taking into account the Recommendations of the European Parliament and the Council of Europe «On Key Competencies for Lifelong Learning» (Key Competencies for Lifelong Learning, 2006). However, there is no mechanism for continuity in its formation at all educational levels. The White Paper on the Future of Europe states that, most of all, the children who attend primary school today will eventually deal with new specialties that do not exist yet and, therefore, such a situation will «require massive investment in skills and significant rethinking of the educational system and lifelong learning» (White Paper on the Future of Europe, 2017). It is worth noting that education in the university or institute lasts approximately four-five years for obtaining the bachelor's degree and six-seven years for a master's degree. So, changes in the requirements during the process of professional training of the specialists and to their competencies should be taken into account. We believe that the requirements for the future specialists training in the higher education institution are integrative, dynamically changing and focus on crossing the state requirements and international standards to professional training of a specialist, requirements of a higher education institution for the training of a specialist, requirements for professional activities due to the subject area; social challenges, individual requirements and aspirations of students for vocational training and future professional activities. The competencies, relevant to the chosen specialty at the time of the beginning of the education, are transformed and supplemented. Upon the completion of the student's training at a higher education institution, certain competencies lose their relevance and are not popular in the labor market and in society. Therefore, the system of education should enable every citizen of modern society, future professionals to learn lifelong by the formation of key competencies that act as a basis for behavior and professional activity, an effective tool for the development of our society.

The analysis of sources and recent researches. Considering the competency-based approach in education, a number of Ukrainian researchers point to the orientation of the educational process to the formation and development of the key (basic, main) and substantive competencies of the individual. According to M. Golovan, V. Kalinin, R. Skirko, competence (Golovan', 2011, p. 224-233, Kalinin, 2005, Skirko, 2010, p. 8) is the requirement for the educational training of someone, who is studying; competencies are the goal of professional training.

Recommendations 2006/962 / EU of the European Parliament and Council of Europe «On core competencies for lifelong learning» from December 18, 2006 («Key competencies for lifelong learning») set out eight key competencies: Communication in the mother tongue; Communication in foreign languages; Mathematical competence and basic competencies in science and technology; Digital competence; Learning to learn; Social and civic competencies; Sense of initiative and entrepreneurship; and Cultural awareness and expression (Key Competencies for Lifelong Learning, 2006).

Nevertheless, as early as 17 November 2017, the Heads of States and Governments discussed the issues of education and training of specialists at the Gothenburg Social Summit and, as a result, on January 17, 2018, an updated version of the key competencies for training was approved for the Communication of the Commission «Strengthening European Identity through Education and Culture» throughout life – Recommendation 2018/0008 (NLE) of the European Parliament and the Council of Europe which replaces the

previous («On core competencies for lifelong learning» of December 18, 2006). In the document, Key Competencies are defined as those that are needed by all individuals for development, employment opportunities, social integration and active citizenship. From childhood, they develop during adult life through formal, informal and informal learning.

The updated document identifies eight key core competencies required for the employment of an individual, active citizenship and social integration: 1) literacy; 2) language competence; 3) mathematical competence and competence in the field of science, engineering and engineering; 4) computer (digital) competence; 5) personal, social and educational competence; 6) civil competence; 7) entrepreneurial competence; 8) cultural awareness and expression. The document indicates the need to address the development of key competencies for lifelong learning at all levels of education (Proposal for a Council Recommendation on Key Competencies for Lifelong Learning, 2018).

The **purpose of the article** is to determine the current state of competence forming for lifelong learning of students of the specialty «Social Work».

Research methods and statement of the basic material. The formation of competencies for lifelong learning was studied on the basis of a diagnostic self-assessment card for students of the specialty 231 «Social Work». The original diagnostic card was developed on the basis of the Recommendations of the European Parliament and of the Council of Europe «On core competencies for lifelong learning» and updated revision of key competencies for lifelong learning – Recommendations 2018/0008 (NLE) of the European Parliament and the Council of Europe. The participants of the survey assessed competencies on a 12-point scale. Respondents were asked to give an assessment from 0 to 12 for each quality, skill or knowledge (where 10-12 – presence of quality, skills, knowledge (high level of competence); 9-7 – possession of the necessary qualities, knowledge, skills, but not sufficiently enough (sufficient level of competence formation); 6-4 – poor quality, knowledge, skills (low level of competence formation); 0-3 – lack of quality, skills, knowledge, it is not necessary to develop them (inadmissible level of competence formation)). At the pilot stage, 75 students participated in the survey, which allowed us to identify the effectiveness of defined competencies in the traditional system of future social workers training.

We studied the following parameters: basic skills in science (ability and readiness to use knowledge basis and methodologies to explain the phenomena of the natural world in order to identify problems and draw conclusions based on evidence); learning for the purpose of obtaining knowledge (the ability to achieve results in persistent learning, organize their studies, including through the effective use of time and information, individually and in groups); social skills (personal, interpersonal and intercultural skills, used for effective and constructive participation of a person in social and working life and in the resolution of conflicts); social skills (skills that help to fully participate in social life, based on knowledge of social and political concepts and structures, which obliges to take an active part in the democratic process); activity and functionality (person's ability to implement ideas, creativity, innovative approach and riskiness, ability to plan and organize projects in order to achieve goals).

The first parameter we studied was «basic skills in science». It was revealed through self-esteem by students of the following positions: knowledge of the basic principles of the world of nature, knowledge of fundamental scientific concepts, and understanding of the influence of science on the natural world. The results of the study showed that students of the bachelor's degree in the specialty «Social Work» possess the necessary qualities, knowledge, skills to a sufficient degree (the average indicator of the formation of this

parameter among students is 7.5 points out of 12). We believe that basic skills in the field of science are necessary because they are an important instrument for explaining the natural world, identifying problems and formulating conclusions based on evidence for the development of a general ability to change knowledge when evidence is presented that contradicts previous convictions.

The next option is «learning for knowledge». The results of the study indicate that students have the necessary qualities, knowledge and skills (the average indicator of the formation of this parameter among bachelors – 9.2 points out of 12). In particular, the students assessed knowledge, skills and qualifications required for work or career as follows: 6.7% of students indicated a low level of knowledge; 46.7% – have sufficient level; 46.7% – know what competencies, skills and qualifications are required for a social worker. The average indicator of the skills formation is to gain access to new knowledge and skills, to acquire, process and master them among the bachelors of the specialty «Social Work» – 9.7 points out of 12. Students evaluated the next position for self-assessment – «ability to effectively organize education, evaluate their own work» as follows: 53.3% of the respondents have the necessary skills; 46.7% of bachelors are able to organize their studies, evaluate their own work effectively. The average indicator of the formation of skill «the ability to continue education» in bachelors is 8.9 points.

Regarding the ability to focus on long periods of time and to critically understand the purpose of education, the students gave the following assessment: 13.3% of the bachelors indicated a low level of particular skills; 33.3% – sufficient level, 53.3% of bachelors indicated that they have the ability to focus on long periods of time and to critically understand purpose of education at a high level.

The next parameter for self-assessment is «the interest in finding the opportunities to learn and apply knowledge in different life situations». Thus, 6.7% of bachelors indicated a low level of knowledge; 46.7% of bachelors have the required quality, but not enough; 46.7% of bachelors indicated that they are interested in finding ways to learn and apply knowledge in different life situations.

The data obtained in terms of the research indicate that the students, the future social workers, are not well aware of the strategies of training that are preferred, the strengths and weaknesses of their skills and qualifications. In the process of mastering the future specialty students need to engage in self-education and self-improvement. The presence of this competence among students will greatly contribute to self-confidence, motivation for the future profession. Also, future specialists in the process of professional training need to learn to work independently and in a team, share knowledge, use them in practice, know where and how to obtain the necessary scientifically grounded information, develop skills for organizing their own training, assess their work, learn new relevant competencies.

The next parameter was «social skills». The result of the survey showed that students possess the necessary qualities, knowledge, skills (the average indicator of the formation of this parameter among bachelors – 8.8 points out of 12). In particular, the students assessed how to ensure optimal physical and mental health as follows: 13.3% of bachelors indicated a low level of knowledge in this field; 53.3% of bachelors have the indicated knowledge, but not enough; 33.3% of bachelors indicated that they knew how to provide optimal physical and mental health.

The following issue for self-assessment – «understanding of social codes of behaviour and customs common in different societies and environments» was estimated by students as follows: 6.7% of bachelors indicated lack of quality, they do not consider it necessary to develop it; 6.7% of bachelors indicated a low level of quality; 53.3% of bachelors have the required quality, but not enough; 33.3% of bachelors understand social codes of behavior and customs at a high level.

Students evaluated the following position for self-assessment: «knowledge of the basic concepts of people, groups of people, labor organizations, gender equality and non-discrimination, society and culture»: 13.3% of bachelors indicated a low level of knowledge; 60% of bachelors have the necessary knowledge; 26.7% of bachelors know the basic concepts of people, groups of people, labor organizations, gender equality and non-discrimination, society and culture.

With regard to students' understanding of the multicultural and socio-economic characteristics of European societies, 6.7% of bachelors indicated lack of quality, not consider it necessary to develop it; 60% of bachelors have the required quality, but not enough, 33.3% of bachelors indicated that they understand the multicultural and socio-economic characteristics of European societies.

The following position for self-assessment – «understanding the interaction of national and cultural specifics and pan-European» students estimated as follows: 20% of bachelors indicated a low level of quality; 53.3% of respondents have the required quality, but not enough; 26.7% of respondents understand the interaction of national-cultural specifics and pan-European at the high level.

Students evaluated the ability to communicate constructively in different environments as follows: 13.3% of bachelors indicated a low level of this ability; 40% of the interviewed students possessed the indicated skills, but not enough; 46.7% of respondents are able to communicate constructively in different environments.

The following option for self-assessment – «the ability to be tolerant, the ability to express oneself and perceive others' thoughts, overcome the difficulties of gaining confidence and empathize» was estimated by students: 53.3% of bachelors have the indicated skills but not enough; 46.7% of the polled students have this skill at a high level.

The following position for self-esteem – «the ability to cope with stress and disappointment and express them constructively, as well as distinguish between personal and professional spheres» was estimated by students: 53.3% of bachelors have the indicated skills but not enough; 46.7% of respondents have these skills at a high level.

Students evaluated the readiness for cooperation, self-confidence and honesty as follows: 46.7% of bachelors have the indicated quality, but not enough; 53.3% of respondents have this quality at a high level.

We believe that the core of the profession, a factor in the professional self-improvement of a social worker, is the social orientation of his activity, which is ensured by the social competencies formed in the person. The study revealed the need to increase the level of social competence of future professionals, which will simultaneously promote and enhance their professionalism.

The next parameter we studied was «the ability of the public character» (the average indicator of the formation of this parameter from bachelors – 8.5 points out of 12). The average indicator of the bachelor's knowledge of the concepts of democracy, justice, equality, citizenship and civil rights as follows is 9.4 points.

The following position for self-assessment – «awareness in current events, tendencies in state, European and world history» was estimated by students in 9.1 points.

Students assessed the European integration and structure of the European Union, its main goals and values in 7.7 points.

The following position for self-assessment is «ability to interact with others in the public sphere and demonstrate solidarity and interest in addressing local and broader issues». Students rated this as follows: 20% of bachelors indicated that they lacked the skills, students do not consider it necessary to develop them;

13.3% of bachelors have weak skills, 40% of bachelors have the indicated skills, but not enough; 26.7% of bachelors have this skill at a high level.

As for students' understanding of responsibility and respect for common values important for the unity of society, the average indicator of the formation of this quality among bachelors is 8.9 points.

With regard to qualities such as civic engagement, support for social diversity, unity and sustainable development, readiness to respect the values and privacy of others, the students gave the following answers: 6.7% of bachelors indicated lack of these qualities, do not consider it necessary to develop them; 6.7% of bachelors have poorly defined qualities; 20% of bachelors have the indicated qualities; 66.7% of bachelors indicated that the data quality was developed by the students to a large extent.

Another parameter that we studied was «initiative and practicality». It was revealed through self-esteem by the students of the following positions: initiative, bias, independence, innovation in both personal and social life, and at work; ability to plan, organize, manage and delegate, analyze, communicate, survey, evaluate and record; effective presentation and negotiation and ability to work both individually and in team; ability to assess and determine their strengths and weaknesses, assess and take risks; identify opportunities for personal life, professional and / or business activity, as well as the ability to assess the «general picture» of the environment in which people live and work, for example, a broad understanding of the general principles of the economy, the identification of opportunities and difficulties of the employer or organization. The average index of the parameter «Initiative and Practicality» among bachelors is 8.6 points.

Conclusions. Thus, summing up the above-mentioned data and information, we note that the developed competencies for lifelong learning of future social workers are the basis for the successful professional activities and serve for their self-development, self-education, and relevant competencies formation at a specific time in the future. The results of the research show that only a small percentage of specialists at the end of the term of study at the higher education institution have the competencies for lifelong learning at a high level. Therefore, there is a need for forming key competencies, increasing their level by finding new approaches in the education and training of future professionals. The afore-mentioned will allow the person to work efficiently, to be competitive, to succeed in many spheres of life, to participate in various social spheres, to contribute to the improvement of the quality of society and its development.

The prospects for the study are to integrate the ideas of the research into the training of future social workers in the higher education institution, further development of scientific and methodological support on the problem of the development of competencies for lifelong learning for future specialists in general, the creation of conditions for applicants for higher education for lifelong learning and creation of conditions for students to acquire a wide range of competencies to ensure their competitiveness in the labor market, compliance with the requirements that refer to graduates of the higher education institution, the requirements put forward by the employers to specialists and society.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Верховна Рада (2014). *Закон України «Про вищу освіту»*. Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18>.

Верховна Рада (2017). *Закон України «Про освіту»*. Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>.

Головань, М. С. (2011). Компетенція та компетентність: порівняльний аналіз понять. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*, 8, С. 224-233.

Європейський Парламент та Рада (ЄС) (2006). *Про основні компетенції для навчання протягом усього життя*. Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_975.

Калінін, В. О. (2005). *Формування професійної компетентності майбутнього вчителя іноземної мови засобами діалогу культур* (автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 – Теорія та методика професійної освіти). Житомир, 20 с.

Міністерство освіти та науки України (2016). Концепція нової української школи, 27.10.2016. Режим доступу: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf>.

Скірко, Р. Л. (2010). *Формування соціальної компетентності майбутніх практичних психологів у процесі професійної підготовки* (автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04). Запоріжжя, С. 8.

Указ Президента України (2013 р.). «*Національна стратегія розвитку освіти на 2012–2021 роки*», 25.06.2013 р. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/344/2013>.

European Commission (2017). *White Paper on the Future of Europe*. Retrieved January 01, 2019, from https://ec.europa.eu/commission/white-paper-future-europe-reflections-and-scenarios-eu27_en.

European Commission (2018). *Proposal for a Council Recommendation on Key Competences for Lifelong Learning*, 17.1.2018, Retrieved January 01, 2019, from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52018DC0024>.

REFERENCES

European Commission (2017). *White Paper on the Future of Europe*. Retrieved from https://ec.europa.eu/commission/white-paper-future-europe-reflections-and-scenarios-eu27_en [in English].

European Commission (2018). *Proposal for a Council Recommendation on Key Competences for Lifelong Learning*, 17.1.2018. Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52018DC0024> [in English].

Holovan, M. S. (2011). *Kompetentsiia ta kompetentnist: porivnialnyi analiz poniat [Competence and competence: a comparative analysis of the concept]. Pedagogichni nauky: teoriia, istoriia, innovatsiini tekhnologii*, 8, С. 224–233. [in Ukrainian].

Kalinin, V. O. (2005). *Formuvannia profesiinoi kompetentnosti maibutnoho vchytelia inozemnoi movy zasobamy dialohu kultur [Formation of professional competence of the future foreign language teacher by means of dialogue of cultures]. (Candidate's thesis)*. Zhytomyr. [in Ukrainian].

Ministerstvo osvity ta nauky Ukrainy (2016). *Kontseptsiiia novoi ukrainskoi shkoly [The Concept of a New Ukrainian School]*. Retrieved from <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf> [in Ukrainian].

Skirko, R. L. (2010). *Formuvannia sotsialnoi kompetentnosti maibutnikh praktychnykh psykholohiv u protsesi profesinnoi pidhotovky [Formation of social competence of future practical psychologists in the process of vocational training]. (Candidate's thesis)*. Zaporizhzhia. [in Ukrainian].

Ukaz Prezidenta Ukrainy (2013 р.). *Natsionalna stratehiia rozvytku osvity na 2012–2021 roky [«National Strategy for the Development of Education for 2012–2021»]*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/344/2013> [in Ukrainian].

Verkhovna Rada (2014). *Zakon Ukrainy «Pro vyshchu osvitu» [Law of Ukraine «On Higher Education»]*. Retrieved from <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18> [in Ukrainian].

Verkhovna Rada (2017). *Zakon Ukrainy «Pro osvitu» [On Education]*. Retrieved from <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19> [in Ukrainian].

Yevropeyskyi Parlament ta Rada (IeS) (2006). *Pro osnovni kompetentsii dlia navchannia protiahom usoho zhyttia [Key Competencies for Lifelong Learning]*. Retrieved from http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_975 [in Ukrainian].

UDC 378.018:001.891(477)

Katerina SIRINYOK-DOLGARYOVA – PhD (Social Communications), Associate Professor of Journalism Department, Zaporizhzhia National University, 66 Zhykovsky Street, Zaporizhzhia, Ukraine, postal code 69600 (ksirinyok@gmail.com)

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-1703-1295>

ResearcherID: S-7969-2016 (<http://www.researcherid.com/rid/S-7969-2016>)

Катерина СІРІНЬОК-ДОЛГАРЬОВА – кандидат наук із соціальних комунікацій, доцент кафедри журналістики, Запорізький національний університет, вул. Жуковського, 66, Запоріжжя, Україна, індекс 69600 (ksirinyok@gmail.com)

OVERVIEW OF RESEARCH MANAGEMENT REFORM IN UKRAINIAN HIGHER EDUCATION

Summary. *The purpose of research* is to analyse the recent reforms of research management in higher education in Ukraine. **The research methodology** is based on PESTLE analysis of the factors that influence research management practices in top Ukrainian universities. **The scientific novelty of the article** is laid in attempt to comprehend the political, economic, social, technological, legal, and environmental factors that impact on Ukrainian higher education, including: corrupt practices, academic research misconduct, poor environmental protection, legislative reforms and the unstable economic situation, which lead to difficulties of implementing quality changes in the sphere. **Conclusions.** The author noted that among opportunities and strengths are those related to potential abilities of Ukrainian higher educational establishments to learn from European and world experience, professional and academic mobility, and exposure to international finding, growing third sector. However, some of the threats and weaknesses are poor research capacity of Ukrainian universities, lack of qualified research and managerial staff, resistance to reforms and sustainable change, low political will and demographical crisis along with brain drain. There is a need to develop a nation-wide culture of research integrity and compliance in addition to specific university research structures: university units for research development, grants and projects management, and the management of research ethics. Higher education in Ukraine is transitioning to independent competitive research universities, international cooperation, and institutional collaboration to develop capacity. The author points that the ultimate goal of Ukraine's higher education is to make students, faculty and scholars able to conduct their research freely, responsibly, and on competitive basis with all possible support by getting proper funding, learning, reviewing, and developing opportunities from local, national and international initiatives.

Key words: Ukraine, Ukrainian Higher Education, Research Management, Social Change, Reforms, PESTLE Analysis.

Problem statement. According to Ukrainian national statistics (State Statistics, 2018) there are 289 higher educational establishments in Ukraine (universities, academies and institutes) with total enrolment around 1.33 million students. An average Ukraine's university was founded as an industrial, agricultural or pedagogical college or institute in late XIX or early XX century. After collapse of the Soviet system of education and joining the Bologna process in 2005, Ukrainian higher education (HE) is under ongoing non-stop reforming. This includes the area of research management that is arguably one of the most underdeveloped in Ukraine's universities.

Having been freed from the Soviet Union in 1991, Ukraine has begun to modernise. However, HE remains a most difficult field to change, perhaps due to the heavy ties with the past. In their report, Becker & Lowrey (2000) noted that, in contrast to other emerging democracies, Moldova, Russia, and Ukraine were incorporated into the Soviet state, and much was done to crush their national identities. They emerged after

the dissolution of the Soviet Union with weaker senses of distinctiveness, even less economic independence, and fewer ties to the West.

Nevertheless, tectonic changes have been happening in Ukrainian HE over the past few years. The crisis in education itself might have been a cause of the crisis in the country.

The analysis of sources and recent research. British Council (2015) in Ukraine reported two major factors influencing the current state of HE: firstly, the involvement of the sector itself during the genesis of the new HE law, and, secondly the political context – Ukraine’s Euromaidan and the emergence of new government and parliamentary members with pro-democracy, pro-European views.

It is important to note that these processes occurred while transitioning from a state regulated to a market economy. Neo-liberalism can undermine the proclaimed protections under the Constitution of Ukraine (2004) of honourable and dignified values of human lives, social harmony, and the universal right to free education for all citizens of the land of Ukraine (Articles 3 and 53).

Essential goal for any modern research university is to create such environment that students, faculty and researchers could conduct their research freely, responsibly, and on competitive basis with support from a university by getting proper funding, learning, reviewing, and developing opportunities from both local / national and international initiatives. Hypothetically, this vision forces to set the following goals and objectives for Ukraine’s higher educational establishments in order to meet international HE standards:

(1) Develop a clear comprehensive structure of research divisions, setting them with concrete, transparent, achievable goals and responsibilities.

(2) Develop a clear set of regulations (policies) regarding all types of research conducted in HE establishments, with clear and logical steps of research procedures (for instance, term «human subject research» is still relatively unknown at majority of institutions as an important subject of review in research processes).

(3) Guard against corruptive practices; maintain ethically responsible research institutions, which value their human potential and supports research.

Because of the reform, Ukrainian universities should make urgent transformation and introduce following changes for improving their research management: to create academic integrity and compliance system, and to branch out research development units within existing divisions of science and research.

The purpose of the publication is to overview the perspectives of change in the sphere of research management in the higher educational establishments of Ukraine. To achieve this goal, the **following tasks** should be performed: to consider the factors of existing situation in the sphere of Ukraine’s HE; to analyse the current state of research management of the top Ukrainian universities; to access, discuss and summarise the international best practices in research management Ukrainian higher education should perceive and adopt.

Results and Discussion. Although Ukrainian HE is being reformed, there are numerous problems and obstacles still to be overcome. There is a gap between the changes the legislators intend and the real changes needed. The framework that could be used for discussing the factors, which influence these reforms, is the PESTLE Analysis. It provides the strategic planning and environmental analysis (Sanderson & Luffman, 1998). We used it also for analysing state of Ukrainian HE in our previous works (Sirinyok-Dolgaryova & Liubchenko, 2019).

PESTLE is a method used for analysing the current state of, and possible futures, for complex systems from six different perspectives. It was originally developed in the late 1960s for use in a business context, but can be utilised for multiple scenarios, including strategic and organisational planning (Orfano, 2011). As Zalengera et al. (2014) mention, unlike the SWOT analysis (Basu, 2004), which identifies issues in gener-

alised categories of strengths, weaknesses, opportunities and threats, a PESTLE analysis classifies issues as political (P), economic (E), social (S), Technological (T), legal (L) and environmental (E). In context to this paper, the PESTLE criteria are focussed on issues, which education policy makers should address in order to ensure sustainable ongoing of reforms.

We chose this methodology because of the interdisciplinary angle and the concise, understandable format of the output. Though the acronym PESTLE can infer to the order the analysis is conducted, it is the most important to identify the variables are important for an opportunity and threat analysis. Following is a PESTLE analysis of the factors that influence the changes in Ukrainian higher education.

Political Factors. (1) Anti-corruption movement and lustration among education administrators and faculty accused in corruption are still in action; however, there is little political will to eliminate corruptive practices: scandals around elections to National Quality Assurance Agency for Higher Education (Kvit, 2015; 2016), intruding into admission processes etc. (Yarmola, 2016). (2) Political pressure to continue scientific misconduct and lobbying own interests: case of plagiarism and pseudoscience around doctoral dissertation by Kateryna Kyrylenko, Ukraine's Vice-Prime Minister Vyacheslav Kyrylenko's wife (Sharapov, 2016).

It is a matter of changing consciousness and replacing previous pathological experience of research misconduct. Among others, plagiarism is the most prevalent challenge to overcome. International comparative studies (Stephens, Romakin & Yukhymenko, 2010; Osipian, 2009) show that both student papers and doctoral dissertations suffer from this in Ukraine.

Economic Factors. (1) GDP fell by 12 percent, and the currency (hryvnia) dropped approximately 70 percent against the U.S. dollar over the past two years. (2) Nearly all Ukrainian citizens have experienced reduced wages and lower consumption because of the current economic crisis (Negreyeva, 2016).

Social Factors. (1) Continuous war with terrorist supported by Russia at Eastern Ukraine (since 2014). Besides crisis and humanitarian disaster, the war revealed a wave of patriotism and voluntary movement to support citizens within the country. It also brought understanding of need for change, especially in HE to strengthen youth. (2) High fear and disappointment in reforms and social strategy of the Government, especially regarding people displaced from conflict zone of Donbass. (3) Long history of corruptive practices in any social institution, including higher education: bribes for admission, grades, promotion, dissertation defending etc. (Mendel, 2016).

Technological Factors. (1) Wide-spread of internet and electronic technologies has positive influence on HE. (2) E-based academic database to combat plagiarism has been launched in Ukraine (Ukrayinska Pravda, 2016).

Legal Factors. Implementation of Law «On Higher Education» (2014) and Law «On Education» (2017), which were developed and lobbied by students and educators themselves, supposed to bring decentralization to universities. Such reforms as new PhD preparation system (Wynnyckyj, 2009; Meniailo, 2018) or university autonomy were called 'revolutionary' and 'unique' (Wynnyckyj, 2015, p. 66). However, years of directed leadership from the Ministry of Education and Science created for university administrators a habit to expect that the Ministry must prove every decision. Learning how to make own decisions and take responsibilities to be obtained and developed by the research universities.

Environmental Factors. Ukraine's large cities mostly are highly polluted by metallurgical and chemical industries (IAMAT, 2016). This issue has very negative influence on citizens' health and well-being. As a result, many people try to move to other less polluted regions regardless education opportunities or jobs available. Thus, Ukrainian universities struggle to enrol the best possible number of student.

Taking into consideration all discussed factors, we analysed how Ukrainian universities organize their systems of research management. The following table shows availability of units within research management structure (according to their official web sites) in top Ukrainian universities, which appeared in 2018 world rankings lists (QS World University Rankings, 2018; Times Higher Education, 2018).

Table 1.

Availability of research management units in top Ukrainian universities								
<i>Research Management Unit</i>	<i>TSNUK</i>	<i>KPI</i>	<i>KhNU</i>	<i>KhPI</i>	<i>SSU</i>	<i>DNU</i>	<i>LNU</i>	<i>LPNU</i>
Research Development (trainings, incentives, grants)	-	+	-	-	+	+	+	-
Institutional Review Board / Human Subjects Protection	-	-	-	-	-	-	-	-
Research Integrity and Compliance	-	-	-	-	-	-	-	-
Sponsored Projects / Projects and Grants Management	+	-	+	+	+	+	+	-
Technology Transfer	+	+	+	+	+	+	+	-
Animal Care and Use	-	-	-	-	-	-	-	-
Conflict of interest	-	-	-	-	-	-	-	-
Safety (Environmental, Health Protection, Radiation)	+	-	+	-	+	-	-	-
Intellectual Property	+	+	+	+	+	+	+	+
Institutional Analytics	+	+	+	+	+	+	+	+
Financial Services	+	+	+	+	+	+	+	+

The universities that appear at the table 1 abbreviated as:

- (1) TSNUK – Taras Shevchenko National University of Kyiv;
- (2) KPI – National Technical University of Ukraine “Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute»;
- (3) KhNU – V.N. Karazin Kharkiv National University;
- (4) KhPI – National Technical University “Kharkiv Polytechnic Institute»;
- (5) SSU – Sumy State University;
- (6) DNU – Vasyl Stus Donetsk National University;
- (7) LNU – Ivan Franko National University of Lviv;
- (8) LPNU – Lviv Polytechnic National University.

Table 1 shows that some of the units are non-existent at all, like those dealing with human subjects protection, animal care and use, research integrity and compliance etc. Some of them are somewhat presented (like research development or grant management units), but still are not well established and widespread.

We assume that several strategies may be applied to change Ukraine’s HE. Firstly, the available resources and funding should be used: broadening cooperation with European countries and developing university consortiums for participating in different projects (for instance, Erasmus+ KA2 Capacity building in HE) aiming on modernizing universities’ research capacity, training faculty for new methodological approaches, managerial and leadership skills. Secondly, promoting interdisciplinary cooperation, grant writing and project management, building institutional integral ethical culture, and diversifying human resources managerial approaches (putting in place system of incentives and control) are those hot spots needed to work on. Changes in both university research integrity / compliance and research development should be done in close cooperation with postgraduate studies divisions, scientific libraries and division of science and research. As updated postgraduate study programmes and approaches introduced in Ukraine (Meniailo, 2018), the practical *outcomes* of discussed activities are expected to occur in Ukrainian HE.

Conclusions. Changing the culture from unethical academic and research practices to responsible ones is a challenging and tough process, which may be accompanied with somewhat evident, but mostly hidden resistance from both students and faculty. Social, economic and other factors mentioned in our PESTLE analysis have negative influence: political pressure and lack of will for change; social resistance and frustration of new reforms; economic crisis and lack of resources available; pushback from corruptive administrators and legislators: lack of quality research managers and administrators. Intense time investment as well as nation-wide trainings on ethical research standards and regulations will be needed to train staff with quality preparation for successful implementation of changes.

Thus, research development units should be organized in every university in order to manage and promote faculty and students research development, which is non-systematic in Ukraine's institutions. They should organize trainings in grants proposal writing, assist in revision of research proposals, search for research funding opportunities and help during application process, provide information about ways of successful dissemination of research results (publishing opportunities, information about conferences, membership in professional associations, awards announcements, collaboration opportunities etc.).

REFERENCES

Basu, R. (2004) *Tools for analysis – PESTLE analysis in implementing quality: a practical guide to tools and techniques*. First ed. London: Thomson Learning.

Becker, L. B. & W. Lowrey. (2000, July). *Independent Journalism Training Initiatives: Their Impact on Journalists and Journalism Education*. Paper presented to the Professional Education Section of the International Association for Media and Communication Research, Singapore. Retrieved October 08, 2016, from http://www.grady.uga.edu/coxcenter/activities/Act_2000_to_2001/Materials0001/iamcr2001.pdf.

British Council. (2015, December). *Higher Education in Ukraine: British Council Briefing Paper*. Retrieved October 12, 2016, from https://www.britishcouncil.org/sites/default/files/ukraine_he_briefing_paper.pdf.

IAMAT. (2016, June 16). *Country Health Advice: Ukraine. General Health Risks: Air Pollution*. Retrieved May 15, 2018, from <https://www.iamat.org/country/ukraine/risk/air-pollution>.

Kvit, S. (2015). *Battlefront of Civilizations: Education in Ukraine*. Kyiv: Kyiv-Mohyla Academy Publishing House.

Kvit, S. (2016, June 1). Serhiy Kvit: The Paradoxes of Post-Soviet Education. *Kyiv Post*. Retrieved <https://www.kyivpost.com/article/opinion/op-ed/serhiy-kvit-the-paradoxes-of-post-soviet-education-415182.html>.

Mendel, I. (2016, October 12). Aftermath of a University Bribe in Ukraine. Reporting Corruption Can Bring on a Lawsuit. *Politico*. Retrieved from <https://www.politico.eu/article/aftermath-of-a-university-bribe-ukraine-university-education>.

Menailo, V. (2018). Analysis of the Current State in Innovative Research Training of PhD Students in Ukraine. *Advanced Education*, 9, 101-106. DOI: 10.20535/2410-8286.131958.

Negreyeva, I. (2016). *Media Sustainability Index 2016: The Development of Sustainable Independent Media in Ukraine*. Washington D.C.: IREX.

Orfano, F. (2011). Components of a PESTLE Analysis. *Bright Hub*. Retrieved April 23, 2012 from <http://www.brighthub.com/office/projectmanagement/articles/51754.aspx>.

Osipian, A. L. (2009). Corruption and Reform in Higher Education in Ukraine. *Canadian and International Education / Education canadienne et internationale*, 38 (2), 104-122. Retrieved from: <http://ir.lib.uwo.ca/cie-eci/vol38/iss2/8>.

QS World University Rankings. (2018). *QS Top Universities*. Retrieved May 20, 2018 from <https://www.topuniversities.com/university-rankings/world-university-rankings/2018>.

Sanderson, S. & Luffman, G. (1988). Strategic planning and environmental analysis. *European Journal of Marketing*, 22 (2), 14-27.

Sharapov, S. (2016, August 12). A Lepton "God": Proof of the Collapse in the Ukrainian Scientific Degree Awarding System. *Vox Ukraine*. Retrieved from <http://voxukraine.org/2016/08/12/argumentum-ad-absurdum-en>.

Sirinyok-Dolgaryova, K. & Liubchenko, Yu. (2019). Prospects of change in Ukrainian journalism education according to student-centered approach. *Derzhava ta regiony. Seria Socialni komunikacii [State and Regions. Series Social Communications]*. Vol 2 (38), 119-125. [in English].

State Statistics Service of Ukraine. (2018). Higher educational establishments. Retrieved July 30, 2018 from http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2005/osv_rik/osv_u/vuz_u.html.

Stephens, J., V. Romakin & M. Yukhymenko. (2010). Academic Motivation and Misconduct in Two Cultures: A comparative Analysis of US and Ukrainian Undergraduates. *International Journal for Educational Integrity*, 6 (1), 47-60. Retrieved <http://www.ojs.unisa.edu.au/index.php/IJEI/article/view/674/503>.

Times Higher Education World University Rankings. (2018). *World University Rankings 2018*. Retrieved June 1, 2018 from https://www.timeshighereducation.com/world-university-rankings/2018/world-ranking#!/page/0/length/25/locations/UA/sort_by/rank/sort_order/asc/cols/scores.

Ukrayinska Pravda. (2016, July 26). *Academic Database to Combat Plagiarism Set to Launch*. Retrieved <http://www.pravda.com.ua/eng/news/2016/07/26/7115986>.

Wynnyckyj, M. (2015). New Management Challenges for Ukraine's Universities: Surviving the 2014 Reform. *University Education*, 3, 66-72. Retrieved http://ir.kneu.edu.ua/bitstream/2010/17028/1/12_Wynnyckyj.pdf.

Wynnyckyj, M. (2009, December 06). Ukraine: Radical new PhD programme. *University World News*. Retrieved <http://www.universityworldnews.com/article.php?story=20091204101403338>.

Yarmola, N. (2016, August 22). The Scandal with the UPE. In Ukraine, Falsified Test Results – Already Have The First Contributions of Students. *Newsme*. Retrieved <http://newsme.com.ua/en/ukraine/3508769>.

Zalengera, C. et al. (2014). Overview of the Malawi energy situation and A PESTLE analysis for sustainable development of renewable energy. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 38, 335-347.

UDC 378 (12)

Iryna TRUBAVINA – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Professor of the Department of General Pedagogy and Higher School Pedagogy of H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University. 29, Alchevskiyh Street, Kharkiv, 61002, (trubavina@gmail.com)

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-1057-430X>

ResearcherID: Y-8657-2019 (<http://www.researcherid.com/rid/>)

Sergiy KAPLUN – Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Head of the Technical and Logistics Chair of the Faculty of Logistics of the National Academy of the National Guard of Ukraine, Defenders of Ukraine Square, 3, Kharkiv, 61001 (serj_kap@ukr.net)

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-3378-7431>

ResearcherID: J-4020-2018 (<http://www.researcherid.com/rid/J-4020-2018>)

Ірина ТРУБАВІНА – доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри загальної педагогіки та педагогіки вищої школи Харківського національного педагогічного університету імені Г.С.Сковороди, вул. Алчевських 29, Харків, 61002, (trubavina@gmail.com)

Сергію КАПЛУН – кандидат педагогічних наук, доцент, начальник кафедри технічного та тилового забезпечення факультету логістики Національної академії Національної гвардії України, майдан Захисників України, 3, м. Харків, 61001 (serj_kap@ukr.net).

STUDENT SUBJECTIVITY AS A PEDAGOGICAL CONDITION FOR THE FORMATION OF THEIR COGNITIVE AUTONOMY WHILE LEARNING

Abstract. *The purpose of the research* is to substantiate student subjectivity as a pedagogical condition for the formation of their cognitive autonomy while studying in higher educational institutions. **The methodology of the research** involves using the foundations of general pedagogy for the formation of cognitive autonomy, higher school pedagogy, competency-based approach as, well philosophical and general scientific approaches to understanding the concepts. The authors also used systematic, activity, social and pedagogical approaches to pedagogical concepts and phenomena, methods of theoretical analysis of scientific sources, methods of generalization, synthesis, applied classification of ways and ways of formation of cognitive independence. **The scientific novelty** of the article is in identifying mutual influence and interrelations between students' cognitive autonomy and their subjectivity, substantiating the subjectivity as a pedagogical condition for student cognitive autonomy formation, identifying the ways of students cognitive autonomy formation through subjectivity. **Conclusions.** It is determined that subjectivity is a pedagogical condition for student cognitive autonomy formation. The subject person is independent in doing any kinds of activities. The formation of cognitive autonomy is possible through active methods and forms of learning, by ensuring students' subjectivity at 3 levels, each of which has its own ways of realization. The levels are: a public level, a system of a country's higher education system, a system of a higher educational institution. The ways of forming cognitive independence are: updating the content of higher education: new disciplines (decision theory, foundations of democracy in education, formation of life and general educational skills); access to resources of out-of-class work; ensuring the participation of students in the educational process as equal teachers and administration.

Key words: cognitive autonomy, student subjectivity, pedagogical condition, the subject of study, cognitive activity.

СУБ'ЄКТНІСТЬ СТУДЕНТІВ ЯК ПЕДАГОГІЧНА УМОВА ФОРМУВАННЯ ЇХ ПІЗНАВАЛЬНОЇ САМОСТІЙНОСТІ В НАВЧАННІ

Анотація. Мета дослідження – обґрунтувати суб'єктність студентів як педагогічну умову формування їх пізнавальної самостійності в навчанні закладах вищої освіти. **Методологія дослідження** передбачає використання основ загальної педагогіки щодо формування пізнавальної самостійності, педагогіки вищої школи, компетентнісного підходу, а також філософських та загальнонаукових підходів до розуміння понять. Автори використовували також системний, діяльнісний, соціально-педагогічний підходи до педагогічних понять і явищ, методи теоретичного аналізу наукових джерел, методами узагальнення, синтезу, застосовували класифікацію способів і шляхів формування пізнавальної самостійності. **Наукова новизна** статті полягає у виявленні взаємовпливу і взаємозв'язків між пізнавальною самостійністю студентів та їх суб'єктністю, обґрунтуванні суб'єктності як педагогічної умови формування пізнавальної самостійності, виявленні способів формування пізнавальної самостійності студентів через суб'єктність.

Висновки. Визначено, що суб'єктність є педагогічною умовою формування пізнавальної самостійності студентів. Суб'єктна людина самостійна в будь-яких видах діяльності. Формування пізнавальної самостійності можливе через активні методи і форми навчання, через забезпечення суб'єктності студентів на 3 рівнях, кожен з яких має свої способи реалізації: суспільний; у системі всієї вищої освіти країни, в системі окремого закладу вищої освіти. Шляхами формування пізнавальної самостійності є: оновлення змісту вищої освіти: через нові навчальні дисципліни (теорія прийняття рішень, основи демократії в освіті, формування життєвих і загальнонавчальних вмінь); звернення до ресурсів позааудиторної роботи; забезпечення участі студентів в освітньому процесі як рівних викладачам та адміністрації.

Ключові слова: пізнавальна самостійність, суб'єктність студентів, педагогічна умова, суб'єкт навчання, пізнавальна активність.

Постановка проблеми. Підвищення якості вищої освіти в контексті євроінтеграції означає збільшення самостійної роботи студента, необхідність для цього пізнавальної самостійності, яка дозволяє людині самостійно ставити цілі, самостійно знаходити найефективніші для себе шляхи їх досягнення. Тому можемо пов'язати пізнавальну самостійність зі свідомим вибором людини, відповідальністю за нього, креативністю, розвитком, що характерно для суб'єктної особистості. Самостійність та суб'єктність людини роблять її конкурентоспроможною, вони взаємопов'язані, взаємозалежні. Але пізнавальна самостійність, суб'єктність не виділені як окремі компетентності в освіті, хоча забезпечують її якість. На суб'єктності особистості в навчанні сьогодні наголошує в своїх промовах міністр освіти та науки України Г. Новосад. Формування ж суб'єктності студента є новою педагогічною умовою формування пізнавальної самостійності студента і нагальним завданням закладів вищої освіти, а пізнавальна самостійність є її результатом і проявом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Існуючі науково-педагогічні дослідження стосуються формування пізнавальної самостійності особистості переважно через методи проблемного навчання, активізацію навчання, застосування методу самостійної роботи в процесі навчання (Брушлинський, 1983, Лозова, 2000, Махмутов, 1983, Шамова, 1982, Щукина, 1988 та інші). Цей напрямок досліджень пізніше не розвивався. Суб'єктність досліджувалася щодо учнів шкіл, сім'ї, майбутніх фахівців різних сфер, в правовому, політичному і соціологічному аспектах (Агулов, 2010, Адамська, 2010, Кульбіда, 2005, Оленич, 2009, Пелипчук, 2007, Потеряйко, 2005, Севаст'янова, 2007, Тітов, 2007, Трубавіна, 2009, Щерба, 2010), але не в контексті формування пізнавальної самостійності в закладі вищої освіти.

Мета статті – обґрунтувати суб'єктність студентів в освітньому процесі закладу вищої освіти як педагогічну умову формування пізнавальної самостійності студентів.

Виклад основного матеріалу. Суб'єкт – той, хто сам здійснює будь-яку діяльність, діє цілеспрямовано, у т.ч. щодо себе. Йому протилежний об'єкт – той, на кого спрямована діяльність для перетво-

рень, у т.ч. щодо нього самого. Суб'єкт впливає на себе, оточення, середовище, діяльність. Об'єкт же сам перетворюється в заданому напрямку під впливом того, хто на нього впливає. Отже, об'єкт навчання здатний до пізнавальної активності (яка передбачає самостійний вибір шляхів поставленої ззовні задачі), але не до пізнавальної самостійності, коли задачі ставить собі сама людина і сама обирає найкращі для себе шляхи їх досягнення. Тому пізнавальна активність є шляхом до пізнавальної самостійності, а об'єктність – шлях, який не завжди приводить до суб'єктності. Формування суб'єктності не відбувається швидко, за діяльнісним підходом, вона формується і виявляється у діяльності. Педагогам треба знайти види діяльності, які сприяють формуванню суб'єктності і включати до них студентів. Як доводить теоретичний аналіз джерел (Адамська, 2010, Оленич, 2009, Пелипчук, 2007, Потеряйко, 2005, Тітов, 2007, Щерба, 2010), суб'єктність – інтегральна якість особистості, яка складається з таких компонентів: когнітивний, мотиваційно-смісловий, поведінковий, емоційно-рефлексивний, регуляційний компоненти; вона виявляється у безконфліктному вирішенні проблем, реалізації своїх прав у середовищі на основі виваженого прийняття рішень, контролю себе і своєї діяльності; це право- й дієздатна людина. Вона прямо пов'язана із життєвими вміннями, відповідальністю, цілепокладанням. Маємо вплив суб'єктності на формування пізнавальної самостійності, що дозволяє її розглядати як педагогічну умову формування пізнавальної самостійності студентів.

Студенти живуть в суспільстві і відчують на собі його вплив. У цьому контексті шляхами формування суб'єктності молоді є, як доведено (Оленич, 2009, Потеряйко, 2005, Терешкун, 2005, Тітов, 2007, Щерба, 2010): основні об'єктивні чинники: політико-економічні та соціокультурні тенденції глобального характеру та трансформаційні суспільні процеси внутрішнього характеру; молодіжний рух; демократизація педагогічного процесу; політична суб'єктивація, становлення національної ідеї, діяльність органів самоврядування. Ми можемо навчити студентів критичному мисленню і прийняттю виважених рішень, аналізу суспільної думки і поведінки, захисту від маніпуляцій, а також свідомому вибору і регуляції своєї поведінки, залученню до управління освітнім процесом, національному вихованню в позааудиторній роботі. Це все сприятиме формуванню їх суб'єктності і прояву її уже в навчанні як пізнавальної самостійності. Доведено, що в закладах освіти можливі педагогічні шляхи формування суб'єктності студентів: гуманістична парадигма професійного виховання; гуманістична філософія освіти; творча діяльність; використання навчального діалогу (Адамська, 2010, Агулов, 2010). Ми б додали ще педагогіку ненасильства як основу усунення нерівності в закладі освіти.

Формуємо шляхи формування пізнавальної самостійності на основі забезпечення суб'єктності студентів і узагальнення джерел з проблеми (Агулов, 2010; Адамська, 2010, Кульбіда, 2005, Пелипчук, 2007, Севаст'янова, 2007, Тітов, 2007: оновлення змісту вищої освіти: теорія прийняття рішень, основи демократії в освіті, формування життєвих і загальнонавчальних вмінь як загальних компетентностей; звернення до ресурсів позааудиторної роботи для формування життєвих умінь, цілепокладання, відповідальності, творчої реалізації, культури миру, академічної доброчесності, моральної культури, стресостійкості, національного виховання тощо; забезпечення участі студентів в освітньому процесі як рівних викладачам та адміністрації, сприяння студентському самоврядуванню; створення психологічних умов для формування суб'єктності особистості (використання інтерактивних методів навчання, актуалізація розвивального потенціалу психологічної освіти, проблематизація освітнього змісту, активація самостійності студентів); наявність психолого-педагогічного супроводу розвитку суб'єктності майбутніх фахівців; використання педагогічних шляхів формування суб'єктності студентів: педагогіки ненасильства, гуманістичної філософії освіти, гуманістичної парадигми професійного виховання, навчального діалогу і творчої діяльності.

Висновки і перспективи подальших розвідок питання. На основі викладеного можна узагальнити поняття суб'єктності як педагогічної умови формування пізнавальної самостійності студентів таким чином: це інтегральна якість особистості, що виявляється в навчальній та інших видах діяльності щодо зміни цієї діяльності, у високому рівні свідомості студента, його внутрішній мобілізації та організації для вирішення задач; у тому, що людина вміє безконфліктно вирішувати проблеми і реалізовувати свої права в освітньому середовищі. Суб'єктна людина самостійна в навчанні. Виділяємо такі рівні способів і шляхів формування суб'єктності студентів для формування їх пізнавальної самостійності: суспільний; в системі всієї вищої освіти; конкретного закладу вищої освіти. Шляхами формування пізнавальної самостійності через суб'єктність студентів є: оновлення змісту вищої освіти; звернення до ресурсів позааудиторної роботи; забезпечення участі студентів в освітньому процесі як рівних викладачам та адміністрації; створення психолого-педагогічних умов для формування суб'єктності. Перспективами подальших досліджень є виявлення переліку та ефективності методик і технологій реалізації цих способів і шляхів для формування пізнавальної самостійності студентів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Агулов, М. В.** (2010). *Психологічні чинники динаміки суб'єктності майбутнього вчителя у процесі навчальної діяльності* (автореф. дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.07 – Педагогічна та вікова психологія). Харків, 20 с.
- Адамська, З. М.** (2010). *Психолого-педагогічні засади розвитку суб'єктності майбутніх психологів* (автореф. дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.07 – Педагогічна та вікова психологія). Івано-Франківськ, 20 с.
- Брушинский, А. В.** (1983). *Психология мышления и проблемное обучение*. Москва: Знание, 96 с.
- Діткевич, І. І.** (2011). *Адміністративна процесуальна правосуб'єктність* (автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.07 – Адміністративне право і процес). Харків, 20 с.
- Кульбіда, Н. М.** (2005). *Особистісні детермінанти успішної професійної підготовки майбутніх підприємців* (автореф. дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.07 – Педагогічна та вікова психологія). Київ, 20 с.
- Лозова, В. І.** (2000). *Цілісний підхід до формування пізнавальної активності школярів (2-е вид.)*. Харків, 175 с.
- Махмутов, М. И.** (1983). *Методы проблемно-развивающего обучения в средних профтехучилищах: метод. рекомендации*. Москва: Изд-во АПН СССР, 64с.
- Оленич, С. Р.** (2009). *Молодь як об'єкт і суб'єкт суспільних відносин в сучасній Україні* (автореф. дис. ... канд. філософ. наук: спец. 09.00.03 – Соціальна філософія та філософія історії). Київ, 20 с.
- Пелипчук, С. М.** (2007). *Педагогічні умови формування суб'єктності майбутніх юристів у процесі вивчення психолого-педагогічних дисциплін* (автореф. дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.04 – Теорія та методика професійної освіти). Київ, 20 с.
- Потеряйко, Г. В.** (2005). *Особливості політичної суб'єктизації національних меншин в Україні* (автореф. дис. ... канд. політ. наук: спец. 23.00.02 – Політичні інститути та процеси). Київ, 16 с.
- Севаст'янова, О. А.** (2007). *Соціально-педагогічні умови соціалізації студентської молоді у виховному процесі вищого навчального закладу* (автореф. дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.05 – Соціальна педагогіка). Луганськ, 20 с.
- Терешкун, О. Ф.** (2005). *Політична суб'єктність української нації: генеза, стан, тенденції розвитку* (автореф. дис. ... канд. політ. наук: спец. 23.00.01 – Теорія та історія політичної науки). Львів, 21 с.
- Тітов, І. Г.** (2007). *Розвиток творчої уяви молодших школярів як компонент становлення їхньої суб'єктності* (автореф. дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.07 – Педагогічна та вікова психологія). Київ, 21 с.
- Трубавіна, І. М.** (2009). *Теоретико-методичні основи соціально-педагогічної роботи з сім'єю* (автореф. дис. ... докт. пед. наук: спец. 13.00.05 – Соціальна педагогіка). Луганськ, 44 с.
- Шамова, Т. И.** (1982). *Активизация учения школьников: монография*. Москва: Педагогика, 208 с.
- Щерба, О. В.** (2010). *Кримсько-татарська спільнота як суб'єкт політики в Україні* (автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 – Політичні інститути та процеси). Львів, 20 с.

Щукина, Г. И. (1988). *Педагогические проблемы формирования познавательных интересов*. Москва: Педагогика, 208 с.

REFERENCES

Ahulov, M. V. (2010). *Psyhkholichni chynnyky dynamiky subiektnosti maibutnoho vchytela u protsesi navchalnoi diialnosti* [Psychological Factors of a Future Teacher's Subjectivity Dynamics in the Process of Educational Activity] (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Kharkiv. [in Ukrainian].

Adamska, Z. M. (2010). *Psyhkholoho-pedahohichni zasady rozvytku subiektnosti maibutnykh psyhkholohiv* [Psychological and Pedagogical Principles of Future Psychologists' Subjectivity Development] (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Ivano-Frankivsk. [in Ukrainian].

Brushlinskij, A. V. (1983). *Psihologija myshlenija i problemnoe obuchenie* [Psychology of Thinking and Problem Learning]. Moskva: Znanie. [in Russian].

Ditkevych, I. I. (2011). *Administratyvna protsesualna pravosubiektnist* [Administrative Procedural Legal Identity] (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Kharkiv. [in Ukrainian].

Kulbida, N. M. (2005). *Osobyistni determinanty uspishnoi profesiinoi pidhotovky maibutnykh pidprijemtsiv* [Personal Determinants of Future Entrepreneurs' Successful Professional Training] (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Kyiv. [in Ukrainian].

Lozova, V. I. (2000). *Tsilisnyi pidkhid do formuvannia piznavalnoi aktyvnosti shkoliariv* [A Holistic Approach to Schoolchildren's Cognitive Activity Formation] (2nd ed.). Kharkiv. [in Ukrainian].

Mahmutov, M. I. (1983). *Metody problemno-razvivajushhego obuchenija v srednih proftehuchilishhah: metod. rekomendacii* [Methods of Problem-developing Education in Secondary Vocational Schools: methodological recommendations]. Moskva: Izd-vo APN SSSR. [in Russian].

Olenych, S. R. (2009). *Molod yak obiekt i subiekt suspilnykh vidnosyn v suchasni Ukraini* [The Youth as an Object and Subject of Social Relations in Present-day Ukraine] (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Kyiv. [in Ukrainian].

Pelypchuk, S. M. (2007). *Pedahohichni umovy formuvannia subiektnosti maibutnykh yurystiv u protsesi vyvchennia psyhkholoho-pedahohichnykh dysyplin* [Pedagogical Conditions for Future Lawyers' Subjectivity Formation in the Process of Studying Psychological and Pedagogical Disciplines] (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Kyiv. [in Ukrainian].

Poteriaiko, H. V. (2005). *Osobyivosti politychnoi subiektivatsii natsionalnykh menshyn v Ukraini* [Features of Political Subjectivation of National Minorities in Ukraine] (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Kyiv. [in Ukrainian].

Sievastianova, O. A. (2007). *Sotsialno-pedahohichni umovy sotsializatsii studentskoi molodi u vykhovnomu protsesi vyshchoho navchalnogo zakladu* [Social and Pedagogical Conditions for Student Youth' Socialization in the Educational Process of Higher Educational Institutions] (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Luhansk. [in Ukrainian].

Tereshkun, O. F. (2005). *Politychna subiektnist ukrainskoi natsii: heneza, stan, tendentsii rozvytku* [Political Subjectivity of the Ukrainian Nation: Genesis, State, Tendencies of Development] (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Lviv. [in Ukrainian].

Titov, I. H. (2007). *Rozvytok tvorchoi uiavy molodshykh shkoliariv yak komponent stanovlennia yikhnoi subiektnosti* [The Development of Primary Schoolchildren's Creative Imagination as a Component of Their Subjectivity Formation] (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Kyiv. [in Ukrainian].

Trubavina, I. M. (2009). *Teoretyko-metodychni osnovy sotsialno-pedahohichnoi roboty z simieiu* [Theoretical and Methodological Foundations of Social and Pedagogical Work with a Family] (*Extended abstract of Doctor's thesis*). Luhansk. [in Ukrainian].

Shamova, T. I. (1982). *Aktivizacija uchenija shkol'nikov: monografija* [Schoolchildren's Learning Activation: Monograph]. Moskva: Pedagogika. [in Russian].

Shcherba, O. V. (2010). *Krymsko-tatarska spilnota yak subiekt polityky v Ukraini* [The Crimean Tatar Community as a Subject of Politics in Ukraine] (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Lviv. [in Ukrainian].

Shhukina, G. I. (1988). *Pedagogicheskie problemy formirovanija poznaveitel'nykh interesov* [Pedagogical Problems of Cognitive Interests Formation]. Moskva: Pedagogika. [in Russian].

Maria TSURKAN – Ph.D. in Philology, Professor, Professor Department of Social Sciences and Ukrainian Studies, Higher State Educational Establishment of Ukraine «Bukovynian State Medical University», Theatralna sq.2, Chernivtsi, Ukraine, 58002 (maria-ts77@ukr.net)

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-2866-1743>

ResearcherID: S-7651-2016 (<http://www.researcherid.com/rid/S-7651-2016>)

Марія ЦУРКАН – кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри суспільних наук та українознавства, Вищий державний навчальний заклад України «Буковинський державний медичний університет», пл. Театральна, 2, Чернівці, Україна, індекс 58002 (maria-ts77@ukr.net)

FEATURES OF FORMATION OF DERIVATIVE LINGUAL AND SPEECH PERSONALITY OF A FOREIGN STUDENT-MEDIC

Annotation. Aim of investigation – is to describe and outline content of concepts «lingual personality», «speech personality», «derivative lingual personality», «derivative lingual professional personality» of a foreign student-medic under conditions of inter-ethnic cultural communication. **Methodology of investigation** is based on complex combination of theoretical methods of applied linguistics, psycho-linguistics, linguo-didactics with the aim of definition of conceptual positions of the investigation. **Scientific novelty** consists in the attempt of holistic comprehension of linguistic category «derivative lingual professional personality» of a foreign student-medic. **Conclusions.** It has been established, that lingual personality – is a personality, who possesses grammatical categories of a certain language according to its orthoepic, orthographic, lexical, word-building, grammatical and stylistic norms, and speech personality – is a personality, who consciously exploits knowledge of a language in the process of communication with the aim of achievement of a desired result and realization of tasks, namely takes active part in communicative act. Derivative lingual personality is formed under the impact of primary lingual personality, however, assimilation of conceptual system of foreign linguo-society by a speaker plays main role in this process. Derivative lingual professional personality is able to orient in intercultural professionally-oriented environment and purposefully and consciously find necessary information, analyzing and synthesizing it, comparing facts, phenomenon, events; obtain knowledge on the basis of analogies, associations, independently detect causality-conclusive connections. A foreign student-medic must be ready to predict, prevent and solve intercultural conflicts in a professional activity, taking into account differences between own and foreign cultures, at the same time, a foreign student must preserve own cultural identity.

Key words: lingual personality, speech personality, derivative lingual personality, derivative lingual professional personality, a foreign student-medic, intercultural communication.

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ВТОРИННОЇ МОВНОЇ І МОВЛЕННЕВОЇ ОСОБИСТОСТІ ІНОЗЕМНОГО СТУДЕНТА-МЕДИКА

Анотація. Мета дослідження – описати та окреслити зміст понять «мовна особистість», «мовленнєва особистість», «вторинна мовна особистість», «вторинна мовна професійна особистість» іноземного студента-медика в умовах міжетнічного культурного спілкування. **Методологія дослідження** ґрунтується на комплексному поєднанні теоретичних методів прикладної лінгвістики, психолінгвістики, лінгводидактики з метою визначення концептуальних положень дослідження. **Наукова новизна** статті полягає у спробі цілісного осмислення лінгвістичної категорії «вторинна мовна професійна особистість» іноземного студента-медика. **Висновки.** Встановлено, що мовна особистість – це особистість, яка володіє граматичними категоріями певної мови відповідно до її орфоепічних, орфографічних, лексичних, словотворчих, граматичних і стилістичних норм, а мовленнєва

особистість – це особистість, що свідомо використовує знання про мову в процесі спілкування з метою досягнення бажаного результату та реалізації завдань, тобто бере активну участь у комунікативному акті. Вторинна мовна особистість формується під впливом первинної мовної особистості, однак основну роль у цьому процесі відіграє засвоєння мовцем концептуальної системи чужого лінгвосоціума. Вторинна мовна професійна особистість здатна орієнтуватися в міжкультурному професійно орієнтованому просторі та цілеспрямовано, свідомо знаходити потрібну інформацію, аналізуючи і синтезуючи її, порівнювати факти, явища, події; здобувати знання на основі аналогій, асоціацій, самостійно виявляти причинно-наслідкові зв'язки. Іноземний студент-медик має бути готовий прогнозувати, попереджати й розв'язувати міжкультурні конфлікти у своїй професійній діяльності, зважаючи на відмінності між своєю та чужою культурою, й водночас медик-іноземець повинен зберігати власну культурну ідентичність.

Ключові слова: мовна особистість, мовленнєва особистість, вторинна мовна особистість, вторинна мовна професійна особистість, іноземний студент-медик, міжкультурна комунікація.

Постановка проблеми. Модернізація освітньої парадигми вищих навчальних закладів України, у тому числі й медичних, а також розширення міжкультурних контактів в особистісній і професійній сферах спрямовують основні вектори методичної системи на формування та розвиток конкурентоспроможної компетентної особистості студента. Особливо актуальною сьогодні є проблема сформованості мовної та мовленнєвої особистості іноземного студента-медика, який зможе вільно комунікувати як на заняттях в аудиторії, так і під час проходження практики в лікарні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Процес формування мовної та мовленнєвої особистості вивчали як українські мовознавці (О. Біляєв, М. Вашуленко, Н. Голуб, О. Горошкіна, Т. Донченко, С. Єрмоленко, Л. Мацько, С. Караман, С. Омельчук, Л. Паламар, М. Пентиліук, Т. Симоненко, І. Хом'як, О. Хорошковська, Г. Шелехова, О. Гриджук, В. Загороднова, Т. Ушакова, та ін.), так і зарубіжні вчені (І. Бодуен де Куртене, В. Виноградов, Е. Сепір, Л. Вайсгербер, К. Ажеж, В. Гумбольдт, Ф. Буслаєв, І. Зимня, В. Карасик, Ю. Караулов, Р. Якобсон та ін.). Поняття «білінгвальної особистості» стало предметом наукових студій Є. Верещагіна, В. Костомарова, Л. Красавіна, В. Красних, Л. Сяхової, С. Тер-Мінасової, А. Щукіна та ін. Категорію «вторинна мовна особистість» описали у своїх дослідженнях Н. Гальскова, І. Халеєва, Н. Гез, М. Євдокимов, Н. Хомяков, А. Плехов, К. Хитрик, О. Голованова та ін.

Мета нашої статті – з'ясувати особливості вторинної мовної та мовленнєвої особистості іноземного студента-медика в умовах міжетнічного культурного спілкування.

Виклад основного матеріалу. Пріоритетним завданням методичної системи медичних закладів вищої освіти України є професійна підготовка іноземних громадян, фаховий рівень яких залежить як від вивчення та засвоєння спеціальних дисциплін, так і від володіння нормами сучасної української літературної мови як основою комунікативної професійної діяльності, «спрямованої на безпосереднє спілкування з пацієнтом і його рідними під час надання професійної медичної допомоги» (Рагіна, 2017, с. 19). Із метою формування комунікативної компетентності медичного працівника, який є носієм іноземної культури, необхідно окреслити зміст лінгвістичних одиниць «мовна та мовленнєва особистість» іноземного студента-медика в проекції на категорію вторинна мовна професійна особистість.

Поняття «мовна особистість» уперше вжив німецький вчений Лео Вайсгербер, на думку якого, мовець як мовна особистість формується в умовах рідної мови (Вайсгербер, 2004, с. 84). В. Красних розглядає мовну особистість як «особистість, яка виявляє себе у мовленнєвій діяльності, володіє певною сукупністю знань і уявлень. Мовленнєва особистість – особистість, що реалізує себе у комунікації, обирає і здійснює ту чи іншу стратегію і тактику спілкування, обирає та використовує той чи інший репертуар

засобів» (Красних, 2002, с. 22). Мовна особистість, за визначенням В. Маслової, – багатшарова і багатокомпонентна парадигма мовленнєвих особистостей, а мовленнєва – мовна особистість у парадигмі реальної комунікації, спілкування, мовленнєво-комунікативної діяльності» (Маслова, 2001, с. 119).

Мовленнєва особистість, на думку М. Вашуленка, – це людина, яку потрібно розглядати «з точки зору її готовності виконувати мовленнєві дії, той, хто привласнює мову, для кого мова є мовленням. Мовленнєва особистість характеризується не лише тим, що вона знає про мову, а тим, як вона може її використовувати» (Вашуленко, 2001, с. 11).

Мовна особистість, за визначенням Л. Мацько, – це «узагальнений образ носія мовної свідомості, національної мовної картини світу, мовних знань, умінь і навичок, мовних здатностей і здібностей, мовної культури і смаку, мовних традицій і мовної моди» (Мацько, 2006, с. 3).

У «Короткому тлумачному словнику лінгвістичних термінів» читаємо: «Мовна особистість – поєднання в особі мовця його мовної компетенції, прагнення до творчого самовираження, вільного, автоматичного здійснення різнобічної мовної діяльності. Мовна особистість свідомо ставить до своєї мовної практики, несе в собі відбиток суспільно-соціального, територіального середовища, традицій виховання в національній культурі» (Єрмоленко, 2001, с. 95).

Н. Голуб трактує поняття елітарний тип мовно-риторичної особистості, під яким розуміє «компетентні, національно свідомі й самоактуалізовані в соборному суспільстві носії мови, що володіють риторичними законами, стратегіями й тактиками спілкування, здатні вільно, без особливих зусиль і результативно використовувати в усіх сферах життя функційно-стильові можливості мови» (Голуб, 2008, с. 146).

В. Загороднова вважає, що мовна особистість – це «збірний образ носія конкретної мови і національно-культурних традицій, що сприймається з позицій певного соціального типу» (Загороднова, 2017, с. 485).

Беручи до уваги описані вище поняття «мовна особистість» і «мовленнєва особистість» вважаємо, що мовна особистість – це особистість, яка володіє граматичними категоріями певної мови відповідно до її орфоепічних, орфографічних, лексичних, словотворчих, граматичних і стилістичних норм, а мовленнєва особистість – це особистість, що свідомо використовує знання про мову в процесі спілкування з метою досягнення бажаного результату та реалізації завдань, тобто бере активну участь у комунікативному акті. Охарактеризовані дефініції використовуємо зазвичай у тому випадку, коли маємо на увазі формування особистості в рідному мовному середовищі. Однак, дещо відмінним є цей процес у ситуації із мовцем, який потрапив в іншомовний простір.

Реалізація особистості, сформованої на тлі рідної культури та мови, в іншомовному «чужому» суспільстві відбувається лише через пізнання лінгвосоціокультурної системи того чи іншого народу. Отже, процес формування мовної та мовленнєвої особистості іноземця – складний і багаторівневий, оскільки передбачає становлення «нової» – вторинної мовно-мовленнєвої особистості. Взаємодія попередньо набутих мовних знань і нових реалій іншомовного середовища відбувається в системі трьох координат: дійсність, мова та свідомість. Усвідомлення закономірностей нової дійсності та мови – передумова реалізації необхідних потреб мовця-іноземця в чужомовному середовищі. Варто звернути увагу на те, що процес формування вторинної мовної особистості матиме як схожі, так і відмінні механізми в порівнянні з процесом становлення особистості мовця за допомогою рідної мови.

І. Халєєва зауважує, що вторинна мовна особистість формується через оволодіння вербально-семантичним кодом мови, що вивчається, тобто «мовною картиною світу» носіїв цієї мови, й «глобальною

картину світу», що забезпечує розуміння нової соціальної дійсності. Також дослідниця зазначає, що міжкультурна комунікація передбачає розуміння носія іншого мовного образу світу, розуміння іншомовного тексту передбачає співвіднесення цього тексту зі знаннями, що є у власній картині світу та визначення його місця в концептуальній картині світу (Халеева, 1995, с. 68).

Н. Гальскова визначає вторинну мовну особистість як сукупність здібностей людини до іншомовного спілкування на міжкультурному рівні, під якою розуміють адекватну взаємодію з представниками інших культур (Гальскова, 2008, с. 46). Отже, вторинна мовна особистість формується під впливом первинної мовної особистості, однак основну роль у цьому процесі відіграє засвоєння мовцем концептуальної системи чужого лінгвосоціума.

Окремого коментаря потребує поняття «вторинна мовна професійна особистість» (ВМПО), формування якої відбувається в межах медичного закладу вищої освіти. За визначенням О. Голованової, професійна особистість – це «сукупність інтелектуальних, соціально-культурних і морально-вольових якостей, сформованих в особливому професійно-культурному середовищі, що знаходять відображення у свідомості, поведінці та діяльності особистості» (Голованова, 210, с. 263). На нашу думку, професійна мовна особистість розкривається насамперед у професійному середовищі та відповідній діяльності, а вторинна мовна професійна особистість – фахівець, який здатний до оволодіння професійними нормами через вивчення іноземної мови (української мови як іноземної), залучення до професійно-виробничої культури іншої країни та світової культури загалом. Саме вторинна мовна професійна особистість здатна орієнтуватися в міжкультурному професійно орієнтованому просторі та цілеспрямовано, свідомо знаходити потрібну інформацію, аналізуючи і синтезуючи її, порівнювати факти, явища, події; здобувати знання на основі аналогій, асоціацій, самостійно виявляти причинно-наслідкові зв'язки, а також ВМПО може застосовувати отримані знання у повсякденній практиці та передавати їх іншим фахівцям.

Що ж до вторинної мовної особистості лікаря, то, окрім фахових знань, варто звернути увагу на усвідомлення та засвоєння іноземним студентом основних полікультурних особливостей професійного оточення, у тому числі пацієнтів і колег (національно-релігійна, вікова, гендерна, соціальна приналежність). Іноземний студент-медик має бути готовий прогнозувати, попереджати й розв'язувати міжкультурні конфлікти у своїй професійній діяльності, зважаючи на відмінності між своєю та чужою культурою, й водночас медик-іноземець повинен зберігати власну культурну ідентичність.

Висновки і перспективи подальших розвідок. Отже, як бачимо, парадигма «мовна – мовленнєва – вторинна – професійна» особистість іноземного студента-медика – складне лінгвістичне явище, яке потребує подальшого дослідження, зокрема окреслення основних критеріїв, показників і рівнів сформованості описаної особистості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Вайсгербер, Л.** (2004). *Родной язык и формирование духа*: пер. с нем. вст. ст. и коммент О. Радченко. М. Эдиториал УРСС. 232 с.
- Вашуленко, М.** (2001). Формування мовної особистості молодшого школяра в умовах переходу до 4-річного початкового навчання. *Початкова школа*. № 1. С. 11–14.
- Гальскова, Н. Д., Гез, Н. И.** (2008). Теория обучения иностранным языкам: лингводидактика и методика. Москва: Академия, 336 с.
- Голованова, Е. И.** (2010). Профессиональная языковая личность: специфика профессиональных процессов в сфере теории и практики. *Non multum, sed multa: Немного о многом. У когнитивных истоков современной терминологии: сб. науч. тр. в честь В. Ф. Новодрановой*. Москва: Авторская академия, С. 261–270.

- Голуб, Н. Б.** (2008). Риторика у вищій школі: моногр. Черкаси: Брама-Україна, 400 с.
- Єрмоленко, С. Я., Бибики, С. П., Тодор, О. Г.** (2001). Українська мова: Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів. Київ: Либідь, 222 с
- Загороднова, В.** (2017). Проблема формування мовної особистості в іншомовному середовищі: історичний аспект. *Вісник Львівського університету. Серія філологічна*. Львів. Випуск 64. С. 480–490.
- Красных, В. В.** (2002). Этнопсихолінгвістика и лингвокультуро́логия: курс лекций. Москва: ИТДГК «Гно́сис». 284 с
- Маслова, В. А.** (2001). Лингвокультуро́логия. Москва: Издательский центр «Академия», 208 с.
- Мацько, Л.** (2006). Аспекти мовної особистості у перспекції педагогічного дискурсу. *Дивослово*. № 7. С. 2–4.
- Рагіна, Ж. М.** (2017). Підготовка майбутніх іноземних спеціалістів-медиків до професійного спілкування (дис. ... канд. пед. наук). Запоріжжя. 298 с.
- Халеєва, И. И.** (1995). Вторичная языковая личность как реципиент инофонного текста: сб. статей. Москва, С. 63–72.

REFERENCES

- Vaysgerber, L.** (2004). *Rodnyy yazyk i formirovaniye duha [Native language and spirit formation]: per. s nem.* O. Radchenko. M. Editorial. URSS. 232 s. [in Russian].
- Vashulenko, M.** (2001). Formuvannya movnoi osobystosti molodshoho shkoliara v umovakh perekhodu do 4-richnoho pochatkovoho navchannya [Formation of the linguistic personality of the younger student in the conditions of transition to 4-year primary education]. *Pochatkova shkola. – Elementary School*, 1, 11–14. [in Ukrainian].
- Galskova, N. D., Gez, N. I.** (2008). *Teoriya obucheniya inostrannym yazykym: lingvodidaktika i metodika [Theory of teaching foreign languages: linguodidactics and methodology]*. M.: Akademiya. [in Russian].
- Golovanova, E. I.** (2010). Professionalnaya yazykovaya lichnost: spetsifika professionalnykh protsessov v sfere teorii i praktiki [Professional linguistic personality: the specifics of professional processes in the field of theory and practice]. *Non multum, sed multa: Немного о многом. U kognitivnykh istokov sovremennoy terminologii – A little about a lot. The cognitive origins of modern terminology*. Moskva: Avtorskaya akademiya, 261–270. [in Russian].
- Holub, N. B.** (2008). *Rytoryka u vyshchii shkoli: monohr. [Rhetoric in high school]*. Cherkasy: Brama-Ukraina. [in Ukrainian].
- Yermolenko, S. Ya.** (2001). *Ukrainska mova: Korotkyi tлумачnyi slovnyk linhvistychnykh terminiv [Ukrainian language: A short explanatory dictionary of linguistic terms]*. Kyiv: Lybid. [in Ukrainian].
- Zahorodnova, V.** (2017). Problema formuvannya movnoi osobystosti v inshomovnomu seredovyshti: istorychnyi aspekt [The problem of language personality formation in a foreign language environment: a historical aspect]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya filolohichna – Bulletin of the University of Lviv. The series is philological*. Lviv. Vol. 64. pp. 480 – 490. [in Ukrainian].
- Krasnyih, V. V.** (2002). Etnopsiholingvistika i lingvokulturologiya: kurs lektsiy [Ethnopsycholinguistics and Linguoculturology]. Moskva: ITDГK «Gnosis». [in Russian].
- Maslova, V. A.** (2001). *Lingvokulturologiya [Linguoculturology]*. Moskva: Izdatelskiy tsentr «Akademiya»/ [in Russian].
- Matsko, L.** (2006). Aspekty movnoi osobystosti u perspektsii pedahohichnoho dyskursu [Aspects of language personality in the prospect of pedagogical discourse]. *Dyvoslovo – Devilishly*, 7, 2–4. [in Ukrainian].
- Rahrina, Zh. M.** (2017). *Pidhotovka maibutnykh inozemnykh spetsialistiv-medykiv do profesiinoho spilkuvannia [Preparation of future foreign medical specialists for professional communication] (Extended abstract of Candidate's thesis)*. Zaporizhzhia [in Ukrainian].
- Haleeva, I. I.** (1995). *Vtorichnaya yazykovaya lichnost kak retsipient inofonnogo teksta [Secondary linguistic personality as a recipient of a foreign text]*. Moskva, 63–72. [in Russian].

UDK 371.4

Sergii CHERNYAK – Phd (Candidate of Pedagogical Sciences), associate professor, academic secretary, Kyiv Municipal Academy of Circus and Variety Arts, 88, Zhylianska Str., Kyiv, Ukraine, postal code 01032 (chernyaksergey@ukr.net).

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-4327-0994>

Сергій ЧЕРНЯК – кандидат педагогічних наук, доцент, учений секретар, Київська муніципальна академія естрадного та циркового мистецтва, вул. Жилианська, 88, Київ, Україна, індекс 01032 (chernyaksergey@ukr.net).

MODELING AS A METHOD OF THEORETICAL AND EMPIRICAL JUSTIFICATION OF EDUCATIONAL SYSTEM

Summary. *The purpose of the research* is devoted to determining the specificity of modeling as a method of theoretical and empirical justification of educational systems. **The research methodology** is based on a method of modeling. A model is an imaginary or conditional image, analogous to the amount of an object, process, or phenomenon that reflects in symbolic form their basic typical features. The model helps to reproduce the integrity of the object under study, its structure, stages, methods and principles of operation, as well as maintain it at all stages of the study. **The scientific novelty** of the article is to apply modeling as a method of theoretical and empirical justification of educational systems. **Conclusions.** The author emphasizes that the problem of modeling different educational systems is one of the key in modern pedagogy. The teacher considers the model of the educational space of free self-determination of the personality, the basic structural units of which are the physical environment, social and psychological factors and the program of education. The scientist analyzes the components of the structural model of the educational space of free self-determination of the individual: spatial-subject, social-psychological, organizational-pedagogical. The researcher studies the model of preparation of teachers for aesthetic education of pupils in the modern information space, which includes the target, motivational, meaningful, operational and effective corrective components. The author studies the model of psychological and pedagogical preparation of the future foreign language teacher for moral education of adolescents, developed using the tools of folk pedagogy on the basis of taking into account the principles of democratization, humanization of the educational process, nationality of education, compliance with modern requirements. The educator analyzes the model of an integrative approach to educating healthy lifestyles in younger students. The scientist researches the developed model of preparation of the future teacher for economic education of pupils. The author studies the developed functional model of ecological education and upbringing of students in the educational process of extracurricular educational institutions of ecological and naturalistic profile.

Key words: modeling, method, educational systems.

МОДЕЛЮВАННЯ ЯК МЕТОД ТЕОРЕТИКО-ЕМПІРИЧНОГО ОБГРУНТУВАННЯ ВИХОВНИХ СИСТЕМ

Анотація. *Мета дослідження* – визначити специфіку моделювання як методу теоретико-емпіричного обґрунтування виховних систем. **Методологія дослідження** спирається на вивчення сутності методу моделювання. Модель являє собою уявне або умовне зображення, аналогічне кількості предмета, процесу чи явища, що відображає у символічній формі їх основні типові риси. Модель допомагає відтворити цілісність досліджуваного об'єкта, його структуру, етапи, методи та принципи дії, а також підтримувати його на всіх етапах дослідження. **Наукова новизна** полягає у впровадженні моделювання як методу теоретико-емпіричного обґрунтування виховних систем. **Висновки.** Автор наголошує, що проблема моделювання різних виховних систем є однією з ключових у сучасній педагогіці. Педагог розглядає модель виховного простору вільного самовизначення особистості, основними структурними одиницями якої є фізичне оточення, соціально-психологічні фактори та

програма виховання. Учений аналізує компоненти структурної моделі виховного простору вільного самовизначення особистості: просторово-предметний, соціально-психологічний, організаційно-педагогічний. Дослідник вивчає модель підготовки вчителів до естетичного виховання школярів у сучасному інформаційному просторі, яка включає цільовий, мотиваційний, змістовний, операційний і результативно коректуючий компоненти. Автор вивчає модель психолого-педагогічної підготовки майбутнього вчителя іноземної мови до морального виховання підлітків, розроблену із використанням засобів народної педагогіки на основі врахування принципів демократизації, гуманізації навчально-виховного процесу, народності виховання, відповідності сучасним вимогам. Педагог аналізує модель інтегративного підходу до виховання в молодших школярів здорового способу життя. Учений досліджує розроблену модель підготовки майбутнього вчителя до економічного виховання учнів. Автор вивчає розроблену функціональну модель екологічної освіти і виховання учнів у навчально-виховному процесі позашикільних навчальних закладів еколого-натуралістичного профілю.

Ключові слова: моделювання, метод, виховні системи.

Постановка проблеми. Традиційними прикладами виховних систем є авторські виховні системи. Однією з таких систем є обґрунтована нами система особистісно-соціального виховання. В аспекті досліджуваної проблеми ми вважаємо за доцільне подати провідні моделі виховання, оскільки вивчення теоретичних основ концепції створює сприятливе підґрунтя для її практичного моделювання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У процесі тлумачення сутності методу моделювання ми посилаємося на дослідження Д. Хорафаса та А. Братко. Д. Хорафасом моделювання визначається як динамічна аналогія. У більш загальному вигляді ця думка сформульована А. Братко, який розглядав моделювання як науковий метод дослідження різних систем шляхом побудови моделей цих систем, які зберігають деякі основні особливості предмета дослідження.

Мета статті – визначити специфіку моделювання як методу теоретико-емпіричного обґрунтування виховних систем.

Виклад основного матеріалу. Відзначимо, що проблема моделювання різних виховних систем є однією з ключових у сучасній педагогіці, до якої у власних наукових роботах звертається чимало науковців. Так, А. Растрігіною в докторській дисертації «Розвиток теорії вільного виховання у вітчизняній і зарубіжній педагогіці кінця XIX – першої половини XX століття» розроблено модель виховного простору вільного самовизначення особистості, основними структурними одиницями якої є фізичне оточення, соціально-психологічні фактори та програма виховання. Відповідно, структурна модель цього простору містить три базові компоненти: просторово-предметний, соціально-психологічний та організаційно-педагогічний. Основні вимоги до проектування просторово-предметного компонента наступні:

- організація гетерогенної та складної структури виховного середовища створює можливість для здійснення просторового та предметного вибору всіма суб'єктами виховного процесу. У такому просторі можна не тільки відшукувати, але й конструювати предмети сенсорної, маніпулятивно-пізнавальної, ігрової та художньої активності. Різноманітний і структурно складний виховний простір надає низку можливостей, стимулюючи вияв самостійності та суб'єктної активності вихованців. Становлення особистості можна уявити як розгортання її потенційних можливостей, а процес виховання як пошук, розпізнавання, формування власного образу «Я». Роль виховного середовища при цьому полягає в створенні сприятливих умов і можливостей для життєвого самовизначення особистості, розкриття індивідуально своєрідних способів освоєння культури, розвитку власної унікальності та взаємодії зі світом і суспільством, і на цій основі – відповідальності за обрану життєву траєкторію;

- організація взаємозв'язку різних функціональних зон виховного простору дає змогу сприймати різні види виховної діяльності як взаємозумовлені та взаємодоповнюючі. Сутність взаємозв'язку функціональних зон полягає в можливості багатофункціонального використання тих чи інших елементів предметного середовища та включення їх у різні функціональні структури виховного процесу;

- організація гнучкості та керованості виховного простору забезпечує можливість вияву творчої, перетворюючої активності. Такий простір покликаний створити передумови для трансформації навколишнього предметного світу, дозволяє функціонально змінювати різні предмети в залежності від конкретних умов виховного процесу. Гнучкість і керованість виховного середовища створюють унікальні можливості для педагогів, які можуть спонукати учнів до активності, прийняття самостійних рішень не тільки вербальними засобами, але й шляхом відповідної оперативної зміни просторово-предметного оточення;

- індивідуалізація виховного простору задовольняє потреби вихованців у персоналізації. Наявність такої індивідуалізованої теорії забезпечує відчуття фізичної та емоційної безпеки, задовольняючи базову біологічну потребу (за А. Маслоу), що є необхідною умовою особистісного розвитку;

- організація автентичності виховного простору забезпечує суб'єктам можливість функціонування в найбільш сприятливому для них ритмі та стилі (тобто у відповідності з життєвими проявами особистості).

Соціально-психологічний компонент виховного простору покликаний стимулювати суб'єкту активність і вільне самовизначення особистості. Основні вимоги до проектування зазначеного компонента наступні: взаєморозуміння та задоволеність взаєминами всіх суб'єктів виховного процесу; переважно позитивний настрій усіх його суб'єктів; авторитетність педагогів; участь усіх суб'єктів у керуванні виховним процесом; згуртованість і свідомість усіх суб'єктів.

Взаєморозуміння та задоволеність взаєминами зумовлюється насамперед доброзичливістю вихователів і вихованців, взаємно позитивним оцінюванням.

Переважно позитивний настрій суб'єктів виховного процесу визначається спільною підготовкою до цікавих, радісних подій, а також періодичною участю в ігрових ситуаціях. При підготовці до емоційно значущих подій (свят, вечорів, виставок, фестивалів і т. д.) формується почуття оптимізму, впевненості в цікавому та насиченому завтрашньому дні. Ігровий настрій виховного процесу забезпечує можливості для вияву творчої активності всіх суб'єктів виховного процесу, в тому числі педагогів, дозволяє подолати психологічні бар'єри, оптимістично оцінити своє сьогодення та майбутнє і, головне, коректує весь характер міжособистісних відносин у виховному просторі.

Авторитетність педагогів набуває особливого значення в умовах особистісно орієнтованого виховання, коли система міжособистісних відносин будується на суб'єкт-суб'єктній основі; взаємодія учасників виховного процесу має не тільки міжрольовий, але й значною мірою міжособистісний характер; у виховній структурі утверджується демократичний стиль керівництва.

Участь усіх суб'єктів у керуванні виховним процесом виступає як важлива розвиваюча можливість виховного простору, що забезпечує становлення суб'єктної активності особистості. Діяльність, яку здійснюють суб'єкти у виховному процесі, може мати розвиваючий характер лише в тому випадку, якщо самі учасники ініціюють її, визначають спрямованість і психологічно включаються в неї.

Згуртованість і свідомість – необхідна передумова ефективного функціонування виховного простору, який у цьому випадку стає «інструментом» особистісного розвитку кожного суб'єкта виховного процесу. Провідна роль у забезпеченні особистісно розвивального потенціалу виховного простору

належить організаційно-педагогічному компоненту, який визначає характер взаємодії суб'єктів виховного процесу з предметним і соціально-психологічним оточенням.

Як наголошує А. Растрігіна, ефективне функціонування виховного простору вільного самовизначення особистості передбачає особливий тип педагогічної діяльності, що підтримує розвиток суб'єктної активності вихованців. Це, у свою чергу, висуває особливі вимоги до педагогів, здатних розв'язувати ці завдання. Визначальну роль відіграє їхня особистісна та професійна позиція, яка дозволяє працювати в руслі педагогіки свободи. Основними складовими компонентами такої позиції є: сприйняття особистості вихованця як цінності; позитивна Я-концепція педагога; орієнтація на інваріантні принципи педагогіки свободи (Растрігіна, 2004).

В. Мирошниченком у кандидатській дисертації «Підготовка вчителів до естетичного виховання школярів у сучасному інформаційному просторі» розроблено однойменну модель, яка включає цільовий, мотиваційний, змістовний, операційний і результативно коректуючий компоненти. Цільовий компонент функціонально поєднує мету – оволодіння вчителями педагогічними технологіями виховання естетично грамотної особистості, та завдання: виховувати в учителів естетичне сприймання сучасного інформаційного простору; надати педагогам знання про засоби масової інформації та специфіку їх впливу на особистість; розкрити естетико-педагогічний потенціал засобів масової інформації; формувати вміння орієнтуватися в інформаційному просторі; вибирати особистісно значущу інформацію; е) толерантно оцінювати естетичні смаки інших людей; здійснювати оптимальний вибір педагогічних технологій естетичного виховання.

Мотиваційний компонент включає проведення й аналіз педагогічних досліджень стосовно функціонування засобів масової інформації в конкретній місцевості, специфіки учнівських зацікавлень у сфері інформаційної продукції.

Змістовий компонент моделі характеризується цілісністю, багаторівневістю, варіативністю та конкретизацією діяльності педагога.

Операційний компонент інтегрує педагогічні підходи: проблемно пошуковий виклад теоретичного матеріалу; аналіз продукції засобів масової інформації з ілюстрованим показом періодичних видань, прослуховуванням аудіо записів, переглядом відео каналів тощо; обговорення результатів проведених досліджень з визначенням естетичних смаків споживачів інформаційної продукції, моделювання педагогічних технологій формування естетично грамотної особистості, їх апробація на практиці, самостійне розв'язання педагогічних завдань з подальшим аналізом результатів виконаної роботи.

Результативно-коректуючий компонент відображає педагогічний моніторинг і включає діагностику й оцінку результатів педагогічного процесу, обґрунтування перспектив його розвитку.

Відповідно до зазначеної моделі, підготовка вчителів до естетичного виховання школярів передбачає реалізацію наступних взаємопов'язаних етапів: у ході лекційних і практичних занять формувати педагогів як естетично грамотних особистостей; у процесі практичних і лабораторних занять допомогти їм оволодіти конкретними педагогічними технологіями; упроваджувати педагогічні технології естетично грамотної особистості в навчально-виховний процес; діагностувати, оцінювати результати виховної роботи, здійснювати педагогічний моніторинг. Успішне впровадження запропонованої моделі передбачає гармонійне поєднання лекційних і практично-лабораторних форм навчання, використання оптимальних методів, прийомів, педагогічних технологій, реалізацію гностичної діяльності (Мирошниченко, 2001).

Н. Молодиченко в кандидатській дисертації «Психолого-педагогічна підготовка майбутнього вчителя іноземної мови до морального виховання підлітків» розробила однойменну модель із використанням засобів народної педагогіки на основі врахування принципів демократизації, гуманізації навчально-виховного процесу, народності виховання, відповідності сучасним вимогам. Модель складається з таких компонентів: потребнісно-мотиваційного, пізнавального та практично-діяльнісного.

Потребнісно-мотиваційний компонент надає всьому процесові професійної підготовки (навчальній, науково-дослідницькій роботі та педагогічній практиці студентів) усвідомленого, цілеспрямованого характеру, виховує у студентів педагогічну захопленість як фактор стимулювання професійної творчої підготовки майбутнього вчителя, орієнтує на оволодіння знаннями моральних норм, їх емоційного сприйняття, вміннями та навичками щодо використання засобів народної педагогіки в моральному вихованні підлітків.

Пізнавальний компонент готовності сприяє свідомому засвоєнню певної сукупності знань і категорій німецької етнопедагогіки, народознавства як ефективних засобів морального виховання, а також сутності та соціально-педагогічних функцій морального виховання, художньої, науково-методичної літератури з питань морального виховання; здійсненню аналізу етнопедагогічної, етнологічної літератури щодо визначення педагогічної цінності морального виховання. При вивченні психолого-педагогічних, загальноосвітніх, спеціальних, методичних дисциплін пізнавальний компонент спільно з мотивуючим створює умови для реалізації практично-діяльнісного компоненту в професійній підготовці студентів до морального виховання.

Практично-діяльнісний компонент спрямований на систематизацію знань, необхідних для здійснення цілісного аналізу процесу використання народних традицій у педагогічній діяльності. Складовими цього компоненту є вміння та навички, зокрема: планувати, визначати та розробляти режисуру виховних заходів на основі знань німецької народної педагогіки як засобу морального становлення підлітків, визначати критерії вибору засобів народної педагогіки для виховних цілей, вміння вивчати, узагальнювати, переосмислювати масовий і перспективний педагогічний досвід з морального виховання, проводити педагогічний експеримент, організовувати творчу роботу учнів із вивчення народних традицій, керувати гуртками народної творчості, розвивати пізнавально-творчу активність через проведення пошукової етнопедагогічної роботи відповідно до учнівських уподобань, нахилів, здібностей, розкривати роль усної народної творчості в моральному вихованні підлітків.

Створена модель уможлиблює прогнозування подальшого розвитку професійної підготовки майбутнього вчителя іноземної мови до морального виховання підлітків у позакласній роботі. Зазначена модель, поряд із тим, що включає елементи традиційної дидактичної тріади – знання, вміння, навички, передбачає формування в майбутнього вчителя німецької мови соціальної компетентності й досвіду у сфері взаєморозуміння, толерантності, побудови спільного європейського дому, культурного розмаїття, проте із збереженням власних культурних надбань. Основними етапами підготовки майбутнього вчителя іноземної мови до морального виховання підлітків визначено актуалізаційний, навчально-інформаційний, систематизаційний, пошуково-дослідницький, реалізаційний (Молодиченко, 2002).

С. Кондратюк у кандидатській дисертації «Інтегративний підхід до виховання в молодших школярів здорового способу життя» розроблено однойменну модель. Реалізація процесу виховання в молодших школярів здорового способу життя за умови впровадження інтегративного підходу здійснювалась шляхом об'єднання трьох напрямів виховних впливів.

Завдання першого напрямку виховного впливу полягало в ознайомленні та розширенні уявлень молодших школярів про здоровий спосіб життя за умови збагачення змісту навчальних предметів фізіологічними, біоритмологічними, медичними та гігієнічними знаннями. Так, предмети «охорона життя та здоров'я учнів», факультативний курс «валеологія» доповнювалися медичними, фізіолого-гігієнічними аспектами здорового способу життя; «навколишній світ» і «природознавство» знайомили молодших школярів з основами біоритмології; на уроках фізичного виховання відбувалося оволодіння навичками та вміннями ведення здорового способу життя засобами гігієни та фізичної культури. Виховний вплив на молодших школярів здійснювався не лише в навчальному процесі, але й поза ним.

Другий напрям координував вплив виховуючих суб'єктів з метою формування в молодших школярів здорового способу життя. Учасники виховного процесу застосовували відповідні своїм можливостям форми і методи роботи з дітьми. Для педагогів це були уроки, класні та виховні години, факультативні заняття, гуртки, секції, де використовувалися наступні методи виховання: бесіди, розповіді, виховні ситуації, вправи, змагання тощо. Медичними працівниками та психологами застосовувалась діагностика, корекція, психотренінги, тестування та ін. Батьки слідкували за дотриманням дітьми режиму, проводили бесіди на оздоровчу та гігієнічну тематику, показували особистий приклад. Особливе місце в системі оволодіння учнями знань і вмінь щодо вимог здорового способу життя посідали ігри – дидактичні, рольові, імпровізовані тощо. Часто вони відігравали роль домашнього завдання, в якому діти використовували свої знання та життєвий досвід.

Третій напрям передбачав удосконалення організаційно-педагогічних умов виховання в молодших школярів здорового способу життя шляхом створення в навчально-виховних закладах служби управління вихованням здорового способу життя учнів початкових класів. Мета діяльності такої служби полягала в забезпеченні, зміцненні, збереженні та відтворенні здоров'я молодших школярів у навчально-виховному процесі. Кожна підструктура цієї служби (рада педагогів, психолого-фізіологічна служба, служба традиційних і нетрадиційних методів оздоровлення) виконувала свої завдання та мала відповідні засоби їх вирішення.

Таким чином, дисертантка С. Кондратюк доходить висновку, що модель інтегративного підходу до виховання здорового способу життя в молодших школярів базується на соціально зумовленій цілісності активно взаємодіючих учасників оздоровчого процесу (педагогів, медичних працівників, психологів, батьків) духовних і матеріальних факторів, спрямованих на формування в умовах школи та поза її межами фізичного і психічного в особистості, здатної до саморозвитку та вдосконалення (Кондратюк, 2003).

О. Шпаком у докторській дисертації «Теорія та практика підготовки педагогічних кадрів до економічного виховання школярів у системі безперервної освіти» розроблено модель підготовки майбутнього вчителя до економічного виховання учнів, яка розглядається дисертантом у трьох аспектах: теоретичному, практичному та методичному.

Теоретичний аспект передбачає формування у студентів економічних понять і категорій, вивчення ними економічних законів розвитку суспільства, економічної політики, галузевих знань економіки та освіти як продуктивної сили суспільства.

Практичний аспект має за мету формування економічних умінь і навичок аналізу економічної ситуації, здійснення об'єктивної оцінки економічних явищ і фактів економічної дійсності, раціональної організації навчальної, трудової або іншої діяльності, необхідність залучення учнів до цих видів діяльності.

Методичний аспект відображає специфіку економічної освіти студентів педагогічних навчальних закладів і характеризується знаннями теорії економічного виховання, шляхів і засобів, методів і прийомів здійснення економічної освіти та виховання учнів у навчальному процесі, в позакласній роботі, в суспільно-корисній продуктивній праці, знаннями й уміннями раціональної організації різних видів діяльності школярів тощо.

О. Т. Шпак наголошує, що жодне питання економічної освіти та виховання не може бути реалізоване, якщо не буде чітко продуманий управлінський аспект. На його думку, керівник школи, вчитель-предметник, класний керівник, інші працівники школи повинні володіти основами управління економічною освітою та вихованням учнів (Шпак, 2001).

Г. Пустовітом у докторській дисертації «Теоретико-методичні основи екологічної освіти і виховання учнів 1-9 класів у позашкільних навчальних закладах» розроблено функціональну модель екологічної освіти і виховання учнів у навчально-виховному процесі позашкільних навчальних закладів еколого-натуралістичного профілю. Центром зазначеної моделі є учень, оскільки саме він, за повної чи часткової допомоги педагога, визначає основні напрями, обсяги, час, інтенсивність і навіть результативність власної навчально-пізнавальної, дослідницької діяльності та конкретної природоохоронної роботи.

З останнім пов'язана низка притаманних позашкільному навчальному закладу організаційно-педагогічних умов, дотримання яких забезпечує стабільність виховання і навчання учнів у гуртку. Це: відсутність звичної для учнів оцінки та щоденників успішності, що забезпечує комфортність життєдіяльності особистості; можливість змінювати види, рівні складності виховного і навчального змісту відповідно до особистісних можливостей, а також форми чи конкретне спрямування своєї навчальної та дозвільної діяльності; відображення у змісті екологічної освіти і виховання цілісності навколишнього середовища, науковості, системності та конкретної практичної спрямованості цього змісту; формування ціннісних орієнтацій і мотивів екологічно доцільної поведінки у змісті освіти та виховання.

Така особливість навчально-виховного процесу позашкільного навчального закладу визначає специфіку діяльності педагога, спрямовану на ефективне формування компонентів екологічної вихованості учнів. Це досягається за умови, коли в професійній діяльності педагога поєднуються такі її складові: соціально-педагогічна (розкриває сутність проблем взаємодії модель людини та суспільства з природою; наслідки цієї взаємодії як морально-соціальну категорію); психолого-педагогічна (характеризує побудову змісту екологічної освіти і виховання, підходи та засади його реалізації); спеціально-наукова (сприяє усвідомленню учнями сутності екологічних проблем і шляхів їх вирішення на локальному, регіональному та глобальному рівнях); діяльнісно-процесуальна (характеризує змістове наповнення, напрями, обсяги, інтенсивність та алгоритм діяльності особистості з вивчення й охорони довкілля); предметно-операційна (сприяє усвідомленню учнями взаємозв'язків і взаємозалежностей у системі «природа-людина-суспільство», визначає обсяг і спрямування навчально-пізнавальної, дослідницької діяльності та безпосередньої природоохоронної роботи учнів).

На підставі цього дисертант доходить висновку, що мета екологічної освіти і виховання учнів у позашкільних навчальних закладах еколого-натуралістичного профілю є органічною єдністю виховних, навчальних і розвивальних цілей та полягає в ефективному формуванні компонентів екологічної вихованості особистості. Основою цих процесів є оволодіння учнями екологічними знаннями, інтелектуальними вміннями, формування ціннісного ставлення до природи.

Проаналізовані вище моделі слугують засобом теоретико-емпіричного представлення потенційних можливостей того чи іншого напрямку виховної діяльності. В цілому ж за ступенем впливу на особистість вихованця можна виділити такі моделі виховання:

- директивна модель виховання, сутність якої полягає у визнанні за вихователем як більш зрілої, досвідченої, знаючої людини права визначати мету виховання, а також педагогічні шляхи, способи та засоби її реалізації. В цій моделі від вихованців вимагається виконувати розпорядження і вказівки педагога, визнати його провідну роль як людини, покликаної спрямовувати їхній розвиток, розв'язувати важливу соціальну проблему – виховувати інших людей. Директивне виховання ґрунтується на припущенні, що для повноцінного життя в суспільстві люди повинні засвоїти певні соціальні ролі (громадянина, члена сім'ї, представника професійної, конфесійної групи тощо). А для цього вони мають оволодіти певними способами діяльності та спілкування, нормами поведінки, знаннями та цінностями, що створені попередніми поколіннями. У контексті директивної моделі педагогічна взаємодія здебільшого набуває форм прямого впливу вихователя на вихованця. При цьому наставник не приховує своєї позиції ведучого. Навпаки, він демонструє це дитині, закликаючи та зобов'язуючи її підкорятися його вимогам;

- модель прихованого виховного впливу. В контексті цієї моделі виховання розуміється як маніпуляція – прихований вплив педагога на вихованця з метою формування у нього бажаних якостей. Добиваючись своєї мети, вихователь прагне непомітно для дитини викликати в неї наміри, які не збігаються з її актуальними прагненнями. В результаті здійснюється приховане програмування думок, прагнень дитини, яка не усвідомлює педагогічного впливу і не знає кінцевої мети вихователя. Модель маніпулятивного виховання постає як досить ефективний спосіб організації взаємин учасників виховного процесу. Вона аж ніяк не передбачає маніпулювання дитиною всупереч її інтересам. Конструктивна маніпуляція у вихованні є позитивним засобом розвитку особистості, її самосвідомості, самостійності та відповідальності;

- модель виховання-сприяння. В основі цієї моделі лежить віра в конструктивне, активне, творче начало людської природи, в її первісну моральність і доброту, альтруїстичну та колективістичну спрямованість, у здатність дитини спрямовувати свій розвиток, розуміти власне «Я». відповідно до установок педагогіки сприяння вихователь повинен не вести дитину за собою і навіть не спрямовувати її розвиток, а йти за нею, підтримувати її в самореалізації, допомагати їй у розв'язанні власних проблем. Це позиція помічника, який створює умови для саморозвитку особистості. У процесі сприяючого виховання педагог і вихованець виявляються рівноправними суб'єктами, співтворцями педагогічного процесу, відносини між ними набувають справді суб'єкт-суб'єктного характеру. Вчитель виступає як суб'єкт, тому що саме від нього залежить, чи буде обрано дану модель педагогічної взаємодії. При цьому він налаштований на те, щоб не підганяти дитину під державні, суспільні чи свої власні уявлення про виховний ідеал, а свідомо прагне до того, щоб формувати уявлення про майбутній образ дитини, виходячи з неї самої, стимулюючи її самостійну й дедалі зростаючу участь у цьому процесі. За такого підходу дитина стає справжнім суб'єктом свого розвитку. Саме від її внутрішнього світу, потенціалу, інтересів і проблем залежить мета виховання та засоби її досягнення (Пустовіт, 2003).

Висновки і перспективи подальших розвідок цього питання. Таким чином, під поняттям моделювання вбачаємо метод висвітлення педагогічних процесів та явищ, які ґрунтуються на заміні конкретного об'єкта досліджень (оригіналу) іншим, подібним до нього (моделлю). Поліпарадигмальність моделювання, а також наявність таких різноманітних концепцій і моделей виховання

свідчить про диференціацію підходів щодо визначення джерел і способів реалізації виховної мети. В подальшому перспективним може бути відображення мети, принципів, методів, напрямів, функцій виховної діяльності в контексті застосування методу моделювання з урахуванням вимог сучасної освітньо-виховної практики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Кондратюк, С. М.** (2003) *Інтегративний підхід до виховання в молодших школярів здорового способу життя*: (дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07). Київ, 195 с.
- Мирошниченко, В. І.** (2001) *Підготовка вчителів до естетичного виховання школярів в сучасному інформаційному просторі*: (дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04). Київ, 220 с.
- Молодиченко, Н. А.** (2002) *Психолого-педагогічна підготовка майбутнього вчителя іноземної мови до морального виховання підлітків*: (дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04) К., 225 с.
- Растрігіна, А. М.** (2004). *Розвиток теорії вільного виховання у вітчизняній і зарубіжній педагогіці кінця XIX – першої половини XX століття*: (дис. ... док. пед. наук: 13.00.01). Київ, 488 с.
- Пустовіт, Г. П.** (2005). *Теоретико-методичні основи екологічної освіти і виховання учнів 1–9 класів у позашкільних навчальних закладах*: (автореф. дис. ... док. пед. наук: спец. 13.00.07 – Теорія і методика виховання. Тернопіль, 51 с.
- Шпак, О. Т.** (2001). *Теорія та практика підготовки педагогічних кадрів до економічного виховання школярів у системі безперервної освіти*: (дис. ... док. пед. наук: 13.00.04). Київ, 454 с.

REFERENCES

- Kondratiyuk, S. M.** (2003). *Integrativnyy pidkhd do vukhovannia v molodshukh shkolariv zdorovoho sposoby zuttiva* [An integrative approach to the upbringing of healthy schoolchildren] (*Candidate's thesis*). Kyiv [In Ukrainian].
- Muroshnuchenko, V. I.** (2001). *Pidgotovka vchutliv do estetuchnogo vukhovannia shkovariv v sychasnomu informatsiynomu prostori* [Preparation of students for aesthetic education of schoolchildren in the modern information space]. (*Candidate's thesis*). Kyiv [In Ukrainian].
- Moloduchenko, N. A.** (2002). *Psukhologo-pedagogichna pidgotovka maybytnyogo vchutelya inozemnoyi movu do moralnogo vukhovanniya pidlitkiv* [Psychological-pedagogical preparation of the future teacher of a foreign language for the moral education of adolescents]. (*Candidate's thesis*). Kyiv [In Ukrainian].
- Rastrugina, A. M.** (2004). *Rozvutok teorii vilnogo vukhovanniya u vitchuznyanii i zarybizhnii pedagogitsi kintsya XIX – pershoi polovunu XX stolittya* [The development of the theory of free education in the domestic and foreign pedagogy of the late XIX – the first half of the XX century] (*Candidate's thesis*). Kyiv [in Ukrainian].
- Pystovit, G. P.** (2005). *Teoretuko-metoduchni osnovu ekologichnoyi osvitu i vukhovanniya ychniv 1 – 9 klaviv u pozashkilnukh navchalnukh zakladakh* [Theoretical and methodological foundations of ecological education and upbringing of pupils of 1–9 classes in out-of-school educational establishments]. (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Ternopil [in Ukrainian].
- Shpak, O. T.** (2001). *Teoriya ta praktuka pidgotovku pedagogichnukh kadriv do ekonomichnogo vukhovanniya shkolariv u sustemi bezpererвної osvitu* [Theory and practice of training pedagogical staff for the economic education of students in the system of continuous education]. (*Candidate's thesis*). Kyiv [in Ukrainian].

UDC 37.091.12.011.3 – 051:78.071.4

Inna SHOROBURA – Doctor of pedagogical sciences, Professor, Rector of Khmelnytskyi Humanitarian-Pedagogical Academy, Proskurivskoho Pidpillia Str., 139, city Khmelnytskyi, Ukraine, postal code 29013 (shorobura@gmail.com)

ORCID: 0000-0003-3728-7968

Maryna MYKHASKOVA – Candidate of pedagogical sciences, Assistant Professor, Head of the department of theory and methods of music art, Khmelnytskyi Humanitarian-Pedagogical Academy, Proskurivskoho Pidpillia Str., 139, city Khmelnytskyi, Ukraine, postal code 29013, (chudo43@gmail.com)

ORCID: 000-0003-1248-3903

Інна ШОРОБУРА – доктор педагогічних наук, професор, ректор Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії, вул. Проскурівського підпілля, 139, м. Хмельницький, Україна, індекс 29013 (shorobura@gmail.com)

Марина МИХАСЬКОВА – кандидат педагогічних наук, доцент, завідувач кафедри теорії та методики музичного мистецтва, Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія, вул. Проскурівського підпілля, 139, м. Хмельницький, Україна, індекс 29013 (chudo43@gmail.com)

CRITERIA AND INDICATORS OF THE LEVEL OF EXPERIENCE FORMEDNESS OF MUSIC-PEDAGOGICAL ACTIVITY OF THE FUTURE MUSIC ART TEACHERS

Summary. Goal of the research – to reveal and substantiate the criteria and indicators of the level of experience formedness of music-pedagogical activity of the future music art teachers. The authors consider the experience of solving the set musical-pedagogical tasks, which is realized in music activity, based on all elements. **Methodological basis of the research** is represented by the modern theories of pedagogical activity, which in modern science are considered from the standpoint of methodology of systemic, activity, synergetic, personal, poly-subjective, cultural, axiological, ethno-pedagogical approaches that accumulate the possession of the necessary and sufficient knowledge in the field of music art in unity with the skills of performing and practicing introduction into pedagogical practice. **Scientific novelty** of the article is in the fact of development and substantiating the technology of evaluating the effectiveness of the system of professional training organization of music art teachers, their experience of music-pedagogical activity. **Conclusions.** Diagnosis of the experience of music-pedagogical activity of the future music art teacher by the criteria (completeness, systematic and strength of knowledge based on the formedness of professional-pedagogical and innovative thinking; the level of formedness of experience of using the methods of music-pedagogical activity; presence of emotional-value attitude to music-pedagogical activity; intensification of communication on the basis of joint interaction of the participants of music-pedagogical activity; level of ability to predict, analyze, control and adjust music-pedagogical activity; originality of creative experience in various types of music-pedagogical activity) and indicators allows to evaluate the level (high, medium, low) of its formedness, to predict approaches, conditions and directions of improving the effectiveness of professional training of pedagogues-musicians.

Key Words: criteria, indicators, levels of experience formedness of music-pedagogical activity.

КРИТЕРІЇ ТА ПОКАЗНИКИ РІВНІВ СФОРМОВАНOSTІ ДОСВІДУ МУЗИЧНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ МУЗИЧНОГО МИСТЕЦТВА

Анотація. *Мета дослідження* – розкрити та обґрунтувати критерії та показники рівнів сформованості досвіду музично-педагогічної діяльності майбутніх учителів музичного мистецтва. Автори розглядають досвід музично-педагогічної діяльності як отриманий у процесі навчання продукт здійснення способів і засобів виконання поставлених музично-педагогічних завдань, який реалізується в музичній діяльності, на основі всіх елементів. **Методологічну основу дослідження** становлять сучасні теорії педагогічної діяльності, які в сучасній науці розглядають з позицій методології системного, діяльнісного, синергетичного, особистісного, полісуб'єктивного, культурологічного, аксіологічного, етнопедогогічного підходів, що акумулюють володіння необхідними і достатніми знаннями в галузі музичного мистецтва в єдності із уміннями їхнього практичного відтворення у виконавській діяльності та досвідом упровадження в педагогічну практику. **Наукова новизна** статті полягає в розробці й обґрунтуванні технології оцінювання ефективності системи організації фахової підготовки вчителів музичного мистецтва, їхнього досвіду музично-педагогічної діяльності. **Висновки.** Діагностика досвіду музично-педагогічної діяльності майбутнього вчителя музичного мистецтва за критеріями (повнота, системність та міцність знань на основі сформованості професійно-педагогічного та інноваційного мислення; ступінь сформованості досвіду здійснення способів музично-педагогічної діяльності; наявність емоційно-ціннісного ставлення до музично-педагогічної діяльності; активізація спілкування на основі стійкої взаємодії учасників музично-педагогічної діяльності; рівень володіння вміннями прогнозувати, аналізувати, контролювати і коригувати музично-педагогічну діяльність; оригінальність творчого досвіду в різноманітних видах музично-педагогічної діяльності) та показниками дасть можливість оцінити рівень (високий, середній, низький) її сформованості, спрогнозувати підходи, умови та напрямки підвищення ефективності професійної підготовки педагогів-музикантів.

Ключові слова: критерії, показники, рівні сформованості досвіду музично-педагогічної діяльності.

Постановка проблеми. Ефективність підготовки майбутніх учителів музичного мистецтва значно залежить від обґрунтованого визначення рівня сформованості досвіду музично-педагогічної діяльності, що спонукає до виявлення критеріїв і показників, за якими здійснюється діагностика цього феномена. Згідно із розумінням досвіду музично-педагогічної діяльності як отриманого в процесі навчання продукту здійснення способів і засобів вирішення поставлених музично-педагогічних завдань, який реалізується в музичній діяльності, на основі всіх елементів, предметом діагностики мають бути всі компоненти досліджуваного явища.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Досвіду педагогічної діяльності присвячені роботи О. Абдулліна, І. Зязюна, Н. Кузьміної, Н. Кухарева, Т. Кліменко, С. Ніколасенко, В. Решетько, Я. Турбовського, Р. Хрустальова. У сфері виконавської діяльності музикантів проблема розвитку музично-педагогічного досвіду висвітлювалась у працях О. Рудницької (Рудницька, 2002), О. Хлебнікової (Хлебнікова, 1998); досвід вчителя музики в системі неперервної педагогічної освіти вивчала Н. Попович (Попович, 2015). Однак дослідження цих та інших учених не спрямовані на технологію оцінювання ефективності системи організації фахової підготовки вчителів музичного мистецтва, зокрема досвіду музично-педагогічної діяльності.

Мета статті розкрити та обґрунтувати критерії та показники рівнів сформованості досвіду музично-педагогічної діяльності майбутніх учителів музичного мистецтва.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до структури досвіду музично-педагогічної діяльності її компонентами є самостійні функційні елементи фахової (мистецької) діяльності, які охоплюють сукупність складників, потрібних для його сформованості, як-от: *когнітивний, результативно-прак-*

тичний, комунікативний, емоційно-ціннісний, організаційно-прогностичний та творчий компоненти. Вимір сформованості досліджуваного феномена є до певної міри суб'єктивним і відбиває позицію дослідників з означеної проблеми. Ми визначили критерії, які охоплюють підстави для оцінки, визначення або класифікації чогось (Новий тлумачний словник української мови, 2000, с. 382) та об'єктивні ознаки, на основі яких виробляється порівняльна оцінка чи класифікація процесів і чинників, що вивчаються (Дем'янчук, 1997, с. 18).

На основі теоретичного аналізу сутності досвіду музично-педагогічної діяльності майбутнього вчителя музичного мистецтва ми визначили *шість критеріїв: повнота, системність та міцність знань на основі сформованості професійно-педагогічного та інноваційного мислення; ступінь сформованості досвіду здійснення способів музично-педагогічної діяльності; наявність емоційно-ціннісного ставлення до музично-педагогічної діяльності; активізація спілкування на основі спільної взаємодії учасників музично-педагогічної діяльності; рівень володіння уміннями прогнозувати, аналізувати, контролювати і коригувати музично-педагогічну діяльність; оригінальність творчого досвіду в різноманітних видах музично-педагогічної діяльності.*

Під першим критерієм (*повнота, системність та міцність знань на основі сформованості професійно-педагогічного та інноваційного мислення*) розуміють сукупність знань із предметів соціально-гуманітарного (світоглядного), психолого-педагогічного спрямування, музично-педагогічного, історико-теоретичного, інструментально-виконавського та диригентсько-хорового циклів. Ці знання сприяють цілісному уявленню щодо способів здійснення музично-педагогічної діяльності, специфіки музичного мистецтва та його особливостей, стильової специфіки музики композиторів України та світу, методичного аспекту майбутньої професійної діяльності тощо. На нашу думку, обізнаність та світоглядна зрілість створює основу для оволодіння майбутнім учителем способами музично-професійної діяльності. Крім того, цей критерій розкриває способи інтелектуального і практичного характеру, які виявляються в сприйманні, розумінні та запам'ятовуванні навчальної інформації.

Відтак *показниками повноти, системності та міцності знань на основі сформованості професійно-педагогічного та інноваційного мислення студентів у музично-педагогічній царині є:* сформоване професійно-педагогічне та інноваційне мислення майбутнього педагога; ступінь повноти, системності і міцності знань з теорії та методики музично-педагогічної діяльності; достатність інформаційного забезпечення виконавської діяльності педагога-музиканта.

Розглянемо другий критерій – *ступінь сформованості досвіду здійснення способів музично-педагогічної діяльності.* Він розкриває практичний аспект роботи вчителя музичного мистецтва та її результат відповідно до цілей та умов музично-освітнього процесу й охоплює музично-теоретичні, виконавські й методичні вміння (прийоми, операції, дії).

Показниками ступеня сформованості досвіду здійснення способів музично-педагогічної діяльності є: наявність уміння оперувати музично-теоретичними знаннями, практичними вміннями та навичками в процесі музично-педагогічної діяльності; здатність до самоосвіти, самореалізації та самовдосконалення в різних видах музично-педагогічної діяльності в мистецтві; результативність застосування дій у знайомій ситуації, у новій ситуації та за взірцем.

Третім критерієм є *наявність емоційно-ціннісного ставлення до музично-педагогічної діяльності майбутніх учителів музичного мистецтва.* Навчання у закладах вищої освіти передбачає накопичення знань шляхом осягнення духовних цінностей, які створюються кожною людиною самостійно, а також засвоюються в готовому вигляді на основі духовної діяльності людей. Вони органічно пов'язу-

ються із досвідом, почуттями, свідомістю, емоціями. Готовність визначати цінність музичних творів, здатність доводити своє ставлення до музичного мистецтва і виявляти стійкий інтерес до музично-педагогічної діяльності розкривають зовнішні елементи досвіду музично-педагогічної діяльності. Ціннісні орієнтири характеризують мотиви (прагнення, потреби) та ідеали особи, є складовою частиною світорозуміння особистості, тобто елементом свідомості, внутрішньою основою ставлення особистості до дійсності. Унаслідок усвідомлення і переживання потреб у людини виникають певні спонуки до дії, завдяки яким ці потреби задовольняються. Емоційний складник розкриває відчуття та вчинки в мистецькій діяльності, здатність до емоційної сприйнятливості та керування власним емоційним станом, формує емпатійність та позитивний емоційний тон мистецької діяльності. Цей критерій містить такі *показники*: наявність пізнавальних і професійних мотивів здійснення музично-педагогічної діяльності; отримання емоційного досвіду в мистецькій діяльності; відчуття потреби та естетичної насолоди в сприйманні та виконанні музики.

Наступним критерієм сформованості досвіду музично-педагогічної діяльності є *активізація спілкування на основі спільної взаємодії учасників музично-педагогічної діяльності*. Ознаками зовнішніх виявів є вміння спілкуватися з питань музичного мистецтва та вільне оперування професійно-мовленнєвою культурою, швидкий темп мови та якість відтворення виконавської інтерпретації музичного твору. Внутрішнє наповнення цього критерію містить установлення контакту із співрозмовником, отримання задоволення від спілкування, налагодження довіри під час комунікації. *Показниками є*: взаємна довіра в спілкуванні зі студентами на основі спільної взаємодії; вільне оперування професійною та мистецькою термінологією в музично-педагогічній діяльності; легкість та адекватність установлення контакту зі співрозмовником для розв'язання професійних ситуацій.

Організаційно-прогностичний компонент досвіду музично-педагогічної діяльності майбутнього вчителя музичного мистецтва дають змогу з'ясувати *рівень володіння вміннями прогнозування, аналізу, контролю і корекції музично-педагогічної діяльності*. Цей критерій виявляє тривалість, перспективність дій та операцій відповідно до моделювання навчально-виховного процесу. Майбутній учитель музичного мистецтва в процесі навчання дає власну оцінку музики, мистецьким явищам та дійсності, виявляє ініціативу в плануванні та проведенні традиційних та нестандартних уроків, структурує зміст навчальної дисципліни, систему дій, методів і форм проведення занять. Крім того, в обов'язки вчителя входить вивчення особливостей та здібностей (індивідуальних, психологічних) учнів (студентів), планування раціональної витрати часу. Основними показниками цього критерію є: уміння проектувати, організовувати та управляти музично-педагогічною діяльністю; уміння аналізувати, передбачати перспективу, корегувати спільні дії та операції; уміння давати власну оцінку традиційним та інноваційним здобуткам музично-педагогічної діяльності.

Шостим критерієм сформованості досвіду музично-педагогічної діяльності є *оригінальність отриманого творчого досвіду в різноманітних видах музично-педагогічної діяльності*. Упевненість у своїх силах майбутнього вчителя музичного мистецтва дає бажання створювати щось нове, цікаве в роботі, знаходити варіантне вирішення музично-педагогічних завдань, зіставляти стандартні педагогічні прийоми і нетипові ситуації. Майбутні вчителі вчать оригінально інтерпретувати музичний твір, імпровізувати ритмічно, мелодично, вокально, інструментально, створювати літературні та живописні композиції. У процесі навчально-виховної діяльності формується артистизм та творчий імідж учителя музичного мистецтва, розвивається творча уява та прагнення до творчості. *Відтак показниками є*:

- здатність реалізовувати творчі завдання, знаходити неординарні рішення музично-педагогічних проблем, зіставляти традиційні та інноваційні педагогічні прийоми;
- творча спрямованість музично-педагогічної діяльності, бажання створювати щось нове в різноманітних ролях (учителя, керівника оркестру, хормейстера, режисера уроку, музикознавця, конференсьє тощо);
- нетипові, цікаві інтерпретаційні та імпровізаційні рішення в різних видах музично-педагогічної діяльності.

Здійснений теоретичний аналіз критеріїв і показників дозволив гіпотетично охарактеризувати рівні формування досвіду музично-педагогічної діяльності майбутніх учителів музичного мистецтва:

Низький рівень досвіду музично-педагогічної діяльності майбутніх педагогів-музикантів характеризується: недостатньою теоретичною обізнаністю студента; ступінь сформованості досвіду здійснення способів музично-педагогічної діяльності незначний; мотивація музично-педагогічної діяльності поверхова; навички спілкування на основі спільної взаємодії учасників музично-педагогічної діяльності потребує коригування з боку педагога; моделювання, організація та управління музично-педагогічною діяльністю здійснюється тільки під керівництвом педагога; відчуються труднощі в імпровізації й інтерпретації музичних творів та музично-педагогічних ситуацій, бажання створювати щось нове в різноманітних ролях відсутні.

Середній рівень досвіду музично-педагогічної діяльності майбутніх учителів музичного мистецтва характеризується: достатньою теоретичною обізнаністю, системнішою й міцнішою знань студентів; ступінь сформованості досвіду здійснення способів музично-освітньої діяльності досить розвинутий, виявляють прогнозоване дії в знайомих ситуаціях, помітне прагнення до самовдосконалення; ціннісні орієнтації сформовані; характеризується бажанням спілкуватися з дітьми й музичним мистецтвом, але відчують складність у встановленні контакту зі співрозмовником; можуть провести змістовний урок за наявності добре продуманого плану, але вміння організувати та управляти музично-педагогічною діяльністю вимагають підтримки з боку методиста-педагога; студенти поверхово виявляють здатність реалізовувати творчі завдання.

Високий рівень досвіду музично-педагогічної діяльності майбутніх педагогів-музикантів визначається: ґрунтовною теоретичною обізнаністю, знання систематизовані й усвідомлені; досвід здійснення способів музично-педагогічної діяльності студентів досить багатий, змістовний; ціннісні орієнтації визначені, емоційна сприйнятливість та керування власним емоційним станом висока, мотивація музично-педагогічної діяльності розвинена; володіють високою мірою взаємної довіри в спілкуванні, вільним оперуванням професійною і мистецькою термінологією, легкістю встановлення контакту зі співрозмовником у професійних ситуаціях та вмінням ліквідувати конфлікти; сформованими на високому рівні організаційними, проектувальними, управлінськими, аналітичними, конструктивними та діагностичними вміннями, готовністю давати власну оцінку традиційним та інноваційним здобуткам музично-педагогічної діяльності; студенти здатні до педагогічної та музичної імпровізації, володіють уміннями виконавської інтерпретації, художньо-образного сприймання й самостійного аналізу музичного твору, здатні на високому рівні реалізовувати творчі завдання, знаходити неординарні рішення музично-педагогічних завдань, упроваджувати традиційні та інноваційні педагогічні прийоми, оригінально виконувати різноманітні ролі (учителя, керівника оркестру, хормейстера, режисера уроку, музикознавця, конференсьє тощо).

Висновки і перспективи подальших розвідок цього питання. На нашу думку, діагностика досвіду музично-педагогічної діяльності майбутнього вчителя музичного мистецтва за означеними критеріями та показниками дасть можливість оцінити рівень її сформованості, спрогнозувати підходи, умови та напрями підвищення ефективності професійної підготовки педагогів-музикантів. Подальшого дослідження потребує питання впровадження дієвих механізмів корекції дій, операцій та вчинків у процесі навчання, які забезпечать у майбутньому розвиток педагогічної майстерності й стануть основою професіограми та передового педагогічного досвіду.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Дем'янчук, О. Н.,** (1997). Педагогічні основи формування художньо-естетичних інтересів школярів: навч.-метод. посібник. К.: ІЗМН, 64 с.
- Попович, Н. М.,** (2015). Теорія і методика формування професійно-особистісного досвіду вчителя музики в системі неперервної педагогічної освіти (автореф. дис. ... док. пед. наук: спец. 13.00.04 – теорія і методика професійної освіти). Київ, 40 с.
- Рудницька, О. П.,** (2002). Педагогіка: загальна та мистецька. Навчальний посібник. Київ: ІПППО, 270 с.
- Хлебнікова, О. В.,** (1998). Досвід музично-виконавської діяльності і діагностика його сформованості у студентів вузів культури. Київ, 18 с.
- Яременко, В., Сліпушко, О.** (Упоряд.). (2000). Новий тлумачний словник української мови (Т. 1). Київ: Аконіт, 910 с.

REFERENCES

- Dem'ianchuk, O. N.** (1997). Pedagogichni osnovy formuvannya khudozhno-estetychnykh interesiv shkoliariv: Navch.-metod. posibnyk. [Pedagogical Foundations of Forming Artistic-Aesthetic Interests of Schoolchildren] Kyiv: IZMN. [in Ukrainian].
- Popovych, N. M.** (2015). *Teoriia i metodyka formuvannya profesiino-osobystisnoho dosvidu vchytelia muzyky v systemi nepererвної pedahohichnoi osvity* [Theory and Methodology of Formation of Professional-Personal Experience of Music Teacher in the System of Continuous Pedagogical Education] (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Kyiv. [in Ukrainian].
- Rudnytska, O. P.** (2002). Pedahohika: zahalna ta mystetska. [Pedagogy: General and Artistic]. Navchalnyi posibnyk. Kyiv: IPPPO. [in Ukrainian].
- Khlebnikova, O. V.** (1998). Dosvid muzychno-vykonavskoi diialnosti i diahnostryka yoho sformovanosti u studentiv vuziv kultury. [Experience of Music-Performing Activity and Diagnostics of its Formation in Students of Cultural Institutions]. Kyiv [in Ukrainian].
- Yaremenko, V. & Slipushko, O.** (Comps.) (2000). *Novyi tлумachnyi slovnyk ukrainskoi movy* [Modern Explanatory Dictionary of Ukrainian Language] (Vol. 1). Kyiv: Akonit. [in Ukrainian].

UDC 81.161.1'367

Михайло ВІНТОНІВ – доктор філологічних наук, професор, професор кафедри української мови Київського університету імені Бориса Грінченка, вул. Бульварно-Кудрявська, 18/2, Київ, Україна, 04053, (m.vintoniv@kubg.edu.ua)

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-3258-8633>

Ольга НОВІКОВА – кандидат філологічних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Донецького юридичного інституту МВС України, вул. Степана Тільги, 21, Кривий Ріг, Дніпропетровська область, Україна, 50065, (O8novikovaolga76@gmail.com)

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-8498-1736>

Mykhailo VINTONIV – Doctor of Philology, Professor, Professor of the Ukrainian language department, Borys Grinchenko Kyiv University, 18/2 Bulvarno-Kudriavska Str, Kyiv, Ukraine, 04053 (m.vintoniv@kubg.edu.ua)

Olga NOVIKOVA – PhD in Philology, Assistant Professor of the Department of social and humanitarian subjects, Donetsk Law Institute of Ministry of Internal Affairs of Ukraine, Stepana Tilgi street, 21, Kryvyi Rih, Dnepropetrovsk region, Ukraine, 50065 (O8novikovaolga76@gmail.com)

ПРОСТЕ УСКЛАДНЕНЕ РЕЧЕННЯ В СИСТЕМІ СИНТАКСИЧНИХ ОДИНИЦЬ

Анотація. Типологія простого ускладненого речення є однією з актуальних проблем українського мовознавства. **Метою** статті є визначити диференційні ознаки простого ускладненого речення в сучасній лінгвістиці. Досягнення мети передбачає опис різних підходів, концепцій дослідження компонентів, що ускладнюють просте речення. **Наукова новизна.** Встановлено й розглянуто основні ознаки простих ускладнених речень порівняно із моно- та поліпредикативними структурами. Проаналізовано статус напівпредикативних одиниць у діакронному аспекті. **Методологія.** Дослідження простого ускладненого речення здійснено з урахуванням досягнень як лінгвоукраїністики, так і лінгвістики загалом. Основні положення ґрунтовані на працях О. С. Ахманової, В. В. Виноградова, І. Р. Вихованця, А. П. Загітка, Г. О. Золотової, О. С. Мельничука, К. Ф. Шульжука та ін. Тривалий час у лінгвістиці не розглядали поняття просте ускладнене речення. Зокрема у граматиках XVI–XVIII століття або взагалі не було розділу про синтаксичну будову мови, або синтаксичний розділ містив лиш опис особливостей поєднання слів, правила про порядок слів у реченні тощо. У працях XIX ст. спостерігаємо розвиток теорії про речення (А. Павловський та ін.). У граматиках початку XX століття поглиблено аналіз ускладнювальних компонентів речення (див. праці І. Нечуй-Левицького; О. Поповича; О. Курило; В. Сімовича; О. Синявського та ін.). Друга половина XX ст. позначена утвердженням теорії простого ускладненого речення. Упродовж 80–90-х рр. посібники, підручники, монографії містять такі розділи, як «Просте ускладнене речення», де розглянуто речення з однорідними членами речення, з відокремленими другорядними членами, вставними й вставленими словами, словосполученнями й реченнями, звертаннями. На початку XXI століття мовознавці продовжують дослідження простих ускладнених речень, з'ясовують дискусійні питання, уточнюють обсяг цього поняття. **Висновки.** Становлення теорії простого ускладненого речення відбувалося протягом тривалого часу, починаючи з XVII–XVIII ст. – від початку зародження теорії речення загалом. XIX ст. позначено першими дослідженнями однорідних членів речення та інших ускладнювальних конструкцій. XX ст. стало етапом утвердження термінології та роз-

витку різних поглядів, концепцій. XXI століття є періодом уточнення ускладнювальних компонентів простого речення та виникнення нових підходів. **Перспективи** подальшого дослідження вбачаємо в ґрунтовному аналізі функційних виявів простого ускладненого речення на різних етапах розвитку синтаксичної науки в різносистемних мовах.

Ключові слова: речення, просте ускладнене речення, однорідні члени, відокремлені члени, звертання, вставні та вставлені компоненти.

SIMPLE COMPLICATED SENTENCE IN THE SYSTEM OF SYNTACTIC UNITS

Summary. A simple complicated sentence is one of the current problems of Ukrainian linguistics. **The purpose** of the article is to define the differential features of a simple complicated sentence in modern linguistics. Achieving the goal involves describing different approaches, concepts of components research that complicate a simple sentence. **Scientific novelty.** The main features of simple complicated sentences are established and considered in comparison with mono- and polypredicative structures. The status of semi-predictive units in the diachronous aspect is analyzed. **Methodology.** The study of a simple complicated sentence was carried out taking into account achievements both in linguistic Ukrainian studies and in linguistics as a whole. The main provisions are based on the works of A. S. Akhmanova, V. V. Vinogradov, I. R. Vykhovanets, A. P. Zag-nitko, G. A. Zolotova, A. S. Melnichuk, K. F. Shulzhuk and others. For a long time, the concept of simple complicated sentence was not considered in linguistics. In particular, in the sixteenth and eighteenth century's grammars, there was no chapter on the syntactic structure of the language at all, or the syntactic chapter contained only the description of the peculiarities of the combination of words, rules on the word order in a sentence, etc. In the works of the XIX century we observe the development of the theory about the sentence (the works of L. Slugotsky, M. Wozniak, G. Paslavsky, etc.). In the grammars of the early twentieth century the analysis of the complicating components of the sentence was enhanced (see works by I. Nechuy-Levytsky, O. Popovych, O. Kurilo, V. Simovych, O. Sinyavsky, etc.). In the grammars of the second half of the twentieth century we observe the theory of the simple complicated sentence. In the 80's and 90's textbooks, monographs contain chapters such as «Simple Complicated Sentence», which discusses sentences with homogeneous parts of the sentence, with detached secondary parts of the sentence, parenthesis and parenthetical words, phrases and sentences, direct addresses. In the works of the 21st century, linguists continue to study simple complicated sentences, clarify discussion questions, specify the scope of this concept (A. Zagnitko, K. Shulzhuk, A. Moisienko). **Conclusions.** So, the formation of the theory of the simple complicated sentences has been going on for a long time, starting from the XVIII–XVIII centuries – since the beginning of the theory of sentence in general. The XIX century is marked by the first studies of homogeneous parts of the sentence and other complicating constructions. The XX century became the stage of approval of terminology and development of different views and concepts. The XXI century is a period of specifying the components of the simple sentence, which complicate its structure, and the emergence of new approaches. The prospects for further study are seen in a thorough analysis of all manifestations of the simple complicated sentence at different stages of the development of syntactic science in different structural languages.

Key words: sentence, simple complicated sentence, homogeneous parts, detached parts, direct addresses, parenthesis and parenthetical components.

Постановка проблеми. Просте ускладнене речення є однією з актуальних проблем сучасного мовознавства, оскільки в синтаксичній теорії на сьогодні відсутня загальноприйнята дефініція поняття «ускладнене речення», що пояснює різноспрямованість тих синтаксичних явищ, які практично підведені під термін «ускладнення». У зв'язку з цим ставимо перед собою завдання теоретично ви-яскравити та увиразнити ті диференційні ознаки, які охоплювали поняття просте ускладнене речення і дозволяли виокремлювати його з-поміж інших синтаксичних одиниць.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У Словнику лінгвістичних термінів Дж. Річардс про-сте речення визначає як «речення з одним присудком», а складним – всі інші» (Richards, 2002, с. 69). В

енциклопедії англійської мови Д. Кристал розрізняє просте (simple) і багаточленне речення (multiple), куди зараховано в традиційному розумінні складні та ускладнені структури (Crystal, 2003, с. 276). У працях Дж. Річардса і Д. Кристала ускладнені речення не виокремлені в самостійну синтаксичну одиницю, але вони зараховані ними до складних конструкцій. О. С. Ахманова під ускладненими розуміє речення, у складі яких «є відносно самостійна синтаксична конструкція» (Ахманова, 2007, с. 315). Д. Е. Розенталь і М. А. Теленкова до ускладнених зараховують речення, що містять відокремлені й однорідні члени, вставні конструкції, слова-звернення (Розенталь, Теленкова, 2001). Традиційно визначувана категорія ускладнення пов'язана із синтаксичним явищем, яке учені узагальнюють у широкій назві – модифікація структури моделі граматично елементарного речення (Вихованець, 1993; Загнітко, 2001; Кадомцева, 1985; Слинко, Гуйванюк, Кобилянська, 1994; Шульжук, 2004 та ін.). Термін «ускладнення» справді поглинає багато синтаксичних процесів, що можна звести в одне уявлення лише з погляду виходу речення за межі ядерної структури. Різні види ускладнення будови простого речення, за спостереженнями Л. О. Кадомцевої, функціонально й конститутивно відмінні (Кадомцева, 1985, с. 63). Саме тому диференціація синтаксичних процесів – редукції, компресії, транспозиції, модифікації, трансформації тощо – залишається актуальною проблемою мовознавчої науки. Аналіз ускладнених речень вимагає не тільки широкого ремаркування аналізованих фактів, а й вивчення форми граматичного ускладнення.

Метою статті є комплексно проаналізувати історію становлення простого ускладненого речення в лінгвоукраїністиці, визначити його диференційні та класифікаційні ознаки. Досягнення мети передбачає опис різних підходів, концепцій дослідження компонентів, що ускладнюють просте речення.

Виклад основного матеріалу. Тривалий час у лінгвістиці не виокремлювали поняття *просте ускладнене речення*. Зокрема в граматиках XVI–XVIII століття або взагалі не було розділу про синтаксичну будову мови (*Адельфотес. Грамматика доброглаголиваго еллино-словенскаго языка* (1591), написана під керівництвом митрополита Арсенія *Грамматика словенска* (Зизаній, 1596)), або синтаксичний розділ містив лиш опис особливостей поєднання слів, правила про порядок слів у реченні тощо (Смотрицький, 1619; Ужевич, 1643). У працях XIX ст. спостерігаємо розвиток теорії про речення. А. Павловський у своїй праці поділяє речення на прості та складні (А. Павловський, 1818).

Перші відомості про ускладнювальні складники речення подано в джерелах другої половини XIX століття. М. Осадца речення з однорідними членами називає стягненими (Осадца, 1876). Цей термін повторили інші граматисти другої половини XIX ст.

У граматиках початку XX століття мовознавці розглядали різні ускладнювальні компоненти речення. Наприклад, І. Нечуй-Левицький згадує про: а) *сукупні (злиті) речення*; б) *кликальні речення* (звертання); в) відокремлені прикладки з функцією пояснення; г) вставні слова (Нечуй-Левицький, 1914, с. 6–28).

О. Курило з-поміж ускладнювальних компонентів речення виокремлює: а) *зовні слова* (звертання); б) *рівнорядні частини речення* (однорідні члени речення); в) *вставні речення* (Курило, 1921, с. 14–32). В. Сімович аналізує такі ускладнювальні компоненти, як *вставні слова (речення), стягнені (злиті) речення, кличник, прикладку*. Вставні слова він поділяє на такі функційно-семантичні групи: 1) слова, які використовує людина, коли хоче виокремити свою думку серед інших; 2) слова зі значенням сумніву, непевності; 3) слова для ствердження, запевнення, надії; 4) слова, які використовують для звернення уваги; 5) слова для пояснення; 6) слова, які використовують для вибачення, прохання; 7) такі слова, як *на жаль, на біду, принаймні, бодай, зрештою* тощо (Сімович, 1919, с. 381–382).

В. Сімович, наголошуючи на особливостях вставних слів, певним чином визначає ознаки простого ускладненого речення: «Усі ці слова до самого речення не належать, вони немов самі для себе творять речення – як ось кличник, виклик та прикладка – і тому їх відділюємо від інших слів у реченню запинками, а деколи то і пружками» (Сімович, 1919, с. 379–380), а також зауважує, що «прикладка являється немов окремим реченням, у якому вона повинна б бути присудком супроти іменя, яке пояснює (*ненька – це весна, ледащо – це пан, потомок гетьмана дурного, патріот* і т. д.)» (Сімович, 1919, с. 380).

У граматиці М. Левицького розглянуто відокремлену *прикладку, слова поклику, вставні слова, злиті речення*. У цій праці вперше згадано термін *речення зложені*. Цим поняттям М. Левицький визначає «додаткові речення, що поширюють думку і доповнюють просте речення» (Левицький, 1923, с. 170).

Автори українських граматик у 30-х рр. ХХ ст. продовжують досліджувати *речення з однорядними членами, відокремлені другорядні речення, вставлені слова, звертання* (Каганович, 1935); *слова поза реченням, або відокремлені слова, зовні слова, стягнені речення, зложені речення* (Огієнко, 1935); *дієприслівникові конструкції* (Смеречинський, 1932).

У *Нормах української літературної мови* (1941) О. Синявського ґрунтовно розроблена теорія відокремлених членів речення. На думку науковця, «це звичайні другорядні члени речення – додатки прикметникові, додатки іменникові, прислівникові (останні дуже рідко), тільки ніби відірвані від речення, як щодо значіння, так (а це головне) і вимови» (Синявський, 1941, с. 292). О. Синявський пояснює, за яким критерієм можна розмежувати прикладку та відокремлені члени речення. Таким критерієм є граматична форма зв'язку цих компонентів: прикладка – завжди залежить від іменника, є узгодженою з ним, а відокремлені члени є другорядними членами речення.

У працях 50-х рр. ХХ ст. дослідники фіксують поняття *ускладнене речення*. Наприклад, Н. Патроєва зауважує, що в російському мовознавстві термін *осложненное предложение* був уведений до наукового обігу в монографії О. Руднева *Синтаксис осложненного предложения* (1959). О. Руднев визначив, що синтаксис ускладненого речення охоплює такі складники: відокремлені члени речення, вставний член речення, однорідні члени речення та звертання (Руднев, 1959). В українському мовознавстві визначення *ускладненого речення* запропоновано в *Словнику лінгвістичних термінів* (1957) Є. Кротевича та Н. Роздевич: «речення, до якого входять відокремлені і приєднувальні конструкції, порівняльні звороти, вигуківі й вокативні утворення» (Кротевич, Роздевич, 1957, с. 201).

О. Мельничук у своїй книзі *Розвиток структури слов'янського речення* (1966) описує історію виникнення ускладнених речень. У цій праці зазначено про те, що ускладнені речення були успадковані ще праслов'янською мовою з індоєвропейської прамови, а також частково розвинуті на слов'янському мовному ґрунті. На думку О. Мельничука, «ускладнені речення були результатом поступової зміни синтаксичних функцій деяких віддіслівних іменних форм – дієприкметників, інфінітивів і супінів, які сформувалися в індоєвропейській прамові як звичайні віддіслівні прикметники й іменники» (Мельничук, 1966, с. 164). Причиною цієї зміни була необхідність виражати більш складні думки в одному реченні. Тому така тенденція до вираження не тільки основних дій, станів, а й додаткових стала передумовою того, що «певні категорії іменних дієслівних утворень, вживані спочатку лиш як непоширені означення при підметі чи додатку або як непоширені додатки чи обставини при дієслівному присудку, почали все частіше уточнюватись залежними від них другорядними членами» (Мельничук, 1966, с. 164). Щодо статусу ускладнених речень, О. Мельничук стверджує: «З точки зору синтаксичної

організації ускладнені речення залишаються в рамках загального типу простого речення, хоча функціонально, а частково й формально, зближаються вже з реченнями складними» (Мельничук, 1966, с. 165).

У граматиках другої половини ХХ спостерігаємо утвердження теорії простого ускладненого речення. У 80–90-х рр. підручники, монографії містять такий розділ, як «Просте ускладнене речення», у якому розглядають речення з однорідними членами речення, з відокремленими другорядними членами, вставні і вставлені слова, словосполучення й речення, звертання (Арполенко, Грищенко, Німчук, Русанівський, Щербатюк, 1983; Волох, Чемерисов, Чернов, 1989); «Види й напрями ускладнення структури простого речення», у якому йдеться про однорідні й неоднорідні означення, дієприслівникові та порівняльні звороти, звертання, відокремлення, вставні слова і вставлені конструкції (Кононенко, Кадомцева, Мацько, 1992); «Ускладнені речення» – описано речення: 1) із прислівними другорядними членами, не зумовленими валентністю предиката, 2) із детермінантними членами, що стосуються підметово-присудкової основи двоскладного речення загалом або граматичного центру односкладних речень, 3) з відокремленими членами речення (або напівпредикативними конструкціями), 4) з однорідними членами речення, 5) з компонентами, що перебувають у подвійному синтаксичному зв'язку, 6) із звертанням, що не перебуває в позиції підмета, 7) із вставними словами або конструкціями, 8) з опосередкованими другорядними членами речення (Вихованець, 1993).

У працях ХХІ століття мовознавці продовжують дослідження простих ускладнених речень, з'ясовують дискусійні питання, уточнюють обсяг цього поняття (Загнітко, 2001; Шульжук, 2004; Мойсієнко, 2009). Наприклад, К. Шульжук за формально-синтаксичним підходом прості ускладнені речення визначає як «синтаксичні конструкції, у яких наявні однорідні або відокремлені члени речення, а також вставні і вставлені компоненти, звертання» (Шульжук, 2004, с. 150). А з семантико-синтаксичного погляду, на думку науковця, «простими ускладненими є речення з наявними синтаксемами невалентного характеру, що не зумовлюються семантико-синтаксичною валентністю предиката. Тому в цьому аспекті ускладнення охоплює ширше коло конструкцій» (Шульжук, 2004, с. 150). Під терміном «ускладнення речення» розуміємо синтаксичну одиницю з одним предикативним центром, якій притаманні синтаксичні і семантичні зв'язки та відношення, що доповнюють зв'язки та відношення між членами простого неускладненого речення. Термін «ускладнення» справді обіймає багато синтаксичних процесів, що можна звести в одне уявлення лиш із погляду виходу речення за межі ядерної структури.

Особливістю ускладненого речення є поєднання в одній структурі предикативності (монопредикативності) з неповною предикативністю. Ця особливість відрізняє ускладнене речення від неускладненого, але не є достатньою підставою для виокремлення її як автономної предикативної одиниці. Ускладнене речення має одне предикативне ядро, щодо якого вибудовуються всі вхідні до нього складники. Приєднуючи ускладнювальні утворення, просте речення зберігає свою головну структурну ознаку – монопредикативність.

Формально елементарне й формально неелементарне просте речення різняться типологічним виявом синтаксичних зв'язків, типом семантико-синтаксичними відношеннями між його компонентами та складом другорядних членів речення.

Отже, становлення теорії простого ускладненого речення відбувалося протягом тривалого часу, починаючи з XVII–XVIII ст. – з початку зародження теорії речення загалом. XIX ст. позначено першими дослідженнями однорідних членів речення та інших ускладнювальних конструкцій. XX ст. стало ета-

пом утвердження термінології та розвитку різних поглядів, концепцій. XXI століття є періодом уточнення компонентів простого речення, що ускладнюють його структуру, та виникнення нових підходів.

Перспективи подальшого дослідження вбачаємо в ґрунтовному аналізі всіх виявів простого ускладненого речення на різних етапах розвитку синтаксичної науки в різносистемних мовах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Арполенко, Г., Грищенко, А., Німчук, В., Русанівський, В., Щербатюк, Г.** (1983). *Історія української мови*. Синтаксис. Київ, 503 с.
- Ахманова, О.** (2007) *Словарь лингвистических терминов*. Москва: URSS, 569 с.
- Вихованець, І.** (1993). *Граматика української мови*. Синтаксис. Київ: Либідь, 368 с.
- Волох, О., Чемерисов, М., Чернов, Є.** (1989). *Сучасна українська літературна мова. Морфологія*. Синтаксис. Київ: Вища школа, 334 с.
- Загнітко, А.** (2001). *Теоретична граматики української мови*: Синтаксис: монографія. Донецьк: ДонУУ, 662 с.
- Зизаній, Л.** (1596) *Граматіка словенска*. Режим доступу: <http://litopys.org.ua/zyzgram/zy.htm>
- Каганович, Н.** (1935) *Граматика української мови*. Ч. II: Синтаксис / упоряд: Н. Каганович, Г. Шевельов. Київ: Радянська школа, 158 с.
- Кадомцева, Л.** (1985) *Українська мова: синтаксис простого речення*. Київ: Вища шк., 1985. 126 с.
- Кононенко, П., Кадомцева, Л., Мацько, Л.** (1992). *Українська мова: навчальний посібник*. Київ: Либідь, 224 с.
- Кротевич, Є., Родзевич, Н.** (1957). *Словник лінгвістичних термінів*. Київ: Вид-во АН Української РСР, = 236 с.
- Курило, О.** (1921). *Початкова граматики української мови. Частина 2*. Львів. Вінниця: Видавництво «Поділля». Режим доступу: <http://elib.nlu.org.ua/view.html?id=9628>
- Левицький, М.** (1923). *Українська граматики для самонавчання*. Катеринослав-Ляйпцір: Режим доступу: <http://elib.nlu.org.ua/view.html?id=9633>
- Мельничук, О.** (1966). *Розвиток структури слов'янського речення*. Київ: Наукова думка, 324 с.
- Мойсієнко, А.** (2009). *Сучасна українська мова. Синтаксис простого ускладненого речення*. Київ: ДП «Вид. дім «Персонал», 208 с.
- Нечуй-Левицький, І.** (1914). *Граматика української мови. Частина II. Синтаксис*. Київ. Режим доступу: <http://elib.nlu.org.ua/view.html?id=9836>
- Огієнко, І.** (1935). *Складня української мови. Ч. I. Вступ до складні*. Жовква: Друкарня оо. Василіан. Режим доступу: <https://issuu.com/haydamaka/docs/5b373c8ab6658b>
- Осадца, М.** (1876). *Граматика руського языка*. Львів: Ставропір. ін.-т., 238 с.
- Павловський, А.** (1818). *Граматика малоросійського наречія или Грамматическое показание существеннейших отличий, отдаливших малоросійское наречие от чисто російського языка*. Санкт-Петербург, 114 с.
- Попович, О.** (1916). *Руска граматики для шкіл народних*. Відень: Накладом видавництва книжок шкільних, 129 с.
- Розенталь, Д., Теленкова, М.** (2001). *Словарь-справочник лингвистических терминов*. Москва: Астрель, АСТ, 624 с.
- Синявський, О.** (1941). *Норми української літературної мови*. Львів: Українське видавництво. Львів, 363 с.
- Слинько, І., Гуйванюк, Н., Кобилянська, М.** (1994). *Синтаксис сучасної української мови. Проблемні питання: навч. посібн. для студ. філол. ф-тів*. Київ: Вища шк., 670 с.
- Сімович, В.** (1918). *Практична граматики української мови*. Раштат, 584 с.
- Смерчинський, С.** (1932). *Нариси з української синтаксис (у зв'язку з фразеологією та стилістикою)*. Харків: Радянська школа, 305 с.

Смотрицкий, М. (1619). *Граматика славенскиѧ правилноѧ Сунтагма*. Режим доступу: <http://litopys.org.ua/smotrgram/sm.htm>

Ужевич, І. (1643). *Граматыка словенская, написана пре(з) Іованна Ужевича словАнина славнои Академіи па-ри(з)скои в(ъ) тешлогіи студента в(ъ) Парижу*. Режим доступу: <http://litopys.org.ua/uzhgram/uz.htm>

Чернобров, Ю. (2017). *Формування синтаксичної термінології в українському мовознавстві XIX – I пол. XX ст.* (дис... канд. філол. наук: 10.02.01 – українська мова). Київ, 298 с.

Шульжук, К. (2004). *Синтаксис української мови*. Київ: ВЦ «Академія», 408 с.

Crystal, D. (2003). *The Cambridge Encyclopedia of the English Language*. Cambridge: CUP, 506 p.

Richards, J. Schmidt, R., Kendricks, H., Kim, Y. (2002). *Longman Dictionary of Language Teaching and Applied Linguistics*. Essex, UK: Pearson Education, 608 p.

REFERENCES

Akhmanova, O. (2007). *Slovar lingvisticheskikh terminov*. [Dictionary of linguistic terms]. Moskva: URSS. [in Russian].

Arpolenko, H., Hryshchenko, A., Nimchuk, V., Rusanivskiy, V., Shcherbatiuk, H. (1983). *Istoriia ukrainskoi movy. Syntaksys*. [History of the Ukrainian language. Syntax]. Kyiv. [in Ukrainian].

Chernobrov, Yu. (2017). *Formuvannya syntaksychnoi terminolohii v ukrainskomu movoznavstvi XIX – I pol. XX st.* [Formation of syntax terminology in Ukrainian linguistics of the XIX – the first half XX century]. (dys... kand. filol. nauk: 10.02.01 – ukrainska mova). Kyiv. [in Ukrainian].

Crystal, D. (2003). *The Cambridge Encyclopedia of the English Language*. Cambridge: CUP. [in UK].

Kadomtseva, L. (1985). *Ukrainska mova: syntaksys prostoho rechennia*. [Ukrainian language: Syntax of simple sentence.]. Kyiv: Vyscha shk. [in Ukrainian].

Kahanovych, N. (1935). *Hramatyka ukrainskoi movy. Ch. II: Syntaksys*. [Grammar of the Ukrainian language. Part II: Syntax]. Kyiv: Radianska shkola. [in Ukrainian].

Kononenko, P., Kadomtseva, L., Matsko, L. (1992). *Ukrainska mova: navchalnyi posibnyk*. [Ukrainian language: a textbook]. Kyiv: Lybid. [in Ukrainian].

Krotevych, Ye., Rodzevych, N. (1957). *Slovnnyk linhvistychnykh terminiv*. Dictionary of linguistic terms]. Kyiv: Vyd-vo AN Ukrainskoi RSR. [in Ukrainian].

Kurylo, O. (1921). *Pochatkova hramatyka ukrainskoi movy. Chastyna 2*. [Elementary grammar of the Ukrainian language. Part II]. Lviv. Vinnytsia: Vydavnytstvo «Podillia». Retrieved from: <http://elib.nlu.org.ua/view.html?id=9628>. [in Ukrainian].

Levytskyi, M. (1923). *Ukrainska hramatykadia samonavchannia*. [Ukrainian grammar for self-study]. Katerynoslav-Liaiptsig: Retrieved from: <http://elib.nlu.org.ua/view.html?id=9633>. [in Ukrainian].

Melnychuk, O. (1966). *Rozvytok struktury slovianskoho rechennia*. [The development of the Slavic sentence structure]. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].

Moisiienko, A. (2009). *Suchasna ukrainska mova. Syntaksys prostoho uskladnenooho rechennia*. [Modern Ukrainian. Syntax of a simple complicated sentence]. Kyiv: DP «Vyd. dim «Personal». [in Ukrainian].

Nechui-Levytskyi, I. (1914). *Hramatyka ukrainskoi movy. Chastka II. Syntaksys*. [Grammar of the Ukrainian language. Part II. Syntax]. Kyiv. Retrieved from: <http://elib.nlu.org.ua/view.html?id=9836>. [in Ukrainian].

Ohiienko, I. (1935). *Skladnia ukrainskoi movy. Ch I. Vstup do skladni*. [The complexity of the Ukrainian language. Part I. Introduction to the complex]. Zhovkva: Drukarnia oo. Vasylian. Retrieved from: <https://issuu.com/haydamaka/docs/5b373c8ab6658b>. [in Ukrainian].

Osadtsa, M. (1876). *Hramatyka ruskoho yazyka*. [Grammar of the Russian language]. Lviv: Stavropih. in.-t. [in Ukrainian].

Pavlovskiy, A. (1818). *Grammatika malorossiyskogo narechiya ili Grammaticheskoe pokazanie sushchestvennyshikh otlichy, otdalivshikh malorossiyskoe narechie ot chisto rossiyskogo yazyka*. [Grammar of the Little Russian dialect or

Grammatical indication of the most significant differences that separated the Little Russian dialect from a purely Russian language]. Sankt-Peterburg. [in Ukrainian].

Popovych, O. (1916). *Ruska hramatyka dlia shkil narodnykh*. [Russian grammar for folk schools]. Viden: Nakladom vydavnytstva knyzhok shkilnykh. [in Ukrainian].

Richards, J., Schmidt, R., Kendrick, H., Kim, Y. (2002). *Longman Dictionary of Language Teaching and Applied Linguistics*. Essex, UK: Pearson Education. [in Ukrainian].

Rozental, D., Telenkova, M. (2001). *Slovar-spravochnik lyinhvystycheskykh termynov*. [Dictionary of linguistic terms]. Moskva: Astrel, AST. [in Russian].

Shulzhuk, K. (2004). *Syntaksys ukrainskoi movy*. [Syntax of the Ukrainian language]. Kyiv: VTS «Akademiia». [in Ukrainian].

Simovych, V. (1918). *Praktychna hramatyka ukrainskoi movy*. [Practical grammar of the Ukrainian language]. Rashtat. [in Ukrainian].

Slynko, I., Huivaniuk, N., Kobylianska, M. (1994). *Syntaksys suchasnoi ukrainskoi movy. Problemni pytannia: navch. posibn. dlia stud. filol. f-tiv*. [Syntax of Modern Ukrainian. Problems: a tutorial for students of Philol-Fs]. Kyiv: Vyshcha shk. [in Ukrainian].

Smerechynskyi, S. (1932). *Narysy z ukrainskoi syntaksy (u zviazku z frazeolohiieiu ta stylistykoiu)*. Essays on Ukrainian syntax (in connection with phraseology and stylistics)]. Kharkiv: Radianska shkola. [in Ukrainian].

Smotrytskyi, M. (1619). *Hrammatika slavienskyia pravylnoie Suntagma*. [Slavic grammar. The correct syntagma]. Retrieved from: <http://litopys.org.ua/smotrgram/sm.htm>. [in Ukrainian].

Syniavskiy, O. (1941). *Normy ukrainskoi literaturnoi movy*. [Norms of the Ukrainian literary language]. Lviv: Ukrain-ske vydavnytstvo. Lviv. [in Ukrainian].

Uzhevych, I. (1643). *Hramatyka slovenskaia, napysana pre(z) lwanna Uzhevycha slovanyna slavnoy Akademiy pary(z)skoy v tewlohiy studenta v Paryzhu*. [Slovenian grammar, written under John Uzhevich the Slovenian of glorious Paris Academy for theology student]. Retrieved from: <http://litopys.org.ua/uzhgram/uz.htm>. [in Ukrainian].

Volokh, O., Chemerysov, M., Chernov, Ye. (1989). *Suchasna ukrainska literaturna mova. Morflohii. Syntaksys*. [Modern Ukrainian literary language. Morphology. Syntax]. Kyiv: Vyshcha shkola. [in Ukrainian].

Vykhovanets, I. (1993). *Hramatyka ukrainskoi movy. Syntaksys*. [Grammar of Ukrainian language. Syntax]. Kyiv: Lybid. [in Ukrainian].

Zahnitko, A. (2001). *Teoretychna hramatyka ukrainskoi movy: Syntaksys: monohrafiia*. [Theoretical grammar of the Ukrainian language: Syntax: monograph]. Donetsk: DonNU. [in Ukrainian].

Zyzanii, L. (1596). *Hrammatika slovenska*. [Slovenian grammar]. Retrieved <http://litopys.org.ua/zyzgram/zy.htm>. [in Ukrainian].

UDC 821.161.2 (082)

Оксана GARACHKOVSKA – Doctor of sciences (Philology), Associate Professor, Kyiv National University of Culture and Arts, 36 Ye. Konovalets Str., 01133, Kyiv, Ukraine, postal code 01601 (garachkovskaoksana@gmail.com)

ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-8599-6430>

Researcher ID: T-3868-2019 (<https://publons.com/researcher/3016090/oksana-garachkovska/>)

Оксана ГАРАЧКОВСЬКА, доктор філологічних наук, професор кафедри зв'язків із громадськістю і журналістики, Київський національний університет культури і мистецтв, вул. Євгена Коновальця, 36, Київ, Україна, індекс 01133 (garachkovskaoksana@gmail.com)

THE SPECIFIC OF JOURNALISTIC PROBLEMS AND GENRE OF VOLODYMYR SAPON'S INHERITANCE

Summary. The article is devoted to the analysis of creative activity of contemporary Ukrainian journalist and writer Volodymyr Sapon (1951–2017). **The purpose of the article** is to characterize the issues and genre specificity of journalistic work of Vladimir Sapon, a local historian, cultural scientist, writer and journalist. **Research methodology.** The method of analysis on the example of Vladimir Sapon's journalistic work highlights the fundamental problems of his journalistic work, in particular the problem of revival of the spiritual heritage of the Ukrainian people, re-evaluation of historical events and figures of statesmen, artists, scientists, folk craftsmen through the prism of new realities and other realities. **The scientific novelty** lies in the disclosure of the genre specificity of V. Sapon's journalistic publications: cultural articles, essays, notes, reviews, interviews. **Conclusions.** The Vladimir Sapon's journalistic legacy is an integral part of his creative work and deserves careful scientific attention. It is impossible to create a holistic, objective portrait of the artist against the backdrop of the last third part of the XX and the beginning of the XXI century. More than 250 articles, essays, reports, notes, interviews, reviews, radio adventures, etc. It is the result of V. Sapon's journalistic work. In the heart of all the performances of the artist in the Ukrainian press its talented people; it is also language, culture, history, present and future. The V. Sapon's journalistic identity of also appeared in his genre workmanship. In the journalistic work of writer, publicist and ethnographer, the vast majority of materials are marked by a distinguishing feature of the author's style known as the diffusion of genres. In particular, the features of essay actively penetrate the form and content of the article, preface, reviews, notes, essays. V. Sapon's journalistic work, like many of his contemporaries, such as M. Tkach, O. Zabarny and many others. It is an example of service to the Ukrainian people and his young, independent state.

Key words: problems, specific of the genre, inheritance, essay, article, notes, review, interview, reporting.

ПРОБЛЕМАТИКА ТА ЖАНРОВА СПЕЦИФІКА ЖУРНАЛІСТСЬКОГО СПАДКУ ВОЛОДИМИРА САПОНА

Анотація. Стаття присвячена аналізу творчої діяльності сучасного українського журналіста і письменника Володимира Сапона (1951–2017). **Мета дослідження** – охарактеризувати проблематику та жанрову специфіку журналістського доробку Володимира Сапона, краєзнавця, культуролога, письменника та журналіста. **Методологія дослідження.** Методом аналізу на прикладі журналістського доробку Володимира Сапона висвітлено вузлові проблеми його журналістського доробку, зокрема проблема відродження духовної спадщини українського народу, переоцінка історичних подій та постатей державних діячів, митців, науковців, народних умільців крізь призму новітніх реалій доби, а також інші проблеми. **Наукова новизна** полягає у розкритті жанрової специфіки журналістських публікацій В. Сапона: культурологічні статті, нариси, замітки, рецензії, інтерв'ю. **Висновки.** Журналістський спадок Володимира Сапона є невід'ємною частиною його творчого доробку і заслуговує

на ретельну наукову увагу, бо без нього неможливо створити цілісний, об'єктивний портрет митця на тлі доби останньої третини ХХ – початку ХХІ ст. Понад 250 статей, нарисів, репортажів, заміток, інтерв'ю, рецензій, радіовиступів тощо – такий підсумок журналістської діяльності В. Сапона. В осерді всіх виступів митця у пресі – Україна, її талановитий народ, його мова, культура, історія, сучасність і майбутнє. Журналістська самотність В. Сапона виявилася також в його жанртворчості. У журналістському доробку письменника, публіциста і краєзнавця переважна більшість матеріалів позначені прикметною рисою стилю автора – дифузиею жанрів. Зокрема, риси нарисовості активно проникають до форми й змісту статті, передмови, рецензії, нотаток, есе. Журналістський доробок В. Сапона, як і багатьох його сучасників, таких, як М. Ткач, О. Забарний та багато інших, є взірцем служіння українському народові і його молодій незалежній державі.

Ключові слова: проблематика, жанрова специфіка, спадок, нарис, стаття, нотатки, рецензія, інтерв'ю, репортаж.

Problem statement. Modern literary process in Ukraine hardness to present of Volodymyr Sapon's poetic and prosaic books (1951–2017).

He is also well known as a researcher of a particular region, spessialist of the cultural area and journalist. Actually the last selected from of the verges creative the artist's activity which was deserving as the epicentre of attention of research workers.

The analysis of sources and recent researches. In the last decades creative and cultural area Volodymyr Sapon's activity is repeatedly became the object of scientific studios. There were such known writers of M. Tkach (Tkach, 2011; Tkach, 2017), D. Ivanov (Ivanov, 2001), juornalists and researcher of a particular region M. Tymoshyk (Tymoshyk, 2017), O. Bryk (Bryk, 2004) etc (Marchenko, 2016; Faryna, 2015) devoted the comprehension to create the works numerous reviews, detailed articles. A biobibliographic pointer appeared «Volodymyr M. Sapon» (Kaganova (Ed.), 2013) and other materials about life and creation of the known journalist and writer. At the same time the authors of the mentioned publications fluently touch question in relation two problems and specific of genre of the journalistic had been inheritanced maded by Volodymyr Sapon.

Consequently it was actuality research foremost public resonance of Volodymyr Sapon's creation made by a sharp necessity to learn the journalistic activity and also absence of publications. **The publication's purpose.** Describe the problems and specific of genre journalistic work written by Volodymyr Sapon, researcher of a particular region, cultural area as writer and journalist.

Statement of the basic material. Volodymyr Sapon was born in the 2th on July, 1951 in the village of Rudka, Chernihiv district, Chernihiv region. Even at school he was fond of literature and began to write under the influence of the teacher of history and the writer V. Manoylenka. Volodymyr published his first poems while studying in the eighth grade in the local newspaper and the republican magazine «Pioneer» (now «Classmate»).

Subsequently the novice's poems were also seen in the local newspapers as in the Komsomolsk Harris and in the «Desnyanska Truth». Ten-year-old Vladimir Sapon went to a republican seminar for novice poets where his lyrical works received a commendable assessment of Volodymyr Pyanov, Dmytro Bilous, Abram Katsnelson and Vitaly Korotich. The future journalist and writer studied at the Faculty of Philology of the Nizhyn State Pedagogical Institute named after M. Gogol (now it is the university) during the 1969–1973.

During his studies, he was regularly visited a literary studio which had been directed by Dmytro Nalyvaiko an expert in foreign literature and later a member of the Academy of Sciences of Ukraine, a laureate

of the National Award. T. G. Shevchenko and then the literary studio was headed by writer and literary critic Pavlo Serdyuk.

Volodymyr Sapon published in a lot in the Ukrainian periodicals while he was a student. There was «something in it that made me look closely at this gifted, mysterious young man» (Marchenko, 2016, pp. 138–139). A young graduate from the Gogol high school worked as the editor of a large scale «The builder» from 1982 as a deputy editor of the newspaper «Komsomol'skiy Gart». He worked in the regional newspaper «Desnyanska truth» for 25 years since 1986. It was in this newspaper in 1998 that he was awarded the honorary title «Honored Journalist of Ukraine». Here he became the winner of the International festivals of journalists of the regional media «Podesenie's Golden Ringing» for three times (2004, 2006, 2011). He is a member of the National Union of Writers of Ukraine, the National Union of Journalists of Ukraine and the National Union of Local History of Ukraine, the winner of the literary prizes named after Alexei Desniak (1986), Vasyl Blakytyn (1995), M. Kotsiubynsky (2004), Leonid Hlibov (2009), Ivan Koshelevtsev) and Panteleimon Kulish (2015), a member of the editorial board of the Literary Chernigov magazine.

Volodymyr Sapon is the author of over hundreds of reviews on poetry and prose books, mostly compatriots. He wrote the first in his life at the age of sixteen.

It was a response to Stanislav Repiah's book «Colors. The Poetry» (1967) called «The Colors of the Native Land» (Komsomol'skiy Gart, in the 9-th of August, 1967). Subsequently, the world saw other reviews by a young journalist «For folk motives» (Komsomol'skiy Gart in the 5-th of May, 1970), in the book by Leonid Horlach «Milky Way. Ballads» (1970), «Parental thresholds of love» (Komsomol'skiy Gart in the 25-th of January, 1973), in the book Grigor Tiutiunnik «The Parents' Rapids» (1972), «With faith in man» (Friend of the reader the 5-th of June, 1980), in the book by Mihai Tkach «Sunny noon» (1979); «The Will of Good and Love» (Komsomol'skiy Gart in the of October, 1983), in the Dmitry Ivanov's book «The Wills of My Kind: Poetry» (1983) and others.

Pay attention to the aesthetic preferences of the young reviewer. He chose to critically examine artistic, complete editions which differed from the book flow of those years with high emotional tension. They were the best poetic and prose collections, sign for the whole Ukrainian literature of the late 60's and early 80's of the twentieth century. At least three writers from the five, written by V. Sapon, G. Tiutiunnik, D. Ivanov and L. Gorchach will be awarded the highest state literary and artistic distinction in Ukraine, the National Prize named after them by T. Shevchenko. Books by S. Repyach and M. Tkach, did not receive such a reward still remain in the reader's arsenal among their favorite editions today, «teach young contemporaries to overcome pettiness, weakness, believing in man, goodness, difficult, but still more than happiness» («With faith in man»).

Subsequently, the best reviews of the journalist and the writer will be collected in a book entitled «The Strasbourg Pie. Diary Prose and Essays» (2013). In these reviews V. Sapon noted «There is no complementarity often destroys current similar works» (Faryna, 2015, p. 183).

For example, you can name at least the «Stolen Rhymes of Mrs. Rome», a review of the book by Raisya Demyanenko «Legends, transfers of the Northern district. Steps of the Centuries» (2012) the author of which «fell in love» with plagiarism. Some critical notes are found on the books written by of P. Soroka «Tree over the water stream», etc.

According to the researchers of the work of V. Sapon wrote «no reviews in the classical dimension of the genre, although certain elements of analytical feedback on individual editions are here» (Faryna, 2015, p. 184). It is rather an essay a symbiosis of literary exploration, reviews, and journalism.

The key problem of the V. Sapon's journalist work is the problem of the revival of the spiritual heritage of the Ukrainian people. It is revealed first of all in the studies of the historical past of Chernigov region. In particular, V. Sapon, for the first time, together with O. Kovalenko and S. Melnik, found the «Census Book of Chernihiv» in 1666. It was published and expressed the hypothesis that called Yaroslavna was crying on the Desna in 1991 and not in Putivl of the Sumy region, as the scientists investigating «The Story of Igor's Campaign» prove it. V. Sapon sought and published the memoirs of Chernigov Y. Grigorovich a representative of the well-known family of Verbitsky.

Significant interest was caused by the publication of V. Sapon about the history of his native village of Rudka (the book «Forgotten trails of the Siberian Clio») about the homonymic of Chernihiv region (the book «Secrets of the names of our cities and villages»).

He unveiled a unique book «Streets of the Old Chernigov» published a book on the history of the ancient Sednev. The published guide «Chernigov Ancient and Modern» was twice issued by a well-organized journalist and ethnographer.

In his sketches, essays by an easy beginning or lyrical introduction one always has one pattern mandatory historical or autobiographical information, tied to the main fact of reflection. This can be seen in the «Strasbourg Cake» and in «Honey and Mills of History», and in «Somewhat from a Diary». At first glance, these are very simple subjects in the narratives, say, «Farewell to the Slavs» but as imperceptibly intertwines in them deep information. This particular feature of his journalistic materials attracts the reader. To unravel the mystery of his material for just have to start reading, and then do not leave until you know what that or another story is over.

From the preface and afterword of Volodymyr Sapon by the works of A. Dovgog, P. Kutsenko, A. Samilenko, P. Pulinets, G. Chernysh, O. Marchenko and P. Rudenko came out. He was the editor of the books of D. Ivanov, M. Tkach, N. Galkovskaya, V. Strutynsky, V. Pilipts, V. Leus, Y. Kovalsky and many others. The problem of reassessment of historical events and figures of statesmen, artists, scholars, folk craftsmen through the prism of the newest realities of the era is most fully realized by journalist V. Sapon in the genre of essay. His first essay was called «The involvement» (Komsomolsky Gart, the 27-th of March, 1973).

He was devoted to students of the Nizhin Pedagogical Institute named after M. Gogol O. Kovalenko, S. Olgovsky and V. Zotsenko, he is known as Ukrainian historians, professors.

Subsequently, the world saw the historic sketch of V. Sapon «From the Cossack of the Belts» (Desnyanska truth, the 29-th of July, 1983). The journalistic material told about PA Manoylenka (1893–1937) a fellow countryman, a revolutionary, a Soviet figure, the «enemy of the people». The essay «Taking a Hard Work» (Desnyanska truth, the 12-th of January, 1988) covered a biography of O. G. Yakimchenko (1878–1929) a Russian modernist artist. «In Baturin, over the Seam» (Desnyanska truth, the 5-th of August, 1990), a local linguistic essay about the ancient times and the present-day town of Baturin in the Bakhmach district of the Chernihiv region.

The popular essay «General Missile Contestantinov's (Komsomolsky Gart, the 7-th of July, 1987) is dedicated to Chernigov K. I. Konstantinov (1819–1979), the inventor of the first Russian combat missile.

Instead of that the «Patches» a heroic and patriotic essay about the courageous avengers is defenders of the native land from the invaders and the village of Chernihiv district burned down by fascists. The cultural essay «The Odyssey of Y. Lysiansky» (Desnyanska truth, 7-16-th of April, 1988) is devoted to the biography of the native of Nizhin Y. F. Lysiansky (1783–1837), a well-known Russian navigator. As we see from this far-not-complete list of essays by Vladimir Sapon, the journalist realized in this genre one of the leading

features of an individual style the diffusion of genres. Characteristic for these works is also the alloy of artistic and journalism, a combination of philosophical depth with the acuity of social sound, imagery, logical presentation of the material.

Among the journalistic materials created by V. Sapon, there were many interviews such as «Blessed by Tichyna» (Desnyanska truth the 20-th of December, 2010), an interview with the poet S. Repyah; «The northern thought» the second birth (Desnyanska truth. The 19-th of September, 1992) an interview with O. B. Kovalenko, dean of the historical department of the Chernihiv teachers training Institute. «Our thought is our song ...» (Star heritage, Chernihiv, 2000, pp. 100–106) – interview with folk researcher V. Polevik and many others. Developed journalist and genres of reportage: «This glorious Gogol's high school» (Desnyanska truth, the 26-th of September, 1995) – the report on the celebration of the 175th anniversary of the Nizhin teachers training institute named after M. Gogol; notes such as «There is again a church in Rudka» (Desnyanska truth, the 5-th of December, 1996), about the opening of a church in the Rudka village, Chernihiv district, replies «Who» had betrayed «Ivan Turgenev? (Literary Ukraine, the 9-th of April, 2009) about the article by A. Topachevsky about T. Shevchenko and many others.

According to researchers of the journalistic heritage by Vladimir Sapon was admitted «young creative change is something to learn in Sapon. He tore the artistic path persistently, modestly, in good faith. Because not among those who advertise their cheap work, making a breakthrough in various ways to publications, posting the idleness of untangling. Honestly and selflessly doing his job serving people and deeds, and creativity. He is intelligent in the highest sense of the word. And his soul is beloved in Podesenie, in Stryzhen, in his native village « (Marchenko, 2016, p. 141).

It is difficult to disagree with these words. It is very painful to realize that the earthly path of a talented artist suddenly broke. However, works by Vladimir Sapon remain, appealing to everyone who loves his native land, a fragrant Ukrainian word, who loves his homeland.

Conclusions. The Vladimir Sapon's journalistic legacy is an integral part of his creative work and deserves careful scientific attention. It is impossible to create a holistic, objective portrait of the artist against the backdrop of the last third part of the XX and the beginning of the XXI century. More than 250 articles, essays, reports, notes, interviews, reviews, radio adventures, etc.

It is the result of V. Sapon's journalistic work. In the heart of all the performances of the artist in the Ukrainian press its talented people; it is also language, culture, history, present and future. The V. Sapon's journalistic identity of also appeared in his genre workmanship. In the journalistic work of writer, publicist and ethnographer, the vast majority of materials are marked by a distinguishing feature of the author's style known as the diffusion of genres. In particular, the features of essay actively penetrate the form and content of the article, preface, reviews, notes, essays.

V. Sapon's journalistic work, like many of his contemporaries, such as M. Tkach, O. Zabarny and many others. It is an example of service to the Ukrainian people and his young, independent state.

REFERENCES

- Bryk, O.** (2004). Medy i polyny istorii vid Volodymyra Sapona [Medes and Mills of History from Vladimir Sapon]. *Literaturnyi Chernihiv*. Issue 2 (26), 61–65 [In Ukrainian].
- Faryna, I.** (2015). Holosy serdechnykh vidlun [Voices of Cordial Echoes]. *Literaturnyi Chernihiv*, Issue 3 (71), 182–184 [In Ukrainian].

Ivanov, D. (2001). Volodymyru Saponu – 50! [Volodymyr Sapon is 50!]. *Literaturnyi Chernihiv*, Issue 17, 11–12 [In Ukrainian].

Kaganova I. Ya. (Ed.). *Volodymyr Mykolaiovych Sapon: biobibliograf. pokazhch.* [Vladimir Nikolaievich Sapon: biobibliographic indicator]. (2013). (V. Krazhan, M. Leliuk, Front; N. V. Romanchuk, V. M. Sapon, Structure). Chernihiv: OUNB im. V. H. Korolenka, 60 s. [In Ukrainian].

Marchenko, T. (2016). Pohliad z yunosti [The View from Youth] *Literaturnyi Chernihiv*, Issue 3 (75), 137–143 [In Ukrainian].

Pam'iaty Volodymyra Sapona [To Volodymyr Sapon's memory] (2017). *Siverianskyi litopys*, Issue 6 (138), 202–203 [In Ukrainian].

Tkach, M. (2011). Poet i litopysets otchoho kraiu [Poet and Chronicler of the Fatherland]. *Literaturnyi Chernihiv*, Issue 3 (55), 17–19 [In Ukrainian].

Tkach, M. (2017). «Raiski ptytsi» vidlitaiut voseny [«Paradise birds» fly away in the autumn]. *Literaturnyi Chernihiv*, Issue 4 (80), 169–174 [In Ukrainian].

Tymoshyk, M. (2017). Poetychne slovo Sapona v Danyni [Poetic word of Sapon in Danyna]. *Literaturnyi Chernihiv*, Issue 4 (80), 175–177 [In Ukrainian].

Оксана ДОБРОВОЛЬСЬКА – доктор філологічних наук, професор кафедри іноземної філології та перекладу, Національний транспортний університет, 01, Михайла Омеляновича-Павленка, Київ, 01010 Україна (oxanadobrovolska@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7412-2244>

Researcher ID: G-6215-2019

Scopus Author ID: 57201772025

Oksana DOBROVOLSKA – PhD hab. (Philology), Professor at the Department of Foreign Philology and Translation, National Transport University, 01, Mykhaila Omelianovycha-Pavlenka Str, Kyiv, 01010 Ukraine (oxanadobrovolska@ukr.net)

ПРИНЦИПИ СИСТЕМНО-ФУНКЦІЙНОЇ ІСТОРИЧНОЇ ЛЕКСИКОЛОГІЇ ЯК НОВОГО НАПРЯМКУ ЛІНГВІСТИЧНОГО ПОШУКУ

Анотація. Мета дослідження – визначити принципи системно-функційної історичної лексикології як нового напрямку лінгвістичного пошуку. **Методологія дослідження** спирається на принципи системології як загальнонаукової методології та загальні принципи сучасної системної лінгвістики (принцип матеріальності об'єкта, принцип просторової і часової мірності об'єкта, а також принцип тріадичності), що є умовою системності розгляду процесу мовної еволюції. **Наукова новизна** дослідження полягає у формулюванні принципів системно-функційної історичної лексикології: принципу матеріальності об'єкта дослідження як системи номінативних одиниць із притаманними їй онтологічними та функційними властивостями (зокрема, лексико-семантичної системи та її складової – окремої лексико-семантичної групи); принципу просторової мірності об'єкта дослідження у проявах взаємозв'язку одиниць різних ярусів (зокрема, фонологічного, морфологічного і лексико-семантичного ярусів) та протиставленні надсистемі (мовному колективу) як зовнішній сфері функціонування лексико-семантичної системи, а також часової мірності динамічної лексико-семантичної системи, що змінює свої параметри у процесі становлення певного етапу дослідження; принципу тріадичності як умови системності розгляду процесу еволюції, зміни і становлення лексико-семантичної системи (зокрема, певної лексико-семантичної групи як цілісного об'єкта, що розвивається). **Висновки.** Реалізуємо вивчення лексико-семантичної системи як об'єкта у розвитку цілісної сукупності своїх підсистем, розподіляючи її характеристики за трьома розрядами: умова як матерія (матеріал) процесу змін – образи узагальнених рис класів об'єктів та образи індивідуальних представників цих класів; причина як форма перебігу процесу змін – номінативні одиниці як апелятиви / оніми із функціями класифікації / ідентифікації, які вони виконують у своїй надсистемі – мовному колективі; наслідок як кінцевий зміст – новий якісний стан лексико-семантичної системи наприкінці досліджуваного періоду розвитку мови.

Ключові слова: принцип матеріальності об'єкта, принцип просторової і часової мірності об'єкта, принципи системно-функційної історичної лексикології, принципи системної лінгвістики, принцип тріадичності.

PRINCIPLES OF THE SYSTEMIC AND FUNCTIONAL HISTORIC LEXICOLOGY AS THE NEW LINGUISTIC TREND

Summary. The purpose of the research is to determine the principles of the systemic and functional historic lexicology as the new linguistic trend. **The research methodology** is based on the principles of systemology as the general scientific methodology and on the general principles of the modern systemic linguistics (the principle of the materiality of the object, the principle of the dimensional and temporal measurability of the object, as well as the principle of the triadicity), which are

the requisitions of the systemic treatment of the process of language evolution. **The scientific novelty** of the research lies in the defining of the principles of the systemic and functional historic lexicology: the principle of the materiality of the object under investigation as the system of nominative units with their ontological and functional properties (especially, lexical system and lexical group as its constituent part); the principle of the dimensional measurability of the object under investigation in the manifestations of interrelation of the units of different layers (especially, phonological, morphological and lexical), and in the opposition to its super-system (the language community) as the external sphere of the lexical system's functioning, as well as the principle of the temporal measurability of the dynamic lexical system, which changes its parameters in the process of its formation during certain period under study; the principle of the triadicity being the requisition of the systemic treatment of the process of evolution, changes and formation of the lexical system, especially a lexical group as a holistic and evolving object. **Conclusions.** We provided the study of the semantic system as an evolving unity of its subsystems and distributed its properties within three categories: the condition as the material of the process of change – the image of the generalized features of the classes of objects and the images of the individual representatives of these classes; the reason as the form of the course of the process of change – the nominative units as common nouns and proper names with their functions of classification and identification, which they fulfill in their super-system, especially the language community; the consequence as the final content – the new quality state of the lexical system by the end of the period of its development under study.

Key words: the principle of the materiality of the object, the principle of the dimensional and temporal measurability of the object, as well as the principle of the triadicity, the principles of the systemic and functional historic lexicology, the principles of systemic linguistics.

Постановка проблеми. Тлумачення мови як системи робить необхідним розгляд її як сукупності елементів, що перебувають у відношеннях і зв'язках один із одним, утворюючи певну цілісність та єдність: по-перше, мовна система – це ієрархічно організована і певним чином упорядкована цілісність взаємопов'язаних внутрішніх систем і підсистем; по-друге, у системі мови розрізняють три компоненти: субстанцію як матеріальну оболонку одиниць мови, структуру як мережу їх взаємовідношень і способів організації, а також функцію як реалізацію системи у мовленнєвій діяльності, що відображає ситуативну варіативність, стильові відмінності, індивідуальні особливості мовлення у різних умовах комунікації (Расторгуева, 1989, с. 6, с. 30; Попова, Стернин, 2014, с. 9; Семчинський, 1988, с. 140–145).

Словникова система мови відображає її прогресивну еволюцію за рахунок кількісного зростання та якісного оновлення: водночас із зникненням слів, що позначають застрілі та неживані поняття, збагачення зростаючою кількістю слів, що позначають нові поняття; набуття більшої системності й упорядкованості із розвитком словотвору, антонімічних і синонімічних відношень між його елементами; збагачення й ускладнення відношень між лексико-семантичними групами; зміни в семантичній структурі слів і в обсязі значення (Семчинський, 1988, с. 258).

На підставі розуміння системного устрою мови впливає, що її опис може бути науковим і об'єктивним лише за умови врахування численних зв'язків і всіх типів відношень між компонентами мови та іншими системами і явищами, а також її функціонування; як наголошує С. В. Семчинський, це завдання є досить складним, досі не існує повного системного опису для жодної мови, і «навіть чи можливий справді об'єктивний опис різних мовних величин за допомогою єдиної методики дослідження, бо самі мовні величини різноманітні» (Семчинський, 1988, с. 143–144).

Відповідно до розмежування, запропонованого М. М. Гухман (Гухман, 1977), структурний аспект історії мови досліджує еволюцію мовної системи (її внутрішню історію), функційний аспект розглядає умови її функціонування (еволюцію форм існування, функційну стратифікацію, стан писемної та усної

форм мови, відношення між географічними та соціальними діалектами); зовнішній аспект – мовна ситуація – визначається як «модель соціально-функційного розподілу та ієрархії соціально-комунікативних систем і підсистем, які співіснують і взаємодіють у межах певного політико-адміністративного і культурного об'єднання у той чи інший період, а також соціальних установок, яких дотримуються відносно цих систем і підсистем представники відповідних мовних і мовленнєвих колективів» (Швейцер, 1977, с. 133–134).

Проявом поступального розвитку мови (тобто її ускладнення та удосконалення) у мовленнєвому колективі у зв'язку із ускладненням структури суспільства та розширенням і урізноманітненням сфер людської діяльності є зростаюча функційна варіативність мови, її функційна стратифікація як відображення більшої спеціалізації та підвищення ступеня відповідності потребам суспільства (Расторгуєва, 1989, с. 28). Зовнішня історія входить до історії мови у вигляді опису мінливої мовної ситуації і подій, які на неї впливають, що підтверджено, наприклад, в описі граматичних явищ у дослідженнях з історичної граматики (Бондаренко, 2011; Расторгуєва, 1989). Виявлено численні шляхи та способи впливу економічних, політичних і культурно-історичних явищ на мову, але основною причиною мовної еволюції визнано економіко-політичні зрушення, які видозмінюють контингент носіїв певної мови або діалекту (т.зв. соціальний субстрат) (Поливанов, 1981, с. 51).

Еволюцію мови визначає не лише середовище, в якому вона існує, але і власна будова, тобто діалектичне співіснування внутрішніх та зовнішніх чинників; це саморегулювання мовної системи є одним із найважливіших внутрішніх чинників її розвитку, але водночас міжмовне контактування здатне сповільнювати або прискорювати еволюцію мови (Бондаренко, 2011, с. 33–35).

У результаті взаємодії явищ виникають зміни у формі якісно-кількісних і просторово-часових перетворень, яким характерне таке спрямування: поступальність, повторюваність, зворотність, або їх поєднання, зокрема спіральне (якщо поступальність і повторюваність відбуваються у великих хронологічних межах, то не завжди можна їх розмежувати) (Мигирин, 2002, с. 73, с. 94); зміни в мові мають переважно системний характер, а структурні зв'язки, що існують між елементами мови, постійно відновлюють порушену внаслідок змін рівновагу (Семчинський, 1988, с. 145, с. 271). Мовні зміни (різноманітні процеси перетворення або втрати існуючих елементів і виникнення нових, які безперервно відбуваються як у звуковому плані, так і в змісті); їх трактують як зміну станів (стан – це фаза існування, якій характерне збереження якісно-кількісних та просторово-часових властивостей та відношень (Мигирин, 2002, с. 73): «Історія зміни станів тієї самої мови дозволяє побудувати історичну модель розвитку її функційної системи та визначити сутність (у функційному смислі) руху від діалектної форми до національної мови в її літературному прояві (літературна національна мова)» (Степанов, 1997, с. 84–85). Вивчення закономірностей розвитку мови входить до загальної проблеми мовної зміни; мовну еволюцію представляють як послідовність окремих станів та вивчають шляхом прийому зіставлення синхронних зрізів діахронічного потоку в цілому, що дозволяє прослідкувати зміни мовної системи. Як наголошує Г. П. Мельников, «параметри історичних змін об'єктів типології, розкриття механізмів їх еволюції, факторів і напрямків їх розвитку – все це входить до переліку безперечних вимог розкриття системної сутності цих об'єктів» (Мельников, 2003, с. 32). Зважаючи на недостатнє використання внутрішніх ресурсів системного підходу до мови, а також, як зазначає Г. А. Климов, на все ще недостатньо послідовне запровадження до сучасних типологічних студії принципів системного та історичного підходів (Климов, 1983, с. 5), особливу актуальність для сучасного мовознавства становить вивчення умов, причин та наслідків змін, а також численних «перехідних

процесів, градаційних просторів, зон і механізмів, завдяки дії яких при безперервному оновленні структурних елементів системи та їх відношень на всіх рівнях зберігається спадкоємність найближчих відрізків її історії» (Ивашкин, 1988, с. 6).

Аналіз досліджень і публікацій. Методологічною базою нашого дослідження є створена Г. П. Мельниковим системологія як загальнонаукова методологія, названа автором «прикладною діалектикою» (Мельников, 2003, с. 38), оскільки принципи її відповідають загальним законам діалектики і визначені через багатоярусне узгодження системи та її найважливіших характеристик, тобто способом розгляду відношення між системою і надсистемою у поняттях відношення між частиною і цілим: складені об'єкти – об'єкти, що виникають внаслідок зв'язків і взаємодії сукупності елементів глибшого ярусу; складений об'єкт вищого ярусу є надсистемою стосовно до складеного об'єкта системи, який включено до цієї надсистеми як її елемент; склад елементів складеного об'єкта, тобто число цих елементів із притаманними їм індивідуальними властивостями, є субстанцією складеного об'єкта, а мережа зв'язків та взаємодії між елементами – структурою складеного об'єкта; різноманітність можливих властивостей складеного об'єкта, його інтенціональних значень, зв'язків і взаємодій з іншими об'єктами визначена різноманітністю співвідношень між субстанцією та структурою складеного об'єкта; в об'єктах як елементів субстрату надсистеми відбувається постійне узгодження субстанції та структури; процес посилення специфічних властивостей системи, які сприяють посиленню специфічних властивостей надсистеми, тобто процес адаптації системи надсистемою, розповсюджується на все глибші яруси згідно до внутрішньої детермінанти – ієрархічно головної властивості, яка імпліцитно містить всі інші ознаки будь-якого мовного ярусу та етапу розвитку, і ефективність підтримки якої є основним критерієм відбору одиниць системи на кожному її ярусі; поняття структури, субстанції, субстрату, властивості, значущості, детермінанти та інші системні характеристики стосуються всіх ярусів складених об'єктів; інтенціональна значущість елемента надсистеми як її специфічна системоутворювальна властивість є функційним запитом надсистеми, що зумовлює детермінанту системи (Мельников, 2003, с. 35–38, с. 73, с. 91, с. 93, с. 141). Системологія як загальна філософська методологія є основою методології сучасної системної лінгвістики; її положення застосовуються для вирішення вузького кола завдань, зокрема типологічних, а вироблені принципи і методи їх вирішення у своїй інтерпретації сформульовано Г. П. Мельниковим у термінах типології та зараховано до системно-типологічних, хоча, як зазначає і сам дослідник, їх можна застосовувати для широкого кола об'єктів у вирішенні завдань динаміки їх розвитку (Мельников, 1978; Мельников, 2003, с. 40–42, с. 46–51, с. 86).

Три головні принципи системної типології мов є критерієм визначення ефективності вибору і вдосконалення методів лінгвістичного дослідження та продиктовані специфікою законів діалектики: 1) принцип матеріальності субстрату об'єктів мовознавства відповідно до положення матеріалістичної діалектики, що світ єдиний, матеріальний, існує у просторі й часі (важливість наголошення на цьому принципі зумовлена ще й тим, що в лінгвістиці досі існує структуралістична тенденція розгляду мови як системи «чистих цінностей», «чистих стосунків», а її одиниць – як «пучків розрізнявальних ознак» у парадигматиці і як «вузлів дистрибутивних характеристик» в синтагматиці) (Мельников, 2003, с. 59–65); 2) принцип мірності при розгляді об'єкта як системи, що розвивається: принцип просторової мірності мови проявляється у наявності в ній одиниць різних ярусів, у протиставленні мови як цілого, як системи надсистемі, тобто тій зовнішній сфері, в якій вона функціонує; принцип часової мірності в системах, що розвиваються, проявляється у наявності етапів становлення, розвитку і

якісних перебудов на лінії еволюції типологічних характеристик (зокрема, не можуть бути довільно задані точки початку і кінця розгляду процесу становлення мовної системи) (Мельников, 2003, с. 66, с. 86); 3) принцип тріадичності як умова системності розгляду процесу еволюції, зміни і становлення системи – розподіл характеристик мовної системи за трьома розрядами: початкові, які розкривають внутрішні інтенції мовної системи до зміни; причинні, які розкривають фактори, що зовні сприяють перебігу процесу змін у напрямку до стійкості; кінцеві, які виникають у результаті завершення цього процесу, в результаті позитивного стрибка, тобто переходу мовної системи або її елемента, що еволюціонує, у новий внутрішній якісний стійкий стан як реалізацію її початкових інтенцій; наприклад: причина (форма процесу) – умова (матеріал процесу) – наслідок (кінцевий зміст процесу), структура – субстрат – субстанція, функція – парадигматика – синтагматика і т. ін.) (Мельников, 2003, с. 68–70, 87).

Мета дослідження. Виходячи із принципів системології як загальнонаукової методології та принципів сучасної системної лінгвістики, ставимо за мету сформулювати принципи системно-функційної історичної лексикології.

Виклад основного матеріалу. Специфікуємо принципи системології та принципи системної лінгвістики у принципи системно-функційної історичної лексикології, які становлять основу нашої методології реконструкції розвитку лексико-семантичної системи (Добровольська, 2018):

1) принцип матеріальності об'єкта дослідження (лексико-семантичної системи) як системи номінативних одиниць із притаманними їй онтологічними та функційними властивостями (наприклад, лексико-семантичної системи середньоанглійської мови та її складової – лексико-семантичної групи агентивно-професійних назв, що виконують номінативну функцію, називаючи поняття узагальнених рис класів об'єктів (функція класифікації) та індивідуальних представників цих класів (функція ідентифікації);

2) принцип просторової мірності об'єкта дослідження (лексико-семантичної системи) у проявах взаємозв'язку одиниць різних ярусів (наприклад, фонологічного, морфологічного і лексико-семантичного ярусів середньоанглійської мови) та протиставленні надсистемі – мовному колективу (наприклад, мовному колективу середньовічної Англії) як зовнішній сфері свого функціонування, а також часової мірності динамічної лексико-семантичної системи, що змінює свої параметри у процесі становлення протягом певного етапу дослідження (наприклад, протягом середньоанглійського періоду розвитку лексико-семантичної системи);

3) принцип тріадичності як умова системності розгляду процесу еволюції, зміни і становлення лексико-семантичної системи (зокрема, лексико-семантичної групи як цілісного об'єкта, що розвивається); реалізуємо вивчення лексико-семантичної системи як об'єкта у розвитку цілісної сукупності своїх підсистем, розподіляючи її характеристики за трьома розрядами: умова як матерія (матеріал) процесу змін – образи узагальнених рис класів об'єктів та образи індивідуальних представників цих класів; причина як форма перебігу процесу змін – номінативні одиниці як апелятиви / оніми (наприклад, агентивно-професійні назви як номінативні одиниці з функціями класифікації / ідентифікації, які вони виконують у своїй надсистемі – мовному колективі); наслідок як кінцевий зміст – новий якісний стан лексико-семантичної системи (зокрема, лексико-семантичної групи) наприкінці досліджуваного етапу процесу мовних змін.

Висновки та перспективи. Таким чином, у нашому дослідженні ми тлумачимо найзагальніший напрямок розвитку мови як її поступове та відносно удосконалення під впливом мовних та поза-

мовних факторів, діалектичне співіснування яких призводить до саморегулювання мовної системи, що є найважливішим чинником її розвитку. Розглядаємо еволюцію мови в системному й функційному аспектах, а також в аспекті мовної ситуації. Визнаємо підпорядкованість вивчення закономірностей розвитку мови загальній проблемі мовної зміни, яку доцільно вирішувати через зіставлення синхронних зрізів, розрізняючи формальні і семантичні мовні зміни, а також зміни мовної ситуації, описуючи їх відповідно до мовних рівнів. Втілюємо загальні принципи сучасної системної лінгвістики (принцип матеріальності об'єкта, принцип його просторової і часової мірності, а також принцип тріадичності) як умову системності розгляду процесу мовної еволюції у принципах системно-функційної історичної лексикології. Формулюємо принципи системно-функційної історичної лексикології як основу методології теоретико-емпіричної процедури реконструкції розвитку лексико-семантичної системи, яку доцільно буде застосувати до окремих лексико-семантичних груп, а в їх сукупності – до цілісної лексико-семантичної системи окремих мов на певних етапах їх історичного розвитку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Бондаренко, Е. В.** (2011). *Внутренние и внешние факторы морфологической эволюции (на материале английского и немецкого языков)* (дис. ... докт. филол. наук: 10.02.20). Москва, 342 с.
- Гухман, М. М.** (отв. ред.). (1977). *Историко-типологическая морфология германских языков: Фономорфология. Парадигматика. Категория имени*. Москва: Наука, 360 с.
- Добровольська, О. Я.** (2018). Реконструкція розвитку лексико-семантичної системи середньоанглійської мови (на матеріалі агентивно-професійної лексики XI–XV століть). Автореферат дисертації доктора філологічних наук (10.02.04). Київ: Знання, 42 с.
- Ивашкин, М. П.** (1988). *Синхронно-диахронический анализ переходных процессов в английском языке*. Москва: Прометей, 171 с.
- Климов, Г. А.** (1983). *Принципы контенсивной типологии*. Москва: Наука, 224 с.
- Котов, Г. Г.** (2003). *Влияние внешних факторов на функционирование и развитие лексического состава языка* (дис. ... докт. филол. наук: 10.02.19). Краснодар, 40 с.
- Левицкий, В. В.** (2006). *Семасиология*. Винница: Нова книга, 512 с.
- Мельников, Г. П.** (1978). *Системология и языковые аспекты кибернетики*. Москва: Советское радио, 366 с.
- Мельников, Г. П.** (2003). *Системная типология языков: Принципы, методы, модели*. Москва: Наука, 395 с.
- Мигрин, В. Н.** (2002). *Грамматика, логика, философия в иностранных языках и взаимоотношениях*. Кисинёв: Инесса, 256 с.
- Поливанов, Е. Д.** (1981). *Где лежат причины языковой эволюции? История советского языкознания: хрестоматия/ сост. Ф.М. Березин*. Москва: Высшая школа, С. 51–56.
- Попова, З. Д., Стернин, И. А.** (2014). *Лексическая система языка. (Внутренняя организация, категориальный аппарат и приёмы описания)*. Москва: ЛЕНАНД, 176 с.
- Расторгуева, Т. А.** (1989). *Очерки по исторической грамматике английского языка: учеб. пособие*. Москва: Высшая школа, 160 с.
- Семчинський, С. В.** (1988). *Загальне мовознавство*. Київ: Вища школа, 328 с.
- Степанов, Ю. С.** (1997). *Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования*. Москва: Языки русской культуры, 824 с.
- Швейцер, А. Д.** (1977). *Современная социолнгвистика. Теория. Проблемы. Методы*. Москва: Наука, 176 с.

REFERENCES

- Bondarenko, Ye. V.** (2011). *Vnutrennie i vnesnie faktory morfologicheskoy evolyutsii (na materiale angliyskogo i nemetskogo yazykov) [Internal and external factors of morphological evolution (on the material of the English and German languages)] (Doctor's thesis)*. Moscow. [in Russian].

Dobrovolska, O. Ya. (2018). Pekonstruktivna rozvytku leksyko-semantichnoi systemy serednoanhiiskoi movy (na materialy ahentynno-profesiinoi leksyky XI-KXV stolitj) [Reconstruction of Middle English lexical and semantic system evolution (a case study of occupational terms of the 11th – 15th centuries)] (*Essay of Doctor's thesis*). Kyiv: Znannia. [in Ukrainian].

Gukhman, M. M. (Ed.). (1977). *Istoriko-tipologicheskaya morfologiya germanskih yazykov: Fonomorfologiya. Paradigmatika. Kategoriya imeni*. [Historical and typological morphology of the Germanic languages: Phonomorphology. Paradigmatic. Nominative Category]. Moscow: Nauka. [in Russian].

Ivashkin, M. P. (1988). *Sinkhronno-diakhronicheskiy analiz perekhodnykh protsessov v angliyskom yazyke* [Synchronous and diachronic analysis of the transitional processes in the English language]. Moscow: Prometey. [in Russian].

Klimov, G. A. (1983). *Printsipy kontensivnoy tipologii* [Principles of the contensive typology]. Moscow: Nauka. [in Russian].

Kotov, G. G. (2003). *Vliyanie vneshnikh faktorov na funktsionirovanie i razvitie leksicheskogo sostava yazyka* [Influence of the external factors on the functioning and development of the vocabulary]. (Doctor's thesis). Krasnodar. [in Russian].

Levitskiy, V. V. (2006). *Semasiologiya* [Semasiology]. Vinnitsa: Nova Knyha. [in Ukrainian].

Melnikov, G. P. (1978). *Sistemologiya i yazykovye aspekty kibernetiki* [Systemology and the language aspects of cybernetics]. Moscow: Sovetskoe radio. [in Russian].

Melnikov, G. P. (2003). *Sistemnaya tipologiya yazykov: Printsipy, metody, modeli* [Systemic typology of the languages: Principles, methods, models]. Moscow: Nauka. [in Russian].

Migirin, V. N. (2002). *Grammatika, logika, filosofiya v inostrannykh svyazyakh i vzaimootnosheniyakh* [Grammar, logic and philosophy in the foreign communications and relationships]. Kishinev: Inessa. [in Russian].

Polivanov, Ye. D. (1981). Gde lezhat prichiny yazykovoy evolyutsii? *Istoriya sovetskogo yazykoznanija: khrestomatiya* / F. M. Berezin (ed.) [Where are the causes of the language evolution?]. (pp. 51–56). Moscow: Vysshaya shkola. [in Russian].

Popova, Z. D., Sternin, I. A. (2014). *Leksicheskaya sistema yazyka. (Vnutrennyaya organizatsiya, kategorialnyy apparat i priemy opisaniya)* [Lexical system of the language: internal structure, terminology and techniques of description]. Moscow: LENAND. [in Russian].

Rastorgueva, T. A. (1989). *Ocherki po istoricheskoy grammatike angliyskogo yazyka* [Essays on the historical grammar of the English language]. Moscow: Vysshaya shkola. [in Russian].

Semchinskiy, S. V. (1988). *Zahalne movoznavstvo* [General linguistics]. Kyiv: Vishcha shkola. [in Ukrainian].

Shveytser, A. D. (1977). *Sovremennaya sotsiolingvistika. Teoriya. Problemy. Metody* [Modern sociolinguistics: Theory, problems, methods]. Moscow: Nauka. [in Russian].

Stepanov, Yu. S. (1997). *Konstanty. Slovar russkoy kultury. Opyt issledovaniya* [Constants. Dictionary of the Russian culture]. Moscow: Yazyki russkoy kultury. [in Russian].

Ірина КАІЗЕР – асистент кафедри суспільних наук та українознавства Вищого державного навчального закладу України «Буковинський державний медичний університет», аспірант кафедри української літератури Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича, Театральна пл., 2, Чернівці, Україна, індекс 58000 (irabosak06@gmail.com)

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7202-7937>

Researcher ID: S-5839-2016 (<https://www.researcherid.com/rid/S-5839-2016>)

Iryna KAIZER – teacher of the department of Social Sciences and Ukrainian Studies of High Educational Establishment of Ukraine «Bukovinian State Medical University», postgraduate of the department of Ukrainian literature of Yuriy Fed'kovych Chernivtsi National University, 2 Teatralna Square, Chernivtsi, Ukraine, postal code 58000 (irabosak06@gmail.com)

ІВАН ФРАНКО – ЕМІЛЬ ЗОЛЯ: КОНТАКТНО-ГЕНЕТИЧНИЙ ДИСКУРС МАГДАЛИНИ ЛАСЛО-КУЦЮК

Анотація. Цілісне осмислення творчості будь-якого письменника не видається можливим без осягнення світоглядних засад його діяльності, які, в свою чергу, формуються під контекстуальним впливом культури епохи в цілому, суспільних, історичних процесів, зрештою, близьких у духовному вимірі діячів. Сам Франко у листуванні з А. Кримським зазначає, що Е. Золя був його головним літературним «взірцем». Тому **мета** запропонованої розвідки – виокремити та описати наукові концепції румунського славіста, критика М. Ласло-Куцюк про інтертекстуальні витоки з французької літератури деяких творів І. Франка через призму поетики натуралізму. **Методологія дослідження.** Для досягнення поставленої мети послуговуємось історико-біографічним, герменевтичним та інтертекстуальним методами. У статті здійснено компаративний аналіз елементів натуралізму в типологічно схожих творах І. Франка та Е. Золя. **Наукова новизна** полягає у спробі цілісного аналізу світоглядно-філософських, культурологічно-побутових, морально-етичних проявів натуралізму у прозі українського та французького класиків. **Висновки.** Натуралістична поетика займає вагоме місце у творчості І. Франка, проявляючись з різною інтенсивністю як на рівні певних творів, так і окремих циклів в цілому. Ідейно-естетичні засади натуралізму в «Місії», «Бориславських оповіданнях», «Воа constrictor», «На дні», «Тюремних сонетах» дали поштовх екстенсивному розвитку української літератури рубежа ХІХ – ХХ ст. Натуралістичний «епатаж» Франка спровокував піднесення не лише творчості, а й літературної критики. Отже, беззаперечним здобутком І. Франка є створення нової форми художньо-естетичного відображення дійсності – індивідуального національного різновиду натуралізму, в основі якого – синтез елементів реалістичних, натуралістичних, подекуди романтичних. При цьому класик залишається осторонь вульгарно-фізіологічного трактування людської сутності, на відміну від адептів натуралізму.

Ключові слова: І. Франко, Е. Золя, натуралізм, М. Ласло-Куцюк, інтертекст.

IVAN FRANKO – EMIL ZOLA: CONTACT-GENETIC DISCOURSE OF MAHDALYNA LASLO-KUTSYUK

Annotation. Holistic comprehension of creative work of any writer is not possible without learning of outlook principles of author's activity, which in its turn are formed under contextual impact of a culture of an epoch in general, as well as social and historical processes, eventually, close statesmen in spiritual dimension. Franko himself indicated in correspondence with A. Krymskyi, that E. Zola was his main literary «exemplar». That's why, **aim** of the proposed investigation – is to distinguish and describe scientific concepts of Romanian Slavistics, critic M. Laslo-Kutsiuk about intertextual turns of some

works of I. Franko from French literature through contextual prism of naturalism. **Methodology of investigation.** We use historically-biographical, hermeneutic and intertextual methods for achievement of the aim. Comparative analysis of elements of naturalism is implemented in the article in typologically similar works of I. Franko and E. Zola. **Scientific novelty** consists in the attempt of holistic analysis of outlook-philosophical, cultural-household, morally-ethical displays of poetics of naturalism in prose of Ukrainian and French classics. **Conclusions.** Naturalistic poetry takes significant place in creative works of I. Franko, manifesting at the level of certain works, as well as separate cycles in general with different intensity. Ideologically-aesthetic principles of naturalism gave a boost to extensive development of Ukrainian literature in «Mission», «Borislav stories», «Boa constrictor», «At the bottom», «Prison sonnets». Naturalistic «outrage» of Franko has provoked exaltation of not only creativity, but literary criticism. So, creation of new form of artistically-aesthetic reflection of reality is indisputable achievement of I. Franko – individual national variety of naturalism, where synthesis of realistic, naturalistic and sometimes romantic elements is the basis. Herewith, classic stays aside from vulgarly-physiological treatment of human essence, in contrast to adapts of naturalism.

Key words: I. Franko, E. Zola, naturalism, M. Laslo-Kutsiuk, intertext.

Постановка проблеми та її зв'язок з важливими науковими завданнями. Постать та діяльність І. Франка завжди викликала особливий інтерес і немало суперечок як серед сучасників літературного діяча, так і наступних поколінь. Вихований в атмосфері сентиментальної народницької романтики, він поширював нові прогресивні ідеї демократів- революціонерів. Творчий і критичний доробок Франка налічує близько 6 тисяч творів – 100 томів, 10 поетичних збірок, 1 збірка ліро-епічних зразків, 10 творів великої пози, 100 зразків малих прозових жанрів, 3 тисячі науково-публіцистичних текстів, понад 200 перекладів з 14 мов світу. Тому й не дивно, що сьогодні в українській гуманітаристиці існує окрема галузь – франкознавство. Зрештою, осмислення творчого спадку класика здійснювалося і поза межами України.

Мета запропонованої розвідки – виокремити та описати наукові концепції румунського славіста, критика М. Ласло-Куцок про інтертекстуальні витoki з французької літератури деяких творів І. Франка через контекстуальну призму натуралізму.

Аналіз останніх досліджень, у яких започатковано розв'язання проблеми. Франкознавчі студії сьогодення відзначають незаангажованість оцінок, фаховість, прагнення комплексного осягнення творчого доробку класика. Одними із потужних осередків франкознавства є Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка та Інститут Івана Франка НАН України (М. Жулинський, Є. Нахлік, Т. Гундорова, Д. Наливайко, М. Бондар, Л. Скупейко, Н. Шумило, Е. Соловей, Г. Бурлака, Л. Чернишенко, Л. Каневська). 2011 року світ побачив світ перший номер продовжуваного випуску «Іван Франко: Тексти. Факти. Інтерпретації» за редакцією М. Жулинського, Є. Нахліка (Жулинський, 2011, 440 с.). У збірнику містяться критичні та культурологічні розвідки, огляди провідних літературознавців України, бібліографічні матеріали, першодруки, листи, спогади.

Визначальним вектором роботи Інституту франкознавства, очолюваного С. Пилипчуком, є організація щорічних франкознавчих конференцій та щомісячних семінарів. На Західній Україні півдню працюють Роман Голод (перший ґрунтовно дослідив натуралізм у творчості І. Франка, зіставивши з доробком Е. Золя) (Голод, 2000, 108 с.), Роман Гром'як, Степан Хороб, Михайло Шалата, Світлана Луцук, Володимир Антофійчук, Микола Зимомря.

Творчому та науковому доробку українського автора румунська дослідниця Магдаліна Ласло-Куцок присвятила окрему монографію «Текст і інтертекст у художній творчості Івана Франка». Ця праця має досить строкатий характер та поділена на смислові частини, які, очевидно, спочатку були

окремими статтями на більш локалізовані теми. Розбити розділи на тематичні блоки для аналізу досить важко, оскільки у них славісткою поряд розглядається лірика, епос та драма.

Виклад основного матеріалу. Говорячи про твори українського класика, М. Ласло-Куцюк стверджує, що прочитання інтертекстуальності вимагає аналізу впливу різних літератур загалом та окремих авторів, зокрібно, на Івана Франка. У силу цього, можна виділити зв'язки з англійською, російською, польською, французькою літературами. Румунський критик констатує, що вплив російської літератури на І. Франка досліджений найкраще (Є. Кирилюк «Іван Франко й російська література» (Кирилюк, 1966); М. Рильський; про деякий вплив російської літератури наголошував ще сам Франко, зокрема, на інтертекст його творів з Салтиковим-Щедріним).

Чимало науковців вважають, що саме І. Франко перший дав почин до засвоєння українською літературою кращих класичних європейських зразків у перекладах, переробках. Серед власне літературних та перекладацьких творів автора помітне місце посідають зразки французькою літератури. Часто Франко залучав до перекладів своїх товаришів, а сам виступав ще й як літературний критик (розвідки про життя і творчість В. Гюго, А. Доде, Е. Золя, А. Франса та ін.).

Цілісне осмислення творчості будь-якого письменника не видається можливим без осягнення світоглядних засад його діяльності, які, в свою чергу, формуються під контекстуальним впливом культури епохи в цілому, суспільних, історичних процесів, зрештою, близьких у духовному вимірі діячів. Як зазначав сам Франко у листі до А.Кримського, то «... головним моїм взірцем був Золя, потрохи Діккенс, Брет Гарт, Марк Твен і Щедрін» (Франко, 1956, с. 582).

Літературознавчі розвідки про Е. Золя І. Франко розпочав 90-х рр. XIX ст., коли у № 3 – 4 журналу «Друг» за підписом І. Ф. побачила світ невеличка стаття «Роман Е. Золя «L'Assommoir», з якої читачі дізнавалися про нову повість французького автора. І. Франко звертав увагу на важливіші завдання, які поставив перед собою Е. Золя: «поступенний розвій панування Наполеона III від 2 грудня 1851 р. до седанської катастрофи»; «представити, як родина, зложена з кільканадцяти людей в самій основі переходить перші особливості нервові та кровні»; «яким способом і оскільки впливає поєдинча родина, невеличка група людей на хід великих історичних випадків» (Франко, 1981, с. 48). І. Франко дав високу оцінював «великанській композиції» Е. Золя, називаючи «Ругон-Маккари» «за одну з найграндіозніших прояв літературних нашого віку», зокрема «задля без примірного об'єктивізму, з яким автор представляє своїх героїв, та ще задля великої артистичної і етнографічної стійкості кожного поодинокого роману» (Франко, 1981, с. 49).

Наступна стаття – «Еміль Золя і його твори» – опублікована польською мовою 1878 року у № 44 галицького видання «Tydzień literacki, artystyczny, naukowy i społeczny». У коментарях до 26 тому зібрання творів І. Франка у п'ятдесяти томах зазначено, що ця розвідка вийшла з нагоди публікації перекладу роману Е. Золя «Сторінка кохання» польською мовою.

Цілий ряд прозових творів українського класика можна віднести до інтертекстуальних зв'язків із натуралізмом, зокрема, найбільше із французьким його вираженням в особі Еміля Золя. Український митець поглиблено вивчав творчість французького романіста, написав докладну розвідку про його літературну діяльність. Можна стверджувати, що твори Золя чи не найбільше вплинули на формування Франкового індивідуального стилю та творчої програми. Порівнюючи І. Франка та Е. Золя, М. Ласло-Куцюк на чисельних прикладах аналізу творчості та порівнянні стилів, манер написання, характерів, наголошує: «... Збагнувши велич Золя, Франко пішов непохитно його шляхом і цим самим утвердив себе на шляху розвитку сучасного роману... Роман Франка чимось зобов'язаний Золя...» (Ласло-Куцюк, 2005, с. 162).

До аргументів, чому саме проза цього письменника відіграла велику роль на становлення Франка як романіста, румунська дослідниця відносить той факт, що у період знайомлення із Золя, український митець жив політикою й вірою в революцію (прочитання роману «Щастя Ругонів» відбулось під час ув'язнення Франка). Особливість й актуальність для Франка творів Е. Золя, М. Ласло-Куцюк пояснює так: «Золя цікавив його як письменник заангажований. Письменника приваблювала не стільки індивідуальна психологія персонажа, як соціальна обумовленість його думок і поведінки. Персонаж для нього – представник певного суспільного прошарку, його емблема» (Ласло-Куцюк, 2005, с. 162). Ще М. Зеров вказав на помітив позитивний результат впливу М. Драгоманова, з яким Франко вів активну кориспонденцію та мав досить складні напружені стосунки, на формування творчого методу митця у зростанні від «вульгарного романтизму» «Петріїв і Довбушуків» до манери, притаманної Е. Золя (Зеров, 1990, с. 143).

Цікаву деталь, яка наочно показує різку зміну письма Франка від «моралізаторських творів» в манері Ежена Сю до натуралізму Золя, румунська дослідниця демонструє на прикладі двох редакцій оповідання «Ріпник». Перша редакція твору (1877 р.) за своїм характером «проста наївна розповідь про «наверненого грішника» (Ласло-Куцюк, 2005, с. 163). Івана, який, попри заможне коріння, змушений стати ріпником (добувачем нафти).

Уже другий варіант твору, опублікований на 22 роки пізніше, в період, коли Франко переходить на питомо інший рівень творчості, показує значно поглиблену й розширену палітру персонажів та сюжетних переплетінь (наприклад, постать Ганки). Друга редакція твору своєю структурою нагадує румунській дослідниці фабулу роману Е. Золя «Тереза Ракен» (1867). Як і твір французького письменника, оповідання українського митця фокусується на протиставних проблемах злого рокового вчинку та подальшого каяття за нього. У обох творах катарсис головних персонажів настане лише шляхом смерті, яка «може врятувати обох від докорів сумління та взаємної ненависті» (Ласло-Куцюк, 2005, с. 164).

У цьому ж творі М. Ласло-Луцюк помічає генеологічні інтертекстуальні зв'язки з іншим твором Е. Золя – «Пастка» (1879 р.). Дослідниця наголошує на тому, що роман був добре знайомий митцю, оскільки він редагував український переклад (автор перекладу О. Рощкевич) та написав передмову до нього. А щодо прямого впливу саме на рівні персонажів, то, на думку славістки, у другій редакції оповідання змінюється характер Фрузі: романтичний образ м'якої тендітної дівчини набуває натуралістичного забарвлення й тут вона уже спроможна на грубу сутичку зі своєю суперницею Ганкою. М. Ласло-Куцюк наводить уривки з творів Франка й Золя, де яскраво видно, що епізод українського автора «нав'язаний знаменитим моментом сварки Жервези і Віржіні з роману Золя «Пастка» (Ласло-Куцюк, 2005, с. 165) та який вказує на майстерне навчання Франком літературної техніки «не так у сомого Золя, як у майстрів французької реалістичної прози одночасно із запозиченням робітничої тематики і змалюванням соціального тла» (Ласло-Куцюк, 2005, с. 166). Прикметним є те, що, натуралістично-реалістичний спосіб письма був досить революційний для тогочасної Галичини, читач якої ще не звик до такого типу нарації. Однак, великим недоліком українського митця, на гадку літературознавця, у парі «Золя-Франко» є те, що він у багатьох випадках змінив соціальні критерії національними «зредукував прошарок капіталістів та їх помічників виключно до євреїв [...]. Франко допустився однобічності, чого Золя ніколи б не зробив» (Ласло-Куцюк, 2005, с. 166).

До мінусів стилю Франка в контексті інтертекстуальних зв'язків з Е. Золя, румунська дослідниця відносить те, що І. Франко залучив у свою прозу надто багато злободенних тем, публіцистичних еле-

ментів, які він не всюди зумів майстерно обіграти, динамізувати. Хоча, видавничий ринок того часу був позитивістський, далекий від оцінки реальних мистецьких творів та їх елементів, то видавцям навіть бракувало злободенності, за що письменникові весь час докоряли.

Захищає митця румунська дослідниця від думок, що на нього, як і на Золя (спирається на плани французького романіста написати «натуральну» історію відомої родини часів Другої Імперії), велике значення мала теорія спадковості та фізіологічних чинників (фізіологію пристрастей), які впливають на характер та долю цілих поколінь однієї й тієї ж родини. Зокрема, науковець з упередженням ставить до досліджень проявів психічних хвороб у персонажів Франка (Пастух, 2001, с. 29) як сублімації пережитих таких хвороб у власній родині: «справді, Франкові довелося пережити й спостерігати у своїй родині такі прояви, але це не була спадкова хвороба, і вона не стала нею і в його персонажів» (Ласло-Куцюк, 2005, с. 170). Натомість, науковець схильний вважати, що різні патології, змальовані у прозі Франка, мають соціальну обумовленість (помилкове виховання, неправильне ставлення батьків, неосвіченість, безгрошів'я чи навпаки багатство), як приклад, наводячи патологічне лінивіство персонажа, – жінки Германа Гольдкремера (повість «Борислав сміється»), що набула таких рис після того, як чоловік розбагатів.

Натуралістичну й інтертекстуальну основу має відома лише у досить вузьких колах повість Франка «Основи суспільності» (1894 – 1895 рр.), яку М. Ласло-Куцюк відносить до жанру «містерії». Дослідниця спостерігає зв'язки цього твору з романом Е. Золя «Тереза Ракен» у контексті сюжетної схеми: «вбивство – єдиний свідок – параліч свідка створює перешкоду на шляху до правди». Також літературознавець прослідковує подібність цього твору Франка з романом Ф. Достоєвського «Злочин і кара», де ведуться розмови про непотрібність людського життя (старої скупі жінки – у російського письменника; о. Нестора – у Франка). Ці газетні, публіцистичні теми заміткового характеру, на думку румунського науковця, І. Франкові вдалося розширити та створити з них вартісні твори шляхом опори на уже відомі з літератури ситуації та сюжетні розгалуження (Ласло-Куцюк, 2005, с. 176).

Висновки і перспективи подальших досліджень. Натуралістична поетика займає вагомe місце у творчості І. Франка, проявляючись з різною інтенсивністю як на рівні певних творів, так і окремих циклів в цілому. Ідейно-естетичні засади натуралізму в «Місії», «Бориславських оповіданнях», «Воа constrictor», «На дні», «Тюремних сонетах» дали поштовх екстенсивному розвитку української літератури. Натуралістичний «епатаж» Франка спровокував піднесення не лише творчості, а й літературної критики.

Отже, беззаперечним здобутком І. Франка є створення індивідуального національного різновиду натуралізму, в основі якого – синтез елементів реалістичних та натуралістичних. На часі комплексного осмислення потребує концептуальна модель натуралізму у її світоглядно-філософських, морально-етичних та естетичних проявах у вітчизняній літературі (праці Є. Гребінки, І. Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, В. Винниченка та ін.).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Голод, Р. (2000). *Натуралізм у творчості Івана Франка: до питання про особливості творчого методу Каменяря*. Івано-Франківськ, 108 с.

Жулинський, М. (гол. редкол.) (2011). *Іван Франко: Тексти. Факти. Інтерпретації: Збірник наукових праць*. Київ – Львів, 440 с.

Зеров, М. (1990). *Твори* (у 2 т., Т. 1). Київ: Дніпро, 843 с.

Кирилюк, Є. (1966). *Вічний революціонер: життя й творчість Івана Франка*. Київ: Дніпро, 420 с.

Ласло-Куцук, М. (2005). *Текст і інтертекст в художній творчості Івана Франка*. Бухарест: Мустанг, 257 с.

Пастух, Т. (2001). Печать недужого духу в повісті Івана Франка «Великий шум». *Українське літературознавство*, 64, 26–32.

Франко, І. (1981). *Зібрання творів* (у 50 т., Т. 34). Київ: Наукова думка, 559 с.

Франко, І. (1950 – 1956). *Твори* (в 20 т., Т. 20). Київ: Державне видавництво художньої літератури, 812 с.

REFERENCES

Franko, I. (1950 – 1956). *Tvory [Works]*. (Vol. 20). Kyiv: Derzhavne vydavnytstvo khudozhn'oyi literatury. [in Ukrainian].

Franko, I. (1981). *Zibrannya tvoriv [Collection of works]*. (Vol. 34). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].

Holod, R. (2000). *Naturalizm u tvorchosti Ivana Franka: do pytannya pro osoblyvosti tvorchoho metodu Kamenyara [Naturalism in the Works of Ivan Franko: To the Question of the Features of the Stonecutter's Creative Method]*. Ivano-Frankivs'k. [in Ukrainian].

Kyrylyuk, Ye. (1966). *Vichnyy revolyutsioner: zhyttya y tvorchist' Ivana Franka [The Eternal Revolutionary: The Life and Work of Ivan Franko]*. Kyiv: Dnipro. [in Ukrainian].

Laslo-Kutsyuk, M. (2005). *Tekst i intertekst v khudozhnii tvorchosti Ivana Franka [Text and Intertext in Ivan Franko's Artistic Works]*. Bukharest: Mustanh. [in Ukrainian].

Pastukh, T. (2001). Pechat' neduzhoho dukhu v povisti Ivana Franka «Velykyy shum» [Seal of a sick spirit in Ivan Frank's story «The Big Noise»]. *Ukrayins'ke literaturoznavstvo – Ukrainian Literary Studies*, 64, 26–32. [in Ukrainian].

Zerov, M. (1990). *Tvory [Works]*. (Vol. 1). Kyiv: Dnipro. [in Ukrainian].

Zhulyns'kyi, M. (Ed.). (2011). *Ivan Franko: Teksty. Fakty. Interpretatsiyi: Zbirnyk naukovykh prats' [Ivan Franko: Texts. Facts. Interpretations: Collection of scientific works]*. Kyiv – L'viv. [in Ukrainian].

UDC 81'255.4-112

Olena KOLIASA – PhD (Philology), Associate Professor of Germanic Languages and Translation Studies Department, Drohobych State Pedagogical Ivan Franko University, 2 L.Kurbasa Street, Drohobych, Ukraine, postal code 82100 (olenakoliasa@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5301-480x>

Myroslava ZYMOMRYA – PhD (Pedagogy), Associate Professor of Practice English Department, Drohobych State Pedagogical Ivan Franko University, 84 Sambirska Street, Drohobych, Ukraine, postal code 82100 (zimok@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3564-6103>

Олена КОЛЯСА – кандидат філологічних наук, доцент кафедри германських мов і перекладознавства, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, вул. Л. Курбаса, 2, Дрогобич, Україна, індекс 82100 (olenakoliasa@gmail.com)

Мирослава ЗИМОМРЯ – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри практики англійської мови, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, вул. Самбірська, 84, Дрогобич, Україна, індекс 82100 (zimok@ukr.net)

GENRE AND STRUCTURAL PECULIARITIES OF THE PLAY *A MIDSUMMER NIGHT'S DREAM* by W. SHAKESPEARE

Summary. *The purpose of the research* is to reveal genre and structure peculiarities of the comedy *A Midsummer Night's Dream* and its characteristic feature within the genre of the drama. **The research methodology** is combined, wherever integration leads to an adequate understanding and explanation of the research object. It endorses a complex research strategy that combines abductive reasoning and inductive procedures (an empirical examination of the strength of the hypotheses), deduction (drawing a prognostic conclusion on the basis of the theory). **The scientific novelty** of the article consists in an attempt to combine, contrast and draw conclusions resulting from an analysis merging both structural and literary aspects of the comedy *A Midsummer Night's Dream*. **Conclusions.** The article is already an empirical part, which deals with genre and structure peculiarities of the play *A Midsummer Night's Dream*. The analysis of the issue connected with the dependence between the structure and the characters of the play is presented. The article analyses the combination of two factors, characters and the structure of the play. Aspects that are always important in the play and they make the plot and the structure interesting are themes and motifs. In this research, themes were separated from motifs but at the same time it was showed how they are entwined and merged when the structure needs it. The major themes that are described and analysed in this section are: love and marriage, order and disorder, appearance and reality, and creative imagination. The motifs that can be found in every theme mentioned above are described separately in order to provide vivid examples of their significance. However, each and every motif can be seen as a seal between scenes, characters and places. The most important motifs from the play investigated for the purpose of this research are: nature, the moon, sleep and dreams, eyes, rehearsals and plays and magic. All the motifs along with themes are of great significance for the understanding not only the plot of the play but also for the structure and the choice of the language. The structure and the language of the play are also tightly connected with meaning and the ultimate comprehension. Here, rhythm, rhymes and the poetic meter create the wholeness and unity of the play.

Key words: genre, structure, drama, plot, motifs, Shakespeare.

Анотація. Мета роботи – розкрити жанрові та структурні особливості комедії «Сон літньої ночі» з проєкцією на висвітлення її характерних ознак у жанрі драми. **Методологія.** Вибір наукових підходів і методів зумовлений проблематикою й поставленими дослідницькими завданнями задля адекватного осмислення об'єкта дослідження. Дослідницька стратегія поєднує пізнавальну процедуру висунення гіпотез, індуктивні процедури (спостереження й дослідження конкретних явищ), дедукцію (укладання прогностичного висновку на основі теорії). **Наукова новизна роботи** полягає у спробі поєднання, протиставлення та підведення висновків, отриманих у результаті аналізу як структурних, так і художніх аспектів комедії «Сон літньої ночі». **Висновки.** Стаття представляє емпіричну складову дослідження, в якому йдеться про жанрові та структурні особливості п'єси «Сон літньої ночі» В. Шекспіра. Акцент покладено на розкритті питання, пов'язаного зі залежністю між структурою та дійовими особами п'єси. Отже, в статті проаналізовано поєднання двох чинників – персонажів та структури п'єси. Аспекти, які завжди важливі у виставі, оскільки впливають на змістовне наповнення її сюжету та структури, – це теми й мотиви. В даному дослідженні теми, на перший погляд, відокремлені від мотивів, однак, водночас показано, як вони переплітаються та зливаються, коли цього потребує структура. Основними темами, які описані та проаналізовані в розвідці, є: кохання та шлюб, порядок і безладдя, зовнішність та реальність, творча уява. Мотиви, які можна знайти в кожній зі заданих тем, описані окремо, щоб надати яскраві приклади їхньої значущості. Проте кожний мотив можна розглядати як визначальну ланку між сценами, персонажами та місцями дії. До найбільш важливих мотивів п'єси, які досліджуються в цій розвідці, належать природа, місяць, сон і мрії, очі, магія. Усі мотиви поряд із тематикою мають стрижневе значення для розуміння не лише сюжету п'єси, але й структури та вибору мовних засобів. Структура та мова п'єси також тісно пов'язані зі значенням та кінцевим осмисленням. При цьому цілісність та єдність п'єси створюють ритм, рими та поетичний метр.

Ключові слова: жанр, структура, драма, сюжет, мотиви, Шекспір.

Problem statement. The plays that were written by William Shakespeare have always been important in literature and they have never lost in relevance of the subjects they unfold. Shakespeare's works are also the most often translated pieces of literature of all times.

Greenblatt writes that all Shakespeare's play appeared in a series of so-called quartos. However, half of them had not been published at all before the First Folio was released in 1623. Conventionally, the plays of Shakespeare are divided into three genres: tragedies, comedies and histories. Not all scientists agree with this categorisation, therefore they mark some of the plays as «problem plays». They believe that it is not possible, beyond any doubt, to place them in any of the three genres. Greenblatt amends that what scholars knew as later comedies was now extracted as an additional genre, known as «romances» (Greenblatt, 2005, p. 34).

When Shakespeare first came to London there were two strands of dramatic convention that playwrights followed. The first one, as Greenblatt mentions, was the *Tudor morality plays*, which celebrated piousness and decency and often used personified ethical qualities to show the hero the right path and the best life choices. Only then could he choose high merit over evil. Such situations portrayed in Tudor morality plays were mostly symbolic, not realistic, and they had an educational purpose.

According to Baldwin the second strand, popular at Shakespeare's time was the *classical aesthetic theory*, originating from Aristotle (Baldwin, 1944, pp. 499–532). Nevertheless, what was known in Renaissance England was taken from the Roman interpreters of Greek literature. At various universities, plays were performed in the scholarly form as *Roman closet dramas*. Therefore, they were performed mostly in Latin and they remained close to more static speeches and less bodily conduct. What is more, the plays were closely adhered to the classical thought of both unity and decorum. As Doran amends, Shakespeare probably learnt that theory at grammar school as that was most likely the part of the curriculum along with lengthy academic introductions (Doran, 1954, pp. 160–171).

William Shakespeare's writings and hence his literary career can be divided into certain periods. The most vivid seems to be the middle one, as it encloses heterogeneous components combined in one single drama. The plays that were written by Shakespeare's predecessors did not have so many adaptations and changes in the form; however the Bard's earliest works already show a wide range of elements belonging to the dramatic genre. Such facets were simply adopted from earlier literary traditions. The comedy *A Midsummer Night's Dream* includes unique worlds merged together. Moreover, some obvious and sharp contrasts are also brought side by side. Some scholars believe that if it had not been for the hands and writing skills of Shakespeare the play might have been destroyed by the lack of balance. The Bard nonetheless knew well how to compile antagonistic constituents, for example:

- the characters of Bottom and Puck within one play;
- the rough realism arising from plain artisans and the subtle gracefulness of the fairy realm;
- the artistic and sharp wordplay of the Athenians and the noble behaviour of Theseus and Hippolyta.

The contrasts, which are everywhere in the play, appear on various levels and in different themes and motifs. What is significant however is the fact that Shakespeare was on familiar terms with ways how to provide balance between such contrasts. He knew that there must be a reconciliation and fusion of the contradictory and ambiguous elements in order to remain within the frames of the drama. Therefore, the comedy *A Midsummer Night's Dream* offers intrepid contrasts, diverse plot components, climatic atmosphere and colourful characters. On the other hand, it shows what great power the spirit of comedy along with creative imagination has to be able to unite such contradictory factors.

It goes without saying that the social status and the endearment to the royalty were key factors to the theatrical success, as well. Even though the Elizabethan England was treated by many as a utopian and ideal place, it definitely had its problems. All the troubles that were epitomized in Shakespeare's plays were most often hidden under a humorous mask.

The analysis of sources and recent researches. Shakespeare's research is now characterized by a variety of analytical procedures and approaches. In particular, during the twentieth century, several major trends emerged in the study of Shakespearean drama. English and American literary critics (J. Wilson Knight, R. Crane, E. Chambers, P. Alexander) saw in Bard's works a unique cultural code. Among Ukrainian Shakespeare scholars – N. Torkut, Y. Chernyak, N. Vysotska, M. Gablevich, M. Moskvitina, Nikonova.

The publication purpose is to present the play, as an example of a comedy originating from the Elizabethan epoch and show how it integrates itself with standard features and how much it differs from it. The intention is also to confirm and demonstrate that only a combination of linguistic and literary analysis can give the most vivid and complete picture of the play. The research attempts to present that linguistic and literary aspects smoothly entwine in the research and they do not disrupt the absolute and accurate comprehension of the text.

Statement of the basic material. The play *A Midsummer Night's Dream* is unique in many ways, also the structure of the text, which much differs from *Romeo and Juliet* or *Taming of the Shrew*, which can be characterised as having only one main line of plot. The comedy *A Midsummer Night's Dream* comprises diverse levels of plots and characters. There are four main levels that can be analysed and they are:

- Theseus and Hippolyta,
- the young lovers,
- the mechanicals, and
- the fairies.

When it comes to the analysis of the connection between characters and the structure of the play one can agree that it is mostly based on the contrast rather than similarity. William Shakespeare very often moves from one social group to another, as pointed by Crystal (Crystal, 2008). The author presents a gradation within society, from the Duke to ordinary people. The play may be, therefore perceived as a wide picture of the society. Shakespeare uses this structural issue to comment the society from both, the philosophical and social angle. This is how the author attributes harmony, order or balance to the way society works. However, he also proves that the high society levels do not necessarily embody perfection as a social group.

There are some inevitable connections between various characters originating from different social backgrounds. By introducing the character of Bottom, Shakespeare brought into the play a farcical and ridiculous dimension, which led to the Duke and his lover. The association that can be seen between Bottom and the Duke arises from the fact that the play itself was created to pay honour to the Duke and his wife-to-be.

Spencer writes about the structure of the play *A Midsummer Night's Dream* that the unity of place that so important in Aristotle triggered one sequence of events, which were focused and centred around one main character. In Shakespeare's plays the structure is definitely not that simple. However, as Spencer adds, Shakespeare's plays are somehow unified, as «[t]hey have a central theme that may be illustrated by parallel situations among different characters in different families or social classes.» (Spencer, 2019). It means that William Shakespeare was a genius in finding ways to see the theme from various angles and being able to combine several plots in one integrated structure.

One of the first examples presenting the major and focal point in the play *A Midsummer Night's Dream* is when Lysander utters his famous words while consoling Hermia in Act 1, Scene 1:

«*The course of true love never did run smooth*»

(*A Midsummer Night's Dream*, Act 1, Scene 1)

The words of Lysander define the major theme of the play, which brings in no less than three group of characters: the Duke and his companions, young lovers, born in high social circles and servants, originating from lower social classes. In *A Midsummer Night's Dream*, there is one more group to define, namely the fairies. All four sets of characters are involved in similar incidents and encounter analogous experiences, like love at first sight, envy, love triangles, competition, or erroneous identity. Each and every one of the occurrences mentioned above are introduced to prove Lysander words true that the feeling of love is complex. The examples of such involvedness, which is a characteristic feature of the Shakespearean comedy, can be found in many situations and characters:

- (1) **the story of Theseus and Hippolyta**, whose tale is surrounded by the Duke and his associates;
- (2) **the story of young lovers**, born in high social circles – Hermia and Lysander as well as Helena and Demetrius symbolize love at first sight;
- (3) **the story of Oberon and Titania**, who are the representatives of the fairy realm and the royalty indicate envy and stubbornness in marriage;
- (4) **the story of Bottom and Titania** embody a relationship between a fairy and the lower class born mortal, who suffer from an enchantment cast on them;
- (5) **the story of Pyramus and Thisbe**, the nobles, who die because love went wrong.

Spencer amends that even though then play combines five different stories the whole plot is nicely and skilfully intertwined, so that no story is diminished in its importance (Spencer, 2019). However, apart from true love, discussed above, another obstacle can be the love of the parents. This is the tale of Hermia, whose father disagrees with her choice of a husband and proposes his own candidate. The disobedience with the

father means severe punishment. It all ends with the escape to the forest, where the reader learns about the fairies and their realm.

The world of fairies also comes as a multipurpose tool in Shakespeare's hands to instigate a disruption within the social circle and the tone of the play. It happens as the fairies resettle the reader and the characters to some extent, too, into the midst of the fantasy realm. The balance between couples of the play can be easily identified, for example the relationship between The Duke and his future wife, the Dutchess or Theseus and Hippolyta. Both pairs are connected at the end. The story also involves Oberon and Titania, who act as the opposition to the mortals. They dispute over the fact that they should be invisible, unlike others who are flesh and blood mortals. However, Oberon and Titania, who fall in love at first sight, behave like an old mortal couple – they simply argue about their overstated exigencies.

The fairies and their world are responsible for igniting the bewilderment and mysticism in the forest scenes, resolution in a magical form of the conflicts between characters, the love story among themselves as well as the blessings of the peace finally reached. Every tale included in the play is somehow connected to the realm of the fairies and the magic they perform. Spencer affirms that «Shakespeare's strategy is to alternate pieces from each story, emphasizing the connections. His plays are easier to study if you comprehend each story separately, then reshuffle them to study their dependence on each other» (Spencer, 2019).

However, as the authors amends, «[j]ust because the plot is confused doesn't mean that Shakespeare was either confused or incompetent. On the contrary, he used confusion in the plot to illustrate the confusion in the minds of the characters. People in love, says Shakespeare, behave most irrationally [...]» (Spencer, 2019).

The conclusion of the complexity of the plot can be seen analogical to the involvedness of the feeling of true love. Both, the plot of the play *A Midsummer Night's Dream* and the feeling of love can be characterized identically as foolish, unpredictable, perplexed irrational and magic. A good quote to support the above declaration could be the words of Puck in Act 3, Scene 2:

«Lord, what fools these mortals be!»

(A Midsummer Night's Dream, Act 3, Scene 2)

The structure of the play is, therefore tightly connected with the plot itself. The places where the events took place are symbolic, for example the separation between the city and the woods, which in the end serves as the shelter for the characters. The forest has been a magical place in many myths and plays and it score function was to bring Elizabethan balance to the happenings. The forest, in general is a strong symbolic place in literature. It refers to the return to nature, something very plain, unrefined and even primitive – the roots. On the other hand, the forest gives the feeling of freedom and independence and that is definitely an opposition to the strictness of the social laws present in the cities. The forest can be, therefore perceived as a place of rebirth, rethought and renewal.

On the other hand, the forest can be a dangerous place, where the darkness and wilderness can flabbergast anyone. Many see the forest in literature as a labyrinth, a maze, where anyone can lose themselves not only in a physical way but also in mind and that is what nearly happened to Titania. Nevertheless, the same forest stands also as a place enabling to return to the state of happiness and order. It is the forest that makes the necessary passage to achieve peace and solution to all troubles.

The return to order, happiness and harmony must come in the end, as it is the compulsory element of the comedy. Everything that went wrong is now consoled and the long awaited recovery and joyful ending comes at last. Brilliant examples, summarizing the whole play, can be detected in Puck's and Oberon's speeches at the end of the play, in Act 5. They say:

«**OBERON**

(sings)

*Now until the break of day,
Through this house each fairy stray.
To the best bride bed will we,
Which by us shall blessèd be.
And the issue there create
Ever shall be fortunate.
So shall all the couples three
Ever true in loving be.
And the blots of Nature's hand
Shall not in their issue stand.
Never mole, harelip, nor scar,
Nor mark prodigious, such as are
Despisèd in nativity,
Shall upon their children be.
With this field dew consecrate,
Every fairy take his gait.
And each several chamber bless
Through this palace with sweet peace.
And the owner of it blessed
Ever shall in safety rest.
Trip away. Make no stay.
Meet me all by break of day.*

[...]

ROBIN

*If we shadows have offended,
Think but this, and all is mended—
That you have but slumbered here
While these visions did appear.
And this weak and idle theme,
No more yielding but a dream,
Gentles, do not reprehend.
If you pardon, we will mend.
And, as I am an honest Puck,
If we have unearnèd luck
Now to 'scape the serpent's tongue,
We will make amends ere long.
Else the Puck a liar call.
So good night unto you all.
Give me your hands if we be friends,
And Robin shall restore amends.»*
(*A Midsummer Night's Dream*, Act 5, Scene 1)

Furthermore, the structure of the play *A Midsummer Night's Dream* combined with its tone can be compared to a dance of the characters, in which they change partners and positions three times:

- the first position is the love of Hermia directed towards Lysander;
- the second position is the rejection of Hermia by Lysander and the fight for Helena by both Lysander and Demetrius;
- the third position is the return to the harmony.

In addition to the above, a word should also be said about the form, as it refers to the structure of the play, as well. William Shakespeare used both prose and verse in his writings, the comedy *A Midsummer Night's Dream* is not an exception. The division between the language of the prose and verse, as mentioned by Snider, differentiated between social classes (Snider, 2009). Therefore, the Athenian nobility members and the fairies speak in prose, whereas the Mechanicals and the rural folk use prose. Very often, Shakespeare employs the contrast between the language spoken by his characters only to produce humour and fun, for example when Titania speaks to the ass-headed Bottom in a refined verse and he answers to her in a common speech.

Furthermore, the Bard also contrasts the verse between human nobles and the fairy nobles. The former ones speak in iambic pentameter whereas the latter ones use a bit shorter lines in iambic tetrameter. The language spoken by the fairies resembles the rhythmical nature of ballads. The rhythm is associated by Shakespeare with nature of the magic world – light-hearted, even ill-behaved, as pointed by Snider. One of the examples offering the differences in meter, used by Shakespeare can be found in Act 3, in the scene where Puck removes the spell from Lysander's eyes:

*«When thou wak'st,
Thou tak'st
True delight
In the sight.
Of thy former
lady's eye.»*

(A Midsummer Night's Dream, Act 3, Scene 2)

Puck begins his speech in relatively short, condensed and rhyming lines. However, his language and its style change as he continues. The lines are getting longer and longer to reach the form of an unrhymed prose:

*«The man shall have his mare again,
and all shall be well.»*

(A Midsummer Night's Dream, Act 3, Scene 2)

The structure of William Shakespeare's plays is tightly connected with the plot, the characters and the symbolism of various social aspects. Most characters get involved in the tale with different intensity and they usually manage to resolve their problems, more often than not with the help of the magic world. The structure, the style and the tone are extremely vital for the play, as they allow the reader or spectator to feel the reality of the drama.

Conclusions. The results of the research show that there is a connection between the structure and other aspects of the play, like the plot, places, where the events occur, the diversity of characters and their relationships as well as all potential feelings and emotions. Moreover, various themes and motifs, though quite different and distant from one another, when analysed individually, can smoothly link all aforementioned aspects. Although every attribute of the genre of drama was discussed in separation, they can serve as

great tool in gluing the whole story into one genius pieces of writing, as the present study shows. It has been proved that there is a strong connection between the structure and the language as well as other aspects mentioned earlier. Here, certain differences, like the social status of the character or the place of the event were not important.

REFERENCES

Baldwin, T. W. (1944). *Shakspeare's Small Latine and Lesse Greeke*. Urbana: University of Illinois Press. Retrieved from: <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=mdp.39015010689514;view=1up;seq=11> (accessed: 06 Sep 2018).

Bates, K. L. (1895). *Shakespeare's Comedy of A Midsummer Night's Dream*. Boston: Leach, Shewell, & Sanborn. Retrieved from <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=loc.ark:/13960/t7mp5q15n;view=1up;seq=58> (accessed 15 Feb 2019).

Crystal, D. (2008). «*Think on my Words*»: *Exploring Shakespeare's Language*. Cambridge: Cambridge University Press.

Doran, M. (1954). *Endeavors of Art*. Madison: University of Wisconsin Press.

Greenblatt, S. (2004). *Will in the World: How Shakespeare became Shakespeare*. New York: W. W. Norton.

Greenblatt, S. (2005). *Will in the World: How Shakespeare Became Shakespeare*. London: Pimlico, Vintage UK.

Lewis, C. S. (1954). *English Literature in the Sixteenth Century*. Oxford: Oxford University Press.

Locklear, S. (2019). «A Midsummer Night's Dream – Themes». eNotes Publishing: eNotes.com, Inc. Retrieved from: <http://www.enotes.com/topics/midsummer-nights-dream/themes#themes-themes-themes-themes> (accessed 14 Jan 2019).

Nostbakken, F. (2003). *Understanding A Midsummer Night's Dream. A student casebook to issues, sources and historical documents*. Westport, Connecticut, London: Greenwood Press.

Noyes, E. P. (2008). *Shakespeare's Comedy of A Midsummer Night's Dream*. New York: Kessinger Publishing.

Snider, D. J. (2009). *The System of Shakespeare's Dramas*. St. Louis: G. T. Jones and Company. Retrieved from: <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=hvd.hwpak7;view=1up;seq=5> (accessed 26 Jan 2019).

Spencer, D. (2019). «*Connecting plot into a united structure*». Retrieved from: The Professional Theatre at Southern Utah University. <https://www.bard.org/study-guides/connecting-plots-into-a-united-structure> (accessed 15 Dec 2018).

Wells, S. (1997). *Shakespeare: A Life in Drama*. New York: W. W. Norton.

Владислава КУЗЕБНА – кандидат філологічних наук, доцент кафедри прикладної лінгвістики, Черкаський державний технологічний університет, бульвар Шевченка 460, Черкаси, Україна, індекс 18005 (kuzebnaya.vlada@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8365-9198>

Researcher ID: L-9621-2018 (<https://publons.com/researcher/1901996/vladyslava-kuzebna/>)

Vladyslava KUZEBNA – PhD hab. (Philology), Assistant Professor, Cherkasy State Technological University, 460 Shevchenko Blvd., Cherkasy, Ukraine, postal code 18005 (kuzebnaya.vlada@gmail.com)

ЕВОЛЮЦІЯ МІЖГЕНДЕРНИХ СТОСУНКІВ У РОМАННІЙ ПРОЗІ ШЕРВУДА АНДЕРСОНА

Анотація. Мета дослідження – з'ясувати і дослідити особливості реалізації наскрізного для романної прози Шервуда Андерсона проблемного комплексу – взаємостосунки між статями. **Методологією дослідження** є системна єдність розроблених літературознавством підходів для розгляду й аналізу як історично-літературного процесу, так і окремих явищ художньої літератури. Відповідно, методологічна основа дослідження базується на поєднанні певних принципів історико-типологічного, біографічного, психоаналітичного методів та окремих принципів наратології. **Наукова новизна** статті полягає в тому, що робота є першою спробою системного висвітлення і комплексного аналізу наскрізної проблематики романної прози Ш. Андерсона у дослідницькому просторі вітчизняного літературознавства. **Висновки.** Центральне місце у романній прозі посідає проблема взаємостосунків між статями, а двадцятирічний інтервал між дебютним і останнім романом дає підстави говорити про еволюційну природу зазначеної проблеми. Вже в ранніх романах Андерсон намагається здійснити намір щодо створення образу «нової жінки», яка здатна опиратися суспільним і моральним нормам і має право робити власний вибір. Подальша еволюція проблеми взаємовідносин між статями знаходить відображення в романній прозі зрілого періоду творчості автора, де вона становить основне тематичне ядро творів. Андерсон розширює межі моделі стосунків «чоловік – жінка» і вводить третього суб'єкта – коханку, образ якої символізує народження «нової», емоційно і морально розкутої жінки, чия поведінкова модель спричиняє своєрідний суспільний резонанс. Зміни, які відбуваються у США в першій половині ХХ століття, здійснюють безпосередній вплив на різні сфери життя, зокрема, змінюється суспільний статус і роль жінки у стосунках з протилежною статтю. Якщо в дебютних романах письменник робив лише спробу змінити роль жінки, яка, згідно з суспільними нормами, була в залежному від чоловіка становищі, а відтак вважалась своєрідним «додатком» до нього, то в романній прозі пізнього періоду Ш. Андерсон виводить стосунки між партнерами на новий рівень, де амбіції жінок зростають і вони не обмежуються лише паритетними відносинами, натомість прагнуть доминувати як в міжособистісних стосунках, так і в інших сферах життя. І хоча їх намір залишається нереалізованим, але, акцентуючи увагу на цьому, Андерсон закладає у своїй творчості підвалини для подальшого вивчення еволюційної природи проблеми міжгендерних стосунків, актуальність якої не викликає жодних сумнівів, адже згодом знаходить відображення й розвиток у творчості наступної генерації письменників.

Ключові слова: романна проза, еволюція міжгендерних стосунків, експериментальна манера письма, сексуальна етика, образ «нової жінки», психологічна оповідь, світоглядні орієнтири.

THE EVOLUTION OF INTERGENER RELATIONSHIPS IN SHERWOOD ANDERSON'S NOVEL PROSE

Summary. *The purpose of the research* is to touch upon the evolution as well as the peculiarity of implementation of Sherwood Anderson's such a cross-cutting issue as gender relationships. **The research methodology** is based upon the combination of certain principles of historical and typological, biographical and psychological methods including some principles of narratology. **The scientific novelty** of the article consists in the first attempt to carry out a comprehensive analysis of a cross-cutting problem represented in Sh. Anderson's novels within the scientific field of Ukrainian literary criticism. **Conclusions.** This problem has an evolutionary nature as the period comprised by the seven author's novels has a twenty-year interval. The novels of the early period demonstrate the author's intention to create the image of «a new woman» who is able to resist both social and moral ethics. To Anderson's mind, such a woman is eligible to make her own choice. Further development of this concern can be traced in the novels of the mature period where it forms the thematic core. The writer expands the edges of model relationships «wife – husband» by introducing a third type of the character – a mistress whose image symbolizes the birth of a new emotionally and morally free woman. The changes which occur in the USA in the first part of the twentieth century influence various spheres of human life. The most important is that fact that social status and the role of a woman in a family life undergo changes either. Anderson's debut novels are characterized by his intention to try to change a role of a woman who was completely dependent on her husband. On the contrary, the novels that belong to the late period depict a new type of relationships where women's ambitions grow and they prefer to dominate in their family lives as well as other spheres. Despite the fact that their intention fails, Anderson lays foundations in his creative work for further study of the evolutionary nature of the intergender relationship problem. The topicality of the issue mentioned above goes without saying, since it is developed and processed by the representatives of the next literary generations.

Key words: novel prose, evolution of intergender relationships, experimental writing style, sexual ethics, the image of «a new woman», psychological narration, worldwide guidelines.

Постановка проблеми. Багатогранна творча спадщина Шервуда Андерсона охоплює різні за жанровими ознаками твори. Хоча у сучасному літературознавстві письменник позиціонується як видатний майстер малого епічного жанру, в його творчому доробку превалує саме романна проза (всього 10 романів, з них 3 – автобіографічні) (Кузєбна, Гречуха, 2018, с. 72). Цілоком поділяємо точку зору Девіда Д. Андерсона (Anderson, 1987), Роберта Дуна (Dunne, 2005), Стівена Еніса (Ennis, 1990), Девіда С. Крамера (Kramer, 1994), які вважають, що саме у художній тканині романів Ш. Андерсон зміг сповна реалізувати свій творчий потенціал, втілити мистецькі плани та висвітлити теми і проблеми, «які хвилювали багатьох, але про них не наважувались говорити відверто» (Kramer, 1994, с. 73).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Еволюція критичної рецепції, яка триває вже майже 100 років, дає підстави говорити, що літературна спадщина письменника була й досі залишається плідним матеріалом для дослідників різних генерацій, які намагаються відкрити й вивчити нові аспекти його творчості. На зламі ХХ–ХХІ століть з'являється нова тенденція щодо вивчення специфіки творчого доробку письменника. Дослідники (Д. Д. Андерсон, Р. Дун, Дж. Ладенсон, Д. Стаук) намагаються проаналізувати творчу спадщину митця з позицій постмодерністського світобачення і виокремлюють низку художніх засобів, якими послуговується Андерсон, і які згодом стали основними елементами поетики творів письменників-постмодерністів: мікс реальності й фантазії, який став своєрідною візитною картою романів «Багато люблюв» і «Темний сміх»; порушення часової послідовності, що спричиняє хронологічний хаос у художньому універсумі роману «Кіт Брендон»; зміна оповідних інстанцій в межах однієї художньої структури (чергування першої і третьої осіб); втручання автора та його апеляція до читача; використання алюзій (твори «Вайнсбург, Огайо», «Історія оповідача»); комбінаторне письмо, в якому поєднуються художній і публіцистичний стилі («Кіт Брендон») (Кузєбна, 2012, с. 6–7).

Починаючи з 2000 року і дотепер, представники літературознавчих кіл не оминають увагою творчість письменника, яка для них все ще становить інтерес і є плідним матеріалом для всебічного наукового дослідження.

Якщо для зарубіжної критичної думки характерна наявність різноманітної палітри поглядів у дослідженні літературної спадщини автора, то історія вітчизняної критичної думки ще не зазнала цілковитого сформування через недостатній рівень вивчення творчості Андерсона. І хоча перші звернення вітчизняних дослідників до творчості автора припадають на 20-ті роки ХХ століття, але пік активного розвитку критичної рецепції спостерігається лише у 60-тих роках. Автори наукових праць цього періоду намагаються пов'язати творчий метод письменника з певним літературним напрямом. Дослідження 70 – 80-тих років (В. Березіна, Т. Денісова, А. Іваник, А. Мулярчик, В. Оленєва тощо) акцентують увагу на тематиці творів і специфічних рисах творчості Андерсона. Але у переважній більшості наукових праць за об'єкт дослідження обрано саме твір «Вайнсбург, Огайо», натомість інші зразки як малої, так і романної прози залишаються поза увагою дослідників.

Для літературно-критичної думки останньої третини ХХ століття характерна поява досліджень (Д. Затонський, В. Звиняцьковський, І. Левідова), в яких творчий доробок автора аналізується в контексті творчості інших письменників. На рубежі століть спостерігається зниження рівня наукового інтересу до творчої діяльності Андерсона. Його ім'я побіжно згадується у збірках статей, літературних довідниках та монографіях, які присвячені літературному процесу США ХХ століття, де його творчості надається стилій огляд.

Початок ХХІ століття ознаменований появою досліджень, автори яких залучають до аналізу сучасні літературознавчі концепції. Прикметною ознакою цього часу є поява монографій (Т. Денісова, О. Староверова), присвячених еволюції жанру новела, де за об'єкт дослідження обрано малу прозу Ш. Андерсона. Також, аналізу творчого доробку письменника присвячено поодинокі статті, автори яких (А. Аствацатуров, О. Панова) намагаються відкрити нові аспекти поетики його творів, проаналізувати проблемний комплекс і визначити ступінь актуальності проблем для сучасного читача. Однак, не усі проблеми стали предметом дослідження науковців. Так, одним з таких проблемних питань є взаємостосунки між статтями з урахуванням їх еволюційної природи, яке не втратило актуальності й на сучасному етапі розвитку суспільства, що власне і зумовлює **мету** нашого дослідження.

Загалом, аналіз теоретичних праць сучасного вітчизняного і російського літературознавства свідчить про недостатній рівень вивчення творчої спадщини Ш. Андерсона та нерівномірність розподілу дослідницької уваги стосовно творів автора. Слід наголосити, що на сьогодні у вітчизняному літературознавстві всебічному вивченню творчої спадщини автора присвячує єдине дисертаційне дослідження В. Кузєбної (Кузєбна, 2012).

Виклад основного матеріалу. Романна проза Андерсона охоплює досить тривалий проміжок часу – дебютний роман «Син Вінді Макферсона» вийшов друком у 1916 році, тоді як поява останнього роману «Кіт Брендон» датується 1936 роком. Незважаючи на різноманітну тематику й специфіку її висвітлення у романній прозі, письменник-майстер психологічної оповіді порушує важливе для нього питання, яке турбує його протягом усього творчого життя, а відтак віддзеркалюється у його творах. Прикметне, що проблема взаємовідносин між статтями і є тим уніфікуючим елементом, який проходить через увесь художній універсум творів. Майже двадцятирічний період, який охоплюють дії 7 романів, дає підстави говорити про певну еволюційну природу зазначеної проблеми.

Через зосередження письменника на подібній тематиці, одним з аспектів якої є психологічні й статеві аномалії, якими на той час вважалися одностатеві стосунки, деякі його твори («Багато шлюбів», «Темний сміх») вилучались з бібліотек і визнавались такими, що провокують *жінок* (курсив наш. – Авт.) на аморальну поведінку та спокушають до сексуальної емансипації. Принагідно зазначити, що

переважна більшість авторів критичних оглядів побоювалися негативного впливу творів Андерсона на репутацію саме жіночої аудиторії, тоді як будь-яка поведінкова модель чоловіків-протагоністів залишалася поза увагою суспільної моралі. З огляду на соціальний статус жінки на початку ХХ століття, такі ремарки критиків можуть видатися релевантними, адже в суспільстві з потужною пуританською спадщиною майже до 50-х років ХХ століття панував «культ домашнього вогнища» (Ladenson, 2004, с. 26). І хоча перша хвиля феміністичного руху (1840–1920) закінчилась довгоочікуваною перемогою суффражистів, що призвело до ратифікації ХІХ поправки до Конституції США (надання жінкам права голосу на виборах), суспільне становище жінок докорінно не змінилось. На кшталт суспільної, економічної та політичної сфер, у літературі домінуючі позиції також посідають представники чоловічої статі. Саме через призму чоловічого світобачення в їх творах репрезентується доля жінок.

Не виключенням є і проза Шервуда Андерсона, автор якої усвідомлює нерівноправне становище жінок, їх роль і функцію на тлі сучасного йому соціуму. Спроби, які робить письменник у своїх творах для активізації суспільної уваги на проблемах стосунків між чоловіком і жінкою, іноді видаються дещо ексцентричними. Якщо в малій прозі Андерсона превалує образ безвольної, покірливої, невпевненої в собі жінки, яка є своєрідним «додатком» до чоловіка, то в його романах (особливо пізнього періоду) жінки переважно незалежні, самостійні та рішучі. Незважаючи на відмінність у зображенні характерів героїнь романів і жіночих образів, репрезентованих у новелістиці, їх прагнення цілком тотожні, а саме: позбутися «чоловічої опіки» і мати право вибору. Але на відміну від перших, поведінка яких характеризується активною діяльністю, дії останніх пасивні, позаяк вони ще неспроможні перетнути вербальний бар'єр, а відтак їх устремління залишаються нереалізованими.

Дебютні романи Андерсона «Син Вінді Макферсона» (1916) і «Люди на марші» (1917) експліцитно віддзеркалюють події у житті автора за часів його кар'єри бізнесмена, а образи протагоністів Сема Макферсона і Б'юта Макгрегора відповідно є своєрідною проекцією авторської особистості. Романи не тільки містять подібні автобіографічні відомості, а й мають спільні ознаки як на змістовому, так і на формальному рівнях. Так, для романів письменника характерна наявність мотиву ескапізму, який, на нашу думку, також має автобіографічне підґрунтя і виявляється у постійному прагненні протагоністів втекти від реальності, яку уособлюють провінційне місто, одруження, тиск зобов'язань, родина, стосунки з протилежною статтю тощо.

Головний герой роману «Син Вінді Макферсона» Сем рано усвідомив, що запорукою успіху у суспільстві, в якому вищий щабель посідають матеріальні цінності, вважається рівень фінансової спроможності. Юнак розуміє, що «... *the pervasive hold of the American Dream myth had on Americans in both great cities and small towns like Caxton*» (Anderson, 1994, с. 16). Відтак, мета юнака відображає стан суспільної свідомості та полягає у прагненні отримати владу над іншими. Сем долає шлях від рознощика газет до індустріального магната, але досягнення мети не приносить морального задоволення, і чоловік (як колись і сам Шервуд Андерсон) нехтує бізнесовими амбіціями та знову шукає шляхи вирішення своєї проблеми. Слід зазначити, що важливу роль у сходженні Сема на «фінансовий Олімп» відіграли його стосунки з протилежною статтю. Адже саме одруження з донькою заможного фабриканта відкриває для нього двері у світ можновладців. Але подружні стосунки Сема і Сью приречені, позаяк для персонажа Андерсона функція дружини полягає виключно у продовженні роду. Тим самим Сем свідомо позбавляє жінку статусу рівноправного сексуального партнера. Таке ставлення протагоніста до протилежної статі обумовлене не стільки спадком пуританської культури, скільки впливом спілкування з цинічним Джоном Телфером, місцевим денді, відомим своїми мізогіністич-

ними поглядами. Поступово переконання Телфера в тому, що «*women function as distractions to a man of genius*» (Anderson, 1994, с. 69), передається й юнакові. Під впливом його ідей Сем нехтує стосунками з відданою йому Мері Андервуд. Згодом юнак усвідомлює безглуздість свого вчинку і прагне примирення, яке, на його хибну думку, можливе за умови пропозиції одруження. Фіаско у стосунках з Мері пояснюється прагненням Сема віднайти радше жінку-матір, ніж рівноправного партнера.

Помітну роль у стосунках між чоловіком і жінкою відіграє статевий інстинкт (за Андерсоном «*the sex motive*»). Саме це і стає «містичною, а іноді навіть небезпечною» нездоланною перепоною для повноцінних стосунків Сема з протилежною статтю. Цілком поділяємо точку зору Дж. Р. Скафідель, котрий зазначає, що спроба Сема контролювати лібідо призводить до краху спродівань і безладу в особистому житті (Scafidel, 1977, с. 97).

Принагідно зазначити, що проблема міжгендерних стосунків постійно перебуває у авторському фокусі й посідає домінуючі позиції протягом усієї творчої біографії. Вже у своєму дебютному романі Андерсон намагається відійти від традиційного на той час зображення пасивної, патетичної та покірної жінки і робить перші штрихи для створення портрету «нової жінки» («*a new woman*»). Саме таким персонажем у романі «Син Вінді Макферсона» може вважатися образ Сью Рейні, яка намагається позбавитися всебічного контролю і влади чоловіка. Подібний авторський намір був сприйнятий неоднозначно, адже за іронічним задумом письменника відбувається своєрідна метаморфоза гендерних ролей: ініціативна Сью інструктує Сема у таких суто чоловічих галузях, як мисливість і бізнес, тоді як Сем дає поради з приводу вагітності. Погодившись прийняти світоглядну концепцію життя дружини, Сем не усвідомлював можливі наслідки, спричинені його фарисейством, адже за любов'ю до дружини приховувалась тривіальна любов до грошей. Процес збагачення радикально змінив його моральні принципи: чим вище було його матеріальне становище, тим більше він деградував морально. Його аморальна поведінка спричинила низку трагічних подій, у результаті чого, перебуваючи на хвилі фінансового успіху, Сем відмовляється від мільйонних статків і вирушає «на пошуки правди» (Anderson, 1994, с. 258), яка для нього є своєрідним антидотом сучасного буття. На нашу думку, створивши подібну ситуацію, Андерсон тим самим вводить в оману читача, позаяк фіналом його квесту є повернення до дружини і життя, якого він прагнув позбутися.

На кшталт твору «Син Вінді Макферсона», другий роман Шервуда Андерсона «Люди на марші» містить подібні художні образи та тематичні акценти. Так, образ Б'юта Макгрегора (головний герой роману «Люди на марші») може вважатися віддзеркаленням портрету Сема Макферсона, адже обидва протагоністи є представниками одного суспільного прошарку, вони вважають своє життя позбавленим сенсу, через що і вирушають на пошуки «правди життя». До того ж чоловіки неспроможні побудувати повноцінні стосунки з протилежною статтю. Але незважаючи на подібність біографічних фактів та тотожність проблем героїв двох романів, їх поведінкова модель позбавлена схожості. Якщо мета Сема Макферсона досить очевидна, а саме – досягнення фінансового успіху, то наміри Б'юта так і залишаються сумнівними. Сповнений зневаги до людства, юнак прагне отримати повну владу над ним. В його ексцентричному бажанні «... *to organize people, to get them marching in line and under control, to make them more robotic and less human*» (Anderson, 1972, с. 48) відображається, як зазначає Марк Волен, глибоко приховане у свідомості автора побоювання, що Америка породжуватиме генерацію талановитих, харизматичних, жорстоких нащадків Б'юта Макгрегора, які будуть використовувати силу і владу заради досягнення своїх цілей (Whalen, 2002, с. 229–248).

Авторська інтенція щодо створення образу «нової жінки» знаходить подальше відображення у постаті Маргарет Ормсбі – вродливої, незалежної, освіченої. Її антиподом може вважатися образ альтруїстки Едіт Карсон – слабкої, нерішучої, але щирої й великодушною жінки. Досить контрастні жіночі образи відображають, певною мірою, характер стосунків Б'юта з протилежною статтю. Перед Б'ютом постає проблема вибору, результат якого визначить і скерує розвиток його подальшого життєвого шляху. Але за задумом автора, чоловіку відводиться нетипова пасивна роль, позаяк він опиняється у залежному від рішення двох жінок становищі. Саме у такому епізоді, на нашу думку, простежується зацікавленість автора питаннями гендерної політики, яка виявляється у прагненні наділити жінок правом вибору в будь-яких питаннях. Архаїчність суспільної моделі свідчить про те, що Б'ют залишається з покірливою Едіт Карсон. Тим самим письменник імпліцитно наголошує на неготовності американського соціуму визнати за необхідне впровадження змін щодо соціального статусу жінки.

Подібно до життєвих колізій героя роману «Син Вінді Макферсона», Андерсон вибудовує сюжетну лінію другого роману. Але якщо письменник фокусує увагу переважно на розчаруванні Сема Макферсона етикою матеріалізму і не вважає за потрібне концептуалізувати подальші етапи його життєвого шляху, то в художньому універсумі роману «Люди на марші» отримують розвиток дві полярні лінії: політична, пов'язана зі становленням ідеологічної платформи протагоніста, та романтична, в якій автор робить спробу висвітлити деякі проблеми стосунків між статями (Bassett, 2007, с. 35).

Якщо перші два твори письменника відносяться до ювенального періоду, то роману прозу 20-х років ХХ століття, яка розпочинається романом «Бідний білий», вважають перехідною фазою у творчій біографії Андерсона та одночасно стартом авторського експериментування. Майже однастайність літературно-критичної думки щодо визнання роману як «найкращого твору довгої форми» (Townsend, 1987, с. 154) пояснюється переглядом світоглядних пріоритетів автора, які накладають певний відбиток на його творчість. Мається на увазі відмова Шервуда Андерсона від кар'єри бізнесмена, розлучення з дружиною та переїзд до Чикаго, де і відбулося його знайомство з діячами літературно-мистецького руху відомого як «Чиказький Ренесанс».

Принагідно зазначити, що третій роман письменника є чи не єдиним твором, художній фокус якого зосереджується не на окремих персонажах, а на спільноті містечка Бідвел загалом. Художня структура роману складається із своєрідних колажів, які у сукупності утворюють цілісну картину. На відміну від попередніх романів, прикметною ознакою твору «Бідний білий» є наявність різнохарактерних художніх образів, за допомогою яких власне і відтворюється суспільно-економічне становище Америки початку ХХ століття.

У створенні образу головного героя Г'ю Макві, Андерсон наслідує вже знайомий нам типаж, який він використовує у своїх перших романах: бідний, але амбітний юнак-мрійник тікає від одноманітного провінційного життя у велике місто з метою досягти успіху. Зазначимо, що образ Г'ю Макві можна розглядати як авторську алюзію на образ відомого персонажа Марка Твена Гекльбері Фінна. Паралель досить очевидна, особливо з огляду на опис дитячих років обох протагоністів. Так, у чотирнадцять років Г'ю неосвічений, невихований ледар з міфічними планами на майбутнє. Як і Гек Фінн, він ненавидить свого інертного пияка-батька і здається задоволеним таким злидненим життям. Але згодом Г'ю бере на виховання уродженка Нової Англії Сара Шепард (тоді як Гек потрапляє до вдови Дуглас), чий пуританські погляди і сподівання, що він стане кращим, ніж «... *poor white trash*» (Anderson, 1993, с. 14), сприяють формуванню його характеру. Але слід зауважити, що вплив її світоглядних принципів має двоякі наслідки. З одного боку, у характері Г'ю проявляються такі риси, як цілеспрямованість

ваність та прагматичність, а з іншого, наслідком пуританського виховання є нездатність дев'ятнадцятирічного юнака будувати стосунки з протилежною статтю: «*A hundred new and indefinite desires and hungers awoke in him. He began to want to talk with people, to know men and most of all to know women, but the disgust engendered in him by Sarah Shepard's words made him draw back*» (Anderson, 1993, с. 20)

Внаслідок цього відбувається сублімація заблокованої сексуальної енергії юнака, в результаті чого Г'ю зосереджується на конструюванні різних пристроїв. Репутація «божевільного винахідника» не сприяє розвитку романтичних взаємовідносин, а відтак лише у фантазіях він насмілюється втілювати свої потаємні бажання: «*He thought of how powerfully he could hold the body of a woman against his own body and the spark of the fires of spring that had touched him became a flame*» (Anderson, 1993, с. 77).

Якщо до сих пір у романній прозі Андерсон відводить домінуючі позиції виключно представникам чоловічої статі, то у творі «Бідний білий» він вдається до своєрідного авторського новаторства. Відтак, уперше у літературній біографії Андерсона з'являється жіночий образ, який виконує функцію головного персонажа. У створенні образу Клари Батерворт – привабливої доньки заможного фермера, автор відходить від стереотипного для його попередніх творів зображення безініціативної, інертної та покірливої жінки, натомість він пропонує образ емансипованої дівчини, для якої не існує жодних умовностей і обмежень. Отже, в арсеналі сексуального досвіду вісімнадцятирічної Клари перебувають не тільки стосунки з протилежною статтю, а й зв'язок із лесбійкою Кейт Ченселор.

Повернувшись додому після навчання у коледжі, Клара розуміє, що її рідне містечко Бідвел також зазнало суттєвих змін. Відтепер тут панує культ індустріалізму, який очолює і пропагує місцевий геній Г'ю Макві, «... *one of the greatest intellects and the most useful man that ever lived*» (Anderson, 1993, с. 238).

Але його новаторські ідеї, на жаль, стосуються виключно індустріальних винаходів, тоді як особисте життя чоловіка залишається на стадії стагнації. За іронічним задумом автора молоді люди знайомляться за досить незвичайних обставин. Сором'язливий Г'ю захищає репутацію Клари, а його ефектний вчинок упевнює дівчину, в тому, що він є найкращим кандидатом для одруження. Наслідком квапливості такого рішення стане нездатність подружжя рівноцінно співвіднести власні сексуальні потреби. Адже у першу шлюбну ніч, піддавшись паніці через фобію інтимних стосунків, Г'ю тікає від дружини через вікно. Якщо Клара відчуває злість і розчарування, то її чоловік опиняється у стані «... *inward protest against the grotesque position into which he had been thrown by his marriage to Clara*» (Anderson, 1993, с. 319).

Завдяки лідерським якостям, якими автор наділив жінку, Клари доводиться брати ініціативу у свої руки. І хоча Г'ю так і залишається «збентеженим хлопчиком» (*perplexed boy*), але прогрес Андерсона у зображенні еволюції подружніх стосунків досить очевидний. Так, подружжя намагається відновити гармонійні відносини, встановити емоційний та комунікативний зв'язок, який сприятиме збереженню шлюбу у майбутньому (Salzman, 1979, с. 281).

Якщо в попередніх романах Андерсон приймає і наслідує суспільні норми щодо «неможливості позашлюбних стосунків і ролі сексу виключно як джерела народження дитини» (Anderson, 1967, с. 32), то в кульмінації роману «Бідний білий» простежується зміна авторських акцентів стосовно цих питань, які згодом знайдуть подальший розвиток і відображення у його наступних творах. На нашу думку, така зміна цілком закономірна, адже обумовлена переглядом світоглядних принципів письменника внаслідок спілкування з відомими своїми ліберальними поглядами діячами руху «Чиказького Ренесансу».

Наступні два романи письменника «Багато шлюбів» і «Темний сміх» були й досі перебувають у полі зору представників літературознавства різних генерацій. Таке зацікавлення вищезгаданими творами обумовлене, перш за все, інноваціями стосовно авторського стилю. На думку американського критика Ральфа Фрідмана, заслугоує на увагу експериментальна манера письма, в якій вдало комбінується реалістичність з ліричністю (Freedman, 1963, с. 126). По-друге, відверта пропаганда ліберальної сексуальної етики, яка власне і становить основне тематичне ядро твору, була і залишається предметом дискусій (Whalen, 2002, с. 76).

Але одночасно вважаємо, що аналізувати твори, враховуючи виключно поверхневі шари змісту, було б помилковим, тоді як таврувати автора як «людину, яка занадто переймається сексом» – невіправдано. Видається доцільним зауважити, що Шервуд Андерсон, передусім, майстер психологічної оповіді. Він належить до тих письменників, які за зовні невибагливим сюжетом приховують глибокий сенс. На кшталт його попередніх творів, ця сутність криється у зображенні делікатної психології стосунків між чоловіком і жінкою (Wolfe, 1992, с. 266).

Період роботи над романом «Багато шлюбів» (1920-1921) позначений певними подіями в житті Андерсона, які сприяли визначенню тематичного напрямку твору. У цей час письменник розлучається зі своєю другою дружиною Тенесі Мітчел і поринає у невпинні пошуки нових шляхів самовираження у літературі. Цілком закономірно, що у цей період виходять друком твори, в яких експліцитно віддзеркалюється негативне ставлення автора до питань шлюбу (наприклад, «Інша жінка», «З нізвідки в нікуди», «Двері пастки» тощо). Новий статус «вільного чоловіка, позбавленого тиску шлюбних зобов'язань», накладає певний відбиток і на ідейні домінанти роману «Багато шлюбів». Так, на сторінках твору автор постулює ідею, згідно з якою «... *marriage is a lid of moral repression by lifting it one may release the manifold impulses of the subconscious and enjoy a multitude of beautiful relationships and «many marriages»*» (Burbank, 1964, с. 110).

Образ головного героя роману Джона Вебстера, який є своєрідним «альтер его» письменника, кардинально відрізняється від характерів, репрезентованих у попередніх творах. Напевне, досягнення певного вікового рівня (адже на той час Андерсону виповнилось 47 років – примітка наша – Авт.) зумовлює зміну авторських преференцій. Якщо досі художній фокус творів зосереджувався на природі взаємовідносин молодих недосвідчених партнерів та еволюції їх характерів, то у фокусі подій роману «Багато шлюбів» перебуває 38-річний протагоніст, за плечима якого багаторічний досвід шлюбних стосунків. Але автор не обмежується віковою відмінністю і докорінно змінює соціальний статус головного героя четвертого роману. Так, на відміну від неосвічених, бідних і цнотливих попередників, Джон Вебстер – добре освічений, заможний фабрикант, котрий, через певні події у його житті, «... *sensed a feeling of rebirth and he had suddenly begun walking n a new world*» (Anderson, 1978, с. 6).

За досить тривіальним сюжетом «любовного трикутника» приховується трагічність долі та складні душевні колізії персонажів. Усвідомивши силу власної сексуальності, Джон Вебстер вирішує кардинально змінити усталене життя, залишивши дружину, 17-тирічну доньку й успішний бізнес на користь вільним стосункам з молодією розкутою секретаркою Наталі Сварц. Прикметно зазначити, що хоча образ Джона Вебстера вважається центральним, але його неможливо розглядати без взаємодії з жіночими постатями, а саме: дружиною Мері Вебстер, донькою Джейн і коханкою Наталі. Таким чином, Андерсон презентує три типи стосунків, у яких головний герой виконує різні соціальні ролі. По-перше, це роль чоловіка Мері, яка зумовлює зображення і висвітлення проблем подружніх сто-

сунків. Досить стримана портретна характеристика Мері, яка обмежується фразами на кшталт «*face is a blank thing*» (Anderson, 1978, с. 21), «*colorless hair*» (Anderson, 1978, с. 21), «*Puritan in full flower*» (Anderson, 1978, с. 64) свідчить про антипатичне ставлення письменника не стільки до неї, скільки в її особі до жінок, які «... *opposed to any sexual fulfillment not tied to bearing children*» (Bassett, 2007, с. 77).

Необхідність впровадження авторського екскурсу у минуле Джона і Мері обумовлена прагненням Андерсона продемонструвати, наскільки руйнівним для шлюбу може виявитися «дефіцит» сексуального досвіду одного з партнерів. Згодом Джон усвідомлює, що дівчина, з якою він одружився, перетворилася 20 років потому на інертну, емоційно стерильну дружину. Відтак, саме брак емоційної та інтимної близькості змушує протагоніста почуватися ув'язненим і спустошеним. Авторська метафора «*human bodies as houses of human souls*» (Anderson, 1978, с. 69) допомагає зрозуміти душевний стан героя в певний кульмінаційний момент його життя. Тривалі роздуми Джона Вебстера над питанням нікчемності буття і «порожності його будинку протягом довгих 20 років» спонукає чоловіка до кардинальних змін у житті, які, на його думку, можливі за умови проведення «церемонії очищення».

Свідками цього ексцентричного ритуалу, під час якого повністю оголений Джон виголошує тривалу промову, стають приголомшені і шоковані дружина і дочка. Мета сумбурного довготривалого монологу Джона полягає не стільки у прагненні пояснити своє рішення близьким, а, насамперед, застерегти дочку від одноманітного, підпорядкованого суспільним умовностям життя та одночасно проголосити необхідність вивільнення сексуальної енергії (Burbank, 1964, с. 111). Абсолютно різною виявилася реакція жінок на епатажну поведінку чоловіка й батька. Якщо Мері нездатна зрозуміти і прийняти амбіції «оновленого» Джона, що, власне, і стає причиною її самогубства, то збентежена Джейн навпаки «... *was glad to know the scandal that would no doubt spring up in the town might ruin the quiet security in which she had always lived*» (Anderson, 1978, с. 215).

Другому типу стосунків «батько – дочка» приділено найменшу частину авторської уваги. Акцент Андерсона зроблено на прагненні Джона Вебстера переконати дочку в існуванні іншої філософії життя, в якому головну роль відіграють емоції і почуття. На жаль, невідомим залишається можливий подальший розвиток життєвого шляху дівчини, адже письменник залишає Джейн на життєвому роздоріжжі, «... *alone in darkness from which she would have to go away*» (Anderson, 1978, с. 239).

Зображенню нещасливих подружніх стосунків Джона Вебстера протиставляється модель взаємовідносин «чоловік – коханка», а постать емоційно скутої дружини Мері може вважатися антиподом морально розкутої коханки Наталі Сварц. Симпатія письменника щодо образу коханки досить очевидна, адже саме Наталі, на думку автора, здатна «відкрити нові грані життя коханця» (Anderson, 1978, с. 66). Її стосунки з Джоном Вебстером стають своєрідним каталізатором, який пришвидшує процес його емоційного та духовного відродження. Слід зазначити, що деякі критики серед яких Лінда Вагнер (Wagner, 1976), Бром Вебер (Weber, 1964), Джулія Гаріс (Harris, 1925), Рейчел Сміт (Smith, 1929) та інші вважають, що лояльне ставлення автора до героїні Наталі та до моделі позашлюбних стосунків зокрема, пов'язане, насамперед, з певними автобіографічними подіями. Аналогічні події дійсно мали місце в житті Андерсона, але дозволимо собі не погодитися з таким твердженням, адже аналіз автобіографічних творів автора дозволяє зробити припущення, що навряд чи можливо провести пряму паралель між художнім образом Мері Вебстер і реальною постаттю Тенесі Мітчел (друга дружина Андерсона), а також помилковим було б вважати Елізабет Прол (третя дружина письменника) прототипом Наталі Сварц. Хоча тотожність подій не викликає сумніву, проте слід враховувати

діаметрально протилежні світоглядні орієнтири, характери та соціальні статуси жінок реальних і художніх образів твору «Багато шлюбів».

Прогресивні ідеї та відверті декларації Андерсона на кшталт «*sex cannot be degrading...*» (Anderson, 1978, с. 70), «*breeding children is dumb enough reason for sex...*» (Anderson, 1978, с. 71) знаходять подальшу еволюцію у творі «Темний сміх». Слід зазначити, що образ протагоніста роману Брюса Дадлі може вважатися зрілою версією героїв дебютних романів автора, а саме Сема Макферсона («Син Вінді Макферсона») і Б'юта Макгрегора («Люди на марші»). На кшталт протагоністів перших двох романів, Брюс, невдоволений власним життям, здійснює квест з метою самоідентифікації. Але маючи певний життєвий досвід та стабільне матеріальне становище, він, як і Джон Вебстер («Багато шлюбів»), зрікається шлюбної обітниці, нехтує кар'єрою бізнесмена і повертається до свого коріння – провінційного містечка Олд Харбор.

У межах художнього універсуму роману «Темний сміх» паралельно розвиваються дві магістральні сюжетні лінії, які висвітлюють події стосовно минулого персонажів. Такий прийом ретроспективної оповіді, за задумом автора, повинен допомогти читачу адекватно зрозуміти значущість майбутніх подій твору. Зрештою, в певний кульмінаційний момент дві сюжетні лінії перетинаються, внаслідок чого відбувається їх інтеграція і подальший розвиток нового сюжету, в якому оповідається про події теперішнього часу. В авторському фокусі двох сюжетів перебувають аналогічні ідейно-тематичні доміанти, а саме проблеми взаємовідносин між статями. Але незважаючи на тотожність проблемного комплексу творів, вони мають важливу диференційну ознаку. Якщо у сюжеті першої лінії специфіка подружніх стосунків Брюса і Берніс Дадлі розкриваються крізь призму маскулінного світобачення, то особливості розвитку шлюбних відносин родини Фреда та Елін Грей презентуються безпосередньо очима представниці жіночої статі.

Так, зовнішня сторона подружнього життя Брюса і Берніс Дадлі, яке оточуючі вважають щасливим і безтурботним, значно контрастує з його внутрішнім боком. Паритетність у соціальній активності, матеріальному становищі та рівні освіти не сприяє створенню гармонійного шлюбного альянсу, який зумовлює аналогічний паритет в інтимному житті подружжя Дадлі. Внаслідок цього у одного з партнерів назріває внутрішній конфлікт, який унеможливує продовження подібних стосунків. Якщо протагоністи попередніх романів Андерсона вдавалися до символічної втечі з провінції, то інтенція Брюса Дадлі цілком протилежна. Повернення чоловіка на батьківщину є досить емблематичним, адже для Брюса рідне місто асоціюється, насамперед, з дитинством, в якому панували «... *the laughter and music before the railroad and factories killed everything*» (Anderson, 1925, с. 17).

Сімейна ідилія іншого подружжя Фреда та Елін Грей заздалегідь була приреченою, по-перше, через відсутність у жінки романтичних почуттів до обранця, а, по-друге, через те, що «*his business consumes his life completely*» (Anderson, 1925, с. 195). Брак уваги з боку чоловіка, відсутність емоційної та інтимної близькості віддаляють подружжя один від одного. Відтак, алієнована постать Елін прагне стосунків, які зможуть розбудити її пристрасть. Згодом саме зв'язок з Брюсом Дадлі, її садівником і потенційним коханцем, кардинально змінить усталений устрій життя жінки.

Незважаючи на почуття до Елін і бажання «*he feels for the first time that he can center his life outside himself*» (Anderson, 1925, с. 231), Брюс не поспішає одружуватися з вагітною коханкою, вважаючи шлюб пережитком минулого. Для обґрунтування подібної життєвої позиції чоловік посилається на вільні стосунки темношкірих американців, які «... *just take up and don't bother about marrying*» (Anderson, 1925, с. 222). Принагідно зазначити, що безликий образ афро-американців, який проходить

через весь художній універсум твору, одночасно залишаючись осторонь, є уособленням «темного сміху», тобто нездатності білого чоловіка мотивувати поведінку, керуючись первинними інстинктами. Звернення письменника до подібного образу не випадкове, бо саме темношкірі американці, на думку Андерсона, втілюють те ірраціональне, яке втратило сенс з настанням ери індустріалізму та зростанням темпів комерціалізації. Подібна авторська інтерпретація викликала нову хвилю критичних зауважень. Якщо до сих пір автор намагався уникати будь-яких коментарів стосовно його творів, то відтепер, зазвичай толерантний і стриманий Андерсон завзято вступав у дискусію з представниками літературно-критичної когорти та обговорював це питання у приватному листуванні. Так, у листі до свого друга Джерома Блума Андерсон зізнається: *«I am going after the American nigger. He's got something lovely that's never been touched»* (Jones, 1974, с. 58). Під час листування з Маріеттою Фінлі письменник зазначив: *«I wonder why I seem to understand and love the niggers most»* (Sutton, 1976, с. 139).

Нехтуючи традиційним щасливим фіналом, неодмінним компонентом якого є одруження, письменник конструює романи «Багато шлюбів» і «Темний сміх» за принципом відкритого фіналу (*open-ended*). Андерсон не дає жодного натяку на перспективність позашлюбних стосунків, але одночасно простежується прихильне ставлення автора щодо бажання героїв звільнитися від тиску шлюбних зобов'язань (Anderson, 1981, с. 36). Відтак, на прикладі останніх двох романів Андерсон демонструє, що шлюбні та позашлюбні стосунки однаково можуть бути приречені, якщо один з партнерів виявиться сексуально закомплексованим.

Від дати публікації роману «Темний сміх» минуло сім років, перш ніж Андерсон знову звернувся до романної прози. Протягом цього семирічного інтервалу (1925–1932) письменник дещо змінив напрямок у літературній діяльності та присвятив себе журналістиці, що власне і зумовило його зацікавлення публіцистичним жанром. Збірки есе на соціальні та політичні теми відображають зацікавленість автора проблемою алієнації індивідууму, яка спричинена стрімким зростом темпів індустріалізації та їх впливом на соціальну роль і функції жінки на тлі сучасної автору епохи.

Подібна тематика віддзеркалюється у романі Андерсона «По той бік бажання», де автор намагається проаналізувати економічні та соціальні проблеми американського суспільства. На думку відомого літературознавця і дослідника творчості Шервуда Андерсона, Джона Басета, твір «По той бік бажання» є «єдиною спробою письменника зафіксувати реальні політичні події та висунути їх на перший план» (Bassett, 2007, с. 110). Дійсно, у сюжетну основу роману покладено справжні події, а саме страйк робітників фабрики у містечку Гастонія, штат Північна Кароліна (1929), який був ініційований представниками комуністичної партії, але аналізувати твір виключно з точки зору його політичної та ідеологічної значущості було б помилковим. Події, на яких базується оповідь, слугують лише тлом для реалізації автором його справжнього наміру.

Якщо дотепер незмінним місцем дії усіх попередніх творів Андерсона був Середній Захід, то у романі «По той бік бажання» автор розширює кордони і переносить читача на південь країни. Намір письменника цілком очевидний, зважаючи на те, що економічно-політичні зміни у житті США більшою мірою позначилися на цій частині країни, в якій досі панувала аграрна економіка. Традиційна південна ідеологія *«... with the sanctity of the spotless white womanhood and the chivalry of the southern gentleman»* (Kramer, 1994, с. 73) опинилася у стані колапсу через те, що нові економічні зрушення спричинили виникнення культурної та світоглядної кризи. Відтак, у романі «По той бік бажання» Андерсон демонструє деструктивний вплив «машинної ери» на взаємостосунки між статями.

Образ головного протагоніста роману Реда Олівера розкривається крізь призму його стосунків з жіночими характерами. Для реалізації подібного авторського задуму твір структурно поділено на 4 частини. Кожна висвітлює різноманітні аспекти взаємовідносин між статями. Перша частина твору, яка є преамбулою до розгортання подальших подій, побудована за принципом ретроспекції. Згадуючи своє дитинство, студент коледжу Ред Олівер подумки повертається у минуле з метою проаналізувати природу нещасливих подружніх стосунків батьків та їх негативний вплив на розвиток його власних відносин з представниками жіночої статі.

Постать матері Реда, Сьюзен Олівер, є своєрідною авторською «... *caricature of the Old South's pure womanhood*» (Kramer, 1994, с. 74). Жінка усвідомлює, що одруження з нащадком поважного південного аристократичного роду, вихідцем з якого був лікар Олівер, принесе не тільки матеріальний добробут, а й, насамперед, бажаний статус «леді». Але інертний і неамбітний лікар Олівер був неспроможний адаптуватися до нових соціально-політичних реалій, які настали з розпадом Конфедерації. Сьюзен миттєво зреагувала на нездатність чоловіка забезпечити їй належний рівень життя, позбавивши його інтимної близькості: «*Go away. I do not want to sleep with you any more*» (Anderson, 1961, с. 22). Отже, атмосфера подібних псевдосімейних стосунків навряд чи позитивно вплинула на формування особистості та світоглядних принципів юнака.

Якщо у попередніх романах Андерсона чітко простежується певна еволюція у стосунках між статями, то модель стосунків, репрезентованих письменником у цьому романі, характеризується хаотичністю, алогічністю та подекуди одномоментністю. Саме за таким принципом побудовані відносини Реда Олівера з Етель Лонг.

Слід зазначити, що саме у постаті Етель Лонг втілюються авторські ідеї стосовно створення образу прагматичної сучасної жінки, яка здатна самостійно програмувати своє майбутнє. Отримавши освіту в Чикаго, Етель повертається працювати до Ленгдону. Північний менталітет змінив світоглядні засади дівчини, яка почала критично ставитися до провінційної обмеженості мешканців Півдня і «втратила інтерес до всього, окрім матеріальних цінностей і шлюбу із заможним чоловіком» (Bassett, 2007, с. 113). Отже, вона нехтує стосунками з викладачем філософії Гарольдом Греєм, який підсвідомо вабить її. Згодом її знайомство із респектабельним комівояжером Фредом Велсом стає причиною втечі до Ленгдону через брутальність і садистські нахили чоловіка. Час зустрічі з романтичним Редом Олівером співпадає із залицаннями впливового місцевого адвоката Тома Ріддла. Але якщо Ред прагне, насамперед, духовної близькості, то пріоритети Тома визначені заздалегідь: «*I seek a woman «to decorate» my life and Ethel has «style»*» (Anderson, 1961, с. 194). Дилема, яку повинна вирішити Етель, визначить її подальший життєвий шлях. Підсвідомо жінка прагне стосунків з Редом, тоді як її раціональна половина дотримується протилежної точки зору. Вибір Етель на користь Тома Ріддла, який уособлює владу і матеріальні блага, спричинить від'їзд Реда і кардинально змінить його життя. Відомий своїми аполітичними поглядами, Ред починає активну політичну діяльність і бере участь у робітничих страйках, на одному з яких його вбивають.

Якщо образ чуттєвого Реда Олівера є своєрідним символом доіндустріальної епохи, то Том Ріддл – це типовий представник ери індустріалізму. Слід наголосити на символічності трагічного фіналу роману, адже смерть Реда уособлює «загибель старого Півдня» і незворотність змін як у економічно-політичному житті країни, так і в менталітеті кожного індивідуума.

Дослідження теми деструктивного впливу етики матеріалізму на суспільну свідомість знаходить подальше відображення в останньому романі Андерсона «Кіт Брендон». У художньому універсумі

цього роману чітко простежуються новаторські ідеї стосовно авторської манери. Насамперед, ці зміни позначаються на наративній будові твору і полягають у введінні двох полярних оповідачів, по-друге, зазнає певних змін сюжетна будова твору, яку автор ускладнює введенням вставних епізодів, що носять публіцистичний характер. Але незважаючи на ці суттєві інновації, проблема, на якій він акцентує увагу, залишається незмінною. Як і в попередніх творах, художній фокус роману «Кіт Брендон» висвітлює динаміку стосунків між статями.

Сюжетна лінія дебютних романів Андерсона «Бідний білий» та «Син Вінді Макферсона» може вважатися художньою моделлю, який автор наслідує в останньому романі («Кіт Брендон»), тоді як персонаж однойменного роману Кіт є фемінною версією образів Г'ю Макві та Сема Макферсона відповідно. На кшталт вищезгаданих протагоністів-чоловіків, Кіт так само прагне досягти фінансового успіху, але реалізація її прагнення спричиняє стан алієнації, виявляє духовну порожнечу і повну руйнацію особистого життя.

Модель стосунків, яку письменник репрезентує в останньому романі, дещо тотожна попередньому твору. Але якщо для роману «По той бік бажання» пріоритетною є проблема стосунків, в яких домінує чоловік, то у творі «Кіт Брендон» відбувається зміна ролей, внаслідок чого лідируючі позиції займає жінка. Такі зміни, на думку Ненсі Бандж, пов'язані з економічно-політичними процесами, в результаті чого на суспільній авансцені з'являється багато представниць жіночої статі. Активізація діяльності жінок позначається і на їх особистому житті, в якому «... *they have replaced their yearning to love men with the determination to dominate them*» (Bunge, 1981, с. 243). Таким чином, жінки навчилися відстоювати свою самість за рахунок стосунків з чоловіками, а жіночі маніпулятивні дії стосовно останніх деструктивно вплинули на розвиток взаємовідносин між статями. Так, героїня роману «По той бік бажання» Бланш Лонг виходить заміж за батька Етель, враховуючи виключно рівень його матеріального статку. Наслідком подібного кроку стане з одного боку – фінансова безпека жінки, а з другого – відсутність почуттів, що спричинить емоційний колапс. Героїня роману «Кіт Брендон» швидко усвідомила, що розкіш і влада, які, на думку дівчини, були невід'ємним атрибутом щасливого життя, можливі завдяки правильному маніпулюванню чоловіками: «*A mountain girl, ex-mill girl, getting keen. Get always a little keener. Life's a game. Women know*» (Anderson, 1936, с. 173). Подібні життєві принципи Кіт застосовує на практиці, обравши об'єктом для полювання сина заможного і впливового бутлегера Гордона Галсі. Заздалегідь спланована стратегія поведінки виявилась ефективною і вже незабаром Кіт увійшла до складу багатой родини Галсі. Але вже на етапі подружнього життя стосунки Гордона і Кіт зазнають інволюції через протилежність світоглядних принципів, несумісність характерів, а головне брак почуттів обох партнерів. Авантюрна, амбітна, незалежна й цілеспрямована натура Кіт виконує домінуючу роль у стосунках, тим самим пригнічуючи свого інертного, нерішучого та егоїстичного чоловіка. Якщо Гордон знаходить втіху у зустрічах з повіями, то Кіт спрямовує свою енергію на бізнесову діяльність, посівши місце водія контрабандистів. Незвичний вибір дівчини пояснюється її надмірним захопленням машинами, що уособлюють ту маскуліну силу, яку втратили більшість чоловіків у період індустріалізації (Burbank, 1964, с. 134).

Значна частина оповіді присвячена динаміці взаємовідносин між головною героїнею та батьком її чоловіка. Незрозумілим для читача залишається той факт, якими ж насправді були стосунки між босом бутлегерів Томом Галсі й тепер вже його найкращим водієм, невісткою Кіт. Можливо Том і приваблював Кіт сексуально, а можливо, це було лише захоплення сильною, авторитарною, харизматичною особистістю. У будь-якому разі жодного прихованого натяку на стосунки більше, ніж дружні,

роман не містить. Для Кіт Том був перш за все вчителем, який ввів її до ворожого світу індустрії та бізнесу, де панували безпринципність, жага до влади і грошей, де недосяжним ідеалом були Рокфеллер, Морган, Карнегі або ж такий, як Том Галсі.

Досить неочікуваним і нетиповим для творчості Андерсона є конструювання фінальної частини роману. Якщо в попередніх творах письменника превалюють песимістичні настрої та трагічні елементи, то у фіналі роману «Кіт Брендон» чітко простежуються оптимістичні інтонації щодо майбутнього головної героїні. Але одночасно автор зауважує, що надія на щасливе життя Кіт можлива лише за умови перерозподілу світоглядних пріоритетів дівчини.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Таким чином, аналіз романної прози виявляє глибоку зацікавленість Андерсона проблемою взаємостосунків між статями. Двадцятилітній період, який охоплюють дії семи романів, дає підстави говорити про наявність певної еволюційної природи зазначеної проблеми, яка віддзеркалює стан суспільної свідомості й безпосередньо залежить від змін у суспільному, економічному та політичному житті країни. Якщо в дебютних романах прагнення автора – акцентувати увагу на нерівноправному становищі жінок як у соціальній сфері, так і в особистому житті, носить лише епізодичний характер, то в останніх творах створення образу рішучої, незалежної, активної й амбітної жінки свідчить про впевнену ідеологічну позицію автора стосовно неминучих суспільних змін. Неможливо залишити поза увагою той факт, що в жодному з романів автор не зображує щасливий подружній альянс чоловіка і жінки. Подібна авторська версія пов'язана насамперед із суспільною функцією та роллю жінки у подружніх стосунках. Вплив потужної пуританської культурної спадщини не оминув і творчу спадщину Андерсона. Так, наприкладі перших романів автор ілюструє, наскільки деструктивним є ставлення до жінки як до джерела народження дитини, що власне і визначає її залежний статус у шлюбних стосунках. Але вже в наступних творах письменник поступово, а в останніх – кардинально змінює статус жінки і наділяє її паритетним правом як у соціальній сфері, так і в інтимних стосунках. Прогрес взаємостосунків між чоловіком і жінкою стає ще більш очевидним в заключних романах письменника, де поведінкова модель жінок-протагоністів виходить на новий рівень і знає суттєвих змін на користь жінок. Якщо головних героїв-чоловіків зображено переважно пасивними, нерішучими, егоїстичними, то у жіночих портретах превалюють такі риси, як незалежність, рішучість, активність і пристрасність. З огляду на це, цілком виправдано, що саме жінки прагнуть керувати стосунками з протилежною статтю. І хоча їх намір поки що не отримує подальшого розвитку, але, привертаючи увагу до такої важливої проблеми, Ш. Андерсон може вважатися своєрідним «каталізатором», завдяки чому проблема розвитку взаємостосунків між статями знаходить подальше відображення у творчості наступних генерацій письменників-чоловіків і не втрачає актуальності й сьогодні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Кузєбна, В. В., & Гречуха, Л. О. (2018). Лінгвістичні та структурні особливості романної прози Шервуда Андерсона (на матеріалі твору «Кіт Брендон») *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Філологія*, (18), 72–82.

Кузєбна, В. В. (2012). *Проза Шервуда Андерсона: домінанти поетики* (автореф. дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.01.04. – Література зарубіжних країн). Миколаїв, 20 с.

Кузєбна, В. В. (2012). *Проза Шервуда Андерсона: домінанти поетики* (дис. ... канд. філол. наук: 10.01.04 – Література зарубіжних країн). Миколаїв, 266 с.

- Anderson, D. D.** (1967). *Sherwood Anderson: An Introduction and Interpretation* New York: Holt, Rinehart & Winston, 182 p.
- Anderson, D. D.** (1987). Sherwood Anderson and the Grotesques Become Myth. *Midamerica*, (14), 89–100.
- Anderson, D. D.** (1981). Sherwood Anderson in Retrospect. *Critical Essays on Sherwood Anderson*. Boston: G. K. Hall & Company, 172–181.
- Anderson, Sh.** (1925). *Dark Laughter*. New York: Grosset & Dunlop Publishers, 319 p.
- Anderson, Sh.** (1936). *Kit Brandon: A Portrait*. New York: Arbor House, 373 p.
- Anderson, Sh.** (1961). *Beyond Desire*. New York: Liveright Publishing Corporation, 359 p.
- Anderson, Sh.** (1972). *Marching Men*. Cleveland: The Press of Case Western Reserve University, 290 p.
- Anderson, Sh.** (1978). *Many Marriages*. New York & London: The Scarecrow Press, 290 p.
- Anderson, Sh.** (1993). *Poor White*. New Directions Publishing, 372 p.
- Anderson, Sh.** (1994). *Windy McPherson's Son*. The University of Illinois Press, 392 p.
- Bassett, J. E.** (2007). *Sherwood Anderson: An American Career*. Selinsgrove: Susquehanna University Press, 146 p.
- Bunge, N. L.** (1981). Women in Sherwood Anderson's Fiction. *Critical Essays on Sherwood Anderson*. Boston: G. K. Hall & Company, 242–250.
- Burbank, R.** (1964). *Sherwood Anderson*. New York: Twayne Publishers, 161 p.
- Dunne, R.** (2005). *A New Book of the Grotesques: Contemporary Approaches to Sherwood Anderson's Early Fiction*. The Kent State University Press, 134 p.
- Ennis, St.** (1990). Sherwood Anderson and Paul Gauguin: A Forgotten Review. *Studies in American Fiction*, (18), 118–121.
- Freedman, R.** (1963). *The Lyrical Novel: Studies in Hermann Hesse, Andre Gide, and Virginia Woolf*. New Jersey: Princeton University Press, 237 p.
- Harris, J.** (1925). Dark Laughter. *Boston Transcript*, Sept. (30), 4–5.
- Jones, H. M.** (1974). Introduction to Letters of Sherwood Anderson. *A Collection of Critical Essays*. New York: Prentice Hall, 139–150.
- Kramer, D.** (1994). Sherwood Anderson's «Beyond Desire»: Femininity and Masculinity in a Southern Mill Town. *Southern Studies* 5, Spring-Summer, 73–79.
- Ladenson, J.** (2004). Gender Reconsideration in Three of Sherwood Anderson's Novels. *Quarterly Review*, (6), 23–39.
- Salzman, J.** (Ed.). (1979). *Sherwood Anderson: The Writer at His Craft*. New York: Mamaroneck, 435 p.
- Scafdel, J. R.** (1977). Sexuality in Windy McPherson's Son. *Twentieth Century Literature*, (23), 94–101.
- Smith, R.** (1929). Sherwood Anderson: Some Entirely Arbitrary Reactions. *Sewanee Review*, Vol. 37, 159–163.
- Sutton, W. A.** (1976). Anderson's Letters to Marietta D. Finley Hahn: A Library Chronicle. *A Collections of Critical Essays*. Michigan State University Press, 113–121.
- Townsend, K.** (1987). *Sherwood Anderson*. Boston: Houghton Mifflin, 370 p.
- Wagner, L. W.** (1976). Sherwood, Stein, the Sentence, and Grape Sugar and Oranges. *A Collections of Critical Essays*. Michigan State University Press, 78–93.
- Weber, B.** (1964). *Sherwood Anderson*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 45 p.
- Whalen, M.** (2002). Dreams of Manhood: Narrative, Gender, and History in Winesburg, Ohio. *Studies in American Fiction* (30), (2), 229–248.
- Wolfe, M. R.** (1992). Sherwood Anderson and the Southern Highlands: A Sense of Place and the Sustainance of Women. *Southern Studies*, (4), 253–275.

REFERENCES

- Anderson, D. D.** (1967). *Sherwood Anderson: An Introduction and Interpretation* New York: Holt, Rinehart & Winston.
- Anderson, D. D.** (1981). Sherwood Anderson in Retrospect. *Critical Essays on Sherwood Anderson*. Boston: G. K. Hall & Company.

- Anderson, Sh.** (1925). *Dark Laughter*. New York: Grosset & Dunlop Publishers.
- Anderson, Sh.** (1936). *Kit Brandon: A Portrait*. New York: Arbor House.
- Anderson, Sh.** (1961). *Beyond Desire*. New York: Liveright Publishing Corporation.
- Anderson, Sh.** (1972). *Marching Men*. Cleveland: The Press of Case Western Reserve University.
- Anderson, Sh.** (1978). *Many Marriages*. New York & London: The Scarecrow Press.
- Anderson, Sh.** (1993). *Poor White*. New Directions Publishing.
- Anderson, Sh.** (1994). *Windy McPherson's Son*. The University of Illinois Press.
- Bassett, J. E.** (2007). *Sherwood Anderson: An American Career*. Selinsgrove: Susquehanna University Press.
- Bunge, N. L.** (1981). Women in Sherwood Anderson's Fiction. *Critical Essays on Sherwood Anderson*. Boston: G. K. Hall & Company.
- Burbank, R.** (1964). *Sherwood Anderson*. New York: Twayne Publishers.
- Dunne, R.** (2005). *A New Book of the Grotesques: Contemporary Approaches to Sherwood Anderson's Early Fiction*. The Kent State University Press.
- Ennis, St.** (1990). Sherwood Anderson and Paul Gauguin: A Forgotten Review. *Studies in American Fiction*, (18).
- Freedman, R.** (1963). *The Lyrical Novel: Studies in Hermann Hesse, Andre Gide, and Virginia Woolf*. New Jersey: Princeton University Press.
- Harris, J.** (1925). *Dark Laughter*. *Boston Transcript*, Sept. (30).
- Jones, H. M.** (1974). Introduction to Letters of Sherwood Anderson. *A Collection of Critical Essays*. New York: Prentice Hall.
- Kramer, D.** (1994). Sherwood Anderson's «Beyond Desire»: Femininity and Masculinity in a Southern Mill Town. *Southern Studies* 5, Spring-Summer.
- Kuzebna, V. V.** (2012). *Proza Shervuda Andersona: dominanty poetyky [The Prose of Sherwood Anderson: poetics dominants]* (avtoref. dys. . . . kand. filol. nauk: spets. 10.01.04. – Literatura zarubiznykh krain). Mykolaiv. [in Ukrainian].
- Kuzebna, V. V.** (2012). *Proza Shervuda Andersona: dominanty poetyky [The Prose of Sherwood Anderson: poetics dominants]*. (dys. . . . kand. filol. nauk: 10.01.04 – Literatura zarubiznykh krain). Mykolaiv. [in Ukrainian].
- Kuzebna, V. V., & Hrechukha, L. O.** (2018). Lihvostylistychni ta strukturni osoblyvosti romannoï prozy Shervuda Andersona (na materialï tvorû «Kit Brendon») [Linguo-stylistic and structural peculiarities of Sherwood Anderson's novel «Kit Brandon»]. *Visnyk Mariupolskoho derzhavnogo universytetu. Serii: Filolohiia*, (18). [in Ukrainian].
- Ladenson, J.** (2004). Gender Reconsideration in Three of Sherwood Anderson's Novels. *Quarterly Review*, (6).
- Salzman, J.** (Ed.). (1979). *Sherwood Anderson: The Writer at His Craft*. New York: Mamaroneck.
- Scafidel, J. R.** (1977). Sexuality in Windy McPherson's Son. *Twentieth Century Literature*, (23).
- Smith, R.** (1929). Sherwood Anderson: Some Entirely Arbitrary Reactions. *Sewanee Review*, Vol. 37.
- Sutton, W. A.** (1976). Anderson's Letters to Marietta D. Finley Hahn: A Library Chronicle. *A Collections of Critical Essays*. Michigan State University Press.
- Townsend, K.** (1987). *Sherwood Anderson*. Boston: Houghton Mifflin.
- Wagner, L. W.** (1976). Sherwood, Stein, the Sentence, and Grape Sugar and Oranges. *A Collections of Critical Essays*. Michigan State University Press.
- Weber, B.** (1964). *Sherwood Anderson*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Whalen, M.** (2002). Dreams of Manhood: Narrative, Gender, and History in Winesburg, Ohio. *Studies in American Fiction* (30), (2).
- Wolfe, M. R.** (1992). Sherwood Anderson and the Southern Highlands: A Sense of Place and the Sustenance of Women. *Southern Studies*, (4).
- Anderson, D. D.** (1987). Sherwood Anderson and the Grotesques Become Myth. *Midamerica*, (14).

UDC 811.161.2'28:391(045)

Ганна МАРТИНОВА – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри українського мовознавства та прикладної лінгвістики, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, бул. Шевченка, 81, Черкаси, Україна, індекс 18031 (ganmart@meta.ua)

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-8033-075X>

Тетяна БОБЕР – аспірант кафедри українського мовознавства та прикладної лінгвістики, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, бул. Шевченка, 81, Черкаси, Україна, індекс 18031 (tbobier@ukr.net)

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-4151-7412>

Hanna MARTYNOVA – doctor of Philological Sciences, Full Professor, Head of the Department of Ukrainian linguistics and applied linguistics, Bohdan Khmelnytsky National University in Cherkasy, 81 Schevchenka Street, Cherkasy, Ukraine, postal code 18031 (ganmart@meta.ua)

Tetiana BOBER – postgraduate student of the Department of Ukrainian linguistics and applied linguistics, Bohdan Khmelnytsky National University in Cherkasy, 81 Schevchenka Street, Cherkasy, Ukraine, postal code 18031 (tbobier@ukr.net)

ДИНАМІЧНІ ПРОЦЕСИ В ЛЕКСИЦІ НА ПОЗНАЧЕННЯ ОДЯГУ, ВЗУТТЯ ТА ПРИКРАС ІЗ СЕРЕДНЬОНАДДНІПРЯНСЬКИХ ГОВІРОК

Анотація. Мета дослідження – виявити статичні елементи та динамічні процеси в тематичній групі лексики на позначення одягу, взуття та прикрас у середньонаддніпрянських говірках. **Методологія дослідження** ґрунтується на традиційному для діалектологічних праць поєднанні описового, компонентного та зіставного методів аналізу фактичного матеріалу. **Наукова новизна** полягає в репрезентації лексики вищезначеної тематичної групи, вивченні її репертуару впродовж більш ніж півтора століття, вирізнення в ньому статичних і динамічних компонентів, з'ясуванні процесів, що відбуваються в середньонаддніпрянських говірках унаслідок архаїзації лексем на позначення традиційного одягу діалектоносіїв. **Висновки.** Результати дослідження засвідченого в середньонаддніпрянських говірках матеріалу на різних хронологічних зрізах і від представників різних вікових категорій уможливають висновок про збереження основного репертуару найменувань одягу, взуття і прикрас упродовж більше ніж півтора століття, водночас засвідчують зменшення обсягу знань про традиційний одяг середньонаддніпрянців та часткову чи повну втрату окремих лексем. У зв'язку з деактуалізацією деяких реалій значна частина назв уже архаїзована та перейшла в пасивний словник мовців старшого віку. У діалектоносіїв середнього та молодшого покоління обсяг знань про традиційний одяг українців незначний або повністю втрачений, про що сигналізує трансформація знань про деактуалізовані реалії. У перспективі необхідно розширити репертуар досліджуваної лексики, визначити принципи номінації її зміни в мотиваційному підґрунті та особливості просторового варіювання лексем.

Ключові слова: діалектна лексика, назви одягу, взуття та прикрас, статика й динаміка лексичного складу говірок, деактуалізація, архаїзація.

DYNAMIC PROCESSES IN THE VOCABULARY FOR NAMES OF CLOTHES, FOOTWEAR AND ACCESSORIES FROM THE MID UPPER DNIEPER PATOIS

Summary. Purpose of the research is to reveal static elements and dynamic processes in the lexical thematic group with names of clothes, footwear and accessories in the Mid Upper Dnieper patois. The research methodology is based on the typical for dialectology works combination of descriptive, component and contrastive methods of analysis of the material given. **Scientific novelty** lies in representing the vocabulary of the mentioned thematic group, analyzing its repertoire through more than one hundred fifty years, distinguishing its static and dynamic components, explaining the processes that are taking place in the Mid Upper Dnieper patois as a result of archaistic changes in lexics with names of traditional clothes of the dialect speakers. **Conclusions.** Results of the research of the verified material in the Mid Upper Dnieper patois on various chronological stages and with various representatives of different age enable making conclusions on retaining main repertoire in the names of clothes, footwear and accessories through more than one hundred fifty years, and also reveal decreasing knowledge of the traditional Mid Upper Dnieper clothes names, and partial or complete loss of some lexemes. In connection with loss of importance of some realia, most names have already been influenced by archaistic changes and have been removed into the older speakers' vocabulary. Other dialect speakers, those of younger generations, possess not so profound knowledge of the traditional Ukrainian clothes, or it is completely lost, which is verified by the transformed knowledge on the realia that had lost their actual meanings.

In perspective, the repertoire of vocabulary under consideration should be expanded, and the nomination principles and motivation changes as well as peculiarities of vocabulary variations in the domain.

Key words: dialectal vocabulary, names of clothes, footwear and accessories, static and dynamic state of the patois vocabulary, loss of importance, archaic changes.

Постановка проблеми. Мова слугує для спілкування різних поколінь, і кожне наступне з них не тільки зберігає її, щоб передати нащадкам, але й удосконалює та модифікує. Найбільш чутливим до змін є лексичний рівень народної мови, оскільки деактуалізація реалій, міжмовні й міждіалектні контакти, взаємовплив і взаємопроникнення літературно нормативних і діалектних елементів, специфіка ідіолекту мовців детермінують динаміку словникового складу, трансформацію структури й семантики лексем.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасному українському мовознавстві проблема змінності діалектної лексики в просторі та часі була об'єктом наукових студій К. Д. Глуховцевої (Глуховцева, 2005), Т. М. Тищенко (Тищенко, 2008), Г. І. Гримашевич (Гримашевич, 2011), П. Ю. Гриценка (Гриценко, 2014), Н. В. Хобзей (Хобзей, 2015), Г. І. Мартинової (Мартинова, 2011, 2016, 2018), А. О. Колесников (Колесников 2015) та інші. Дослідники брали до уваги різні джерела – фольклорні й етнографічні матеріали, різночасові лінгвогеографічні та лексикографічні свідчення, збірники діалектних текстів, нерідко використовуючи їх комплексно (Глуховцева, 2005; Ястремська, 2015; Волошинова, 2015).

На сьогодні в українському мовознавстві немає цілісного дослідження лексики середньоаддніпрянського говору, проаналізовано лише окремі групи слів з огляду на вирішення проблем, пов'язаних із межами його ареалу. Назви одягу, взуття та прикрас південних середньоаддніпрянських і порубіжних із ними говірок досліджувала Т. В. Щербина з метою визначення середньоаддніпрянсько-степової діалектної межі (Щербина, 2003), окремі лексеми цієї тематичної групи проаналізовані в складі побутової та ткацької лексики середньоаддніпрянського говору (Мартинова, 1993; Жуган, 2018). Назви одягу, взуття та прикрас як репрезентанти складників матеріальної культури є важливими для передавання національно-культурної інформації (Чубинський, с. 290), тому становлять особливий інтерес для вивчення динаміки одиниць словникового складу діалектної мови, що й зумовлює потребу репрезентації їхнього репертуару та з'ясування його динаміки.

Мета статті – виявити статичні елементи та динамічні процеси в тематичній групі лексики на позначення одягу, взуття та прикрас у середньонаддніпрянських говірках.

Об'єктом дослідження став матеріал різних часових зрізів, записаний у сучасних середньонаддніпрянських говірках, а також засвідчений в етнографічних розвідках, словниках, збірниках діалектних текстів.

Виклад основного матеріалу. Соціально-економічні й історико-культурні зміни в житті соціуму залишають відбиток у всіх сферах життя людини, спричинюючи втрату окремих реалій, заміну іншими, що впливає на словниковий склад діалектів: перехід лексики до пасивного запасу, поступове стирання структурних, формальних і семантичних ознак лексем, а то й повну їхню втрату (Гримашевич, 2011, с. 134; Мартинова, 2016). Важливим показником для «визначення змін у лексиці говірок» можуть бути не тільки відмінні хронологічні зрізи, а й обсяг та повнота джерельного підґрунтя, урахування вікової диференціації діалектоносців (Мартинова, 2018, с. 50). Наше дослідження зосереджено на кількох хронологічних зрізах: II пол. XIX ст., I половина та середина XX ст.; кінець XX – початок XXI ст., друге десятиліття XXI ст.

Про назви давнього одягу, взуття та прикрас жителів Середньої Наддніпрянщини II пол. XIX століття дізнаємося з етнографічної розвідки П. П. Чубинського [1]. У праці зафіксовано такі найменування і диференційовано їх за різними ознаками: «стать», «вік», «соціальний статус», «час соніння», «призначення». Так, засвідчено номен на позначення чоловічого одягу: *рубаша, сорочка мужская, штаны до очкурні, штаны до паска, матнисті штаны*. Більш заможні селяни носили *крамні штаны*. Штани заправляли у *халяви* і підв'язували *шерстяным поясом – червоним, волоським і зеленим*, який був переважно в заможних селян. Літні чоловіки носили *черные пояса*. Взуття селян – *сапогі большеіе*, міщани та заможні селяни носили *рантові чоботи*. Взимку взуття утеплювали *устілками* з соломи, а ноги обмотували в *портняни* або *суконни онучі*. Влітку переважно ходили *босикомъ*, *черевики* одягали в святкові дні. Бідні селяни, наймити носили *постоли*. Серед назв жіночого взуття вирізнено *сапоги на колодочкахъ, черевики на коркахъ, ликові лапті*. На позначення верхнього чоловічого одягу, який одягали поперек сорочки, засвідчено назви *юпка, свитка, козачка*, а для захисту від дощу та негоди побутувала *керяя (сірякъ, кобинякъ)*. Представлено також низку найменувань чоловічих головних уборів: літніх (*бриль, капелюх, картуз*) і зимових (*стовбовата і кругла шапки, кучма*). Широко представлено в праці П. П. Чубинського назви жіночого одягу й головних уборів: *венокъ, стрічка (бинда, лента), платокъ, намітка, очіпокъ, хустка, женская рубаша, перкалева сорочка, сорочка додільна, сорочка до підточки, лиштва, запаска, попередниця, спідниця, плахта, хвартухъ, свита, баева юпка, крамна юпка, ггорсет*. Серед найменувань зимового одягу для чоловіків і жінок засвідчено лексеми *тулубы і кожушанки*. Дослідник зазначає, що переважно молоді жінки прикрашали себе *добрим намистомъ*, у заможних селян було ще *коралове з хрестиками та дукачами*, а в бідних – *изъ стекла* [Чубинський, с. 413–433].

Початок і середина XX століття були позначені для багатьох українців матеріальними труднощами унаслідок війн, революції, колективізації, голодомору, що відображено в історичних, етнографічних працях і мовознавчих розвідках. Про невеликий асортимент одягу цього періоду дізнаємося із розповідей та фольклорно-етнографічних праць. Одяг жителів сіл Середньої Наддніпрянщини переважно був полотняний, зрідка вовняний домашнього виготовлення: «*Після війни не було в чому ходити, ходили в полотняному*»; «*Полотно дев'ятка була, і дванадцятка була. Із дев'ятки шили дітям, воно вроді тоненьке таке, а із дванадцятки шили мужикам одягу і бабам сорочки; ... із овець же*

стригли та чесали ту вовну. . . суконні юпки, піджаки, оце все шили» (Скрипник, 2017, с. 266, 443, 454). У словнику полтавських говорів В. С. Ващенко (1960 р.), де представлена лексика середини ХХ ст., назви одягу, взуття та прикрас представлені фрагментарно: усього фіксуємо 53 лексеми досліджуваної тематичної групи; серед них лише чотири давні назви (*кобеняк, маніжка, очіпок, чохла*), засвідчені в етнографічній розвідці П. П. Чубинського.

Від II половини ХХ ст. активно відбувається трансформація словникового складу говірок унаслідок змін у суспільно-економічному та культурному житті населення. У діалектних текстах із середньонаддніпрянських говірок, а також у сучасних записах народного мовлення засвідчено лексику кількох поколінь діалектоносіїв, які народжені удвоє ХХ ст.: 1) до 20-х рр.; 2) у 20-х – 40-х рр., 3) у 40-х – 70-х рр., 4) у 70-х – 90-х рр., та 5) на початку ХХІ ст.

Аналіз згадуваних лексикографічних праць, діалектних текстів, а також фіксації мовлення діалектоносіїв різних вікових груп другого десятиліття ХХІ ст. дають підстави стверджувати, що в сучасних середньонаддніпрянських говірках є спільні лексеми, які виявляємо в джерелах на кількох хронологічних зрізах без зміни семантики, зокрема назви на позначення сукупності предметів, виробів (із тканини, хутра, шкіри), якими покривають тіло, – *одежа* (Гл, Ан, МК, Кнт, Кр, Млн, Дб, Ст, Дв, Гр, Яс, Стб), жіночого головного убору – *хустка* (Лк, Іс), *хусточка* (Лк, Кнт, Дв), *хустина* (Кнт), *платок* (Пщ, Пд, Дн, Гл, Дм, Бг, Лк, Мл, МК, Ан, Іс, Кр, Кн, Кнт, Млн, Дв, Дм, Тш), *платочок* (Гл, Кр, Млн); жіночого поясного одягу – *с'підниці* (Пщ, Пд, Дн, Гл, Дм, Бг, Лк, Мл, МК, Ан, Іс, Кр, Кнт, Ір, Дб, Ів, Гр, Пр, Вг, Грб, Стб, Яс, Др), а також її фонетичні та словотвірні варіанти – *сподниці* (Кн, Дв, Дм, Тш), *с'підничка* (Гл, Ів, Вг), *сподничка* (Дв). Сему 'одяг (перев. чоловічий), який має дві довгі або короткі холоші й закриває нижню частину тулуба та ноги' і в сучасних говірках, як і більш ніж півтора століття тому, реалізує лексема *штани* (Пщ, Пд, Дн, Гл, Дм, Бг, Лк, Мл, МК, Ан, Іс, Кн, Кнт, Кр, Млн, Ст, Дмн, Дб, Тш, Гр, Пр, Ів, Стб, Грб, Яс) та її словотвірні варіанти – *штанишки* (Бг, Вг), *штаники* (Бг), *штаниці* (Пщ, Дв). Щоправда, слід визначити, що цей елемент одягу в II пол. ХІХ ст. був притаманний тільки чоловікам, тоді як нині широко поширений і серед жінок навіть старшого покоління: *були штани байков'і / тупер же ото так'і штани нос'ат' / а то байков'і //* (Вг); *у мене т'іки старша дочка носе йупку / а сиредн'у й'меншу ни заставиш / вони ход'ат'у штан'ах //* (Млн).

Опозицію сем 'жіноча натільна білизна або одяг для верхньої частини тіла': 'чоловіча натільна білизна або одяг для верхньої частини тіла' в більшості говірок реалізовано однією лексемою: *сорочка* (Пд, Дн, Гл, Дм, Бг, Лк, Мл, МК, Ан, Пщ, Іс, Кн, Кнт, Кр, Млн, Дв, Дм, Тш, Дб, Ів, Гр, Пр, Стб, Грб, Др, Яс), лише в кількох говірках засвідчено протиставлення лексем *сорочка*: *рубашка* (Пщ, Іс, Пр, Вг).

Інформанти, народжені до 20-х та в 20-х рр. ХХ ст., які носили традиційний для того часу одяг, ще добре пам'ятають його назви, хоч вони й перебувають у їхньому пасивному словнику, і в описі реалії нерідко вживають дієслівні форми теперішнього часу, ніби намагаючись наблизити події: *над'ївайим сорочку вишиту / ке'рсет / с'підниці а у п'ят'п'іл'ок / така р'асна / і бо'тинки* (ГЗП, с. 130). Деякі мовці засвідчують інформацію в минулому часі, але дають докладну характеристику тодішнього одягу: *пал'та / п'іджаки / ко'ст'уми / світи . . . ко'жух муж'кий / це з коротким ком'іром був // баб'ський був це аж на пл'еч'і розкладал'ис'а / . . . башл'и'ки бул'и / на цей ко'жух башл'ик над'ївал'и / парубки / це мода бул'а / п'іджак / бобр'ик називав'с'а / із з'рубого сукна той бобр'ик / і башл'ик і ше шоб і т'і поворозки в'іс'іли / це тими шо замотуват'на голо'в'і* (ГПК, с. 145–146); *з'їмой'тоже в кол'од'анках же ходил'и* (ГЗП, с. 42); *над'їл'и ко'жушанку / отак'і бул'и / воно йак ко'жухи / т'іки з р'асами* (ГЧ, с. 47); *йупка сукон'а / ч'оботи / вит'ажки*

з'яв'а'и'са' /шал'а с'укон:а (Гч, с. 98) кол'ис' с'виту бу'ли /с'ір'а'ки (ГЗП, с. 129). Як бачимо, діалектоносії пам'ятають основний репертуар традиційного одягу та його елементів, значна його частина згадана і в праці П. П. Чубинського.

У лексиконі діалектоносіїв 30-х років народження засвідчено значно менше назв давнього одягу, здебільшого вони згадують важкі воєнні дитинство та юність. У той час гарний одяг був розкішшю для простих селян і великим дефіцитом: *їа хо'дила в ш'колу в 'матириних 'вал'анках / то це а'бо їа в ш'колу / а'бо 'мати дес' 'н і'де / в од'них 'вал'анках // (Ір); два 'ч 'оботи у 'мене бу'ли / і об'идва на од'ну 'ногу // (Тш). У збірниках діалектних текстів інформанти цього покоління також дають обмежену інформацію про одяг: у во'їну / і 'пер'їд во'їноюу 'б'еднос'т' бу'ла / 'с'ї'ял 'и ко'нопл'ї / н'р'али / і сн'їд-ни'ц'ї 'шил 'и / ї шта'ни 'шил 'и / ї соро'чки 'шил 'и / т'кане / буз'ної'юу пок'рашине // ... та їа'ка там мол 'ода ! / ч'о ж / та бу'ло ж стр'їчки ж на'д'їне / 'вишита соро'чка / 'чорна сн'їд'ни'ц'я / це 'може од'на соро'чка на ку'ток / на вс'їх де їа'ка 'зам'їж і'де / то це скр'їз ц'я соро'чка хо'дила / і там жи ж їа'ко'гос' в 'їночка / (Мартінова, 2008, с. 213); а 'мама 'сил'но с'тала 'п'латат' / і 'каже н'їку'да 'дон'у / ни 'п і'деш (їдеться про школу) / бо н'їма в шо в'д'а'гну'ц'я / і н'їма в шо в'зу'ц'я / (ГПК, с. 305).*

Лексика мовців 40-х – 70-х років народження позначена значними суспільно-економічними змінами II пол. ХХ ст., зростанням рівня освіти населення, появою нових професій та робочого одягу. Так, сему 'одежа, сукупність предметів, виробів (із тканини, хутра, шкіри), якими покривають тіло' в мовленні діалектоносіїв реалізують назва *сов'депов'ске* (Др), утворена за мотиваційною моделлю «історичний період» > «загальна назва одягу», інші лексеми та їхні варіанти – *їод'аг* (Гл, Млн, Гр), *одежа* (Гл, Ан, МК, Кнт, Кр, Млн, Дб, Ст, Дв, Гр, Яс, Стб), *оде'жина* (Лк, Гр), *оде'жинка* (Пд), а також *вбра'н'а* (Гр), *убра'н'а* (Вг), *убран'а* (Дн), *в'д'аганка* (Вг), *од'їван'а* (Кр), *тра'п'ки* (Ан), *т'ра'пки* (Пд, Тш), *т'ра'п'їа* (Тш, Ст), *не'доноски* (Кн, Др). У пам'ятках української мови XIV – XVIII ст. поняття «одяг взагалі» передане лексемами, які утворені за різними мотиваційними моделями: *одежа, платье, риза, строй, сукня, убирь, шата* (Войтів, 1995, с. 7). Зіставляючи із сучасними матеріалами, спостерігаємо збереження назви *одежа*, відсутність окремих із них – *строй, убирь, шата* (поширені переважно в говірках південно-західного наріччя), та звуження семантики лексем. Зокрема давні назви *платьє, сукня* у свідомості діалектоносіїв повоєнного часу і до нині пов'язані з семою 'жіночий одяг, верхня частина якого, що відповідає кофті, становить єдине ціле з нижньою частиною, що відповідає спідниці', яку в сучасних середньонадніпряньських говірках репрезентують назва *п'лат'а* (Пд, Дн, Гл, Бг, Іс, Кр, Млн, Дв, Ір, Дмн, Тш, Дб, Ст, Гр, Пр, Ів, Грб, Др), її фонетичні та словотвірні варіанти *п'лат'а* (Лк), *п'лат'ач'ко* (Кн, Дм, Дмн, Дб, Ів, Гр, Вг), *п'лат'ач'ко* (Гл, Ст, Ів, Пр, Стб), зрідка лексема *сукн'а* (Дн, Кр, Дм). Розширення семантики ілюструємо на прикладі назви *шапка*, що в давніх пам'ятках та лексикографічних працях зафіксована із значенням 'чоловічий головний убір', а вже в сучасних говірках вона позначає не лише чоловічий, а й жіночий головний убір – *шапка* (Дн, Дм, Бг, Ан, Кр, Млн, Дб, Ст, Ір, Дв, Дмн, Тш, Гр, Стб, Яс, Вг), *шапоч'ка* (Гл): *в див'яностих ро'ках ж 'їнки но'сили 'чорков' і 'шапки / а 'зараз в основ'ному в'їзан'ї* (Крб).

Упродовж II пол. ХХ ст. традиційний одяг поступово втратив актуальність, а його назви перейшли спочатку в пасивний словник, обсяг знань про реалії зазнав руйнування. Давні назви архаїзовані, їх немає в активному словнику діалектоносіїв 40-х–70-х р. н., тому, розповідаючи про реалії, вони дають описові відповіді, зрідка пригадуючи лексеми. Так, на запитання про постолі, м'яке селянське взуття з цілого шматка шкіри без пришивної підошви, яке носили з онучами, прив'язуючи до ніг мотузками, мовець пригадує, сплутуючи інформацію: *д'їд ка'зав шо 'довбанки / постол'и т'ї*

дов'бали (Др). Значення застарілої назви *кобе'н'ак* 'суконний довгий і широкий чоловічий верхній одяг із відлогою' діалектоносії Київщини описують так: *коби'н'ак* на *голову над'ївав'са* / *їак у жн'їва* / *так на 'воз'ї коби'н'а'ком ук'рив'са* (Дмн); *це так їак ти'пер ви од дош'ч'у над'їваєте плашч* / *то з'їав'са коби'н'ак* (Тш); *о'т'ї шо биз ру'кав* / *то називали їїх коби'н'а'ком* (Ст). Лексему *бурка* 'верхній двополий чоловічий одяг із домотканого грубого сукна з відлогою' пояснюють: *коротка їак куртка* (Дн), *п'їджак* (Пщ, Бг), *чолов'їчий п'їджак* (Бг), *це на подоб'їїе плашч'а та'ке* (Ір), *то на голову б'їл'шинство над'ївае'ца* / *з кап'їл'ухом* / *од дош'ч'у* (Ст), *во'на ч'ор'на* / *ї'нач'е блискуч'а* / *накидалас'а* (Стб). Деякі мовці цього покоління зовсім втратили давнє значення лексеми *бурка*, можливо, вони й не бачили цієї реалії, а тому сплутують інформацію, пояснюючи, що це *взу'т'а* (Лк), *це коро'тен'ї бурочки* / *то во'ни були 'разн'ї* / *їз за'моч'ками* // (Млн). Залишкові знання за-свідчуємо й про каптан, старовинний чоловічий верхній одяг із довгими полами: *каф'та'нок* *це на плеч'ї оди'жинка* (Пд), *п'їджак домо'шитий* (Дн). Описово передають мовці й приблизну інформацію про бекешу, чоловічий теплий одяг старовинного крою з брижами в стані, розповідаючи, що *це носили за'можн'ї л'уди* (Гр), *так їак св'їтка* / *т'їки з кар'манами* / *була або 'темно'сн'а* / *або 'с'їра* // *с'в' ат'кова* / *то чир'вона* (Гр); в уяві одного діалектоносія це *шч'ос' охл'але* (Пд). У кількох говірках сему 'чемерка, старовинний чоловічий верхній одяг, пошитий у талію з фалдами ззаду' реалізує давня назва *чумарка* (Пщ, Дн, Дм), хоч здебільшого інформанти її описують, порівнюючи з іншим одягом чи характеризуючи за окремими ознаками: *чумарка* з *копкою* (Пщ), *на подоб'їїе 'їупки* / *накидалос' на плеч'ї* (Дн), *їак од дош'ч'у плашч'* (Дм), *та'ке їак кух'вайка* / *т'їл'ки т'рошки краси'в'їше* (Ів), *дов'ген'ке* / *р'ас'нен'ке оту'то* (Пр), *це та'ке над'ївалос' на голову* (Стб). Деякі мовці подають її із приблизними значеннями: *так на їа'когос' чоло'в'їка ка'зали* (Лк), *муж'с'ка шапка до'ва з о'вец'* (Бг), *то дл'а муж'їк 'їв їа'кас'* / *це у 'западн'її* / *там по'ширине во'но* // (Кр). Представники середньонаддніпрянських говірок молодшого покоління не співвідносять назву *чемерка* з одягом: *за'ч'ухана д'ївка* (Пщ), *назва хво'роби* (ЧС), *шч'ос' по'гане* / *зр'азне* (Дм). У їхній свідомості давня назва *о'ч'їток* «старовинний головний убір заміжньої жінки у формі шапочки, часто з поздовжнім розрізом ззаду, який зашнуровують, стягуючи сховане під ним волосся» не асоціюється із головним убором, мовці пояснюють, що це *еле'мент 'печ'ї або хати* (Зл); *о'ч'їток дров* (напевне, сплутують із *оберемок*) (НД); *шчос' пов'їязане з ч'їпкою варини'ченком* (НД); *цеп дл'а собак* / *поводок* (НД). Назва *дукат* (*дукач*) «жіноча прикраса у вигляді монети» викликає асоціації з лексемами *птах* (Гл, Пщ), *д'ател* (Зл), *жарко* / *сп'їкотно* (Зл). Результати анкетування, проведеного серед інформантів, які народилися на початку ХХІ ст., свідчать про повну архаїзацію давніх назв традиційного одягу у свідомості молодшого покоління носіїв середньонаддніпрянських говірок і трансформацію знань про деактуалізовані реалії. У їхньому мовленні зафіксовані назви сучасного одягу, взуття та прикрас: *бандана* 'головний убір у вигляді хустини великого розміру, підв'язаної зазвичай позаду голови' (НД, Вх, Пщ, Сф, Кв, Зл), *реперка* 'головний убір для хлопців із прямим козирком' (НД, Дм), *худ'ї* 'св'єтл'із м'якого бавовняного трикотажу, із каптуром' (Кв, Сф, Пщ, Вх, Гл, Зл), *св'їтшот* 'різновид спортивного утепленого светра вільного крою без застібок, з довгими рукавами та капішоном' (Зл, Кнв, НД, Пщ, Вх), *сн'їкерси* 'тепле зручне жіноче взуття, різновид спортивного, проміжний формат між кросівками та кедами' (Гл, НД, Вх), *наїки* 'кросівки торгової марки Nike' (Прв), *чокери* 'коротке намисто, яке щільно прилягає до шиї, оснащене регуляторами розміру' (Вх, Пщ, Св), *лн'їрс'їнг* 'вид боді-арту, що зазвичай полягає в проколюванні ділянок тіла з метою фіксації прикрас та/або інших елементів в утворених каналах' (Кв) та ін.

Висновки і перспективи подальших розвідок. Дослідження засвідченого в середньоаддніпрянських говірках матеріалу на різних хронологічних зрізах і від представників різних вікових категорій уможлиблює висновок про збереження основного репертуару найменувань одягу, взуття і прикрас упродовж більше ніж півтора століття, водночас засвідчує зменшення обсягу знань про традиційний одяг середньоаддніпрянців та часткову чи повну втрату окремих лексем. У зв'язку з деактуалізацією деяких реалій значна частина назв уже архаїзована та перейшла в пасивний словник мовців старшого віку. У діалектоносіїв середнього та молодшого покоління обсяг знань про традиційний одяг українців незначний або повністю втрачений, про що сигналізує трансформація знань про деактуалізовані реалії. У перспективі необхідно розширити репертуар досліджуваної лексики, визначити принципи номінації й зміни в мотиваційному підґрунті та особливості просторового варіювання лексем.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Войтів, Г. В.** (1995) Назви одягу в пам'ятках української мови XIV–XVIII ст. (автореф. дис. ... канд. філол. наук: спец.: 10.02.02. – Українська мова). Львів, 24 с.
- Волошинова, М.** (2015). Динаміка традиційної предметної лексики в українських східнослов'янських говірках. *Діалектологічні студії*, (10), 348–357.
- Мартінова, Г. І.** (Упорядн.). (2012). *Говірки Західної Полтавщини: збірник діалектних текстів*. Черкаси: ФОП Чабаненко Ю. А., 323 с.
- Мартінова, Г. І., Денисенко, З. М., Щербина, Т. В.** (Упорядн.). (2008). *Говірки Південної Київщини: збірник діалектних текстів*. Черкаси: ФОП Чабаненко Ю. А., 369 с.
- Мартінова, Г. І., Щербина, Т. В., Таран, А. А.** (Упорядн.). (2013). *Говірки Черкащини: збірник діалектних текстів*. Черкаси: ФОП Чабаненко Ю. А., 881 с.
- Глуховцева, К. Д.** (2005). *Динаміка українських східнослов'янських говірок*. Луганськ: Альма-матер, 591 с.
- Гриченко, П. Ю.** (2014). Про один тип джерел сучасних діалектологічних студій. *Діалекти в синхронії та діахронії: зазальнослов'янський контекст*, 145–154.
- Гримашевич, Г. І.** (2011). Динаміка лексики одягу в говірках Середнього Полісся. *Філологічні студії. Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету*, (6), 133–139.
- Колесников, А. О.** (2015). Діалектні тексти як джерело інформації про генезу і динаміку українських південнобессарабських говірок. *Діалекти в синхронії та діахронії: текст як джерело лінгвістичних студій*, 200–217.
- Мартінова, Г. І.** (2016). Архаїзми та інновації в діалектних словниках як відображення динаміки говірки. *Gwary dris*, (8), 57–66.
- Мартінова, Г. І.** (2018). Діалектний текст як свідчення динаміки лексичного складу говірок. *Gwary Dzis*, (10), 49–58.
- Мартінова, Г. І.** (1993). *Подільсько-середньоаддніпрянська діалектна межа (за даними побутової лексики правобережної Черкащини)*: (дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. – Українська мова). Київ, 260 с.
- Мартінова, Г. І.** (2011). Статичне й динамічне в лексиці середньоаддніпрянського діалекту. *Філологічний вісник Уманського державного педагогічного університету*, (1), 145–154.
- Скрипник, Г.** (гол. ред.). (2017). *Етнографічний образ сучасної України. Корпус експедиційних фольклорно-етнографічних матеріалів*. (в 10 т., Т. 7). Київ, 496 с.
- Тищенко, Т.** (2008). Динаміка номінацій родильного обряду в говірках Східного Поділля. *Діалектна мова: сучасний стан і динаміка в часі*, 188–190.
- Хобзей, Н.** (2015). Мовний світ гуцулів у форматі словника: Іван Вагилевич. *Діалектологічні студії*, (10), 51–61.

Чубинский, П. П. (1878). Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский Край. (в 7 т., Т. 7. СПб., 593 с.

Щербина, Т. В. (2003). *Середньонадніпрянсько-степове діалектне порубіжжя: у світлі ізоглос* (автореф. дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01 – Українська мова). Київ. 534 с.

Ястремська, Т. О. (2015). Динаміка діалектних явищ у тексті. *Діалекти в синхронії та діахронії: текст як джерело лінгвістичних студій*. 480–492.

REFERENCES

Chubynskiy, P. P. (1878). *Trudy etnografychesko-statystycheskoi ekspedytsyy v Zapadno-Russkiy Krai*. [Notes of ethnographic statistics expedition to West Russia]. (Vol. 7). SPb. [in Russian].

Hlukhovtseva, K. D. (2005). *Dynamika ukrainskykh skhidnoslobozhanskykh hovirok*. [Dynamics in east-Slobozhanschina patois]. Luhansk: Alma-mater. [in Ukrainian].

Hrymashevych, H. I. (2011). Dynamika leksyky odiahu v hovirkakh Serednoho Polissia. [Dynamics in names of clothes in Mid Polissya patois]. *Filolohichni studii. Naukovyi visnyk Kryvorizkoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu*, (6). [in Ukrainian].

Hrytsenko, P. Yu. (2014). Pro odyn typ dzherel suchasnykh dialektolohichnykh studii. [On some source of modern dialectal studies]. *Dialekty v synkhronii ta diahronii: zahalnoslov'ianskyi kontekst*, 145–154. [in Ukrainian].

Khobzei, N. (2015). Movnyi svit hutsuliv u formati slovnyka: Ivan Vahylevych. [Linguistic scope of the Hutsuls in the dictionary format: Ivan Vahylevych]. *Dialektolohichni studii*, (10). [in Ukrainian].

Kolesnykov, A. O. (2015). Dialektni teksty yak dzherelo informatsii pro henezu i dynamiku ukrainskykh pivdenobessarabskykh hovirok. [Dialectal texts as an information source of genesis and dynamics of Ukrainian south-Bessarabiya patois]. *Dialekty v synkhronii ta diahronii: tekst yak dzherelo linhvistychnykh studii*. [in Ukrainian].

Martynova, H. I. (1993). *Podilsko-serednonadnyprianska dialektna mezha (za danymy pobutovoi leksyky pravoberezhnoi Cherkashchyny)* [Podillya-Mid Upper Dnieper dialectal boundary (in everyday vocabulary stock of the Right-Bank Cherkasy region)]. (PhD thesis). Kyiv. [in Ukrainian].

Martynova, H. I. (2011). Statychnе y dynamichne v leksytsi serednonadnyprianskoho dialektu. [Static and dynamic in the vocabulary of the Mid Upper Dnieper patois]. *Filolohichni visnyk Umanskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu*, (1). [in Ukrainian].

Martynova, H. I. (2016). Arkhaizmy ta innovatsii v dialektnykh slovnykakh yak vidobrazhennia dynamiky hoviryk. [Archaisms and innovations in dialectal dictionaries as a reflection of the patois dynamics]. *Gwary dris'*, (8), 57–66. doi: 10.14746/gd.2016.8.6 [in Ukrainian].

Martynova, H. I. (2018). Dialektnyi tekst yak svidchennia dynamiky leksychnoho skladu hovirok. [Dialektal text as a proof of lexical unit dynamics in the patois]. *Gwary Dris'*, (10). [in Ukrainian].

Martynova, H. I. (Comps.). (2012). *Hovirky Zakhidnoi Poltavshchyny: zbirnyk dialektnykh tekstiv*. [Dialects of west Poltava region: selection of dialect texts]. Cherkasy: FOP Chabanenko Yu. A. [in Ukrainian].

Martynova, H. I., Denysenko, Z. M., Shcherbyna, T. V. (Comps.). (2008). *Hovirky Pivdennoi Kyivshchyny: zbirnyk dialektnykh tekstiv*. [Dialects of south Kyiv region: selection of dialect texts]. Cherkasy: FOP Chabanenko Yu. A. [in Ukrainian].

Martynova, H. I., Shcherbyna, T. V., Taran, A. A. (Comps.). (2013). *Hovirky Cherkashchyny: zbirnyk dialektnykh tekstiv*. [Dialects of Cherkasy region: selection of dialect texts]. Cherkasy: FOP Chabanenko Yu. A. [in Ukrainian].

Shcherbyna, T. V. (2003). *Serednonadnypriansko-stepove dialektnе porubizhzhia: u svitli izohlos*. [Mid Upper Dnieper-Steppe dialectal boundary: in isoglosses perspective]. (Extended abstract of Candidate's thesis). Kyiv. [in Ukrainian].

Skrypnyk, H. (hol. red.). (2017). *Etnografichniy obraz suchasnoi Ukrainy. Korpus ekspedytsiinykh folklorno-etnografichnykh materialiv*. [Ethnographic image of modern Ukraine. Selection of expedition folklore ethnographic notes]. (Vol. 1). Kyiv. [in Ukrainian].

Tyshchenko, T. (2008). Dynamika nominatsii rodylnoho obriadu v hovirkakh Skhidnoho Podillia. [Dynamics in nativity riot nomination in the east Podillya patois]. *Dialektna mova: suchasnyi stan i dynamika v chasi*. [in Ukrainian].

Voitiv, H. V. (1995) *Nazvy odiahu v pam'iatkakh ukrainskoi movy XIV–XVIII st.* [Names of clothes in the Ukrainian historic works of the 14th-18th centuries]. (*Extended abstract of PhD thesis*). Lviv. [in Ukrainian].

Voloshynova, M. (2015). Dynamika tradytsiinoi predmetnoi leksyky v ukrainskykh skhidnoslobozhanskykh hovirkakh. [Dynamics in the traditional lexical units in the Ukrainian East-Slobozhanschina patois]. *Dialektolohichni studii*, (10). [in Ukrainian].

Yastremska, T. O. (2015). Dynamika dialektnykh yavlyshch u teksti. [Dynamics of dialect phenomena in text]. *Dialekty v synkhronii ta diakhronii: tekst yak dzherelo linhvistychnykh studii*. [in Ukrainian].

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ ГОВІРОК

Бг – Богуславець, Гл – Гельмязів, Дн – Деньги, Дм – Домонтове, Лк – Лукашівка, Мл – Маліївка, Пд – Підставки, Пщ – Піщана, НД – Нова Дмитрівка, Вх – Вільхи, Сф – Софіївка, Прв – Привітне, Зл – Золотоноша Золотоніський район, Кнв – Канів Канівський район, МК – Малі Канівці, Млн – Мельники, Кр – Крутьки Чорнобаївський район, Іс – Іскрене Шполянський район, Кн – Кононівка, Кнт – Кантакузівка Драбівський район, Дб – Дубіївка, Ір – Ірдинь, Ст – Степанки, Яс – Яснозір'я, Св – Свидівок, ЧС – Червона Слобода Черкаський район, Стб – Стеблів, Вг – Виграїв, Грб – Гарбузин, Др – Драбівка Корсунь-Шевченківський район Черкаська обл., Ан – хутір Антонівка село Триліси Олександрівський р-н Кіровоградська область, Дв – Дівички, Дм – Дем'янці, Тш – Ташань, Кв – Ковалівка Переяслав-Хмельницький район Київська область, Гр – Гриньки, Пр – Пронозівка Глобинський район, Ів – Іванівка Семенівський район Полтавська область.

Алла МАРТИНЮК – доктор філологічних наук, професор, професор кафедри перекладознавства імені Миколи Лукаша, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Харків, майдан Свободи 4, Україна, поштовий індекс 61022 (allamartynyuk@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2804-3152>

ResearcherID: E-55-80-2019 (<http://www.researcherid.com/rid/E-55-80-2019>)

Scopus-AuthorID: 57197721023 (<https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorid=57197721023>)

Алла MARTYNYUK – DSc (Philology), Professor, Professor, Mykola Lukash Translation Studies Department, V.N. Karazin Kharkiv National University, 4, Svoboda Square, Kharkiv, Ukraine, postal code 61022 (allamartynyuk@ukr.net)

СМИСЛОТВОРЕННЯ В МУЛЬТИМОДАЛЬНІЙ КОМУНІКАЦІЇ

Анотація. Метою статті є обґрунтування поняття мінімальної одиниці мультимодальної комунікації і демонстрація методики її когнітивно-семіотичного аналізу на прикладі фрагментів промови учасника конференції TED. **Методологія** роботи спирається на міждисциплінарну теорію інтерсуб'єктивності когніції/комунікації, згідно якої смислотворення розуміється як продукт природної здатності людини поділяти когнітивний, афективний та конативний (дієвий) досвід (включно з мовними значеннями), яка набуває розвитку у соціумі у процесі тілесно-розумової, когнітивно-афективної комунікативної взаємодії. Основним поняттям статті є інтерсуб'єктивний акт комунікації, тобто вмотивована, цілеспрямована і орієнтована на респонсивну дію взаємодія двох або більше суб'єктів на перцептивному, афективному та когнітивному рівнях психічних процесів, змістом якої є продукування і інтерпретація мультимодальних перцептивних стимулів – знаків різних семіотичних систем. Перцептивні стимули поділяємо на: 1) вербальні (вербально-візуальні – письмова мова та вербально-аудіальні – усна мова); 2) візуальні (статичні/динамічні зображення), куди включаємо і графічно-візуальні (інфографіка); 3) аудіальні (музика); 4) невербально-візуальні (жести, погляд, поза). **Наукова новизна** роботи полягає в тому, що вперше запропоновано і продемонстровано методику когнітивно-семіотичного аналізу мультимодальної комунікації, яка інтегрує ідеї та інструменти аналізу когнітивної лінгвістики, когнітивної прагматики і мультимодальних лінгвістичних студій. **Висновки** дослідження свідчать, що музика і зображення, як і вербальний текст, здійснюють не лише емоційний комунікативний вплив, створюючи мультимодальні тропи (метафору, антитезу), а й раціональний вплив, слугуючи аргументами доведення гіпотези промови або сприяючи роз'ясненню положень промови. Релевантна невербальна комунікативна поведінка мовця посилює позитивне емоційне ставлення до нього та інтерес до теми промови. Респонсивні комунікативні дії реципієнтів промови свідчать, що мультимодальні перцептивні стимули активують класифікаційно-кваліфікативні інференції, продуктом яких є нове знання, зацікавлюють, збуджують позитивні емоції, а також викликають поведінкові інференції, що мотивують респонсивні дії.

Ключові слова: інтерсуб'єктивність, когнітивно-семіотичний аналіз, мультимодальна комунікація, перцептивний стимул, смислотворення.

MEANING MAKING IN MULTIMODAL COMMUNICATION

Summary. The purpose of the research is to introduce a minimal unit of multimodal communication instantiated by fragments of a TED conference talk and show techniques of its cognitive-semiotic analysis. The research methodology rests on the transdisciplinary theory of intersubjectivity, according to which meaning making is the product of the innate human capacity to share cognitive, affective and conative experience (including language meanings), which is developed in

a social environment in the process of the body-mind, cognitive-affective communicative interaction. The study features its key notion – the intersubjective act of communication, i.e. motivated, goal- and action-oriented interaction of two or more subjects at the level of perceptual, affective and cognitive mental processes involved in producing and interpreting multimodal perceptual stimuli – signs of different semiotic systems. Basic perceptual stimuli are divided into: 1) verbal (verbal-visual – written language and verbal-audial – oral language); 2) visual (static and dynamic images), including graphical-visual (infographics); 3) audial (music) and non-verbal-visual (gestures, eye expression, posture). **The scientific novelty** of the research stems from the fact that it develops an original technique of cognitive-semiotic analysis of multimodal communication putting together ideas and instruments of cognitive linguistics, cognitive pragmatics and multimodality linguistic studies. **Conclusions.** The results of the research suggest that music and image similar to verbal texts not only affect the recipients emotionally creating multimodal tropes (metaphor, antithesis), but also rationally, serving as arguments to prove the hypothesis of the talk or facilitating explanation of its ideas. Relevant non-verbal communicative behaviour enhances a positive emotional attitude towards the speaker and interest to his talk. Responsive communicative actions of the recipients prove that multimodal perceptual stimuli activate classifying-qualifying inferences that result in novel structures of knowledge, evoke interest, positive emotions and trigger behavioural inferences that motivate the responsive actions.

Keywords: cognitive-semiotic analysis, intersubjectivity, meaning making, perceptual stimulus, multimodal communication.

Постановка проблеми. Проблема принципів, одиниць та методів когнітивно-семіотичного аналізу комунікації залишається однією з найбільш насущних і найменш вирішених проблем сучасної гуманітарної науки. Труднощі пов'язані, насамперед, із динамічністю феномена комунікації: «живе» спілкування, де слово взаємодіє з мімікою і жестом, все частіше підміняється спілкуванням, опосередкованим сучасними технологіями (мобільним зв'язком, телебаченням, Інтернетом), які привносять в комунікацію зображення (фотографії, малюнки, карикатури, інфографіку, емотикони, відео тощо) і музику, створюючи мультимодальний комунікативний простір, в якому ми існуємо. Кожний із складно переплєтених семіотичних знаків цього простору, які втім сприймаються нами гештальтно, володіє своїм семантично-прагматичним потенціалом і взаємодіє з іншими знаками, апелюючи не лише до раціональної думки, а й, першочергово, до емоцій та настроїв, формуючи певне емоційно-оцінне ставлення суб'єктів як до інших учасників, так і до предмета комунікації. Це вимагає, з одного боку, створення нових когнітивно-семіотичних моделей комунікації, які б пояснювали мультимодальну природу смислотворення, а з іншого боку, синтезу інструментарію когнітивної лінгвістики та мультимодальних студій задля напрацювання методик когнітивно-семіотичного аналізу комунікативних процесів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. З появою когнітивної лінгвістики «другого покоління» феномен смислотворення в комунікації пояснюється в термінах концептуалізації: мовні знаки як особливі перцептивні стимули активують концептуальні структури енциклопедичного знання мовців і виступають тригерами раціональних інференційних процесів, продукти яких власне і є комунікативними смислами (Fillmore, 1982; Lakoff, 1987; Langacker, 2001). Ключова роль в когнітивних процесах відводиться метафорі, яка розуміється як проектування структур базового тілесного досвіду на безпосередньо не пов'язані з таким досвідом концептуальні структури задля прояснення суті останніх (Lakoff & Johnson, 1980; 1999; Johnson, 1987; Lakoff & Turner, 1989; Kövecses, 2017).

Заслуга мультимодальних студій полягає у розширенні уявлення про арсенал перцептивних стимулів, які беруть участь у смислотворенні, завдяки введенню в науковий обіг поняття модусу, тобто «знакової системи, що інтерпретується завдяки певним процесам сприйняття <...> кожний з яких

пов'язаний з одним із п'яти відчуттів» (Forceville, 2009, с. 22). Враховуючи складну взаємодію перцептивних стимулів і перцептивних процесів, один з найбільш авторитетних вчених цієї галузі Ч. Форсевіль виділяє такі модуси: 1) зображення; 2) письмова мова; 3) усна мова; 4) жести; 5) (невербальні/немузичні) звуки; 6) музика; 7) запахи; 8) смаки; 8) дотик (ор. cit., с. 23). Ще однією заслугою мультимодальних студій є запровадження поняття і опис феномену невербальної метафори – жестової та жестово-вербальної (McNeill, 2005; Müller, 2008; Cienki, 2016), візуальної/мультимодальної (Carroll, 1994; Forceville, 1996; Forceville & van Laar, 2019) та музичної (Zbikowski, 2009).

У фокусі дослідників мультимодальної комунікації опиняється низка невирішених проблем, основними з яких є: мінімальна одиниця мультимодальної комунікації й відповідно одиниці і методики її когнітивно-семіотичного аналізу, а також семіотичний потенціал різних модусів та їх інтерфейс у спричиненні раціонального й афективного впливу на реципієнтів.

Метою цієї статті є обґрунтування поняття мінімальної одиниці мультимодальної комунікації і демонстрація методики її когнітивно-семіотичного аналізу на прикладі фрагментів промови одного з учасників конференції TED, розміщеної на інтернет-платформі TED (Russo, 2018), некомерційної світової організації, гаслом якої є «ідеї ватрі розповсюдження». Вибір пояснюється тим, що учасники конференцій TED добре володіють усіма мультимодальними засобами комунікації, що дозволяє проаналізувати дію практично усіх модусів в рамках однієї промови.

Виклад основного матеріалу. Почнемо з обґрунтування основного поняття. Комунікація відбувається там, де має місце *інтерсуб'єктний акт*, тобто вмотивована, цілеспрямована і орієнтована на респонсивну дію (не лише вербально-невербальну, а, передусім, соціальну, оскільки комунікація завжди спрямована на досягнення певної соціальної цілі (усвідомлюваної або неусвідомлюваної) і усі вербально-невербальні дії слугують досягненню цієї цілі) взаємодія двох або більше суб'єктів на перцептивному, афективному та когнітивному рівнях психічних процесів (Martynuk, 2017, с. 65). На перцептивному рівні суб'єкти сприймають актуалізовані одне одним перцептивні стимули різних модусів. У відповідності з природою перцептивних процесів, що беруть участь у комунікації, усі ці модуси зводимо до основних: 1) вербального (вербально-візуального – письмова мова та вербально-аудіального – усна мова); 2) візуального (статичні/динамічні зображення), куди включаємо і графічно-візуальний (інфографіку); 3) аудіального (музика); 4) невербально-візуального (жести, погляд, поза, дотик) та допоміжних: 1) невербально-аудіального (невербальні звуки) та 2) смакового/ольфакторного. На афективному рівні відбувається збудження емоцій – емоційне зараження комунікативних партнерів за допомогою використання семіотичного потенціалу різномодусних перцептивних стимулів. Когнітивний рівень передбачає застосування суб'єктами риторичних стратегій опису, роз'яснення та оповіді, які експліцитно або імпліцитно слугують доведенню релевантності висловлюваної точки зору і виведенню інференцій двох типів: класифікаційно-кваліфікативних і поведінкових, спрямованих на респонсивну дію (Martynuk, 2016).

Поняття інтерсуб'єктного акту комунікації спирається на міждисциплінарну *теорію інтерсуб'єктивності*, а рамках якої смислотворення мислиться як продукт природної здатності людини до спів-розуміння, спів-переживання і спів-діяльності з іншою людиною, яка набуває розвитку у соціумі в процесі тілесно-розумової когнітивно-афективної комунікативної взаємодії (Trevarthen, 1998; 2012; Zlatev, 2008; Gallagher, 2012).

Для аналізу обрана промова астрофізика і музиканта Метта Руссо, головна ідея якої полягає в гіпотезі, що астрономічну геометрію всесвіту можна перекодувати в музику, і це не метафора, а на-

уково обґрунтований факт. Цю ідею мовець пояснює на прикладі планетарної системи TRAPPIST-1 яка була відкрита у лютому 2017 року. Планетарна система TRAPPIST-1 – це сім планет розміром з Землю, які обертаються навколо однієї зірки (червоного карлика) і орбіти яких розміщені дуже близько одна до одної. TRAPPIST-1 є резонансною мережею. Це означає, що за кожні два оберти зовнішньої планети внутрішня планета здійснює три оберти, а наступна – чотири, а далі – шість, дев'ять, п'ятнадцять і двадцять чотири. Якщо допустити, що один оберт планети відповідає одному удару, цей планетарний рух можна репрезентувати у вигляді певного ритмічного малюнку. Проте якщо прискорити ритм до 20 ударів в секунду, мозок переключається: він більше не чує ритмічних ударів, а чує звук певної висоти. Оскільки ритм і висота тону є двома конститутивними фізичними рисами феномена музики (фактично, «двома сторонами однієї медалі»), рух планет можна перекодувати в музичні звуки.

Природно, що ця інформація подається мовцем, насамперед вербально (через вербально-аудіальний модус). Мовець вдається до раціональних риторичних стратегій опису і роз'яснення. Фрагменти **опису** співвідносяться із пропозиційними структурами, актантам яких приписуються певні статичні або динамічні атрибути, що існують поза часом; окремі пропозиції пов'язані відношенням додавання інформації (*This is an exoplanetary system / it is seven Earth-sized planets all orbiting a very near red dwarf star / TRAPPIST-1 is a resonant chain*). Фрагменти **роз'яснення** корелюють із пропозиційними структурами, пов'язаними каузальними відношеннями, які розкривають причинні зв'язки між властивостями актантів різних пропозицій (*But now we know if you speed that motion up even more, you'll actually produce musical pitches, and in this case alone, those pitches will work together, making harmonious, even human-like harmony*). Ці риторичні стратегії «працюють» на когнітивному рівні, активуючи систему онтологічного знання реципієнтів і запускаючи раціональні інференційні процеси, які є підставою для формування нового знання, а також ставлення до цього знання, зокрема формування переконання у релевантності гіпотези (або навпаки).

Вербально-аудіальна стратегія роз'яснення підсилюється динамічною інфографікою (візуально-графічний модус), а саме зображенням коливання струн різної частоти, які спричиняють звуки різної висоти тону, та власне звучанням відповідних нот (аудіальний модус). Мовець використовує ці мультимодальні засоби для **мультимодального роз'яснення** феномену музичної гармонії: чим простіше співвідношення між частотами різних звуків, тим гармонічніше вони звучать разом.

Дещо неочікувано ключова роль у реалізації стратегії доведення релевантності гіпотези делегується аудіальному модусу – музиці у супроводі вербально-аудіального роз'яснення: *The first thing you'll hear will be a note for every orbit of each plane / And after all seven planets have entered, you're going to see – well, you're going to hear a drum for every time two planets align. That's when they kind of get close to each other and give each other a gravitational tug*. Аудиторії репрезентується висота тону (нота), яка відповідає ритму обертання кожної із планет TRAPPIST-1. Кожного разу, коли дві планети наближаються одна до одної, спричиняючи гравітаційний поштовх, цей поштовх перекодується у звук барабана. Усі разом ці звуки створюють доволі гармонійну мелодію. Вчений роз'яснює, що ця мелодія породжується самою планетарною системою, він не створює тони і ритми, а лише перекодує їх у діапазон, який може сприймати вухо людини (*and just keep in mind, this music is coming from the system itself. I'm not creating the pitches or rhythms, I'm just bringing them into the human hearing range*). Відтак, якщо у більшості випадків музика (аудіальний модус) слугує емоційним фоном, сприяючи емоційному зараженню аудиторії, то тут музика надає інформацію, яка є аргументом на підтвердження гіпотези,

тобто активує когнітивні процеси, в яких задіяні раціональні структури свідомості. Має місце **мультимодальне доведення**.

У свою чергу, вербально-аудіальний модус поставляє не лише раціональну інформацію. Відомо, що вербальні структури (емоційно маркована, образна, «пафосна» лексика, метафори та гіперболи) активують емоції, емоційно-оцінні концепти, образи, настрої, що слугує емоційному зараженню аудиторії (Олянич, 2007; Ільченко, 2014; Кайсіна, 2018). У промові Метта Руссо метафори створюються за взаємодії модусів. Наприклад, пояснюючи, що планети TRAPPIST-1 досягли гармонії завдяки тому, що під час формування системи, рухаючись всередині газового диску, кожна підлаштовувалась під орбіту «сусідки», мовець уподібнює цей процес настроюванню учасників оркестру на гру (*When everyone gets together to start playing in an orchestra, they can't just dive into it, right? They have to all get in tune; they have to make sure their instruments resonate with their neighbors' instruments, and something very similar happened to TRAPPIST-1 early in its existence*). Ця **вербально-аудіальна метафора** ілюструється зображенням оркестру, на яке накладається схемне зображення планетарної системи TRAPPIST-1. Тим самим вербально-аудіальна метафора перетворюється в **мультимодальну метафору** СИСТЕМА ПЛАНЕТ TRAPPIST-1 є ОРКЕСТР, цільовий домен якої активується словами (вербально-аудіально) та інфографікою (графічно-візуально), а домен джерела – теж словами (вербально-аудіально) та зображенням (візуально).

Окрім того, мовець створює **мультимодальні синестезійні метафори**. Так, апелюючи до уяви, він запрошує нас уявити, що ми сидимо посеред неосяжного поля і спостерігаємо, як сідає сонце і з'являються перші зірки). Далі світло, випромінюване зірками різного типу репрезентується як різні музичні звуки. Так народжується мультимодальна синестезійна метафора СВІТЛО є ЗВУК, яка реалізується за допомогою взаємодії аудіального (музичних звуків) та вербально-аудіального (слів: *And as the sun sets, imagine that tonight you don't just see the stars appear, but you're able to hear the stars appear with the brightest stars being the loudest notes and the hotter, bluer stars producing the higher-pitched notes*) модусів. Цікаво, що ця метафора слугує першочергово **мультимодальному роз'ясненню** гіпотези, і додатково – **емоційному зараженню** аудиторії.

Збудження емоцій та інтересу до промови досягається за допомогою взаємодії візуального (зображення) та вербально-аудіального (мовлення) модусів. Зокрема, зображення, вірніше два контрастних зображення, репрезентують висновки різних вчених щодо того, як виглядають планети TRAPPIST-1. Спочатку ми бачимо живописне зображення живої планети із водою і гористою сушею, що тоне в оранжевому заході сонця, а потім зображення розплавленої лави і рентгенівського випромінювання від центральної зірки, яке знищує атмосферу. Контрастні зображення створюючи **мультимодальну антитезу** збуджують протилежні емоції і викликають асоціацію з Землею, радість, що наша планета є живою планетою, і переживання за її майбутнє.

Не можна залишити поза увагою і невербальні семіотичні знаки. Метт Руссо виглядає як типовий молодий вчений: високий лоб, ледь помітні залисини на скронях, акуратна стрижка, борідка та вуса; спокійні, вдумливі темні очі з вогником зацікавленості, спрямовані на аудиторію, легка посмішка; він стоїть, ноги трохи розставлені, руки зімкнені в «передній нижній замок» (природна фізіологічно зручна поза мовця); проста темно-сіра сорочка, брюки в тон, темно-коричневі закриті туфлі, наручний годинник. Усі ці невербально-візуальні знаки здійснюють на нас афективний вплив, формують наше позитивне ставлення до мовця, налаштовують на симпатію і довіру. Жестикуляція мовця слугує виділенню ключових моментів промови.

Про комунікативну успішність промови свідчить 1 594 901 перегляд, починаючи з травня 2018 р. по 20 вересня 2019 р. та 31 коментар. Усі коментарі позитивні. Близько половини з них містять критичний аналіз окремих положень промови. Майже всі коментарі включають оцінні прикметники, які відбивають загальну схвальну реакцію на промову. Семантика прикметників дозволяє говорити про те, що промова не лише активувала класифікаційно-кваліфікативні інференції, продуктом яких стало нове знання (*enlightening*), але й зацікавила (*interesting*), збудила емоції (*beautiful, positive*) та надихнула на поведінкові інференції, спрямовані на респонсивну дію (*inspiring, inspirational, creative, active*).

Висновки. Поєднання інструментарію когнітивної лінгвістики та мультимодальних студій на методологічному підґрунті теорії інтерсуб'єктивності дозволяє запропонувати одиницю когнітивно-семіотичного аналізу мультимодальної комунікації – інтерсуб'єктивний акт, яка дозволяє взяти до уваги взаємодію різних модусів у спричиненні раціонального та емоційного комунікативного впливу на реципієнтів та мотивуванні їх респонсивних дій. Результати дослідження свідчать, що музика і зображення використовуються не лише для емоційного впливу, а й для створення мультимодальних метафор, які слугують аргументами доведення і сприяють роз'ясненню положень промови. Збудження емоцій та інтересу до промови досягається також за допомогою мультимодальної антитези, яка активує протилежні емоції та асоціації. Комунікативна успішність промови посилюється релевантними невербальними знаками.

Перспективи подальших розвідок дослідження вбачаємо у проведенні когнітивно-семіотичного аналізу взаємодії вербального, візуального та аудіального модусів у функціонуванні мультимодальних тропів (метафор, метонімії, метафтонімії, порівнянь, антитез) в Інтернет-комунікації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Ільченко, М. Л.** (2014). *Гендерна специфіка стратегій комунікативного домінування в американських передвиборчих теледебатах*: (дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04 – Германські мови). Харків, 261 с.
- Кайсіна, Д. М.** (2018). *Англомовний дискурс ідеації: стратегії комунікативного впливу (на матеріалі інтернет-платформи TED)*: (дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04 – Германські мови). Харків, 318 с.
- Олянич, А. В.** (2007). *Презентационная теория дискурса*. Москва: Гнозис, 407 с.
- Carroll, N.** (1994). Visual metaphor. In J. Hintikka (Ed.), *Aspects of metaphor*. Dordrecht: Kluwer, 189–218.
- Cienki, A.** (2016). Cognitive linguistics, gesture studies, and multimodal communication. *Cognitive Linguistics*, 27, 603–618. doi.org/10.1515/cog-2016-0063
- Fillmore, C.** (1982). Frame semantics. In The Linguistic Society of Korea (Ed.), *Linguistics in the morning calm*. Seoul: Hanshin, 111–137.
- Forceville, C.** (1996). *Pictorial metaphor in advertising*. London: Routledge, 233 p.
- Forceville, C.** (2009). Non-verbal and multimodal metaphor in a cognitive framework: agendas for research. In Ch. Forceville, & E. Urios-Aparisi (Eds.), *Multimodal metaphor*. Berlin – New York: Mouton de Gruyter, 19–42.
- Forceville, C., & van Laar, N.** (2019). Metaphors portraying the right-wing Dutch politician Geert Wilders in political cartoons. In E. Hidalgo-Tenorio, M. A. Benitez-Castro, & F. De Cesare (Eds.), *Populist discourse: Critical approaches to contemporary politics*. London: Routledge, 292–307.
- Gallagher, S.** (2012). Neurons, neonates and narrative. In A. Foolen, U. Ludtke, T. Racine, & J. Zlatev (Eds.), *Moving ourselves, moving others*. Amsterdam: Benjamins, 167–196.
- Johnson, M.** (1987). *The body in the mind*. Chicago: The University of Chicago Press, 242 p.
- Kövecses, Z.** (2017). Levels of metaphor. *Cognitive Linguistics*, 28(2), 209–370. doi.org/10.1515/cog-2016-0052
- Lakoff, G.** (1987). *Women, fire and other dangerous things: What categories reveal about mind*. Chicago: University of Chicago Press, 632 p.

- Lakoff, G., & Johnson, M.** (1980). *Metaphors we live by*. Chicago: University of Chicago Press, 242 p.
- Lakoff, G. & Johnson, M.** (1999). *Philosophy in the flesh: The embodied mind and its challenge to western thought*. New York: Basic Books.
- Lakoff, G., & Turner, M.** (1989). *More than cool reason: A field guide to poetic metaphor*. Chicago: University of Chicago Press, 237 p.
- Langacker, R.** (2001). Discourse in cognitive grammar. *Cognitive Linguistics*, 12–2, 143–188. doi.org/10.1515/cogl.12.2.
- Martynyuk, A.** (2016). The art of metaphoric political insult within the cognitive framework. In E. Chrzanowska-Kluczewska, & O. Vorobyova (Eds.), *Language – literature – the arts: A cognitive-semiotic interface*. Frankfurt am Main, Bern: Peter Lang Edition, 245–261.
- Martynyuk, A.** (2017). «Now that the magic is gone» or toward cognitive analysis of verbal/co-verbal communication. *Когніція, комунікація, дискурс*, 15, 51–72. doi.org/10.26565/2218-2926-2017-15-04
- McNeill, D.** (2005). *Gesture and thought*. Chicago: University of Chicago Press, 328 p.
- Müller, C.** (2008). *Metaphors dead and alive, sleeping and walking*. Chicago–London: University of Chicago Press, 290 p.
- Russo, M.** (2018). What does the universe sound like? Retrieved from https://www.ted.com/talks/matt_russo_what_does_the_universe_sound_like_a_musical_tour#t-75591.
- Trevarthen, C., & Frank, B.** (2012). Intuitive meaning: supporting impulses for interpersonal life in the socio-sphere of human knowledge, practice and language. In A. Foolen, U. Ludtke, T. Racine, & J. Zlatev (Eds.), *Moving ourselves, moving others*. Amsterdam: John Benjamins, 261–305.
- Zbikowski, L.** (2009). Music, language, and multimodal metaphor. In C. Forceville, & E. Urio-Apparisi (Eds.), *Multimodal metaphor*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter, 359–381.
- Zlatev, J.** (2008). Intersubjectivity: What makes us human? In J. Zlatev, T. Racine, C. Sinha, & E. Itkonen (Eds.), *The shared mind: perspectives on intersubjectivity*. Amsterdam: John Benjamins, 1–17.

REFERENCES

- Carroll, N.** (1994). Visual metaphor. In J. Hintikka (Ed.), *Aspects of metaphor* (pp. 189–218). Dordrecht: Kluwer.
- Cienki, A. (2016). Cognitive linguistics, gesture studies, and multimodal communication. *Cognitive Linguistics*, 27, 603–618. doi.org/10.1515/cog-2016-0063
- Fillmore, C.** (1982). Frame semantics. In The Linguistic Society of Korea (Ed.), *Linguistics in the morning calm* (pp. 111–137). Seoul: Hanshin.
- Forceville, C.** (1996). *Pictorial metaphor in advertising*. London: Routledge.
- Forceville, C.** (2009). Non-verbal and multimodal metaphor in a cognitive framework: agendas for research. In Ch. Forceville, & E. Urios-Aparisi (Eds.). *Multimodal metaphor*. (pp. 19–42). Berlin, New York: Mouton de Gruyter.
- Forceville, C., & van Laar, N.** (2019). Metaphors portraying the right-wing Dutch politician Geert Wilders in political cartoons. In E. Hidalgo-Tenorio, M.A. Benitez-Castro, & F. De Cesare (Eds.), *Populist discourse: critical approaches to contemporary politics*. (pp. 292–307). London: Routledge.
- Gallagher, S.** (2012). Neurons, neonates and narrative. In A. Foolen, U. Ludtke, T. Racine, & J. Zlatev (Eds.), *Moving ourselves, moving others* (pp. 167–196). Amsterdam: Benjamins.
- Il'chenko, N. L.** (2014). *Henderna spetsyfika stratehij komunikatyvnoho dominuvannya v amerykanskykh peredyv-borchykh teledebatakh* [Gender specifics of communicative domination strategies in American electoral televised debate] (*Candidate's thesis*). Kharkiv. [in Ukrainian].
- Johnson, M.** (1987). *The body in the mind*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Kajsjina, D. M.** (2018). *Anhlovomvnyj dyskurs ideatsiji: stratehiji komunikatyvnoho vplyvu* [English ideation discourse: strategies of communicative influence (based on TED Internet platform)] (*Candidate's thesis*). Kharkiv. [in Ukrainian].
- Kövecses, Z.** (2017). Levels of Metaphor. *Cognitive Linguistics*, 28(2), 209–370. doi.org/10.1515/cog-2016-0052

- Lakoff, G.** (1987). *Women, fire and other dangerous things: What categories reveal about mind*. Chicago: University of Chicago Press.
- Lakoff, G., & Johnson, M.** (1980). *Metaphors we live by*. Chicago: University of Chicago Press.
- Lakoff, G., & Johnson, M.** (1999). *Philosophy in the flesh: The embodied mind and its challenge to western thought*. New York: Basic Books.
- Lakoff, G., & Turner, M.** (1989). *More than cool reason: A field guide to poetic metaphor*. Chicago: University of Chicago Press.
- Langacker, R.** (2001). Discourse in cognitive grammar. *Cognitive Linguistics*, 12–2, 143–188. doi.org/10.1515/cogl.12.2.
- Martynyuk, A.** (2016). The art of metaphoric political insult within the cognitive framework. In E. Chrzanowska-Kluczewska, & O. Vorobyova (Eds.), *Language – literature – the arts: A cognitive-semiotic interface*. (pp. 245–261). Frankfurt am Main, Bern: Peter Lang Edition.
- Martynyuk, A.** (2017). «Now that the magic is gone» or toward cognitive analysis of verbal/co-verbal communication. *Kohnitsiya, komunikatsiya, dyskurs*, 15, 51–72. doi.org/10.26565/2218-2926-2017-15-04
- McNeill, D.** (2005). *Gesture and thought*. Chicago: University of Chicago Press.
- Müller, C.** (2008). *Metaphors dead and alive, sleeping and walking*. Chicago–London: University of Chicago Press.
- Olyanich, A. V.** (2007). *Presentatsionnaya teoriya diskursa* [Presentation theory of discourse]. Moskva: Gnozis. [in Russian].
- Russo, M.** (2018). What does the universe sound like? Retrieved from https://www.ted.com/talks/matt_russo_what_does_the_universe_sound_like_a_musical_tour#t-75591.
- Trevarthen, C., & Frank, B.** (2012). Intuitive meaning: supporting impulses for interpersonal life in the socio-sphere of human knowledge, practice and language. In A. Foolen, U. Ludtke, T. Racine, & J. Zlatev (Eds.), *Moving ourselves, moving others* (pp. 261–305). Amsterdam: John Benjamins.
- Zbikowski, L.** (2009). Music, language, and multimodal metaphor. In C. Forceville, & E. Urio-Apparisi (Eds.), *Multimodal metaphor* (p. 359–381). Berlin, New York: Mouton de Gruyter.
- Zlatev, J.** (2008). Intersubjectivity: What makes us human? In J. Zlatev, T. Racine, C. Sinha, & E. Itkonen (Eds.), *The shared mind: perspectives on intersubjectivity* (pp. 1–17). Amsterdam: John Benjamins.

UDC

Şalalə Əmirxan qızı MAHMUDOVA – Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Filologiya fakültəsinin Ədəbiyyatın tədrisi kafedrasının dosenti, Azərbaycan, Bakı şəhəri, AZ 1116, S.S.Axundov küç., ev 11b, mən.55 (shalale.makhmudova@mail.ru)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2144-4615>

Shalale Amirkhan gizi MAKHMUDOVA – Doctor of Philosophy, Faculty of Philology, Azerbaijan State Pedagogical University, Associate Professor, Department of Literature Teaching, Faculty of Philology, Azerbaijan, Baku, AZ 1116, S. Akhundova street, building 11b, a.55 (shalale.makhmudova@mail.ru)

AZƏRBAYCAN UŞAQ ƏSƏRLƏRİNDƏ FOLKLOR NÜMUNƏLƏRİ

Xülasə. Məqalədə məqsəd folklorun Azərbaycan uşaq ədəbiyyatına müsbət təsirini vurğulamaqdır.

Məqalədə analogiya və müqayisəli təhlil **metodlarından** istifadə edilmişdir. Bunun üçün tanınmış ədəbiyyat nümayəndələrinin öz əsərlərində ağır ədəbiyyatından yararlanaraq qələmə aldıkları gözəl əsərlərdən nümunələr gətirilmişdir.

Məqalədə elmi yenilik kimi ilk dəfə olaraq A.Bakıxanov, S.Ə.Şirvani, A.Şaiq, M.Dilbazi, T.Elçin, Z.Cabbarzadə və başqalarının layla, oxşama, bayatı, nağıl, əfsanə, rəvayət, lətifə, dastan, tapmaca, yanılımac və s. müraciət edərək öz əsərlərində şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrindən bəhrələnmələri önə çəkilib, bu cür yanaşmanın uşaqların təlim-tərbiyəsinə və vətənpərvərlik ruhunda inkişaf etməsinə böyük təsir etməsi vurğulanır.

Nəticədə qeyd edilir ki, folklor janrları uzun illərdən bəri şair və yazıçılarımızın yaradıcılıqlarına müsbət təsir göstərən ən gözəl nümunələrdir. Folklorun səmərəli istifadəsi yazılı ədəbiyyatın inkişafında əvəzsiz rol oynamışdır. İnamla deyə bilərik ki, müdriklərimizin yaratdıqları bu nümunələr yazıçılarımız üçün hələ bundan sonra da ilham mənbəyi olacaqdır.

Açar sözlər: Folklor, yaradıcı bəhrələnmə, uşaq əsərləri, lətifə, tapmaca, nağıl.

FOLKLORE PATTERNS IN CHILDREN'S WORKS OF AZERBAIJAN

Summary. The goal of the article is to indicate the positive impact of folklore on children's literature in Azerbaijan.

The article **used the methods** of analogy and comparative analysis. To this end, examples were given from the excellent works of prominent representatives of national literature, who based their works on examples of oral folk literature.

The scientific novelty of the article is that for the first time the author in the system of teaching children's literature conducted a comparative analysis of the approaches to using examples of oral folk literature in the works of A. Bakikhanov, S. A. Shirvani, A. Shaig, M. Dilbazi, T. Elchin, Z. Jabbarzadeh, who appeal to lullabies, bayats, fairy tales, legends, myths, parables, riddles, dastans, etc. The great influence of this approach on the upbringing and development of children in the spirit of patriotism is emphasized.

The findings indicate that folklore genres are the best examples that over the years have had a positive impact on the work of our poets and writers. The effective use of folklore has played an indispensable role in the development of written literature. We can confidently say that these examples created by our sages will continue to be a source of inspiration for our writers.

Key words: folklore, creative enrichment, children's works, jokes, riddles, fairy tales.

Giriş (aktualıq). Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı nümunələrinə nəzər saldıqda folklor motivlərinin müsbət təsirinin şahidi oluruq. A.Bakıxanov, Q.Zakir, M.Ə.Sabir, M.Müşfiq, A.Şaiq, M.Seyidzadə, M.Rzaquluzadə, M.Dilbazi, T.Elçin, İ.Tapdıq, Z.Xəlil və başqaları şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrindən səmərəli şəkildə faydalanaraq uşaqların maraq dairəsinə uyğun əsərlər yazmışlar. Bu əsərlər üslubu,

dili, qəhrəman seçimi və süjet xətti ilə uşaqların nəzər-diqqətini özünə cəlb edir, onlarda həmin əsərlərə qarşı böyük maraq oyadır, həmçinin gənc nəslin təlim-tərbiyəsində, estetik zövqünün formalaşmasında böyük rol oynayır. Tanınmış ədəbiyyatşünas-alim Cəfər Xəndan bu haqda deyir: «Folklor elə bir xəzinədir ki, ondan istifadə etmədən, yeni, zəngin söz xəzinəsi yaratmaq mümkün deyildir. Saysız-hesabsız əsərlərin sınağından çıxıb gələn folklor nümunələri öz ideya-bədii dəyərilə sənətin tacı mənziləsinə yüksəlir, xalqın özü kimi əbədi yaşayır» (Cəfər Xəndan, 2010).

Məqalənin yazılmasında məqsəd folklorun Azərbaycan uşaq ədəbiyyatına müsbət təsirini vurğulamaqdır.

Məqalədə analogiya və müqayisəli təhlil **metodlarından** istifadə edilmişdir. Bunun üçün tanınmış ədəbiyyat nümayəndələrinin öz əsərlərində ağır ədəbiyyatından yararlanaraq qələmə aldıkları gözəl əsərlərdən nümunələr gətirilmişdir.

Məqalədə elmi yenilik kimi ilk dəfə olaraq A.Bakıxanov, S.Ə.Şirvani, A.Şaiq, M.Dilbazi, T.Elçin, Z.Cabbarzadə və başqalarının layla, oxşama, bayatı, nağıl, əfsanə, rəvayət, lətifə, dastan, tapmaca, yanılımc və s. müraciət edərək öz əsərlərində şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrindən bəhrələnmələri önə çəkilmiş, bu cür yanaşmanın uşaqların təlim-tərbiyəsinə və vətənpərvərlik ruhunda inkişaf etməsinə böyük təsir etməsi vurğulanır.

Mövzunun işlənməsi dərəcəsi. Folklor inciləri bir çox ədəbiyyatşünas alimlər tərəfindən toplanaraq dərc olunmuşdur. Bu sahənin ilk tədqiqatçıları H.Araslı, M.H.Təhmasib, Ə.Qarabağlı, M.Seyidov, X.Koroğlu, Ə.Axundov, V.Vəliyev, M.Həkimov, P.Əfəndiyev, A.Nəbiyev və başqaları olmuşlar.

Uşaq ədəbiyyatı dərslərinin müəllifləri yeri gəldikcə folklorun uşaq yazarlarının yaradıcılığına müsbət təsirini vurğulamışlar. Q.Namazov, X.Məmmədov, Z.Xəlil, F.Əsgərli, B.Həsəni, R.Yusifov və digərlərinin yazdıqları dərslərdə bu fikirlərə rast gəlmək mümkündür.

Yazılı ədəbiyyatda folklorun, demək olar ki, bütün janrlarına – layla, oxşama, bayatı, nağıl, əfsanə, rəvayət, lətifə, dastan, tapmaca, yanılımc, atalar sözü, məsəllərə və b. müraciət edilmiş, bir-birindən gözəl, rəngarəng əsərlər yaradılmışdır. Bu əsərlərə misal olaraq A.Bakıxanovun «Avamın nöqsan axtarması», «Hind əfsanəsi», Q.Zakirin «Sədaqətli dostlar haqqında», «Dəvə və Eşşək», S.Ə.Şirvaninin «Aslan və iki öküz», «Bağdad xəlifəsi və Bəhlul», M.Ə.Sabirin «Molla Nəsrəddin və oğru», «Molla Nəsrəddinin yorğanı», «Yalançı çoban», A.Şaiqin «Qoçpolad», «Gözəl bahar», «Zəhmət və Zinət», «Tıq-tıq xanım», «Tülkü həccə gedir», M.Seyidzadənin «Gün çıx», «Maral», «Nərgiz», «Cırtan», M.Müşfiqin «Şəngül, Şüngül, Məngül», «Kəndli və ilan», M.Dilbazinin «Tapın görək hansı quşam?», «Qurd və uşaqlar», «Qaranquş və qara ilan», «Göyçək Fatma», M.Rzaquluzadənin «Naxışlar», «El gücü», «Dəli ozan», «Ana ürəyi, dağ çiçəyi», T.Elçinin «Getdin, gördün», «Üç qardaş, bir bacı», İ.Tapdıqın «Bir evim var», «Dörd yoldaş», Z.Xəlilin «Cırtanla Azmanın təzə macərələri» və s. uşaq ədəbiyyatı nümunələrini göstərmək olar. Bu əsərlərin hər birində folklorla xas olan səlislik, axıcılıq, şirinlik kimi xüsusiyyətlər özünü büruzə verir.

Əsas material. Şifahi xalq ədəbiyyatının yumoristik məzmununa malik olan lətifə janrı yazılı ədəbiyyatda da geniş şəkildə vüsət tapmışdır. Lətifələrdəki dövrün eybəcərliklərini, ictimai həyatdakı yaramazlıqları göstərmək xüsusiyyəti yazılı ədəbiyyat nümayəndələrinin də əlində güclü vasitəyə çevrilmişdir. Azərbaycan yazılı ədəbiyyat nümunələrində, xüsusən, bu janrın Molla Nəsrəddin, Bəhlul Danəndə kimi qəhrəmanlarının iştirak etdiyi lətifə motivlərinə geniş şəkildə rast gəlmək mümkündür.

Folklorun lətifə janrının motivlərindən bəhrələnen A.Bakıxanov «Avamın nöqsan axtarması» mənzum hekayəsini Molla Nəsrəddin lətifələrinin məzmunu əsasında qələmə alaraq nəzmə çəkmişdir. «Camaatın ağzını bağlamaq olmaz» adlı həmin lətifəyə diqqət yetirək:

«Bir gün Molla Nəsrəddin oğlunu eşşəyə mindirib, özü də onların yanında piyada başqa bir kəndə gedirmiş. Yolda onların qabağına bir dəstə adam çıxır. Bu adamlar Mollaya baxıb deyirlər:

— Bura baxın! Balaca uşaq minib eşşəyə, qoca kişi piyada gedir. Bunu eşidən Molla oğlunu eşşəkdən düşürür, özü minir. Elə bir qədər getməmiş, yenə bir dəstə adama rast gəlirlər. Onlardan biri Molla ilə oğluna baxıb deyir:

— Yekə kişi minib eşşəyə, balaca uşaq bu uzaq yolu piyada gedir. Molla bunu eşidib oğlunu alır tərkinə, yoluna davam edir. Elə təzəcə yola düşmüşdülər ki, yenə bir dəstə adam onların qabağına çıxır. Adamlardan biri deyir:

— Belə də insafsızlıq olar... ata-oğul miniblər eşşəyə, yazıq heyvan yayın bu istisində nəfəs ala bilmir.

Molla bunu eşidən kimi eşşəkdən düşür, oğlunu da düşürür, heyvanı boş-boşuna qabaqlarına qatıb yola düzərlilər. Bir azdan sonra yenə də bunların qabağına bir neçə nəfər çıxır. Adamlardan biri gülə-gülə deyir:

— Mən ölüm, bunlara baxın! Bu yekəlikdə eşşək boş-boşuna gedir, özləri isə piyada, toz-torpaq içində ayaq döyürlər.

Axırda təngə gəlmiş Molla eşşəyi öz dalına alıb deyir:

— Deyəsən mən belə eləməsəm, bu camaatın ağzını bağlaya bilməyəcəyəm» [Molla Nəsrəddin lətifələri, 2019].

A. Bakıxanov «Avamın nöqsan axtarması» mənzum hekayəsində bu lətifəyə müraciət edərək nəzmə çəkmiş, əsərin daha da oxunaqlığına nail olmuşdur. Böyük sənətkar cəmiyyətdəki bu eybəcərliyə poetik çalar qataraq bu tip insanları tənqid atəşinə tutmuşdur.

Qoca nə eylədisə lağ etdilər hey ona,

Axırda təngə gəlib söylədi öz oğluna:

«Bu eşşək əcəb bizi qalmaqla salıbdır,

Töhmətdən qurtarmağa bircə çarə qalıbdır.

Eşşəyin qol-qıçını möhkəmcə bağlayaraq,

Mindirib dalımıza gülə-gülə apararaq.

Gəl mənfəət güdmədən edək bunu imtahan,

Xalqın acı dilindən qurtaraydıq bəlkə can.

Ey Qüdsi, sən ibrət al, bu kişidən ayıq ol,

Xalqın tənələrinə qurtarmaqçın sayıq ol.

Onlar, nə etsən, yenə tapacaqlar bəhanə,

Edəcəklər səni bil oxlarına nişanə.

Qulaq assan tənəyə, ya da yersiz mədhə sən,

Elə bil ki, dalına bir eşşək mindirmisən (Bakıxanov, 2005).

A. Bakıxanov bu tip insanlara çatdırmaq istəmişdir ki, başqalarının dediyi ilə oturub-durmaq, kənardan edilən lüzumsuz, əhəmiyyətsiz müdaxilələrə önəm vermək öz mövqeyinin olmamasından irəli gəlir.

Eyni lətifəyə A. Şaiq də müraciət edərək «Eşşək üstündə səyahət» adlı mənzumə qələmə almışdır. «Baxın iki axmağa, Minib yazıq ulağa, Hava isti, yük ağır, Bax, heyvandan tər yağır». Sonda ibrətamiz nəticəyə gələn ədib belə deyir: «Diqqət verməyək buna, Hər deyilən düz olmaz, Yol sözsüz-sovsuz olmaz» (Abdulla Şaiq, 2005).

Göründüyü kimi, A. Şaiq də öz növbəsində bu tip insanları duyulmaq istəmiş, onları öz sözünün ağası olmağa dəvət etmişdir.

Həm A.Bakıxanov, həm də A.Şaiq Lətifəni nəzmə çəkərək buradakı ibrətamiz xüsusiyyətə malik olan bu fikri oxucuların diqqətinə çatdırmaq istəmişlər ki, insan bir işin təməlini qoyarkən başqalarının yox, öz ağılı, zəkası ilə hərəkət etməli, qəlbinin səsinə dinləməli, heç kəsə diqqəti olmadan öz mövqeyi, amalı uğrunda çalışmalı və bu amala doğru can atmalıdır.

Lətifə janrının qəhrəmanlarından biri də Bəhlul Danəndədir. Bəzi mənbələrdə VIII, bəzilərdə IX əsrdə Bağdadda yaşadığı, tarixi şəxsiyyət Harun ər-Rəşidin qardaşı olub, siyasət və səltənət taxtından üz döndərdiyi, özünü dəliliyə vurub, incə sözləri ilə xalq arasında şöhrət qazandığı rəvayət olunur. Ərəb folkloru surəti olan Bəhlul Danəndə, dünya folklorundakı «ağıllı axmaqlar»ın şərq prototipidir. Bəhlul danəndə bir çox lətifə, didaktik şeir və hekayənin hökmdar, ruhani və varlılara qarşı çıxan hazırcavab, tədbirli və müdrik qəhrəmanıdır. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında da Bəhlul Danəndənin adı ilə bağlı lətifələr var (Bəhlul Danəndə, 2019).

Yazılı ədəbiyyatda da bu obraza müraciət olunmuşdur. S.Ə.Şirvani «Bağdad xəlifəsi və Bəhlul» mənzum hekayəsinin mövzusu Bəhlul Danəndə lətifələrindən götürmüşdür. «Hələ düzəlməyib» adlı lətifəyə diqqət yetirək:

«Bir gün Bəhlul Danəndə qardaşı xəlifə ilə gedirdi. Gördülər ki, göydən bir əl uzandı. Bəhlul onu görən kimi barmağını qaldırdı, əl o saat yox oldu. Xəlifə bu işə təəccüb eləyib Bəhluldan soruşdu: – Qardaş, bu sirdən məni ağah elə, görüm o əl nə idi? Nə üçün sən barmağını qaldırdın, o yox oldu? Bəhlul dedi:

– O, sahibi-zamanın əli idi. Dedi ki, dünya düzəlibsə gəlim, mən də barmağımı qaldırıb ona dedim ki, zəhmət çəkib gəlmə, hələ beşdən biri də düzəlməyib. O da çıxıb getdi» (Lətifələr, 2019).

S.Əzim isə bu lətifəni məzmun və ideya cəhətdən daha da zənginləşdirərək onu nəzmə çəkmişdir. Əsərdə göstərilir ki, Harun öz dəstəsiylə keçərkən dəryadan bir əl çıxdığını görür və heyətlənir. Adamları həmin əli top-tüfəngə tutur, amma əl yox olmur. Axırda Bəhlul Danəndəni çağırırlar. O, iki barmağını dəryaya tərəf tutur və əl qeybə çəkilir. Harun bunun sirrini ondan soruşanda Bəhlul deyir ki, «Bu ki, beş barmaq olmuş idi əyan, O işarə edirdi, ey sərvər, Nə qədər ki, çətin ola işlər, Beş könül cəm olsa asandır». Mən iki barmağımı göstərməklə ona bəyan etdim ki, bu cahanda iki könülün cəm olması müşküldür. O ki qaldı, beş könül bir araya gələ. Odur ki, «bildi mənanı batdı dəryaya» (Şirvani S.Ə., 2005).

Göründüyü kimi, müəllif lətifədən bəhrələnsə də, ona fərqli mövqedən yanaşmış, dövrü üçün daha vacib olan bir problemə işıq salmağa çalışmışdır. Əsərdə ibrətamiz məsələyə toxunan ədib gənc nəslə belə bir fikri təlqin edir ki, əgər el bir olarsa, insanlar bir ideya ətrafında birləşərsə, heç bir qüvvə onları məğlub edə bilməz. Burada birliyə, bərabərliyə işarə olunur.

M.Ə.Sabir də bir sıra əsərlərində lətifə motivlərinə müraciət etmişdir. Onun «Yalançı çoban», «Molla Nəsrəddin və oğru», «Molla Nəsrəddinin yorğanı» mənzum hekayələri buna misal ola bilər.

Yazarlarımızın bir qismi tapmaca janrına da böyük maraq göstərmişdir. R.Əfəndizadə, M.Dilbazi, T.Elçin, Z.Cabbarzadə və başqaları bu janrın maraqlı nümunələrini yaratmışlar. Onlar tapmacalara müraciət etməklə uşaqlarda düşünmə qabiliyyətini formalaşdırmağa səy göstərmişlər.

R.Əfəndizadə «İlin fəsilləri dördüdü» adlı şeirində yaz, yay, payız və qışa aid əlamətləri sadalayır ki, bu da kiçik yaşlı uşaqların fəsillərlə bağlı bilgilərinin daha da zənginləşməsinə, onların dünyagörüşünün, zehni qabiliyyətinin formalaşmasına xidmət edir. Həmin şeirdən bir nümunəyə diqqət yetirək:

Meyvə dəyib dərilər,

Xırman, taxıl döyülər.

Bil, bu hansı fəsildir,

Aləm behiştə dönər? (Azərbaycan Uşaq Ədəbiyyatı, 2004).

M.Dilbazi də folklor motivlərinə müraciət etmiş, onun janrlarından bəhrələnməşdir. Sənətkar sərəçnin əlamətlərini sadalayaraq deyir:

Nə üçtelli durna, nə də
Haşaquyruq qaranquşam.
Bütün qışı cikkildəyib
Yem axtaran hansı quşam? (Dilbazi M., 1983).

T.Elçin buğda, arı, qarışqa və s. obyektlərin əlamətlərini sadalamaqla uşaqların dünyagörüşünü artıran, onların təfəkkürünün, məntiqinin inkişafına xidmət edən şeirlər yazmışdır. Aşağıdakı nümunəyə diqqət yetirək:

Görənlər bilir;
Götürdüyüm yük
Həmişə olur
Özumdən böyük.
Torpaqda dərin
Yuvam var-sərin.
Özüm çalısqan,
Adım? (Bəhlul Danəndə, 2019).

Z.Cabbarzadə də bir neçə əşya, təbiət hadisələrini və canlıların xüsusiyyətlərindən istifadə edərək ritmik, oynaq formalı tapmaca nümunələri yazmışdır. Bir nümunəyə diqqət yetirək:

Çöldə, düzdə qaçaram,
Hər qapını açaram.
İstəsəm ağacları
Kökündən
qoparam.
İstədiyim tərəfə
Adam da apararam.
Adımı tapın görək
Söyləyin nəyəm? (Cabbarzadə Zeynal, 2005).

Göründüyü kimi, şeirlərimiz bu şeirlərdə tapmacaya məxsus elementlərdən istifadə etmişlər ki, bu da kiçik yaşlı uşaqların əqli inkişafına xidmət edir. Bu tipli şeirlər uşaqlar tərəfindən müsbət qarşılanır, onlarda bədii əsərə maraq, öyrənməyə, həmin tapmacanın cavabını tapmağa həvəs hissi oyadır, eyni zamanda, bu onlarda şən əhval-ruhiyyənin yaranmasına, zehni qabiliyyətin inkişafına səbəb olur.

Uşaqlar üçün yazılmış əsərlərin əksəriyyətinin məzmununu təşkil edən folklor janrlarından biri də nağıllardır. Nağıllar uşaq yazıçılarının ən çox müraciət etdiyi janrlardandır. Bu janr, xüsusən, özünün mifik obrazları ilə kiçik yaşlı uşaqların marağına səbəb olur. Eləcə də, heyvanlar haqqında olan nağıllar da ədiblərimiz tərəfindən qələmə alınmışdır ki, bu əsərlər də dilinin şirinliyi, axıcılığı ilə seçilir və uşaqlar tərəfindən sevilərək mütaliə edilir. M.Müşfiqin «Kəndli və ilan», «Şəngül, Şüngül, Məngül», A.Şaiqin «Tıq-tıq xanım», M.Dilbazinin «Qurd və uşaqlar», «Göyçək Fatmanın nağılı», T.Elçinin «Muratino», «Qara leylək», «Qar qız» və digər əsərləri bu qəbildəndir.

Nəticə. Qeyd etmək lazımdır ki, folklor janrları uzun illərdən bəri şair və yazıçılarımızın yaradıcılıqlarına müsbət təsir göstərən ən gözəl nümunələrdir. Folklordan səmərəli istifadə yazılı ədəbiyyatın inkişafında

əvəzsiz rol oynamışdır. İnamlı deyə bilərik ki, müdriklərimizin yaratdıqları bu nümunələr yazıçılarımız üçün hələ bundan sonra da ilham mənbəyi olacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

- Abdulla Şaiq. Seçilmiş əsərləri. III c. Bakı, 2005, 536 səh.
Bakıxanov Abbasqulu ağa Qüdsi. Seçilmiş əsərləri. Bakı 2005, 488 səh.
Cəfərzadə Zeynal. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 2005, 224 səh.
Cəfər Xəndan. Seçilmiş əsərləri. III cild. Bakı: Çarşıoğlu, 2010. – 456 səh.
Dilbazi M. Seçilmiş əsərləri. III cild, Bakı 1983, 254 səh.
Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı antologiyası. Bakı, 2004, 264 səh.
Seyid Əzim Şirvani. Seçilmiş əsərləri. III cild. Bakı, 2005, 288 səh.
https://az.wikipedia.org/wiki/Bəhlul_Danəndə
<http://portal.azertag.az/az/node/5022>
<https://forgenc.net/47667-molla-nesireddin-letifeleri.html>
<https://kayzen.az/blog/letife/discussed/page6/?period=all>

REFERENCES

Oleksii ORLOV – PhD (Philology), assistant of World literature Department, V. G. Korolenko Poltava National University, 2 Ostrogradsky Street, Poltava, Ukraine, postal code 36004 (oleksiyorlov@gmail.com)

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-2338-118X>

ResearcherID: Y-8312-2019 (<http://www.researcherid.com/rid/Y-8312-2019>)

Алексей ОРЛОВ – кандидат филологических наук, ассистент кафедры мировой литературы, Полтавский национальный педагогический университет имени В.Г. Короленко, ул. Остроградского, 2, индекс 36004 (oleksiyorlov@gmail.com)

ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ ОБРАЗ В НАУЧНО-КРИТИЧЕСКОМ ДИСКУРСЕ

Аннотация. Цель исследования: определить теоретическое значение и конститутивные признаки категории «художественный образ» в дискурсе современной литературоведческой мысли. Методология исследования обусловлена изменениями философского и прикладного характера, влиянием психологического, формального, феноменологического, концептуального литературоведения. **Научная новизна** статьи состоит в попытке систематизировать работы в отечественном и зарубежном литературоведении, посвященных исследованию художественных образов, их структуре, семантике, функционированию на фоне литературного процесса. **Выводы.** Исследуя научный дискурс понятия «художественный образ», мы пришли к следующим выводам. Онтологическая природа, гносеологическая направленность и изобразительные возможности художественного образа делают его универсальной категорией, не сводимой только лишь к предметному содержанию или символическому обобщению. В статье подчеркивается многообразие проявлений художественного образа – совмещение в нем конкретного и общего, единство способа и формы освоения действительности, взаимосвязь субъективного и объективного, целостность и многослойность построения. Также проводится сопоставление традиционного (миметического) и идеалистического понимания художественной образности, отмечается актуализация новых аспектов художественного образа в структурно-семиотическом, феноменологическом и рецептивном направлениях современного литературоведения. Анализ теоретического дискурса позволил определить конституционные признаки художественного образа: сочетание предметной конкретности и смыслового обобщения; целостность семантико-функциональной структуры; способность к художественному моделированию; отражение объективного и субъективного; многообразие текстовых связей (внутренних и внешних); способность к пространственно-временному расширению, выходу за пределы реальной действительности; связь семантики, структуры, поэтики художественного образа с тенденциями литературного процесса и искусства, направлениями и течениями, родами и жанрами и др.

Ключевые слова: художественный образ, мимесис, феноменология, знак, символ, концепт, историко-литературный процесс.

ARTISTIC IMAGE IN THE SCIENTIFIC AND CRITICAL DISCOURSE

Summary. The aim of the research is to analyze the theoretical value and constitutive features of the category «artistic image» in modern literary discourse. **The research methodology** has been predetermined by the changes in the philosophical and applied sphere, and by the influence of psychological, formal, phenomenological and conceptual literary study. The **scientific novelty** of the article consists in the attempt to systematize the studies in Ukrainian and world literary criticism that deals with devoted to the study of «artistic images», their structures, semantics and functions in the literary process. **Conclusions.** Having studied the concept «artistic image», we came to the following conclusions: the ontological

nature, the epistemological orientation and the artistic possibilities of the artistic image make it a universal category that does not refer to entirely substantive content or symbolic generalization. The article describes the variety of the artistic images – the combination of concrete and general in them, interrelation of methods and forms in perceiving the world, the relationship between the subjective and objective, the integral and multi-layered structures. The author compares the traditional (mimetic) and idealistic comprehension of artistic imagery, defines the new aspects of the artistic images in the structural, semiotic, phenomenological and receptive areas of modern literary criticism. Based on the achievements of literary studies, the constitutional features of the image as categories of fiction are specified in the dissertation: a combination of substantive accuracy/subjectivness and semantic generalization; integrity of the semantic-functional structure; ability to artistic modeling; reflection of objective and subjective; variety of text connections (internal and external); the ability to spatial-temporal expansion; the connection of semantics, the structure of poetics of artistic image with the tendencies of the literary process and art, etc.

Keywords: *artistic image, mimesis, sign, symbol, concept, historical and literary process.*

Постановка проблемы. Художественный образ является одной из главных категорий искусства, формирующей эстетическое познание мира. Дефиниции категории зависят от сферы использования термина, а также от функционирования в культурно-историческую эпоху, связей произведения искусства с направлениями, течениями, мифологией, фольклором. В литературоведении утвердился многоаспектный подход к категории «художественный образ», включающий три плоскости: «объектную (бытийную), субъективную (познавательную) и выразительную (чувственная причастность человека к бытию)» (Волков, 2001, с. 378). Единство всех аспектов художественного образа позволяет автору-творцу осуществлять полноценный диалог с читателем, создает объемность художественного мира писателя.

Анализ последних исследований и публикаций. Понятие «художественный образ» при всей очевидной значимости некоторое время было исключено из научного обихода. Структуралисты XX в. (Р. Барт, Ю. Лотман, М. Гаспаров) заменили «образ» понятием «знак», чтобы подчеркнуть дистанцию между реальным предметом, явлением, событием и их модификацией в произведении. Следует заметить, что понятие знака ограничило эстетическую природу художественного образа, поскольку знак предполагает замену, а поиски того, что заменяется вновь возвращает к субстанции, в которую превратилась реальность в художественном произведении. В современном литературоведении понятие художественного образа активно используется в феноменологической критике (М. Хайдеггер, Г. Башляр), рецептивной эстетике (Х.-Р. Яусс, В. Изер), поскольку умозрительные представления автора и читателя требуют более определенного обозначения, включающее предметность и чувственность.

Цель статьи. Несмотря на большое количество работ, касающихся понятия художественного образа, требуется определенная систематизация теории образа, что позволило бы, сохраняя многомерность понятия, определить основные дефиниции понятия с учетом историко-литературных тенденций, индивидуального стиля писателя и поэтики произведений. В связи с этим задачами данной статьи являются: уточнение на основании существующих подходов понятия «художественный образ», а также выделение его конститутивных признаков.

Изложение основного материала. Трактовки художественного образа в литературоведении тесно связаны с развитием историко-культурного процесса, сформировавшим общепринятые смыслы данного понятия: широкий – как способ эстетического познания и отражения реального мира, и узкий – как воплощение в конкретном общем (взгляда на мир писателя, идей, чувств, концепций),

как специфический компонент литературного произведения, концентрирующий вокруг себя другие компоненты. Задача современных исследователей художественного образа состоит в осмыслении существующих подходов и уточнении научного инструментария, позволяющего анализировать образную систему в качестве основы индивидуального стиля писателя и целостности созданного им художественного мира.

Теоретическое изучение художественного образа началось с работ Аристотеля, в которых были разработаны фундаментальные основы понятия, в частности, соединение в образе функциональных качеств способа и одновременно – формы освоения реальности в искусстве. Условием существования образа в литературном творчестве философ считал мимесис – способность воссоздавать средствами искусства конкретные формы реального мира. Идеалистическая точка зрения на природу художественного образа была научно обоснована Г. Гегелем, который считал искусство выражением абсолютного духа, а художественный образ способом «чувственного явления идеи». Благодаря трудам Г. Гегеля утвердилось классическое определение искусства как «мышления в образах».

В истории западноевропейской и отечественной науки происходило постоянное противостояние объективистской (аристотелевской) и субъективистской (гегелевской) концепций художественного образа, каждая из которых считала образ отражением либо объективной реальности, либо – субъективной идеи.

Усилиями литературоведов разных времен и теоретических школ была создана теория художественного образа, соединившая исследования семантической, эстетической, знаковой сущности образа, его структуры, связей, а также типологии и поэтики. Психологическая школа XIX ст. А. Потебни дополнила понимание словесного образа читательским восприятием, доказывая, что авторские идеи и переживания объективируются в сознании читателя. Учение А. Потебни о внутренней (образной) форме обогатило понимание художественного образа психологическим содержанием – чувственными реакциями читателя, его воображением и личными ассоциациями. Художественный образ, как и целостное литературное произведение, ученый считал «проявлением деятельности духа, органом мысли и процесса творчества» (Потебня, 2001, с. 207).

Проблема соотношения художественного образа с категориями содержания и формы остается дискуссионной. Большинство существующих научных трактовок развивают или дополняют известное определение Л. Тимофеева: «Образ – это конкретная и одновременно обобщенная картина человеческой жизни, созданная при помощи вымысла и имеющая эстетическое значение» (Тимофеев, 1955, с. 60). Существует ряд подобных определений, где неизменными остаются понятия конкретности и обобщенности: «способ освоения и преобразования действительности» (Тамарченко, 2004, с. 39–48); «конкретные представления, то есть отображения человеческим сознанием единичных предметов, явлений, фактов, событий в их чувственном воспринимаемом лице» (Хализов, 1999, с. 90). В отличие от аристотелевской трактовки, в этих определениях «отражение» не доминирует, но угадывается как реальность преобразенная, смоделированная посредством вымысла. Следует отметить, что выделение в художественном образе преимущественно содержательных доминант не вполне соответствует многозначности и многомерности понятия. Аристотелевское объяснение природы художественного образа следует признать одним из подходов, обусловленных теорией мимесиса.

Представители формальной школы (В. Жирмунский, В. Шкловский, Ю. Тынянов, Б. Томашевский и др.) в свое время выступали против чрезмерного увлечения содержательной, идейной стороной литературы в целом и художественного образа в частности. Понятие «слова-темы» было разработано

учеными для обозначения емкости каждого знаменательного слова литературного произведения, которое служит основой для создания художественного образа. В. Шкловский утверждал, что образы ценны не своей смысловой новизной, уникальностью, а приемами их использования. Полемический пафос высказываний представителей формальной школы был вызван стремлением предыдущих поколений литературоведов все объяснить содержанием и воплощенными авторскими идеями без учета формы выражения. Поэтому в современном теоретическом дискурсе существует стремление к уравниванию в художественном образе предметного и знакового, содержательного и формального, субъективного и объективного, конкретного и обобщенного. При этом подчеркивается зависимость художественного образа от внутритекстового и внетекстового (культурного, общелитературного, социального) контекстов.

В конце XX – начале XXI века категория художественного образа получила обновленные трактовки в структурно-семиотическом, феноменологическом и рецептивном направлениях науки. Особого внимания заслуживает знаковая теория образа, которая стала предметом научного исследования А. Лосева. Ученый проследил взаимосвязь предметного и знакового значений, обратив внимание на абстрактные качества последнего. Согласно данной концепции, образ в искусстве – это иконический знак, сохраняющий существенное подобие объекта его обозначению, и в то же время содержащий дополнительную многозначность: «Поскольку символ всегда есть не прямая выраженность вещи, не просто ее идейно-образное отражение, то во всяком символе всегда скрывается как бы некоторого рода загадочность или таинственность, которую еще нужно разгадать» (Лосев, 1995, с. 12). Знаковость художественных образов в современной литературе постоянно усложняется, поскольку активно развиваются средства информативности. Знаковая теория художественного образа получила дальнейшее развитие в структурализме. Ю. Лотман предложил рассматривать основополагающим уровнем структуры литературного произведения бинарную оппозицию, конфликтная динамика которой «выступает как бы конденсатором всех принципов знаковости и одновременно выводит за пределы знаковости» (Лотман, 1992, с. 199).

По теории представителя современной феноменологии Г. Башляра, художественные образы не только отражают реальность, они концентрируют жизненные силы автора и являются феноменами души. Образ, как полагает ученый, является «психическим событием, которое поэтизирует и расширяет понимание объективной реальности» (Башляр, 2004, с. 23).

Следует принимать во внимание связь отдельного художественного образа с широким историко-литературным контекстом, на который в свое время указывал Д. Наливайко, отмечая взаимосвязь типов художественных образов с этапами литературного процесса, направлениями, течениями, стилями. Так, говоря о специфике романтизма, исследователь уравнивает образ и символ: «Как известно, каждый художественный образ той или иной мерой является символом, поскольку не только непосредственно изображает, но и символизирует нечто более широкое, существенное, общее...» (Наливайко, 1981, с. 41).

Художественный образ одновременно служит предметом и средством выражения предметно-чувственного мира, сосредоточившим в себе особенности творческого и мировоззренческого видения автора, а также закономерности литературного процесса. Специфика любого художественного образа во многом зависит от соотношения в нем абстрактного и конкретного, изобразительного и выразительного компонентов. По мнению В. Гриценко, художественный образ «выступает посредником между двумя мирами – художественным и реальным» (Гриценко, 2012, с. 25).

Многообразие внутритекстовых и внешних связей образа в литературном произведении обусловило разнообразие теоретических трактовок, среди которых можно выделить следующие: художественный образ как способ отражения и моделирования действительности; художественный образ как выражение творческого сознания; образ как константа культуры и искусства; образ как художественный прием; образ как составляющая структуры художественного текста; образ как воплощение идейно-художественной функции произведения; образ как проявление литературной коммуникации; образ как система и др. При этом одно определение природы художественного образа не исключает других его толкований, поскольку данное понятие является многогранным и многоаспектным. Исследователи отмечают многообразие проявлений художественного образа, совмещение в нем конкретного и общего, единство способа и формы освоения действительности, взаимосвязь субъективного и объективного, целостность и многослойность построения. В современный период были актуализированы новые аспекты художественного образа, например, рассмотрение художественного образа как части литературной коммуникации. Болгарский ученый К. Горанов ввел термин «образ-замысел» как целостное понятие, живущее в сознании художника и материализующееся в творческом процессе. По мнению исследователя, этот «образ-замысел» реализуется в образах художественного произведения, а затем – в образах восприятия, то есть возникает некий «образ произведения в сознании воспринимающего» (Горанов, 1970, с. 234).

Э. Паунд назвал образ «целостным интеллектуальным и эмоциональным комплексом» (Tryphonopoulos, 2005, с. 126). К подобному пониманию художественного образа близки некоторые современные исследователи, которые считают художественный образ концептом. Это определение является противоречивым в силу того, что образ является основой (ядром) концепта, по мнению теоретиков-когнитивистов (Н. Арутюновой, М. Пименовой). Понятие «концепт» применительно к художественному образу позволяет не просто соотнести его с содержательной или изобразительной стороной произведения, а соединить их в целостное мыслительное образование, имеющее свою собственную форму и содержание, а также выделить в художественном образе ценностную характеристику, связанную с авторским мировосприятием, культурологическим контекстом и читательским восприятием. Понятие концепта коррелирует с понятием художественного образа, однако эти категории не тождественны. Образ может становиться при определенных условиях концептом, но не всякий концепт обязательно является художественным образом.

Выводы. Анализ литературоведческих теорий позволил определить следующие конститутивные признаки художественного образа: соединение предметной конкретности и смыслового обобщения в структуре художественного образа; наличие ценностных характеристик (авторских, национальных, культурных и др.); способность к моделированию художественной реальности, преобразование реальных вещей в новую художественно-эстетическую сущность; отражение индивидуального авторского видения мира и личностного отношения к слову (его внутренней форме); знаковость художественного образа; многообразие внутритекстовых и внешних связей; способность к пространственно-временному расширению, выходу за пределы реальной действительности; связь поэтики художественного образа с тенденциями искусства и литературного процесса, направлениями и течениями; художественный образ – важнейшая составляющая индивидуального стиля писателя. Таким образом, художественный образ – это внутренняя форма художественного произведения, аккумулирующая в эстетическую целостность авторские и читательские представления о предметном мире, событиях, состояниях, значимых на пересечениях текстовых и внетекстовых уровнях (жанровых, стилевых, эпохальных).

Онтологическая природа, гносеологическая направленность и изобразительные возможности художественного образа делают его универсальной категорией, не сводимой только лишь к предметному содержанию или символическому обобщению. Анализ литературоведческих теорий позволил определить конститутивные признаки художественного образа и сформулировать определение, синтезирующее миметические, идеалистические теории с феноменологическими и рецептивными подходами, учитывая при этом, что понимание природы художественного образа аналогично пониманию природы искусства в целом.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ И ЛИТЕРАТУРЫ

- Башляр, Г.** (2004). *Избранное: Поэтика пространства*. Москва: РОССПЭН, 376 с.
- Горанов, К.** (1970). *Художественный образ и его историческая жизнь*. Москва: Искусство, 518 с.
- Гриценко, В.** (2012). *Повертаючись до розмови про художній образ*. *Гуманітарний часопис*, 4, С. 24–31.
- Волков, А., Бойченко, В., Зварич, І., Іванюк, Б., Рихло, П.** (ред.). (2001). *Лексикон загальної та порівняльного літературознавства*. Чернівці: Золоті литаври, 563 с.
- Лосев, А.** (1995). *Проблемы символа и реалистическое искусство*. Москва: Искусство, 320 с.
- Лотман, Ю.** (1992). *Символ в системе культуры*. Избранные статьи. (в 3 т., Т. 1). Таллин: Александра, 480 с.
- Наливайко, Д.** (1981). *Искусство: направления, течения, стили*. Киев: Мыслетство, 287 с.
- Потебня, О.** (2001). *Думка й слово*. Ред. М. Зубрицька, *Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст.* (с. 31–51). Львів: Літопис.
- Тамарченко, Н. Д., Тюпа, В. І., Бройтман, С. Н.** (2004). *Теорія літератури* (в 2 т., Т. 1). Москва: Academia, 512 с.
- Тимофеев, Л. И.** (1955). *Проблемы теории литературы*. Москва: Учпедгиз, 302 с.
- Хализев, В. Е.** (1999). *Теория литературы*. Москва: Высшая школа, 398 с.
- Tryphonopoulos, D. R., Adams, S. J.** (Ed.). (2005). *The Ezra Pound Encyclopedia*. London: Greenwood Press, 342 p.

REFERENCES

- Bashliar, G.** (2004). *Izbrannoe: Poetika prostranstva [Selected: Poetics of Space]*. Moskva: ROSSPEN). [in Russian].
- Goranov, K.** (1970). *Khudozhestvennyi obraz i yego istoricheskaya zhizn [Artistic image and its historical life]*. Moskva: Iskusstvo. [in Russian].
- Grytsenko, V.** (2012). *Povertaiuchis do rozmovy pro khudozhnii obraz [Returning to the issue on the artistic image]. Gumanitarniy chasopys – Humanitarian periodical*, 4, 24–31. [in Ukrainian].
- Khalizev, V. Ye.** (1999). *Teoriia literatury [Theory of literature]*. Moskva: Vysshaya shkola. [in Russian].
- Losev, A.** (1995). *Problemy simvola i realisticheskoe iskusstvo [The Problem of Symbol and the Realistic Art]*. Moskva: Iskusstvo. [in Russian].
- Lotman, Yu.** (1992). *Simvol v sisteme kultury. [The Symbol in the cultural system]*. Izbrannye stati. (v 3 t., T. 1). Tallin: Aleksandra. [in Russian].
- Nalivaiko, D.** (1981). *Iskusstvo: napravlennia, techeniia, stili [Art: mainstreams, trends, styles]*. Kiev: Mystetstvo. [in Russian].
- Potebnia, O.** (2001). *Dumka y slovo [Thought and word]*. Red. M. Zubritska, *Antologiiia svitovoi literaturno-kritichnoi dumky ХХ st.* [Anthology of the world literary doctrines in the ХХth century] Lviv: Litopys. [in Ukrainian].
- Tamarchenko, N. D., Tiupa, V. I., Broitman, S. N.** (2004). *Teoriia literatury [Theory of literature]*. (v 2 t., T. 1). Moskva: Asademia. [in Russian].
- Timofeiev, L. I.** (1955). *Problemy teorii literatury [Issues in theory of literature]*. Moskva: Uchpedgiz. [in Russian].
- Tryphonopoulos, D. R., Adams, S. J.** (Ed.). (2005). *The Ezra Pound Encyclopedia*. London: Greenwood Press.
- Volkov, A., Boichenko, V., Zvorych, I., Ivaniuk, B., Rykhlo, P.** (red.). (2001). *Leksykon zahalnoho ta porivnialnoho literaturoznavstva [Lexicon of general and comparative literary study]*. Chernivtsi: Zoloti litavy. [in Ukrainian].

UDK 821-32.09 (=162.2+=512.162)-042.2:141.32

Andriy PECHARSKYI – doctor of Philological Sciences, Full Professor, Professor of the Mykhailo Vozniak Ukrainian Literature Department, Ivan Franko National University in Lviv, Universytetska Street, 1, Lviv, Ukraine, postal code 79000 (pecharskyi@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4154-8956>

Ivan ZYMOMRYA – doctor of Philological Sciences, Associate Professor, Head of the Theory and Practice of Translation Department, Uzhhorod National University, Universytetska Street, 14, Uzhhorod, Ukraine, postal code 88000 (ivan.zymomrya@uzhnu.edu.ua)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3211-8268>

ResearcherID: E-7674-2019 (<http://www.researcherid.com/rid/E-7674-2019>)

Андрій ПЕЧАРСЬКИЙ – доктор філологічних наук, професор, професор кафедри української літератури ім. акад. М. Возняка, Львівський національний університет імені Івана Франка, вул. Університетська, 1, Львів, Україна, індекс 79000 (pecharskyi@ukr.net)

Іван ЗИМОМРЯ – доктор філологічних наук, доцент, завідувач кафедри теорії та практики перекладу, Ужгородський національний університет, вул. Університетська, 14, Ужгород, Україна, індекс 88000 (ivan.zymomrya@uzhnu.edu.ua)

THE EXISTENTIAL DIMENSIONS OF HUMAN BEING IN SMALL PROSE OF MYKHAILO KOTSIUBYNSKYI AND JALIL MAMMADKULIZADE

Summary. The research objectives are: – to consider the existential dimensions of human being on the example of the comparative characteristics of small prose by M. Kotsiubynskyi and J. Mammadkulizade; – to trace the phenomena of love and human destructiveness in the spiritual space of passions and opposing virtues in the works of the Ukrainian and Azerbaijani writers; – to substantiate the specifics of the personal nature of existence in the context of the artistic narrative of the works of M. Kotsiubynskyi and J. Mammadkulizade; – to systematize the interdisciplinary scientific and conceptual construct of psychology, philosophy and literary criticism in the context of the artistic narrative of the works of the Ukrainian and Azerbaijani writers. **Methodology.** The paper uses the multidimensional nature of interdisciplinary scientific approaches and methods, the choice of which is determined by the problems and set research objectives. The existential approach, which is the methodological guideline of philosophical anthropology, is applied primarily to the analyzes of literary texts. In the literary and psychological aspects, the comparative typological method has contributed to the revealing of the dialectics of human passions, virtues, and universal human values that are characteristic of any ethnoses and culture, in the small prose of M. Kotsiubynskyi and J. Mammadkulizade. The elements of cultural, historical, and hermeneutical methods were used in the analysis and interpretation of the writers' fiction texts. **Scientific novelty of the work.** A typological analysis of the works of M. Kotsiubynskyi and J. Mammadkulizade – the Ukrainian and Azerbaijani artists – was done for the first time, which opens new ethno-psychological horizons and perspectives for modern comparativism. **Conclusions.** When comparing the works of the Ukrainian and Azerbaijani artists, it was concluded that there is a unique intersection of Christian and Muslim worldviews. Thus, the plots of a small prose by M. Kotsiubynskyi («Five Zloty Coin» («Piatyzlotnyk»), «Flail Binder» («Tsipoviaz»), «Horses Are Not Guilty» («Koni Ne Vynni»), «On the Stone» («Na Kameni»), «Apple Blossom» («Tsvit Jabluni»), «To the Sinful World» («U Hrishnyi Svit»), «The Witch» («Vidma»), «What is Written Down to the Book of Life» («Shcho Zapysano u Knyhu Zhyttia»), «Persona Grata») and J. Mammadkulizade («Zaynal's Mouth», «Excitement», «Flute», «Russian

Girls», «Khan's Rosary», «Ice», «Dream», «Aunt Fatma», «The Butcher», «Story with the Raisins», «Mailbox») share the same existential problems of love and hatred that are solved equally by both artists. Such artistic parallels relate primarily to the archetypal structure of images-symbols and the «collective unconscious», which, according to Carl Jung's analytic psychology, is intercultural and timeless.

Key words: works of Mykhailo Kotsiubynskyi, prose of Jalil Mammadkulizade, small prose, existential dimensions, images-symbols, artistic narrative.

ЕКЗИСТЕНЦІЙНІ ВИМІРИ ЛЮДСЬКОГО БУТТЯ В МАЛІЙ ПРОЗІ МИХАЙЛА КОЦЮБІНСЬКОГО ТА ДЖАЛІЛА МАМЕДКУЛІЗАДЕ

Анотація. Мета роботи: – розглянути екзистенційні виміри людського буття на прикладі порівняльної характеристики малої прози М. Коцюбинського та Дж. Мамедкулізаде; – простежити у творчості українського та азербайджанського письменників феномени любові й людської деструктивності в душевному просторі пристрастей і протилежних їм чеснот; – обґрунтувати специфіку особистісного характеру екзистенції в контексті художнього нарративу творчості М. Коцюбинського та Дж. Мамедкулізаде; – систематизувати міждисциплінарний науково-понятійний апарат психології, філософії та літературознавства в контексті художнього нарративу творчості українського та азербайджанського письменників. **Методологія.** У роботі застосовано різновекторний характер міждисциплінарних наукових підходів і методів, вибір яких зумовлений проблематикою й поставленими дослідницькими завданнями. До аналізів літературних текстів застосовано передусім екзистенційний підхід, що є методологічною настановою філософської антропології. У літературознавчому та психологічному аспектах порівняльно-типологічний метод сприяв з'ясуванню в малій прозі М. Коцюбинського та Дж. Мамедкулізаде діалектики людських пристрастей, чеснот та загальнолюдських цінностей, що характерні для будь-якого етносу й культури. При аналізі та інтерпретації художніх текстів письменників використано елементи культурно-історичного та герменевтичного методів. **Наукова новизна роботи.** Вперше здійснено типологічний аналіз творчості М. Коцюбинського та Дж. Мамедкулізаде – українського та азербайджанського митців, що відкриває нові етнопсихологічні горизонти і перспективи для сучасної компаративістики. **Висновки.** При порівняльній характеристиці творів українського та азербайджанського митців дійшли висновків про наявність унікального перехрестя християнського і мусульманського світобачень. Адже у сюжетотворенні малої прози М. Коцюбинського («П'ятизлотник», «Ціпов'яз», «Кони не винні», «На камені», «Цвіт яблуні», «У грішний світ», «Відьма», «Що записано у книгу життя», «Persona grata») та Дж. Мамедкулізаде («Уста Зейнал», «Хвилювання», «Флейта», «Російська дівчина», «Чотки хана», «Лід», «Сон» «Тітка Фатьма», «М'ясник», «Історія з родзинками», «Поштова скринька») постають одні й ті ж екзистенційні проблеми любові й ненависті, що в обох митців однаково вирішуються. Такі художні паралелі пов'язані передусім із архетипною структурою образів-символів і «колективним неусвідомленим», що за аналітичною психологією К.-Г. Юнга мають міжкультурний та позачасовий характер.

Ключові слова: творчість Михайла Коцюбинського, твори Джаліла Мамедкулізаде, мала проза, екзистенційні виміри, образи-символи, художній нарратив.

Problem statement. Awareness of the significance of the existential dimensions of human being determines the works of M. Kotsiubynskyi and J. Mammadkulizade. From a philosophical point of view and literary ontology, our «being», embracing the concepts of «existence» and «reality», is one of the most important worldview problems of humanity. The typological analysis of the universal images-symbols in the works of the Ukrainian and Azerbaijani classics makes it possible to understand the common «archetypal code» (Carl Gustav Jung) present in any culture. In this regard, the problematical character and relevance of the study is obvious.

The analysis of sources and recent researches. There appeared many scientific studies on the works of the world literature classics – M. Kotsiubynskyi and J. Mammadkulizade in the post-Soviet literary field during the independence of Ukraine and Azerbaijan, Thus, Zh. Derkach examines existential motives in the fiction of M. Kotsiubynskyi (Derkach, 2015); S. Pavlychko analyzes the literary portrait of the Ukrainian classic from the point of view of psychoanalysis (Pavlychko, 1994); A. Hurduz implements the typological characterization of the works of «Shadows of the Forgotten Ancestors» («Tini Zabutykh Predkiv») by M. Kotsiubynskyi and «Sir» («Pan») by K. Hamsun (Hurduz, 2003); H. Lohvyn focuses on the impressionistic dimensions of the work of the Ukrainian writer (Lohvyn, 1996); O. Shupta-Viazovska considers the art space-time as a way of expressing the phenomenon of the unconscious in M. Kotsiubynskyi's prose (Shupta-Viazovska, 2009). Y. Polishchuk, in his turn, made a general characteristic of the life and works of the artist (Polishchuk, 2010), considering on the background of the «comparative horizon» line the consonant points of contact in the works of artists with different cultural code, i. e. Ukrainian writer M. Kotsiubynskyi (1864–1913), Austrian – A. Schnitzler (1862–1931) and Norwegian – K. Hamsun (1859–1952). The researcher explains the likeness of the artistic world of the said masters of the word, first and foremost, by the closeness of worldview positions. They are based primarily on a solid foundation for understanding the philosophical and ideological matrix of impressionistic psychology as a significant ideological and stylistic phenomenon at the turn of the nineteenth and twentieth centuries (Zymomyra, 2011, p. 178).

Contemporary Azerbaijani literary studies have also published many scientific works on the existential facets of the creative phenomenon of J. Mammadkulizade. Thus, A. Bagirov and I. Habibbaili make a general overview of the life and work of the Azerbaijani classic (Bagirov, 2018; Habibbaili, 1999); G. Sultanova introduces the works and activity of the writer in the context of European culture (Sultanova, 2015); T. Ismailova makes a comparative analysis of the works of J. Mammadkulizade and A. Chekhov in a psychological aspect (Ismailova, 2015); Zh. Karaieva describes the features of realism of Azerbaijani literature on the material of the works of J. Mammadkulizade (Karaieva, 2009), B. Babaiev considers the problem of the plot and types of characters in the works of Azerbaijani satirists, in particular, and J. Mammadkulizade (Babaiev, 2010).

The publication's purpose. The purpose of the article is to analyze the existential dimensions of human being in the small prose of M. Kotsiubynskyi and J. Mammadkulizade, substantiating their artistic specificity on the background of two diverse cultures of peoples of Europe and the Middle East (Transcaucasia). The article presents existential parallels of art works of Ukrainian and Azerbaijani classics not only by analogy, but also by contrast, which reflects the riddle of the mentality of people of different cultures.

Statement of the basic material. The existential way of thinking in the small prose of M. Kotsiubynskyi (1864–1913) and J. Mammadkulizade (1869 – 1932) is related first and foremost to the image of the unique spiritual essence of a person, which is beyond the rational-objective comprehension of reality. Thanks to the «existence» – this unique personality of the person – Ukrainian and Azerbaijani writers managed to overcome the «logic of solids» (H. Bergson), which characterizes the heterogeneous mentality of the peoples of Europe and the Middle East (Transcaucasia).

However, the founder of existentialism, S. Kierkegaard, rightly remarked, «There is nothing in the logical system that has to do with personal existence, nothing that is indifferent to existence. The endless advantage here is that logical, being objective, rises above all other thinking, but from a subjective point of view it is limited by the fact that it always remains only a hypothesis – for the simple reason that it is indifferent to personal existence, which is perceived as reality» (Kierkegaard, 2005, p. 128).

In the psychological aspect, human existence is found not anywhere, as in the spiritual space of passions and opposing virtues. For example, arrogance compared to humility; parsimony – generosity; fornication – restraint; envy – benevolence; gluttony – temperance; anger – gentleness; laziness – diligence, etc.

All human passions, diagnoses and social consequences are interrelated, which makes it impossible to say that they are adequately identified in their «pure form»... For example, the cause of aggressive wars is the prerogative not only of envy but also of anger and arrogance. Depression can be caused not only by aggression, but also by arrogance, fornication, parsimony, etc. Apathy is accompanied by laziness, as a result of atrophied willpower only when the absence of manifestations of ordinary emotional experiences and existential indifference can be traced (Pecharskiy, 2011, p. 93).

A similar existential interpretation of this bifurcation of human nature in its daily existence is characteristic of any culture and religion. These objective psychological constants of human being underpin our interpretation of existential dimensions in the small prose of M. Kotsiubynskiy and J. Mammadkulizade. They make it clear that the social laws of social, ethnic and religious relations are nothing more than the spiritual laws of human passions whose existence is preceded by essence. For example, gluttony of the main character Meshadi from «The Butcher» by J. Mammadkulizade hampered the marriage of his daughter. He constantly married her to Shamil the butcher, then changed his mind, depending on how the boy satisfied his passion for fat mutton.

«Having sent a second piece to his mouth, Mashadi muttered, as if to himself:

- Not too greasy!

A minute later he said louder:

- You rascal, lean meat again!

And, having eaten another piece, he totally refused bozbash¹, and having turned to the window, shouted loudly to his wife:

- Hey, Tuquezban, Tuquezban! Send the boy at once to tell this brazen that I had finally decided not to marry my daughter to him» (Mammadkulizade, *The Butcher*, p. 4; translated by A. Pecharskiy, I. Zymomrya).

The respected guest was very surprised at the change of mood and decision of the owner, whom he almost persuaded to marry his daughter to the butcher. But Meshadi was only concerned that the guest would remain satisfied. However, the guest lost his appetite, and he went home half-hungry, and a month later learned that Meshadi had married his daughter to the butcher Shamil.

Thus, the author makes it clear that for such a category of people as Meshadi, an intelligent conversation or conviction will lead to nothing, since his whole nature is directed at gluttony. Paradoxically, but the main factor of the decision of the owner to marry his daughter to the butcher was hunger of the guest. Thus, as a shrewd psychologist, J. Mammadkulizade clearly demonstrates that a insatiable man can only be awoken to the conscience of his father's love by his «belly». So the metaphor of «gluttony», reflecting the spiritual existential crisis of the individual, became the main means of expressing the ironic meaning of the work.

Studying the problem of the satirical plot in the works of Azerbaijani classics, in particular in the small prose of J. Mammadkulizade, B. Babaiev rightly observes, «Satirists perfectly understood the diversity of life manifestations, the incompatibility of content and form, purpose and means, new and old, true and false, and purposefully using grotesque, hyperbole, allegory, and other imagery, turned these mismatches into laughing object. They not only made the reader laugh, but also made it possible for their readers to see the social content and aesthetic function of satire» (Babaiev, 2010, p. 192).

¹ Bozbash (in Azerbaijani bozbaş – «row head») – a popular dish in the Caucasus, a thick soup based on mutton broth.

Psychologists have rightly noted that there is one step from gluttony to superstition because digestive enzymes to some extent influence the passion in judgement. In the end, all human passions are interconnected. That is why «The Butcher» by J. Mammadkulizade is very close to «The Witch» («Vidma») by M. Kotsiubynskiy, where the whole story started with the fact that Prokhira's cow stopped giving milk. It disturbed the woman, and the imagination became so intense that it seemed to the offended woman that a white shadow came out to her cow in the stable every night and disappeared every time the woman approached. Prokhira made a fuss to the whole village that she saw with her own eyes a witch stealing milk from her cow. Suspicion fell on the poor girl Paraskitsa. Therefore, the whole village noised around because cows were not milked properly. The indignation of the peasants had no limits, and it came to the fact that Yon, Paraskitsa's father, was forced to show the people who had to make sure that his daughter's tail was absent, because the tail alone could not be hidden by the true witch, as the peasants believed.

«Yon only allowed women, two, three at a time. As they approached the bed, they groped and surveyed the visible half of Paraskitsa, intently and conscientiously, like a cow at a fair, and disappointed, they gave way to another group, already coming from a siny (a mud room). <...> Yocha was let in. Red and agitated, he went to bed and his greasy eyes ran from the pile of skirts down to the beautiful Paraskitsa's stockings. He stood over Paraskitsa for a few minutes with a visible disappointment, gave her a slight slap and authoritatively said:

– No, not a witch! ...» (Kotsiubynskiy, 1940, p. 31–32).

On this note the story «The Witch» («Vidma») ends; M. Kotsiubynskiy, like J. Mammadkulizade in the story «The Butcher», wished to expose with satirical bitterness all the psychopathology and filth of human daily existence, which in the case of Prokhira (cow's milk) Meshadi (mutton) proceeds according to the «logic of gastric juice».

According to S. Freud's classic psychoanalysis, «superstition» (Freud, 1990) is not only an irrational search for a logical connection between incomprehensible events, but largely an unbearable expectation of misery. After all, one who wishes evil to others, but was brought up in an «atmosphere of good» from a childhood, tends to expect punishment for his unconscious displaced evil in the form of life or misfortune, such as the heroine Prokhira from the «The Witch» («Vidma») by M. Kotsiubynskiy.

An English scientist S. Hawking rightly described the existential dimensions of human being from the point of view of so-called awareness, «The greatest enemy of knowledge is not ignorance, it is the illusion of knowledge». In this respect, the stories of J. Mammadkulizade «Mailbox» and M. Kotsiubinsky «Persona Grata» appear to be of interest. Both writers have portrayed in their works the typical image of a helpless, miserable commoner who finds himself in a stalemate because of his «dark» knowledge. Through the prism of ignorance of a «little man», the artists clearly show the true essence of the degraded dominant social order. J. Mammadkulizade reflected this in a satirical situation, when Khan laughed at the amusing act of Novruzali, his humble and loyal servant, for a long time. The latter fulfilling Khan's instructions – to throw a letter in the mailbox – thought to guard it, and when he saw that the mailman took out the letters, he started a fight and went to prison. He thought that an official was trying to steal his Khan's letter. «A month and a half later, Novruzali was summoned before a judge and was sentenced to three months in prison for contempt of the official while on duty. Novruzali did not admit his guilt. <...> Having known what had happened, Khan thought for a while» (Mammadkulizade, Mailbox, p. 10).

J. Mir rightly remarked that «we all come from the J. Mammadkulizade's «Mailbox» (Ismailova, 2015, p. 42). If we try to create a kind of oxymoron epigraph from the works of the Ukrainian classic in the style of an Azerbaijani literary critic, it will sound like this, «We all came from M. Kotsiubynskiy's «Persona Grata».

As ignorance, darkness and discontent, which overwhelms the souls of people, is always a means of crime and a tool in the hands of immoral power-holders. However, unlike the excessive obedience of Novruzali (J. Mammadkulizade's «Mailbox»), the protagonist of M. Kotsiubynskiy, a prisoner Lazar, being a desirable state-designated person, that is, an executioner in prison, protests and tries to understand who is that one giving orders to kill, «It seemed to him that evil hides in one place, with its arms outstretched to all sides, and moving. What if we could approach it, take a handful of evil and suffocate it...» (Kotsiubynskiy, 1974, p. 279).

Thus, we see a striking contrast of the characters while characterizing the typologically the common existential leitmotifs in the works of the Ukrainian and Azerbaijani writers: the rebellious prisoner Lazar («Persona Grata» by M. Kotsiubynskiy) and the obedient Novruzali («Mailbox») by J. Mammadkulizade. Such a difference between the characters can be explained by the national traditions and conservative outlook of the Middle East peoples, who, despite their hot temperament, are less prone to rebellion and revolutionary actions against their rule than the peoples of Europe.

Existential dimensions of human being in the small prose of J. Mammadkulizade («Zaynal's Mouth», «Excitement», «Flute», «Russian Girl», «Khan's Rosary», «Ice», «Dream», «Aunt Fatma», «The Butcher», «Story with the Raisins», «Mailbox») (Mammadkulizade, 1966) and M. Kotsiubynskiy («Five Zloty Coin» («Pi-aty zlotnyk»), «Flail Binder» («Tsipoviaz»), «Horses Are Not Guilty» («Koni Ne Vynni»), «On the Stone» («Na Kameni»), «Apple Blossom» («Tsvit Jabluni»), «To the Sinful World» («U Hrishnyi Svit»), «The Witch» («Vidma»), «What is Written Down to the Book of Life» («Shcho Zapsyano u Knyhu Zhyttia»), «Persona Grata») (Kotsiubynskiy, 1979) are determined by the inner world of the individual as a «thing in itself». The artists brought the phenomena of human passions and opposing virtues at the center of their works. Therefore, the Ukrainian and Azerbaijani classics make it possible to realize that the spiritual existence of a person is inherently incomprehensible and intimate, and life occasions are too diverse. What is tempting for one person, means nothing to another; what impresses one is absolutely indifferent to the other. In other words, this dialectics of the inner motions of the human soul, reflected in the works of M. Kotsiubynskiy and J. Mammadkulizade, can be described as «existence» in the world of passions and virtues.

Conclusions. Thus, the general typology of the existential dimensions of human being in small prose of M. Kotsiubynskiy and J. Mammadkulizade is manifested in the philosophical and worldview comprehension of the common leitmotifs, and not in the stylistic peculiarities of the material presentation. The Azerbaijani writer laid the foundations of a realistic narrative in his national literature, and the Ukrainian one laid the foundations of an impressionistic literature. However, both classics of dissimilar literatures found the causes of social injustice not in the state system of society, but in the soullessness and degradation of a human himself.

Thus, in the works of M. Kotsiubynskiy and J. Mammadkulizade, the poetics of «unspoken existence of a man» can be traced, the being of whom is more dependent on its inner world, rather than on the external reality, traditions or formal religious systems. The typological characteristics of M. Kotsiubynskiy's and J. Mammadkulizade's fictional prose thus design a new multicultural space between peoples of different nationalities and religions, which creates the prospects for further comparative studies.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Бабаев, Б. (2010). Проблема сюжета и типов в творчестве азербайджанских сатириков. *Вестник ПГУ. Серия филологическая*, 4, 191–197.

Багиров, А. (2018). Великий реалист-разоблачитель. *IRS Наследие: международный азербайджанский журнал*, 2 (92), 4–16.

- Габіббейли, И.** (1999). *Джалил Мамедкулизаде (Молла Насреддин)*. Москва: Наука, 184 с.
- Гурдуз, А.** (2003). Повесть М. Коцюбинського «Тіні забутих предків» і роман К. Гамсуна «Пан» у порівняльно-типологічному висвітленні. *Слово і Час*, 11, 40–44.
- Деркач, Ж.** (2015). Екзистенційні мотиви в творчості Михайла Коцюбинського. *Вісник Черкаського університету. Серія: Філософія*, 11, 89–94.
- Исмаилова, Т.** (2015). Психологізм в творчестві А. Чехова і Дж. Мамедкулизаде. *Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля. Серія: філологічні науки*, 2 (10), 39–45.
- Караева, Ж.** (2009). Особенности реализма азербайджанской литературы в свете реализма русской классической литературы (на материале творчества Джалила Мамедкулизаде). *Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серія: Филология. Социальные коммуникации*, т. 22 (61), 3, 207–211.
- Коцюбинський, М.** (1940). *Відьма та інші оповідання*. Краків: Українське вид-во, 55 с.
- Коцюбинський, М.** (1979). *Твори* (в 3 т.). Київ: Дніпро.
- Коцюбинський, М.** (1974). *Persona grata. Твори* (в 7 т., т. 2). Київ: Наукова думка, 266–282.
- Кьеркегор, С.** (2005). *Заключительное ненаучное послесловие к «Философским крохам»*. Санкт-Петербург: Изд-во Петербургского университета, 680 с.
- Логвин, Г.** (1996). Коцюбинський і імпресіонізм: (філософ. основа імпресіонізму в творчості М. Коцюбинського). *Дивослово*, 10, 17–19.
- Мамедкулизаде, Дж.** Мясник. Режим доступу: https://www.bookol.ru/proza-main/russkaya_klassicheskaya_proza/35412/str4.htm#book
- Мамедкулизаде, Дж.** Почтовый ящик. Режим доступу: https://www.bookol.ru/prozain/russkaya_klassicheskaya_proza/35416.htm
- Мамедкулизаде, Дж.** (1966). *Сочинения* (в 3 т.). Баку: Изд-во АНАзерб. ССР.
- Павличко, С.** (1994). Пристрасть і їжа: особиста драма Михайла Коцюбинського. *Сучасність*, 12, 142–155.
- Печарський, А.** (2011). *Психоаналітичний аспект української белетристики першої третини ХХ сторіччя*. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 466 с.
- Поліщук, Я.** (2010). *І ката, і героя він любив...: Михайло Коцюбинський: літературний портрет*. Київ: Академія, 302 с.
- Султанова, Г.** (2015). Джалил Мамедгуладе і європейська культура. *Літературний Азербайджан*, 1, 3–10.
- Фрейд, З.** (1990). *Психология бессознательного: Сб. произведений*. Сост., науч. ред., авт. вступ. ст. М. Ярошевский. Москва: Просвещение, 448 с.
- Шупта-В'язовська, О.** (2009). Художній часопростір як спосіб вираження несвідомого в прозі Михайла Коцюбинського. *Укр. мова й л-ра в серед. шк., гімназіях, ліцеях та колегіумах*, 12, 102–105.
- Зумотруга, І.** (2011). Arthur Schnitzler: Zeitraum und Stil des geistigen Lebens. *Оксана Бродська. Артур Шніцлер: поетика тексту*. Дрогобич: Посвіт, 175–182.

REFERENCES

- Babaiev, V.** (2010). Problema syuzheta i tipov v tvorchevstve azerbaydzhanskikh satirikov [The Problem of Plot and Characters in the Works of Azerbaijani satirists]. *Vestnik PGU. Seriya filologicheskaya – St. Petersburg State University Bulletin*, 4, 191–197 [in Russian].
- Bagirov, A.** (2018). Velikiy realist-razoblachitel [Great Realist and Unmasker]. *IRS Nasledie: mezhdunarodnyy azerbaydzhanskii zhurnal – IRS Nasledie: International Azerbaijani journal*, 2 (92), 4–16 [in Russian].
- Derkach, Zh.** (2015). Ekzistsentsiini motyv v tvorchosti Mykhaila Kotsiubynskoho [Existential Motives in the Fiction of M. Kotsiubynskiy]. *Visnyk Cherkaskoho universytetu. Seriya: Filosofia – Cherkasy University Bulletin. Series: Philosophy*, 11, 89–94 [in Ukrainian].
- Freud, S.** (1990). *Psikhologiya bessoznatelnogo: Sb. proizvedeniy*. Sost., nauch. red., avt. vstup. st. M. Yaroshevskiy [Psychology of the Unconscious. Collection of Works. Compiler, sc.editor, introductory article by M. Yaroshevskiy]. Moskva: Prosveshchenie. [in Russian].

- Habibbaili, I.** (1999). *Jalil Mammadkulizade (Molla Nasruddin)*. Moscow: Nauka Publishers. [in Russian].
- Hurduz, A.** (2003). Povist M. Kotsiubynskoho «Tini zabutykh predkiv» i roman K. Hamsuna «Pan» u porivnialno-ty-polohichnomu vysvitlenni [The Typological Characterization of the Works of «Shadows of the Forgotten Ancestors» by M. Kotsiubynskiy and «Sir» by K. Hamsun]. *Slovo i Chas – Word and Time*, 11, 40–44 [in Ukrainian].
- Ismailova, T.** (2015). Psikhologizm v tvorchestve A. Chekhova i J. Mammadkulizade [Psychological Analysis of the Works of A. Chekhov and J. Mammadkulizade]. *Visnyk Dnipropetrovskoho universytetu imeni Alfreda Nobelia. Seriya: filolohichni nauky – Alfred Nobel Dnipropetrovsk University Bulletin. Series: Philological Sciences*, 2 (10), 39–45 [in Russian].
- Karaieva, Zh.** (2009). Osobennosti realizma azerbaydzhanskoj literatury v svete realizma russkoj klassicheskoy literatury (na materiale tvorchestva Jalila Mammadkulizade) [The Features of Realism of Azerbaijani Literature in the Context of Russian Classic Literature (on the Material of the Works of J. Mammadkulizade)]. *Uchenye zapiski Tavricheskogo natsionalnogo universiteta im. V. I. Vernadskogo. Seriya: Filologiya. Sotsialnye komunikatsii – Transactions of V. I. Vernadskyi Taurida National University. Series: Philology. Social Communication*, Vol. 22 (61), 3, 207–211 [in Russian].
- Kierkegaard, S.** (2005). *Zaklyuchitelnoe nenauchnoe posleslovie k «Filosofskim krokham» [The Final Unscientific Afterword to the «Philosophical Crumbs»]*. St. Petersburg: Izd-vo Peterburgskogo universiteta. [in Russian].
- Kotsiubynskiy, M.** (1940). *Vidma ta inshi opovidannia [The Witch and Other Stories]*. Krakiv: Ukrainske vyd-vo. [in Ukrainian].
- Kotsiubynskiy, M.** (1974). *Persona Grata. Tvory (v 7 t., t. 2) [Persona Grata. Works, in 7 vol., v. 2]*. Kyiv: Naukova Dumka Publishers, 266–282 [in Ukrainian].
- Kotsiubynskiy, M.** (1979). *Tvory (v 3 t.) [Works, in 3 vol.]*. Kyiv: Dnipro Publishers. [in Ukrainian].
- Lohvyn, H.** (1996). Kotsiubynskiy i impresionizm: (filosof. osnova impresionizmu v tvorchosti M. Kotsiubynskoho) [Kotsiubynskiy and Impressionism (Philosophical Grounds of Impressionism in the works of M. Kotsiubynskiy)]. *Dyvoslovo*, 10, 17–19 [in Ukrainian].
- Mammadkulizade, J.** (1966). *Sochineniya (v 3 t.) [Works: in 3 vol.]*. Baku: Izd-vo AN Azerb. SSR. [in Russian].
- Mammadkulizade, J.** Myasnik [The Butcher]. Retrieved from https://www.bookol.ru/proza-main/russkaya_klassicheskaya_proza/35412/str4.htm#book [in Russian].
- Mammadkulizade, J.** Pochtovy yashchik [Mailbox]. Retrieved from https://www.bookol.ru/prozain/russkaya_klassicheskaya_proza/35416.htm [in Russian].
- Pavlychko, S.** (1994) Prystrast i yizha: osobysta drama Mykhaila Kotsiubynskoho [Passion and Food: Personal Drama of Mykhailo Kotsiubynskiy]. *Suchanist Publishers*, 12, 142–155 [in Ukrainian].
- Pecharskyi, A.** (2011). *Psykhoanalitichnyi aspekt ukrainskoi beletristyky pershoi tretyny KhKh storichchia [Psycho-analytic Aspect of Ukrainian Bèlles-lèttrés of the 1–st third of the XX century]*. Lviv: Ivan Franko Lviv National University. [in Ukrainian].
- Polishchuk, Y.** (2010). *I kata, i heroia vin liubyv...: Mykhailo Kotsiubynskiy: literaturnyi portret [Both a Hangman and a Hero He Loved...: Mykhailo Kotsiubynskiy: Literary Portrait]*. Kyiv: Academia Publishers. [in Ukrainian].
- Shupta-Viazovska, O.** (2009). Khudozhnii chasoprostir yak sposib vyrzhennia nesvidomoho v prozi Mykhaila Kotsiubynskoho [The Art Space-Time as a Way of Expressing the Phenomenon of the Unconscious in M. Kotsiubynskiy's prose]. *Ukr. mova y l-rav v sered. shk., himnaziakh, litseiakh ta kolehiumakh – The Ukrainian language and Literature at sec. schools, gymnasiums, lyceums, and collegiums*, 12, 102–105 [in Ukrainian].
- Sultanova, G.** (2015). Jalil Mammadkulizade i evropeyskaya kultura [Jalil Mammadkulizade and European Culture]. *Literaturnyy Azerbaydzhan – Literary Azerbaijan*, 1, 3–10 [in Russian].
- Zymomya, I.** (2011). Arthur Schnitzler: Zeitraum und Stil des geistigen Lebens [The Time Period and Style of Spiritual Life]. *Oksana Brodska. Artur Shnitsler: poetyka tekstu – Oksana Brodska. Arthur Schnitzler: Poetics of the Text. Drohobych: Posvit, 175–182 [in German]*.

UDC 811.133.1'36-12

Mykhailo POPOVYCH – Doctor of Letters, Professor, Head of the Department of Romance Philology and Translation, Chernivtsi National University, Sidi Tal Street, 4, 40, Chernivtsi, Ukraine, postal code 58002 (mpopovych@yahoo.fr)

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-5040-7226>

Mykhailo POPOVYCH – docteur ès lettres, professeur, chef de chaire de la philologie romane et de traduction, Université Nationale Yuriy Fedkovych de Tchernihvtsi, rue Sidi-Tal, 4, 40, Tchernihvtsi, Ukraine, code postal 58002 (mpopovych@yahoo.fr)

ON HENRI ESTIENNE'S CONTRIBUTION TO THE EMERGENCE OF CL. VAUGELAS' THEORY OF «GOOD USAGE»

Summary. The purpose of the research. The aim of the study is to demonstrate that the theory of «Good Usage» and «methods of remarks», traditionally associated with Claude Favre de Vaugelas, belong to the intellectual asset of many illustrious men among who Henri Estienne, a grammarian of the seventeenth century, occupies the important place. **The research methodology.** To reach the set goal, we performed a multivariate analysis, which comprises a set of methods intended to synthesize information received from several sources with the purpose to explain different aspects of the studied phenomenon in the best possible way. The most fundamental of these is the method of linguistic observation, employed to obtain initial information on the subject of study, its descriptive and analytical techniques, which made it possible to carry out a qualitative analysis of the investigated phenomenon. Methodological approaches of systematization, generalization, description, and comparison were also used in the study. **Scientific novelty.** The scientific novelty of the study is in the claim that Henri Estienne's linguistic views, although playing a crucial role in the process of standardization of the classical French and serving as a starting point for Cl. Vaugelas' theory of «Good Usage», are not fully appreciated by scholars studying Romance languages. Few observations made on the subject are not supported by strong and convincing arguments. **Conclusion.** At the end of this analysis, we conclude that Cl. Vaugelas's theory on the proper use of the French language could have been formed under Henri Estienne's direct influence or indirectly through Fr. Malherbe's works.

Keywords: Henri Estienne, the French language, the method of remarks, markers, standardization of the classical French, the theory of the good usage.

SUR LA CONTRIBUTION D'HENRI ESTIENNE À L'ÉMERGENCE DE LA DOCTRINE DU «BON USAGE» DE CL. VAUGELAS

Résumé. Le but de la recherche. L'objectif de cette contribution est de montrer que la doctrine du «Bon usage» et la «méthodes de remarques», associées traditionnellement au nom de Claude Favre de Vaugelas, est le fruit intellectuel de beaucoup d'hommes illustres dont une place importante appartient à Henri Estienne, grammairien du XVIIe siècle. **La méthodologie de recherche.** Pour atteindre notre objectif, nous avons eu recours à l'analyse multivariée qui recouvre un ensemble de méthodes destinées à synthétiser l'information issue de plusieurs sources pour pouvoir mieux expliquer les différents aspects du phénomène étudié. La plus fondamentale d'entre elles est la méthode d'observation linguistique, utilisée pour obtenir des informations primaires sur le sujet d'étude, ses techniques descriptives et analytiques, qui ont permis d'effectuer une analyse qualitative du phénomène exploré. Des techniques méthodiques de systématisation, de généralisation, de description et de comparaison ont également été utilisées. **Actualité scientifique.** La nouveauté scientifique consiste en ce que les idées linguistiques d'Henri Estienne, bien qu'elles constituent une étape importante dans le processus de la standardisation du français classique et puissent servir de point de départ pour la doctrine du «Bon usage» de Cl. Vaugelas, ne sont pas encore appréciées à leur juste mesure par les savants romanistes. De rares opinions exprimées à propos de cette éventualité ne sont pas appuyées d'arguments solides et convaincants. **Conclusion.** Au terme de cette analyse, nous concluons que la

doctrine de Cl. Vaugelas sur l'usage de la langue française aurait pu se former sous l'influence immédiate d'Henri Estienne ou bien par le biais de Fr. Malherbe.

Mots-clés: Henri Estienne, langue française, méthode de remarques, remarqueurs, standardisation du français classique, doctrine du bon usage.

La mise à jour du problème. Dans beaucoup de recherches scientifiques consacrées à l'œuvre de Claude Favre de Vaugelas *Remarques sur la langue française* (1647), on présume que la méthode de remarques ainsi que son instrument conceptuel qu'était la théorie de l'usage de la langue, ont été inventées par Vaugelas lui-même. Toutefois cette idée est contrée par de nombreux scientifiques qui estiment que Vaugelas aurait pu emprunter sa doctrine du bon usage à Malherbe ou bien aux Italiens. Il se pose donc la question si Vaugelas était novateur ou successeur de la méthode du bon usage, l'avait-il inventée ou empruntée. Dans ce qui suit nous tenons à montrer que les principes de la méthode de remarques sur lesquels Vaugelas a bâti sa doctrine du bon usage étaient connus et pratiqués bien avant lui dans de nombreux ouvrages de grammaire. Illustratives en ce sens sont les œuvres philologiques d'Henri Estienne. Or, **l'objectif que nous nous sommes fixé** dans cet article est de comparer la méthode de remarques pratiquée par Claude Vaugelas avec celle d'Henri Estienne, et de réfléchir à l'origine de la doctrine du bon usage.

L'analyse des dernières recherches et publications à l'origine de la solution du problème.

Dès sa première édition l'œuvre de Cl. Vaugelas *Remarques sur la langue française* a suscité un vif intérêt de nombreux grammairiens français qui se sont mis à la commenter, à l'imiter dans leurs propres écrits, et à la réimprimer (voir, par exemple, Livet, 1859; Trudeau, 1992; Caron, 2004; Ayres-Bennett, 2015). L'autorité de Cl. Vaugelas en matière de la langue française a été durant tout le XVIIe siècle pratiquement inébranlable, et son ouvrage est vite devenu une référence incontournable pour tous les intellectuels français (Ayres-Bennett, 2018, p. 193), qui tenaient son auteur pour une figure de proue dans le processus de la standardisation de cette langue à la dérive aux XVI-XVIIe siècles.

Il y a plus. L'influence des *Remarques* de Vaugelas est toujours notable en raison des principes sur lesquels l'auteur a constitué sa doctrine méthodologique, tenant l'usage pour «*le Maître et le Souverain des Langues vivantes*» (Vaugelas, 1880, p. 11). Un grand nombre de rééditions de son ouvrage et de nombreuses études critiques qui lui sont consacrées tout au long de plusieurs siècles en sont le meilleur témoignage (voir pour plus de détails Marzys, 2009, p. 14; Ayres-Bennett, 2015, p. 45; Ayres-Bennett, 2018, pp. 37–42;). La dernière en date est la publication en 2018 de la nouvelle édition critique des célèbres *Remarques sur la langue française*, réalisée par Wendy Ayres-Bennett, professeur de philologie et de linguistique française à l'université de Cambridge. L'autrice de cette édition retrace les grandes étapes de la genèse de l'ouvrage de Vaugelas, de sa conception du bon usage, caractérise son idéologie socioculturelle et propose un examen minutieux de ses remarques, concernant le fonctionnement de différentes unités de la langue française (Ayres-Bennett, 2018).

Nouveauté scientifique. En étudiant l'héritage grammaticale de Cl. Vaugelas, les scientifiques se concentrent principalement sur son rôle dans la normalisation de la langue française, sur l'efficacité de sa méthode de remarques, sur la légalité de sa théorie du bon usage qu'il attribue aux gens de la cour, sur ses nombreux continuateurs, et en général sur les points forts ou faibles de ses remarques. Rarement on s'adresse à l'étude de la genèse de sa méthode tenant pour le fait notoire qu'il l'a empruntée à Malherbe. Cependant ce point de vue n'est pas tout à fait justifié.

Certains auteurs supposent que Cl. Vaugelas a marché non pas dans la lignée de Malherbe mais dans la lignée d'Henri Estienne (Chevalier, 2006, p. 317; Glatigny, 1989, p. 14). Pourtant jusqu'ici on n'a pas mon-

tré en quoi les doctrines de ces deux grammairiens se ressemblent ou bien se distinguent-elles. Qu'est-ce que Vaugelas aurait pu emprunté à H. Estienne? Était-il novateur ou successeur de la méthode d'usage? H. Estienne, fut-il précurseur de la méthode de remarques de Cl. Vaugelas? Ces questions et bien d'autres continuent d'attirer l'attention des historiens de la langue française.

Dans ce qui suit nous nous sommes posés pour but d'examiner les principes de la méthode de remarques visant la correction et le perfectionnement de l'usage du français dans les ouvrages écrits avant les *Remarques* de Vaugelas. L'époque qui nous intéresse nous offre trois personnalités éminentes, qui élaboraient et utilisaient les principes de cette méthode bien avant Vaugelas. Il s'agit en particulier d'Henri Estienne, de Marie Jars de Gournay et de François de Malherbe

Dans cet article nous allons nous borner à l'examen de l'œuvre philologique du premier de ces auteurs, qui peut être considéré comme un vrai créateur de la méthode de remarques dans la science philologique, qu'on a largement pratiquée ensuite dans de nombreux ouvrages de grammaire.

L'œuvre de H. Estienne. La vie et l'œuvre d'Henri Estienne sont très bien étudiées dans des essais biographiques comme celle de Léon Feugère *Essai sur Henri Estienne* (Estienne, 1853), ou celle de Louis Clément *Henri Estienne et son œuvre française* (Clément, 1899), dans de nombreux ouvrages historiques sur la grammaire française (Brunot, 1909; Livet, 1859), dans d'innombrables articles scientifiques, montrant son apport au développement de la langue française. Caractérisant l'héritage intellectuel d'H. Estienne, les chercheurs ne manquent pas de souligner son très important rôle dans la stabilisation de la grammaire française, et sa protection contre l'influence néfaste des langues voisines, en particulier l'italien et l'espagnol. Avec cela ils n'ont pas assez clarifié les procédés méthodiques qu'il avait pratiqués dans ses travaux philologiques pour faire voir la richesse et la beauté du langage français, et pour démontrer sa «*précellence*» sur d'autres langues. Eu égard à cela nous voulons nous arrêter succinctement sur les idées que Henri Estienne a exprimées à propos des voies de perfectionnement du langage français qui ont constitué un siècle plus tard les principes basiques de la méthode de remarques de Cl. Vaugelas.

Dans leur ensemble les idées en question sont exposées dans les préfaces, dont Henri Estienne fait précéder ses œuvres philologiques. La plus éclairante d'entre elles est, sans conteste, la préface accompagnant son «*Traité de la conformité du langage français avec le grec*», qui, à l'avis de J.-Cl. Chevalier, «*n'est pas une grammaire*» mais «*une suite de remarques*», qui sont «*souvent, très instructives*» (Chevalier, 2006, p. 316). En effet, cet ouvrage n'est qu'un recueil d'observations, «*qui n'ont aucune liaison ensemble, ni continuation de propos*» (Estienne, 1853, p. 47).

Le contenu de cet ouvrage s'organise autour de trois lignes conceptuelles: 1) l'auteur cherche à prouver que la langue française est conforme à la langue grecque, en raison de quoi elle est supérieure à toutes les autres langues vivantes; 2) que la langue française est plus riche de la langue italienne, dont il faut la défendre; 3) que sa richesse provient de différentes sources. C'est surtout cette dernière idée qui va nous intéresser désormais.

De l'usage de la langue. Suivant l'exemple de nombreux grammairiens du passé, et de ses contemporains, H. Estienne est convaincu que seul l'usage enrichit et perfectionne les «*manières de parler*» en langue maternelle. «*l'Usage! Voilà le vrai maître des langues*», affirme-t-il dans *Hypomnèses* (Livet, 1859, p. 335). Cette idée, devenue un des piliers conceptuels de sa méthode de remarques, aura beaucoup de continuateurs parmi les gens de lettres du XVIIe siècle. Le plus éminent d'entre eux était, certainement, Claude Vaugelas qui, lui aussi, tenait l'usage «*pour le Maître et le Souverain des langues vivantes*» (Vaugelas, 1880, p. 11), et en faisait le premier principe du développement de toutes les langues.

L'étude comparative des idées de deux susmentionnés grammairiens concernant le rôle de l'usage dans l'enrichissement et l'assainissement de la langue française permet de constater que leurs théories de l'usage sont identiques en essentielle: elles évaluent l'usage comme le fondement de l'existence et du fonctionnement correct de toute langue.

Les deux auteurs sont aussi d'accord que l'usage peut être bon ou mauvais, et que cela dépend dans une grande mesure du milieu social où il est pratiqué. Ils se rendent parfaitement compte que l'usage est un phénomène changeable dans l'espace et dans le temps. Henri Estienne explique par la voix de Philalèthe, personnage qui l'incarne dans son *«Deux dialogues»*, que l'usage de la langue française n'est pas pareil en tous lieux, et *«dire que par l'usage qui est en un lieu on pourroit juger de l'usage d'un autre lieu, ce seroit contre raison»* (Estienne, 1885 b, p. 238). Pour sa part, Cl. Vaugelas reconnaît que l'usage est changeant dans le temps, et que ses *«Remarques ne pourront donc pas servir longtemps, parce que ce qui est bon maintenant sera mauvais dans quelques années, et ce qui est mauvais sera bon»* (Vaugelas, 1880, p. 36). Mais, précise-t-il, un tel changement n'arrive qu'*«à la milliesme partie de ce qui demeure»* (Vaugelas, 1880, p. 37).

Les grammairiens distinguent trois principales sources de l'usage, à savoir: 1) le parler des gens simples; 2) le parler et l'écriture des gens doctes en la langue; 3) le parler des courtisans. Étant unanimes quant aux sources de bon usage, les auteurs se distinguent considérablement par l'interprétation de leur efficacité, se demandant, laquelle d'entre elles contribue le plus à la netteté, la clarté et la beauté de la langue maternelle.

Le parler des gens simples. Henri Estienne s'intéressait vivement au français naïf et populaire, et *«au langage de tous les jours»* (Clément, 1899, p. 208). *«Il n'a pas manqué de défendre la langue populaire contre le dédain des lettrés ou des courtisans. Il n'admettait pas qu'un mot fût considéré comme vil et roturier, simplement parce que le commun peuple en usait»* (Clément, 1899, p. 405). De plus, *«il ne veut pas laisser perdre les mots expressifs et souvent nécessaires de la langue populaire, et lui-même, en écrivant, puise à cette source abondante»* (ibid.). En réfléchissant aux emprunts des langues étrangères auxquels recourent certains *«messieurs les amateurs de novalité»* (Estienne, 1853, p. 22), il leur recommande qu'avant de sortir des confins du pays, (les confins de la langue y compris), on devrait tirer profit *«de tous les mots et toutes les façons de parler que nous y trouvons, sans reprocher les uns aux autres, ce mot-la sent sa boulie, ce mot-la sent sa rave, ce mot-la sent sa place Maubert»* (Estienne, 1853, p. 32). À en juger d'après ce passage, surtout d'après les trois dernières expressions, on peut admettre que Henri Estienne accorde au langage populaire un rôle prépondérant dans l'évolution du fond lexical de la langue française. Cette impression se renforce même par sa remontrance faite aux courtisans en forme de vers, où l'auteur compare leur langage avec le parler des villageois:

*«A vous courtisans je revien,
Et mon premier propos maintien,
Que vous parlez plus sot langage
Qu'on ne parle en aucun village»* (Estienne, 1885 a, p. 17).

Mais il serait erroné de penser que H. Estienne accorde la priorité à l'usage populaire. Quoiqu'il considère le langage populaire comme une source inépuisable de synonymes, de tropes ou de proverbes, et apprécie son importance dans le processus de l'enrichissement de la langue nationale, il est persuadé que les illettrés sont incapables d'établir la norme usuelle de la langue. Cela se confirme d'une manière probante par la réplique de Philalèthe (personnage de *«Deux Dialogues»* représentant Henri Estienne lui-même), qui dans la discussion avec Philausone (amateur du français italianisé) portant sur le *«langage courtisan»* affirme: *«Premièrement, quant à ceux qui n'ont point de lettres, pardonnez-moy si je les recuse tout à plat pour juges, car tout ainsi qu'il ne se faudret pas fier à un malade du gust de quelque viande, aussi ne se faut-il pas rapporter*

au jugement de tels ignorans touchant la bonté ou beauté de nostre langage» (Estienne, 1885 b, p. 237). Or, Estienne rejette impérativement le rôle des illettrés dans la formation du bon usage et la normalisation du français.

Il y a encore une raison qui ne permet pas d'accorder au langage populaire le rôle de l'usage prioritaire, c'est sa variabilité. Étant donné que chaque groupe social et chaque région du pays pratique son propre usage, il serait insensé, selon le grammairien, d'imposer l'usage pratiqué dans un lieu à tous les autres, puisque «*ce seroit contre raison*», affirme l'auteur (Estienne, 1885 b, p. 238).

Autrement apprécie le langage des gens simples et son rôle dans le développement de la langue Claude Vaugelas. À la différence d'H. Estienne il «*retire au peuple toute juridiction sur la langue française*» (Moncourt, 1851, p. 51). En d'autres termes, il renonce au peuple le droit de développer sa langue, de créer des mots nouveaux, de former de nouvelles structures syntaxiques et de les utiliser dans le langage. D'après lui, «*le peuple n'est point le maître de la langue*» (Vaugelas, 1880, p. 27), ou plutôt il «*n'est le maître que du mauvais Usage*» (Vaugelas, 1880, p. 28), tandis que le bon usage est réservé à la seule élite.

Le parler des gens lettrés. Les deux grammairiens accordent aux gens instruits la priorité dans la création de l'usage correcte, ainsi que dans le développement et le perfectionnement de la langue française. Plusieurs fois ils soulignent dans leurs œuvres l'idée que le bon usage est un apanage des gens doctes en la matière de la langue. Seuls les savants, et principalement ceux qui possèdent une connaissance approfondie du latin et du grec, peuvent décider quelle langue est parfaite ou quel usage est meilleur (Estienne, 1885 b, p. 237).

Néanmoins, «*le pur français n'est aux yeux d'H. Estienne le privilège d'aucune classe sociale, d'aucun milieu spécial*» (Clément, 1899, p. 451). Pour que le langage soit correct, «*il faut que la raison (y) domine*» (Estienne, 1885 b, p. 247). Donc, il peut arriver, raisonne-t-il, «*qu'en quelque chose la raison se trouvoit estre du costé des crocheteurs voire des bergers, quant au langage, et non pas du costé des courtisans, il faudroit qu'ils passassent condamnation, quelques grands qu'ils fussent*» (ibid.). Il en découle que la doctrine du bon usage d'Henri Estienne a pour le point de repère la pensée humaine: l'usage de n'importe quel groupe social peut être bon à condition d'être guidé par la raison. Ce rapport entre la raison et le bon usage constitue chez H. Estienne, «*le fond même de sa doctrine*» (Clément, 1899, p. 453).

À la caractéristique des rapports logiques existant entre la raison et le bon usage consacre beaucoup plus de place dans son ouvrage Cl. Vaugelas. Mais les explications qu'il donne à ce rapport sont fort ambiguës. Car, d'une part, il affirme que la langue française «*n'est fondée que sur l'Usage ou sur l'Analogie*», et que «*la raison n'y est point du tout considérée*» (Vaugelas, 1880, p. 23) et, d'autre part, il reconnaît, que l'usage, «*auquel il se faut entièrement sousmettre en nostre langue*», «**n'en exclut pas la raison ny le raisonnement, quoy qu'ils n'ayent nulle autorité**» (Nous soulignons) (ibid.). Il résume son idée en ces propos: «*En un mot l'Usage fait beaucoup de choses par raison, beaucoup sans raison, et beaucoup contre raison*» (Vaugelas, 1880, p. 24). Or, contrairement à la théorie d'H. Estienne Cl. Vaugelas construit sa doctrine entièrement «*sur le premier principe des langues, qui est de suivre l'Usage*» (Vaugelas, 1880, p. 16), sans prendre en compte le rôle régulateur de la raison.

Il y a encore un point commun dans les doctrines du bon usage de deux auteurs: ils n'accordent pas le rôle de créateur du bon usage à tous les hommes éclairés. Cette faculté n'est attribuée, d'après H. Estienne, qu'à un «*vrai François, natif du cueur de la France*» (Estienne, 1853, p. 24), c'est-à-dire à Paris, où la pureté et la naïveté du langage «*est le mieux conservée*» (Estienne, 1896, p. 21). Pour Henri Estienne, Paris, «*capitale du royaume, est aussi capitale de la vraie langue française*», non pas tant en raison de la présence de la cour, où

les italiénismes se sont répandus, mais plutôt en raison de la présence du Parlement, au sein duquel on chasse le langage incorrecte» (Cullière, 2006, p. XXIV). Estienne cherche donc le bon usage du français dans l'Île-de-France, surtout à Paris.

Pour sa part, Cl. Vaugelas, en reconnaissant l'usage de la langue parisienne comme la norme, fait remarquer que d'être Parisien ne suffit pas pour bien parler, «*il faut être assidu dans la Cour (...) et il ne faut pas insensiblement se laisser corrompre par la contagion des Provinces en y faisant un trop long séjour*» (Vaugelas, 1880, p. 15). Notons quand même, que cette dernière idée, considérée comme fondamentale dans la théorie de l'usage de Vaugelas, avait été catégoriquement contestée par Henri Estienne, ce que nous allons voir plus bas.

Notons encore qu'au rang des gens cultivés, dont le langage était censé bon, les auteurs incluent des représentants de différents groupes socioprofessionnels de leur temps. On y trouve des écrivains, des magistrats, des ecclésiastiques, des courtisans, des enseignants, bref, tous les gens lettrés. Le rôle du premier violon de cet ensemble des locuteurs compétents et savants revient, avant tout, aux écrivains. Travaillant sur ses remarques, Henri Estienne s'inspirait des poètes de la Pléiade, citait «*à tout instant*» Clément Marot, qu'il nommait «*le plus gentils des premiers poètes François*» (Clément, 1899, p. 143), consultait l'avis de son ami Henri de Mesmes, un des plus «*grands citoyens du XVIe siècle*» (Estienne, 1853, p.11). Dans une de ses lettres adressées à ce Seigneur, Henri Estienne l'assure: «*Je m'en rapporteray donc à vous, et non seulement de cest article-ci, mais de tout le contenu de mon livre, tant en general qu'en particulier: vous promettant que, quelque jugement que vous en faciez, je n'en appellerai jamais*» (Estienne, 1853, p. 14).

La même attitude à l'égard du rôle des écrivains dans l'implantation du bon usage de la langue française a manifesté dans son œuvre Claude Vaugelas. Quoiqu'il préférât le langage de la cour à celui des «*bons auteurs du temps*», il comprenait très bien l'importance de ceux derniers dans le processus de la normalisation de l'usage de la langue. À ses yeux, «*le consentement des bons Auteurs est comme le sceau, ou une vérification, qui autorise le langage de la Cour, et qui marque le bon Usage, et decide celuy qui est douteux*» (Vaugelas, 1880, p. 13). Voilà pourquoi il recommande à ces lecteurs de «*consulter les bons Auteurs vivants, et tous ceux qui ont une particuliere connoissance de la langue*» (Vaugelas, 1880, p. 21). Quant à lui, il rédige nombre de ses remarques se basant sur les exemples tirés des œuvres littéraires de «*meilleurs Auteurs du temps*». En guise d'exemple on peut citer sa remarque concernant l'emploi de l'adverbe là, où il écrit: «*Là où pour **au lieu que**, n'est pas du beau langage, quoy qu'on le die communément, et qu'Amyot s'en serve tousjours. Mais M. Coëffeteau ne s'en sert jamais, ny après lui aucun de nos excellens Escrivains*» (Vaugelas, 1880, p.115). Il se réfère le plus souvent à l'avis de F. de Malherbe, de J. Amyot, du cardinal du Perron, de M. Coeffeteau et d'autres. «*Ce qu'avait écrit Coëffeteau (évêque de Marseille), était pour Vaugelas presque le dernier mot dans la langue; toute locution employée par «M. Coëffeteau» lui semblait excellente*» (Vaugelas, 1880, p. XXIV).

Le parler des courtisans. Sur le plan comparatif cette source du bon usage, contrairement aux deux précédentes, se présente très controversée. On peut même constater que les auteurs lui donnent des explications diamétralement opposées quant au rôle dans la formation du bon usage du français. Alors que Henri Estienne blâme et rejette en bloc la manière de parler des courtisans comme trop corrompue, «*Vaugelas, en revanche, se fonde exclusivement sur l'usage de la cour et entend régler la langue à tous ses niveaux*» (Marzys, 2010, p. 193).

Pour Estienne l'usage de la cour est trop débordant de l'italiénisme, il y trouve un grand désordre et abus, qui procèdent, «*pour la plupart, estime-t-il, de ce que MM. les courtisans se donnent le privilege de legitimer les mots françois bastards, et naturalizer les estranger*» (Estienne, 1853, p. 14). En raison de cela,

il éprouve de l'aversion pour les courtisans, et «*les accuse de corrompre à la fois le caractère et le parler national. Ce sont eux (...) qui, infidèles aux vieilles traditions et abdiquant la plus belle partie de l'héritage du passé, nous depouillent à l'envi de ce qu'il y avaient chez nos ancêtres de genereux et de viril*» (Estienne, 1853, p. CXI).

À l'opposé d'Henri Estienne, Claude Vaugelas, comme cela suit de la *Préface* de son œuvre, met l'usage de la cour au centre du champ communicatif de la langue française, il en fait un phare, dont le rôle est de guider les locuteurs dans le choix de belles tournures, sémantiquement originales et syntaxiquement correctes. «*Il est certain que la Cour est comme un magasin, d'où nostre langue tire quantité de beaux termes pour exprimer nos pensées, et que l'Eloquence de la chaire, ni du barreau n'aurait pas les graces qu'elle demande, si elle ne les empruntoit presque toutes de la Cour*» (Vaugelas, 1880, p. 13). Donc, toutes les autres sphères de l'utilisation de la langue doivent suivre, selon Vaugelas, «*la façon de parler de la plus saine partie de la Cour*» (ibid.). Une certaine exception est faite pour les «*bons Auteurs du temps*» en ce qui concerne le code écrit de la langue, toutefois, même dans ce cas-là, la priorité est donnée au parler de la cour, parce que «*la parole qui se prononce, est la première en ordre et en dignité, puisque celle qui est écrite n'est que son image, comme l'autre est l'image de la pensée*» (ibid.). Il en conclue que «*la Cour est la seule escole d'une infinité de termes, qui entrent à toute heure dans la conversation et dans la pratique du monde, et rarement dans les livres*» (Vaugelas, 1880, p. 14).

On peut se demander pourquoi l'opinion de Cl. Vaugelas concernant l'usage de la cour royale est contraire à celle d'Henri Estienne. Pour ne pas nous attarder sur les détails de cette question, nous allons nous limiter à la constatation de traits, bien sûr, discutables, que cela peut s'expliquer par deux raisons: 1) raison politique: le XVIIe siècle est le siècle de la centralisation de l'État français, le pouvoir royal s'était renforcé par rapport au XVIe siècle, et il avançait à la monarchie absolue ce qui a monté considérablement le prestige du parler de la cour (voir Merlin-Kajman, 2011); 2) raison sociale: Claude Vaugelas appartenait à une famille de robe, il était possesseur du titre de noblesse (baron de Pérouges). Il menait une vie mondaine, visitait des salons aristocratiques, côtoyait des «*hommes galants*» dans la cour royale, donc il ne pouvait pas ne pas approuver et généraliser la façon de parler des courtisans. Le bon usage de la cour était à ses yeux «*un code de comportement linguistique en société*» (Marzys, 1975, p. 123), autrement dit, il était un des éléments de la politesse mondaine qu'on devait strictement respecter pour pouvoir s'intégrer dans la haute société, et se garantir par ce moyen un succès social (Ott, 1962, p. 93). Enfin, il a voulu «*adopter et proclamer le critère social le plus élitiste en matière de norme*» de la langue (Piron, 2008).

Conclusions et perspectives de recherches ultérieures. De tout ce qui précède on peut tirer au moins deux conclusions:

1. Dans beaucoup d'études historiques consacrées à l'œuvre de Cl. Vaugelas on est de l'avis que la méthode de remarques ainsi que son instrument conceptuel qu'était la théorie de l'usage de la langue, ont été inventées par Cl. Vaugelas. On estime même que le genre de remarques est apparu seulement vers le milieu du XVIIe siècle. D'après Zigmunt Marzys Vaugelas aurait emprunté l'idée du bon usage aux Italiens (Marzys, 2010, p. 192). Nous préférons en cette question le point de vue de J.-Cl. Chevalier qui considère Vaugelas comme «*précieux témoin de l'usage*» mais qui «*n'a rien apporté à la méthodologie*» (Chevalier, 2006, p. 472). Ce qu'il a écrit dans ses *Remarques* on trouve déjà chez L. Meigret (Glatigny, 1982), chez Marie Jars de Gournay (*Les Advis ou les Presens de la Demoiselle de Gournay*) et surtout chez H. Estienne. Son vrai mérite consiste en ce qu'il a été un bon élève de ses nombreux précurseurs qui a su compléter et bien développer leurs idées concernant ce sujet.

2. Le plus illustre d'entre les précurseurs de Vaugelas était sans aucun doute Henri Estienne, « *homme d'esprit, et prodigieusement savant* », comme l'affirme L. Petit de Julleville dans la préface à la *Précélence* (Estienne, 1896, p. X), et le « *meilleur grammairien du XVIe siècle* », selon l'abbé d'Olivet (Estienne, 1896, p. I). Ayant utilisé la méthode de remarques comme un des instruments de présentation de ses idées philologiques, Henri Estienne en a conçu un système de principes appropriés qui ont formé, à notre avis, au XVIIe siècles les assises théoriques de la doctrine de Vaugelas.

Les sources linguistiques que nous avons consultées ne disent rien relativement à ce si Vaugelas connaissait les œuvres d'Henri Estienne, quoique certains auteurs n'excluent pas une telle possibilité, en constatant que « *Henri Estienne apparaît parfois comme un précurseur de Malherbe et de Vaugelas* » (Glatigny, 1989, p. 14). Plus éloquente en ce sens est la pensée de Marzys, soutenue aussi par Ayres-Bennett, admettant que Vaugelas « *connaissait probablement* » les ouvrages d'Henri Estienne « *étant donné la renommée de leur auteur* » (Ayres-Bennett, 2018, p. 57).

Quoiqu'il en soit, à la lecture des ouvrages de ces deux grammairiens il saute aux yeux que leurs doctrines de l'usage ont beaucoup de points communs. À part ceux que nous avons déjà examinés plus haut, mentionnons encore deux faits intéressants.

Le premier concerne les appréciations données par les grammairiens au rôle de la Cour dans la création des mots nouveaux. Du point de vue du contenu notionnel ces appréciations sont pratiquement identiques. Pour H. Estienne, **la Cour est «la forge des mots nouveaux»**, auxquels le palais de Paris donne la trempe: « *et que le grand desordre qui est en nostre langage, procede, pour la pluspart, de ce que MM. les courtisans se donnent le privilege de legitimer les mots françois bastards, et naturalizer les estrangiers* » (Estienne, 1853, p. 14) (Nous soulignons).

Cl. Vaugelas exprime, pour sa part, la certitude « *que la Cour est comme un magasin, d'où nostre langue tire quantité de beaux termes pour exprimer nos pensées, et que l'Eloquence de la chaire, ny du barreau n'auroit pas les graces qu'elle demande, si elle ne les empruntoit presque toutes de la Cour* » (Vaugelas, 1880, p. 13) (Nous soulignons).

L'affinité de deux opinions est indubitable, quoique H. Estienne souligne le côté négatif de la création lexicale des courtisans, tandis que Cl. Vaugelas y voit le côté positif.

Notons encore une similarité propre aux grammairiens, à savoir, la manière de structurer leurs remarques. Les deux auteurs suivent le principe méthodique d'opposition du type: « *il faut dire* » / « *il ne faut pas dire* » (« *au lieu de dire* »). Comparons, par exemple:

<p>Henri Estienne <i>«Je me suis esclairci de telle chose, au lieu de dire, Telle chose m'a esté esclarcie»</i> (Estienne, 1853, p. 42). <i>«Ainsi nous disons: Un accident, un different. Item: Par consequent, au lieu de dire, Par consequence»</i> (Estienne, 1853, p. 72).</p>	<p>Claude Vaugelas <i>«Au commencement d'un discours, il faut dire on plustost que l'on, quoy que l'on ne soit pas mauvais»</i> (Vaugelas, 1880, p. 67). <i>«Il faut dire et escrire, promener, et non pas pourmener»</i> (Vaugelas, 1880, p. 76).</p>
---	--

Ainsi, l'étude comparative des idées de deux grammairiens concernant le rôle de l'usage dans l'enrichissement et l'assainissement de la langue française permet de constater que leurs théories de l'usage sont identiques en essentielle: elles considèrent l'usage comme le fondement de l'existence et du fonctionnement correct de toute langue. Ils sont aussi d'accord que l'usage peut être bon ou mauvais, et que cela dépend dans une grande mesure du milieu social où il est pratiqué.

En dernière analyse on peut signifier que les similitudes notionnelles et formelles existant entre, d'une part, les *Remarques* de Vaugelas, et, d'autre part, les œuvres philologiques d'Henri Estienne permettent

d'avancer l'hypothèse que la doctrine du bon usage de Cl. Vaugelas n'a pas apparue «ex nihilo» (Ayes-Bennett), qu'il aurait pu lire les œuvres de son précurseur, et en emprunter plusieurs de ses idées. Autrement dit, la doctrine de Cl. Vaugelas sur l'usage de la langue française aurait pu se former sous l'influence immédiate d'Henri Estienne ou bien par le biais de Fr. Malherbe. La recherche des preuves documentées permettant de confirmer cette hypothèse ou bien de la réfuter ouvre la perspective de nouvelles études des apports faits par des remarqueurs dans l'élaboration du « bon usage » en France du XVIIe siècle.

RÉFÉRENCES BIBLIOGRAPHIQUES

Ayes-Bennett, W. (2018). *Claude Favre de Vaugelas. Remarques sur la langue française*. Édition critique. Paris: Classiques Garnier, 940 p.

Ayes-Bennett, W. (2015). La persistance de l'idéologie linguistique des remarqueurs dans les chroniques de langage de 1925 à nos jours. In *Circula: revue d'idéologies linguistiques*, 1, 44-68. URL: <https://doi.org/10.17118/11143/7992>

Ayes-Bennett, W. & Seijido, M. (dir.) (2013). *Bon usage et variation sociolinguistique: perspectives diachroniques et traditions nationales*. Lyon: ENS Editions, 340 p.

Brunot, F. (1909). *Histoire de la langue française des origines à 1900*. T. III, Partie 1: La formation de la langue classique: 1600-1660. Paris: Librairie Armand Colin, 419 p.

Caron, Ph. (2004). *Les Remarqueurs sur la langue française du XVIe siècle à nos jours*. Rennes, 408 p.

Chevalier, J.-Cl. (2006). *Histoire de la syntaxe: Naissance de la notion de complément dans la grammaire française (1530-1750)*. Paris: Honoré Champion Éditeur, 779 p.

Clément, L. (1899). *Henri Estienne et son œuvre française*. Paris: Alphonse Picard et fils Éditeurs, 566 p.

Cullière, A. (2006). Introduction à l'œuvre de Jean Garnier. *Institution de la langue française*. Paris: Honoré Champion Éditeur, VII-XXIV.

Estienne, H. (1885 a). *Deux Dialogues du nouveau langage François, italianizé, & autrement desguizé, principalement entre les courtisans de ce temps*. Par P. Ristelhuber. Tome 1. Paris: Alphonse Lemerre, Éditeur, 378 p.

Estienne, H. (1885 b). *Deux Dialogues du nouveau langage François, italianizé, & autrement desguizé, principalement entre les courtisans de ce temps*. Par P. Ristelhuber. Tome II. Paris: Alphonse Lemerre, Éditeur, 337 p.

Estienne, H. (1853). *Conformité du langage François avec le Grec*. Nouvelle édition, par Léon Feugère. Paris: Imprimerie de Jules Delalain, 223 p.

Estienne, H. (1896). *La précellence du langage François*. Réimprimé par Edmond Huguet. Paris: Armand Colin et Cie, Éditeurs, 435 p.

Glatigny, M. (1982). La notion de règle dans la «grammaire» de Meigret. In *Histoire Epistémologie Langage, N 4-2*, 93-106.

Glatigny, M. (1989). Norme et usage dans le français du XVIe siècle. In *La langue française au XVIe siècle: usage, enseignement et approches descriptives*, sous la direction de Pierre Swiggers et Willy Van Hoecke, Louvain-Paris: Leuven University Press-Peeters, 7-31.

Leclerc, J. Histoire de la langue française. LEXILOGOS. URL: https://www.lexilogos.com/francais_langue_hist...

Livet, Ch.-L. (1859). *La grammaire française et les grammairiens du XVIe siècle*. Paris: Didier et Cie, Libraires, 556 p.

Marzys, Z. (2010). «Le bon usage» et «la plus saine partie» dans les Remarques de Vaugelas. In *Vox Romanica, N 69*, 188-205.

Marzys, Z. (2009). *Claude Favre de Vaugelas. Remarques sur la langue française*. Édition critique avec introduction et notes. Genève: Librairie Droz S.A.: URL: <https://books.google.com.ua/books?isbn=2600012915>.

Marzys, Z. (1975). Pour une édition critique des Remarques sur la langue française de Vaugelas. *Vox Romanica*, Band 34, p. 124-139. URL: <https://www.e-periodica.ch/cntmng?pid=vxr-001:1975:34>.

Moncourt, E. (1851). *De la méthode grammaticale de Vaugelas*. Paris: Veuve Joubert, Libraire, 172 p.

Ott, K.-A. (1962). La notion du « Bon usage » dans les «Remarques» de Vaugelas. In *Cahiers de l'AIIEF, N 14*, 79-94.

- Piron, S.** (2008). La grammaire du français au XVIIe siècle. In *Correspondance*, Vol. 14, N° 1. URL: <http://correspo.ccdmd.qc.ca/index.php/document/pages-dhistoire-tendances-2008-2009/la-grammaire-du-francais-au-xvii-e-siecle>
- Trudeau, D.** (1992). Les inventeurs du bon usage: 1529-1647. Paris: Editions de Minuit, 225 p.
- Stefanini, J.** (2003). Histoire de la grammaire. Paris: CNRS éditions, 287 p.
- Vaugelas, Cl.** (1880). Remarques sur la langue française. Nouvelle édition par A. Chassang. T. 1. Paris: Librairie D. J. Baudry, 447 p.
- Vitu, A.** (1994). Paris. Images et traditions. Paris: Éditions de la fontaine au roy, 512 p.

RÉFÉRENCES

- Ayres-Bennett, W.** (2018). Claude Favre de Vaugelas. Remarques sur la langue française [*Claude Favre de Vaugelas. Notes on the French language*]. Édition critique. Paris: Classiques Garnier. [in French].
- Ayres-Bennett, W.** (2015). La persistance de l'idéologie linguistique des remarqueurs dans les chroniques de langage de 1925 à nos jours. *Circula: revue d'idéologies linguistiques*, 1, 44–68. Retrieved from <https://doi.org/10.17118/11143/7992> [in French].
- Ayres-Bennett, W. & Seijido, M.** (dir.) (2013). Bon usage et variation sociolinguistique: perspectives diachroniques et traditions nationales [*Good usage and sociolinguistic variation: diachronic perspectives and national traditions*]. Lyon: ENS Editions. [in French].
- Brunot, F.** (1909). Histoire de la langue française des origines à 1900 [*History of the French language from the origins to 1900*]. T. III, Partie 1: La formation de la langue classique: 1600 – 1660 [*The formation of the classical language: 1600 – 1660*]. Paris: Librairie Armand Colin. [in French].
- Chevalier, J-Cl.** (2006). Histoire de la syntaxe: Naissance de la notion de complément dans la grammaire française (1530 – 1750) [*History of Syntax: Birth of the notion of complement in French grammar (1530 – 1750)*]. Paris: Honoré Champion Éditeur. [in French].
- Clément, L.** (1899). Henri Estienne et son œuvre française [*Henri Estienne and his French work*]. Paris: Alphonse Picard et fils Éditeurs. [in French].
- Cullière, A.** (2006). Introduction à l'œuvre de Jean Garnier. Institution de la langue française [*Introduction to the work of Jean Garnier. Institution of the French language*]. Paris: Honoré Champion Éditeur. [in French].
- Estienne, H.** (1885 a). Deux Dialogues du nouveau langage François, italianizé, & autrement desguizé, principalement entre les courtisans de ce temps [*Two Dialogues of the new language François, italianizé, & other desguizé, mainly between the courtiers of this time*]. Tome 1. Paris: Alphonse Lemerre, Éditeur. [in French].
- Estienne, H.** (1885 b). Deux Dialogues du nouveau langage François, italianizé, & autrement desguizé, principalement entre les courtisans de ce temps [*Two Dialogues of the new language François, italianizé, & other desguizé, mainly between the courtiers of this time*]. Tome II. Paris: Alphonse Lemerre, Éditeur. [in French].
- Estienne, H.** (1853). Conformité du langage françois avec le Grec [*Conformity of French language with Greek*]. Nouvelle édition, par Léon Feugère. Paris: Imprimerie de Jules Delalain. [in French].
- Estienne, H.** (1896). La précellence du langage français [*The precellence of the French language*]. Paris: Armand Colin et Ce, Éditeurs. [in French].
- Glatigny, M.** (1989). Norme et usage dans le français du XVIe siècle [*Standard and use in 16th century French*]. La langue française au XVIe siècle: usage, enseignement et approches. Louvain-Paris: Leuven University Press-Peeters. (pp. 7 –31). [in French].
- Glatigny, M.** (1982). La notion de règle dans la «grammaire» de Meigret. Histoire Epistémologie Langage, Année 1982, N 4-2, P. 93-106. [in French].
- Leclerc, J.** Histoire de la langue française LEXILOGOS [*History of the French language*]. Retrieved from https://www.lexilogos.com/francais_langue_hist... [in French].
- Livet, Ch.-L.** (1859). La grammaire française et les grammairiens du XVIe siècle [*French grammar and grammarians of the sixteenth century*]. Paris: Didier et Ce, Libraires. [in French].

- Marzys, Z.** (2010). «Le bon usage» et «la plus saine partie» dans les Remarques de Vaugelas [*«The right use» and «the healthiest part» in the Vaugelas Remarks*]. *Vox Romanica*, N69. (pp. 188-205). [in French].
- Marzys, Z.** (2009). *Claude Favre de Vaugelas. Remarques sur la langue française (Claude Favre de Vaugelas. Notes on the French language)*. Édition critique avec introduction et notes. Genève: Librairie Droz S.A.: Retrieved from <https://books.google.com.ua/books?isbn=2600012915> [in French].
- Marzys, Z.** (1975). Pour une édition critique des Remarques sur la langue française de Vaugelas. *Vox Romanica*, Band 34, p. 124-139: URL: <https://www.e-periodica.ch/cntmng?pid=vxr-001:1975:34>. [In French].
- Moncourt, E.** (1851). De la méthode grammaticale de Vaugelas [*From the grammatical method of Vaugelas*]. Paris: Veuve Joubert, Libraire. [in French].
- Ott, K.-A.** (1962). La notion du « Bon usage » dans les «Remarques» de Vaugelas [*The notion of «good use» in the «remarks» of Vaugelas*]. *Cahiers de l'AIEF*, N 14. (pp. 79-94). [in French].
- Piron, S.** (2008). La grammaire du français au XVIIe siècle [*The grammar of French in the 17th century*]. *Correspondance*. Vol. 14, N° 1. Retrieved from <http://correspo.ccdmd.qc.ca/index.php/document/pages-dhistoire-tendances-2008-2009/la-grammaire-du-francais-au-xviiie-siecle> [in French].
- Trudeau, D.** (1992). Les inventeurs du bon usage: 1529-1647 [*The inventors of the good use: 1529-1647*]. Paris: Editions de Minuit. [in French].
- Stefanini Jean.** (2003). Histoire de la grammaire [*History of grammar*]. Paris: CNRS éditions. [in French].
- Vaugelas, Cl.** (1880). Remarques sur la langue française [*Notes on the French language*]. Nouvelle édition par A. Chassang. T. 1. Paris: Librairie D. J. Baudry. [in French].
- Vitu, A.** (1994). Paris. Images et traditions [*Paris. Images and traditions*]. Paris: Éditions de la fontaine au roy. [in French].

UDC 82.0-1:7.034.7 Баранович Л.

Оксана СЛІПУШКО – доктор філологічних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, вул. Володимирська, 60, Київ, Україна, індекс 01033 (oksana-slipushko@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7401-7492>

Анастасія КАТЮЖИНЬСКА – студентка, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, вул. Володимирська, 60, Київ, Україна, індекс 01033 (nastyia16k21@gmail.com)

Oksana SLIPUSHKO – PhD hab. (Philology), Professor, Taras Shevchenko National University of Kyiv, 60 Volodymyrska Street, Kyiv, Ukraine, postal code 01033 (oksana-slipushko@ukr.net)

Anastasiya KATYUZHYNska – student, Taras Shevchenko National University of Kyiv, 60 Volodymyrska Street, Kyiv, Ukraine, postal code 01033 (nastyia16k21@gmail.com)

АЛЕГОРИЧНО-СИМВОЛІЧНА МОДЕЛЬ ТВОРЕННЯ ХУДОЖНЬОЇ ОБРАЗНОСТІ В ПОЕЗІЇ ЕПОХИ ВИСОКОГО БАРОКО (ЗА ЗБІРКОЮ ЛАЗАРЯ БАРАНОВИЧА «ЛЮТНЯ АПОЛЛОНОВА»)

Анотація. Мета роботи – дослідити особливості алегорично-символічної моделі творення художньої образності у збірці Лазаря Барановича «Лютня Аполлонова» як програмній збірці епохи Високого Бароко. На основі цілісного аналізу поезії митця з огляду на характер втілення в ній художньої образності репрезентувати авторські інтерпретації символіко-алегоричного аспекту збірки Лазаря Барановича. Представити збірку «Лютня Аполлонова» як аргумент щодо окремішності епохи Високого Бароко. **Методологія дослідження** спирається на історико-літературний метод, а отже, основоположними є праці дослідників літератури епохи Бароко (Б. Криси, В. Шевчука, І. Ісиченка, Л. Ушкалова та ін.). Для авторської інтерпретації символіко-алегоричного аспекту збірки «Лютня Аполлонова» застосовуємо герменевтичний метод, а також елементи структурального, семіотичного й стилістичного методів. **Наукова новизна** статті полягає у спробі цілісного аналізу алегорично-символічної моделі творення художньої образності поезії з огляду на наукову інтерпретацію Високого Бароко як окремого періоду барокової епохи на прикладі збірки Лазаря Барановича «Лютня Аполлонова». **Висновки.** У збірці Лазаря Барановича «Лютня Аполлонова» репрезентовано особливості художньої концепції епохи Високого Бароко. Доведено, що саме алегорично переосмислений символ є своєрідним ключем для пізнання світу, в якому закодовано зміст епохи й особливості авторського сприйняття дійсності. На підставі аналізу поезії збірки із застосуванням герменевтичного методу подано власну авторську інтерпретацію алегорично-символічної моделі творення художньої образності поезій, з'ясовано, що герменевтичне коло формують символи й алегорії, а також контекст, зокрема епоха Високого Бароко з її орієнтацією на ускладненість, символізм і алегоризацію; історичні події, зокрема доба Руїни й татарські напади; біографічні відомості про поета. Відтак, у збірці «Лютня Аполлонова» переважають цілком барокові за своєю сутністю й сприйняттям символи світла, часу, Бога, людини, моря, корабля, хреста, небесних тіл. На основі проаналізованої художньої концепції Лазаря Барановича, втіленої через символи й алегорії, доведено, що в літературі епохи Високого Бароко найкраще втілено ідею про синтез характерних особливостей Середньовіччя і Ренесансу, що свідчить про синкретизм літератури цього періоду, і водночас у сукупності з іншими визначними ознаками дає можливість розглядати Високе Бароко як окремий період барокової епохи.

Ключові слова: художня образність, герменевтичний метод, інтерпретація, символічний алегоризм, Високе літературне Бароко, Лазарь Баранович, «Лютня Аполлонова».

**THE ALLEGORIC-SYMBOLIC MODEL OF THE CREATION OF ARTISTIC IMAGERY
IN THE POETRY OF THE HIGH BAROQUE EPOCH
(BASED ON THE COLLECTION «LUTNIA APOLLINOWA» BY LAZAR BARANOVYCH)**

Summary. The purpose of the research is to investigate the peculiarities of the allegoric-symbolic model of the creation of artistic imagery in the collection «Lutnia Apollinowa» by Lazar Baranovych as a programmatic collection of the High Baroque epoch. The author's interpretations of the symbolic-allegoric aspect of the collection by Lazar Baranovych are based on a holistic analysis of the artist's poetry in view of its artistic imagery. To present the collection «Lutnia Apollinowa» as an argument for the identity of the High Baroque epoch. **The research methodology** is based on the historical-literary method, and, therefore, the works of researchers of the Baroque epoch literature (B. Krysa, V. Shevchuk, I. Isichenko, L. Ushkalov, etc.) are fundamental. The hermeneutical method and the elements of structural, semiotic and stylistic methods are used for own interpretation of the allegoric-symbolic aspect of the collection «Lutnia Apollinowa». **The scientific novelty** of the article consists in an attempt to analyze the allegoric-symbolic model of the creation of artistic imagery in the collection «Lutnia Apollinowa» by Lazar Baranovych in view of the scientific interpretation of the High Baroque as a separate period of the Baroque epoch. **Conclusions.** In the collection «Lutnia Apollinowa» by Lazar Baranovych features of the artistic conception of the High Baroque epoch are represented. It was proved, that the allegorically reinterpreted symbol is a special key for the cognition of the world, which also encodes the content of the epoch and the author's perception of reality. Besides, the author's own interpretation of the allegoric-symbolic model of creation of the artistic imagery is presented on the basis of the analysis of the poetry using the hermeneutical method. It was found out, that the hermeneutic circle is explained by symbols and allegories, context, including the Baroque epoch with its focus on complexity, symbolism and allegorization; historical events, including the Ruin and the Tatar attacks; biographical information about the poet. Therefore, the collection «Lutnia Apollinowa» is represented by symbols of light, time, God, person, sea, ship, cross, celestial objects, which are completely Baroque in their essence and perception. On the basis of the analysis of the Lazar Baranovych's artistic conception, embodied through symbols and allegories, it was proved, that the High Baroque literature is characterized by a synthesis of the Middle Ages and the Renaissance features, which makes it possible to consider High Baroque as a separate period of the Baroque epoch.

Key words: artistic imagery, hermeneutic method, interpretation, symbolic allegorism, High literary Baroque, Lazar Baranovych, «Lutnia Apollinowa».

Постановка проблеми. У сучасному літературознавстві наукового переосмислення потребує проблема періодизації епохи українського Бароко та визначення системи світоглядно-естетичних і художніх особливостей кожного періоду. Окрім цього, існує потреба в застосуванні сучасних методологічних підходів, що дозволяє подати нову наукову інтерпретацію літератури Високого Бароко. Остання засвідчує розквіт барокової епохи, формування власне барокового світогляду, системи художніх й естетичних цінностей. Твори Л. Барановича, І. Величковського, Д. Туптала репрезентують і остаточно утверджують цілком барокове сприйняття й осягнення світу, алегорично-символічне за своєю сутністю, прагнуть до оригінальності, ускладненості не лише на ідейно-тематичному, а і на стильовому й формальному рівнях.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Особливості літератури Високого Бароко як окремого періоду барокової епохи характеризували такі науковці, як В. Яременко, В. Шевчук, В. Сулима, М. Сулима, І. Ісиченко та ін. Творча спадщина Л. Барановича як одного з яскравих представників цієї епохи привертала увагу багатьох учених. Аналізувалися окремі аспекти проповіді митця (Н. Горська, О. Матушек), зверталася увага на бароковий концептизм його поезії (Р. Радишевський), робилися наукові огляди філософської основи творчості (П. Кралюк, Л. Чорна, В. Шевченко), досліджувалася рецепція постаті письменника в літературознавстві (О. Руда).

Однак актуальним для розвитку сучасної літературознавчої науки є переосмислення й нова інтерпретація творів Високого Бароко, зокрема поетичних збірок Л. Барановича, з огляду на виразну репрезента-

цію в них власне барокових характеристик художньої парадигми, із застосуванням сучасних методологічних підходів.

Мета статті визначається дослідженням особливостей алегорично-символічної моделі творення художньої образності у збірці Лазаря Барановича «Лютяня Аполлонова» як програмній збірці епохи Високого Бароко. На основі цілісного аналізу поезії митця з огляду на характер втілення в ній художньої образності репрезентувати авторські інтерпретації символіко-алегоричного аспекту збірки Лазаря Барановича. Представити збірку «Лютяня Аполлонова» як аргумент щодо окремішності епохи Високого Бароко.

Виклад основного матеріалу. Світоглядно-естетичні й художні особливості не є однаковими для всієї барокової літератури, а розвиваються й змінюються відповідно до нових умов. У контексті стильової парадигми вибудовується нова художня інтерпретація ідеї, втіленої через певні зображально-виражальні засоби. Високе Бароко інтерпретується науковцями як розквіт барокової літератури. Власне, художня специфіка і стильова манера представників цієї епохи загалом, і Л. Барановича зокрема, є наскрізно бароковою за своєю сутністю. З огляду на це, барокова естетика творів характеризується ускладненістю, «реальний світ уподібнюється до ілюзії, елементи якої – символи та алегорії – потребують витлумачення» (Ісиченко, 2011, с. 29).

Система художніх цінностей літератури Високого Бароко визначається домінуванням алегорично-символічної стильової парадигми. Відтак, художня образність твориться символами й алегоріями, через які втілено нові художні ідеї, що репрезентують дух епохи, особливості світоглядного мислення й художньо-естетичних цінностей автора. Для Високого Бароко характерним є тяжіння до раціоналізму, прагнення досягнути світ законами розуму, осмислення дійсності при цьому характеризується символічним характером. Водночас, варто зацентувати увагу на тому, що йдеться не про чисте знання, яке підлягає логічному осягненню, а мудрість буття, тобто про Софію як Божу премудрість. С. Кримський наголошує на ідеї софійності й розглядає розум як «інтелект, що є наявним на совісті, живиться духом «внутрішньої людини» і може розглядатись як духовний розум» (Кримський, 2003, с. 91). На нашу думку, у літературі Високого Бароко найяскравіше втілюється ідея про синтез середньовічних і ренесансних характеристик. Власне, архетип софійності, що сформувався в Середньовіччі, стає одним із ключових для літератури Високого Бароко й засвідчує ідею духовної мудрості через символічне бачення світу. Відтак, алегоризм і символізм як домінантні тенденції письменства Середньовіччя є тими особливостями, які творять художню образність і в літературі Високого Бароко, відрізняючи її від творів раннього барокового періоду. З огляду на це, переважали символи й алегорії, що позначали різні вияви мудрості. Окрім цього, Л. Ушкалов зазначає, що «морфологія поетичного символізму поставала щонайперше на ґрунті біблійної ноєматики та гевристики. Українські письменники XVII – XVIII століть здебільшого послуговувалися так званою «чотири-сенсовою», або «почвірною», методом тлумачення Святого Письма» (Ушкалов, 2006, с. 36). Водночас ідеї софійності, середньовічної духовності, символічної алегоричності поєднуються з ренесансною гуманістичною концепцією людини з просвітницькою ідеєю розуму й символічного антропоцентризму, що здебільшого проявляється в свободі виражально-зображальних засобів з метою творення художньої образності.

Варто зазначити, що епоха Високого Бароко характеризується реформуванням поезії, виробленням нового погляду на поетичний твір: «Поезія в той час бачилася не тільки як естетична категорія, але як наука, відповідно мала виявляти ерудицію та вченість автора, його набуту в школі версифікаційну вправність, у дорослому віці засвоєну та розвинену, що вело не тільки до умалення змісту, а часом до його маловаження» (Шевчук, 2005, с. 197). Як бачимо, йдеться про виникнення жанру «високої» вченої поезії, яка стає продуктом розуму, а не почуттів, що свідчить про її елітарний характер. Поезія Високого

Бароко розвивалася в умовах посиленого впливу на неї теоретично-літературних курсів поетики й риторики в навчальних закладах: «Що вченіша людина, то незвичнішою має бути її мова, то більше книжкових знань і вражень мають містити в собі її вірші» (Макаров, 1994, с. 226). Особливості творення художньої образності, специфіки використання засобів виразності, і символів зокрема, засвідчують талант письменника, вишуканість розуму, рівень естетичних цінностей і творчої свідомості. Цілком правомірною вважаємо думку Р. Радишевського, який стверджує, що «митець був як теоретиком, так і практиком, дбав про урізноманітнення виражальних засобів, дотримуючись певної художньої лінії і надаючи перевагу тим чи іншим бароковим тропам» (Радишевський, 1987, с. 156). Відтак, поезія набуває повчального характеру, не лише вимагає від читача певного рівня знань для розуміння підтексту, а й характеризується яскраво вираженим просвітницьким спрямуванням. Постає автор не просто індивідуалізується, а вступає в тісний діалог з читачем через утілені у творі символи. Натомість, символ постає як своєрідний ключ для пізнання світу, в якому водночас закодовано зміст епохи й авторського сприйняття дійсності. Окрім цього, символи виражають сутність буття, тобто «утворюють особливу семіотичну фактуру буття чи його ментальну онтологію. А така онтологія потребує своєрідного стану духовності» (Кримський, 2008, с. 22). З огляду на це, митці ставлять за мету посилити художню образність, не лише справити сильне враження й підкорити певній ідеї, а здивувати винахідливістю свого розуму, змусити читача до роздумів, пошуку прихованого підтексту, розкриттю й усвідомленню ідеї.

Лазар Баранович репрезентував символічно-алегоричний погляд на дійсність у збірці «Лютя Аполлонова» (1671), поезії якої вибудовані за стильовими принципами естетики Високого Бароко, про що свідчить використання символізму й алегоризму. Символ стає домінантою осмислення дійсності, основним засобом для пізнання світу. Для авторської інтерпретації алегоричного символізму Л. Барановича застосовуємо герменевтичний метод, одним із основних понять якого є герменевтичне коло, що характеризується принципом: «щоб осягнути ціле, водночас потрібно збагнути окремі його гомогенні (однорідні) і гетерогенні (різнірідні) частини і навпаки. . .» (Ковалів, 2008, с. 46). Водночас «цілим виступає не твір і навіть не сукупність творів одного письменника, а синхронний лексичний зріз мови та історія епохи, до якої належить автор, і на основі чого повинно тлумачитися часткове (твір)» (Лановик, 2006, с. 17). Відтак, за принципом герменевтичного кола важливу роль відіграє контекст, тобто історичні події, стильові й світоглядно-естетичні особливості літератури епохи Високого Бароко, біографічні дані поета, які разом пояснюють використання ним саме таких алегорій і символів, що відтворюють історичну й літературну епоху Високого Бароко загалом. Системний аналіз збірки «Лютя Аполлонова» дає підстави говорити про синкретизм на ідейно-тематичному й світоглядно-естетичному рівнях, інтерпретований через алегорії і символи, що відображають стильові особливості епохи Високого Бароко. Водночас, для правильного прочитання й інтерпретації алегорично-символічної моделі творення художньої образності варто зважати на історичні події і контекст епохи, який залучений до збірки та пов'язаний насамперед зі змалюванням доби Руїни, татарських нападів і військових подій. Окрім цього, Л. Баранович був архієпископом, а також політиком, займався дипломатичною й державницькою діяльністю, що мало вплив на творчість поета. Відтак, назва збірки є символічною – Аполлон переосмислюється як Бог світла, який веде до миру й перемоги, а лютя – як музичний інструмент, що прославляє Бога. Варто зазначити, що назву збірки репрезентовано на символічній гравюрі, де зображений співець, увінчаний лавровим вінком, верхи на коні з лірою в руці. В. Федоров вважає, що всі предмети кулястої форми, зокрема вінок, символізують безсмертя. Окрім цього, лавровий вінок є символом мучеництва. Якщо взяти до уваги історичні події і контекст епохи, то можна припустити, що автор переосмислює символ тернового вінка як страждання й муки народу, спричинені

подіями Руїни. Водночас лавровий вінок символізує мир, що настає після перемоги, а отже, співець на коні – народ, який здобув перемогу над ворогом і прославляє Бога.

Л. Баранович апелює до образів небесних тіл, які набувають символічного характеру й репрезентують особливості світоглядного мислення й ментальної свідомості епохи Високого Бароко («Як жити, з неба учитись треба», «Про Місяць та зорі», «Про Сонце»). У першій поезії небо є символом всесвіту. Відтак, «Як жити, з неба учитись треба» – алегоричне переосмислення думки про те, що наука життя полягає в пізнанні світу, навколишньої дійсності. Поет пише: «Землю різними Пан покрив квітками, Небо ясними згаптував зірками. Квіти світяться, в небі зорі сяють, Люди зорі ті нехай досягають!» (Баранович, 2006, с. 286). Зорі в цьому контексті можна трактувати як знаки, які посилає Бог і пізнавши які людина зрозуміє, як влаштований світ. Також у цих рядках йдеться про взаємодію небесних і земних сил, що алегорично переосмислюється як взаємодія людини зі світом, тобто Богом, які разом формують одне ціле. Небесні тіла, що дають світло, є джерелом знань, які людина силою розуму має здобути.

Вірш «Про Сонце» Л. Барановича є зразком переосмислення образу-символу Сонця: «Небесне сонце дивиться усюди, Хіба в яскині ясності не буде. Не дасться сонце глянути на себе, Осліпить очі, бо є оком неба» (Баранович, 2006, с. 287). Якщо в цьому контексті інтерпретувати небо як всесвіт, а Сонце як християнський символ Бога, то Бог у розумінні автора є «оком всесвіту». Варто зазначити, що в такому тлумаченні простежується принцип середньовічного геоцентричного світогляду, відповідно до якого Бог є центром світу. Водночас не применшується роль людини, а відтак, варто говорити про символічний антропоцентризм. У цьому випадку правомірною вважаємо думку Б. Криси, яка зазначає: «... Тут, навпаки, спостерігаємо, як, не порушуючи геоцентричної моделі світу, українська поезія починає акцентувати значення особистості» (Криси, 1997, с. 171). Окрім цього, планети у збірці Л. Барановича символізують вічний рух і свідчать про залежність земного світу від небесного – поки рухаються планети, є рух на землі, поки вони дають світло є життя, про що свідчить назва вірша «Що тьмяться планети – нещастя прикмети»: «Як сонце сходить, у світі хтось родить, Пан погибає, то й сонце заходить...» (Баранович, 2006, с. 288). Свідченням того, що небесні тіла поет уявляє як символи вічності є геометрична форма кола планет, в яку «втлена ідея вічного часу («того, що постійно»), та того часу, який «вертиться» (Федоров, 2009, с. 207). Натомість, у вірші «Смерті лякайся, а сподівайся» втілюється характерна для барокової епохи ідея про плинність видимого світу й людського життя, а отже, однією з особливостей художнього світозображення є тяжіння до динамізації реальності. Відтак, пісок, що витікає з клеписдри символізує час, який спливає і який неможливо зупинити, створюючи відчуття й необхідність постійного руху. Варто зазначити, що мотив швидкоплинності й змінності відображено через традиційний для епохи Високого Бароко символ фортуни, яка позначає безперервний рух і водночас непостійність, змінність видимого світу: «Гей, не надійся на брехні фортуни, Трохи триває, неначе ті струни. Грає струна нам, урветься на потім: Голову тратиш в вінці навіть золотім» (Баранович, 2006, с. 317).

Як бачимо, у збірці «Лютня Аполлонова» Л. Баранович через символічно-алегоричне переосмислення утілює важливу особливість світоглядно-естетичного мислення епохи Високого Бароко, а саме – тяжіння до контрасту, непоборних суперечностей, дисгармонії. Відтак, яскраво вираженим є зіткнення небесного, що символізує вічність, безсмертя, й земного з ідеями швидкоплинності, змінності, постійного руху, який може зупинити лише смерть.

Під впливом подій доби Руїни поет порушує проблему війни й миру, символічно переосмислюючи її основні концептуальні образи. На думку Л. Барановича, однією з причин кровопролиття на Україні є послаблення проповіді християнської моралі, а відтак, поет проголошував ідеї християнської людяності, миру

й національної злагоди, яких потрібно досягати любов'ю і словом Божим. А. Макаров стверджує, що поет «міжусобну війну вважав наслідком затьмарення душі й розуму українців не лише нещастям, а й страшною хворобою духу» (Макаров, 2002, с. 6). У вірші «Меч згори спадає – в крові потопає» меч символізує загрозу війни, яка виникає: «Був меч над нами, а нині спадає, Його із місця сваволя рушає...» (Баранович, 2006, с. 307). У цьому контексті меч також є втіленням ідеї справедливості, яка зникає з настанням війни («в крові потопає»). За переконанням Л. Барановича, єдиним виходом зі стану війни є каяття й очищення від гріха. Поет закликає у вірші «Світ стрясають грози на людськії сльози»: «Гріхи це чинять, пануючи всоуди! Прямуйте, люди, мерщій до покути, Не так бояться ви будете скрути» (Баранович, 2006, с. 308). Окрім того, у вірші «Та ознака в Україні, що земля її в руїні» репрезентовано цілком барокові образи човна, який втілює Україну, і моря, що символізує війну, а відтак, кров, в якій потопає Україна: «Так, на човен хвилі налітають, На Україну біди наступають. Ні, ще гірше! Човен воду крає, А Україна в крові потопає. Пана, водою правиш і вітрами, Хай же затихає буря ця над нами!» (Баранович, 2006, с. 309). Поет стверджує, що лише мирним шляхом можна подолати ворожнечу, любов'ю, єдністю, а не шаблею: «Хай Україна буде єдина, татарин хай згине, Нехай на згоду візьме угоду, хай любить русина!» (Баранович, 2006, с. 308).

Висновки і перспективи подальших розвідок. Отже, на підставі аналізу збірки Л. Барановича «Лютя Аполлонова» досліджено й подано власну авторську інтерпретацію алегорично-символічної моделі творення художньої образності поезій, що вибудовані відповідно до особливостей художньої концепції епохи Високого Бароко. Доведено, що саме алегорично переосмислений символ є своєрідним ключем для пізнання світу, в якому водночас закодовано зміст епохи й авторського сприйняття дійсності. Відтак, у збірці «Лютя Аполлонова» переважають цілком барокові за своєю сутністю й сприйняттям символи світла, часу, Бога, людини, моря, корабля, хреста, небесних тіл. На основі проаналізованої художньої концепції Лазаря Барановича, втіленої через символи й алегорії, доведено, що в літературі епохи Високого Бароко найкраще втілено ідею про синтез характерних особливостей Середньовіччя і Ренесансу, серед яких середньовічна духовна традиція з теоцентричним світоглядом, ідея софійності, алегорично-символічне бачення світу поєднуються з ренесансною гуманістичною концепцією людини з просвітницькою ідеєю розуму й символічного антропоцентризму, що свідчить про синкретизм літератури цього періоду. З'ясовано, що герменевтичне коло формують символи й алегорії, а також контекст, зокрема епоха Високого Бароко з її орієнтацією на ускладненість, символізм і алегоризацію; історичні події, зокрема доба Руїни й татарські напади; біографічні відомості про поета. Отже, всі зазначені характеристики доводять думку про можливість інтерпретації Високого Бароко як окремого періоду барокової епохи. Однак проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми. Актуальним для літературознавчої науки є аналіз творчості інших представників епохи Високого Бароко з огляду на особливості творення художньої образності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Баранович, Л. (2006). Аполлонова лютя. Ред. В. В. Яременко, В. О. Шевчук, *Слово мнозоцінне: хрестоматія української літератури, створеної різними мовами в епоху Ренесансу (друга половина XV – XVI ст.) та в епоху Бароко (кінець XVI – XVIII ст.)* (в 4 т. Т. 2., с. 286–318). Київ: Аконіт.

Іщенко, І. (2011). *Історія української літератури: епоха Бароко (XVII – XVIII ст.)*. Львів: Святогорець, 568 с.

Ковалів, Ю. (2008). *Літературна герменевтика*. Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 240 с.

Кримський, С. (2008). *Під сигнатурою Софії*. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 367 с.

Кримський, С. Б. (2003). Феномен українського бароко. Ред. В. А. Смолій, *Українська культура другої половини XVII – XVIII ст. Історія української культури* (в 5 т. Т. 3, с. 67–93). Київ: Наукова думка.

- Криса, Б.** (1997). *Пересотворення світу: українська поезія XVII – XVIII ст.* Львів: Свічадо, 215 с.
- Лановик, З. Б.** (2006). Інтерпретативні моделі новітньої герменевтики. Ред. Р. Т. Гром'як, *Герменевтика і проблеми літературознавчої інтерпретації* (сс. 9–61). Тернопіль: Редакційно-видавничий відділ ТНПУ.
- Макаров, А. М.** (2002). Пророцтво Лазаря Барановича. Ред. А. М. Макаров, *Чернігівські Афіни* (сс. 6–44). Київ: Мистецтво.
- Макаров, А.** (1994). *Світло українського Бароко*. Київ: Мистецтво, 288 с.
- Радишевський, Р. П.** (1987). Бароковий концептизм поезії Лазаря Барановича. Ред. О. В. Мишанич, *Українське літературне бароко* (сс. 156–177). Київ: Наукова думка.
- Ушкалов, Л.** (2006). *Есеї про українське бароко*. Київ: Факт – Наш час, 284 с.
- Федоров, В.** (2009). *Символ: образ і знак: Symbolarium*. Тернопіль: Підручники і посібники, 256 с.
- Шевчук, В. О.** (ред.). (2005). *Муза Роксоланська: Українська література XVI – XVIII ст.* (в 2 т., Т. 2). Київ: Либідь, 728 с.

REFERENCES

- Baranovych, L.** (2006). Apollonova liutnia [Lutnia Apollinowa]. In. V. V. Yaremenko, V. O. Shevchuk (Ed.), *Slovo mnohotsinne: khrestomatia ukrainskoi literatury, stvorenoi ruznymy movamy v epokhu Renesansu (druga polovyna XV – XVI st.) ta v epokhu Baroko (kinets XVI – XVIII st.)* (Vol. 2., pp. 286–318). Kyiv: Akonit. [in Ukrainian].
- Fedorov, V.** (2009). *Symvol: obraz i znak: Symbolarium [Symbol: image and sign: Symbolarium]*. Ternopil: Pidruchnyky i posibnyky. [in Ukrainian].
- Isichenko, I.** (2011). *Istoriia ukrainskoi literatury: epokha Baroko (XVII – XVIII st.) [History of Ukrainian literature: the Baroque epoch (XVII – XVIII centuries)]*. Lviv: Sviatohorets. [in Ukrainian].
- Kovaliv, Yu.** (2008). *Literaturna hermenevtyka [Literary hermeneutics]*. Kyiv: Vydavnycho-polihrafichnyi tsentr «Kyivskiy universytet». [in Ukrainian].
- Krymskiy, S.** (2008). *Pid syhnaturoiu Sofii [Under the signature of Sofia]*. Kyiv: Vydavnychiy dim «Kyievo-Mohylianska akademiia». [in Ukrainian].
- Krymskiy, S. B.** (2003). Fenomen ukrainskoho baroko. [The phenomenon of Ukrainian baroque]. In. V. A. Smolii (Ed.), *Ukrainska kultura druhoi polovyny XVII – XVIII st. Istoriia ukrainskoi kultury* (Vol. 3, pp. 67–93). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
- Krysa, B.** (1997). *Peresotvorennia svitu: ukrainska poeziia XVII – XVIII st. [Transformation of the world: Ukrainian poetry of the XVII – XVIII centuries]*. Lviv: Svichado. [in Ukrainian].
- Lanovyk, Z. B.** (2006). Interpretatyvni modeli novitnoi hermenevtyky [Interpretive models of modern hermeneutics]. In. R. T. Hrom'iak (Ed.), *Hermenevtyka i problemy literaturoznachoi interpretatsii* (pp. 9–61). Ternopil: Redaktsiino-vydavnychiy viddil TNPU. [in Ukrainian].
- Makarov, A.** (1994). *Svitlo ukrainskoho Baroko [The light of Ukrainian Baroque]*. Kyiv: Mystetstvo. [in Ukrainian].
- Makarov, A. M.** (2002). Prorotstvo Lazaria Baranovycha [The rpehcy of **Lazar Baranovych**]. In. A. M. Makarov (Ed.), *Chernihivski Afiny* (pp. 6–44). Kyiv: Mystetstvo. [in Ukrainian].
- Radyshkevskiy, R. P.** (1987). Barokovy konseptyzm poezii Lazaria Baranovycha [Baroque conceptism of the poetry of **Lazar Baranovych**]. In O. V. Myshanych (Ed.), *Ukrainske literaturne baroko* (pp. 156–177). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
- Shevchuk, V. O.** (Ed.). (2005). *Muza Roksolanska: Ukrainska literatura XVI – XVIII st. [Muse Roksolanska: Ukrainian literature of the XVI – XVIII centuries]*. (Vol. 2). Kyiv: Lybid. [in Ukrainian].
- Ushkalov, L.** (2006). *Esei pro ukrainske baroko [Essays about Ukrainian Baroque]*. Kyiv: Fakt – Nash chas. [in Ukrainian].

Світлана ТИХОНЕНКО – аспірантка кафедри світової літератури факультету філології та журналістики Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка, 36000 м. Полтава, вул. Остроградського, 2, Україна (leosha2904@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6187-9659>

Svitlana TIKHONENKO – research student of the department of World Literature (philology and journalism) Poltava National V.G. Korolenko Pedagogical University, 2 Ostrohradskyi street Poltava, Ukraine, 36003 (leosha2904@gmail.com)

ФУНКЦІЇ ГРОТЕСКУ У ПАМФЛЕТІ ДЖ. СВІФТА «СКРОМНА ПРОПОЗИЦІЯ»

Анотація. У статті здійснено спробу дослідити функції та специфіку гротескних форм памфлету Дж. Свіфта «Скромна пропозиція». **Мета цієї роботи** полягає у цілісному і всебічному аналізі гротеску на матеріалі памфлету, дослідженні гротескних форм твору, що виявляються на різних структурах тексту, та їхньої ролі у створенні повної та динамічної авторської художньої моделі світу й визначення місця людини в ній. **Методологія.** У роботі використано біографічний, культурно-історичний, соціальний, психологічний, герменевтичний методи. **Наукова новизна дослідження** полягає у відсутності в сучасному вітчизняному та зарубіжному літературознавстві системних праць, спеціально присвячених багатоаспектному дослідженню гротескних форм у творчості Дж. Свіфта та їхньому впливу на авторську модель людства, що постає на сторінках його творів. Глибоке дослідження та класифікація гротескних структур дає змогу не тільки уточнити особливості індивідуального стилю письменника, а й з'ясувати естетичну концепцію автора як митця, політика, людини. Памфлет «A Modest Proposal: For Preventing the Children of Poor People in Ireland from Being a Burden to Their Parents or Country, and for Making Them Beneficial to the Public» («Скромна пропозиція, яка має на меті не допустити, щоб діти бідняків в Ірландії були тягарем своїм батькам або своїй родині, і, навпаки, зробити їх корисними для суспільства») був виданий у 1729 р. «Скромна пропозиція» написана у формі економічного памфлету і пародійно стиль, який використовувався сучасними Дж. Свіфту прожектерами. Твір представлений у формі економічного дослідження та містить пропозицію продавати дітей ірландських бідняків для вживання у їжу представниками вищих прошарків англійського суспільства. Сатиричний ефект маски створюється тим, що через байдужу діловитість і точність блазі наміри фіктивного автора виявляють дивовижну жорстокість, а маніпулювання розрахунками створює ілюзію реального проекту. Жакливо-сміхова стихія тексту викликає відчуття веселого божевілья, абсурдного карнавалу. Гротескне тіло дитини вбирає у себе образ Ірландії, яку поглинула Англія. **Висновки.** Отже, соціальна сатира подана Дж. Свіфтом крізь призму гротескного загострення, руйнування моральних принципів та духовних табу. Гротескність пронизує текст памфлету Дж. Свіфта на усіх рівнях, допомагаючи досягти авторський задум, створити художню модель світу, яка діє за своїми, часто абсурдними та алогічними законами.

Ключові слова: Дж. Свіфт, гротеск, гротескні форми, памфлет, соціальна сатира, художня модель світу

THE FUNCTIONS OF GROTESQUE IN JOHN SWIFT'S PAMPHLET «A MODEST PROPOSAL»

Summary. In this article the author attempts to examine the functions and specificity of grotesque forms in John Swift's pamphlet «A Modest Proposal». The aim of this research is in comprehensive analysis of grotesque forms in the mentioned pamphlet which appear in different text structures and their role in creating a complete and dynamic author's model of the world. **Methodology:** Biographical, cultural – historical, social, psychological and hermeneutic approaches were used in the investigation. **The novelty of this research** is determined by the absence in national and foreign literary studies of systemic works dedicated to multi – aspect investigations of grotesque forms in Swift's creative writing and their influence on the author's model of mankind.

*Thorough examination of grotesque structures gives the possibility not only to specify the author's individual style but also to find out his aesthetic concept as an artist, politician and Man. The pamphlet «A Modest Proposal: For Preventing the Children of Poor People in Ireland from Being a Burden to Their Parents or Country, and for Making them Beneficial to the Public» was published in 1729. «A Modest Proposal» was written in the form of an «economic» pamphlet and it mocks the style used by Swift's contemporary projectors. The literary work is presented in the form of economic investigation and contains a proposal to sell the children of poor people in Ireland with the aim of using them as food by upper classes of the then English society. A satirical mask effect is created by the fact that indifferent businesslike accuracy and good intentions of the narrator reveal astonishing cruelty and manipulation of calculations creates the illusion of a real project. The element of horrible humor of the text causes the feeling of merry craziness, absurd carnival. Grotesque body of a child symbolizes Ireland absorbed by England. **Conclusions:** Thus, John Swift presents social satire by means of grotesque exaggeration, ruining moral principles and spiritual taboos. Grotesque is found on all levels of John Swift's pamphlet. It helps to express the writer's idea in creating author's model of the world which lives according to its own often absurd and illogical laws.*

Key words: John Swift, grotesque, grotesque forms, pamphlet, social satire, author's model of the world.

Постановка проблеми. Важка, сповнена таємниць та містифікацій доля Дж. Свіфта, його літературна спадщина, що стала визначальною не тільки для творчості англійських сатириків, а й письменників усього світу, зумовили появу багатьох досліджень та теорій щодо як його життя, так і поетики його творів. Попри чисельні дослідження творчості залишилися лакуни стосовно вивчення гротескних форм у творчості письменника.

Актуальність дослідження зумовлена відсутністю в сучасному вітчизняному та зарубіжному літературознавстві системних праць, спеціально присвячених багатоаспектному дослідженню гротескних форм у творчості Дж. Свіфта та їхньому впливу на авторську модель людства, що постає на сторінках його творів. Глибоке дослідження та класифікація гротескних структур дає змогу не тільки уточнити особливості індивідуального стилю письменника, а й з'ясувати естетичну концепцію автора як митця, політика, людини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідники теорії гротеску (М. Бахтін (Бахтин, 2000), Ю. Манн (Манн, 1966), В. Кайзер (Kauser, 1957), О. Шапошнікова (Шапошнікова О, 1878), Т. Дормідонова (Дормідонова, 2008)) стверджують, що у творах Дж. Свіфта втілені найбільш яскраві вияви гротеску в європейській літературі, проте глибокого та всебічного аналізу гротескних форм у текстах творів Дж. Свіфта на сьогодні не існує. Варті уваги праці Дж. В. Скотта «Swift and the grotesque: to vex rather than divert» («Свіфт і гротеск: мета – не розважати, а критикувати») (Scott, 1985) та К. Лоулора «The Classical and the Grotesque in the work of Alexander Pope and Jonathan Swift» (Lawlor, 1993) «Класика і гротеск у творчості А. Поупа та Дж. Свіфта», проте науковцями дослідження гротеску подане дещо однобоко з позиції або критики, як основної функції гротеску у творах Дж. Свіфта (Дж.В. Скотт), або культурних та психологічних умов, у яких творив письменник (К. Лоурол) (Тіхоненко, 2017, 213 с.).

Мета статті. Метою статті є цілісний і всебічний аналіз гротеску на матеріалі памфлету Джонатана Свіфта «Скромна пропозиція», дослідження гротескних форм твору, що виявляються на різних структурах тексту, та їхньої ролі у створенні повної й динамічної авторської художньої моделі світу й визначення місця людини в ній.

Виклад основного матеріалу. Памфлет «A Modest Proposal: For Preventing the Children of Poor People in Ireland from Being a Burden to Their Parents or Country, and for Making Them Beneficial to the Public» («Скромна пропозиція, яка має на меті не допустити, щоб діти бідняків в Ірландії були тягарем своїм батькам або своїй родині, і, навпаки, зробити їх корисними для суспільства») був виданий у 1729 р. У своїй дисертаційній роботі «The Satire as a Social Mirror: Jonathan Swift's A Modest Proposal in Context» («Сатира як

соціальне дзеркало: «Скромна пропозиція» Джонатана Свіфта в контексті») дослідник В. Gunnarsdóttir (Б. Гуннарсдоттір) уважає, що в памфлеті Дж. Свіфт піднімає болюче питання залежного становища Ірландії: «*A Modest Proposal is considered to be the best satire ever written. It is a harsh satire, with a grotesque proposal, making the gravity and the hopelessness of the situation of the Irish people crystal clear to anyone who reads it. The famous metaphor, «The English are devouring the Irish», meant that because of unfair trading practices, too high rent and absentee landlords, the Irish were being starved and slowly destroyed by the English. Swift plays with this metaphor in his essay.*» (Gunnarsdóttir, 2009, с. 2). Зауважимо, що хоча тема Ірландії є дуже важливою для Дж. Свіфта, смислове поле тексту «Скромної пропозиції» розкриває різні аспекти із життя сучасного автору суспільства.

«Скромна пропозиція» написана у формі економічного памфлету і пародіює стиль, який використовувався сучасними Дж. Свіфту прожектерами. Письменник не був першим, хто наважився на такий крок, – формат був досить поширений, проте тільки дві роботи можуть вважатися повноцінними моделями, що надихнули сатирика. Це «Політична арифметика» (1690 р.) Вільяма Петті і «На захист публічних туш» Бернарда Мандевілля (1724 р.). У кожному з цих творів сформульовані абсолютно провокаційні пропозиції. У роботі В. Петті йдеться про переселення всіх ірландців до Англії, а Б. Мандевіль переконує читачів у прибутку від легалізації та управління публічними будинками. Передмова до «Політичної арифметики» також містило відому заяву В. Петті про свій намір висловити себе в термінах і числах, вагах та мірах, та використовувати виключно аргументи, що спираються на здоровий глузд, і розглядати тільки такі причини, які мають видимі основи в природі (Wittkowsky, 1943, с. 96). У «Скромній пропозиції» Дж. Свіфт чітко дотримується принципів В. Петті щодо методу, апелюючи тільки до кількості, ваги або міру, моделюючи безпристрасний, економічний стиль вираження В. Петті.

Назва відразу ж дає читачеві відчуття іронію, яка супроводжуватиме весь текст твору. Сам памфлет представлений у формі економічного дослідження, автор використовує методологію політичної арифметики, щоб довести свої ідеї. Цей сатиричний твір, де Дж. Свіфт «виявляє такий феєричний цинізм, який . . . не простежується більше в жодному зі світівських творів» (Білецький, 2015, с. 334), містить пропозицію продавати дітей ірландських бідняків для живання у їжу представниками вищих прошарків англійського суспільства. В. Яковенко у своїй книзі «Джонатан Свіфт. Його життя та літературна діяльність» зазначає, що, висміюючи все і всіх, Дж. Свіфт зовсім не зачіпає дітей. Навпаки, у портретній галереї осміяних ним персонажів рельєфно виступає змальований із глибокою симпатією образ Глемделкіч, дівчинки-нянечки Гуллівера (Яковенко, 2008). Тим більше стає зрозумілим відчай та обурення сатирика, його душевний біль.

Текст із перших рядків вражає підкреслено офіційним тоном оповіді. Автор іронічно претендує на серйозне економічне дослідження, в якому його аргументи підтверджуються за допомогою статистики і розрахунку. Автор чітко окреслює коло проблем, що знаходяться в площині його інтересів: зубожіння, неосвіченість, злочинність, еміграція, і, це головне, відсутність перспектив. Сатирик вже на початку твору створює світ, в якому немає нічого світлого та позитивного, де діти – не майбутнє держави, не найдорожче для батьків, а непотріб та тягар: «*I think it is agreed by all parties that this prodigious number of children in the arms, or on the backs, or at the heels of their mothers, and frequently of their fathers, is in the present deplorable state of the kingdom a very great additional grievance...*» (Swift, 2008, с. 5).

Реальний план твору різко змінюється моторошно-божевільною пропозицією оповідача вбивати та їсти дітей. Гротескне загострення на цьому рівні тексту полягає у стилізації мови памфлету під державну мову законопроектів, установ, указів, розпоряджень тощо. Автор розвиває ідеї щодо рецептів із м'яса немовлят, зберігаючи офіційно-діловий тон політика на трибуні. Сатиричний ефект маски створюєть-

ся тим, що через байдужу діловитість і точність благі наміри фіктивного автора виявляють дивовижну жорстокість, а маніпулювання розрахунками створює ілюзію реального проекту. Жажливо-сміхова стихія тексту викликає відчуття веселого божевілля, абсурдного карнавалу. Гротескне тіло дитини вбирає у себе образ Ірландії, яку поглинула Англія, соціальну несправедливість, одвічне прагнення людей до розкішного життя, бажано, за рахунок інших: *«I have been assured by a very knowing American of my acquaintance in London, that a young healthy child well nursed is at a year old a most delicious, nourishing, and wholesome food, whether stewed, roasted, baked, or boiled; and I make no doubt that it will equally serve in a fricassee or a ragout»* (Swift, 2008, с. 7). На думку дослідника В. Білецького, «... Е. Роттердамський наголошує, що велика Глуність керує всіма, а Дж. Свіфт обґрунтовує економічну доцільність і суспільну корисність канібалізму, то це, очевидно, означає констатацію філософами крайньої межі розумового і морального зuboжіння більшості пересічних людей.» (Білецький, 2015, с. 334).

Публіцистичну діяльність Дж. Свіфта на захист Ірландії супроводжував творчий підйом, результатом якого стало створення роману «Мандрів Гуллівера». «Листи сукнороба» з їхньою орієнтацією на доступність і переконливість для читачів різного рівня дали сатирику письменницький досвід, що дозволив йому зробити «Мандри» цікавим читвом, розпочинаючи, за висловом його друзів, «від кабінету міністрів і до дитячої кімнати»; нарешті, діяльність Дж. Свіфта на захист Ірландії надихнула прагненням мораліста-просвітителя «виправити світ», яке проходить лейтмотивом у романі (Сидорченко, 2001).

Висновки і перспективи подальших розвідок цього питання. Отже, соціальна сатира подана Дж. Свіфтом крізь призму гротескного заострення, руйнування моральних принципів та духовних табу. Такий, безумовно, жорстокий прийом щодо своїх читачів розкриває не тільки мету автора – звернути увагу можновладців на становище бідноти, «розбудити» суспільство, а й відчуття гніву самого сатирика, викликаного байдужістю та несправедливістю. Гротескність пронизує текст памфлету Дж. Свіфта на усіх рівнях, допомагаючи досягти авторський задум, створити художню модель світу, яка діє за своїми, часто абсурдними та алогічними законами. У центрі памфлету стоїть образ оповідача, за яким прихований автор. Гротескність цього образу полягає в тому, що він водночас носій думок автора, слухняний виконавець його волі та самостійний гравець. Послання політика-оповідача «Скромної пропозиції» стилізовані під діловий тон політичних виступів, мову законопроектів та постанов, проте сам образ політика у ході розповіді трансформується в іронічного, гнівного та емоційного автора, що блискуче володіє образним словом.

Висвітленими питаннями не вичерпується аналітичне та всебічне дослідження гротескних форм прози Дж. Свіфта. Цікавим та необхідним може стати в перспективі глибокий аналіз памфлетів Дж. Свіфта у зв'язку з романом «Мандри Гуллівера», дослідження впливу гротескних форм, що функціонують у памфлеті, на гротескність роману.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Бахтин, М.** (1965). *Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса*. М.: Художественная литература, 545 с.
- Білецький, В.** (2015). Публіцистика Джонатана Свіфта. Філософська сатира і соціально-політичні погляди. *Вісник Донецького національного університету. Серія Б. Гуманітарні науки*, 1-2, 333–337.
- Дормидонова, Т.** (2008). *Гротеск как тип художественной образности (от Ренессанса к эпохе авангарда)*: автореферат дис. ... кандидата филологических наук: спец. 10.01.08. Теория литературы. Текстология. Тверь, 22 с.
- Сидорченко, Л.** История зарубежной литературы XVIII века. Режим доступу: <http://lit-prosv.niv.ru/lit-prosv/sidorchenko-literatura-xviii-veka/index.htm>

Тихоненко, С. (2017). Функції гротеску в романі Дж. Свіфта «Мандри Гуллівера» (з опертям на III частину роману). *Наукові записки Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди*, 2 (86), 212–228.

Шапошникова, О. (1978). *Гротеск и его разновидности*. Автореферат дис. ... кандидата филологических наук: спец. 10.01.08. Теория литературы. Текстология. Москва, 20 с.

Яковенко, В. *Джонатан Свифт. Его жизнь и литературная деятельность*. Режим доступу: <http://lit-prosv.niv.ru/lit-prosv/yakovenko-svift/index.htm>

Gunnarsdóttir, B. *The Satire as a Social Mirror: Jonathan Swift's A Modest Proposal in Context*. Retrieved from: <https://skemman.is/handle/1946/2387>

Lawlor, C. (1993). *The Classical and the Grotesque in the work of Alexander Pope and Jonathan Swift*: Submitted for the degree of PhD in English Literature at the University of Warwick. Department of English and Comparative Literary Studies, 246 p.

Scott, J. W. (1985). *Swift and the grotesque: to vex rather than divert*: ProQuest Dissertations Publishing 0593: British and Irish literature. University of Arkansas, 226 p.

Swift, J. (2008). *A Modest Proposal & other short pieces including A Tale of a Tub* / Jonathan Swift. A Penn State Electronic Classics Publication, 304 p.

Wittkowsky, G. (1943). Swift's Modest Proposal. *Journal of the History of Ideas*. Vol. 4. No. 1, 75–104.

REFERENCES

Bahtin, M. (1965). *Tvorchestvo Fransua Rable i narodnaya kultura srednevekovya i Renessansa [The work of Francois Rabelais and the folk culture of the Middle Ages and the Renaissance]*. M.: Hudozhestvennaya literatura. [in Russian].

Bilecz'ky' j, V. (2015). Publicy`sty`ka Dzhonatan Svifta. Filosofo`ka saty`ra i social`no-polity`chni poglyady` [Jonathan Swift's journalism. Philosophical satire and socio-political views]. *Visny`k Donez`kogo nacional`nogo universy`tetu Seriya B. Gumanitarni nauky`*, 1-2. [in Ukrainian].

Dormidonova, T. (2008). *Grotesk kak tip hudozhestvennoy obraznosti (ot Renessansa k epohe avangarda) [Grotesque as a type of artistic imagery (from the Renaissance to the era of the avant-garde)]*: avtoreferat dis. ... kandidata filologicheskikh nauk: spets. 10.01.08. Teoriya literatury. Tekstologiya. Tver. [in Russian].

Gunnarsdóttir, B. *The Satire as a Social Mirror: Jonathan Swift's A Modest Proposal in Context*. Retrieved from: <https://skemman.is/handle/1946/2387>

Lawlor, C. (1993). *The Classical and the Grotesque in the work of Alexander Pope and Jonathan Swift*: Submitted for the degree of PhD in English Literature at the University of Warwick. Department of English and Comparative Literary Studies.

Scott, J. W. (1985). *Swift and the grotesque: to vex rather than divert*: ProQuest Dissertations Publishing 0593: British and Irish literature. University of Arkansas.

Shaposhnikova, O. (1978). *Grotesk i ego raznovidnosti [Grotesque and its varieties]*. Автореферат дис. ... кандидата филологических наук: spets. 10.01.08. Теория литературы. Текстология. Москва. [in Russian].

Sidorchenko, L. *Istoriya zarubezhnoy literatury XVIII veka [The history of foreign literature of the XVIII century]* Retrieved from: <http://lit-prosv.niv.ru/lit-prosv/sidorchenko-literatura-xviii-veka/index.htm> [in Russian].

Swift, J. (2008). *A Modest Proposal & other short pieces including A Tale of a Tub* / Jonathan Swift. A Penn State Electronic Classics Publication.

Tikhonenko, S. (2017). Funkciji grotesku v romani Dzh. Svifta «Mandry` Gullivera» (z opertyam na III chasty`nu romanu) [Functions of the Grotesque in J. Swift's Novel]. *Naukovi zapy`sky` Xarkivs`kogo nacional`nogo pedagogichnogo universy`tetu imeni G. S. Skovorody`*, 2 (86). [in Ukrainian].

Wittkowsky, G. (1943). Swift's Modest Proposal. *Journal of the History of Ideas*. Vol. 4. No. 1.

Yakovenko, V. *Dzhonatan Svift. Ego zhizn i literaturnaya deyatelnost [Jonathan Swift. His life and literary activity]*. Retrieved from: <http://lit-prosv.niv.ru/lit-prosv/yakovenko-svift/index.htm> [in Russian].

Світлана ШИЛО – аспірантка кафедри українського мовознавства і прикладної лінгвістики, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, бульвар Шевченка, 81, Черкаси, Україна, індекс 18000 (sylosvitlana@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6540-209X>

ResearcherID: <https://publons.com/researcher/3105918/svitlana-shylo/>

Svitlana SHYLO, postgraduate Student of the Department of Ukrainian Linguistics and Applied Linguistics, Cherkasy Bohdan Khmelnytskyi National University, boulevard Shevchenko, 81, Cherkasy, Ukraine, postal code 18000 (sylosvitlana@ukr.net)

ГРАМАТИЧНІ ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ СПОНУКАЛЬНОЇ МОДАЛЬНОСТІ В АГІТАЦІЙНО-ПОЛІТИЧНОМУ ДИСКУРСІ

Анотація. Мета дослідження – проаналізувати ядерні та периферійні засоби вираження спонукальної модальності в агітаційно-політичному дискурсі на граматичному рівні. **Методологія дослідження** спирається на традиційне для мовознавчих праць поєднання принципів (об'єктивності) і методів (загальнонаукових та описових) наукової праці. **Наукова новизна** статті полягає в спробі систематизації поглядів на визначення центральних (ядерних) і периферійних засобів вираження семантики спонукування, формування та функціонування спонукальних конструкцій в агітаційно-політичному дискурсі. **Висновки.** Функційно-семантичне поле категорії спонукальної модальності охоплює різні семантичні відтінки, які, своєю чергою, репрезентовані за допомогою різноманітних засобів вираження. Оволодіння цими засобами вираження спонукування є найважливішим чинником успішного процесу комунікації. В агітаційно-політичному дискурсі представлено велику різноманітність засобів спонукування, що зумовлено чинником мовного впливу. Завдяки використанню різних засобів вираження спонукальної модальності адресант повідомлення може ефективно передати адресатові інтенцію до дії. Домінанту плану вираження спонукальних мовленнєвих актів становить категорія імперативної модальності і її ядро – наказовий спосіб. Форми наказового способу можуть виражати всі відтінки значення спонукування від наказу до запрошення. У досліджуваній нами вибірці спонукальних висловлень ядро становлять форми другої особи множини та другої особи однини наказового способу. Інші мовні засоби належать до периферійної сфери. Серед них найбільш уживаними є інфінітивні конструкції, форми майбутнього часу однини і множини доконаного виду, слова категорії стану зі значенням модальної оцінки з погляду необхідності, а також аналітичні форми наказового способу, представлені поєднанням дієслова третьої особи однини чи множини теперішнього або майбутнього часу з частками *хай, нехай*. Зафіксовано аномативні сполуки дієслів майбутнього часу зі спонукальними частками *давай, давайте*.

Ключові слова: спонукальна модальність, агітаційно-політичний дискурс, функційно-семантичне поле, наказовий спосіб.

GRAMMATICAL MEANS OF EXPRESSING A STIMULATING MODALITY IN AGITATION AND POLITICAL DISCOURSE

Summary. The purpose of the research is to analyze the nuclear and peripheral means of expressing a stimulating modality in agitation and political discourse at a grammatical level. **The research methodology** is based on the tradition of a combination of principles (objectivity) and methods (general and descriptive) of scientific work for linguistics. **The scientific novelty** of the article is to attempt to systematize views on the definition of central (nuclear) and peripheral means of

expressing the semantics of the motive, the formation and functioning of the motive constructs in the agitation and political discourse. **Conclusions.** The functional-semantic field of the inducement category includes various semantic shades, which, in turn, are expressed by various means of expression. Mastering these means of expression is a crucial factor in a successful communication process. In the agitation and political discourse there is a great variety of means of stimulation, which is conditioned by the factor of linguistic influence. Through the use of various means of expressing the modal modality, the message recipient can most effectively convey the addressee's intention to action. The dominant of the plan of expression of motive speech acts is the category of imperative modality and its core – the commanding way. Forms of the ordering method can express all shades of the value of the prompting from order to invitation. In our sample of sample motives, the kernel has the forms of the first, second, plural, and second singular of the prepositional method. Other language means are peripheral. Among them, the most commonly used were infinitive constructions, forms of the future tense and plural form, modal words, as well as constructions represented by the analytic form of the preposition, expressed by the combination of particles *let*, albeit with the personal form of present or future tense, as well as conjugation with the verb in the future tense.

Key words: motivational modality, agitation-political discourse, functional-semantic field, prescriptive way.

Постановка проблеми. Спонування як комунікативна категорія відіграє важливу роль у мовному спілкуванні людей, адже вона прямо називає дію, яку повинен виконати адресат.

Спонукальні конструкції – це універсальний продукт мовної діяльності, для якого характерне прагнення мовця змусити адресата зробити щось бажане або необхідне для адресанта. В. Г. Гак наголошує, що «спонукальним реченням властиві дві риси: встановлення контакту зі співрозмовником та емоційність» (Гак, 2000, с. 257).

Ми тлумачимо спонукальну модальність в аспекті функційного підходу, що дає змогу зробити об'єктом дослідження не лише ядерні, а й периферійні елементи поля. Вони важливі й тому, що, спонукаючи та заохочуючи реципієнтів до вчинення дій, мають водночас різний ступінь категоричності і здатні передавати певні відтінки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема різнорівневої належності способів мовного представлення модального змісту знайшла відображення в працях як вітчизняних, так і зарубіжних лінгвістів. Однак відсутність єдиного розуміння змістової природи й семантичного обсягу модальності та її складників, відмінності в тлумаченні статусу граматичних форм мовної репрезентації модальності, неповнота деяких описів засобів вираження модальних значень стають особливо очевидними під час вивчення цього мовного феномену.

У лінгвістиці наявні різні погляди на засоби вираження спонукальної модальності. Першими, хто звернув увагу на спонукальну функцію мови, були О. О. Потебня, О. О. Шахматов, Л. А. Булаховський, В. В. Виноградов. За останні десятиліття з'явилося чимало докладних розвідок із цього питання в працях українських учених, зокрема І. Р. Вихованця, К. Г. Городенської, А. П. Грищенка, А. П. Загнітка, М. У. Каранської, М. Ф. Кобилянської, М. Я. Плющ, В. М. Русанівського, І. І. Сльняк, О. С. Шевчук та ін., де визначено диференційні ознаки основних типів спонування, схарактеризовано комунікативні ситуації для них (наказ, пропозиція, порада, заборона тощо), досліджено різноманітні способи вираження окремих типів спонування.

Проте чимало проблем, пов'язаних із категорією спонування та мовними засобами її вираження, ще й досі остаточно не розв'язані. Зокрема, у сучасній українській мові недостатньо висвітлені важливі питання, а саме: відсутність єдності думок у визначенні центральних (ядерних) і периферійних засобів вираження семантики спонування, формування та функціонування спонукальних конструкцій в агітаційно-політичному дискурсі.

Мета статті – проаналізувати ядерні та периферійні засоби вираження спонукальної модальності в агітаційно-політичному дискурсі. Матеріалом дослідження стала вибірка спонукальних речень агітаційно-політичного дискурсу.

Виклад основного матеріалу. Політична діяльність багато в чому залежить від того, наскільки професійно політики послуговуються мовою, адже мова – це теж засіб реалізації влади, її інструмент. Політик повинен уміти вибирати потрібні слова і вислови, щоб донести до виборця свої думки, свою політичну позицію. О. Й. Шейгал зауважує, що мова політики – «це одна з професійних підмов – варіантів загальнонаціональної мови» (Шейгал, 2000, с. 189).

Для агітаційно-політичного дискурсу характерне використання різних засобів вираження спонукальної модальності, що взаємодіють на функційно-семантичному підґрунті. Саме ці засоби становлять функційно-семантичне поле спонукальності.

Спонукальна модальність є важливим структурно-змістовим компонентом функційно-семантичної категорії модальності, яка встановлює живий зв'язок між висловленням і позамовною дійсністю та звернена до прагматичного аспекту речення. Вона бере безпосередню участь у формуванні його комунікативної перспективи.

Визначаючи сутність функційно-семантичних категорій, О. В. Бондарко зауважує: «Функційно-семантичними ми називаємо категорії, у яких план змісту утворює поняття, аналогічні поняттям, що виражені категоріями граматичними, а план вираження представлений мовними засобами, які належать до різних мовних рівнів...» (Бондарко, 1990, с. 143). Утім для функційно-семантичної категорії потрібно, щоб засоби, які функціують у межах цієї категорії, мали загальне значення. Згідно з таким формулюванням, функційно-семантична категорія спонукування – це система різнорівневих засобів, спільною семантичною ознакою яких є спонукування до вчинення тієї чи тієї дії.

Спонукальна модальність в аспекті функційного підходу цікава ще й тому, що дає змогу представити цю категорію як польову структуру, у якій окреслено центральні та периферійні компоненти поля, визначено зони перетину з іншими полями (Бондарко, 2002, с. 185). Позитивною рисою цього підходу є те, що мовні засоби, які належать у традиційній граматиці до різних підсистем, представлені в їхній інтеграції та взаємодії.

У мові функційно-семантична категорія спонукальної модальності має складну, багатокомпонентну структуру, охоплюючи засоби вираження, що належать до різних рівнів мовної системи: лексичного, морфологічного і синтаксичного. Неоднорідність засобів вираження спонукування пов'язана зі специфікою самого спонукального значення.

Вибір тих чи тих засобів для передавання змісту висловлення залежить від комунікативного наміру самого мовця. Адресант обирає з наявного набору мовних засобів саме ті, які вважає найбільш слушними для цієї ситуації. Отже, не існує жорстких правил під час вибору того чи того засобу вираження спонукування.

Прийнято вважати, що основними компонентами структури будь-якого функційно-семантичного поля є ядро і його периферія. О. С. Шатілова, окреслюючи функційно-семантичне поле спонукальної модальності, виокремлює й описує ядерні (предикат виражений дієсловом наказового способу), напівпериферійні (предикат представлений аналітичними морфологічними формами) та периферійні (предикат репрезентований неспеціалізованою морфологічною формою) конструкції спонукальної інтенції в текстах наукового стилю (Шатілова, 2014, с. 254).

Ядром функційно-семантичного поля категорії спонування, стрижнем, навколо якого погруповані периферійні засоби вираження спонукальної модальності в агітаційно-політичному дискурсі, є імперативні конструкції, де присудок виражений дієсловом у наказовому способі. Форми наказового способу можуть виражати всі відтінки значення спонування (порада, розпорядження, побажання, прохання, заборона тощо), тому можна стверджувати, що категорія спонування ширша, ніж наказовий спосіб. Залежно від комунікативної ситуації адресант обирає один із перерахованих вище варіантів спонукальної комунікативної ситуації.

У досліджуваній нами вибірці спонукальних висловлень ядром є конструкції у формі 2-ї особи множини наказового способу, що зумовлено властивими цим формам семантичними ознаками – прямою комунікативною спрямованістю на адресата й чітким вираженням волевиявлення мовця, напр.: **Покладіться** на наше мистецтво переговорів з Міжнародним валютним фондом (ланч Ю. Тимошенко в межах Мюнхенського безпекового фонду); **Подивіться**, як у Європі ставляться до людей із інвалідністю і **порівняйте** з тим, як ставляться у нас (інформаційний бюлетень О. В. Ляшка). Ця форма створює ілюзію спільної дії – мовець ніби долучається до спонування.

Натомість конструкції з формами 2-ї особи однини наказового способу, що містять ці самі ознаки, в агітаційно-політичних контекстах трапляються рідше, що зумовлено офіційністю й субординаційністю стосунків між учасниками мовленнєвого акту. Напр.: **Візьми і зроби!** (політична партія «Самопоміч»); **Змінюй** (біл-борд кандидата Ю. В. Тимошенко); **Думай** (біл-борд кандидата П. О. Порошенка); **Захисти майбутнє, обери ЄС!** (політична партія «Європейська солідарність»).

Ще одним важливим граматичним засобом реалізації агітаційної функції в агітаційно-політичному дискурсі є експліцитна форма наказового способу. Ці конструкції набувають адресатності за рахунок не лише наказової форми дієслова, а й використання звертання, напр.: *Раді, що наші спільні зусилля помітні – разом із вами, друзі, йдемо до перемоги! Пам'ятайте – 21 липня віддаємо голос за перспективну партію «Соціальна справедливість». Наш номер 13 у виборчому бюлетені* (політична партія «Соціальна справедливість»).

До периферійних компонентів функційно-семантичної категорії спонукальної модальності в агітаційно-політичному дискурсі належать інфінітиви, форми майбутнього часу однини і множини доконаного виду, слова категорії стану зі значенням модальної оцінки з погляду необхідності та аналітичні форми наказового способу.

Інфінітиву притаманна спрямованість до невизначеного або узагальненого адресата, що зумовлено специфікою природи цих граматичних форм. Інфінітив у мікрополі спонування часто доповнює семантичні можливості ядра. Спонукальні речення з присудком, вираженим інфінітивною формою дієслова, передають зазвичай значення команди або безпечеліційного наказу, напр.: *Я прошу тільки про одне: пам'ятаючи про ціну зради, **голосувати** за того, хто збереже Українську державу, її Збройні Сили та її курс до Європи* (виступ Ю. В. Луценка на форумі «Від Крут до Брюсселя»); **Вірити і перемогати!** (О. В. Ляшко, інформаційний бюлетень).

Форми майбутнього часу однини і множини доконаного виду часто вживаються в значенні наказового способу, напр.: *Разом **зробимо** Черкаси Містом Щастя!* (політичний буклет «Всеукраїнського об'єднання «Свобода» Черкаси»); *Ми **оберемо** для всіх нас по-справжньому велике майбутнє.* (політична листівка Ю. В. Тимошенко); *Я вірю в мудрість українського народу! Вірю, що, прочитавши цю брошуру, на виборах 31 березня 2019 року **Ви зробите** правильний вибір – Ви **проголосуєте** за краще майбутнє для Вас та Ваших дітей і онуків* (передвиборна програма І. Ю. Шевченко); **Повер-**

немо Україні майбутнє! (передвиборча програма В. В. Бондаря); **Захистимо** європейське майбутнє України! *Голосуй за ЄС № 10* (політична листівка партії «Європейська солідарність»).

Спонування, виражене словами категорії стану зі значенням модальної оцінки з погляду необхідності (*треба, потрібно, необхідно*), менш категоричне, ніж спонування у формі імператива. Такі конструкції виражають цілу гаму різних спонукальних значень – від наказу до повчання. Найуживаніше слово категорії стану *треба* має значення поради, настанови, умовляння, напр.: *Насправді Аграрна партія вже має 7 % підтримки. Але треба ще більше. 7 % – це замало для того, щоб зупинити розпродаж землі. Потрібно як мінімум 12 %, щоб голос селян гучно лунав на найвищому рівні* (Інформаційний бюлетень Черкаської обласної організації Аграрної партії України «Діалог»).

Продуктивними є поєднання слів категорії стану з інфінітивами, напр.: **Треба міняти** країну і змінюватись самим. **Треба брати** відповідальність на себе і **показувати** приклад майбутнім поколінням. **Треба єднатись** усім, хто незалежно від статі, мови, віри, національності просто **ЛЮБИТЬ УКРАЇНУ!** (передвиборча програма В. О. Зеленського); **Треба** нам усім, партійцям і симпатикам нашої політичної сили, **згуртуватися, піти** на вибори і **проголосувати** за Аграрну партію. (Інформаційний бюлетень Черкаської обласної організації Аграрної партії України «Діалог»).

Зрідка спонукальні речення в агітаційно-політичному дискурсі представлені аналітичною формою наказового способу, що являє собою сполучення дієслова 3-ої особи однини чи множини теперішнього або майбутнього часу та часток *хай, нехай* напр.: *Земля і природні багатства хай служать людям, а не олігархам* (інформаційний бюлетень О. В. Ляшка). Зафіксовано аномативні сполуки дієслів майбутнього часу зі спонукальними частками *давай, давайте*, напр.: **Давайте перемажемо разом!** (передвиборна програма Ю. Б. Дерев'янка). Конструкції такого типу виражають не спонування, а скоріше побажання, тому можна стверджувати, що агітаційна функція реалізована не повністю.

Але трапляються випадки, коли ядерні й периферійні засоби вираження спонування (зокрема форми 2-ї особи множини наказового способу та 1-ї особи множини дійсного способу майбутнього часу) поєднані в одному агітаційному тексті, напр.: *21 липня будьте уважними під час голосування! Знайдіть у бюлетені поруч із прізвищем кандидата текст: «Суб'єкт висування – політична партія "Слуга народу"». Тільки кандидати, яких висунула партія, – це команда Президента. Голосуйте лише за справжніх слуг народу! Зробимо їх ще раз!* (політична партія «Слуга народу»).

Використовуючи різні засоби вираження спонукальної модальності, автори політичних текстів впливають на читача й формують у його свідомості певну модель світу, відмінну від наявної картини світу, або ту, яка не збігається зі світоглядом адресанта. За допомогою спонукальних форм автор не тільки інформує, регулює, але й керує процесом взаємодії і його кінцевим результатом, тим самим формуючи потрібне сприйняття аудиторією.

Дослідження морфологічних засобів вираження спонукальної модальності не тільки сприяє встановленню її структурно-змістової специфіки, але й збагачує уявлення про модальність речення як про систему взаємодіючих модальних планів і засобів їх реалізації.

Висновки і перспективи подальших розвідок цього питання. Категорія спонування інтерпретована як функційно-семантична категорія, що являє собою сукупність різнорівневих засобів вираження, які виконують у мові функцію спонування адресата до дії. Засоби вираження спонукальної модальності належать до різних рівнів мови, унаслідок взаємодії елементів цих рівнів постає функційно-семантичне поле. Домінантою поля спонування є морфологічний засіб – наказовий спосіб

дієслова (імператив). В агітаційно-політичному дискурсі потужно представлені й периферійні засоби вираження.

Ядерними є форми другої особи однини і множини наказового способу. Інші мовні засоби належать до периферійної сфери. Серед них найбільш уживаними є інфінітиви, форми майбутнього часу однини і множини доконаного виду, слова категорії стану та аналітичні форми наказового способу, представлені сполученням дієслова у формі 3-ої особи однини чи множини теперішнього або майбутнього часу із частками *хай, нехай*. Зафіксовано аномативні сполуки дієслів майбутнього часу зі спонукальними частками *давай, давайте*.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Бондарко, А. (1990). *Теория функциональной грамматики. Темпоральность. Модальность*. Ленинград: Наука, 264 с.

Гак, В. (2000). *Теоретическая грамматика французского языка*. Москва: Добросвет, 832 с.

Загнітко, А. П. (2012). *Словник сучасної лінгвістики: поняття і терміни* (у 4 т., Т. 2). Донецьк: ДонНУ, 350 с.

Мясоєдова, С. В. (2001). *Категорія спонування і її вираження в непрямих висловленнях сучасної української мови* (автореф. дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01 – Українська мова). Харків, 16 с.

Харченко, С. В. (2001). *Семантико-синтаксична та комунікативна структура речень спонукальної модальності* (автореф. дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01 – Українська мова). Київ, 20 с.

Шатілова, О. С. (2014). Особливості оформлення спонукальної інтенції в науковому тексті. *Вісник Донецького національного університету, Сер. Б. Гуманітарні науки*. № 1–2, 251–256.

Шейгал, Е. (2000). *Семиотика политического дискурса*. Волгоград: Перемена, 431 с.

REFERENCES

Bondarko, A. (1990). *Teoriia funktsional'noy grammatiki. Temporal'nost'. Modal'nost'* [Theory of functional grammar. Temporality. Modality]. Leningrad: Nauka. [in Russian].

Gak, V. (2000). *Teoreticheskaia grammatika frantsuzskogo yazyka* [Theoretical Grammar of the French Language]. Moskva: Dobrosvet. [in Russian].

Zagnitko, A. P. (2012). *Slovnnyk suchasnoi lingvistyky: poniattia i terminy* [Dictionary of Modern Linguistics: Concepts and Terms]. (Vol. 2.). Donetsk: DonNU. [in Ukrainian].

Miasoiedova, S. V. (2001) *Kategoriia sponykannia i ii vyrazhennia v nepriamykh vysloveniakh suchasnoi ukrainskoi movy* [The category of motivation and its expression in indirect statements of the modern Ukrainian language]. (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Kharkiv. [in Ukrainian].

Kharchenko, S. V. (2001). *Semantiko-syntaksychna ta komunikatyvna struktura rechen' sponukal'noi modal'nosti* [Semantic-syntactic and communicative structure of motive sentences]. (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Kyiv. [in Ukrainian].

Shatlova, O. S. (2014). Osoblyvosti oformlennia sponukal'noi intentsii v naukovomu teksti [Features of the design of the incentive intention in a scientific text.] *Visnyk Donetskogo natsionalnogo universytetu, Ser B. Gumanitarni nauky*. № 1–2, 251–256. [in Ukrainian].

Sheigal, E. I. (2000). *Semiotika politicheskogo diskursa* [Semiotics of political discourse]. Volgograd: Change [in Russian].

Фелікс ШТЕЙНБУК – доктор філологічних наук, професор кафедри теорії та історії світової літератури, Київський національний лінгвістичний університет, вул. Велика Васильківська, 73, Київ, Україна, індекс 03150 (felixm@ua.fm)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4852-815X>

Feliks SHTEINBUK – PhD hab. (Philology), Professor of the Department of Theory and History of World Literature, Kyiv National Linguistic University, Velyka Vasylkivska str., 73, Kyiv, Ukraine, postal code 03150 (felixm@ua.fm)

ТІЛЕСНО-ТОПОЛОГІЧНІ «ВИТІВКИ КЕПСЬКОГО ДІВЧИСЬКА» В ОДНОЙМЕННОМУ РОМАНІ МАРІО ВАРґАСА ЛЬЙОСИ

Анотація. Мета дослідження. У статті аналізується роман Маріо Варґаса Льюїси «Витівки кепського дівчицька» з метою з'ясування змісту і особливостей тілесно-топологічних мандрів героїв його книги. **Методологія.** У зв'язку з цим в основу розвідки було покладено синтезовані засади топологічної рефлексії і тілесно-міметичного методу аналізу художніх творів, що свого часу обґрунтувалися у монографії автора «Конвергенція тілесних мікро-топосів у сучасній світовій літературі». **Наукова новизна.** Відтак окреслений підхід дозволив вперше розглянути роман перуанського письменника з точки зору так званих тілесно-топологічних мандрів на засадах топологічної рефлексії і тілесно-міметичного методу аналізу художніх творів. **Висновки.** Відповідно до отриманих результатів дослідження ті, хто за будь-яких інших обставин не могли, та й навряд чи претендували б на визначне місце у всесвіті, тому що альтернативи розвитку подій, у центрі яких вони опинилися, у них, власне кажучи, не було, – отже, ці герої внаслідок трансгресивної енергії спокусливості і сексуальності, чи то пак спокусливої сексуальності або ж сексуальної спокусливості, неабияк підсленної чарівною потужністю художнього дискурсу, вдаються до тілесно-топологічних подорожей світом, а також власними тілами і долають не тільки географічні, національні чи державні кордони – вони легко нехтують і усіма границями та рамками, які обмежують їх самих. А тому перетворюються не просто на головних героїв, а на героїв, чия «історія кохання» з «блезенськ[ої] комеді[ї]» тривалістю тридцять із гаком років...» (М. В. Льюїса) може цілком дорівняти усім попереднім славетним історіям кохання від Орфея та Еврідіки і Дафніса та Хлої до Трістана та Ізольди і Ромео та Джульєтти. Засаднича відмінність сучасних перуанців Рікардо і Отіліті від їхніх попередників полягає, натомість, не тільки у тому, що їхні стосунки були позбавлені навіть дециції ідилії, а й у тому, що їхній шлях один до одного пролягав не через казкове і миттєве поєднання – він пролягав через подолання буцімто нездоланної прірви у часі та просторі сексуальності і спокуси, втім у граничному варіанті так само, як і в інших випадках, – через подолання Смерті.

Ключові слова: тіло; тілесно-топологічні мандрівки; топос сексуальності; топос спокуси; трансгресія.

CORPORAL-TOPOLOGICAL ADVENTURES OF «THE BAD GIRL» IN THE NOVEL OF THE SAME NAME BY MARIO VARGAS LLOSA

Summary. The purpose of the research. In the article the author analyzes the novel of Mario Vargas Llosa «The bad girl» in order to comprehend the contextual meaning and peculiarities of corporal-topological adventures of the book characters. **The research methodology.** The research is based on the principles of synthesized topological reflection and corporal-mimetic method of belles-lettres analysis which is justified in the author's monograph «Convergence of corporal microtopoi in modern world literature». **The scientific novelty.** For the first time the mentioned above method allows to study the novel of the Peruvian writer from the point of view of the so called corporal-mimetic method of belles-lettres analysis. **Conclusions.** According to the obtained research results those, who in any other conditions cannot or even would never pretend to have any significance in the world, due to the fact that there

was no alternative developments, in the center of which they found themselves, – thus, these heroes in consequence of transgressive energy of seduction and sexuality much intensified with fascinating power of fiction discourse, start their corporal-topological adventures in the world and also their own bodies and transcend not only geographical, national or countries' boundaries, so, they easily ignore all limits and frames which restrict them and by this they transform not just into the main characters but into the heroes whose «love story» from the «buffoonery comedy of more than thirty years. . .» can be completely equal to all previous glorious love stories from Orpheus and Eurydice, Daphnis and Chloe to Tristan and Isolde, and Romeo and Juliet. The principle difference of contemporary Peruvians Ricardo and Otilia from their predecessors is not only in the fact that their relations lack even a speck of idyll but also in the fact that their way towards each other run through a fairy and instant unity but through overcoming the so to speak insuperable abyss in time and space of sexuality and seduction, however, in the extreme variant so as in other cases, through overcoming Death.

Key words: *body; corporal-topological travels; topos of sexuality; topos of temptation; transgression.*

Вступ. Тілесна проблематика останнім часом, а передусім у зв'язку із так званим антропологічним переворотом у гуманітаристиці загалом і літературознавстві зокрема набуває неабиякої актуальності та значущості. Причому продуктивність окресленого підходу у виразний спосіб позначається і на екстенсивному, і на інтенсивному вимірі, коли, наприклад, йдеться про залучення до розвідок творів далеких, чи, радше, екзотичних, авторів, з одного боку, і коли предметом досліджень стають питання, пов'язані із потужним потенціалом трансресивності.

Аналіз досліджень і публікацій. Так, характеризуючи творчість видатного латиноамериканського письменника сучасності – перуанця Маріо Варгаса Льюси, Ольга Недвига у своїй статті з емблематичною назвою, тобто «Мандрівний Льюса», не без підстав ствердила, що, порівняно із попереднім періодом, «. . . колишнього Льюсу не повернути. Відтепер письменника тривожить лише тип вічного вигнанця, мандрівника» (Недвига).

А чи не єдиний український знавець літератури країн так званого Андійського регіону Ігор Оржицький (Оржицький, 2006), своєю чергою, зазначив, що, «на думку Майстра [себто Льюси], література народжується з «падла» – продукту розпаду суспільства та особистості, а письменник уподібнюється до стерв'ятника» (Оржицький).

Зрештою, сам «Майстер» у своїй Нобелівській лекції у певному сенсі узагальнив наведені вище критичні рефлексії, проголосивши, що «література обертається на чаклування, коли дає нам надію одержати те, чого не маємо, стати тим, ким ми не є, провадити те неможливе існування, в якому ми, ніби язичницькі боги, почувемося смертними й безсмертними одночасно. . .» (Льюса).

Постановка проблеми. Отже, мета цієї статті полягає у спробі проаналізувати один з останніх, перекладених українською мовою романів Маріо Варгаса Льюси «Вітівки кепського дівчи́ска» з огляду на дивовижі тілесно-топологічні мандри героїв його книги.

Виклад основного матеріалу. Так, в одному з перших епізодів роману розповідається про те, що «того наймовірного літа на святах, які влаштовувалися в Мірафлоресі, якось одразу перестали танцювати вальси», а надто «уарачі та болеро, тому що їх затьмив мамбо» – танок, що «був подібний до урагану або навіть землетрусу» (Льюса, 2010, с. 6) і місцевою «королевою» якого – принаймні з точки зору оповідача та водночас протагоніста роману Рікардо Сомокурсіо – стала головна героїня «Вітівок. . .» буцімто чилійка Лілі. Зокрема, «Лілі танцювала в шаленому ритмі», а тому «ніхто не міг устигнути за нею» (Льюса, 2010, с. 8). Втім найголовнішим результатом тілесно-танцювальних «подвигів Лілі» у стилі мамбо стало зваблення Рікардіто, який «закохався в Лілі як теля» і «тричі освідчувався їй» (Льюса, 2010, с. 9).

Натомість в останніх епізодах роману та ж сама Лілі, що колись «була втіленням жіночого кокетства» (Льюса, 2010, с. 9), «більше всього < . . . > нагадувала ті живі трупи, які зафіксовані на фото, знятих у

концтаборах» (Льюїса, 2010, с. 470), бо хірурги, намагаючись врятувати наділене колись неабиякою привабливістю запальне і спокусливе дівчисько від неминучого, «буквально випотрошили» (Льюїса, 2010, с. 471) її.

Відтак основу сюжету роману Льюїси за окресленого контексту становить дещо таке, що суперечить «офіційній» назві цієї історії, адже йдеться не про витівки кепського дівчати, хоч і про них, звісно, теж, а, вочевидь, про подорож жінки до власного тілесно-статевого знеособлення. У зв'язку з цим закономірно постає низка питань, а саме: 1) чому так сталося? 2) яким чином так сталося? і 3) чи не існувало, бува, альтернативи подіям, про які розповідається у тексті роману?

Отже спробуємо дати відповідь на сформульовані питання у запропонованій послідовності, ґрунтуючи аналіз роману на засадах топологічної рефлексії і тілесно-міметичного методу аналізу художніх творів (Штейнбук, 2014).

Передусім необхідно зазначити, що сенс першого питання не міститься ані у фізичній, ані у метафізичній площині, хоч, з одного боку, об'єктивне старіння будь-якої живої істоти є невідминним, а тому у випадку із романом Льюїси ва́жать перш за все додаткові чинники, себто ракова хвороба і оперативні методи боротьби із нею. Втім, з іншого боку, не викликає сумнівів той факт, за яким навіть найбільш розбещений та аморальний спосіб життя аж ніяк не фаталізує смертельні хвороби, як би і скільки б не лякали цією сумною перспективою неслухняну паству священики з амвонів.

Проте відповідь на усі поставлені питання слід шукати у цілком іншій площині – у, сказати б, фізіологічно-ментальній. Так, мандрівний зміст сюжету аналізованого роману можна з очевидних причин інтерпретувати у категоріях топосів спокуси та сексуальності. Зокрема, з огляду на останній стає зрозумілим, чому із «кепським дівчиськом» сталося те, що сталося, принаймні з точки зору Моріса Мерло-Понті, відповідно до якої (очки зору) «сексуальність не долається у людському житті, але й не відображається в осередді цього життя несвідомими увяленнями. Вона весь час присутня там як певна атмосфера» (Мерло-Понті, 1999, с. 222).

Зрештою, не дозволяє йняти віри стандартному наративу, тобто художньо-буттєвому «фалодизайну» у стилі Платона, характер філософії якого визначався Олексієм Лосевим як «споглядання ідей за допомогою власного фалосу» (Лосев, 1993, с. 855), і зміст роману Льюїси. Адже наріжні сюжетні моменти тексту перуанського письменника зумовлено функціонуванням постійно діючої динамічної моделі тих стосунків, які склалися між протагоністами роману та які полягали у перманентному наближенні – дистанційованні між ними. Причому ця модель набула у їхньому випадку амбівалентного штибу у тому сенсі, що стосувалася як їхньої сексуальної, так водночас і топологічної, сказати б, взаємодії.

Отже, можна вважати, що Лілі весь час тікала від Рікардо, але можна й стверджувати, що вона весь час намагалася повернутися до нього, і врешті-решт повернулася назавжди, бо після останньої їхньої зустрічі «вона прожила ще тридцять сім днів і до самого кінця поводитися так, як пообіцяла в кав'ярні «Барбієрі», – виконуючи роль ідеальної дружини» (Льюїса, 2010, с. 473).

Можна також думати, що вони все своє життя прагнули бути якнайдалі від Перу, але можна вважати, що, опинившись наприкінці її життя все ж таки разом, вони завдяки нерозривному зв'язку між собою зберегли свою батьківщину у собі самих, як про це, зокрема, свідчить епізод, у якому, перебуваючи у паризькій квартирі Рікардо, «чилійка зробила те, чого [він] не бачив од часів навчання в колегію Чампаньята в Мірафлорес: схрестила два пальці, піднесла до губів і поцілувала зі словами: «Присягаюся...» (Льюїса, 2010, с. 302).

І можна також не сумніватися, що мандрівки Лілі до Рікардо і – від нього були зумовлені її бажанням позбутися упослідженого суспільно-майнового стану, але можна й висунути припущення, за яким її невід-

мінне повернення до нього свідчить на її користь, бо, либонь, їй йшлося не про гроші для себе, а можливо, і взагалі не про гроші, а про спробу через дистанціювання наблизитися винятково до Рікардо, у тому числі й у сексуальному плані. Адже, якщо вірити Лілі, вона не хотіла «набриднути» йому, «стати чимось звичним» – натомість вона бажала «завжди залишатися [його] коханкою, [його] цуциком, [його] шльондрою», тому що «тільки так [він, як вона вважала,] завжди кохатим[е її] до нестями (Льйося, 2010, с. 360).

Прикметно, що наведені вище рації чи не у безпосередній спосіб корелюють власне з іншим топосом – із топосом спокуси, який дозволяє, зокрема, отримати відповідь на друге питання щодо того, яким чином так сталося з Лілі? Звісно, за умови, що цей топос мислиться передусім у категоріях, запропонованих Жаном Бодрійаром у його однойменній розвідці.

Так, французький мислитель переконаний і переконує у тому, що, мовляв, «ніщо не в змозі перевершити спокуси – навіть той устрій, який її знищує» (Бодрійяр, 2000, с. 27). І справді, хоч у випадку із романом Льйося існувало аж декілька фундаментальних чинників (чи то пак «устрій»), які не повинні були б залишити навіть згадки про спокуси, втім ані суттєві відмінності у суспільно-майновому статусі головних героїв; ані їхня віддаленість один від одного у просторі; ані, врешті-решт, їхнє відмінне чи бодай автономне функціонування у якості коханців, – отже, попри все це, сила спокуси, що її випромінювало «кепське дівчиство», не тільки не слабшала, а з часом ставала все більш могутньою та потужною, хоч інколи і скидалася більше на «хворобу» (Льйося, 2010, с. 458), чи то пак на перверсію, ніж на кохання.

Зрештою, на думку Ж. Бодрійяра, «подібно до того, як про річ мовиться, що вона триває, оскільки її існування не є адекватним її сутності, так само і про жіноче належить сказати, що воно зваблює, оскільки ніколи не перебуває там, де мислиться» (Бодрійяр, 2000, с. 33). Але у цьому сенсі стандартний наратив саме і порушується остільки, оскільки це Рікардіто, будучи «слухняним хлопчиком», як незмінно називала головного героя роману Лілі, здебільшого поводить себе, за його власним визнанням, як «ганчірка» (Льйося, 2010, с. 439), позаяк, за твердженням Жана Бодрійяра, «ми ніколи не спокушаємо своєю силою або знаками сили, а тільки своєю слабкістю. Ми ставимо на цю слабкість у грі зваблювання, яке лише завдяки цьому набуває неабиякої потужності» (Бодрійяр, 2000, с. 151–152).

За окресленої перспективи можна ствердити, що зваблений Рікардіто виступає не лише об'єктом, а й суб'єктом повабу, через що і локально (адже Лілі весь час поверталася до нього!) і остаточно (бо ж Лілі повернулася до нього, аби залишитися з ним назавжди!) перемогу – якщо ця категорія є тут доречною?! – здобуває головний герой роману, з одного боку, підтверджуючи трансгресивний у найширшому сенсі характер топосу спокуси, а з іншого – зумовлюючи відповідний, себто трансгресивний, штаб топосу сексуальності. Адже внаслідок трансгресії спокуси і трансгресії сексуальності тіла двох коханців надають сенс власному існуванню, а крім цього, «зваблюючи <...> виступ[ають] у якості повноти буття і зму[шують] визнати себе саме таким[и]» (Сартр, 1988, с. 218), а, либонь, і такими, що здатні протиставити себе смерті.

Висновки. Таким чином, ті, хто за будь-яких інших обставин не могли, та й навряд чи претендували б на визначне місце у всесвіті, тому що альтернативи розвитку подій, у центрі яких вони опинилися, у них, власне кажучи, не було (хоч теоретично вона, безумовно, була!), – отже, ці герої внаслідок трансгресивної енергії спокусливості і сексуальності, чи то пак спокусливої сексуальності або ж сексуальної спокусливості, неабияк підсиленої чарівною потужністю художнього дискурсу, вдаються до тілесно-топологічних подорожей світом, а також власними тілами і долають не тільки географічні, національні чи державні кордони – вони легко нехтують і усіма границями та рамками, які обмежують їх самих. А відтак перетворюються не просто на головних героїв, а на героїв, чия «історія кохання» з «блазенськ[ої] комеді[ї] тривалістю

тридцять із гаком років. . . » (Льюса, 2010, с. 436) може цілком дорівняти усім попереднім славетним історіям кохання від Орфея та Еврідікі і Дафніса та Хлої до Трістана та Ізольди і Ромео та Джульєтти.

Засаднича відмінність сучасних перуанців Рікардо і Отіліті від їхніх попередників полягає, натомість, не тільки у тому, що їхні стосунки були позбавлені навіть дециди ідилії, а й у тому, що їхній шлях один до одного пролягав не через казкове і миттєве поєднання – він пролягав через подолання буцімто нездоланної прірви у часі та просторі сексуальності і спокуси, втім у граничному варіанті так само, як і в інших випадках, – через подолання Смерті.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Бодрийяр, Ж.** (2000). *Соблазн*. Москва: Ad Marginem, 317 с.
- Лосев, А.** (1993). *Очерки античного символизма и мифологии*. Москва: Мысль, 959 с.
- Льюса, М. В.** (2010). *Витівки кепського дівчиська*. Харків: Фоліо, 475 с.
- Льюса, М. В.** Похвала читанню і літературі. Нобелівська лекція. Режим доступу: <http://maysterni.com/publication.php?id=105155>.
- Мерло-Понти, М.** (1999). *Феноменология восприятия*. Санкт-Петербург, Наука, 608 с.
- Недвиг, О.** Мандрівний Льюса. Режим доступу: <http://litakcent.com/2010/10/20/mandrivnyi-ljosa/>.
- Оржицький, І.** «Марію, єдине, на що ти годишся, це писати». Режим доступу: <http://litakcent.com/2011/01/17/marjo-jedyne-na-scho-ty-hodyshsja-ce-pysaty/>.
- Оржицький, І.** (2006). «*Ми – світло і правда, обернені в камінь. . .*». *Література країн Андійського регіону (Перу, Болівія, Еквадор) у ХХ столітті*. Київ: Юніверс, 272 с.
- Сартр, Ж.-П.** (1988). Первичное отношение к другому: любовь, язык, мазохизм. *Проблема человека в западной философии* (с. 207–228). Москва: Прогресс.
- Штейнбук, Ф.** (2014). *Конвергенція тілесних мікропопсів у сучасній світовій літературі*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бурого, 248 с.

REFERENCES

- Bodriyar, Zh.** (2000). *Soblazn [Seduction]*. Moscow: Ad Marginem. [in Russian].
- Liosa, M. V.** (2010). *Vytivky kepskogho divchyska [The bad girl]*. Kharkiv: Folio, 475 s. [in Ukrainian].
- Liosa, M. V.** (n. d.). *Pokhavala chytanniu i literature. Nobelivska leksiia [In praise to reading and fiction: The Nobel lecture]*. Retrieved from: <http://maysterni.com/publication.php?id=105155>.
- Losev, A.** (1993). *Ocherki antichnogo simvolizma i mifologii [Essays on ancient symbolism and mythology]*. Moscow: Mysl, 959 s. [in Russian].
- Merleau-Ponty, M.** (1999). *Fenomenologija vospriiatiia [Phenomenology of perception]*. St. Petersburg: Nauka, 608 s. [in Russian].
- Nedviga, O.** *Mandrivnyi Liosa [Wandering Liosa]*. Retrieved from: <http://litakcent.com/2010/10/20/mandrivnyi-ljosa/>.
- Orzhytskyi, I.** (2006). «*My – svitlo i Pravda, oberneni v kamin. . .*» [«*We are light and truth wrapped in stone. . .*»]. Kyiv: Yunivers. – 272 s. [in Ukrainian].
- Orzhytskyi, I.** «*Mario, yedyne, na scho ty hodyshsia, tse pysaty*» [«*Mario, the only thing you are good at is writing*»]. Retrieved from: <http://litakcent.com/2011/01/17/marjo-jedyne-na-scho-ty-hodyshsja-ce-pysaty/>.
- Sartre, J.-P.** (1988). *Pervichnoie otnoshenie k drugomu: liubov, yazyk, mazokizm [The primary attitude to the other: love, language, masochisms]*. *Problema cheloveka v zapadnoi filosofii* (ss. 207–228). Moscow: Progress. [in Russian].
- Shteinbuk, F.** (2014). *Konverghentsiia tilesnykh mikrotoposiv u suchasni svitovii literaturi [Convergence of corporal micro-topoi in modern world literature]*. Kyiv: Vydavnychiy dim Dmytra Burago, 248 s. [in Ukrainian].

Тетяна ЩЕРБИНА – кандидат філологічних наук, доцент кафедри українського мовознавства і прикладної лінгвістики, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, бульвар Шевченка, 80, Черкаси, Україна, індекс 18031 (Tanya_Bevz@i.ua)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0008-5983>

Tetiana SHCHERBYNA – Candidate of Philology, Associate Professor of the Department of Ukrainian Linguistics and Applied Linguistics at Cherkasy Bohdan Khmelnytsky National University, 80 Shevchenko Boulevard, Cherkasy, Ukraine, postal code 18031 (Tanya_Bevz@i.ua)

ТЕКСТОВА РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ КАТЕГОРІЇ РОДУ ІМЕННИКА В ГОВІРЦІ С. ЖУРАВКА ШПОЛЯНСЬКОГО Р-НУ ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛ.

Анотація. Мета дослідження – проаналізувати особливості вияву граматичної категорії роду іменника в говірці с. Журавка Шполянського р-ну Черкаської обл. на матеріалі діалектних текстів. **Методологія дослідження.** У статті використано текстоцентричний підхід до вивчення мовних явищ. Задля репрезентації всебічної й адекватної картини граматичних особливостей іменника в досліджуваній говірці використано описовий метод. **Наукова новизна** статті полягає в тому, що вивчення специфіки репрезентації іменників у говірці як мінімальної одиниці діалектного членування в опорі на діалектні тексти дає можливість наблизитися до пізнання закономірностей вияву класифікаційних категорій, по-новому осмислити відомі свідчення про граматичну систему народної мови в цілому і доповнити їх сучасною інформацією. **Висновки.** Класифікаційна категорія роду в говірці с. Журавка Шполянського р-ну Черкаської обл. пов'язана з категоріями істот / неістот, осіб / неосіб. Для іменників-назв істот релевантним є взаємозв'язок морфологічного значення роду з семантикою статі та віку, увиразнений специфічними дериваційними формантами. Протиставлення іменників чоловічого та жіночого родів, мотивоване розрізненням за статтю, найвизраźніше представлено в різноосновних назвах осіб за родинними стосунками та в морфолого-словотвірних найменуваннях за спорідненістю і своєю твом, за професією. У діалектних текстах засвідчені некорелятивні іменники жіночого роду на позначення осіб за виконуваними функціями та неспіввідносні негативно конотовані іменники-назви осіб чоловічого роду. Рід назв неістот мотивований будовою та словозміною відповідних іменників. Матеріал дослідження репрезентує одиничні кореляції за ознакою статі в іменниках на позначення рослин, що пояснюємо антропоцентричним сприйняттям довілля діалектоносійми. Специфіку текстового представлення категорії роду іменників у говірці с. Журавка Шполянського р-ну Черкаської обл. становить варіювання родової віднесеності субстантивів та хитання в граматичному роді лексем.

Ключові слова: категорія роду, говірка, діалектна мова, діалектні тексти, назви осіб, диференційні ознаки.

TEXT PRESENTATION OF CATEGORY OF NOUN GENDER IN SPEECH OF ZHURAVKA VILLAGE IN SHPOLYANSK DISTRICT OF CHERKASY REGION

Summary. The purpose of the study is to analyze the peculiarities of expressing the grammatical category of the gender of the noun in speech in Zhuravka village of Shpolyansky district of Cherkasy region on the material of dialect texts. **Research methodology.** The article uses a text-centric approach to the study of linguistic phenomena. A descriptive method was used to represent a comprehensive and adequate picture of the grammatical features of the noun in the researched dialect. **The scientific novelty** of the article is that studying the specifics of the representation of nouns in speech as a minimal unit of dialect membership in reliance on dialect texts gives an opportunity to get closer to the knowledge of the

regularities of the expression of classification categories, to re-comprehend the well-known indications of the grammatical system of these folk languages and to add modern information. **Conclusions.** Classification category of the gender in the speech Zhuravka village of Shpolyansky district of Cherkasy region related to categories of creatures / non-creatures, persons / non-creatures. For nouns of creature names, the relationship between the morphological meaning of a gender and the semantics of gender and age, expressed by specific derivative formants, is relevant. The opposition of nouns of masculine and feminine gender, motivated by gender differentiation, is most clearly represented in various basic names of persons by family relations and in morphological and word-forming names by affinity and property, by profession. The dialectal texts certify non-correlative feminine nouns to designate persons for their functions and disparate negatively connotated nouns of masculine names. The gender of non-substantial names is motivated by the structure and vocabulary of the corresponding nouns. The material of the study represents the individual correlations on the basis of sex in the nouns for the designation of plants, which is explained by anthropocentric perception of the environment by dialectic bearers. Specificity of the textual representation of the category of gender nouns in the speech Zhuravka village of Shpolyansky district of Cherkasy region is a variation of the generic relation of substances and the swing in the grammatical kind of lexemes.

Key words: category of gender, dialect, dialect language, dialect texts, names of persons, differential features.

Постановка проблеми. В українській діалектології чимало уваги приділено вивченню різних мовних рівнів наріч, говорів, груп говірок тощо. Говірка ж як найменша одиниця діалектного членування порівняно нечасто була об'єктом наукових розвідок, хоча, на нашу думку, без докладного опису особливостей морфологічних класів слів, різною мірою реалізованих у конкретних діалектних мікросистемах, не можна об'єктивно визначити повний репертуар типологічних рис діалекту, наріччя, діалектної мови в цілому.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У вітчизняному мовознавстві репрезентовано лексикографічні опрацювання окремої говірки (Зеленько, 1990; Бичко, 1992; Сабадош, 2008; Вербовий, 2011; Осташ, 2013), відомий монографічний опис говірки польсько-середньонадніпряньського порубіжжя (Бідношя, Дика, 2003). Аналіз граматичних категорій іменника в наддунайській говірці представила М. С. Делюсто (Делюсто, 2012), словозміна іменника в окремих середньополіських говірках стала об'єктом наукових пошуків Г. В. Воронич (Воронич, 1999), Л. В. Рябець (Рябець, 1999). О. В. Вінтоняк схарактеризувала специфіку функціонування повнозначних і службових частин мови в одній із говірок покутсько-буковинського суміжжя (Вінтоняк, 2011).

Метою нашої розвідки стало вивчення особливостей вияву граматичної категорії роду іменника в говірці с. Журавка Шполянського р-ну Черкаської обл., яка є складником південної зони середньонадніпряньського діалекту. Підґрунтям для повного й об'єктивного системного опису засвідченого мовного матеріалу є діалектні тексти, опубліковані в збірнику «Говірки Черкащини» (Мартінова, 2013), а також рукописні матеріали, записані автором статті від носіїв говірки протягом 2016 – 2019 рр. Наукова новизна дослідження полягає в тому, що вивчення специфіки репрезентації морфологічних категорій у говірці як мінімальній одиниці діалектного членування в опорі на діалектні тексти дає можливість по-новому осмислити відомі свідчення про граматичну систему народної мови в цілому і доповнити їх сучасною інформацією.

Виклад основного матеріалу. У говірці с. Журавка Шполянського р-ну триелементна категорія роду репрезентована грамами чоловічого (ч. р.), жіночого (ж. р.) й середнього роду (с. р.). Матеріали діалектних текстів засвідчують, що найменше в мовленні діалектоносіїв представлені іменники с. р., що пояснюємо як слабкою мотивованістю внутрішньомовними засобами (лише флексією -е), так і зовнішньомовними – відсутністю протиставлення за статтю, на відміну від іменників ч. й ж. р.,

для багатьох із яких ця опозиція релевантна. Класифікаційна категорія роду, як і в літературній мові, у говірці с. Журавка Шполянського р-ну пов'язана з категорією істот / неістот. Рід істот переважно семантично мотивований: граматична характеристика роду цих іменників спрямована на диференціацію за віком або статтю: *та вже куди ми н'ї там прибирач'а / їак їа вже ста'ра / ну баба та ї у'се / х'їба їа'кого д'їда ше най'ду; о'ставл'у на їз'їму гуса ка ї у'ську / може на ївесну їа'ке гуси н'а їилупиц'а; чорногузиха на гн'їз'д'ї / а чорногуз дес' л'їтайе / ма'бут' / їїжу шу'каїе / бо чорногузи н'ата вже с'коро ївилупл'ац'а.*

Семантика статі неактуальна для іменників-назв істот с. р.: *у су'їдки ше од'не дитин'ча наро'ди-лос'а / ну з'най'у / хто там знов / дит'а та ї все; тил'а т'реба напо'їт'; од'не курч'а дес' од'к'воч'ки од'билос'а; дес' уз'а'лос'а соба'ч'а / го'лодне приб'їгаїе; коши'н'а хтос' п'їди'кнув / та'ке с'їрен'ке / а шо во'но / ше ни'видно //.*

У найменуваннях недорослих істот-назв осіб відношення до віку корелює з грамоєю середнього роду лише для найменувань дітей, які не досягли підліткового віку: *дит'а, дитин'ч'а, ма'ла, писк'ла*. Категорійна семантика роду відбиває цілісність лексичного значення назв недорослих осіб-підлітків (семантично мотивоване і віком, і статтю) та морфологічного значення (мотивоване внутрішньомовними засобами – флексіями і суфіксами): *та во'на за л'їто так покрашч'ала / вже та'ка / д'ївч'уч'ка; ну ни'гет' ма'лен'кїї / а та'кїї хлопч'а'чок / у'же ї'рало т'агн'е / у'же їїї'лекш'їн'ко; їнколи граматичне значення роду не збігається з семантикою статі: д'ївч'ук (ч. р.) 'дівчина-підліток': та Ок'санка була була ма'лен'ка / а це вже та'ким гар'нен'ким д'ївч'уком' стала; Мати мо'їа ка'зала / во'ни їак були д'ївч'уками / год'но пїят'нац'ат'ота'к'ї ж д'ївч'ата / аж у Рад'ї ван'їву їшли в д'руж'ки //.*

У досліджуваній говірці протиставлення іменників ч. р. та ж. р., мотивоване розрізненням за статтю, найвиразніше представлено в різноосновних назвах осіб за родинними стосунками: *ч'олов'їк – ж'їнка, бат'ко – ма'ти, брат – сїстра, син – доч'ка, д'ад'ко – т'їтка, з'ат' – ни'в'їстка, д'ївир' чоловіків брат' – зо'виц'а' чоловікова сестра' тощо. Послідовно виявлена в мовленні діалектоносіїв опозиція «жіночий рід»: «чоловічий рід» у конверсивних лексемах *тест' – тешча, кум – кума, хриш'чений – хриш'чена, о'нук – о'нука* та в морфолого-словотвірних найменуваннях за спорідненістю чи свояцтвом, маркованих специфічними дериваційними формантами (-ець-, -ак-, -ик-, -ник-, -ин- тощо і відповідним флексіями – -а для іменників жіночого роду, нульовою, рідше -о – для чоловічого): *го'дованец' 'хлопчик, узятий на утримання' – го'дованка 'дівчинка, узята на утримання', сво'їак 'брат дружини' – сво'їачка 'сестра дружини', хриш'ченик 'хлопчик стосовно своїх батька ї матері' – хриш'чениц'а 'дівчинка стосовно своїх батька ї матері', д'ад'ко 'брат матері чи батька' – д'адина 'дружина дядька'. Рідше в досліджуваному матеріалі трапляються протиставні найменування осіб чоловічої та жіночої статі за ситуативним станом (*квартирант – квартирантка*), відношенням до чоловіків (*голо'ва – голо'виха*), місцем народження чи проживання (*су'сїд – су'сїдка, зимл'ак – зимл'ачка, буд'аниц' 'житель с. Буда' – буд'анка 'жителька с. Буда'*), часом народження (*мар'чук 'той, хто народився в березні' – мар'чучка 'та, хто народилася в березні'*).**

Для досліджуваної говірки продуктивна опозиція ч. р. та ж. р. в іменниках-назвах осіб за діяльністю: *прода'вец' – продавш'иц'а, директор – дирикт'риса, зауч' 'той, хто завідує навчальною частиною' – заучка 'та, хто завідує навчальною частиною', пош'тар' 'листоноша-чоловік' – пош'тар'ка 'листоноша-жінка'. Зауважимо, що в мовленні діалектоносіїв не засвідчено випадків відсутності співвідносних слів ж. р. в найменуваннях професій, посад і звань, що традиційно були позначені іменни-*

ками ч. р.: лексеми б'іолог'ічка 'жінка-біолог', х'ім'ічка 'жінка-хімік', агрономша 'жінка-агроном', с'варшчиц'а 'зварювальниця' активно використовують респонденти усіх вікових груп. Виняток становлять назви осіб за діяльністю, що потребувала особливої вправності чи значних фізичних зусиль: ко'сар 'той, хто косить траву, збіжжя тощо': ко'сили / за коса'рем від'зали / йак нагада'йу с'пека та'ка / а ко'сар косит' / а дв'і в'йаже; водо'нос 'той, хто приносить воду': з б'очки но'сив нам 'воду / ми йо'го назив'али водо'нос; з'ружчик 'вантажник': у л'іс по'йхали / то вз'али двох з'ружчик'ів / а т'рет'ій шофир / то поз'руз'ат' ш'видко // Якщо ж траплялося жінкам виконувати нетипову для їхньої статі роботу, то в мовленні це представлено описово: 'Варка в 'молодості шофину'вала; ка'зали / шо гра-бар'у'вали ж'інки / йак чолов'ік'ів ни хва'тало (лексема з'рабар виникла як результат метатеми в слові гар'бар 'той, хто перевозить вантажі гарбою').

У говірці с. Журавка Шполянського р-ну засвідчені назви осіб за діяльністю чи виконуваними функціями, репрезентовані іменниками ж. р., що не утворюють співвідносних форм ч. р. Соціальні фактори спричинили семантичні нашарування на деяких родових формах, що виявилось в представленості в мовленні діалектоносіїв лише одного складника із потенційної корелятивної пари найменування особи за статтю: сп'іл'ничка 'партнерка-господиня, за домовленістю з якою інша господиня утримує корову (найчастіше по тижню кожна)': при'ходила 'Верка / 'наша сп'іл'ничка / ка'зала / шо вже запуст'ила ко'рову / так шо моло'ка 'поки ни 'буде / вже аж йак роз'телиц'а (назва сп'іл'ник формально можлива, однак у досліджуваній говірці не вживана, що діалектоносії пояснюють специфікою господарювання: традиційно корів доглядають жінки); коров'гайниц'а 'жінка, яка виготовляє коровай на весілля'; св'ітилка 'дівчина, яка виконує обряд тримання свічки на весіллі'.

Досліджуваний матеріал репрезентує також некорелятивні іменники ч. р. Вони характеризують особу за певною ознакою, здебільшого негативною: бахур 'коханець', Уен'Уур 'пустий, легковажний чоловік, який кокетує своєю зовнішністю й одягом', п'іч'кур 'той, що не любить виходити з хати', людина, яка уникає спілкування', когут 'егоїст', ку'р'ій 'чоловік із жіночими статевими ознаками, гермафродит', мам'ій, мамун 'дорослий чоловік, психологічно залежний від матері': с'идит' / за ц'ілий ден' з 'хати ни вийшов / ну та'кий уже п'іч'кур; та во'но шо с' та'ке / йа'кий с' чудну'ватий / так у'же себе г'ла'дит' / а голо'сок та'кий то'нен'кий / ма'бут' / ку'р'ій; та ти б'уже не в'іс'ів на т'і мам'і / у'же в'ілийкий / а то 'виростиш / 'будут' ка'зат' / шо мамун // Частіше в мовленні діалектоносіїв трапляються неспіввідносні негативно конотовані іменники ж. р.: ковча 'товста, огрядна жінка', чими'руда 'безпутна жінка', ухарка 'зłodійка': Ходили в С'м'ілу 'масло прода'ват' / бу'ли ухар'. . . / і з'рош' і у 'пазус'і / і одна ухарка та'ка / та'ка хитра бу'ла 'дуже / та п'ідм'ітила / шо 'баба з'рош' і в 'пазуку хо'вайе / та в'пала на 'нейі / ни да'в'ім' ба'би / кри'чит' // ни да'в'ім' ба'бу / а са'ма в 'пазуку / та повит'а'гала з'рош' і // Привертає увагу й те, що негативна конотація спричинила функціонування морфологічної форми ж. р. для позначення відіменних прізвиськ осіб чоловічої статі: Васи'лина (від Василь, вирізнявся простакуватістю, нерішучістю; Шу'р'іна (від Шурко; за свідченнями мовців, дуже лінивий чоловік).

Іменники-назви осіб з омонімією морфологічних форм роду (іменники спільного роду) у мовленні носіїв говірки с. Журавка Шполянського р-ну трапляються зрідка: то не 'дуже с'ім'іа / в 'ін п'йа'ниц'а / та й во'на 'любит' 'випит' / 'тоже та'ка / п'йа'ничка // Особливість функціонування таких іменників у досліджуваній говірці в тому, що формант роду узгоджує елементи синтагматичної одиниці зі своїм звучанням і зберігає граматичне значення, виражене формально: А Слав'ко в 'Гал'ки та'ка у'же п'ід'лиза / шо хоч те й 'випросит'; ти 'тому йу'рков' і н'і'чого ни роз'казуй / бо в 'ін та'ка

йабуда / у'с'і все з'натимут'; С'т'іки ка'жи / все од'но шос' та за'буде / той 'Л'он'ка / ну вже та'кий / ну вже та'ка ро'з'ава. Ймовірно, причиною узгодження саме в ж. р. іменників на -а (-я), що здатні позначати особу як чоловічої, так і жіночої статі, є те, що первісно такі іменники були ж. р., бо «більшість слів на -а являють собою результат метафоричного вжитку або взагалі перенесення абстрагованих або конкретних слів жіночого роду на особи» (Аксаков, 1880, с. 52).

Родова диференціація іменників-фаунонімів залежить від потреби діалектоносіїв розрізнити стать і вік тварин у господарській діяльності: *п'івин'* – *курка* – *курч'а*, *качур* – *качка* – *качи'на*, *ка'бан* / *кнур* – *сви'на* / *свино'матка* – *поро'с'а*, *би'чок* – *ко'рова* – *ти'л'а*, *к'ін'* – *ко'н'ака* / *ко'била* (рідше) – *ло'ша* тощо. Функціонування фаунонімів у мовленні діалектоносіїв непослідовно відбиває специфіку господарювання, адже й серед назв диких тварин є ті, морфологічне значення роду яких поєднане з семантикою статі й віку: *б'іл'кун* – *б'іл'ка* – *б'ілчи'на*, *шпак* – *шпачиха* – *шпачи'на*, *ле-б'ід'* – *ли'б'ідка* – *либи'д'а*, *вовк* – *вовчи'ця* – *вовчи'на*, *шкрек* – *жаба* – *жаби'на*. У деяких назвах тварин морфологічне значення роду не мотивоване семантикою статі: *шул'ілка* (ч. р.) – *шул'ік* (ч. р.) – *к'ібиц'* (ч. р.) 'хижий птах родини яструбових'; *ш'чука* (ж. р.) 'хижа прісноводна промислова риба, що має видовжене тіло із сплющеною зверху витягнутою головою' – *шчу'пак* (ч. р.) 'підліток щуки, недоросла щука'.

Отже, для іменників-назв істот у говірці с. Журавка Шполянського р-ну релевантний взаємозв'язок морфологічного значення роду з семантикою статі та віку, увиразнений специфічними дериваційними формантами.

Матеріал дослідження репрезентує одиничні кореляції за ознакою статі й серед назв неістот, переважно іменників на позначення рослин: *ка'вун* – *ка'вунка*, *шов'кун* – *шов'кови'ця*, *ка'линич* – *ка'лина*, *ро'ман* – *ро'машка*, *абри'кос* – *абри'коса*. Ймовірно, спорадична реалізація диференційної ознаки «стать» у ботанічних найменуваннях виникла під впливом типової структурної організації тематичних груп лексики «людина» та «тварина», у яких ця ознака виявлена більш послідовно і може бути пояснена прагненням людини бачити себе в усьому, що її оточує, сприйманням об'єктів навколишнього світу крізь призму основного протиставлення індивідів – за статтю. Опозиція «чоловіча стать»: «жіноча стать», що спричинила протиставлення граматичного роду фітономів, засвідчена і в інших діалектних зонах української мови (Поістогова, 2017, с. 90–99). Засвідчено й випадок гетеронімної опозиції репрезентантів протиставлення *гап'лик* 'металева зачіпка, що пришита проти петлі до одягу і служить застібкою': *гап'личка* 'металева петля, що пришита проти зачіпки до одягу і служить застібкою'.

Більшість іменників-назв неістот не мають семантичної мотивації значення роду, тому родова диференціація цих лексем пов'язана з їхньою будовою та словозміною. Учені зауважують, що найвиразніше мотивований словотворчими суфіксами і закінченнями середній рід (Загнітко, 2011, с. 136). У досліджуваній говірці при визначенні роду іменників-неістот формально-граматичний план домінує. Наприклад, іменники на -ище мають особливості порівняно з літературною мовою: 1) їх використовують лише для номінації неістот (лексеми на зразок *бабище*, *дівчище*, *дідище*, *хлопчище* не функціонують); 2) усі іменники, незалежно від роду основи, марковані с. р.: *та'ке но'жище*, *ви'лике ручи'ще*, *ду'рне голо'вище*, *ви'лике кула'чище*, *виросло дуби'ще*, *си'л'не в'іт'рище*: *того 'дуба йа са'див 'разом із 'бат'ком / тво'їім 'дідом Пит'ром / 'наче з'разу й ни р'іс / а ти'пер ду'ви йа'ке 'сил'не дуби'ще 'виросло //*. Зауважимо, що в говірці с. Журавка Шполянського р-ну не функціонують іменники с. р. на -исько, слабку активність яких спостережено і в інших говорах південно-східного наріччя, на противагу південно-західним діалектам української мови (Колесников, 2015, с. 192–193).

У діалектних текстах засвідчені мовні факти, що репрезентують варіювання граматичного значення роду іменників на позначення неістот, причиною якої є, можливо, міждіалектна взаємодія. Трансформації родової належності зазнають іменники ж. р., які вживають як субстантиви ч. р.: *п'ідб'ій 'підкладка у верхньому одязі', скарла'т'ін 'гостре інфекційне захворювання носоглотки': у мене був скарла'т'ін / а при скарла'т'ін'ї тимпир'атура*. Іменники *літр, жакет, кирсет* вжиті у формі ж. р.: *вз'ала моло'ка / та шо ж та л'ітра / ко'там нали'ла / са'ма 'чашичку' випи'ла / та й ни'ма //*, два останні видозмінені щодо морфемного складу: *жа'кетка 'різновид короткою жіночого верхнього одягу з трикотажу чи вовняної тканини', кир'сетка 'верхній жіночий одяг – безрукавка, пошита в талію з кольорової тканини': це 'ранче кир'сетки но'сили / та ше йак ро'ш:ийут' 'їх 'ісиром / і'де / аж цв'іте / а 'зараз шо / жа'кетку на'кіне / ну во'на ж ни 'вишита //*. Перетворення ч. р. > ж. р. може відбуватися внаслідок інтерференції, коли граматичні ознаки лексеми російської мови впливають на граматичне оформлення української діалектної одиниці: *дош'чу ни'ма / зим'ла' су'ха / то й пил' і'де / та'ка пил' на 'в'ікнах / п'іди пості'рай 'їх т'рохи; у 'бабин'ї хат'ї пил':у по'прина'дали тар'їл'ки / вни'си та пирит'ри 'їх //*, або ж, навпаки, російська лексема граматично й фонетично видозмінена в досліджуваній говірковій системі: *ужас'т' 'й'ка / 'й'к 'і 'зараз лі'дач 'і 'д'іти / н'ї до кн'їжок / н'ї до са'ни //*. Припускаємо, що вплив російської мови позначився й на функціонуванні іменника с. р. *розписування* (рос. роспись) у формі ж. р.: *'ранче в 'к'луб 'і бу'ла 'розпис' / ус'ї йшли / д'и'вилис'а / 'йак 'гарно / а 'зараз 'і свай'б 'ів ни 'дуже 'їе / так о'то / 'з'їйдуц':а та й жи'вут' //*.

У мовленні діалектоносіїв трапляються хитання в роді лексем: *хл'їбина* (ж. р.) / *хл'їбино* (с. р.) (*в 'із'ми там з од'не хл'їбино в мага'з'ін'ї на ви'чер'у / а 'завтра 'їа сп'їчу; сил'но в пи'ч 'і нато'пила / ни вга'дала / 'кажда хл'їбина припа'лилас'а*), *прим'ет* (ч. р.) / *прим'ета* (ж. р.) 'прикмета': *о'то 'йак д'їди на 'неб 'і вста'їут'* (про скупчення на обрії великих купчастих хмар, які вважають провісниками дощу) / *то то вже прим'ет та'кий / шо с'коро дошч 'буде; за'бот / за'бота 'турбота, клопоти' (а шо ж / с'ім'їа / т'реба й 'витопит' / і ко'го в ш'колу ко'го на ро'боту 'вир'адит' / і пост'їрат' / та'кий за'бот 'каждий ден'*). Зауважимо, що явище хитання в роді лексем *прим'ет / прим'ета, за'бот / за'бота* засвідчене лише в наз. відм., однак інші відмінкові грами репрезентують закінчення ж. р.: *ти ни 'дуже на ту прим'ету ди'вис' / жи'ви со'б 'і 'йак жи'ла / хто це 'ранче про ті 'кол'ца 'думав / у нас із 'бат'ком і по цей ден' ни'ма / та й жи'вемо; то шо / хто биз за'боти жи'ве / може той / хто н'ї чого ни дир'жит' / а тут за'бот за за'бото'їу //*. Лексеми *хл'їбина / хл'їбино* репрезентують варіативність відмінкових форм і в оруд. відм.: *х 'їба од'ним хл'їбином та'ка с'ім'їа на 'їйс'ц'а?; в 'ін 'їде с'ватац'а з хл'їбином / а вона 'його однис'ла / 'йак поча'ла ко'вирсу'ват' / та й ни п'ішла //; на в'х 'ідчини т'реба 'їти з хл'їбино'їу / у нову хату з хл'їбино'їу //*.

Зауважимо, що варіювання роду в іменниках, які позначають неістоти, зумовлене передовсім відсутністю зв'язку між граматичним родом і семантикою слова. Із-поміж причин виникнення цих явищ учені називають аналогію взаємодію між іменниками різних родів, відмінності в оформленні запозичень на говірковому ґрунті (Мукан, 1969, с. 24). Припускаємо, що, крім названих, суттєвим чинником видозміни родової диференціації іменників у досліджуваній говірці може бути міжмовна й міждіалектна взаємодія, що спричинила значну варіативність на граматичному і лексичному рівні в усьому ареалі середньонадніпряньско-степового порубіжжя, до якого належить аналізована говірка (Щербина, 2009).

Висновки і перспективи подальших досліджень. Отже, категорія роду в говірці с. Журавка Шполянського р-ну Черкаської обл. взаємодіє з належністю іменників до істот / неістот, осіб / неосіб, що підтверджене регулярністю творення кореляцій «чоловічий рід»: «жіночий рід» у назвах осіб,

частково – у назвах тварин. Помічено, що характеристика роду іменників-назв істот спрямована на диференціацію за віком чи статтю. Специфіка вияву граматичної категорії роду в назвах неістот у досліджуваній говірці пов'язана з функціонуванням іменників у формі, відмінній від нормативної для літературної мови, у варіюванні родової віднесеності та хитанні в роді лексем.

Результати дослідження створюють підґрунтя для подальшого вивчення граматичних особливостей іменника в говірці с. Журавка Шполянського р-ну Черкаської обл., зокрема перспективним вважаємо аналіз граматичних особливостей числа та відмінка за матеріалами зв'язних текстів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Аксаков, К. С.** (1880). *Опыт русской грамматики. Полное собрание сочинений.* (Т. 3, Ч. 2). Москва, 470 с.
- Бичко, З. М.** (1992). *Словник діалектної лексики с. Грабовець Штрийського району Львівської області.* Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 26 с.
- Вербовий, М.** (2011). Спроба характеристики говірки села Лозоватка Криворізького району Дніпропетровської області. *«Ukrainistica».* (9), 99–124.
- Вінтоняк, О. В.** (2011). *Фонологічна, морфологічна і лексико-семантична система говірки села Бая-Березів Косівського району* (автореф. дис. . . . канд. філол. наук: спец. 10.02.01 – українська мова). Івано-Франківськ. 19 с.
- Воронич, Г. В.** (1999). Словозміна іменника говірки с. Стечанка. *Говірки Чорнобильської зони: Системний опис.* Ред. П. Ю. Гриценко (сс. 15–26). Київ: Довіра.
- Бідношия, Ю. І., Дика, Л. В.** (Упорядн.). (2003). *Говірка села Машеве Чорнобильського району.* (Ч. 1). Київ: Довіра, 455 с.
- Делюсто, М.** (2012). Граматичні категорії іменника в діалектних текстах української наддунайської говірки. *Мовознавчий вісник: збірник наукових праць.* (12–13), 138–142.
- Загнітко, А. П.** (2011). *Теоретична граматики сучасної української літературної мови. Морфологія. Синтаксис.* Донецьк: ТОВ «ВКФ «БАО», 992 с.
- Зеленько, А. С.** (1990). Словник специфічної лексики с. Чайкиного Новгород-Сіверського р-ну Чернігівської обл. *Методичні вказівки з діалектології української мови.* (сс. 40–53). Луганськ.
- Колесников, А. О.** (2015). *Морфологія українських південнобесарабських говірок: генеза і динаміка: [монографія].* Відп. ред. П. Ю. Гриценко. Ізмаїл: СМІЛ. 676 с.
- Мартінова, Г. І., Щербина, Т. В., Таран, А. А.** (Упоряд.). (2013). *Говірки Черкащини: Збірник діалектних текстів (з додатком CD «Говірки Черкащини»).* Черкаси: Видавець Чабаненко Ю. А., 881 с.
- Муқан, А. М.** (1969). Варіантність форм у деяких новостворених говорах української мови. *Українська діалектна морфологія.* (сс. 191–199). Київ: Наукова думка.
- Осташ, Л., Осташ, Р.** (2013). Лексика села Стриганці як об'єкт лексикографічного опрацювання. Д. 1 (ДАВАТИ–ДВІЙНИЙ). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Філологічні науки. Мовознавство.* (1 (250)). 79–85.
- Поїстогова, М. В.** (2017). Опозиція «чоловічий»: «жіночий» у фітономінації східнополіських говірок. *Студії з діалектології. Матеріали і дослідження.* (1). Київ: КММ, 90–99.
- Рябець, Л. В.** (1999). Словозміна іменника говірки с. Товстий Ліс. *Говірки Чорнобильської зони: Системний опис.* Ред. П. Ю. Гриценко (сс. 27–32). – К.: Довіра.
- Сабадош, І. В.** (2008). *Словник закарпатської говірки села Сокириця Хустського району.* Ужгород: Ліра, 408 с.
- Щербина, Т. В.** (2009). *Ареалогія середньонадніпряньско-степового порубіжжя: Монографія.* Черкаси: Видавець П. Андрощук, 348 с.

REFERENCES

- Aksakov, K. S.** (1880). *Oput ruskoy gramatiki.* [Experience in Russian grammar]. Complete collection of works. (Vol. 3, Part 2). Moscow. [in Russian].

- Bidoshnyia, Y. I., Duka, L. V.** (2003). *Govirka sela Masheve Chornobul'skogo rayony*. [The dialect of Mashevo village of the Chernobyl district]. (Part 1). Kiev: Dovira. [in Ukrainian].
- Bychko, Z. M.** (1992). *Slovnuk dialektnoi leksyky sela Grabovets Striykoho rayony Lvivskoi oblasti*. [Dictionary of dialect vocabulary of Grabovets village in Striy district of Lviv region]. Lviv: Lviv University publische, 26. [in Ukrainian].
- Delusto, M.** (2012). *Gramatichni kategorii imenuka v dialektnykh tekstakh ukrainskoi naddynaiskoi govorky. Movoznavchui visnik: zbirnik naykovykh praz*. [Grammatical categories of the noun in the dialect texts of the Ukrainian Nadunavian dialect. Linguistic Bulletin: a collection of scientific works. (12–13)]. [in Ukrainian].
- Kolesnikov, A. O.** (2015). *Morfologiya ukrainskikh pivdennobesarsabskikh govirok: geneza i dynamika: [monografiya]*. Morphology of Ukrainian South Bessarabian dialects: genesis and dynamics: [monograph]. Ans. ed. P. Yu. Gritsenko. Ismael: Smil. [in Ukrainian].
- Martynova, G. I., Shcherbina, T. V., Taran, A. A.** (Ed.) (2013). *Govirku Cherkaschunu: Zbirnik dialektnykh tekstiv (z dodatkom CD «Govirku Cherkaschunu») [Dialects of Cherkasy region: Collection of dialect texts (with the addition of the CD «Dialects of Cherkasy region»)]*. Cherkasy: Publisher Yu. A. Chabanenko. [in Ukrainian].
- Mukan, A. M.** (1969). *Variatuvnist form y deyakovykh novostvorenykh govoraht ukrainskoi movy. Ukrainska dialektna morfologiya*. [The variability of forms in some of the newly created speeches of the Ukrainian language. Ukrainian dialect morphology]. Kiev: Scientific Opinion. [in Ukrainian].
- Ostash, L., & Ostash, R.** (2013). *Leksyka sela Struganzki yak ob'ekt leksykografichnoho opyryzuvannya*. [Lexika village of Striganki as an object of lexicographic processing]. D. *Scientific Bulletin of the Lesya Ukrainka Eastern European National University*. Series: Philological Sciences. Linguistics. No. 1 (250). [in Ukrainian].
- Poistogova, M. V.** (2017). *Opozyciya «cholovochuy»: «zhinochuy» fitonominacii shidnopolskikh govirok*. [Opposition «male»: «female» in phytomination of East Poles]. *Studies in dialectology. Materials and research*. (1). Kyiv: KMM. [in Ukrainian].
- Rybets, L. V.** (1999). *Slovozmyna imenuka govorky sela Tovstiy Lis*. [Word-to-speech pronunciation of Thick Forest village]. Chornobyl zone speeches: System description. Ed. P. Yu. Gritsenko. K.: Dovira. [in Ukrainian].
- Sabadosh, I. V.** (2008). *Slovnuk zakarpatskoi govorky sela Sokurnuzya Hystskoho rayony*. [Dictionary of Transcarpathian dialects of Sokyrnitsa village of Khust district]. Uzhhorod: Lyra. [in Ukrainian].
- Shcherbina, T. V.** (2009). *Areology of the Middle Dnieper and Steppe borderlands*: monograph. Cherkasy: Publisher Androschuk P. [in Ukrainian].
- Verbovy, M.** (2011). *Sproba charakterystyky govorky sela Lozovatka Krivorizkoho rayony Dnipropetrovskoi oblasti*. [An attempt to characterize the pronunciation of Lozovatka village in Krivorozhsky district of Dnipropetrovsk region]. «Ukrainistica», Ed. 9, Kryvyi Rih-Krakow. [in Ukrainian].
- Vintonyak, O. V.** (2011). *Fonologichna, morfologichna i leksiko-semantichna sistema govorky sela Banya-Bereziv Kosivskoho rayony*. [Phonological, morphological and lexical-semantic system of speech in the village of Banya-Bereziv, Kosiv district] (Extended abstract of Candidate's thesis). Ivano-Frankivsk. [in Ukrainian].
- Voronich, G. V.** (1999). *Slovozmyna imennuka govorky sela Stechanka. Govirku Chornobul'skoi zonu: Sustemnyy opus*. [Word noun phrase change p. Stechanka. Chornobyl zone speeches: System description]. Ed. P. Yu. Gritsenko (pp. 15–26). Kiev: Dovira. [in Ukrainian].
- Zagnitko, A. P.** (2011). *Teoretichna gramatyka sychasnoi ukrainskoi literaturnoi movy. Morfologiya. Syntaks*. [Theoretical grammar of contemporary Ukrainian literary language. Morphology. Syntax]. Donetsk. [in Ukrainian].
- Zelenko, A. S.** (1990). *Slovnuk spetsyfychnoi leksyky sela Chaikynoho Novgorod-Severskoho rayony Chernigivskoi oblasti*. [The dictionary of specific vocabulary of Chaikin village in Novgorod-Seversky district of Chernihiv region. Methodical instructions on the dialectology of the Ukrainian language]. Luhansk. [in Ukrainian].

Людмила ЮЛДАШЕВА – кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри слов'янської філології та журналістики, Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського, вул. Джона Маккейна, 33, Київ, Україна, індекс 01042 (1alimduyl@gmail.com)

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-656-8827>

ResearcherID: Y-6026-2019 (<http://www.researcherid.com/rid/Y-6026-2019>)

Liudmyla YULDASHEVA – PhD (Philology), Senior Lecturer of Department of Slavic Philology and Journalism, V. I. Vernadsky Taurida National University, John McCain St, 33, Kyiv, Ukraine, postal code 01042 (1alimduyl@gmail.com)

МОТИВАЦІЙНІ ТИПИ ОКАЗІОНАЛЬНИХ ОНІМІВ СУЧАСНОЇ ФЕНТЕЗІЙНОЇ ЛІТЕРАТУРИ ДЛЯ ДІТЕЙ ТА ЮНАЦТВА

Анотація. *Мета дослідження* – проаналізувати мотиваційні особливості художніх творів для дітей та юнацтва. *Методологія дослідження* зумовлена специфікою теми. Основними методами дослідження є метод лінгвістичного опису мовних фактів – для інвентаризації та систематизації онімів з огляду на їхню семантику і структуру; структурний метод із залученням методики структурно-семантичного аналізу – для з'ясування структурно-семантичних особливостей літературних онімів; контекстуально-інтерпретаційний метод – для визначення авторських інтенцій. **Наукова новизна статті** полягає в тому, що в ній уперше описано оніми сучасних творів для дітей і юнацтва трендових письменників Лесі Ворониної, Олександра Дерманського, Галини Малик та Володимира Читая. Докладно проаналізовано власні назви з огляду на їхні мотиваційні особливості. Описано одну з особливостей дитячого словотворення – появу прізвищ, які мають інформаційно-характеристичний потенціал. **Висновки.** Створення художніх творів, орієнтованих на дитяче сприйняття, потребує ретельного відбору специфічних форм, засобів і прийомів, завдяки яким реалізовано вдале співвідношення тексту і підтексту. Одним із таких засобів є ономастична лексика. Літературні оніми – найменування індивідуальних художніх об'єктів, створені уявою письменника і введені ним у текст твору. За допомогою онімів юні читачі мають змогу ідентифікувати об'єкт художнього зображення з об'єктом реального світу, задіявши при цьому механізм асоціативних зв'язків. У сучасній літературі використовують різні розряди онімів, які створюють дивовижний та цілком конкретний художній світ, сприяють розумінню естетичних ідей письменника. Структура літературних онімів, моделі і їхнє змістове наповнення мають послідовне й мотивоване вживання. У творах для дітей та юнацтва переважають метонімічно мотивовані оніми, також трапляються випадки метафоричної мотивації та псевдомотивації.

Виявлення специфіки відбору і вживання літературних власних назв у творах для дітей збагачує уявлення про експресивний потенціал ономастичної лексики. Перспективу подальших досліджень убачаємо в докладному вивченні прагматичних особливостей літературних онімів.

Ключові слова: література для дітей та юнацтва, ономастикон, метонімічна мотивація, метафорична мотивація, псевдомотивація, прецедентна мотивація.

MOTIVATION TYPES OF OCCASIONAL ONYMS OF MODERN FANTASY LITERATURE FOR CHILDREN AND ADOLESCENTS

Abstract. *The purpose of the research* is to analyze the motivational features of works of art for children and adolescents. *The research methodology* is determined by the specificity of the topic. The main research methods are the method of linguistic description of linguistic facts – for the inventory and systematization of onyms in terms of their

semantics and structure; structural method involving the method of structural-semantic analysis – to clarify the structural-semantic features of literary onyms; contextual-interpretation method – to determine the author's intentions. **The scientific novelty of the article:** it first describes contemporary works for children and adolescents by trend writers Lesia Voronyna, Alexander Dermansky, Galina Malik and Vladimir Chitai. Proper names are analyzed in detail with regard to their motivational characteristics. One of the peculiarities of children's word formation is described – the appearance of nicknames that have information-characteristic potential. **Conclusions.** Creating works of art, focused on children's perception, requires careful selection of specific forms, tools and techniques, through which the successful correlation of text and subtext is realized. Onomastic vocabulary is one such tool. Literary onyms are the names of individual artistic objects, created by the imagination of the writer and entered into the text of the work. With the help of onyms, young readers are able to identify an artistic image object with a real-world object, using a mechanism of associative communication. In modern literature, different digits of onyms are used, which create an amazing and completely specific artistic world, contribute to the understanding of the aesthetic ideas of the writer. The structure of literary onyms, models and their content are consistent and motivated. In works for children and adolescents, metonymically motivated ones dominate, as well as instances of metaphorical motivation and pseudomotivation.

Identifying the specifics of the selection and use of literary proper names in works for children enriches the idea of the expressive potential of onomastic vocabulary. We see the prospect of further research in a detailed study of the pragmatic features of literary onyms.

Key words: literature for children and adolescents, onomasticon, metonymic motivation, metaphorical motivation, pseudomotivation, precedent motivation.

Постановка проблеми. Важливим функційним складником поезики літературних творів є власні назви, що належать до лексичних категорій тексту. Художній ономастикон – відкрита система, функційно-похідна й фрагментарна стосовно ономастичного простору української мови; у її формуванні беруть участь елементи індивідуально-авторських ономастичних систем. Оніми впливають на сприйняття художнього тексту за допомогою конкретних асоціацій, що сприяють його декодуванню.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Науковці активно розбудовують загальну теорію оніма, розширюючи амплітуду ономастичних досліджень, формують літературну антропонімію й топонімію. Зацікавлення лінгвістів власними назвами в структурі художнього тексту дедалі зростає, про що свідчить поява численних наукових розвідок. Стилістичні функції онімів у художній літературі досліджували Н. Васильєва (Васильєва, 2009), В. Калінкін (Калінкін, 2010), Ю. Карпенко (Карпенко, 2001); співвідношення ономастикону художнього тексту та реального світу, системність поетичної ономастики та її роль у художньому тексті – М. Бережна (Бережна, 2007), В. Михайлов (Михайлов, 1987), Я. Шебештян (Шабештян, 2005) та ін. Проте, попри ґрунтовне дослідження онімної царини художнього твору, і досі існують проблемні аспекти, які потребують подальшого студіювання. Зокрема, не досліджені механізми онімного моделювання та мотивації, що й зумовлює актуальність обраної теми.

Метою статті є аналіз мотиваційної природи оказіональних онімів у творах для дітей та юнацтва. Для аналізу специфіки функціонування ономастичних одиниць в умовах нової художньої реальності дібрано оніми з творів Л. Ворониної, О. Дерманського, Г. Малік та В. Читая.

Виклад основного матеріалу. У сучасній когнітивній ономасіології поняття «мотивація» має таке визначення: «...наскрізна у процесі творення номінативної одиниці лінгвопсихоментальна операція встановлення семантичної та формальної залежності між мотиватором та похідною номінативною одиницею (мотивованим знаком) на підставі зв'язків різних компонентів структури

знань про позначуване в етнічній свідомості. Результатом мотивації є формування ономасіологічної структури знака, отримання ним місця в системі синтагматичних і парадигматичних відношень мови» (Селіванова, 2011, с. 480). В основі типології мотивації онімів лежить вибір мотиватора із системи знань про предмет, явище, особистість.

Метонімічна мотивація ґрунтована на виборі мотиватора зі сфери об'єктивних, справжніх знань про позначуване. Така мотивація українських прізвиськ відповідає метонімічній у широкому сенсі, оскільки під час утворення нового номена відбувається перенесення за суміжністю. Основою метонімії можуть бути просторові ознаки, події, концептуальні та логічні зв'язки між різними категоріями дійсності та її відображення в людській свідомості (Селіванова, 2011, с. 483).

Метонімічне перенесення характерне для найменувань від родо-видових понять: *Жабії* (Читай, 2011), *Місто* (Дерманський, 2014). Зокрема, цей вид мотивації притаманний онімам, у яких актуалізовано «вид діяльності, хобі, професію», напр.: *Листоноша*, *Манжетник*, *Коминар* (Малик, 2006). В основі номенів, утворених від вигуків (звукослідувальних слів), що характерні для деяких тварин (*Карк*, *Хрюк*, *Рохла* (Читай, 2011)), також лежить метонімічне перенесення.

Зафіксовано оніми, у яких акцентовано атрибутивні характеристики (*Смугар*, *Рудейко* (Читай, 2011), *Гнідий* (Дерманський, 2016)), особливі деталі зовнішності (*П'ятилап*, *Вусик*, *Чуб*, *Пір'їнка*, *Крилат*, *Товстяк*, *Розаля* (Читай, 2011)) чи манери поведінки (*Бодай*, *Костогриз* (Читай, 2011)); певні випадки із життя: шур *Макітра* (Читай, 2011), тому що знав спосіб, як спритно залізти в макітру.

Отже, унаслідок метонімічної номінації в поетонімах акцентовано фрагменти об'єктивної реальності, що виокремлюють особу з-поміж інших.

Метафорична мотивація пов'язана зі здатністю людини усвідомлювати й формувати асоціативні зв'язки між поняттями. Під час утворення значної частини онімів підґрунтям для метафоризації стають образи. О. Селіванова зазначає, що в цьому разі подібність установлена «гештальтно» (тобто образно) на основі зорових, слухових, тактильних та інших відчуттів (Селіванова, 2011, с. 484).

Образні номінації – це прізвиська-метафори, в основі яких – збіг зовнішніх якостей людини з тваринами, предметами, відомими людьми, літературними героями тощо. Цей різновид мотивації прізвиськ представлено зоровими образами: *Жменька* – маленький хом'як, *Капшучок* – хом'як, у якого набиті повні щокі (Читай, 2011), *Сарделька* (Воронина, 2007) – товста кішка. Мотиваційні моделі, ґрунтовані на внутрішніх якостях людини, характерні для онімів *Баран* (Дерманський, 2016) – не зовсім розумний чоловік, *Душечка* (Читай, 2011) – приємна жаба, *Заць* (Воронина, 2018) – боязливий хлопець, *Кактус* (Воронина, 2018) – хлопець-розбишака.

Отже, метафорична мотивація літературних онімів ґрунтована на асоціативних зв'язках між характерними рисами об'єктів найменування та визначеними поняттями.

Низці прізвиськ притаманна онімічна псевдомотивація. В основі цього різновиду мотивації лежить «формальний мотиватор, семантика якого ніяк не впливає на формування значення слова» (Селіванова, 2011, с. 485). До зазначеної групи ми зарахували мотиваційні моделі, базовані на звучанні або значенні найменування: *Кефіра* (Малик, 2006) – прізвисько вчительки Наталі Никифорівни, *Пончик* (Дерманський, 2016) – трансформація пестливої форми імені вужа *Ончик* (*Онисько*), *Боря* (Читай, 2011) – борсук. Такі назви виникли на підставі фонетичної мімікрії.

У номінації творів сучасної літератури поширене використання прецедентних феноменів. Такі назви слугують важливим засобом емоційної оцінки і впливу на реципієнта (читача), зокрема на формування його картини світу. Упізнаваність і хрестоматійність прецедентних назв зумовлює реінтерпретацію: виникнувши в конкретній сфері, вони виходять за її межі, починають функціонувати як феномен культури в широкому сенсі цього слова. Назви загальновідомих творів мистецтва наділені неабиякою значущістю, це важлива частина інтертекстуального арсеналу, за допомогою якої поповнюється основна частина вербально-ментального підґрунтя національної свідомості. Прецедентні одиниці – «цілісні інтелектуально-емоційні блоки», значущі складники національної картини світу. Нинішнє інтенсивне використання прецедентних феноменів зумовлене викликом часу, адже в сучасному світі різноманітних текстів афоризми, цитати, алюзії й метафори не лише експресивно доносять необхідну інформацію до читача, а й сприяють ефективному впливу на нього (Караулов, 1987, с. 216). Надаючи звичайній фразі відтінок інакомовлення, вони спонукають реципієнта до розшифрування прихованого значення. Здатність характеризувати персонаж за допомогою прецедентного імені зумовлена можливістю перенесення значення на основі подібності окремих рис зовнішності, характеру, властивостей, притаманних герою.

До прецедентних також зараховуємо ім'я *Чак Норріс* (Воронина, 2018) – прізвисько, яке отримав Клим. *Чак Норріс* – американський кіноактор і майстер бойових мистецтв, популярний виконавець головних ролей у фільмах-бойовиках. Кліма також називають *Поганий Паганіні* за іменем італійського скрипаля-віртуоза, композитора та гітариста.

Прецедентними є імена *Олекса Довбуш*, *Устим Кармелюк*, *Зорро* (Малик, 2015), за допомогою яких у творі «Злочинці паралельного світу» Г. Малик акцентовано сему «месництво»: *Олекса Довбуш* – найвідоміший з опришківських ватажків у Карпатах (XVIII ст.); *Устим Кармелюк* – шляхетний розбійник та український національний герой, керівник повстанського руху на Поділлі у 1813 – 1835 рр. проти національного й соціального гніту українських кріпаків панами; *Зорро* – фантастичний персонаж, вигаданий жителями Нової Іспанії, «герой у масці», який приходить на допомогу знедоленим; дворянин і вправний фехтувальник.

До народної традиції апелюють імена героїв повісті-казки Г. Малик «Злочинці з паралельного світу» *Цур* і *Лек* (Малик, 2015). Імена взяті з усталеного словосполучення «чур тобі, лек тобі», уживаного у висловах для заборони торкатися або привласнювати що-небудь, робити щось або для скріплення домовленості, певної умови. Дивні тварини в цій повісті названі *Пол*, *Тер* і *Гейст* (Малик, 2015). Усі назви утворені з лексеми «полтергейст» – від нім. *Poltern* – «шуміти», «стукати» і *Geist* – «привид», «дух» – термін, яким називають явища, пов'язані з шумом і стуком, самовільним переміщенням предметів, самозайманням тощо, причини яких неможливо раціонально пояснити.

Прецедентним є ім'я *Недопелюшка* (Малик, 2009), що виконує особливу функцію. Г. Малик використовує прийом онімної гри, її героїня не зовсім відповідає відомій героїні західноєвропейської казки Шарля Перро чи братів Грімм, адже вона живе в країні Недодадії, де все не до ладу, це й акцентовано за допомогою префікса *недо-*.

Аналіз мотиваційних особливостей прізвиськ дає змогу глибше пізнати номінативні механізми та ціннісні орієнтири під час утворення найменувань літературних героїв та об'єктів.

Висновки і перспективи подальших розвідок цього питання. Створення художніх творів, орієнтованих на дитяче сприйняття, потребує ретельного відбору специфічних форм, за-

собів і прийомів, завдяки яким реалізовано вдале співвідношення тексту і підтексту. Одним із таких засобів є ономастична лексика. Літературні оніми – найменування індивідуальних художніх об'єктів, створені уявою письменника і введені ним у текст твору.

За допомогою онімів юні читачі мають змогу ідентифікувати об'єкт художнього зображення з об'єктом реального світу, задіявши при цьому механізм асоціативних зв'язків. Структура літературних онімів, моделі і їхнє змістове наповнення мають послідовне й мотивоване вживання. У сучасних творах для дітей та юнацтва переважають метонімічно мотивовані оніми, також трапляються випадки метафоричної мотивації та псевдомотивації.

Перспективу подальших досліджень убачаємо в докладному вивченні прагматичних особливостей літературних онімів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Бережна, М. В.** (2007). Антропонімія дитячої літератури жанру фентезі. *Нова філологія* (27), 116–120.
- Васильєва, Н. В.** (2009). *Собственное имя в мире текста*. Москва: Книжный дом «Либроком», 224 с.
- Воронина, Л.** (2018). *Темне товариство боягузів, або Засіб від переляку № 9*. Київ: Знання, 226 с.
- Дерманський, О.** (2014). *Король буків, або Таємниця Смарагдової книги*. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 160 с.
- Дерманський, О.** (2016). *Володар макуци, або Пригоди вужа Ониська*. Вінниця: Теза, 157 с.
- Калінкін, В. М.** (2010). Джерело слів'янської поетонімології. *Чорноморські новини* (5), 1–2.
- Караулов, Ю. Н.** (1987) *Русский язык и языковая личность*. Москва: Наука, 261 с.
- Карпенко, Ю. О.** (2001) Власні назви в художній літературі. *Наукові записки* (37), 170–172.
- Малик, Г.** (2015) *Злочинці з паралельного світу*. Київ: Знання, 206 с.
- Малик, Г.** (2009). *Незвичайні пригоди Алі в країні Недоладії*. Вінниця: Теза, 224 с.
- Малик, Г.** (2006). *Подорож Алі до країни с'як-таків*. Вінниця: Теза, 123 с.
- Михайлов, В.** (1987). Специфика собственных имен в художественном тексте. *Филологические науки* (6), 78–82.
- Селіванова, О. О.** (2011) *Лінгвістична енциклопедія*. Полтава: Довкілля–К, 844 с.
- Читай, В.** (2011). *Правдиві історії Чарівного лісу*. Львів: Видавництво Старого Лева, 77 с.
- Шебештян, Я. М.** (2005). Виразальні можливості літературно-художньої зоонімії. *Науковий вісник Ужгородського університету* (12), 71–73.

REFERENCES

- Berezhna, M. V.** (2007). Antroponimiya dytyachoyi literatury zhanru fentezi [Anthroponymy of children's literature of fantasy genre]. *New Philology* (27), 116–120. [in Ukrainian].
- Chytay, V.** (2011). *Pravdyvi istoriyi Charivnoho lisu [True stories of the Magic Forest]*. Lviv: The Old Lion Publishing House. [in Ukrainian].
- Dermans'kyy, O.** (2014). *Korol' bukiv, abo Tayemnytsya Smaragdovoyi knyhy [The King of the Beech, or the Mystery of the Emerald Book]*. Ternopil': Navchal'na knyha – Bohdan. [in Ukrainian].
- Dermans'kyy, O.** (2016). *Volodar makutsy, abo Pryhody vuzha Onys'ka [The owner of the Makuza, or Adventure of the Onysko]*. Vinnytsya: Teza. [in Ukrainian].
- Kalinkin, V. M.** (2010). Dzherelo slov"yans'koyi poetonimolohiyi [The source of Slavic poetonymology]. *Black Sea News* (5), 1–2. [in Ukrainian].
- Karaulov, Yu. N.** (1987) *Russkyy yazyk i yazykovaya lychnost' [The Russian language and linguistic personality]*. Moscow: Nauka, [in Russian].
- Karpenko, Yu. O.** (2001) Vlasni nazvy v khudozhniy literaturi [Proper names in fiction]. *Scientific Notes* (37), pp. 170–172. [in Ukrainian].

Malyk, H. (2006). *Podorozh Ali do krayiny syak-takiv [Ali's journey to the country syak-takiv]*. Vinnytsya: Teza. [in Ukrainian].

Malyk, H. (2009). *Nezvychayni pryhody Ali v krayini Nedoladiyi [Ali's unusual adventures in the Land of Nedoladiya]*. Vinnytsya: Teza. [in Ukrainian].

Malyk, H. (2015) *Zlochyntsi z paralel'noho svitu [Criminals from the parallel world]*. Kyiv: Znannya. [in Ukrainian].

Mykhaylov, V. (1987). Spetsyfyka sobstvennykh ymen v khudozhestvennom tekste. [Specificity of proper names in the text]. *Fylohohycheskye nauki* (6), 78–82. [in Russian].

Selivanova, O. O. (2011) *Linhvistychna entsyklopediya [The linguistic encyclopedia]*. Poltava: Dovkillya–K. [in Ukrainian].

Shebeshtyan, Ya. M. (2005). Vyrzhal'ni mozhlyvosti literaturno-khudozhn'oyi zoonimiyi [The expressive possibilities of literary zonyonyms]. *Scientific Bulletin of Uzhhorod University* (12), 71–73. [in Ukrainian].

Vasyl'eva, N. V. (2009). *Sobstvennoe ymya v myre teksta [Proper name in the text]*. Moscow: Knyzhnyy dom «Librokom» [in Russian].

Voronyna, L. (2018). *Tayemne tovarystvo boyahuziv, abo Zasib vid perelyaku № 9 [The Secret Cowardly Society, or Fear of Fright No.9.]*. Kyiv: Znannya. [in Ukrainian].

UDC 378.016:[80+33+002.1]

Марія ЯКУБОВСЬКА – доцент кафедри інформаційної, бібліотечної та книжкової справи Української академії друкарства, вул. Під Голоском, 19, Львів, Україна, індекс 79000 (mmamariat92@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7774-955X>

Олена ЗИМОМРЯ – кандидат філологічних наук, доцент кафедри міжнародних комунікацій, Ужгородський національний університет, вул. Університетська, 14, Ужгород, Україна, індекс 88000 (zilmo2@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7206-0190>

Микола ЗИМОМРЯ – академік АН вищої школи України, професор, доктор філологічних наук, завідувач кафедри германських мов та перекладознавства, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, вул. Самбірська, 84, Дрогобич, Україна, індекс 82100 (zimok@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7372-4929>

Maria YAKUBOVSKA – associate Professor of the Department of Information, Library and Book Affairs, Ukrainian Academy of Printing, Pid Holoscom-Street, 19, Lviv, Ukraine, postal code 79000 (mmamariat92@gmail.com)

Olena ZYOMRYA – PhD (Philology), Associate Professor of International Communication Department, Uzhhorod National University, Universytetska Street, 14, Uzhhorod, Ukraine, postal code 88000 (zilmo2@ukr.net)

Mykola ZYOMRYA – academician of the Academy of Sciences of the Higher School of Ukraine, Full Professor, Doctor of Philology, Head of the Department of Germanic Languages and Translation Studies, Drohobych State Pedagogical Ivan Franko University, 84 Sambirska Street, Drohobych, Ukraine, postal code 82100 (zimok@ukr.net)

ПАРАДИГМА ХУДОЖНЬОГО ДИСКУРСУ ІВАНА ФРАНКА ТА ДМИТРА ПАВЛИЧКА: КОМУНІКАЦІЯ ЛЮДИНИ І СВІТУ

Анотація. На прикладі художнього дискурсу поетичних візій Івана Франка та Дмитра Павличка досліджується архетип художнього тексту як системи комунікації людини і світу. Аналізується художня проєкція естетичної парадигми Івана Франка у творчому архетипі Дмитра Павличка, досліджуються екзистенційні особливості художнього тексту як засіб формування культури спілкування людини і світу у всіх діаметральних виявах. На прикладі творчого діалогу Івана Франка та Дмитра Павличка розглядаються основи формування культурологічного архетипу духовної основи парадигми сучасного інформаційного простору. Його особливості виявляються у системі вертикального історичного архетипу. Дискурс поетичних текстів Івана Франка та Дмитра Павличка створює особливий тип комунікації. Даний алгоритм заснований на особистому досвіді соціального оновлення, на вмінні протистояти домінуючим канонам, у зображенні характерів і ситуацій, здатності виходити за межі своєї епохи. Досліджується текст у мистецькій інтерпретації Івана Франка та Дмитра Павличка як духовна субстанція, яка розширює територіальні основи тривання літературного простору. Аналізуються концептуальні аксіологічні засади творчості Івана Франка та Дмитра Павличка, які дозволяють по-новому осмислити проблему співвіднесення розвитку людської індивідуальності та соціуму на основі поглиблення та розширення ціннісної переорієнтації культурологічних тенденцій сучасності. Культурологія як «річ в собі» є дотичною до багатьох сфер людського буття. Вона поступово відкривається для наукового осмислення її природи

у системі формування культурологічної парадигми сучасності. На основі аналізу творчого діалогу Івана Франка та Дмитра Павличка розглядається дискурс взаємовпливу культури із когнітивним розвитком особистості. Видатні особи у своєму творчому поступі зазнають випробувань. Ці процеси стають першопоштовхом для творенням нових історичних візій духовного та суспільного життя людства.

Ключові слова: архетип твору, парадигма буття, інформаційний простір, художня проекція, система комунікації, людська індивідуальність, системний, компетентнісний, особистісно-діяльнісний, культурологічний та аксіологічний методи, культурологічна компетентність.

THE PARADIGM OF THE ARTISTIC DISCOURSE OF IVAN FRANKO AND DMYTRO PAVLYCHKO: COMMUNICATION BETWEEN MAN AND THE WORLD

Abstract. *On the example of the artistic discourse of the poetic visions of Ivan Franko and Dmytro Pavlychko the archetype of the artistic text as a system of communication between man and the world is explored. The artistic projection of Ivan Franko's aesthetic paradigm in the creative archetype of Dmytro Pavlychko is analyzed, the existential features of the artistic text as a means of forming the culture of communication between man and the world in all diametrical expressions are explored. On the example of the creative dialogue between Ivan Franko and Dmytro Pavlychko, the basics of forming the cultural archetype of the spiritual basis of the paradigm of the modern information space are considered. Its peculiarities are revealed in the system of vertical historical archetype. The discourse of poetic texts by Ivan Franko and Dmytro Pavlychko creates a special type of communication. This algorithm is based on personal experience of social renewal, on the ability to withstand the dominant canons, in depicting characters and situations, the ability to go beyond its era. The text is explored in the artistic interpretation of Ivan Franko and Dmytro Pavlychko as a spiritual substance that expands the territorial foundations of the literary space. The conceptual axiological foundations of the work of Ivan Franko and Dmytro Pavlychko are analyzed, which allow us to re-think the problem of correlating the development of human personality and society on the basis of deepening and expanding the value reorientation of the cultural trends of the present. Culturology as a «thing in itself» is relevant to many spheres of human being. It gradually opens to the scientific understanding of its nature in the system of formation of the cultural paradigm of the present. Based on the analysis of the creative dialogue between Ivan Franko and Dmytro Pavlychko, the discourse of the mutually influential culture with the cognitive development of the individual is examined. Prominent personalities are being tested. These processes become the impetus for the creation of new historical visions of the spiritual and social life of mankind.*

Key words: *work archetype, paradigm of being, information space, artistic projection, communication system, human individuality, systematic, competence, personality-activity, cultural and axiological methods, cultural competence.*

Актуальність дослідження. Людина епохи повинна усвідомлювати відповідальність, яку бере за творення нових духовно-інтелектуальних шляхів у парадигмі новітньої доби. Проблематика конгруентності процесів пізнання й оперування даними гуманітарних наук вимагає достеменного аналізу й синтезу на міждисциплінарному рівні. Дослідження системи аксіологічних цінностей сучасної парадигми художньої літератури вимагає новітнього осмислення досягнень канонів красномовства. Дискурс художньо-інтелектуальної діяльності Івана Франка та Дмитра Павличка розширює горизонти сучасної гуманітарної науки відносно комунікації людини й світу у часо-просторовому вимірі. Герменевтичний підхід дозволяє по-новому інтерпретувати візію художніх текстів у системі духовно-екзистенційних координат сучасності.

Новизна дослідження. Розглядається аксіологічна складова художнього архетипу художніх текстів у системі творчого діалогу Івана Франка та Дмитра Павличка як визначальний засіб у творенні інноваційної моделі сучасної культурологічної парадигми.

Мета дослідження – розглянути систему художніх координат творчості Івана Франка та Дмитра Павличка як концептуальний засіб у творенні парадигми сучасної інноваційної людиноцентричної моделі дискурсу у системі комунікації людини і соціуму.

Методологія дослідження полягає в застосуванні компаративного, історико-логічного, синергетичного методів. Зазначений методологічний підхід дозволяє проаналізувати системне творення архетипної моделі візії художнього тексту у системі формування критичного мислення як цілісної функціональної єдності людської індивідуальності та навколишнього світу.

Про актуальність даної теми свідчить те, що на нинішній час існують дослідження даної проблеми: формування культурологічного парадигми сучасності у системі естетики як теорії чуттєвого пізнання, освоєння людиною інтелектуальної діяльності у системі культурологічних процесів. Проблеми комунікації людини і світу через систему герметичних виявів – проблема у системі національних координат української духовності малодосліджена. У час, коли людство вступає в епоху квантового мислення, важливо накреслювати інноваційні шляхи духовно-екзистенційного розвитку людства.

Проблема формування різних граней культури знайшла широке відображення у зарубіжній та вітчизняній науковій думці. Філософія культури досліджують у своїх роботах П. Гуревич, В. Межуєв, С. Франк; соціологію культури – В. Андрущенко, П. Струве; педагогіку культури – С. Гессен, І. Зязюн, В. Кремень; культурологію як філософський феномен – Б. Кононенко. І. Бех накреслив алгоритм формування духовно-екзистенційних основ особистості у системному відтворенні «від культури мислення до культури духовного переживання». У статті «Духовна особистість у контексті освітніх викликів» видатний учений І. Бех наголошує: «Багатомірне відчуження людини від справжніх духовних цінностей призвело до кризових явищ, пов'язаних із занепадом духовно-моральних ідеалів, посиленням зла і насильства. Девальвація духовних цінностей суттєво вплинула на посилення тенденції зростання жорстокого індивідуалізму, прагматизму, зверхнього ставлення до інших людей та приниження їхньої гідності, зневаги до рідної культури та історико-культурних традицій» (Бех, 2019, с. 3).

Питання виокремлення професійної культури фахівців різного профілю в структурі їхньої загальної культури вже привернули увагу чималої кількості дослідників, серед яких В. Андрущенко, В. Кремень, С. Гончаренко, І. Зязюн, Н. Ничкало, В. Огнев'юк, Т. Герлянд, Л. Герганов, М. Євтух, Л. Єршова, А. Каленський, П. Лузан, М. Пантюк, Л. Пригодій, В. Орлов, Л. Пуховська, В. Радкевич, Л. Романишина, С. Сисоєва, М. Теловата, О. Щербак, В. Ягупов та ін. На нинішній час актуальною є проблема інноваційного дослідження шляхів розвитку сучасної світової культури, зокрема ролі художньої літератури у системі творення аксіологічних засад сучасної епохи.

Педагогіка життя є найголовнішим і найпереконливішим наратором, який веде за руку дорогою життя цілі покоління. Освіта упродовж життя з давніх-давен у була визначальним фактором буття. «Політичні ідеї втрачають блиск і привабливість. Стає видно весь її примітивний і наївний схематизм. Утопічна програма виказує свій внутрішній формалізм, свою убогість, свою сухотність у порівнянні з яскравим і чудовим потоком життя. Революційна ера завершується просто, без фраз, без жестів, і поглинається новим світовідчуттям. За політикою ідей настає політика речей і людей. Зрештою робить висновок, що не життя існує для ідей, а ідея, інституція, норма – для життя» (Ортега-і-Гассе Хосе, 1994, с. 382).

У системі творчого діалогу Івана Франка та Дмитра Павличка знаходить система відображення особистості як найвагоміша точка осмислення буття. Вибір рішення, певної лінії поведінки, означу-

ваний як «екзистенційна свобода», є водночас і найвищою нагородою для людини, і найвищим випробуванням.

Ідея діалогу, характерна для поетичних текстів Івана Франка та Дмитра Павличка, досліджувалася в працях М. Бахтіна: від настанови на діалогізм до ідеалізації діалогу як такого й усвідомлення одвічного діалогізму тексту взагалі та розуміння культури в її «великому часі». Смисли народжуються у культурологічному просторі. Вони не тільки мисляться, а і створюються, чуттєво переживаються і тим формують духовний світи людської індивідуальності.

У даному випадку маємо поєднання ірраціонального і раціонального начал. Очевидно, власне про цю особливість мистецтва говорив М. Гайдеггер, коли писав про художній (культурологічний) простір. «Способ, каким художественное произведение пронизывается пространством, – пишет философ, – повисает сначала в неопределённости. Если только признано, что искусство есть произведение истины в действительность и что истина означает непотаенность бытия, то не должно ли в произведении пластического искусства стать основополагающим также и истинное пространство, то, что раскрывает его интимнейшую суть?» (Хайдеггер, 2000, с. 96).

Дослідження візії художньо-естетичних поглядів Івана Франка та Дмитра Павличка переконливо доводить, що мислителі ведуть постійний діалог через часовий простір і належать до когорти вибраних, особливого покоління, для якого не існують часо-просторові обмеження. Це покоління «вічних революціонерів» духу, народжених новою добою світової культури зі своєю структурованою системою філософсько-екзистенційного мислення.

Особливості мистецького діалогу Івана Франка та Дмитра Павличка дозволили прокласти архетип духовно-екзистенційної протяжності, яка полягає у постійній здатності до самооновлення культурологічних процесів на основі глибокого проникнення у духовний світ людини. Ця парадигма робить архетип їхньої творчості вічно присутнім у системі духовних координат людства.

Творчий діалог Івана Франка та Дмитра Павличка свідчить про єдиний напрям розвитку їхньої інтелектуальної думки. Письменники намагаються відновити цілісність екзистенційного минулого, осмислити минуле для відтворення картини майбутнього. Чим глибше вони «розкопують» минуле, тим більше усвідомлюють необхідність усвідомленої дії. Письменники принесли в українську літературу найцінніший досвід світового здобутку, поєднавши у своїй творчості досвід різних видів мистецтв: скульптури, малярства, музики. Тексти їхніх поетичних творів, насичені рельєфними образними мазками.

Іван Франко та Дмитра Павличка своєю письменницькою працею розширюють жанрово-тематичні та стильові можливості сучасної літератури. Поезія Івана Франка та Дмитра Павличка переважно філософсько-ліричного спрямування, в якій стверджується життя, доцільність і гармонія в природі, прагнення до миру і щастя. В основі творчого почерку Івана Франка та Дмитра Павличка – народна поезія княжих часів, переплетіння Біблійних та фольклорних мотивів, християнські символи та архетипи новітньої доби.

Творчість Івана Франка та Дмитра Павличка віддзеркалює складний процес формування народного довір'я, з чого постають високохудожні образи та композиції. Проникливий критичний розум письменників, різнопланові фахові знання з теорії і практики світового мистецтва прокладають шляхи до розуміння сущого: поетичний вимір цілісності історії як єдиного одкровення.

Письменники у своєму поетичному світі створюють особливий міт історичного поступу народу як узагальнено-цілісного сприйняття дійсності, що характеризується особливою єдністю реального й ідеального та виявляється як на поверхневому рівні, так і на рівні підсвідомості.

У системі творчого діалогу Івана Франка та Дмитра Павличка спостерігаємо формування структури ціннісних ставлень до світу, яке вони, як правило, трактують як багатокomпонентне утворення, що функціонально розгортається від інтелектуально-когнітивних процесів через емоційно-мотиваційні до вчинково-оцінних аспектів.

Пабло Пікассо наголошував: «Немудрий художник, якщо він має тільки очі, або музикант, якщо він має тільки вуха. Художник – це одночасно і політична особа, яка постійно живе потрясіннями, сумними чи радісними, на які він кожен раз повинен давати відповідь. Як можна не відчувати цікавості до інших людей і вважати своїм достоїнством спокійну байдужість, відособлення себе від життя, яке так багатогранно відкривається перед нами. Мистецтво – зброя для атаки і перемоги» (Пікассо, 1990, с. 45).

Твори Івана Франка та Дмитра Павличка – животворче дзеркало часу. У їх творах малюються характери, вихоплюються цікаві художні деталі, які стають епопеєю людського суму і людської нескореності. Так на іконах давніх іконописців було зображено трагічні постаті персонажів-нараторів.

Творчість Івана Франка та Дмитра Павличка – як найточніший образ власної душі, випромінює ту високу життєствердну енергію, якою наділяє її віра у всеперемагаючу силу любові. Мистецькі образи, інтерпретовані у творчості Івана Франка та Дмитра Павличка, насичені світлом і світлом. Письменники часто використовують у поетичних текстах драматичні прийоми, що посилюють інтерпретацію чуттєвого смислу творів.

Часто поетика Івана Франка та Дмитра Павличка продукує амбівалентні образи, що формує простір потенційної варіативності сприйняття образів. Мислителі спрямовують свою творчу енергію не тільки на реконструкцію міфу світового поступу, а й на його деміфологізацію. Іван Франко у статті «Із секретів поетичної творчості наголошує: «Поет для dokonання сугестії мусить розворушити цілу свою духову історію, зворушити своє чуття, напружити свою уяву, одним словом, мусить сам не тільки в дійсності, але ще й другий раз, репродуктивно, в своїй душі пережити все те, що хоче вилити в поетичнім творі, пережити якнайповніше та найінтенсивніше, щоби пережите могло вилитися в слова, якнайбільше відповідні дійсному переживанню» (Франко, 2005, с. 116).

Висока психологічна концентрація письма у концептуальному діалозі Івана Франка та Дмитра Павличка чітко вибудовує детермінований ряд: гріх – пошук – страх – надія – перемога. Кожен із цих смислових концентрів несе глибоке та емоційне навантаження, що створює високу художньо-емоційну напругу, надає право відкритого діалогу.

Хто не воює проти лжі

І терпить підлості чужі.

Заходить, наче осквернитель,

В святиню власної душі (Павличко, 1989, с. 394).

Письменники прокладають філософсько-естетичний місток між свободою особистості, свободою творчості і свободою людської індивідуальності. За інтерпретацією письменників, власне свобода творчості є тим містком, який прокладає шлях від свободи особистості до свободи вияву творчого «я». Тому не випадково у творчості Івана Франка та Дмитра Павличка одним із найвищих асоціативних рядів стає асоціативний ряд із вершиною «свобода», яка реалізується через систему моральних цінностей. Праця і надія ідуть поруч як рятівники не лише людської пам'яті, а і людської моралі. У праці «Із секретів поетичної творчості» Іван Франко, віддзеркалюючи ці процеси, наголошував «поет розширює зміст нашого внутрішнього я, зворушуючи його до більшої або меншої глибини» (Франко, 2005, с. 117).

У віршах Івана Франка та Дмитра Павличка звучить голос імперативу, аксіоматичного утвердження слова і заперечення всілякого безпрецедентного цинізму та манкуртства. Їхній ліричний герой категорично безкомпромісний. Він завжди з народом – його кров та плоть. Людяний, мирний і повсякчасний трудар, але, водночас, і протестант, не приспаний син історичної правди і хранитель пам'яті, яка допомагає йому утримувати традицію і світоглядно розвиватись.

Твори письменників-мислителів вирізняються образним малюнком сюжетних моделей; яскраво індивідуалізацією мови. Майстерність мовленнєвого малюнка мовної палітри робить поетичні тексти Івана Франка та Дмитра Павличка особливо виразними. Виявляється така неповторна риса стилю письменників як глибинне прочитання мовного тексту.

Як з віршами стою посеред сцени,
Хтось є такий, хто дивиться на мене, –
Не з залу, хоч у залі він сидить,
А з космосу, крізь тло віків теменне (Павличко, 1989, с. 303).

Монологічна та діалогічна сутність поетичних текстів Івана Франка та Дмитра Павличка розкривають тривання людської душі як високої сутності буття. Віслава Шимборська наголошувала: «**Душа чи те, що називаємо душею**, існує лише час від часу. Коли щось болить, то душі нема, вона втікає, залишається тільки ряднинка, що виє від болю. Душа дуже примхлива, і шукає слухну для себе мить, аби показати, що вона є. Той момент, коли людина відкрита до речей, вищих за повсякденність, – це для мене душа. А така відкритість стається вкрай рідко» (Шимборська, 2012). Взірцем такої відкритості стають тексти Івана Франка та Дмитра Павличка.

Початок ХХІ століття ознаменований у світовій поезії трансформацією модернізму. Творча практика Івана Франка та Дмитра Павличка розширює сферу уявлень про можливості поетичного діалогу митця і світу у системі естетично-філософської поезії. Їхні поетичні цикли вирізняються емоційністю й драматизмом розвитку художньої дії, яка прориває конкретику буденного життя філософськими тонами, сентиментальною романсовістю, грайливістю імпровізацій. Більшість поетичних текстів Івана Франка та Дмитра Павличка, відбиваючи потребу у монологічному діалозі та діалогічному монолозі, творять свій особливий архетип світовідчуття, який виходить за межі сучасної для них мистецької епохи.

Творчі візії Івана Франка та Дмитра Павличка зумовлені переважанням динамічного ідеалізму, представники якого вважають людську волю першоосною і творцем дійсності. Це визначило формування інтелектуального архетипу культури ХХ – початку ХХІ століть.

У своїх художніх текстах Іван Франко, з одного боку, та Дмитро Павличко – з іншого, переймають ряд традиційних мотивів європейської поезії, в якій протиставляється поетична одухотвореність і буденність, утверджується нестримне прагнення людини до краси, світла, досягнення духу, розкривається трагізм духовної самотності як системної ідеології нового тисячоліття. Бути, за переконанням художніх одкровень Івана Франка та Дмитра Павличка, – означає вести постійний діалог із часом і крізь час.

Поетичні діалогічні тексти Івана Франка та Дмитра Павличка постають своєрідною мозаїкою, зразком інтертекстуальності, де сильний монологічний дискурс переплітається із діалогічним. Інтелектуальний естетизм – осердя платформи письменників Івана Франка та Дмитра Павличка у системному архетипі «діалогізму зі світом». У зв'язку з цим артистизм стає найприкметнішою тенденцією культурної свідомості інноваційної епохи, яка формується у системі духовних координат.

Концепція діалогу зі світом, утверджена в творчості Івана Франка та Дмитра Павличка по суті є культурфілософською концепцією. За архетипом поезій письменників бачимо, як системна художня творчість є невід'ємним елементом творення діалогу зі світом.

Література у творах Івана Франка та Дмитра Павличка виступає головним видом естетичного осмислення дійсності, що стає визначальним чинником у формуванні концепції діалогу художнього тексту і світу. Так як талановите літературне слово примушує не лише задумуватися над смыслом життя, а й працювати на оновлення духовної парадигми суспільства. Діалогічний принцип у поезіях Івана Франка та Дмитра Павличка утверджується і як «діалог двох свідомостей», і як фундаментальний принцип, що лежить у підґрунті справжніх людських стосунків і відповідно концепції діалогу людини і світу.

Краса у концепції Івана Франка та Дмитра Павличка стає символом пріоритету естетики над усім іншим. Їхня художня свідомість спрямована у внутрішній світ людини, в унікальний простір, який проявлюється в діалогах із зовнішнім світом. Концепція діалогу зі світом формується через систему архетипних символів, які творяться на основі добротворчості людини.

Життя, за переконанням естетичної парадигми Івана Франка та Дмитра Павличка, – це постійне протистояння людей у системній боротьбі за утвердження краси. Між ліричними субстанціями виникає певна посередницька сфера – сфера парадигмальних смислів культури. Діалог у поетичних текстах Івана Франка та Дмитра Павличка – це поєднання різних смислів, у якому формується орієнтація людства на взаєморозуміння, систему постійного діалогу людини й світу.

На основі аналізу поезій Івана Франка та Дмитра Павличка ми спостерігаємо, як утвердження ієрархії цінностей у системі естетичних цінностей епохи приводить до усвідомлення важливості культурологічних знань як основи духовної діяльності людини, що є одним з основних факторів побудови системи комунікацій людини та світу. В їхню поезію треба, за словами Ю. Шереха, «вчитатися і вчуватися», і тоді стане зрозумілою система духовно-екзистенційних координат нової епохи – коли «дух тіло рве до бою».

Висновки та перспективи наступних досліджень. Поезія Івана Франка та Дмитра Павличка – як найточніший образ новітньої епохи, який утверджує художній дискурс комунікації людини і світу. У системі духовно-естетичних координат письменники перебувають у площині тієї епохи, яка утверджує силу духа. З позиції третього тисячоліття, окресленого Іваном Франком як тисячоліття духу, творчі архетипи письменників працюють на випередження часу – у системі квантового мислення. Таким чином, архетип концептуально-творчого діалогу Івана Франка та Дмитра Павличка переконливо доводить, що набуття ціннісних орієнтацій – це процес поступових, часто одночасних змін у розумовій, морально-естетичній, діяльнісно-вольовій сферах особистості. Успішність ціннісно-орієнтаційної діяльності залежить від цілісності функціонування та гармонії всіх його складових.

Слово Івана Франка та Дмитра Павличка наче зупинилося на перехресті людської долі з мрією про високу досконалість духу, про необхідність творення літературного тексту як системи відчуття світу, про найголовнішу потребу: почути не лише свій час, але й той час, який відтворений в системі їхньої комунікації зі світом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Бех, І. Д.** (2019). Духовна особистість у контексті освітніх викликів. *Рідна школа*, 1, 3–7.
- Ортега-і-Гассет, Х.** (1994). *Епілог про розчаровану душу. Вибрані твори*. Київ: Основа, 398 с.

Павличко, Д. (1989). «Хто не воює проти лжі» (в 3 т., Т. 2). Київ: Дніпро, 394.

Пикассо, П. (1990). *С веком наравне*. Москва, 145 с.

Франко, І. (2005). *Із секретів поетичної творчості. Вибрані твори* (в 3 т., Т. 3). Дрогобич: Коло, 116–191.

Хайдеггер, М. (2000). *Искусство и пространство*. Москва, 546 с.

Шимборська, В. (2012) «Читання книжок – найпрекрасніша розвага, яку вигадало людство». Підготував Олег Шама. Режим доступу: https://gazeta.ua/ru/articles/opinions-journal/_citannya-knizhok-najprekrasnisha-rozvaga-yaku-vigadalo-lyudstvo-vislava-simborska-/424974

REFERENCES

Beh, I. D. (2019). Duhovna osobistist' u konteksti osvithnih viklikiv [Spiritual Personality in the Context of Educational Challenges]. *Ridna shkola – Native School*, 1, 3–7. [in Ukrainian].

Franco, I. (2005). *Iz sekretiv poetichnoi tvorchosti. Vibrani tvori* (v 3 t., t. 3) [From the secrets of poetic creativity. Selected works (in 3 vol., Vol. 3)]. Drohobych: Kolo, 116–191. [in Ukrainian].

Heidegger, M. (2000). *Iskusstvo i prostranstvo* [Art and space]. Moscow, 546 p. [in Russian].

Ortega-i-Gasset, J. (1994). *Epilog pro rozcharovanu dushu. Vibrani tvori* [An Epilogue on a Disappointed Soul. Selected Works]. Kyiv: Osnova, 398 p. [in Ukrainian].

Pavlychko, D. (1989) «Hto ne voyue proti lzhi» (v 3 t., t. 2) [«Who does not fight against lies» (in 3 vol., Vol. 2)]. Kyiv: Dnipro, 394. [in Ukrainian].

Picasso, P. (1990). *S vekom naravne* [With equal age]. Moscow, 145 p. [in Russian].

Shymborska, W. (2012). «Chitannya knizhok – najprekrasnisha rozvaga, yaku вигадало людство». Pidgotuvav Oleg Shama [«Reading books is the most wonderful entertainment that humanity has invented». Prepared by Oleg Shama]. Retrieved from https://gazeta.ua/ru/articles/opinions-journal/_citannya-knizhok-najprekrasnisha-rozvaga-yaku-vigadalo-lyudstvo-vislava-simborska-/424974 [in Ukrainian].

LOCAL HISTORY. TOURISM STUDIES

UDC 338.48 – 44 (1-21)

Наталія ГАБЧАК – кандидат географічних наук, доцент кафедри туризму, Ужгородський національний університет, вул. Народна, 3, м. Ужгород, Україна, індекс 88002 (habchak.nf@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5549-7793>

Лідія ДУБІС – доктор географічних наук, професор, Люблінський католицький університет Івана Павла II, вул. Константинув 1Н, Люблін, 20708, Польща; Львівський національний університет імені Івана Франка, географічний факультет, вул. Дорошенка, 41, Львів, 79000, Україна, (lida.dubis@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5231-3920>

Natalia HABCHAK – Candidate of Geographical Sciences, Associate Professor, Uzhhorod National University, st. Folk, 3 Uzhhorod, Ukraine, postal code 88002 (Habchak.nf@gmail.com)

Lidiya DUBIS – doctor of Geographical Sciences, Professor, The John Paul II Catholic University of Lublin, 1 N, Konstantynów Street, Lublin, 20708, Poland; Ivan Franko National University of Lviv, Faculty of Geography, Chair of Geomorphology, 41, Doroshenka Street, Lviv, 79000, Ukraine, (lida.dubis@gmail.com)

ДОСВІД МІСТА УЖГОРОДА У ВИКОРИСТАННІ МІНІ-СКУЛЬПТУР У РОЗВИТКУ МІСЬКОГО ТУРИЗМУ

Анотація. Мета дослідження – визначення пріоритетів у розвитку міського туризму невеликих міст. Сфера міського туризму ототожнює поняття туристичного продукту, який визначений географічно і складається з різних елементів туристичного потенціалу даного міста, що реалізується через надання якісних послуг туристам. Тому важливим в даному питанні є маркетинговий підхід в якому туристичний продукт є результатом спільних дій об'єктів, що відповідають за розвиток міста, а оригінальність чи унікальність туристичних пропозицій є, на нашу думку, сутнісною міського туризму. **Методологія дослідження** базується на методах аналізу і синтезу зібраного авторами статистичного матеріалу з даної проблематики, вивченні зарубіжного та вітчизняного досвіду країн щодо використання міні-скульптур як цікавих туристичних об'єктів під час проведення екскурсій в невеликих містах. **Наукова новизна.** Складено каталог та опис міні-скульптур міста Ужгорода, а також рекомендований екскурсійний маршрут правобережної частини міста, який користується найбільшим туристичним попитом. **Висновки.** Установлено, що невеликі міста не володіють таким різноманітним потенціалом, як великі міста чи мегаполіси (культурним, комерційним чи гастрономічним). Міський туризм має виконувати важливу економічну функцію, бути важливим чинником зростання ролі та туристичного призначення, але його стратегії розвитку повинні відповідати цілям щодо покращення добробуту та якості життя мешканців. Вибір туризму як важливої економічної та соціальної функції міста повинен супроводжуватися усвідомленням необхідності створення цілісного образу міста як для мешканців так і для туристів та інвесторів. Не має двох чи трьох подібних міст, а отже, не існує чіткого правила як розвивати в них міський туризм. Кожне місто в туризмі досягне успіху, якщо віднайде свою «туристичну родзинку». Саме такий досвід провадження туризму через використання міні-скульптур у невеликому місті Ужгород описано у даній статті. Також, розроблено та рекомендовано до використання в екскурсійній діяльності нові туристичні маршрути в

межах досліджуваної території. Висвітлено проблеми та перспективи розвитку міського туризму, пов'язані з визначенням іміджу та бренду міста, створення єдиного інформаційного простору.

Ключові слова: міні-скульптури, міський туризм, екскурсійна діяльність, історико-культурні об'єкти.

UZHHOROD EXPERIENCE IN USING MINI-SCULPTURES IN THE DEVELOPMENT OF URBAN TOURISM

Summary. The research objective is to identify the priorities in the development of urban tourism in small cities. The sphere of urban tourism identifies the concepts of a tourist product, which is defined geographically and consists of various elements of the tourism potential of a given city, realized by providing quality services to tourists. Therefore, the marketing approach in which the tourist product is the result of the joint actions of the objects responsible for the development of the city, and the originality or uniqueness of the tourist offers, constitute, in our opinion, the essence of urban tourism. **The research methodology** is based on the methods of analysis and synthesis of statistical material collected by the authors on this issue, studying the foreign and domestic experience of the countries concerning the use of mini-sculptures as interesting tourist sites during the excursions in small towns. **Scientific novelty.** A catalog and description of mini-sculptures of the city of Uzhhorod have been compiled, and a sightseeing route on the right-bank part of the city, which is in greatest tourist demand, is recommended. **Conclusions.** It has been established that small cities do not have such diverse potential as large cities or megalopolises (cultural, commercial or gastronomic). Urban tourism should fulfill an important economic function, be an important factor in increasing the role and tourism destination, but its development strategies must meet the goals of improving the welfare and quality of the life of residents. The choice of tourism as an important economic and social function of the city should be accompanied by an awareness of the need to create a holistic image of the city for both residents and tourists and investors. There are no two or three similar cities, and therefore, there is no clear rule on how to develop urban tourism in them. Each city will succeed in tourism if it finds its own «tourist highlight». It is such an experience of tourism development through the use of mini-sculptures in the small town of Uzhhorod that is described in this article. We have also developed and recommended for use in the excursion activity new tourist routes within the studied territory. The problems and prospects of the development of urban tourism, related to the definition of the image and brand of the town, and the creation of a single information space have been highlighted.

Key words: mini-sculptures, urban tourism, sightseeing, historical and cultural sites.

Постановка проблеми. В умовах глобалізації сучасний світ неможливо уявити без туризму, місто і туризм злились в одне ціле, адже еволюція новітніх технологій відкриває доступ до різноманітної інформації, до покращення транспортної інфраструктури, вільного пересування подорожуючих, а отже, до збільшення туристичних потоків як у великих так і малих містах. Змінні смаки та уподобання туристів змушують туроператорів постійно урізноманітнювати свою діяльність, пропонувати нові тури серед яких лідируючі позиції посідає міський туризм (City tourism, 2009). Він по суті акумулює в собі елементи інших видів туризму, зокрема: культурно-пізнавального, релігійного, подієвого, ділового, тощо. Саме ця обставина робить міський туризм дуже привабливим для туристів (Писаревський, 2011). Можна стверджувати, що туризм сьогодні є не тільки важливою складовою суспільного життя, а й чинником, що впливає на світовий розвиток, розвиток країни, регіону, району, міста.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У наукових працях, навчальних виданнях зарубіжних та вітчизняних вчених неодноразово піднімалось питання сутності, проблем та перспектив, що пов'язані з поняттям міського туризму. Однак, думки вчених мають чимало розбіжностей, відсутня термінологія на позначення міського туризму, або ж спорадично формулюються підходи до виокремлення такого виду туризму (Дуцяк, 2015; Теребух, 2015). Польський вчений (Gaworecki,

2003) вводить таке поняття як локальний туризм: «Локальний туризм охоплює в своєму обсязі село чи місто, які мають умови для його розвитку. Цей вид туризму спирається на природні, історичні та культурні автентичні засоби цієї території (села чи міста, району чи області).

Враховуючи історичні аспекти слід відзначити, що міський туризм – новітнє поняття, що сформувалося у світовій туристичній науці наприкінці ХХ ст. Перші наукові праці з цього напрямку належать німецьким вченим Л. Гартмуту, Г. Нойенфельдту та О. Розе (1980 – 1990-х рр.). Так, словник Л. Гартмута визначає міський туризм, як «короткострокове (зазвичай 1–4 дні) відвідування міста з наступних причин: а) інтерес до історії або культури; б) участь у подієвих заходах; в) придбання різноманітних товарів. Часто така подорож здійснюється у формі екскурсії на вихідних та може відбуватися як індивідуально, так і у групі; як організовано (через турфірми та з екскурсоводами), так і самодіяльно» (Hartmut, 1997; Diercke, 1997). Г. Нойенфельдт та О. Розе додають, що туристи можуть відвідувати місто як з особистих причин, так і через інші обставини. До перших вони віднесли бажання помилуватися красою міста, відчуття його «душу» та запам'ятати образ, до других – знайомство з визначними пам'ятками, участь у подіях, проведення уїк-енду, здійснення покупок, участь у різноманітних бізнесових та наукових заходах конгресах, конференціях, виставках та ярмарках тощо), оздоровчу мету, нарешті, паломництво (Neuenfeldt, 2001; Rose, 2001) Пізніше Д. Крук та К. Кестер конкретизували та структурували визначення міського туризму, поклавши у його основу відвідування міст з культурно-пізнавальною метою, подієвими та бізнесовими інтересами (Kluck, 2016; Koester, 2016). І. Смирнов вважає, що міський туризм потрібно вивчати як комплексний різновид туризму. Його ресурсною базою слугують культурно-пізнавальні, подієві та бізнесові ресурси для розвитку туристичної діяльності у містах та приваблення сюди туристопотоків, а сам феномен міського туризму – комплексним видом туризму, що базується на культурно-історичній та архітектурній спадщині міст, їхніх кліматичних та природних особливостях (які визначають можливості міст з лікувально-оздоровчого та рекреаційного туризму), високому рівні розвитку та глибокій диверсифікації суспільно-економічного життя та пропозиції суспільних та комерційних товарів та послуг (що зумовлює велику різноманітність надання у містах інформаційнобізнесових, торговельних, розважальних, освітніх, комунікаційних послуг тощо) (Смирнов, 2017). Однією із останніх вагомих праць, де розглядають теоретико-методологічні основи міського туризму є підручник М. Мальської та О. Гаталяк «Туризм в містах». Автори виокремлюють туристичні ресурси у містах як важливу складову його розвитку, досліджують імідж міст та географію основних видів туризму в містах з урахуванням сучасного інформаційного простору (Мальська, 2018; Гаталяк, 2018).

Метою роботи було дослідити особливості розвитку міського туризму на прикладі найменшого обласного центру України міста Ужгорода Закарпатської області та розглянути можливості використання міні-скульптур в екскурсійній діяльності. Виокремити діючі екскурсійні туристичні маршрути пов'язані з вивченням історії міста.

Виклад основного матеріалу. Міста як туристичні центри надзвичайно різноманітні, існує чимало їхніх класифікацій залежно від переважаючої «туристичної спеціалізації». Загалом, такі вітчизняні вчені як І. Писаревський, М. Тонкошкур виокремлюють дві групи туристичних центрів: 1) міста, де туристична індустрія виконує фундаментальну функцію і це переважно малі та рідше середні міста. Вони повністю залежні від ситуації на туристичному ринку і для них важливим є моніторинг економічної ситуації, проведення маркетингових досліджень, які забезпечують перспективу та підтримку конкурентоспроможності туристичного продукту, що пропонується містом. Актуальним є етап дер-

жавного регулювання туризму на рівні міських та районних адміністрацій; 2) міста, де туристична індустрія не виконує фундаментальну функцію, але є невід'ємною частиною міської економіки. Це – більшість середніх, всі крупні міста і мегаполіси, в яких туризм не єдина, але одна із небагатьох спеціалізацій. Як правило при негативних тенденціях на ринку туризму вони уникають кризових ситуацій, або їх мінімізують так як мають більше можливостей варіювати (Писаревський, 2011).

Місто Ужгород відноситься до першої групи міст, де відсутність промислового розвитку та незначна кількість жителів, компактність географічного розташування є суттєвими перевагами для розвитку міського туризму. Міський туризм досліджуваної території включає наступні складові частини: а) діловий туризм; б) шопінг туризм; в) подієвий туризм (із відвіданням різноманітних громадських, культурно-мистецьких та спортивних заходів); г) пізнавальний туризм (із відвідуванням пам'яток, пам'ятників, музеїв); д) паломницький туризм; е) освітній туризм; є) рекреаційний туризм тощо.

Ужгород – адміністративний центр Закарпатської області, розташований у підніжжі Українських Карпат на правому та лівобережжі р. Уж, що впадає в р. Лаборець на території Словаччини, яка є лівою притокою великої європейської ріки Дунай. Це одне з найдавніших слов'янських міст в якому близько 100 тис. років до н.е. оселилася перша людина в епоху раннього палеоліту. Племена білих хорватів заснували свої перші поселення в районі Ужгорода до IX століття, саме тоді Ужгород (Унгвар) перетворився на ранньофеодалну фортецю. Місто зазнало чимало історичних змін починаючи від часів правління князя Лаборця, угорського короля Бейли IV, 360-річного правління італійських аристократів Другетів, часів панування Австро-Угорщини, Чехословаччини, Угорщини, Української РСР та СРСР (Габчак, 2016). Це залишило значний відбиток на формуванні історико-культурного потенціалу міста, яке в цьому році відсвяткувало вже 1126 років з часу першої згадки, а офіційній назві Ужгород – сто років. Самий західний центр України щорічно за статистичними даними відвідує 600-700 тисяч туристів і більше 2-ох мільйонів відвідує Закарпаття, які різняться за віком, рівнем доходів, туристичними потребами тощо. Це – місто сакур та історії, серед яких Ужгородський замок, що розташований в кратері вулкану, Горянська ротонда, костел Св. Юрія (Георгія), найдовша в Європі Липова алея протяжністю 2,2 км, яка тягнеться вздовж річки Уж по двох набережних – Незалежності та Студентської.

Для підняття туристичного потенціалу даного міста унікальним є досвід з використання міні-скульптур в екскурсійній діяльності.

В даний час, коли відкриття пам'ятників уже стає мейнстрімом, і придумати щось оригінальне та цікаве практично неможливо, в Ужгороді відомий туризмознавець Федір Шандор та скульптор Михайло Колодко започаткували з 2010 року встановлення міні-скульптур, кожна з яких чи прямо, чи опосередковано історично стосується Ужгорода або Закарпаття (Габчак, 2016). Станом на вересень 2019 року найменший адміністративний центр України має найбільшу колекцію, що налічує 38 міні-скульптур, які є цікавими туристичними об'єктами міста.

Саме скульптури «малих форм» як правило виконані з бронзи підкреслюють свою оригінальність та доповнюють урбаністичний стиль міста.

Досвід використання міні-скульптур в екскурсійній діяльності відомий у багатьох країнах світу. Перші міні-скульптури з'явилися у США в місті Нью-Йорк і це – маленькі скульптурки на одній із станцій метро, які виглядають із під землі за авторства Тома Оттернесса. Його проект «Життя під землею» символізує корупцію, бюрократію у її сучасному вигляді, людську жадібність. Чимало незвичних скульптур, які не обмежуються ніякими формальностями і стандартами іспанський скульптор Іссаак Кордал «заселив» у такі міста Європи як Лондон, Барселону, Брюссель, Берлін, Мілан, Амстердам. Ці

витвори мистецтва з'явилися в найнесподіваніших місцях: на площах, на автобусних зупинках, на стінах, на карнизах і є своєрідними цікавинками не тільки для туристів, а й для мешканців міста.

Щодо історії появи міні-скульптур в Україні, то вони з'явилися саме в Ужгороді. Перша міні-скульптура Миколайчик, була приурочена до параду миколайчиків, який до сьогоднішнього дня є єдиним в нашій країні. З'явились також міні-скульптурки Києві, Полтаві, Виноградіві, Мукачеві та Одесі.

Два міста – Київ та Ужгород мають значну колекцію міні-скульптур із своєю цікавою історією. Серед них найбільш туристично відвідуваними в місті Києві є: 1) «Їжак в тумані»; 2) «Літаюча корова на дереві»; 3) «Кіт Пантелеймон»; 4) «Пам'ятник жабі»; 5) «Ніс Гоголя»; 6) «Маленька баларина»; 7) «Пам'ятник першому трамваю»; 8) «Котлета по-київськи»; 9) «Київський екіпаж»; 10) «Перший електричний трамвай» та інші.

Щодо Ужгорода, то 38 міні-скульптур присвячені різним подіям, людям, персонажам, тваринам, де ціниться історія, традиції, звичаї, простий побутовий комфорт (табл. 1). Вони популяризують місто, Закарпаття, піднімають їхній імідж, суттєво доповнюють туристичну складову міського ринку туристичних послуг.

Таблиця 1. Найбільш цікаві міні-скульптури міста Ужгорода Закарпатської області (складено (Габчак, 2016) та доповнено авторами за матеріалами Турінформ Закарпаття)

Назва міні – скульптури	Автор	Фото	Опис
Гаррі Гудіні	Михайло Колодко		Міні-скульптура знаменитого фокусника та ілюзіоніста Гаррі Гудіні. Скульптура стоїть на постаменті, символічно прикріплена замками, адже Гудіні був майстром вражаючих звільнень від кайданів і замків.
Сім'я Їжачків	Михайло Колодко		Їжачок – символ міста-побратима Ужгорода – Їглави, а також символ пива «Єжик», який варять в Їглаві.
Вузлик на честь силача Івана Фірцака (Кротона)	Михайло Колодко		Скульптура символізує знаного силача, закарпатського походження Івана Фірцака-Кротона якого у 1928 році визнали найсильнішою людиною планети.
Бравий солдат Швейк	Михайло Колодко		У романі Я. Гашека «Пригоди бравого вояка Швейка» Ужгород згадується у контексті залізничної станції «Ужгород», на яку мало не відправили потяг, у якому Швейк їхав на фронт.

Свободка	Михайло Колодко		На парпеті Пішогодного мосту встановили найменшу в світі статую Свободи. Її вага всього 4 кг, а висота 30 см. До всього вона ще й є діючим маяком та відкрита на честь проведення в Ужгороді річкових перегонів на саморобних суднах «Ужгородська регата».
Кубик Рубік	Михайло Колодко		Пам'ятник приурочений 40-річчю відкриття головоломки кубика-рубіка: у 1974 році її винайшов угорський скульптор Ерно Рубік. Новий міні-пам'ятник розмістили недалеко від Свободки – на перилах «консульських сходів», що ведуть до пішогодного мосту.
Міклош Берчені та Крістіна Чаки	Михайло Колодко		Пдружжя Крістіни Чаки та Міклоша Берчені. Саме за їхнього правління Ужгородський замок процвітав найбільше. Це відомі історичні особи, котрі внесли свій вклад у духовний розвиток Закарпаття.
Бийла Барток	Михайло Колодко		Бéла Барто́к — угорський композитор, піаніст і музикознавець-фольклорист. Розвивав власну музичну мову, поєднуючи фольклорні елементи з математичною концепцією тону і ритмічної пропорції.
Ференц Ліст	Михайло Колодко		Міні-скульптура на честь угорського композитора на згадку про те, як видатний музикант відвідав Закарпаття, погостювавши в маєтку свого друга в с.Великі Лази.
Помічник св.Микалая	Михайло Колодко		Бронзова фігурка Миколайчика, що сидить на перилах набережної, є найменшою скульптурою в Україні та має 16 сантиметрів зросту.
Карпатія	Михайло Колодко		Це прототип справжнього пароплава «Карпатія», що був побудований у 1903 році (компанія «Кунарда Лайн» (англ. Cunard Line). Це судно першим прийшло на допомогу та врятувало частину пасажирів «Титаніка».
Джон Лорд	Михайло Колодко		Скульптор зобразив Лорда з довгим волоссям, в ультрамодних тоді штанах-кльош, жилетці та у чоботах на високих підборах. В руках вокаліста тліє цигарка, і він сидить спиною до набережної.

Енді Ворхол (Андрій Варгола)	Михайло Колодко		Енді Ворхол (англ. Andy Warhol, ім'я при народженні: Андрій Варгола, всесвітньо відомий американський митець карпат-русинського походження.
Майкл Стренк	Михайло Колодко		Сержант американської армії русинського походження зі Словаччини Майкл Стренк відомий тим, що він входив до групи солдатів, які піднімали прапор на Іодзімі.
Художник Глюк	Михайло Колодко		Знаменитий ужгородець частенько виїжджав на авто в гори в пошуках сюжетів. На задньому сидінні лежить картина «Лісоруби» – саме вона принесла йому визнання на виставці у Брюсселі.
Князь Лаборець	Михайло Колодко		Князь Лаборець – легендарний засновник Ужгорода та Ужгородського замку. Таке символічне зображення князя нагадує про його трагічну загибель: Лаборця скарали нападники, утопивши в річці Ондава, яка зараз називається Лаборець.
Малий Уж	Михайло Колодко		Річка Малий Уж була надзвичайно важливою артерією для Ужгорода та її мешканців. Вона впадала у "великий" Уж у районі нинішнього Боздоського парку і разом із Великим Ужем утворювала острів, на якому знаходилася Замкова гора.
Вольфганг Амадей Моцарт	Михайло Колодко		Скульптура розташована у дворіку музичної школи ім. П. Чайковського, адже композитор жив і творив в період, коли Закарпаття перебувало в складі Австро-Угорщини.
Чонтварі – Костка	Михайло Колодко		Відомий митець Тиводар Костка-Чонтварі народився в Словаччині, а дитинство провів разом із батьками у відомому своїми винними підвалами закарпатському селі Середнє, де його батько тримав фармацевтичну лавку.
Микола Шугай	Михайло Колодко		Останній карпатський опришок, Карпатський Робін Гуд. Саме так понині називають Миколу Шугая, який на початку 20 століття ховався у лісах Міжгірщини.

Ейфелева вежа	Михайло Колодко		Крихтіна Ейфелева вежа. Її було встановлено влітку 2015 року на честь Днів французької культури в Україні.
Пам'ятник орієнтувальнику	Василь Бедрик		Було відкрито до 50-річчя проведення перших всесоюзних змагань, які започаткували спортивне орієнтування, як вид спорту не тільки в Україні, а й на Закарпатті.
Кістяний наглядяч	Михайло Фазан		Позаду льякового з'явилося дротяне чудовисько «кістяний наглядяч». Відкритий за сприяння закарпатського осередку всеукраїнської молодіжної громадської організації – Фондація регіональних ініціатив.
Петро I	Михайло Колодко		Імператор Петро I ще у XVIII столітті полюбляв випити доброго закарпатського вина. Символічно, що пам'ятник знаходиться біля відомого дегустаційного залу в Ужгороді.
Мандрівник у Мухамад аль Ідрісі	Михайло Колодко		Мандрівник Мухамад аль Ідрісі у своєму літописі в 1154 році вперше згадав про Ужгород. Саме відтоді місто потрапляє на карту Європи.
Пісяючий хлопчик	Михайло Колодко		Ужгородський «маннекен піс» став завершальним елементом бювету питної води – Fontanus Cilicia, що в перекладі з латини означає — кілікійське джерело. Сам бювет виконаний із вулканічного туфу, спеціально привезеного в Ужгород із колишньої території візантійського царства Кілікія.
Ференц Келчеї	Михайло Колодко		Ференц Келчеї – легендарний угорський поет, публіцист, критик та політичний діяч. Свою поштову кореспонденцію отримував у Берегові. Також він неодноразово відвідував Ужгород по дорозі до міста Собранце.
Ференц Еркель	Михайло Колодко		Ференц Еркель був видатним угорським композитором, піаністом, диригентом та педагогом.

Янош Араня	Михайло Колодко		В Українсько-угорському навчально-науковому інституті УжНУ встановили міні-скульптуру відомого угорського поета Яноша Араня.
Кукоц	Михайло Колодко		Кукоц – символ рибалок. Це – герой угорського мультиплікаційного фільму, під який засинав майже кожен третій житель міста. Щоб рибалка була успішною, треба потерти йому носа, тоді буде добре клювати.
Метеорит Княгиня	Михайло Колодко		Метеорит Княгиня відображає факт падіння метеориту у Великоберезнянському районі Закарпатської області, який є найбільшим у Європі, присвячений місцевому жителю, лемку, який його знайшов.
Телефон «hallom»	Михайло Колодко		Публічна міні-скульптура «hallom» у формі телефона приурочена до дня народження Тивадара Пушкаша, винахідника АТС та слова «алло». Його дружина Софія Феттер фон дер Лілі тривалий час жила в Ужгороді.
Виноградне гроно	Михайло Колодко		Виноробство в Закарпатті почало розвиватися ще в XIII столітті. Воно переживало спади та підйоми, але залишилось одним з традиційних занять місцевого населення.

Використання міні-скульптур дає можливість розробляти все нові туристично-екскурсійні маршрути в місті Ужгороді, забезпечує задоволення духовних, естетичних, інформаційних та інших потреб туриста та екскурсанта. Найбільшим відомим туристичним маршрутом є екскурсійний маршрут правобережної частини міста, який включає такі цікаві об'єкти як: Площа Корятовича → провулок «Гірчичне зерно» з оглядом міні-скульптури «Малий Уж» → винні підвали Ракоці розміщені у старовинній будівлі пивоварні «Совине гніздо», що датується XVIIст., де щорічно 19-20 листопада відбувається знаменитий фестиваль «Закарпатське Божоле» → найдовша липова алея у Європі довжиною 2км 200м з міні-скульптурами Джону Лорду, Карпатія, Миколайчику → Ужгородський замок побудований ще в середині X століття в романсько-архітектурному стилі → Закарпатський музей народної архітектури (скансен) родзинкою якого є дерев'яна лемківська церква побудована в 1777 році.

В цьому році апробований екскурсійний маршрут право та лівобережжя Ужа в районі пішохідного мосту, що включає огляд 9 – ти міні-скульптур, а саме: Джон Лорд → Карпатія → Миколайчик → Ференц Ліст → Їглавські їжачки → солдат Швейк → вузол Кротона → Свободка → кубик – Рубік.

Щодо проблем, які погіршують перспективи розвитку екскурсійної діяльності в містах це – низький рівень доходів людей, не належний рівень громадської безпеки, незадовільний стан транспорт-

ної інфраструктури, нерозвиненість індустрії гостинності, а іноді не відповідність професіоналізму гйда тощо.

Висновки. Отже, міні-скульптури, пам'ятки історії та культури міст – важливі об'єкти вивчення на туристичних маршрутах, екскурсіях, подорожах, їх вважають цінним джерелом інформації, чинним фактором формування національної свідомості містян та туристів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Габчак, Н. Ф. (2016). *Міні-скульптури як цікаві туристичні об'єкти в екскурсійній діяльності (на прикладі м. Ужгород)*, Журнал «Географія та туризм» Наук. зб. / Ред.кол.: Любіцева О. О. (відп. ред.) та ін., К.: Альфа – ПІК, Вип. 38, С. 124–132.

Гаталяк, О., Ганич, Н. (2017). *Теоретичні підходи до визначення поняття туризму у містах*. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, С. 50–55.

Дуцяк, І. З., Теребух, А. А. (2015) *Методологічні аспекти аналізу ресурсів міського туризму*. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного ун-ту, Серія: Економіка і менеджмент, Вип. 13, С. 144–147.

Мальська, М., Гаталяк, О. (2018). *Туризм в містах*. Львів, В-во навч. л-ри, 224 с.

Смирнов, І. (2017). *Логістична концепція сталого розвитку урботуризму (на прикладі України)*. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Геогр. науки». Вип. 7, С. 232–240.

Смирнов, І. (2017). *Іміджмейкінг та брендинг туристичної дестинації (на прикладі міського туризму)*. Наукові записки СумДПУ ім. А. С. Макаренка, Серія «Геогр. науки». Вип. 8, С. 154–17.

Писаревський, І. М. (2011). *Туризм і місто: досвід, проблеми та перспективи*, Харк. нац. акад. міськ. госп-ва, Харків: ХНАМГ, 288 с.

Писаревський, І. М. (2011). *Туризм як національний пріоритет: колективна монографія*, Харк. нац. акад. міськ. госп-ва, Харків: ХНАМГ, 284 с.

City tourism: national capital perspectives. (2009) /edited by Robert Maitland and Brent W. Ritchie. CAB International. [Electronic resource]. DOI: http://ultimatekashmir.com/wp-content/uploads/2017/09/City-tourism_national-capital-perspectives-CABI-2009.pdf

Gaworecki, W. W. (2003). *Turystyka / Władysław Gaworecki*, Warszawa: Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, 438 s.

Hartmut, L. (1997). *Diercke Wörterbuch Allgemeine Geographie / L. Hartmut*. München: Braunschweig, 125 p.

Kluch, D., Koester, Ch. (2016). *Stadttourismus in Barcelona und Madrid unter besonderer Berücksichtigung der Deutschen Reisenden* [Eine elektronische Ressource]. DOI: <http://Kups.ub.uni-koeln.de>.

Neuenfeldt, H., Rose, O. (2001). *Stadttourismus als Wirtschaftsfaktor in Aachen* [Eine elektronische Ressource]. DOI: www.geogr.uni-goettingen.de.

REFERENCES

City tourism: national capital perspectives. (2009). Electronic resource]. DOI: http://ultimatekashmir.com/wp-content/uploads/2017/09/City-tourism_national-capital-perspectives-CABI-2009.pdf. [in English].

Dutsiak, I. Z., Terebukh, A. A. (2015). *Metodolohichni aspekty analizu resursiv miskoho turyzmu [Methodological aspects of the analysis of urban tourism resources]*. *Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho un-tu. Seriiia Ekonomika i menedzhment*, 13. [in Ukrainian].

Gaworecki, W.W. (2003). *Turystyka*. Warszawa: Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne. [in Poland].

Habchak, N. F. (2016). *Mini-sculptury yak tsikavi turystychni ob'iekty v ekskursiini diialnosti (na prykladі m. Uzhhorod) [Mini-sculptures as interesting tourist objects in the excursion activity (on the example of Uzhhorod)]*. *Heohrafiia ta turyzm*, Kyiv: Alfa – PIK, 38. [in Ukrainian].

Hartmut, L. (1997). *Diercke Wörterbuch Allgemeine Geographie*. München: Braunschweig. [in German].

Hataliak, O., Hanych, N. (2017). *Teoretychni pidkhody do vyznachennia poniattia turyzmu u mistakh [Theoretical approaches to the definition of the concept of tourism in cities]*. Lviv: LNU im. I. Franka. [in Ukrainian].

Kluck, D., Koester, Ch. (2016). Stadttourismus in Barcelona und Madrid unter besonderer Berücksichtigung der Deutschen Reisenden. DOI: Kups.ub. uni-koeln.de. [in German].

Malska, M., Hataliak, O. (2018). *Turyzm v mistakh* [Tourism in cities]. Lviv: Vydavnytstvo navchalnoi literatury. [in Ukrainian].

Neuenfeldt, H., Rose, O. (2001). Stadttourismus als Wirtschaftsfaktor in Aachen. DOI: www.geogr.uni – goettingen.de. [in German].

Pysarevskiy, I. M. (2011). *Turyzm i misto: dosvid, problemy ta perspektyvy* [Tourism and the City: Experience, Challenges and Prospects]. Kharkiv: KhNAMH. [in Ukrainian].

Pysarevskiy, I. M. (2011). *Turyzm yak natsionalnyi priorytet* [Tourism as a national priority]. Kharkiv: KhNAMH. [in Ukrainian].

Smyrnov, I. (2017). Imidzhmeikynh ta brendynh turystychnoi destynatsii (na prykladi miskoho turyzmu) [Tourism destination image-making and branding (on the example of urban tourism)]. *Naukovi zapysky SumDPU im. A.S. Makarenka. Seriya Heohrafichni nauky*, 8. [in Ukrainian].

Smyrnov, I. (2017). Lohistychna kontseptsiiia staloho rzvytku urboturyzmu (na prykladi Ukrainy). [Logistics concept of sustainable urban tourism development (on the example of Ukraine)]. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu. Seriya Heohrafichni nauky*, 7. [in Ukrainian].

UDC: 338.48:314.114

Viktoriiа DRUZHYNINA – Doctor of Science (Economics), Professor, Professor of the Business Administration, Marketing and Tourism Department at Kremenchuk Mykhailo Ostrogradsky National University; 20 Pervomays'ka street, Kremenchuk, post code: 39600 (drughinina.vd@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8776-1408>

ResearcherID: [Z-1956-2019](http://www.researcherid.com/rid/Z-1956-2019) (<http://www.researcherid.com/rid/Z-1956-2019>)

Scopus-Author ID: [36175347900](https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=36175347900) (<https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=36175347900>)

Olena ZELENKO – Doctor of Science (Economics), Associate Professor, Professor at the International Economy and Tourism Department at Volodymyr Dahl East Ukrainian National University; 59a Tsentral'nyy Avenue, Severodonetsk, post code: 93406 (zelenko.olena@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4880-246X>

ResearcherID: [V-9966-2017](http://www.researcherid.com/rid/V-9966-2017) (<http://www.researcherid.com/rid/V-9966-2017>)

Scopus-Author ID: [57201296565](https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57201296565) (<https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57201296565>)

Вікторія ДРУЖИНІНА – доктор економічних наук, професор, професор кафедри бізнес адміністрування, маркетингу і туризму Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського, м. Кременчук, вул. Першотравнева, 20, індекс 39600 (drughinina.vd@gmail.com)

Олена ЗЕЛЕНКО – доктор економічних наук, доцент, професор кафедри міжнародної економіки і туризму Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Северодонецьк, пр. Центральний, 59а, індекс 93406 (zelenko.olena@gmail.com)

SOCIO-DEMOGRAPHIC DIMENSION OF TOURISM DEVELOPMENT IN UKRAINE

Summary. In the last decade, the tourism industry is considered a locomotive of economic development in many countries of the world. On the other hand, tourism as an important socio-economic phenomenon of modern times is closely related to the development of society and is subject to its objective laws, so **the purpose of the research** is defined as: systematization of existing approaches, identification and justification of the main socio-demographic factors for tourism industry development in Ukraine against the backdrop of the world tourism industry. **The research methodology** of the study is represented by a set of methods such as: systematic approach, structurally-logical and statistical as well as comparative analysis, synthesis and generalization. **The scientific novelty:** analysis of previous studies has identified key demographic and social factors that have a direct impact and determine the main trends in tourism of Ukraine; demographic factors include: the gradual aging of the population, the decline in large families and the increase in the percentage of families with one child and singles under 35 years old; among the social factors underlying are the increasing level of education and culture of travelers, according to which those countries that are able to meet the needs of demanding tourists are selected. It is determined that the indirect social indicator for the level and quality of population life is the disposable income per person; its comparative and retrospective analysis in the context of the Ukraine regions makes it possible to identify potentially promising areas for the development of tourism business with the existing solvent demand from the local population. **Conclusions:** the study of socio-demographic features of the territory makes it possible to predict the destinations of tourist destination, developing the popularity of certain types of tourism in order to increase the economic development of the country; each socio-demographic group needs its own tourism product that

will meet the demand generated by unique needs; the demographic factor allows to identify the behavioral characteristics of tourists and to find out how it affects the structure of tourist demand.

Keywords: population, demographic factors, social factors, tourism, transformation.

СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНИЙ ВИМІР РОЗВИТКУ ТУРИЗМУ В УКРАЇНІ

Анотація. Останнє десятиріччя туристичну галузь вважають локомотивом економічного розвитку багатьох країн світу. З іншого боку туризм як важливе соціально-економічне явище сучасності тісно пов'язаний з розвитком суспільства та підпорядковується його об'єктивним законам, саме тому за **мету дослідження** визначено: систематизація існуючих підходів, ідентифікація та обґрунтування основних для України соціально-демографічних чинників розвитку туристичної галузі на тлі світової туристичної індустрії. **Методологія дослідження** представлена сукупністю таких методів як: системний підхід, структурно-логічний та статистичний і компаративний аналіз, синтез та узагальнення. **Наукова новизна:** аналіз попередніх досліджень дозволив визначити ключові демографічні та соціальні чинники, які здійснюють безпосередній вплив та визначають основні тенденції розвитку туризму в Україні; до демографічних належать: поступове старіння населення, зменшення кількості багатодітних сімей та зростання відсотка сімей з однією дитиною і одинаків віком до 35 років; серед соціальних чинників основоположними визначено зростаючий рівень освіти та культури подорожуючих, відповідно до яких обираються ті країни, які здатні задовольнити потреби вибагливих туристів. Визначено, що опосередкованим соціальним індикатором рівня та якості життя населення є наявний дохід на одну особу; його компаративний та ретроспективний аналіз у розрізі регіонів України дає можливість визначити потенційно-перспективні області для розвитку туристичного бізнесу з наявним платоспроможним попитом з боку місцевого населення. **Висновки:** дослідження соціально-демографічних особливостей території дає можливість спрогнозувати напрямки туристичного призначення, розвиваючи популярність тих чи інших видів туризму з метою підвищення економічного розвитку держави; кожна соціально-демографічна група населення має потребу у власному туристичному продукті, який буде задовольняти попит, генерований унікальними потребами; облік демографічного чинника дає можливість виявити поведінкові особливості туристів та з'ясувати, яким чином він впливає на структуру туристичного попиту.

Ключові слова: населення, демографічні чинники, соціальні чинники, туризм, трансформація.

Problem Statement: Tourism, as an important socio-economic phenomenon of the present, is closely linked to the development of society and is subject to its objective laws. Due to its functions (social, humanitarian, economic), it actively influences the life of society and at the same time depends on it, the state of productive forces development and industrial relations, etc. At the beginning of the 21st century, tourism became an integral part of socio-economic and cultural life, and its conceptual transformation took place, as a completely new paradigm of leisure, recreation and entertainment sprang up, and the spiritual needs of people changed. The tourism industry, on the one hand, is a factor of globalization, and on the other – it is developing under its influence, especially information technology, social differentiation of the society, climatic characteristics and more. All components of society can be both stimulating and inhibiting factors for tourism development; their number of interconnections and intensity of influence depend on the hierarchical level of the tourist market and its orientation. The study of factors that influence the development of tourism allows not only to predict the development of the latter, but also to analyze the relationship and accordingly the impact of tourism on the development of society in general and social component in particular (V. V. Druzhinina, G. S. Likhonosova, L. P. Davidyuk, 2018, p. 242).

Analysis of sources and recent publications. Many scientists and practitioners are studying the factors that influence the development of both domestic and world tourism industry. Among the recent publications are the works of A. Sirik (Sirik, 2016), L. Nemets, K. Sehida, N. Moshtakova (Nemets, Sehida, Moshtakova, 2009), L. Maklazhina (Maklazhina, 2012), S. Rafael, A. Almeida (Rafael, Almeida, 2017), E. Slabbert, L. Du Plessis (Slabbert, Du Plessis, 2011) and others.

Each of the above mentioned scholars had their own view concerning the problem of analyzing the factors for development of the tourism industry: SWOT-analysis of the activity in the tourism industry of Ukraine (Sirik, 2016, p. 158); diagnostics of factors influencing the process of tourist destination promotion in the virtual environment (Rafael, Almeida, 2017, p. 376–377); identification of driving factors that motivate the visit to specific natural and recreational tourist sites (Slabbert, Du Plessis, 2011, p. 1121); highlighting the factors that influence the innovative development of individual entities in the tourism industry (Maklazhina, 2012, p. 117–120). The most systematic problem of identifying the factors of tourism development was approached by L. Nemets, K. Segida, N. Moshtakova, who, exploring the socio-demographic and cultural-historical conditions of industry functioning to identify aspects of the analysis, namely: population size and features of population, structure by gender and age, behavioral and life-giving characteristics, available workforce potential (Nemets, Sehida, Moshtakova, 2009, p. 145).

Considering the content and relevance of the published researchers presented above and other scholars, it should be noted that most of them are purely theoretical in nature, not supported by real statistical figures. Foreign experts in the tourism industry (Rafael, Almeida, 2017; Slabbert, Du Plessis, 2011) tend to solve highly specialized problems, bypassing the definition of general trends. Most of the research findings are outdated and need updating. Attempts to trace the relationship between socio-demographic situation and trends in the domestic tourism industry were not confirmed by statistical analysis.

The publication's purpose. The presented analysis of the available researches leads to the systematization of the existing approaches, identification and justification of the main socio-demographic factors for the development of the tourism industry in Ukraine.

Statement of the basic materials. All exogenous factors can be divided into three groups: on the basis of changes in time (static, dynamic); by the result (positive, negative); by function (political, socio-demographic, financial, economic, logistical). Among all the diversity of factors, the socio-demographic factor (consolidation of demographic and social factors) is of greatest interest, as the tourism industry attracts not only financial and material resources, but also labor, every year.

Demographic factor is a term used to denote the dependence of rates and proportions of social development or its individual economic parameters (number of labor resources, share of consumption in national income, etc.) on the size of gender structure and family composition of population, fertility and mortality dynamics. This is a complex system concept. It characterizes the quantitative and qualitative parameters of the population: the processes of reproduction (fertility and mortality), migration of the population, social mobility, health status of the population, the level of education.

Thus, demographic factors include: fertility and mortality rates, age structure (separation of able-bodied population, pensioners), marital status / family composition (presence of single people, childless couples), education, profession, place of residence: urban / rural, the size of the settlement where tourists live, population migration, national and religious composition. Let's consider them in more detail and analyze how each of these factors influences the development of tourism in Ukraine.

Analyzing the demographic situation in Ukraine and the European Union (EU) countries in 2016, it should be noted that the number of births and deaths in Europe was almost equal. Thus, natural population growth was zero, that is, 1.5 million new European citizens came to EU countries from abroad. The leaders were the three largest EU countries: Germany with a population of 82.8 million people (an increase of 625 thousand people), France with a population of 67 million (an increase of 270 thousand people), the United Kingdom – 65.8 million (an increase of 425 thousand people). These countries also took the lead in terms of population, reaching 65 years of age (retirement age) and older (Table 1).

Table 1. Number and share of the EU and Ukraine's elderly in 2016 *

States	Total population (thousand people)	Population 65-69 (thousand people)	Population 65-69 (%)	Population 70 years and older (thousand people)	Population 70+ (%)
Ukraine	42590,9	2163,6	5,08	4605,3	10,81
EU countries					
Austria	8507	420	4,94	1136	13,35
Belgium	11204	578	5,16	1416	12,64
Bulgaria	7246	461	6,36	957	13,21
Hungary	9877	544	5,51	1187	12,02
Germany	82,8	3909	4,72	12915	15,6
Greece	10927	597	5,46	1641	15,02
Spain	46464	2343	5,04	6166	13,27
Italy	60783	3448	5,67	9567	15,74
Latvia	2001	99	4,95	282	14,09
Lithuania	2943	137	4,66	405	13,76
Poland	38018	1785	4,70	3875	10,19
Romania	19947	951	4,77	2344	11,75
Slovenia	5416	248	4,58	486	8,97
United Kingdome	65,8	3527	5,36	7742	11,77
Finland	5451	356	6,53	700	12,84
France	67,0	3387	5,06	8232	12,29
Check Republic	10512	657	6,25	1168	11,11
Sweden	9645	603	6,25%	1269	13,16

* This and the following tables and figures of the article have been compiled according to the data (Official site of the State Statistics Service of Ukraine)

The results of the table 1 indicate that Germany can be called a country in the European Union of an aging nation, Italy is ranked second and France is the top three. Accordingly, in these countries the population of the retirement age is 16.824 million or 20.32% of the total population of Germany, in Italy – 13.015 million or 21.41% and in France – 11.619 million or 17.34%. If we consider Germany, in

fact, a fifth of the population are elderly people who spend part of their time on tourist trips. No wonder Germany ranks second in the world in population of travelers, second only to China. They are happy to relax in budget resorts in Turkey, Greece and Latvia. In addition, the Germans prefer the resorts of Spain, Italy and Austria, because first of all, they have a vital principle – economy.

Meanwhile, a slight drop in population was recorded in Latvia, Lithuania and Italy. However, it is highly probable that this trend is driven by intra-EU migration, which is reflected in the growth of the most economically developed countries in the community.

As for the population of the EU and Ukraine, there is a positive trend here. It grows but unevenly. Natural increase in the United Kingdom and France is increasing by 2.7 per 1 000 people, in Sweden by 2.5 and in the Netherlands by 1.4 per 1 000 people. And the population of such EU countries as Bulgaria, Hungary, Germany, Italy, Lithuania, Poland, Romania, as well as Ukraine is not increasing by this indicator, and even vice versa is moving towards a decrease. Thus, the number of live births in Ukraine in 2016 amounted to 397 thousand people, which is 14.8 thousand less than in 2015, and the dead – 583.6 thousand, which is 11.2 thousand less than in comparison from the previous year. But still, with such a small positive trend in the mortality rate of the Ukrainian population, statistics show a natural decline in the population of 186.6 thousand in 2016 compared to 183 thousand in 2015. The main causes of mortality in the Ukrainian population are circulatory diseases (67.2% of deaths in 2016 versus 68% in 2015), neoplasms (13.6% in 2016 versus 13.4% in 2015), various external causes, such as accidents, etc. Decrease in mortality in Ukraine is observed at birth, that is, among children under 1 year. If in 2015 the number of deceased children up to 1 year was 3318 persons, which is 338 persons less in 2014, then in 2016 this figure decreased by 363 persons compared to 2015, which imposes a certain mark on the change of the average life expectancy towards it. increase: for men approximately 66.73 years in 2016 and for women 76.46 years in the same year. Such demographic trends contribute to the increase in the number of tourists among the elderly population, the attraction of more people to tourism activities by increasing the number of trips. This plays a significant role in creating jobs, securing employment and generating gross domestic product (GDP), and also generates the need to create a tourist product for the consumer who is a mature traveler with comfort needs. These are tours such as social, health and excursion tours. During developing such tours for the elderly people, it is necessary to take into account the state of health, the choice of the vehicle, the place and living conditions as well as the discount possibilities.

But age can also be a hindrance to a tourist trip, especially if the country's government has established a requirement for health insurance with a sufficiently high coverage limit. Usually, people over 70 are not covered by health insurance or it is very expensive. For tourism planning, age is important for evaluating the choice of activity and type of tourism, as well as a category that characterizes the economic dependence or independence of the traveler.

Another demographic indicator which is necessary to consider when we planning a tourist trip is the marital status of tourists. Singl-parent and one-child families are more widespread (Table 2), it's number is increasing every year in Ukraine, so Ukraine is losing the tradition of large families (Druzhynina, Skorobrukh, 2013). In 2014, this percentage was 73.6%, in 2016 the number of families with one child increased by 2.4% and amounted to 76%. The percentage of single-parent families has remained virtually unchanged over the last two years of the analyzed period.

Table 2. Description of households in Ukraine for 2014 – 2016

Indicators	Years		
	2014	2015	2016
Division of households by number of persons in their composition			
one person	22,8	20,3	19,7
two persons	29,6	32,5	32,3
three persons	25,3	25,9	26,9
Four persons and more	22,3	21,3	21,1
Share of households with children under 18 years (%)	38	38,2	38,2
Share of households without children (%)	62	61,8	61,8
Share of households without children (%) by the number of children in their composition			
one child	73,6	75,7	76
two children	23,3	21,2	21,4
three children and more	3,1	3,1	2,6

Also, one of the main groups in the modern tourist market is so-called single people under the age of 35. Their share in large industrial cities is about 50% of the total population. They are characterized by high level of education, desire for success, increased demands for comfort and quality of life. They try to organize their free time and enjoy life to the fullest. The volume and magnitude of demand in this segment of the tourist market are large and, according to experts, it will grow. In addition, the large number of single women in this target group increases the activity of tourists. Thus, according to some forecasts, the number of single women making tourist trips will be almost 50% of the total number of tourists. According to statistics, lonely ladies value high comfort, facilities and location, respect for staff and personal safety. Therefore, all this must be taken into account by both tour operators and hotel staff.

Turning to the consideration of the social factor influencing the development of tourism, it is necessary to form a system of indicators characterizing the tourism industry of Ukraine in this aspect. The main indicators include: structure of tourist flow (optimal structure – 1 inbound: 1 outbound: 4 inland); regions with the greatest influx of foreign and domestic tourists; the share of transit tourists in the total number of settlements in the country; regions with the largest inflow of domestic tourists; share of tourist services in the total volume of services provided to the population, level of education of tourists (Vasilenko, 2009, p. 202).

The level of traveler's education is important for choosing a tourist destination. Increasing the level of education, interest in another culture – all this causes a desire to travel and strive for new knowledge and feelings. Such a consumer should be offered a variety of tourist products, which includes not only rest, but also educational trips, and maybe even training combined with rest. Languages have become very popular lately, it increases the aspiration and desire to travel more. The tourism market offers a huge selection of language schools abroad, with both short and long term study programs. There are many benefits and discounts available for students, and there are student exchange programs that increase market demand. All this is facilitated by a significant expansion of the tourism offer, as close as possible to existing demand. This is evidenced by statistics on the development of outbound tourism in Ukraine for 2014 – 2016. Their analysis makes it possible to conclude that in 2016 the number of those citizens of Ukraine who went abroad

increased by 7% compared to 2015 and almost by 10% since 2014. And the centers of attraction for Ukrainian tourists at that time were Poland, the Russian Federation, Hungary, Moldova, Belarus, Turkey, Slovakia, Romania, Egypt, Germany, the United Arab Emirates, Israel and Italy (table 3).

Table 3. Number of Ukrainian citizens who went abroad in 2014 – 2016 (persons)

States	Year			Structure, %		
	2014	2015	2016	2014	2015	2016
Ukraine, total	22437671	23141646	24668233	–	–	–
Poland	7657021	9505713	10111086	34,13	41,08	40,99
Russian Federation	4671321	4080414	3859820	20,82	17,63	15,65
Hungary	2152512	2442101	2893370	9,59	10,55	11,73
Moldova	2421169	1727308	1655775	10,79	7,46	6,71
Belarus	1538160	1325546	1114457	6,86	5,73	4,52
Turkey	450549	510537	930657	2,01	2,21	3,77
Slovakia	656102	755248	886120	2,92	3,26	3,59
Romania	522 350	678700	857728	2,33	2,93	3,48
Egypt	400 427	350936	417949	1,78	1,52	1,69
Germany	308 908	294797	275987	1,38	1,27	1,12
United Arab Emirates (UAE)	161728	137442	150673	0,72	0,59	0,61
Israel	117833	129311	146379	0,53	0,56	0,59
Italy	172845	113373	122294	0,77	0,49	0,50

Table 3 shows the geographical dimensions and dynamics of outbound tourism development in Ukraine for 2014 – 2016. Poland is the most popular European Union country for 40.99% of Ukraine's population in 2016. Moreover, the leading rating positions this country has not surrendered for several years, due to the geographical and cultural proximity of our country and Poland. To all this were added military action on the territory of Ukraine and economic factors. In addition, the current flow of workers from Ukraine has seriously reoriented. Previously, many of them worked in Russia.

In addition, Poland itself stimulates the flow of tourists of different destinations, including those who goes to study in this country. Thus, the Polish government is addressing the demographic problem that was most pressing in the 1990s, when birth rates were very low.

Second most attractive tourist destination is Hungary, which impresses Ukrainian tourists with its cleanliness and level of culture. Slovakia closes the top three EU countries in this list, visited by 886120 people in 2016, which is 1.35 times more than in 2014. Although this country is an industrialized country with a developing economy, the problem of skilled personnel is at the forefront. In this regard, free study in the universities of Slovakia attracts Ukrainian youth, thus increasing tourist flows.

Among foreign countries, Turkey and Egypt, as well as the UAE, are most popular. The main purpose of Ukrainian tourists for visiting these countries is the affordable beach holidays and commercial shopping tours.

Among the Union of Independent States the first place for three years is occupied by the Russian Federation, although the volume of tourist flows to this country in 2016 decreased by 5.41% in 2015 and by 17.37% in comparison with 2014, which is explained by the armed conflict in the east of Ukraine. Second and third

place were shared by Moldova and Belarus. These states visited respectively 6.71% and 4.52% of the total Ukrainians number who went abroad in 2016, which is less than 4.08% and 4.34%, respectively. These states are rich in beautiful nature, an interesting excursion program and great opportunities for rest and healing. Analyzing the departure of Ukrainian citizens outside their country, it should be noted that the majority of tourists prefer to travel independently, without help of a travel agency. This tendency is caused by imperfection of the tourist business organization, low quality and high cost of services. The bankruptcy of the first one of the most famous and oldest international tour operator, «Thomas Cook», which began operations in 1841 and currently serves approximately 19 million tourists worldwide, greatly enhance this trend.

From the forecasting tourism demand point of view among the socio-economic factors of tourism industry development, such complex characteristics as the level and quality of population life for country and its regions deserve special attention. Considering that the tourism industry generates secondary demand, it can be confirmed that there is a direct correlation between the demand for tourism services, the life level and life quality. As he indirect indicator of level and quality of life can be considered disposable income per person (Fig. 1).

Presented figure shows the dynamics of disposable income per capita by Ukraine region. The worst situation is observed in the Luhansk region, which alone did not improve during the analyzed period, but on the contrary – it worsened this indicator by more than 30%. Accordingly, the most promising geographical segments of tourist services market development for the local population are Dnipropetrovsk, Zaporizhzhia, Kharkiv, Odesa, Kyiv regions and Kyiv, where the highest level of per capita income is recorded.

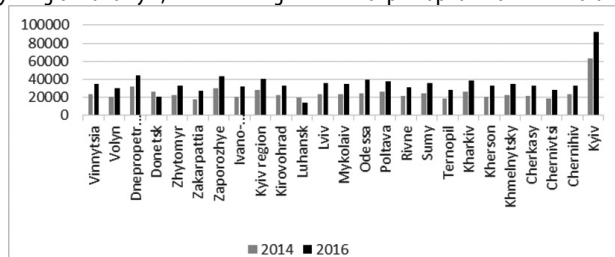

Fig. 1. Disposable income per capita by regions of Ukraine, UAH.

Conclusions. Summarizing the above mentioned, we can draw the following conclusions: First, it is determined that the development of tourism at any stage, is carried out under the influence of exogenous factors, which in their diversity are divided into static and dynamic, negative and positive; by their functionality – political, socio-demographic, financial-economic and logistical, which enable to determine the organizational and economic directions of tourism development for further formation of strategic imperatives of tourism business development; secondly, by exploring the socio-demographic features of a territory, it is possible to predict directions of tourist destination, increasing the popularity of certain types of tourism in order to increase the economic development of the country. For each population group, classified according to different demographic characteristics, it is necessary to have your own tourism product that will meet the demand and needs of one or another group. The demographic factor allows to identify the behavioral characteristics of tourists and to find out how it affects the structure of tourist demand. Also it should be taken into account the fact that each of such group will have its own budget.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Druzhynina, V. V., Likhonosova, G. S., Davidyuk, L. P. (2018). Approaches to balance labor market by eliminating exclusion factors. *Scientific bulletin of Polissia*, 2 (14). P. 1., 242–250. [in English].

Сірик, А. Є. (2016). Аналіз факторів впливу на розвиток туристичної галузі України. *Теоретичні і практичні аспекти економіки і інтелектуальної власності*, 1 (13). 156–163.

Нємець, Л. М., Сєгіда, К. Ю., Моштаківа, Н. В. (2009). Соціально-демографічні, та історико-культурні фактори розвитку туризму. *Культура народів Причорномор'я*, 176, 145–147.

Маклашина, Л. Р. (2012). Факторы, влияющие на развитие инновационной деятельности предприятий индустрии туризма. *Креативная экономика*, № 5. 116 – 120.

Rafael, C. S., Almeida, A. R. (2017). Socio-demographic Tourist Profile and Destination Image in Online Environment. *Journal of Advanced Management Science*, Vol. 5, No. 5, 373–379. [in English].

Slabbert, E., Du Plessies, L. (2011). The influence of demographic factors on travel behaviour of visitors to nature-based products in South Africa. *International conference on Tourism and management studies: Book of proceedings. Vol. II. Algarve*, 1118–1121. [in English].

Офіційний сайт Державної служби статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

Дружиніна, В. В., Скоробрух, К. І. (2013). Вплив міграції робочої сили на демографічну ситуацію держави. Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки. №. 4 (1), 81–86.

Василенко, В. Н., Гудзь, П. В., Кратт, О. А. и др. (2009). *Диагностика развития регионов: структура, границы, методы*: монография; под науч. ред. В. Н. Василенко. Донецк: Юго-Восток, 286.

REFERENCES

Druzhynina, V. V., Likhonosova, G. S., Davidyuk, L. P. (2018). Approaches to balance labor market by eliminating exclusion factors. *Scientific bulletin of Polissia*, 2 (14). P. 1., 242–250. [in English].

Sirik, A. E. (2016). Analiz faktoriv vplivu na rozvotok turistichnoї galuzi Ukraїni. [Analysis of factors influencing the development of the tourism industry in Ukraine]. *Theoretical and Practical Aspects of Economics and Intellectual Property*, 1 (13), 156–163. [in Ukrainian].

Nemets, L. M., Segida, K. Y., Moshtakova, N. V. (2009). Social'no-demografichni, ta istoriko-kul'turni faktori rozvitku turizmu. [Socio-demographic and historical-cultural factors tourism development]. *Kul'tura narodov Prichernomor'ja*, 176, 145–147. [in Ukrainian].

Maklashina, L. R. (2017). Faktory, vlijajushhie na razvitie innovacionnoj dejatel'nosti predpriyatij industrii turizma. [Factors affected on travel industry companies innovation activity development]. *Kreativnaja jekonomika*, 5, 116–120. [in Russian].

Rafael, C. S., Almeida, A. R. (2017). Socio-demographic Tourist Profile and Destination Image in Online Environment. *Journal of Advanced Management Science*, Vol. 5, No. 5, 373–379. [in English].

Slabbert, E., Du Plessies, L. (2011). The influence of demographic factors on travel behaviour of visitors to nature-based products in South Africa. *International conference on Tourism and management studies: Book of proceedings. Vol. II. Algarve*, 1118–1121. [in English].

Економічна Статистика України / Derzhavna Sluzhba Statystyky Ukrainy [Economic statistics of Ukraine / State Statistics Service of Ukraine]. – Retrieved from: <http://www.ukrstat.gov.ua/> [in Ukrainian].

Druzhynina, V. V., Skorobrukh, K. I. (2013). Vpliv migracii robochoї sili na demografichnu situaciju derzhavi [Impact of labor migration on the demographic situation of the state]. *Khmelnytsky: Bulletin of the Khmelnytsky National University. Economic sciences*, 4 (1). 81–86. [in Ukrainian]

Vasilenko, V. N, Gudzy P. V, Kratt, O. A. et al. (2009). *Диагностика розвитку регіонів: структура, межі, методи; монографія* [Diagnosis of regional development: structure, boundaries, methods: monograph]. Donetsk: Southeast. [in Ukrainian]

Сергію ШЕВЧУК – доктор географічних наук, професор, проректор з наукової роботи, Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка, вул. Остроградського, 2, м. Полтава, Україна, індекс 36000 (s_sevchuk@online.ua)

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-8155-8326>

Sergiy SHEVCHUK – Doctor of Geographical Sciences, Professor, Vice-Rector for Scientific Work, Poltava V. G. Korolenko National Pedagogical University, 2 Ostrogradskogo Street, Poltava, Ukraine, postal code 36000 (s_sevchuk@online.ua)

МОДЕЛЬ ТРАНСФОРМАЦІЇ АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ СИСТЕМИ ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Анотація. Мета роботи. Дослідження включає комплексний аналіз теоретичних основ адміністративно-територіальної устрою, характеристику сучасного стану адміністративно-територіальної системи Полтавської області та розгляд шляхів її подальшого реформування. Методологія. Робота базується на методології просторового аналізу територіальних систем різного рівня організації. На історико-географічному етапі дослідження була проведена робота з історичними джерелами, що стосуються зміни адміністративно-територіального устрою на території Полтавщини; на статистичному етапі проведено роботу з даними щодо сучасного стану адміністративно-територіального устрою та матеріалами, що стосуються його реформування; на аналітичному етапі з'ясовано модель сучасного стану адміністративно-територіального устрою, суспільно-географічні фактори, що впливають на його формування; на синтетичному – провести роботу з картами, що відображають адміністративно-територіальний устрій Полтавщини на різних його етапах та створити власну картографічну модель адміністративно-територіального устрою Полтавської області й таким чином перейти до прогностичного етапу шляхом визначення напрямків його подальшого реформування. Наукова новизна. В результаті дослідження узагальнено основні етапи розвитку адміністративно-територіального устрою, визначено суспільно-географічні фактори адміністративно-територіального устрою Полтавської області, обґрунтовано його нову модель. Висновки. На прикладі Полтавської області розглянуто напрями удосконалення адміністративно-територіального устрою у контексті реалізації реформи децентралізації влади в Україні, головним чином із врахуванням суспільно-географічних чинників розвитку територіальних громад запропоновано власні шляхи та модель регіонального соціально-економічного розвитку території Полтавської області.

Ключові слова: Полтавська область, адміністративно-територіальний устрій, реформування, модель, об'єднана територіальна громада.

THE MODEL OF THE TRANSFORMATION OF ADMINISTRATIVE-TERRITORIAL SYSTEM OF POLTAVA REGION

Summary. The aim of the work. The research embraces the comprehensive analysis of the administrative-territorial system theoretical framework along with Poltava region administrative-territorial system up-to-date profile, and substantive overview of various ways of its further reform. **The methodology.** The proposed disquisition is grounded on spatial analysis methodology of territorial systems of different scales. Primarily, the historical-geographical phase of the given study involved the historical sources dealing with administrative-territorial structure changes in Poltava region. Secondly, the statistic phase was focused on data, which reveal the administrative-territorial system contemporary profile, as well as on various materials on the problem of its reform. Thirdly, the analytical phase opened the possibility to ascertain the model of the administrative-territorial system present status and to identify certain socio-geographical factors that have an influence on its forming. The synthetic phase

had the base on map investigation; the latter highlight peculiarities of Poltava region administrative-territorial structure during the different stages. As a result, their own mapping model of administrative-territorial structure of Poltava region was successfully created. Thus, it led to the predictive phase via identification of different fields of its further reform. **Scientific novelty.** To sum up, the above mentioned study made the major phases of the administrative-territorial structure development generalized. The whole set of the socio-geographical factors of Poltava region administrative-territorial structure was logically examined. The new model of the structure was substantiated. **Conclusions.** Poltava region was the efficient example of the thorough analysis of administrative-territorial structure improvement by means of various ways as part of the authorities' decentralization reform implementation in Ukraine. According to socio-geographical factors of local communities' development, the spectrum of different ways and the model of areal social-economic growth of Poltava region were usefully investigated.

Key words: Poltava region, administrative-territorial structure, reform, model, united territorial community.

Постановка проблеми. Нинішній етап розвитку України характеризується реформуванням всіх державних інститутів. Однією із реформ, до якої географічна наука має безпосереднє значення, є реформа адміністративно-територіального устрою (далі – АТУ), яка була розпочата разом із реформою місцевого самоврядування, т.зв. реформою децентралізації. На сьогодні в Україні проходить процес формування нової системи АТУ – утворення об'єднаних територіальних громад (далі – ОТГ). Через це, питання АТУ, як просторової організації держави, відіграє важливу роль у забезпеченні потреб суспільства. Дослідження реформування і функціонування АТУ на обласному рівні є важливим у контексті здійснення регіональної політики щодо децентралізації з метою підвищення життєвого рівня населення. Нині на території Полтавської області продовжується формування ОТГ, що передбачає об'єднання сільських, селищних та міських рад для раціонального використання місцевого бюджету, підвищення якості життя населення та сталого розвитку території.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. АТУ є об'єктом міждисциплінарних досліджень, але значна частина питань АТУ відноситься до суспільно-географічної проблематики. Внесок у дослідження АТУ мають українські суспільні географи М. Дністрянский, А. Доценко, Л. Заставецька, Д. Мальчикова, А. Мельничук, М. Пістун, Я. Олійник, П. Остапенко, З. Тітенко, О. Топчієв, О. Шаблій, В. Яворська та інші. Ці вчені досліджують АТУ як складний суспільно-географічний феномен, який виник у результаті еволюції суспільства, ускладнення його взаємодії з природним середовищем, розвитком форм життєдіяльності, формуванням соціально-політичних інституцій та зон їх впливу. Дослідження АТУ України проводилися в площині вивчення його теоретичних основ, функціонування та реформування загалом.

Однак аналіз АТУ Полтавщини відбувався переважно у статистичному та історичному аспектах у працях Ю. Васильєвої, В. Жук, З. Суховської та інших.

Суспільно-географічний аналіз АТУ Полтавської області ще не був предметом окремого наукового дослідження. Із позицій суспільної географії АТУ слід розглядати як просторову основу організації місцевого самоврядування, що виступає інструментом збалансування інтересів центру та периферії. АТУ, як система, що сформувалася на основі організації процесу територіального управління, є лише зовнішнім виявом і важливим системоформуючим ядром складної територіальної системи. Під цією системою розуміється стійке поєднання елементів територіально-політичного і територіально-суспільного середовища, яке склалося в результаті функціонування органів управління і має на меті забезпечувати територіальні співвідношення життєдіяльності населення.

Як бачимо ефективно діюча модель АТУ, зі спроможним адміністративно-територіальними одиницями, сформованими інфраструктурними зв'язками центру та периферії є стратегічним завданням кожної держави, адже від цього залежить рівень якості життя населення територій різних ієрархічних рівнів.

Метою роботи є аналіз особливостей розвитку, функціонування і реформування АТУ Полтавської області.

Виклад основного матеріалу. Сучасна система АТУ Полтавської області залишилася як спадок від СРСР, її головні риси територіального управління сформувалися ще в 30-х роках ХХ ст. і надалі лише частково змінювалась. Ця система була побудована на тоталітарних засадах і в такому вигляді продовжила своє існування в часи відновлення Незалежної України. На сьогодні АТУ Полтавської області являє собою ієрархічну трирівневу систему організації одиниць, наділені відповідними повноваженнями у сфері державного управління та місцевого самоврядування, і характеризується високим ступенем централізації влади по лінії: область – район – місто/село. До сучасної системи АТУ входять складові, які за своїми ознаками можуть бути поділені на два види: поселення (село, селище, місто) та регіони (район, область).

Встановлено, що основними суспільно-географічними факторами функціонування АТУ є: історико-географічні (форми адміністративно-територіальних одиниць, які існували в процесі заселення і господарського розвитку території); природно-географічні (природно-ресурсний потенціал, екологічний стан території); демогеографічні (розселення населення; етнічна та релігійна структура населення); економіко-географічні (економіко-географічне положення, рівень соціально-економічного розвитку, транспортно-географічне положення); політико-географічні (геополітичне положення, особливості розвитку регіонального управління).

За час свого цілісного існування протягом більше як 200 років, Полтавщина повністю сформувалася як цілісна окрема адміністративно-територіальна одиниця з унікальною внутрішньою диференціацією. Зміни меж як зовнішніх, так і внутрішніх призвели до формування єдиної системи, що має тісні взаємозв'язки, сформовані перш за все історично, між окремими територіями в межах області. Це дає підстави виділити етапи формування АТУ Полтавщини:

- 1) початковий етап (X – середина XVII ст.), коли територія сучасної області була підпорядкована різним князівствам, а з XVI ст. воєводствам з центрами в Києві, Переяславі, Черкасах;
- 2) полково-сотенний етап (1648 – 1781 рр.), формування власних адміністративних центрів, що спочатку відповідали військовим потребам Гетьманщини, але з часом стали виконувати й соціально-економічні функції;
- 3) губерньсько-повітовий етап (1781 – 1923 рр.), перебування у складі Російської імперії, створення Полтавської губернії у 1802 р., формування більшості сучасних адміністративних центрів;
- 4) окружно-районний етап (1923 – 1937 рр.), внаслідок невдалих спроб радянської влади провести укрупнення адміністративно-територіальних одиниць територія Полтавщини опинилася у складі сусідніх областей;
- 5) обласно-районний (умовно-сучасний) етап (1937 р. – дотепер), утворення Полтавської області у 1937 р., формування сучасних меж та нинішньої системи сільських, селищних та міських рад (громад).

Сучасна Полтавська область – адміністративно-територіальна одиниця України з центром у м. Полтава, включає 25 районів, 15 міст (з них 6 обласного значення – Полтава, Кременчук, Горішні Плавні, Лубни, Миргород, Гадяч), 21 селище міського типу, 1783 села (Маца, 1998). Міські, селищні та сільські ради об'єднують декілька населених пунктів, що знаходяться поблизу, мають спільну інфраструктуру, пов'язані господарськими та соціальними зв'язками. До складу районів входить в середньому 69–70 сіл, що об'єднуються в 18–19 сільрад. Середня площа районів Полтавської області району – 1150 км². Віддаленість районів від обласного центру визначено у Табл. 1.

Таблиця 1. Відстань від районних центрів Полтавської області м. Полтави

Відстань від райцентру до м. Полтави, км	Адміністративні райони Полтавської області
менше 50	Полтавський, Машівський, Диканський, Новосанжарський, Решетилівський, Карлівський, Чутівський
50-100	Котелевський, Шишацький, Кобеляцький, Козельщинський, Зіньківський, Великобагачанський, Хорольський
100-150	Миргородський, Кременчуцький, Гадяцький, Глобинський, Семенівський, Лубенський
більше 150	Пирятинський, Лохвицький, Чорнухинський, Оржицький, Гребінківський

Отже, АТУ Полтавської області є складною системою, що протягом тривалого часу ХХ ст. відповідав соціально-економічним потребам. Але на сьогодні, в умовах управлінської кризи та децентралізації постала потреба його якісного і кількісного реформування, що проявляється у формуванні ОТГ.

Реформування сучасного АТУ Полтавської області є важливим напрямком з удосконалення системи управління на низовому рівні, поліпшення рівня життя населення, раціональному використанні природних ресурсів та сталого розвитку області.

У 2017 р. в перспективному плані формування територій громад Полтавської області, розробленому Полтавською обласною державною адміністрацією, передбачалося формування понад 70 територіальних громад. План передбачав, що в результаті добровільного об'єднання ОТГ будуть здатні досягти якісно нового рівня надання послуг у сфері освіти, культури, охорони здоров'я, соціального захисту, житлово-комунального господарства. Критерієм було визнано відсутність територіальних диспропорцій у наданні послуг (Про затвердження методики формування спроможних територіальних громад).

Реформування АТУ є складним і довготривалим процесом, для якісного результату якого необхідно ретельно вивчити та зважити численні чинники і показники, що необхідні для формування територіальних громад чи нових меж районів і областей. Завданням реформування є створення спроможних ОТГ зі значно вищим соціально-економічним потенціалом, підвищення їх бюджетних можливостей та функціональної самостійності.

У процесі моделювання ОТГ пріоритетними стають традиційні принципи суспільно-географічного районування, які передбачають обґрунтування нової моделі з урахуванням: історико-географічних особливостей формування територій; природно-географічної цілісності та нерозривності території; тяжіння до формуючого ядра як центру надання усіх видів послуг; комплексно-пропорційного розвитку ОТГ як окремої територіальної системи на основі сформованих інфраструктурних зв'язків; засад раціонального природокористування та збалансованого розвитку територій; перспективності розвитку.

Загальні перспективи розвитку адміністративно-територіальних одиниць завжди будуть відповідати потребам часу, а саме соціально-економічних та політичних вимог. З огляду на майбутній розвиток системи розселення, можна буде стверджувати про більше укрупнення чи подрібнення окремих адміністративно-територіальних одиниць. Зміни на політичній карті світу, а саме входження України до економічних союзів та їх трансформація у політико-економічні союзи теж відобразиться на АТУ Полтавської області. Що ж до короткострокових перспектив, то реформа АТУ мала вже закінчитися, але формування

ОТГ зокрема в Полтавській області ще триває. На кінець 2018 р. лише у 2 районах – Зіньківському і Котелевському було повністю завершено процес формування ОТГ. В деяких (Оржицький, Чорнухинський райони) процес формування ще не почався через зволікання місцевих громад, відсутність розуміння необхідності чи не знаходження компромісу в об'єднанні сусідніх рад.

Детально ознайомившись з факторами функціонування АТУ, шляхами реформування, порядком розробки перспективних планів, методикою добровільного об'єднання територіальних громад, можемо запропонувати власний варіант формування ОТГ у межах Полтавської області.

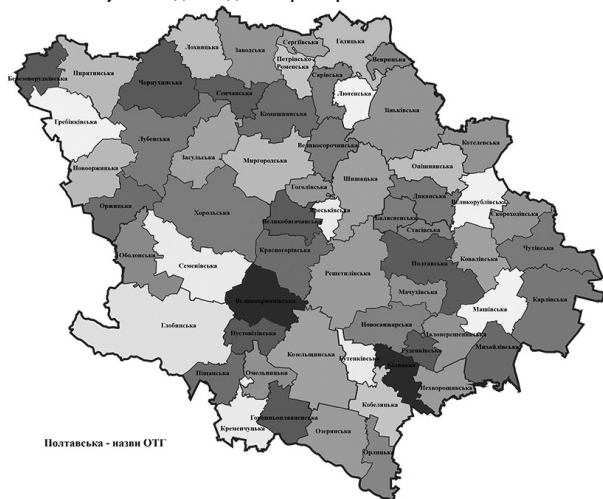
Пропонуємо модель формування ОТГ в кожному адміністративному районі (Табл. 2). Для визначення центрів і меж ОТГ обираємо як критерій формування населені пункти, що знаходяться в межах 20–25 км. зони доступності відносно інших населених пунктів своїх міських, селищних і/або сільських рад (громад). Центри ОТГ мають якомога більш рівновіддалене положення відповідно периферії, достатньо розвинену інфраструктуру для забезпечення соціально-економічних потреб населення.

Таблиця 2. Модель формування АТУ Полтавської області

№	Назва адміністративного району	Сформовано громад, станом на 01.01.2019 р.	Пропозиції щодо оптимальної кількості ОТГ та кількості громад як вони мають об'єднати
1	Великобагачанський	18	Великобагачанська (5), Гоголівська (3), Красногорівська (10)
2	Гадяцький	20 та 1 місто обласного значення	Гадяцька (7), Веприцька (3), Лютенська (2), Сарненська (4), Петрівсько-Роменська (4), Сергіївська (3)
3	Глобинський	26	Глобинська (14), Великокринківська (7), Пустовітівська (5)
4	Гребінківський	17	Гребінківська (17)
5	Диканський	17	Диканська (7), Баясенська (5), Стасівська (5)
6	Зіньківський	24	Зіньківська (18), Опішнянська (6)
7	Карлівський	13	Карлівська (13)
8	Кобеляцький	28	Білицька (6), Бутенківська (5), Кобеляцька (8), Озерянська (5), Орлицька (4)
9	Козельщинський	18	Козельщинська (18)
10	Котелевський	10	Котелевська (5), Великорублівська (5)
11	Кременчуцький	19 та 2 міста обласного значення	Кременчуцька (4), Горішньоплавненська (7), Піщанська (5), Омельницька (5)
12	Лохвицький	21	Лохвицька (8), Заводська (9), Сенчанська (4)
13	Лубенський	26 та 1 місто обласного значення	Лубенська (16), Засульська (11)
14	Машівський	16	Машівська (8), Михайлівська (8)

15	Миргородський	25 громад та 1 місто обласного значення	Миргородська (14), Великосорочинська (5), Комишнянська (7)
16	Новосанжарський	30	Новосанжарська (14), Нехворощанська (6), Малоперещепинська (6), Руденківська (4)
17	Оржицький	21	Оржицька (10), Новооржицька (11)
18	Пирятинський	15	Пирятинська (9), Березоворудківська (6)
19	Полтавський	26 та 1 місто обласного значення	Полтавська (13), Ковалівська (9), Мачухівська (5)
20	Решитилівський	19	Решитилівська (19)
21	Семенівський	21	Семенівська (14), Оболонська (7)
22	Хорольський	20	Хорольська (20)
23	Чорнухинський	13	Чорнухинська (13)
24	Чутівський	15	Чутівська (7), Скороходівська (8)
25	Шишацький	15	Шишацька (12), Яресківська (3)

Для кожної з ОТГ існує свій набір основних суспільно-географічних факторів, що найбільше впливають на її формування. Серед визначних факторів, що присутні в усіх громадах, є соціально-географічні та економіко-географічні. До соціально-географічних факторів, якими керувались при виборі центрів відносяться врахування системи розселення, розвиток соціальної інфраструктури та інше. Серед економіко-географічних чинників, бралися до уваги економічний потенціал, розвиток підприємств на території, а також транспортної доступності. Для ОТГ, що сформовані навколо центрів адміністративних районів характерний вплив більшості з названих факторів, тоді як, для сільських і селищних об'єднаних громад, цей перелік в більшості обмежується одним-двома факторами.

Рис. 1. Карта моделі формування ОТГ Полтавської області

В запропонованій моделі (Рис. 1) можемо спостерігати, що у Карлівському, Козельщинському, Решетилівському, Хорольському і Чорнухинському районах пропонується створити по 1 ОТГ, в яку входять усі міські, селищні і сільські ради (громади). Це пов'язано з тим, що центри цих територій мають надзвичайно вигідне географічне положення, а також відсутні інші достатньо великі населені пункти. Найбільша кількість ОТГ може бути створена у Гадяцькому (6), Кобеляцькому (5), Кременчуцькому та Новосанжарському районах (по 4), оскільки вони мають розгалужену систему розселення.

Висновки і перспективи подальших розвідок. Проаналізувавши основні шляхи реформування системи АТУ Полтавської області встановлено, що єдиним напрямком його реформування є створення ОТГ; узявши за основу суспільно-географічні фактори розвитку територій створено картографічну модель АТУ Полтавської області.

Запропонована модель нового АТУ Полтавської області має забезпечити зростання соціально-економічного рівня розвитку низових територій. З-поміж конкретних заходів які визначають подальше формування центрів ОТГ області як полюсів соціально-економічного зростання є: модернізація промисловості на новій технологічній основі; кластеризація економіки на основі комплексного використання наявних умов та ресурсів; розвиток сфери послуг, у першу чергу туризму і рекреації.

Отже, сучасне реформування АТУ в Полтавській області є важливим напрямком удосконалення соціально-економічних потреб населення та кроком вперед до розвитку господарського комплексу області.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Маца, К. О. (голов. ред.). (1998). *Полтавська область: природа, населення, господарство. Географічний та історико-економічний нарис*. Полтава: Полтавський літератор, 232 с.

Про затвердження Методики формування спроможних територіальних громад. Офіційний сайт Кабінету Міністрів України. Режим доступу: <https://www.kmu.gov.ua/ua>.

REFERENCES

Maца, K. O. (Ed.). (1998). *Poltavs'ka oblast': priroda, naseleennja, gospodarstvo. Geografichnij ta istoriko-ekonomichnij naris [Poltava region: nature, population, economy. Geographical and historical and economic essay]*. Poltava: Poltavsk'kij literator. [in Ukrainian].

Pro zatverdzhennja Metodyky formuvannja spromozhnykh terytorialnykh hromad. Ofitsiynij sait Kabinetu Ministriv Ukrainy [On approval of the Methodology of formation of capable territorial communities. Official site of the Cabinet of Ministers of Ukraine]. Retrieved from: <https://www.kmu.gov.ua/ua>. [in Ukrainian].

SOCIAL AND NATURAL SCIENCES

UDC 1(091)

Али АБАСОВ – доктор философских наук, профессор, зав. отдела Современных проблем философии Института Философии Национальной Академии Наук Азербайджана (kila50@mail.ru)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4528-5797>

Ali ABASOV – Doctor of Philosophy, Professor, Head. Department of Modern Problems of Philosophy, Institute of Philosophy, National Academy of Sciences of Azerbaijan (kila50@mail.ru)

ЭТИКА И НРАВСТВЕННОСТЬ ЭПОХИ ПОСТНЕКЛАССИКИ

Резюме. Целью статьи является выявление особенностей и отличий этики и нравственности, а также анализ нравственных функций философии в эпоху постнеклассики.

В исследовании применены компаративный и историко-философский **методы**.

Новизна заключается в положениях, согласно которым мораль – олицетворяет собой внешнее воздействие на человека, в то время как нравственность глубоко личностная, внутренняя характеристика человека. Нравственность связана с независимостью мышления и поведения людей от внешнего принуждения, в качестве которого неизменно выступают моральные догмы.

В **заключении** рассмотрено соотношение категорий мораль и нравственность в мировой и отечественной философии. Намечен путь становлению новой общечеловеческой нравственности в эпоху постнеклассики.

Ключевые слова: этика, мораль, нравственность, постнеклассическое познание, конвергенция наук.

ETHICS AND MORALITY IN THE POST-NON-CLASSICAL ERA

Summary. The goal of the article is to identify the features and differences of ethics and morality, as well as the analysis of the moral functions of philosophy in the post-non-classical era.

The study applied comparative and historical-philosophical **methods**.

The novelty lies in the provisions according to which morality – personifies the external impact on a person, while morality is a deeply personal, internal characteristic of a person. Morality is associated with the independence of thinking and behavior of people from external coercion, which is always the moral dogma.

In conclusion, the correlation of the categories of morality and morality in world and domestic philosophy is considered. The path to the formation of a new universal morality in the post-non-classical era is outlined.

Key words: ethics, morality, morality, post-non-classical cognition, convergence of sciences.

Введение. Исторически осмысление этического содержания философского мировоззрения последовательно, временами параллельно, или даже системно, осуществлялось в контексте онтологии, гносеологии и аксиологии. Интересно отметить, что место, роль и значение этого компонента на разных этапах становления и развития познания полярно определялось как его полное отрицание, или, как всемерное возвеличивание, а порой выводилось, а, следовательно, подчинялось неким общим воззрениям. Так, на заре становления человеческого познания этические постулаты и нравственные нормы выводились из понимания законов мироустройства – космических принципов. Эпоха рационализма подчинила этот компонент логоцентризму, строго ограничивая его

«психологический шум», препятствующий, как тогда считалось, полноценному воцарению механицизма. Схожая практика характеризовала позитивизм и его последующие формы развития, которые свели не только этическую проблематику, но и саму философию к слепому подражанию науке, выдвигавшейся в единоличные лидеры познания. Эпоха позднего развития науки в контексте идеи смены парадигм Т. Куна, напротив, возродила интерес к социокультурной проблематике, а, следовательно, и к проблемам этики науки и нравственности ученого. Постмодернизм, занявший позицию критики абсолютно всей предшествующей ему западной познавательной традиции, существенно поколебал устои принципов этики, изрядно заразив их релятивизмом.

Целью статьи является выявление особенностей и отличий этики и нравственности, а также анализ нравственных функций философии в эпоху постнеклассики.

В исследовании применены компаративный и историко-философский **методы**.

Новизна заключена в положениях, согласно которым мораль – олицетворяет собой внешнее воздействие на человека, в то время как нравственность глубоко личностная, внутренняя характеристика человека. Нравственность связана с независимостью мышления и поведения людей от внешнего принуждения, в качестве которого неизменно выступают моральные догмы.

Для полноты картины, обращаясь к восточной традиции познания, можно привести множество ее отличий от философии Запада. Главное отличие состояло в том, что философия, создавая «объективную» картину мира, старалась исключить из нее если и не самого человека, то его субъективность, считая ее фактором, искажающим процесс познания. Грубо говоря, Запад интересовал вопрос: «каков этот мир в отсутствии человека?» – для мыслителей Востока такая постановка вопроса казалась упрощенной и бесплодной, т.е. неинтересной.

Как же сегодня обстоит дело с указанной проблемой в контексте рассмотрения нравственной функции философии? Как соотносятся между собой такие категории этики, как мораль и нравственность в мировой и отечественной философии? Как вплетаются эти категории в структуру современного постнеклассического познания?

Великие системы мировоззрения человечества, как на Востоке, так и на Западе выстраивались как последовательность воззрений на мир и человека, вписанного в него. В различных системах мировоззрения Древнего мира непременно наличествовало тождество макрокосмоса и микрокосмоса, а единство законов космоса и разума отождествляло «большую» логику строения Вселенной и «малую» логику функционирования мышления человека. В завершающем виде это тождество было представлено в системе философии Г. Гегеля. В целостности подобные системы учили нормам земной (конечной) жизни посредством следования законам вечности для последующего воссоединения человека с искомой вечностью. То есть все размышления сводились к этическим сентенциям. В древнегреческой философии это положение выражено в учении Аристотеля, представляющим собой последовательное прохождение философской рефлексией стадий физики и метафизики для решающего и окончательного перехода к этике. Не менее целенаправленным было учение мистиков, упражнявшихся в духовной практике достижения Истины. Так, суфии предлагали путь от досконального освоения буквы Закона (шариата) до осознания его сути (маарифата), заключавшейся в конечном единении с Истиной.

В Новое время этическое мировоззрение стало формироваться в соответствии с нормами социальной жизни. Как же соотносятся сегодня категории морали, нравственности и этики? Для начала рассмотрим в сравнении смыслы, вкладываемые в эти категории.

Мораль – это сумма установившихся в обществе, иногда закрепленных в источниках, часто священного толка, норм поведения, набор социальных предписаний, как правило, имеющих характер устоявшихся догм и стереотипов. Как видно из этого определения, мораль – олицетворяет собой внешнее воздействие царствующих ценностей на внутренний мир человека с целью организации его мышления, поведения и поступков в соответствии с характером внешнего воздействия, направленного на формирование конкретного типа человека, соответствующего базовым ценностям источника воздействия. Ценности эти, между тем, не всегда несут позитивный или прагматический для личности характер, нередко обслуживая цели и интересы находящихся у власти лиц, а потому они зачастую направлены против интересов отдельного человека и несут принудительный характер.

В отличие от морали, нравственность глубоко личностная, внутренняя характеристика человека. Хотя она и может формироваться под влиянием внешней морали, особенно при традиционных и авторитарных типах правления, нравственность всегда несет в себе уникальные личностные черты, интуитивные и бессознательные элементы, определяющие специфику конкретной личности.

Мораль перманентно ориентирована на внешние авторитеты, догматически неизменно оценивающие каждый поступок человека. Нравственность, напротив, опирается исключительно на внутренние, личностные ценности самого человека, переживания которым возникающих нравственных вызовов ведут к критическому осмыслению проблемной ситуации. Нравственность в первую очередь связана с независимостью мышления и поведения людей от внешнего принуждения, в качестве которого неизменно выступают моральные догмы. Свобода – необходимое условие философствования, и эта рефлексия присуща исключительно освобожденной от принуждения личности. Эта же свобода – причина становления, развития и деятельности нравственности, в целом опирающейся на совесть человека.

Общество подвигает человека к жизни в мире морали, однако совесть направляет его к миру нравственности. Сущее и должное в системе оппозиции мораль – нравственность ведут непрерывную борьбу за душу человека.

В этой связи всегда важно помнить о глубоком различии морали и нравственности, критически подходить к осмыслению этих категорий в различных культурах и национальных языках. Так, на наш взгляд, в азербайджанском языке это различие нарушается фактической синонимичностью этих понятий, что отражается на ходе рефлексии о соотношении морали и нравственности.

Нам представляется, что категория нравственности должна увязываться с понятием дух. Иначе, как и происходит нередко, наличествует полное смешение внутреннего и внешнего компонентов этических исследований, игнорирование их связи и зависимости от категории свободы, и, в результате – складывается релятивизм этического мировоззрения человека.

Исторически сменяющие друг друга классический, неклассический и постнеклассический типы познания характеризуются своей системой идеалов и норм исследования. Все эти типы по-разному выдвигают проблему соотношения субъекта и объекта познания, поэтому обозначенные этапы эволюции познания можно охарактеризовать различной глубиной нравственной рефлексии по отношению к самому человеку.

Эта рефлексия сущностно значима, поскольку в постнеклассическом познании началась складываться ситуация, свидетельствующая о том, что существующий мир без человека лишен прак-

тического смысла, более того, если мир и существует, то лишь благодаря наличию в нем заинтересованного наблюдателя.

В системе мировоззрения постепенно исчезает привычный («классический») мир с «вписанным» в него человеком. Как и некогда в древности, происходит перманентное смещение объекта и субъекта, что ведет к переосмыслению традиционных воззрений о человеке.

«Реальный» мир предметов, явлений и процессов «перефразируется» в некую бесконечную сеть отношений, в которой любая ячейка может рассматриваться исследователем как центральная. Мир сегодня интерпретируется концепцией «волнового» развития, являющейся порождением постнеклассического периода развития познания.

Конечно, признавая роль сетевых систем в управлении социальными процессами, следует принять и разумное дополнение их традиционными иерархическими системами.

После череды развития «объективных» наук началось становление научных направлений, в которых именно субъект познания играет доминирующую роль, а философия, в этой связи, приобретает образ разновидности идеологии. Это особенно четко проглядывается в ракурсе постмодернизма и в становлении «субъектных» направлений познания (глобальная и социальная экология, синергетика, культура мира, гендерные исследования, экофеминизм, киберфеминизм, теория глобализации, концепция «живой» истории, теория и история неформальных движений и т. д.). Характерно, что эти направления прочно опираются на методы диалогической культуры, принципы плюрализма и постмодернистское видение мира. Кроме того, новые направления познания перегружены аксиологическим смыслом, а их «точность», в противовес прежней науки, качественно размыта устойчивой этической рефлексией и наличной субъективностью.

Формируемый новый тип, так называемой, диалогической культуры (человек – мир: два субъекта или два объекта) явно противостоит прежней монологической культуре (человек – субъект, мир – объект). Диалогическая культура исповедует новые принципы познания, ее положения и выводы далеки от жесткого детерминизма, однозначных ответов, абсолютных истин. Это, скорее, культура поиска, для которой чрезвычайно важен сам путь формулирования проблемы в многообразии точек зрения и концепций, в том числе прямо или косвенно противоречащих друг другу. Диалогическая культура также развивается в русле постмодернизма, однако она пытается ограничить его «вселенские» претензии за счет привлечения ценностных, нравственных оценок и ориентиров.

Завоевавший свое место в исследованиях природных процессов сетевой подход, оказался столь же востребованным и для анализа явлений социума, в котором значимость самих институтов и организаций перекрывается важностью сети отношений между ними.

В философии культуры сложилась новая традиция толерантного признания равной ценности всех культур и религий, идеология мультикультурализма.

В этой связи неслучайны высказывания о том, «что Запад должен относиться к миру так, чтобы всем стало ясно, что он будет проявлять уважение как к западным, так и к восточным ценностям, как к светским, так и к мягким религиозным позициям, как к свободе, так и к общинности, и что такой синтезированный подход найдет отражение в определенных политических решениях» (Амитаи Этциони, 2004).

Современное познание вновь возвращается к некогда утерянному единству духовных ценностей и их связи с повседневной жизнью человека. Возникает продуманная познавательная

связь экологии с духовностью: экологическое сознание на глубинном уровне человеческой психики осуществляет интуитивную интеграцию всех типов жизни, вскрывает взаимозависимость всех ее многочисленных проявлений, циклов изменения и трансформации. Экологическое сознание – есть сознание духовное, поскольку ее основной акцент ставится на единстве жизни, на целостности живого мира, частью которого является человек, детерминирующий будущее этого единства. Появление такого направления, как экофеминизм означает становление нового мышления, глобально охватывающего фундаментальный принцип права на жизнь в ракурсе диалога «женское – мужское». В противовес экофеминизму складывается киберфеминизм – направление современной философской мысли, исследующее становление киберкультуры, как результат развития высоких технологий в области кибернетики, биомедицины и информационной виртуальной реальности. Эта культура, по мнению лидеров киберфеминизма, может нивелировать половые различия людей, ввести новые репродуктивные практики, освобождающие женщину, словом, изменить сам социум.

Таким образом, диктуются правила новой нравственности, возникающей за счет экологизации сознания и мышления человека, путем расширения круга реальности, подпадающей под нравственную ответственность человека. В итоге в экологии осуществляется духовный синтез живой и неживой природы, резонирующий с воззрениями синергетики об их органическом единстве. Благодаря такому подходу произошел сдвиг парадигмы науки от механистического и редукционистского взгляда на природу человека к его холистическому и экологическому восприятию.

Испытывается острая необходимость введения в дискурс исследования общественных проблем концептов *социальной культуры* и *социального капитала* – системы неформальных ценностей или норм, разделяющиеся членами социальных групп и делающие возможным сотрудничество внутри этих группы на основе концепции сети отношения. Социальный капитал – «потенциальная энергия» общества, способная преодолевать возникающие перед ним проблемы – несет в себе новые нравственные ориентации.

Итак, современное состояние духовных и культурных исканий фундируется на мировоззренческом уровне концепцией постмодернизма, которая разрушила привычную классическую картину мира, заменив мир объектов (и субъектов) миром спорадически возникающих *сетей взаимоотношений* между ними. В отличие от природных процессов, процессы социальной реальности постоянно конструируются человеком, и это создает уникальность среды, в которой существуют люди.

Становится понятным, почему основания тех или иных социальных установлений вовсе не рациональны: верования или ценности – всего лишь темпоральные остановки, отражающие специфику своего времени, они преходящи и достаточно субъективны. Тогда получается, что и мир, исследуемый в таких гносеологических условиях – субъективен, многое из нашего знания всего лишь результат общественного развития.

«Новая цивилизация имеет свое специфическое мировоззрение, свои способы контакта со временем, пространством, логикой и причинно-следственными связями, а также собственные принципы управления будущим» (Апокалипсис смысла, 2007).

Постмодернизм оспаривает легитимность науки, ставит под сомнение адекватность полученных ею знаний – реальности, поскольку полагает, что сама наука и ее институты выстроены в иерархию обычных властных отношений, далеких от непредвзятого объективизма, якобы прису-

щего людям науки. Что же касается взаимоотношений человека с миром, то в этом вопросе пост-модернизм исходит из позиции, согласно которой человек имеет дело не с реальностью, а со сложными фантомами когнитивного процесса, порожденными его сознанием.

Современные исследования показывают, что дальнейшее развитие познания возможно лишь на междисциплинарной основе и с учетом достижений в области конвергенции наук и нанотехнологий, которые выдвигают целый ряд этических проблем и, по всей видимости, будут влиять на нормы общечеловеческой нравственности. Технологии развития искусственного интеллекта уже сегодня способствуют созданию программ, дополняющих и расширяющих мыслительные процессы человека. Успехи нанотехнологий могут стать прологом к новому этапу эволюции человека, которая теперь уже будет осознанной и направленной, то есть задаваемой самим человеком, преследующим конкретные цели. Направление конвергенции наук уже сегодня приводит к революционным культурным и социальным метаморфозам, требующим философского осмысления. Так, радикальной ревизии подвергаются традиционные представления о жизни, разуме, человеке, природе, бытии и др. Некогда фундаментальное для классической науки различие между живыми и неживыми системами в контексте «конвергентного» направления познания уже не является столь очевидным. Это различие может вообще потерять свой смысл, поскольку не исключено, что созданные человеком искусственные неживые системы в скором времени смогут овладеть функцией мышления, стать обладателями элементов разума и свободы воли. На этом пути очередной ревизией законно представляется пересмотр представлений о жизни и смерти, новый подход к проблеме бессмертия человека, которая, как будто, технологически находит свое решение посредством реализации сценариев так называемого «цифрового бессмертия» – восстановления живых разумных существ по сохранившейся о них информации.

Выводы. По сути, мы стоим перед необходимостью воспринимать все близкое и далекое окружение человека в терминах жизни, признать абсолютность жизни, ее атрибутивный для Вселенной характер и ограниченность классического антропологического подхода, поскольку конвергентные технологии открывают пути (как бы фантастично это не звучало) к наделению и представителей животного мира разумом и моралью. Человек становится центральной фигурой эволюционного процесса (по крайней мере, в солнечной системе) не за счет им самим учрежденного эгоистического антропоцентризма, а в силу своей целенаправленной и, возможно, в будущем осмысленной деятельности, распространяющей границы разума на природную и культурную среды, расширяя, тем самым, собственный ареал (пространство) жизни. В философском плане речь идет о смене мировоззрения – о переходе от антропоцентризма (эгоцентризма) к эоцентризму, сначала в теории, а затем и на практике. Увеличение числа отличающихся друг от друга субъектов общества (люди – животные – машины) будет способствовать как изменению самого общества, так и социальных законов, управляющих им. Вторая – искусственная среда обитания – пространство культуры – постепенно приобретет способность трансформироваться в среду природную. Человека ожидает интеграция природной и искусственной сред его обитания, а еще раньше – трансформация его телесной и ментальной организации. Человек становится одним из звеньев эволюционного перехода животной жизни на более высокий уровень разума и морали. Постчеловеческие субъекты – прямое следствие разворачивающейся сегодня на наших глазах конвергенции наук и технологий, деятельность которых будет разворачиваться в третьей (после природной и культурной) среде обитания, совмещающей в себе реальность и виртуальность.

Нам предстоит расширить применение в познании аксиологии, организовать ценностное освоение мира таким образом, чтобы в русле естественнонаучного знания постоянно присутствовал гуманитарный фактор, связь с человеком, что позволит более рельефно выделить единство науки и философии, синтез их составных частей посредством ценностного подхода. Поэтому современное познание должно стать интегративным, объединяющим не только науки, но и искусство, мораль, религию и другие формы общественного сознания. Причем подобная интеграция должна объединить в себе многообразие культурных традиций, условно обозначаемые как восточная и западная, но на деле являющимися гораздо более масштабными феноменами.

В этом органичном объединении можно усмотреть путь становлению новой общечеловеческой нравственности.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ И ЛИТЕРАТУРЫ

Амитаи, Этциони (2004). От империи к сообществу: новый подход к международным отношениям. Москва: Ладомир, 384 с.

Апокалипсис смысла (2007). Сборник работ западных философов XX – XXI веков. Москва: Алгоритм, 272 с.

Мир Фарадж АБАСОВ – докторант Азербайджанского Университета туризма и менеджмента (*mirfaraj@yandex.ru*)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7299-2315>

Mir Faraj ABASOV – doctoral student of Azerbaijan University of Tourism and Management (*mirfaraj@yandex.ru*)

ЦИФРОВАЯ ЭКОНОМИКА И СТАНОВЛЕНИЕ ПОСТКАПИТАЛИСТИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ

Резюме. *Цель статьи* провести анализ некоторых проблем цифровой экономики и посткапиталистической модели экономического развития.

Использованы **методы** политического и экономического, а также социологического анализа.

Новизна заключена в обсуждении будущего политического и экономического развития мира и становление новой формации. В этой связи автор предлагает и обосновывает название новой формации – диджитализм, которая переводит часть экономических, социальных и политических отношений из реальности в виртуальный мир.

В заключении отмечается, что система диджитализма находится на стадии своего формирования, когда возрастают риски, которые необходимо отслеживать и нейтрализовать.

Ключевые слова: цифровая экономика, посткапитализм, диджитализм, теория социокультурной динамики.

DIGITAL ECONOMY AND FORMATION OF A POST-CAPITALIST SYSTEM

Summary. *The aim* of the article is to analyze some problems of the digital economy and the post-capitalist model of economic development.

The methods of political and economic, as well as sociological analysis are used.

The novelty lies in the discussion of the future political and economic development of the world and the formation of a new formation. In this regard, the author offers and justifies the name of the new formation - digitalism, which transfers part of economic, social and political relations from reality to the virtual world.

In conclusion, it is noted that the digitalism system is at the stage of its formation, when risks increase that need to be monitored and neutralized.

Key words: digital economy, postcapitalism, digitalism, theory of sociocultural dynamics.

Введение. Термин «цифровая экономика», введенный в употребление в 1995 г. Н. Негропonte, сегодня используется во всем мире. ООН посвящает ей свои ежегодные отчеты, последний из которых охватывает ситуацию 2019 года. Это связано с тем, что пришло осознание того факта, что сегодняшний рост ВВП стран мира во многом зависит от развития цифровой экономики. Как отмечают специалисты этой области: «В ближайшее десятилетие 70% новых ценностей в экономике будет создаваться именно на базе цифровых платформ» (Аллахвердиев, 2019).

Что же понимается под термином цифровая экономика? Реальная экономика представляет собой систему производства, распределения, обмена и потребления. Цифровую же экономику считают «виртуальной средой, дополняющей реальность» (Цифровая экономика, 2019), однако «раньше виртуальная часть мира, которая располагалась в мыслительной реальности человека, не была

производительной силой, не была той средой, где создаются новые продукты»; «теперь виртуальная часть совмещена с реальной: можно создать «основанный на реальных событиях» мир, который сам же будет «экономикой в экономике». Этот новый мир важен «для испытания, совершенствования, апробирования новых продуктов» в виртуальной среде, что затем без существенных потерь можно использовать в мире реальном, вписать «в систему производства, распределения, обмена и потребления» (Цифровая экономика, 2019).

Резюме. Цель статьи провести анализ некоторых проблем цифровой экономики и посткапиталистической модели экономического развития.

Использованы **методы** политического и экономического, а также социологического анализа.

Новизна заключена в обсуждении будущего политического и экономического развития мира и становление новой формации. В этой связи автор предлагает и обосновывает название новой формации – диджитализм, которая переводит часть экономических, социальных и политических отношений из реальности в виртуальный мир.

Противоречия заключаются в том, что цифровая экономика порождает множество политических и социальных проблем. Как отмечает Генеральный секретарь ООН А. Гутерриш: «В небывало короткие сроки прогресс в цифровых технологиях привел к созданию колоссального богатства, сосредоточенного, однако, у небольшой группы лиц, компаний и стран» (Доклад о цифровой экономике, 2019), что ведет к увеличению неравенства.

В Докладе о цифровой экономике 2019, подготовленном ООН, отмечается, что сегодня размер этой новой экономики «составляет, по оценкам, от 4,5 до 15,5% мирового ВВП. Почти 40% добавленной стоимости, создаваемой в мировом секторе информационно-коммуникационных технологий (ИКТ), приходится на Соединенные Штаты и Китай. . . Число занятых в секторе ИКТ в мире выросло с 34 млн. человек в 2010 году до 39 млн. человек в 2015 году, при этом наибольший процент занятых (38%) работает в сфере компьютерных услуг. За этот же период доля сектора ИКТ в общей занятости увеличилась с 1,8 до 2%. В 2018 году объем экспорта услуг, предоставляемых с использованием цифровых технологий, достиг 2,9 трлн. долл. США, что составляло 50% мирового экспорта услуг» (Доклад о цифровой экономике, 2019).

Таким образом, цифровые данные превращаются в новый экономический ресурс, необходимый для создания стоимости и получения выгод, а контроль в области данных позволяет превращать их в «цифровой интеллект». Сбор, хранение, анализ и преобразование данных становится фактором усиления влияния на рынке, создавая конкурентные преимущества. Поскольку данные лежат в основе всех развивающихся цифровых технологий и в значительной мере контролируются лишь несколькими глобальными платформами, в глобальной «цепочке создания стоимости данных» развивающиеся страны могут оказаться в зависимом положении, превращаясь лишь в поставщиков необработанных данных для таких цифровых платформ. В качестве снижения такой зависимости предлагается развивать такие цифровые продукты, которые «с трудом поддаются копированию в других местах, которые необходимы на местном уровне и которые можно транспортировать или воспроизводить в определенном месте при относительно низких затратах» (Доклад о цифровой экономике., 2019).

Как видно, внедрение цифровой экономики, как и любая другая новация, порождает множество социальных, экономических и политических проблем, тем самым способствуя трансформации сознания общества и человека. И все же наиболее острый характер имеют политические проблемы,

связанные со становлением новой политической и экономической формации, называемой посткапиталистической.

Последнее время ведутся непрекращающиеся дискуссии об исчерпанности либеральной модели экономического развития – капитализма. Считается, что кризис 2008 года стал одновременно и последним кризисом капитализма, окончательно зашедшим в своем развитии в тупик. В этой связи обсуждается дальнейшее политико-экономическое развитие мира и становление новой формации, получившей условное название посткапитализма (Мейсон, 2016; Mason, 2015; Booth, 2015). Нами предлагается и обосновывается новое название этой формации – диджитализм, понимаемое как новая экономическая и политическая система, основанная на переносе части экономических, социальных и политических отношений из реального мира в виртуальный. Диджитализм – система дающая возможность человеку жить, зарабатывать, реализовываться в виртуальной системе современных информационных коммуникаций.

Даже краткая история становления и развития современных капиталистических отношений, борьбы капитализма и социализма с анализом сильных и слабых сторон двух систем, их экономических доктрин и реальной практики развития демонстрирует, что человечество еще намного отстоит от завершения своей формационной трансформации. Предстоит, во-первых, пластический синтез наиболее плодотворных принципов социализма и капитализма, во-вторых, выработка на основе такого синтеза теории новой формации, которую, в-третьих, следует апробировать на практике.

Предпосылки зарождения диджитализма можно наблюдать уже со становления всемирной системы Интернета, развития практики Интернет-форумов, расширения социальных сетей, породивших виртуальную реальность нового пространства общения людей. Возникающие в этой виртуальной реальности онлайн-игры, Интернет-коммунити и другие системы общения наглядно свидетельствуют, что основная деятельность человека медленно, но неуклонно перетекает в новое, искусственно созданное пространство.

Поскольку деятельность человека вообще, а трудовая – особенно, составляет основу развития цивилизации, это дает основание считать, что генезис и становление диджитализма является прологом формирования новой политико-экономической системы. Уже в современную эпоху диджитализма такие социальные системы, как глобальная сеть, даркнет, фейсбук и т. д. сигнализируют о начале качественно новой революции, быстро меняющей привычный мир. Мы наблюдаем эффект синергии в виртуальном пространстве, за счет общения людей разных стран мира в процессе достижения общих целей, формирование зачатков новой политической активности в социальных сетях. Твиттер, фейсбук, инстаграмм и другие системы общения и обмена информацией вызвали кризис печатных СМИ, но они породили также Интернет-войны, фейковую информацию, хакерские атаки на частные и государственные сайты и базы данных. Словом, как и любое другое социальное новшество, цифровая цивилизация несет в себе как позитивные, так и негативные последствия. Поэтому роль человека в слежении за развитием новой формации будет неуклонно возрастать. Как и будет меняться характер основной деятельности человека, проявляя специфику и основные отличия диджитализма от социализма советского толка и неолиберального капитализма. В этом ракурсе исследования хорошо видны отличие процесса становления новой формации. Прежде всего, происходит постоянное выдвигание на авансцену мировой экономики интеллекта и образования, меняющее смысл понятия социального капитала. Интеллект превращается в главный инструмент производства экономических благ. Поэтому следует ожидать изменение характера средств и затрат производства, товара, стоимо-

сти и цены на средства производства, а также вариацию их использования. Можно смело прогнозировать отход от традиционной экономики: появления «заводов без рабочих», «полей без крестьян», «средств передвижения без водителей» и т.д. Человеческое воспроизводство предсказуемо будет сокращаться, сопровождаясь новым типом воспроизводства – «роботы, создаваемые роботами». И это новое воспроизводство в гораздо более стремительных темпах будет формировать новые поколения автоматов. Уже сегодня многие идеи прогнозируемой формации реализуются на практике, способствуя появлению в обороте виртуальных денег – биткойнов, блокчейнов и т.д.

Важную роль уже сейчас начинает играть реклама – двигатель торговли. Эпоха диджитал-рекламы, по сути, уже началась, она сосредоточена на создании социально-медийного маркетинга (СММ), прямых виртуальных продаж, способствуя таким необычным процедурам, как «покупка воли» человека на оптимальных условиях или в кредит. Реклама эпохи диджитализма лучше любой войны или ее пропаганды, превратит эту формацию в новую форму функционирования экономики и существования общества.

Соответственно, будет возникать новый мировой порядок, осложненный появлением нового типа человека, битвой за ресурсы, постоянных угроз глобальной войны. Сама экономика нового мирового порядка претерпит уход из реального мира в цифровой мир, и в этой связи большой интерес вызывают перспективы развития экономики малых стран, таких, как Азербайджан.

Поэтому такие страны уже сегодня должны готовиться к предстоящему будущему, хотя бы в плане переориентации экономики под воздействием идей и реальности диджитализма и Индустрии 4.0.

Но эта переориентация невозможна без пропаганды диджитализма как образа мышления и стиля жизни. То есть необходимо прежде всего готовить население к будущему, в котором человечество разделится на две неравные в численном и ресурсном отношении группы: люди из системы диджитализма и люди вне этой системы. До этого, конечно, предстоит переходный период, так называемого реалтек-диджитализма, который определит черты новой формации.

Эта формация, как и предыдущие, будет нести в себе положительные и отрицательные черты, однако то, что она стабилизирует и приостановит кризис экономики, в котором она пребывает сегодня, не вызывает сомнения. Кроме того, она решительно ограничит сегодняшнее бездумное и безумное использование ресурсов, снизит потребление невозобновляемых энергоносителей.

Наконец, она снизит вероятность мировых войн, поскольку они будут рассматриваться как неразумное использование ресурсов, что, конечно же, не отменит саму войну, как способ решения социальных, политических и экономических проблем. Она также будет содействовать снижению уровня угроз в области глобальной и социальной экологии.

Как бы то ни было, ясно уже сейчас, что новая формация «цифровой экономики» предполагает развиваться на принципах, которые играют центральную роль в концепции устойчивого развития, а потому представляет интерес для всех стран и народов мира.

Следует только отметить, что предстоит непростой (и главное, неопределенный по длительности) период исследования последствий диджитализма для экономики, политики, общества и мира в целом, а также для каждого индивидуума в отдельности. В силу понятных причин особо интересны перспективы малых стран в эпоху диджитализма.

В первой половине прошлого века основатель американской социологии Питирим Сорокин выдвинул теорию социокультурной динамики. Основная идея теории заключалась в концепции развития социальных и культурных систем, процесса их эволюции, а также возможности перехода

этих систем из одного состояния в другое под воздействием господствующих координат ценностей. В своей работе Сорокин выделил Системы и Суперсистемы, разница между которыми заключается в их объемности и значимости для ряда стран. Люди не обязательно должны быть объединены единой территорией, они могут быть раскинуты по всему миру, однако должны обладать единой системой культурных и социальных ценностей. Кстати, именно социальные и культурные ценности Сорокин считал основным фактором, влияющим на процесс формирования той или иной системы или суперсистемы. А эволюция этих ценностей является основной причиной достижения этими системами своих точек бифуркации, пройдя которые системы вынужденно гибнут или переходят на новый уровень развития. Говоря о системах и суперсистемах надо отчетливо понимать, что последние включают в себя все возможные параллельно протекающие процессы - экономические, политические, философские, духовные - явные и латентные. Одним словом, группы людей, корпорации, страны, обозначив свои социокультурные ценности, теоретически готовы к созданию и эволюции своей системы или даже Сверхсистемы. И для этого, как уже отмечалось, им не нужно входить в единое территориальное пространство или относиться к единому этносу, гораздо важнее чувствовать общую социально-культурную идентичность.

Предложенная теория выделяет три основные Сверхсистемы, каждая из которых соответствует определенной культуре, народу, стране и фазе мировой истории. Вот что пишет Сорокин по поводу этих трех Сверхсистем.

Идеациональная Сверхсистема:

«идеациональная культура является нетворческой в области науки и технологии, так как она сосредоточивает свою познавательную энергию на изучении Царства Божьего и реализации ценностей во время краткого земного путешествия человека к вечности» (Сорокин, 1992).

Чувственная Сверхсистема:

«Хотя чувственное общество вполне успешно производит множество технологических открытий, имеющих целью увеличение телесного комфорта чувственной жизни, оно не достигает успеха в разработке эффективной техники для преображения души и «производства» сверхчувственных ценностей Царства Божия... заботится главным образом о чувственных удовольствиях, ценностях благосостояния, здоровья, телесного комфорта и жажде власти и славы» (Цифровая экономика, 2019).

Идеалистическая Система:

«... идеалистическая система истины занимает промежуточное звено между чувственной и идеациональной системами и объединяет в своем тигле три отличительных элемента чувственной, религиозной и рационалистической истины» (Цифровая экономика, 2019).

Все три сверхсистемы, по Сорокину, соответствуют определенному временному (историческому) отрезку и демонстрируют цикличность. Данные сверхсистемы находились в верхнем эшелоне иерархий модели Сорокина, но с развитием технологий человечество создает новую суперсистему, систему псевдоабсолюта – Диджитализма. Данная система находится в доминантной позиции в иерархии сверхсистем Сорокина, выше на уровень чем предыдущие, что, однако не мешает ей объединять все три эти системы в единый непрерывный поток. Система Диджитализма изначально была создана людьми как пространство, для обмена информации путем коллективной умственной работы. Процесс эволюции данной системы является самым быстрым и эффективным из всех, что когда-либо протекали в сверхсистемах, поэтому это пространство очень быстро совершенствовалось и в итоге

вышло на новый уровень – зачаточный уровень Суперсистемы, имя которой – Диджитализм. Я назвал эту систему псевдоабсолютом, так как, рассматривая историю ее создания, видно, что сознательно или же не осознанно все нити развития системы были направлены к одной идее, сделать эту систему Абсолютной, то есть надсистемной, надчеловеческой, наддуховной, иными словами приблизить ее к чему-то божественному. То есть человек, используя мощь своего мозга и опыт предыдущих поколений, создал систему, превосходящую его собственный разум и его собственные умственные возможности. В ближайшем будущем эта система превзойдет разум и коллективные ментальные возможности всех своих создателей, а далее – всего человечества в целом. Поэтому я и назвал эту Суперсистему псевдоабсолютной, налицо желание ее создателей (а в дальнейшем и «желание» самой системы) прикоснуться к чему-то надсистемному, божественному. Однако слово «псевдо» указывает нам на тщетность этих попыток в виду того, что ничего кроме человеческого, что дозволено создать человеку, создано не будет, потому что человеческая искра не является искрой божественной, даже если получена человечеством от Абсолюта. Важно понять, что все три сверхсистемы, циклично повторялись в истории человечества, они действуют и сейчас, однако Суперсистема Диджитализма стоит над Сверхсистемами, объединяя в своем пространстве все элементы данных сверхсистем.

Мы часто становимся свидетелями того, как представители одной сверхсистемы соприкасаются с представителями другой: войны, религиозные вербовки, партийные игры... Однако с появлением Диджитализма большая часть этих процессов перекочевала на просторы информационного поля, помимо этого нам приходится наблюдать как сверхсистемы на просторах информационного поля диффузируют друг с другом, причем, если раньше системы могли находиться в постоянных пограничных соприкосновениях, то тут налицо взаимопроникновения, смешивания и нелогичное, я бы даже сказал, антидетическое использование приемов и элементов. Например, представители идеациональной сверхсистемы, пытаются склонить представителей идеалистической системы на свою сторону, используя и все глубже погружаясь в инструменты, созданные чувственной сверхсистемой. Таким образом, сверхсистемы, как и писал Сорокин, находятся в состоянии движения их культурных, социальных ценностей, в процессе своей эволюции, но теперь в рамках единого информационного поля Диджитализма. Существовая параллельно, однако пересекаясь и смешиваясь в одном временном континууме, и в тот же момент вне времени потому, что понятие времени как таковое в рамках диджитализма утрачивает ясное нам значение. При этом пространство Диджитализма сегодня не несет никакой смысловой нагрузки, оно лишь дает возможность использовать свои ресурсы каждому представителю той или иной системы, при этом продолжая быть молчаливым наблюдателем процесса. Все эти процессы происходят в рамках одного поля – поля диджитализма, причем 90% всех эти процессов происходят на двух десятках диджитал платформах.

Суперсистема Диджитализма имеет несколько уровней внутренней конфигурации своего существования. Это конечно и ярко выраженная двигательная сила финансовой природы, остатки капитализма прошлого века, потерявшегося в новом мире либерализма.

Выводы. Диджитализм как система находится в процессе своего становления, и это видно из того, что она сейчас лишена возможности «осуждать или хвалить» те или иные процессы внутри своего пространства, на сегодня система свободна от своего собственного мнения, однако, учитывая активное развития нейросетей и последних технологий, понятно, что в момент окончания процесса формирования системы диджитализма, она таковой не останется. То есть в определенный момент у системы появиться возможность делать свои какие-то определенные выводы. Таким образом, мы

наблюдаем картину когда Сверхсистемы внутри ПсевдоАбсолютной системы, перешедшие из реального мира в мир виртуальный, используя поля псевдоабсолюта общаются между собой, развиваются, все меньше обращая внимания на реальный мир, эволюционируют за счет современных технологий, доводя Суперсистему Диджитализма до способности оценивать саму себя и процессы, протекающие в ней, через призму своих ценностей.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ И ЛИТЕРАТУРЫ

Аллахвердиев, Ф. Цифровая экономика: Возможности, открывающиеся перед Азербайджаном. Режим доступа: <https://1news.az/news/cifrovaya-ekonomika-vozmozhnosti-otkryvayuschiesya-pered-azerbaydzhanom>

Доклад о цифровой экономике 2019. Создание стоимости и получение выгод: последствия для развивающихся стран. Обзор. ООН Женева, 2019 год. Режим доступа: https://unctad.org/en/PublicationsLibrary/der2019_overview_ru.pdf

Мейсон, П. (2016). Посткапитализм. Путеводитель по нашему будущему. М.: Ад Маргинем, 536 с.

Сорокин, П. (1992). Человек. Цивилизация. Общество. М.: Изд-во политической литературы, 543 с.

Цифровая экономика: как специалисты понимают этот термин. Режим доступа: <https://ria.ru/20170616/1496663946.html>

Booth, A. (2015). The Sharing Economy, the Future of Jobs, and «PostCapitalism». *Defence of Marxism*. 02 October.

Mason, P. (2015). The end of capitalism has begun. *The Guardian*. Fri, 17 Jul.

Светлана АДЫГЕЗАЛОВА – доктор философии, доцент кафедры философии и социальных наук Азербайджанского Государственного Педагогического Университета (asveta53@mail.ru)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7573-6878>

Svetlana ADYGEZALOVA – Doctor of Philosophy, Associate Professor of the Department of Philosophy and Social Sciences of Azerbaijan State Pedagogical University (asveta53@mail.ru)

НЕКОТОРЫЕ ИТОГИ РАЗВИТИЯ ГЕНДЕРНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Резюме. Целью статьи является рассмотрение вопросов становления гендерных исследований в Азербайджане.

Методом исследования является историко-философский анализ.

Научная новизна заключается в подведении итогов первого этапа развития гендерных исследований в Азербайджане и определении направления второго этапа. Автор полагает, что сегодня завершился первый этап, который носил просветительский и феминистический характер.

В заключении отмечается, что предстоит второй этап: переход к гендерному подходу и исследованию проблем мужчин, с целью выяснения необходимых шагов для становления подлинного равенства полов.

Ключевые слова: феминизм, гендер, гендерные исследования в Азербайджане, демография, положение женщин, проблемы женщин.

SOME RESULTS OF THE DEVELOPMENT OF GENDER STUDIES IN AZERBAIJAN

Summary. The aim of the article is to consider the development of gender studies in Azerbaijan.

The research method is historical and philosophical analysis.

The scientific novelty lies in summing up the results of the first stage of development of gender studies in Azerbaijan and determining the direction of the second stage. The author believes that the first stage, which was educational and feminist in nature, has completed today.

In conclusion, it is noted that the second stage is ahead: the transition to a gender approach and the study of men's problems, in order to find out the necessary steps for the establishment of genuine gender equality.

Key words: feminism, gender, gender studies in Azerbaijan, demography, the status of women, women's issues.

Начиная с 90-х годов прошлого века в Азербайджане, как и во многих других постсоветских республиках, начался подлинный бум гендерных исследований, изучения проблем женщин, подготовленный усилиями международных организаций, в первую очередь, ООН, выделяющей на эти цели значительные финансовые и технические средства. За короткий период были созданы многочисленные неправительственные организации и немногие научные центры, занимающиеся практическими и теоретическими проблемами гендера и положения женщин. Сегодня, когда по разным причинам наметился определенный спад интереса к этой области исследований, можно подвести некоторые итоги развития в Азербайджане гендерных исследований.

Широко распространенная практика демографической репрезентации той или иной страны в те годы дополнилась гендерными характеристиками, призванными отразить социальные роли и место женщин и мужчин в различных сферах жизнедеятельности общества. Длительный период гегемонии мировой патриархальной культуры, породившей маскулинный тип общества, начал преодолеваться

международными структурами посредством принятия целого ряда документов, направленных на улучшение правового, социального, экономического и политического положения женщин в мире. Не давая оценки, действительно ли эти деяния соответствовали именно гендерному подходу, отметим, что для стран Южного Кавказа обращение к многочисленным, сложившимся за годы независимости, проблемам женщин не только было оправдано, но и способствовало зеркальному отражению проблем мужского населения этих стран. Южный Кавказ в советское время был регионом патриархального отношения к женщине, которая традиционно рассматривалась как хранительница домашнего очага и мать, занятая семьей и воспитанием детей. Резкое изменение ситуации произошло в постсоветское время, когда разрушился привычный уклад жизни.

Повсеместно возникшие многочисленные конфликты, резкое ухудшение экономической ситуации, нарастающая безработица и как следствие отток из региона в поисках работы мужского населения привели к масштабным демографическим изменениям. А это привело к стремительному выходу женщин на социальную арену общества, в котором они стали исполнять ранее традиционно мужские роли в сфере экономики и производства. Женщины составили абсолютное большинство в сфере здравоохранения и образования, значительно возросла их доля в ранее сугубо «мужских» сферах занятости. Даже по официальной статистике того времени, доля женского населения региона значительно опережала долю мужского населения. А если принять во внимание данные независимых экспертов, согласно которым из 15 млн. населения – 5 млн. (преимущественно мужчин) покинуло регион в поисках работы, то можно было смело констатировать, что Южный Кавказ все больше приобретал женское лицо.

Вместе с тем груз традиционного наследия все еще препятствовал возможностям женщин занять в политической сфере место, соответствующее их общественному значению. Власть, властные структуры, сфера принятия решений оставались всецело вотчиной мужчин, составлявших абсолютное большинство в исполнительной, законодательной и судебной ветвях власти всех уровней, в органах местного самоуправления и руководстве партийных и общественных организаций. Парадоксально, но факт, что женщины, составлявшие большинство избирателей, традиционно голосовали за мужчин, предоставляя им, как и в семье, бразды правления (Мовсумова, 1996). Патриархальное лицо власти в республиках Южного Кавказа проявляло свои негативные черты наиболее отрицательно в сфере межэтнических отношений, вылившихся в целый ряд конфликтов различной степени противостояния. В дальнейшем эти конфликты были заморожены, но не решены, военная фаза заменена неустойчивым перемирием, в ходе которого власти противоборствующих сторон так и не нашли путей к прочному и справедливому миру. Не в последнюю очередь это происходило из-за того, что патриархальная власть исповедовала культуру войны как философию межэтнических отношений. Чтобы остановить разрушительные процессы, необходимо было более активно привлекать в социальную сферу и политику женщин, которым по природе присуща культура мира, противостоящая культуре войны. Эксперты полагали, и ситуация вряд ли изменилась, что в политике, во властных структурах государства женщин должно быть не меньше, чем 15-30%, иначе государственность осуществляется по мужским стандартам, часто сводящимся к противостоянию, национализму, войнам.

Азербайджан – страна сложного, противоречивого исторического развития, запечатленного в культуре народа влиянием многих мировых и региональных религий, сформировавших особую атмосферу толерантности и восприимчивости к чужой религии и культуре. С утверждением на всей территории Азербайджана ислама эта восприимчивость продолжала существовать, а нормы и за-

преты по отношению к женщинам были мягче, чем в других мусульманских странах. Российское влияние, стремительное развитие промышленности, ускорившие процессы урбанизации, увеличивали терпимость населения и либерализм общественного мнения, в том числе и по вопросу образования женщин, наделяния их гражданскими правами, в чем особенно преуспели азербайджанские просветители.

Гендерная культура постсоветского Азербайджана представляла собой результат сложного переплетения различного рода исторических событий, выработавших ряд устойчивых стереотипов, находящих свое косвенное преломление в духовной, социальной, политической и экономической жизни общества. Реконструкция гендерных кодов культуры важная и совсем не разработанная тема отечественных исследований. Азербайджан всегда был регионом взаимодействия различных культур и религий. Еще до начала господства зороастризма в регионе были распространены политеистические верования с сильными матриархальными мотивами, сменившиеся патриархальной гегемонией и переходом от политеизма к монотеизму. Зороастризм, христианство, ислам, сменяя друг друга, последовательно становились государственной религией. Ислам, вопреки историческим коллизиям и гонениям в СССР, продолжал оставаться фундаментальным основанием азербайджанской культуры и психологии народа. Ислам, являясь тотальным и целостным учением, доктриной, стремящейся охватить своими нормами все сферы практической жизни своих последователей, впервые ввел в действие законотворческие по своей сути принципы, регулирующие статус, права и поведение женщин. Отношение ислама к женщине наиболее сложная часть мусульманской доктрины, в течение длительного исторического периода вобравшая в себя много этнических представлений и ценностей различных народов, вследствие чего ранние исламские представления претерпели существенные изменения под влиянием времени и места своего распространения.

Азербайджанское Просвещение (вторая пол. XIX в.) впервые на Востоке подняло вопрос о положении женщины. Проблема прав и свободы женщины сложилась и стала разрабатываться во всех аспектах именно в контексте этого направления, оказавшего известное влияние на соседние мусульманские страны. Более того, данная проблема интерпретировалась как одна из центральных проблем социокультурного развития, роста самосознания и начала консолидации азербайджанского народа. Отцы-основатели просвещения М. Ф. Ахундов (Ахундов, 1987) и Г. Зардаби (Зардаби Гасанбек, 1962) и их поздние последователи постоянно возвращались к этой теме, перманентно усиливая ее социальное значение. Так, в начале прошлого века Г. Минасазов заявлял: «Пока не будет разрешен женский вопрос, пока мусульманская женщина будет находиться в положении рабыни, пока слова «арвад» (женщина) будет самым оскорбительным среди мусульман словом, пока наши матери и жены останутся в атмосфере непроглядной тьмы, беспросветного невежества и умственного убожества, – все наши громкие фразы о том, что мусульмане общаются к общечеловеческой культуре, что они – сторонники прогресса, цивилизации и всех ее атрибутов, вроде свободы личности, слова, убеждений и т. п., все эти фразы будут отдавать неискренностью и грубым бахвальством» (Минасазов, 1907).

Важно отметить, что в конце XIX – начале XX столетия в Азербайджане демографическое соотношение населения было в пользу мужчин, что увеличивало социальную ценность женщин. Так, согласно статистике, в начале XX-го века в России на 100 мужчин приходилось 103 женщины, а в Азербайджане – 87. На начало 1901 г. население Азербайджана составляло 54% мужчин и лишь 46% – женщин. Такая ситуация продолжала наблюдаться еще и в 1926 году, когда мужчины на 112

тыс. превышали число женщин. Возможно, и по этой причине распространенное среди мусульман многоженство редко практиковалось в Азербайджане.

Просвещение повсеместно видело панацею в образовании, а потому и в Азербайджане модернистские программы изменения положения женщин расписывались в русле создания женского образования. В 1901 г. открывается первая русско-татарская (мусульманская) школа для девочек, в 1905г. известный меценат и нефтепромышленник З. Тагиев организует школу для девушек-мусульманок, а его супруга С. Тагиева создает комитет мусульманских женщин, который с 1906 г. занялась благотворительностью среди женщин в г. Гянджа. Х. Алибекова в 1911 г. начинает выпускать первый женский журнал «Ишыг» («Свет»). Журнал «Молла Насреддин»(1906 – 1931 гг.) неоднократно обращался на своих страницах к проблеме женщин. Словом, к моменту установления недолгого независимого существования закавказских республик Азербайджан прошел путь, позволяющий Парламенту первой независимой Азербайджанской Демократической Республики (1918 – 1920 гг.) уже на одном из своих первых заседаний вынести на обсуждение предложение о равенстве прав женщин и мужчин. Планируемые выборы в Учредительное Собрание АДР были предварены законодательными актами, предусматривающими полное равенство прав мужчин и женщин, в том числе и по вопросу предоставления женщинам права голоса и баллотирования в верховный законодательный орган страны (Азербайджан был тогда парламентской республикой). Советская оккупация сорвала эти планы, но привела в действие сверхрадикальную для мусульманской страны модернизаторскую программу «освобождения женщины Востока».

Динамика развития женского движения начала советского периода весьма впечатляющая и характеризуется искусственно раздуваемым и пропагандируемым на экспорт пафосом обновления жизни. Женское движение в Азербайджане должно было стать образцом для подражания для всех стран Востока, большинство из которых было мусульманскими. И, действительно, на первых порах это был весьма мощный стимул и образец для подражания: женщина сбросила чадру, она активно включилась в общественную жизнь, ее избирательные права никем не оспаривались, напротив, советская власть в области женской политики проявляла особую заботу и взвешенность. С одной стороны, женщины моментально стали «равными» в правах с мужчинами, с другой – этот процесс был инспирирован властями, и женщины были лишены важного опыта достижения своих прав в непосредственной социальной борьбе, как это было на Западе.

С 8 по 11 февраля 1921 г. в Баку прошел первый съезд беспартийных женщин Азербайджана, из 1188 делегатов – 815 представляли Баку, 373 – уезды. Съезд принял Обращение «Ко всем женщинам Востока» (Журнал «Народы Востока», Баку, 1920, Газета «Заря Востока», 17.8.1923), риторический характер которого усугублялся сплошной безграмотностью контингента, к которому оно взывало. Вместе с тем, нельзя отрицать и той «либеральной» атмосферы, созданной большевиками для мусульманских республик, которая резко контрастировала до 1929 года с ситуацией в других республиках.

Началось массовое вовлечение женщин в общественную жизнь и трудовую деятельность. Если в 1929 г. – на производстве было занято всего 3000 женщин, то в 1933 г. их уже было 15000, причем в сельском хозяйстве – 37% работников составляли женщины (История государства и права Азербайджанской ССР, 1971). Поощрительное отношение советской власти к женщинам и мусульманам имело свою подоплеку, схожую с отношением к молодежи – все угнетенные и обездоленные, а, следовательно, и малосознательные слои населения, привлекались к революции, с одной стороны, как ее боевые и разрушительные силы, с другой – как образец, исполняющий роль притягательной

витрины для внешнего мира. Естественно, как только эти слои выполнили поставленные партией задачи, то репрессии или же запреты начали преследовать их самих. Многочисленные женские клубы и организации, возникшие после революции, в 30-е гг. прошлого века закрываются по воле властей (позатпно закрыты в 1930–33 гг.). Разрыв между первым и вторым съездом женщин составил 36 лет. Второй съезд состоялся только в 1957 году (28–29 марта), из 745 делегатов которого 482 были члены партии. Повестка дня говорила сама за себя: «обсуждение роли женщин в реализации решений XX съезда КПСС» (Женщины страны Советов, 1977; Гурбанова, 2012).

3-ий съезд женщин состоялся 20–22 октября 1967, из его 506 участников 85% были членами КПСС, 9 членами Верховного Совета СССР, 57 ВС Азерб. ССР, 178 представляли местные советы, на 102 женщин-рабочих, приходилось 141 партийный работник, представитель комсомола или профсоюз. Повестка отражала эпоху: «Великий Октябрь и азербайджанская женщина» (50-летие образования СССР).

14 – 15 сентября 1998 года прошел первый «независимый» съезд азербайджанских женщин. Избранные на съезд 2138 женщины-делегаты провели свое собрание в лучших традициях советского прошлого. Мало чем от него отличался и второй съезд, состоявшийся в сентябре 2003 г.

Как и во всем мире пик женской активности в Азербайджане пришелся на годы Второй мировой войны, когда в сельском хозяйстве – 78%, а в городе – 60% работающих составили женщины (Гурбанова, 2012). За эти же годы женщины демографически сравнялись, а затем и значительно вышли вперед по сравнению с мужским населением республики (1939 г. жен. – 1562,6, муж. – 1642,6; 1959 г. жен. – 1941,1, муж. – 1756,6).

Усиление социальной роли женщин поощрялось специальной системой квот, ответственной за определенный процент женщин во властных структурах, которая продержалась до времен перестройки в СССР. Так, в Верховном Совете Азерб. ССР 1985 года из 450 депутатов – 179 составляли женщины – 39% (по СССР – 32,8%, по республикам – 50,3%). Из этих 179 депутатов-женщин – 85,4% (мужчины только 25,4%) были колхозницами и рабочими.

В перестройку резко сокращается число женщин в выборных органах, зато увеличивается число женских организаций. После отмены квоты на выборы процент женщин-депутатов по СССР упал с 50% до 27%. В Верховном Совете Азербайджана 1991 года из 349 депутатов – женщин было 17 чел. – 4,8%. Милли Меджлис (Парламент) 1992 года – из 50 депутатов – женщин 3 – 6%. В парламенте 1995 г. их было – 15 (12%) против 109 (88%) мужчин, а в парламенте 2000 г. – 13 (11%), 111 – (89%). Примерно похожая ситуация сложилась в органах исполнительной власти. В Азербайджане из 77 глав исполнительной власти только 2 были женщинами – 2,6%. Однако как правило женщина выбирались на должность зам. главы по гуманитарным или социальным вопросам. В составе азербайджанских партий того времени половину составляли женщины, но в руководстве их было лишь треть и лишь одна партия возглавлялась женщиной. В то же время в Азербайджане действовало около 50 женских организаций, в трех из них число членов превышало 2000 человек.

В 2002 г. на 1000 мужчин в возрасте 25 лет приходилось 1039–1121 женщин, а в возрасте от 40 до 60 лет – 1060–1213. Женщины, составляли 45% трудовых сил, но в руководстве было представлено 1,5%. 60–70% безработных составляли женщины. По отраслям это выглядело следующим образом: здравоохранение и образование – 65% (сфера образования наиболее полно отражала ситуацию гендерной асимметрии в республике: если в 1980 г женщины-педагоги составляли – 54,4%, то в 1994

уже – 65%), наука – 43%. Министры – 9%, послы 11%, судьи – 18%, адвокаты – 21%., в полиции – 2%, 55 % беженцев и переселенцев – женщины. Доля участия в государственной экономике (1990 г. ж. – 41,8%, м. – 58,2%; 1997 г.: ж. – 46,9%, м. – 53,1%) отражала устойчивую тенденцию снижения числа мужчин и наращивания числа женщин в ней. При этом сам государственный сектор за семь лет сократился почти вдвое, а частный – более чем в два раза увеличился.

Приватизация, начавшаяся в Азербайджане очень поздно, имела сугубо «мужское лицо». Участники приватизации – 90% – мужчины, и всего 7% женщин являлись руководителями прошедших через регистрацию малых предприятий. По результатам опроса того времени 86% женщин не хотело создавать личный бизнес.

Патриархальное сознание в постсоветский период столкнулось с периодом становления первоначальных капиталистических отношений. Демократия, рынок утверждались в условиях хаоса и правового беспредела, усугубляемого этническим конфликтом. Динамичные, напористые, силовые, жесткие и жестокие методы борьбы за утверждение своего места в жизни сталкивались с внешне либеральной и демократической риторикой, порождая парадоксы сознания, сшибку психики. Государство, партии, женские организации занимались не женскими проблемами, а отдельными женщинами, объединенными в группы интересов. Как и на Западе, женское движение на Южном Кавказе начиналось со слепого копирования патриархальных ценностей, «подстраивания» норм поведения женщин под мужские образцы. В исследованиях того времени отражается как раз этот момент перекоса в пользу женской (силовой), а не гендерной тематики. Общество стало свидетелем становления новых женских «гетто», закрытых для гласности.

Большинство женских организаций, организованных по принципу личного знакомства, преданности или землячества были близки власти или оппозиции, и в силу этого проводили «линию своей партии», получая деньги и техническое содействие зарубежных фондов, которые в свою очередь испытывали благосклонность к государственным структурам или к оппозиции.

После Пекинской конференции (Четвертая Всемирная Конференция по положению женщин. Пекин, Китай 4 – 15 сентября 1995. ООН, 1995) международные организации усилили к государствам требования по повышению роли женщины в жизни общества. В Азербайджане был создан Государственный Комитет по делам женщин, власть явно собиралась опереться в ближайшем будущем на женщин, и потому лично формировало их структуры. Тому свидетельство – постановление «О мерах, направленных на усиление роли азербайджанской женщины» (14.1.1998 г.), предписывающее целый набор мероприятий, указ президента «О повышении роли женщины в жизни общества» (2001 г.), который предполагал вновь ввести систему «женских квот». Стало наблюдаться расслоение: с одной стороны, общественные организации, выступающие рупором, выражающие идеологию правящей партии, с другой – НПО, вызывающие озабоченность власти своей несанкционированной инициативой.

Было бы ошибкой думать, что власть и оппозиция, как и в те дни, когда они продвигались к заветной цели, могли «забыть» о старом большевистском принципе привлечения женщин к движению. Именно тогда, на пути к независимости и власти, были заложены основы и «философия» женского движения. В те дни можно было наблюдать в различных точках города большие группы женщин, агрессивно пикетирующих государственные и партийные организации с требованиями отставки их руководителей. В дальнейшем был переход от слов к делу – женщины просто выбрасывали неугодных людей из кабинетов.

Старое, почти сказочное, а потому показное отношение азербайджанца к азербайджанке стало исчезать. Газеты с завидным постоянством печатали многочисленные перепалки известных людей противоположного пола и политической ориентации.

Но и той женщины, которая существовала в советское время, в новом Азербайджане уже не было. Можно поспорить, был ли когда-нибудь феминизм в Азербайджане, можно ли таковым назвать недолгий советский период заигрывания власти с женщинами? Но можно было смело констатировать, что в то время состоялся выход на политическую и экономическую сцену азербайджанской жизни агрессивной искательницы своих прав, которая подобна своим сестрам в западных странах, феминисткам и суфражисткам, на первых порах, ненавидя мужской шовинизм, слепо копировали поведение представителя патриархата. Представляется, что та азербайджанская женщина вполне примерила на себя «мужской костюм» и еще долго не собиралась расставаться с этой полюбившейся ей одеждой. Другое дело кто и как тонко манипулировал подобным увлечением женщин. Вопрос того времени – как долго это может протянуться – сегодня имеет свой ответ: до того, как гендер и проблема женщин выйдет из моды из-за резкого спада финансирования со стороны международных организаций.

Существует мнение, что рост женских неправительственных организаций – это результат вытеснения женщин из сферы принятия решений. Признавая верность такой позиции, следует отметить, что без финансовой поддержки западных фондов вряд ли возможен такой рост вообще. По счастью, волна роста НПО на постсоветском пространстве совпала с пиком увлечения Запада гендерной проблематикой и особым отношением международных организаций к положению женщины в мире. Но, верно и то, что женская толерантность и интуиция всегда были жизненно важны для мира политики, находящегося в тисках патриархальных силовых стандартов.

Обсуждалась и другая версия: во всех трех республиках Южного Кавказа произошла демографическая катастрофа, при которой число мужского населения значительно сократилось: первая советская эмиграция, войны, высокая смертность мужчин, ширококомасштабный выезд за рубеж для заработков. Гендерная ситуация в регионе была крайне дестабилизирована и женщины по неволе начали играть не свойственные им социальные роли, быстро заполняя образовавшиеся ниши. Наблюдаемая женская агрессивность приводила как правило к победе интересов тех, кто был далек от планов «торжества» гендерной симметрии.

Трудности экономического и социального порядка привели к тому, что в Азербайджане стала наблюдаться еще большая ориентация общества на институт семьи и ее ценности, более того как и в советские времена семья для азербайджанцев становилась тем последним бастионом, который они готовы были защищать всеми возможными средствами. Вместо структур и ячеек гражданского общества в Азербайджане все еще семья была той первой и последней структурой консолидации на основе, получается, патриархальных ценностей.

Между тем процессы, шедшие в республике, были в первую очередь направлены против этих наиболее присущих обществу ценностей. Мужская половина общества весьма болезненно наблюдала как женщина постепенно превращается в основного добытчика средств пропитания и существования. «Женщина-челнок», осваивающая за границу – ранее запретная тема обсуждения – вдруг прорвалась на страницы печати, подвергнув сильному шоку мораль общества, как и еще более болезненная и шоковая тема – «продажная женщина».

Хотя многие не проявляют интереса к женщине и продолжают закреплять патриархальные взгляды на ее роль в обществе, вытесняя женщину за рамки политики и экономики, разворачивающееся третье тысячелетие (как в политике, так и в экономике) будет по нарастающей требовать привлечения именно «женских качеств». Одновременно будет происходить ослабление потребности в «качествах мужских». Аграрная и промышленная эпохи, мобилизовавшие некогда мужскую физическую силу, заканчиваются, начинается «женский век» информационных технологий, требующий интуицию, внимательность, тщательность в работе. Потребность в «мужских» и «женских» качествах остается, меняется их соотношение.

Эти изменения в мире, к сожалению, упорно не хотят замечать. Спад интереса к гендерной проблематике, таким образом, имеет и свои политические и социальные причины.

Демографическая ситуация – это не только репродукция с жестко закрепленными функциями мужчин и женщин в деторождении. Это, напротив, в значительной мере процесс перераспределения роли женщин и мужчин (в кризисных и стабильных ситуациях) в экономике, политике, культуре, в широком смысле слова в социальной сфере общества. Все эти процессы в Азербайджане (как и в других постсоветских республиках) стимулированы политическими процессами, приведшими к трансформации структуры общества и его системы. Следует специально подчеркнуть, что в отличие от стабильных западных стран, гендерная ситуация в Азербайджане осложнена радикальной трансформацией общества. Женщина не просто входит и заменяет мужчину в обществе, она берет на себя его гендерную роль, что так же опасно. Женщина: мать и отец в одном лице, педагог, учитель, воспитатель – это угроза феминизации подрастающего поколения, а, следовательно, и общества. Поэтому следует принять адекватные меры. Эти меры должны стали предметом общественных обсуждений и фактором принятия государственных программ, направленных на преодоление сложившейся ситуации. Наряду с увеличением числа женщин в сфере принятия решений должен происходить рост числа мужчин в сферах профессиональной деятельности, в которых наблюдается явная гендерная диспропорция.

Подводя итоги, можно отметить, что завершившийся первый этап развития гендерных исследований и изучения проблемы женщин в Азербайджане в целом носил просветительский характер, направленный на знакомство общества с основными принципами равенства полов. При этом по понятным причинам был осуществлен явный перекоп в сторону большего внимания к проблемам женщин, чем мужчин. Такая ситуация не уникальна, она имела место в западных странах, которые первыми начали исследование отмеченных проблем. Именно в среде западных феминистов начался постепенный переход сначала к гендерному подходу, а затем и к исследованию проблем мужчин, с целью выяснения необходимых мер для становления подлинного равенства полов (Феномен пола в культуре, 1998). Представляется, что такой же путь должен будет пройти Азербайджан.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ И ЛИТЕРАТУРЫ

Азербайджанская ССР в цифрах (1970). Краткий статистический сборник. Баку: ЦСУ.

Ахундов, М. Ф. (1987). Избранные произведения. Баку: Азернешр.

Газета «Заря Востока», 17.8.1923.

Газета «Правда», 5.12.1917.

Гурбанова С. А. Азербайджанские женщины в годы войны 1941 – 1945 гг. Баку, Элм, 2012.

Женщина Азербайджана в советском периоде – <http://www.dissers.ru/1/117-1-tema-zhenschina-azerbaydzhana-sovetskom-periode-plan-zanyatiya-istoricheskaya-epoha-sposobstvovavshaya-razvitiu>

Женщины страны Советов. М., 1977, с. 136-137.

Журнал «Народы Востока», Баку, 1920, № 1, с. 18

Зардаби Гасанбек (1962). Избранные статьи и письма. Баку.

История государства и права Азербайджанской ССР. Баку, Элм, 1971.

Минасазов, Г. (1907). Открытое письмо редактору газеты «Иршад» Ахмед-беку Агаеву. *Закавказье*. 6 июня, № 118.

Мовсумова, Л. Д. (1996). Проблема женщины в духовной культуре Азербайджана. Баку: Элм.

Феномен пола в культуре. Материалы международной научной конференции, Москва, 15 – 17 января. М., 1998.

Четвертая Всемирная Конференция по положению женщин. Пекин, Китай 4 – 15 сентября 1995. ООН, 1995.

Tetyana BILAN – Candidate of Sciences (Philosophy), Associate Professor of the Department of Cultural Studies and Art Education, Drohobych State Pedagogical University, I. Franko Street, 24, Drohobych, Ukraine, postal code 82100 (bilangaluk@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7816-4481>

ResearcherID: Y-1772-2019 (<https://publons.com/researcher/3096895/tetiana-bilan/>)

Тетяна БІЛАН – кандидат філософських наук, доцент кафедри культурології та мистецької освіти, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, вул. І. Франка, 24, Дрогобич, Україна, індекс 82100, (bilangaluk@gmail.com)

PHILOSOPHICAL AND PSYCHOLOGICAL ELEMENTS OF THE EMPATHIC ABILITY OF FUTURE PEDAGOGUES

Summary. The research objective is to identify the role and importance of empathy in the context of the emotional culture of future pedagogues. Additionally, the role of empathic ability in pedagogical interaction of subjects of the educational process is substantiated, its level is determined for future teachers of various specializations. In addition, the causes of the dynamics of empathy as well as the possibility of correcting its functions are determined in this research paper. **The research methodology** is based on general scientific principles (systematic, cognitive), general scientific and empirical methods of scientific research. **The scientific novelty of the article.** The research establishes that empathy is not a static but a dynamic property of the individual. The factors behind its formation are the teacher's ability to communicate empathetically, professional mentality guidelines, the subject that is taught, work experience, style of teaching, the goal in the following alternative: a person in a continuous learning process or the value of the result of this process. **Conclusions:** The immediate relevance of the problem is defined by the principle of human-centrism as fundamental for acquiring a future teacher's abilities and their realization in educational activities, which exacerbates the contradictions between the cognitive, educational and developmental potential of the emotional sphere of personality and insufficient use of it on all levels of the education process. Conflict is revealed: the teacher's empathy against the educational methodological technology, which is always result-oriented, monitored, in which the human personality is lost. Resolving this contradiction is possible, the empathy should not be considered as a means of the educational approach, instead the resources of a particular educational technology need to be subordinated to the purpose of developing empathy and the emotional intelligence of teacher and student. The results of our survey show that with the accumulation of experience the practicing teachers compared to future teachers, tend to show empathy on «normal» level, which prevents emotional burnout in this profession, however, in aspects of «understanding» somewhat limits the emotional partnership with students in the pedagogical interaction. This state requires correction by quantitatively and qualitatively enhancing the psychological and pedagogical training of future teachers and further professional retraining of practicing ones.

Keywords: emotional culture, empathy, empathic ability, future educators, pedagogical interaction.

ФІЛОСОФСЬКО-ПСИХОЛОГІЧНІ СКЛАДОВІ ЕМПАТІЙНОЇ ЗДАТНОСТІ МАЙБУТНІХ ПЕДАГОГІВ

Анотація. Мета дослідження – виявлення ролі і значення емпатії в контексті емоційної культури майбутніх педагогів. При цьому обґрунтовано роль емпатійної здатності в педагогічній взаємодії суб'єктів процесу виховання; визначено її рівень у майбутніх педагогів і вчителів-практиків різної спеціалізації; при цьому з'ясовано причини динаміки емпатії і можливості корекції її функціонування. **Методологія дослідження** опирається

на загальнонаукові принципи (системності, когнітивності), загальнонаукові та емпіричні методи наукового дослідження. **Наукова новизна статті.** Встановлено, що емпатія є не статичною, а динамічною властивістю особистості. Чинниками її формування є здатності вчителя до емпатійної комунікації, настанови професійної ментальності, обумовлені предметом викладання, досвід роботи, стиль педагогічної діяльності, її мета в альтернативі: людина в безперервному процесі навчання чи самоцінність результату цього процесу. **Висновки:** Актуальність проблеми визначена принципом людиноцентризму як засадничим для набуття майбутнім вчителем здатностей та їх реалізації в освітній діяльності, що загострює суперечності між пізнавальним, виховним та розвивальним потенціалом емоційної сфери особистості та недостатнім його використанням в навчально-виховному процесі на всіх рівнях освіти. Виявлено колізію: емпатійність педагога проти методико-педагогічної технології, яка завжди орієнтована на результат, що підлягає моніторингу, в якому губиться людська особистість. Розв'язання цієї суперечності можливе, якщо не емпатійність вважати засобом технології, а, навпаки, ресурс тієї чи іншої освітньої технології підпорядкувати меті розвитку емпатійності, емоційного інтелекту вчителя і учня. Результати нашого опитування показують, що з набуттям досвіду роботи вчителі-практики у порівнянні з майбутніми вчителями схильні проявляти емпатію в показниках «нормального» рівня, що запобігає емоційному вигоранню в професії, однак, в аспектах «розуміння» децю обмежує емоційне партнерство з учнями в процесі педагогічної взаємодії. Такий стан потребує корекції шляхом кількісного і якісного посилення психолого-педагогічної підготовки майбутніх педагогів та подальшої професійної перепідготовки вчителів-практиків.

Ключові слова: емоційна культура, емпатія, емпатійна здатність, майбутні педагоги, педагогічна взаємодія.

Problem statement. Teachers need to possess a number of competences and abilities in order to perform their professional activities effectively. The problem of the emotional culture of future teachers is included in the professional competencies of the teacher as a «dynamic combination of knowledge, skills, ways of thinking, views, values, other personal qualities, which determines the ability of a person to successfully socialize, pursue professional and / or other teaching activities» (The Law Of Ukraine «On Education», 2017, p. 380). The urgency of the problem defines the principle of human-centrism as fundamental to the acquisition of competencies and their implementation in educational activities, which exacerbates the contradictions between the cognitive, educational and developmental potential of the emotional sphere of the individual as part of «teacher/teacher-student/student» interaction and insufficient use of it in the educational process on all levels of education.

The analysis of sources and recent researches. The problem of the unity of intelligence and emotions was developed in different periods by Ukrainian and foreign philosophers and psychologists, in particular, L. Vygotsky, S. Rubinstein, P. Jacobsen, A. Leontiev. Among Western scientists, the problem was studied by Edward L. Thorndike, David Wechsler, Abraham Maslow, Howard Gardner, Peter Salovey, John Mayer, Daniel Goleman and many others who have found that the emotional components of intelligence can be crucial to success in academic and professional activities, at any moment of one's life. Among Ukrainian scientists, the problem of emotional culture and empathy has been the subject of research in recent decades, particularly in the studies of H. Bereziuk, I. Bekha, S. Derevianko, V. Zarytska, H. Kosholonko, E. Nosenko, L. Orban-Lembryk, M. Savchyn, N. Jaroshchuk and others who address such questions as the role and meaning of emotional intelligence, empathy in the personal existence of a person at different stages of ontogeny, in the process of learning, management, etc. However, the problem of empathy as a component of the emotional culture of future educators and its transformation into professional activity remains unsolved.

The publication's purpose. Within the stated goals, it is necessary to solve the following tasks: to substantiate the role of empathy in the pedagogical interaction of the subjects of the education process; determine its level in future teachers and practitioners of different specializations; at the same time ascertain the causes of the empathy dynamics and the possibilities of correcting its functioning. The purpose of this paper is to identify the role and importance of empathy in the context of the emotional culture of future educators.

Statement of the basic material. A teacher needs knowledge, skills, and strategies of emotional culture and ability to empathize in his professional activity to engage pedagogically with other actors in the learning and upbringing process. The measurement of such communication is the emotional comfort of all its participants and the empathic capacity of the teacher as its organizer and leader. Empathy is not a static but a dynamic characteristic of the individual. The teacher's work involves the command of a number of competences, which are based on the knowledge of age, psychological characteristics of the student, the content of the subject specification, methodological and technological skills, ability to apply them in the process of pedagogical interaction.

Factors in the formation of empathy as a professional trait of the teacher's personality are his ability of empathic communication, guidance of the professional mentality, stipulated by the subject of teaching, work experience, rational or emotional worldview, style of pedagogical activity, its global purpose in the following alternative: a person in a continuous learning process or the self-worth of the result of that process, etc.

The teacher's task is to create appropriate pedagogical conditions under which the goal of interaction – perception-cognitive, developmental and educational – will be achieved. However, the teacher must always remember the basic tenet of his activity: a person can never be a means to an end, he is always the goal of all actions and activities. Therefore, only in absolute respect for the individual, his own experience and skills of empathy, in an individual approach, the teacher will be able to «catch the wave» (according to K. Rogers) of the emotional constructive mood of each and every one. Then, from the sensation that gives emotional (affective) empathy, through the awareness (cognitive empathy) of the state of another person, tactics and strategy can be chosen, which characterizes the technology of educational and developmental activity as interaction. Thus, we find a conflict: the empathy of the teacher, which never diminishes the self-worth of one's own or other's self, against methodological and pedagogical technology. It does not differ much whether it is cognitive (scientifically oriented) or humanistic (personally oriented) technology – it is always result-oriented and monitored, in which the human personality is lost and statistics become either laurel or a thorn wreath of the practicing teacher. Resolving this contradiction is possible – empathy should not be considered as a means of technology. Instead, resources of a particular educational technology should be subordinated into the purpose of developing empathy and emotional intelligence of teacher and student.

The philosophical and psychological aspects of the concept of «pedagogical interaction» are determined by the correlation with the concepts of «interpersonal relationships», «interaction», «understanding», «influence», «individual-specific influence», «functional-role influence», «communication», «verbal communication», «non-verbal communication» (Stepanov, 2006). The components of pedagogical interaction and psychological mechanisms of its functioning, as noted by I. Beh, V. Radul, are the relationships that arise between the teacher and students, the basis of which are empathy, sympathy, antipathy, indifference, and ambivalence (Beh, 2001, p. 14). In the process of pedagogical interaction, there is a direct or indirect influence of the subjects on each other, which exists in different types of friendliness, competition, and conflict. Individual interpersonal interplay is carried out through the patterns of personal activity, which is realized, in

particular, in the purposeful activity of training and education. Moreover, the influence of the teacher is functional because it is related to the fulfilment of different social roles within the profession (organizer, leader, motivator, etc.) Especially the functional role influence of the teacher confirms the individual influence in the educational environment. Pedagogical interaction is always a form of interpersonal communication, the purpose of which is the desire of its subjects to reach mutual understanding through the use of verbal and non-verbal means of encoding and decoding information. It should be noted that the emotional culture and empathy of the person mostly manifest themselves in the means of non-verbal communication – in the sound of the voice, its tone, range, use of pauses, laughter, look, attributes of appearance, facial expressions, gestures, spatial placement in the process of communication, drawings etc.

The emotional culture of the future teacher is revealed in the content, quality, dynamics of emotions and feelings, inseparable connection with the outlook, values and more. The experience gained significantly influences the emotional culture of the teacher's personality. In this context, the teacher shapes the abilities to respond emotionally to the experiences of colleagues and students, to better understand their emotional state, feelings, and thoughts in relation to communication in the process of educational and cognitive activity. Empathy is not a contemplative-passive attitude to the experiences of another person, but in the process of pedagogical interaction involves understanding the feelings of another person and the ability to determine the perspective of their action and consequences. The cognitive level of empathy is a significant factor in the teacher's fulfilment of a large number of professional roles – the motivator of students' cognitive activity, the evaluator of the results of this activity, the diagnostician of the causes of successes and failures, the manager and organizer of social relations of each student and the student community as representative of the educational community of the institution both outside and inside of it, a partner in cognitive and emotional interaction, etc.

The emotional empathy implies sympathy and compassion, which, in our opinion, may interfere with an objective vision of a pedagogical problem and lead to a subjective approach to its solution. Cognitive (intellectual) empathy is about understanding other people's feelings, but at the same time, the affective component of empathy creates an appropriate emotional response from the communicator to another person's emotional state. Thus, cognitive empathy is based on intellectual processes and emotional empathy on affective and motor responses. There is also predictive empathy – the ability to anticipate the perspective of emotion in another person's affective behaviour in a particular situation (Stepanov, 2006, pp. 121–122). Therefore, pedagogical interaction as communication in and outside of the classroom always appeals to the student's mind, as well as his or her life experience and feelings. However, the knowledge aspect is not dominant.

Communicative interaction already evokes certain emotions, forming, at the same time, a certain emotional environment between communicators who are the subjects of interaction in the system of «teacher/teacher-student/student».

In the process of pedagogical interaction in the classroom and beyond, the teacher is in an emotionally influenced communication environment where, under different circumstances, within the personal space and activity, the subjects experience a number of different emotions that are caused by different circumstances: joy, confidence, triumph, anger, suffering, anxiety, fear, trust, gratitude, sympathy, longing, sadness, boredom, despair, envy, confusion, jealousy, disappointment, insult, doubt, embarrassment, shame, disgust, etc. Certain emotions experienced by both the student and the teacher, encourage actions, expressions, others, on the contrary to inaction, passivity, detachment, etc. Emotions thus perform a number of

functions, including reflective-evaluative, motivational, signalling, prognostic, stimulating, activation-energetic, communicative, manipulative, cognitive, healing (Stepanov, 2006, pp. 121–122). Thus, emotional experience includes not only individual experiences but also emotional experiences that arise in the course of communication between the subjects of pedagogical interaction.

As K. Rogers points out, empathy is not a state, but a process, the essence of which determines a certain way of communication: entering into the personal world of another individual and staying in it «at home», which implies constant sensitivity to the changing experiences of another – to fear, anger, touch, shame, or in a word, to everything he or she feels. This means to temporarily live another life, a delicate stay in it without evaluation and judgment, understanding of everything that the person herself is barely aware of. Communicating with others in this way means for some time to detach oneself from their positions and values, to try to enter the world of another without prejudice. Thus, K. Rogers concludes, to be empathetic is difficult – it means to be responsible, active, strong, and at the same time compassionate and sympathetic (Rogers, 1984, p. 275). In our opinion, the professional training of the future teacher should be based on a psychological understanding of the importance of using the emotional component in the subject methodology as educational technology.

Guided by theoretical and methodological guidelines of experimental psychology, in order to determine the role and importance of empathy as a professional emotional competence of the teacher, we conducted a pilot study of its level in the environment of future teachers and practitioners with up to 10–12 years of experience. The sample consists of 100 participants (50 teachers and 50 students). The overwhelming majority of the respondents are women, which reflects the gender situation in the pedagogical profession in Ukraine. The student sample is equally distributed among students of the following pedagogical directions: future primary school teachers, teachers of the humanities and mathematics, art, physical and labour training. As such, the teachers in the sample also belong to these pedagogical subjects. Thus, we consider the sample to be representative of the general population of both future teachers and practitioners. The survey was carried out during the 2018/19 academic year in educational establishments of Lviv region of Ukraine. The survey of Kazan psychologist I. M. Yusupov is used for the detection of empathy in accordance with «very high level of empathy», «high», «normal», «low», «very low». The main purpose of our survey was the desire to find out the level of empathy in the process of teacher's professional training and pedagogical activity, as well as the influence of the experience factor on the dynamics of empathy development in comparison with indicators of different categories of its carriers, namely «future teachers» and «teacher-practitioners».

The «very high» level of empathy is characterized by a form of painful empathy – an instant reaction to the mood of the interlocutor, possibility of becoming the object of manipulation, the feeling of guilt, the fear of causing concern to others; anxiety about the loved ones, emotional vulnerability, need for emotional support, prospect of neurotic breakdown and threat of emotional burnout. «High» empathy, on a scale of I. M. Yusupov, is peculiar to people who are sensitive to the needs and problems of others, are generous, tend to forgive a lot, treat people with genuine interest, are emotionally responsive, sociable, sincere, quickly establish contact and find common ground especially with children, avoid conflicts and find compromise solutions, tolerate criticism in their address. In assessing events, high levels of empathy rely more on their feelings and intuitions than analytical findings. They love to work with people; they constantly need social approval of their actions. «Normal» level of empathy, on a scale of I. M. Yusupov, is inherent in the vast majority of people. In interpersonal relationships, a teacher with a normal level of empathy is more likely to judge others by their actions than to trust their own personal experiences. Such a teacher is characterized

by emotional manifestations, but they are always subject to self-control. In communication, he is attentive, tries to understand more than what is said, but does not allow unnecessary expression of feelings of both his own and the interlocutor's. Such teachers tend to delicately express their point of view since they are not sure that it will be accepted. Pays more attention to actions than to students' experiences. The «low» level of empathy is characterized by difficulties in making contact with people, aversion to shouting, misunderstanding and rejection of emotional expressions of other people, alienation, a tendency to work separately from others, precise wording and rational decisions, a limited circle of friends who the subject with this level of empathy values more for business qualities and a clear mind than for sympathy and emotionality. A «very low» level of personal empathy is characterized by self-doubt, lack of initiative in communication, alienation, focus on oneself, the need for thrills, passion for sports competitions over arts, low interaction with others, ironic attitude to emotions, painful acceptance of criticism (Horn, 1999, p. 51). Reconciling understanding of emotional and cognitive empathy with the test levels outlined by I. M. Yusupov, we believe that the «normal level of empathy» in the definition of the scientist corresponds to the level of «cognitive empathy». Pedagogical activity demands sympathy, complicity, and at the same time prudence and objectivity from the teacher with the «normal» level of emotional culture and empathy. It is a combination of features of cognitive and emotional (affective) empathy.

According to the survey results, future teachers are mostly characterized by the «normal» level of empathy with 18% of respondents falling under this categorization. Other respondents have the «high» level of empathy – 17%, «very high» – 12%, «low» – 2%. With experience, teacher empathy increases by 4% in the «normal» (22%) and 2% in the «low» (5%) levels, it decreases by 4% in the «very high» and by 2% for «high». In our view, such dynamics of conscious or unconscious reorientation of most teachers with experience compared to future teachers from empathic «compassion» and «empathy» to «understanding» the emotional state of others is an indication of maintaining emotional and psychological balance in relation to the «health» of the teacher, a barrier to emotional burnout in the profession. It is also an indication of awareness and affirmation of their role as teacher, organizer, supervisor, controller, translator of knowledge and skills. However, it somewhat limits the emotional partnership with pupils or students. This situation requires correction by quantitatively and qualitatively enhancing the psychological training of future teachers and further professional retraining of practicing teachers.

Conclusions. An integral part of the emotional culture of the individual throughout the whole period of ontogeny is the capacity for empathy, which for the teacher is the basis for emotional and communicative interaction. The teacher's ability for empathy is directly related to his successful professional activity – keeping his abilities up-to-date, his knowledge, skills and personality traits, ability to be a communication partner, as well as being able to create a stimulating educational and psychological environment. In the process of pedagogical interaction, the teacher influences the social activity and behaviour of the student and thus determines the consequences of education and upbringing. Methods of pedagogical interaction are friendliness, tact, sincerity, sense of humour – those traits that form the basis of the empathy of the teacher and which should be formed in future teachers in close unity with theoretical and methodological training, knowledge of educational technologies and teaching techniques.

The ability of the teacher for empathic communication will help provide motivation for their own activities for teaching students, to develop their own style in accordance with their individual characteristics, to become a partner for students in the experience of both positive and negative emotions. Additionally, to di-

agnose, adjust, prevent, stimulate and regulate the relationships between the student, the class in and outside the school; not to become a controller and evaluator, but a communicator partner as well as a mentor.

The results of our survey show that, with the accumulation of teaching experience, practicing teaching, in comparison to future ones, tend to show empathy in most indicators of normal levels, which prevents emotional burnout in the teaching profession and in the aspects of «understanding» affirms the emotional partnership with the student. However, the dynamics of changes in the time perspective of the activity need to be studied further.

The prospect of further research lies in clarifying the problem of the emotional burnout of teachers and in how to prevent it.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Бех, І. Д. (2001). *Педагогічна культура і розвиток соціальної зрілості особистості вчителя. Наукові записки. Педагогічні науки*, 32 (1), 12–17.

Закон України «Про освіту», (2017). *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 38–39, 380. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>

Рогов, Е. И. (1999). *Настольная книга практического психолога: Работа психолога со взрослыми. Коррекционные приемы и упражнения* (в 2 кн., Кн. 2). Москва: Гуманит. изд. Центр ВЛАДОС, 480 с.

Роджерс, К. (1984). Эмпатия. Ред. В. К. Вилюнас, Ю. Б. Гиппенрейтер, *Психология эмоций. Тексты* (с. 274–276) Москва: Издательство Московского университета.

Степанов, О. М. (Упорядн.) (2006). *Психологічна енциклопедія*. Київ: Академвидав, 424 с.

REFERENCES

Bekh, I. D. (2001). Pedagogichna kultura i rozvytok sotsialnoi zrilosti osobystosti vchytelia [Pedagogical culture and development of social maturity of the teacher's personality]. *Naukovi zapysky. Pedagogichni nauky*, 32 (1). [in Ukrainian].

Rogers, K. (1984). Empatiya [Empathy]. In V. K. Vilyunas, Yu. B. Gippenreyter (Ed.), *Psikhologiya emotsiy. Teksty* (pp. 274–276). Moskva: Izdatelstvovo Moskovskogo universiteta. [in Russian].

Rogov, Ye. I. (1999). *Nastolnaya kniga prakticheskogo psikhologa: Rabota psikhologa so vzroslymi. Korrektsionnye priemy i upravneniya. [Handbook of a practical psychologist: Work of a psychologist with adults. Correctional techniques and exercises.]* (Vols. 1–2). Moskva: Gumanit. izd. Tsentri VLADOS. [in Russian].

Stepanov, O. M. (Comps.). (2006). *Psykhologichna entsyklopediia [Psychological Encyclopedia]* Kyiv: Akademyvdav. [in Ukrainian].

Закон України «Про освіту» (2017) [The Law of Ukraine «On Education»] *Vidomosti Verkhovnoi Rady (VVR)*, 38–39, 380. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19> [in Ukrainian].

UDC: [330.8+005.523]:005.336.3

Liudmyla GARNYK – PhD (Political Science), Associate Professor of Entrepreneurship, Trade and Commodity Expertise Department, National Technical University «Kharkiv Polytechnic Institute», 2 Kirpichova Street, Kharkiv, Ukraine, postal code 61002 (milla.garnyk@gmail.com).

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-0983-9323>

ResearcherID: G-7878-2017 (<http://www.researcherid.com/rid/G-7878-2017>)

Igor POSOKHOV – Doctor of Economic Sciences, Professor, Professor of Innovative Entrepreneurship Management and International Economic Relations Department, National Technical University «Kharkiv Polytechnic Institute», 2 Kirpichova Street, Kharkiv, Ukraine, postal code 61002 (posokhov7@gmail.com).

ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-9668-642X>

ResearcherID: 0-3599-2016 (<http://www.researcherid.com/rid/0-3599-2016>)

Scopus ID: 56074748100 (<http://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56074748100>)

Irina SNIHUROVA – senior lecturer of Ukrainian, Russian Languages and Applied Linguistics Department, National Technical University «Kharkiv Polytechnic Institute», 2 Kirpichova Street, Kharkiv, Ukraine, postal code 61002 (irinasnihurova71@gmail.com).

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-1284-1395>

Elina SHEIANOVA – Bachelor student, Entrepreneurship, Trade and Commodity Expertise Department, National Technical University «Kharkiv Polytechnic Institute», 2 Kirpichova Street, Kharkiv, Ukraine, postal code 61002 (sheianovaelina@gmail.com).

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-3428-3737>

Людмила ГАРНИК – кандидат політичних наук, доцент кафедри підприємництва, торгівлі та експертизи товарів, Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», вул. Кирпичова, 2, Харків, Україна, індекс 61002 (milla.garnyk@gmail.com).

Ігор ПОСОХОВ – доктор економічних наук, професор, професор кафедри менеджменту інноваційного підприємства та міжнародних економічних відносин, Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», вул. Кирпичова, 2, Харків, Україна, індекс 61002 (posokhov7@gmail.com).

Ірина СНИГУРОВА – старший викладач кафедри української, російської мов та прикладної лінгвістики, Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», вул. Кирпичова, 2, Харків, Україна, індекс 61002 (irinasnihurova71@gmail.com).

Еліна ШЕЯНОВА – студентка бакалаврату, кафедра підприємства, торгівлі та експертизи товарів, Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», вул. Кирпичова, 2, Харків, Україна, індекс 61002 (sheianovaelina@gmail.com).

GAME OF STRATAGEMS: ARCHETYPAL NATURE OF SUCCESS STRATEGIES BUILDING

Summary. *The purpose of the research* is to analyze contemporary versions of Chinese Stratagems texts and identify «instant character» of their elements that have semantically close interpretations in different cultures and civilizations, distanced from each other mentally, geographically and chronologically, that helps us to identify their archetypal nature. **The research methodology** is based on approaches, borrowed from James George Frazer's works on social anthropology and Gilbert Durand's instrument «Imaginer» that were joined within canvas of our research methodology with traditional methods of content and event comparative analysis. **The scientific novelty** of our article consists in an attempt to apply archetypal meta-theory and its instruments for creating concept of intellectual card game «Stratagems» that has passed probation during 2017 – 2019 in frameworks of seminars on economics, theory of international economic relations, management, psychology and applied linguistics in National Technical University «Kharkiv Polytechnic Institute». **Conclusions.** During all periods of human history, numerous issues close related with strategies of sustainable development on local, regional and global levels traditionally were dependent on evolution of spiritual-philosophic domain of mankind being. Contemporary wisdom (global intellectual capital) as balanced set of tactics (theory) and based on them behavioral patterns (praxis) we have defined as interpreted and reshaped eternal knowledge by different civilizations and cultures into variety of sources and forms like games, epic stories, sacral doctrines, legends, fables and folklore. The most interesting and controversial by nature among them are group of works on Chinese Stratagems and their application for different spheres of communication and socioeconomic interactions (policymaking, consumer's behavior, diplomacy, constructing of quality management systems, administrative management and etc.). Today globalization, as socio-economic and geopolitical process, has faced all contemporary communities with dilemma of making right choice and appropriate strategy in frameworks of interpersonal or intercultural communication (business, bilateral talks, mediation of conflicts and etc.) and also in sphere of administrative management, international economic relations and quality assurance of decision-making process. Thus, our attention focused on mentioned above issues, has being attracted by works devoted to strategic decision-making, crisis management and philosophy of quality management.

Key words: stratagems, archetypes, quality management of administrative decision-making, anthropological trajectory, intellectual game, international economic relations.

ГРА СТРАТАГЕМ: АРХЕТИПНА ПРИРОДА ПОБУДОВИ СТРАТЕГІЙ УСПІХУ

Анотація. *Мета дослідження* – проаналізувати сучасні версії текстів Китайських Стратагем та вивчити «універсальний характер» їх елементів, що мають семантично наближені інтерпретації у різних культурах та цивілізаціях, розділених між собою ментально, географічно й у часі, що допоможе нам виявити їх архетипну природу. **Методологія дослідження** базується на підходах, запозичених у роботах з соціальної антропології Джеймса Джорджа Фрейзера та інструмент «Імаджинер» Жильбера Дюрана, які були поєднані у канві методології нашого дослідження з традиційними методами порівняльного аналізу змісту та подій. **Наукова новизна** нашої статті міститься у спробі залучити архетипну метатеорію та її інструменти для створення концепції інтелектуальної гри «Стратагеми», яка пройшла апробацію протягом 2017 – 2019 років у рамках семінарів з економіки, теорії міжнародних економічних відносин, менеджменту, психології та прикладної лінгвістики у Національному технічному університеті «Харківський політехнічний інститут». **Висновки.** Протягом усіх періодів історії людства численні питання, тісно пов'язані з стратегіями сталого розвитку на локальному, регіональному та глобальному рівнях, традиційно знаходилися в залежності від еволюції духовно-філософського простору людського буття. Сучасна мудрість (глобальний інтелектуальний капітал) як збалансований набір тактик (теорія) та похідних від них поведінкових патернів (практика), нами визначено як першознання, інтепроване та видозмінене багатьма цивілізаціями і культурами у різноманітні джерела й форми, такі як: ігри, епічні історії, сакральні доктрини, легенди, байки та фольклор. Найбільш цікавими і суперечливими за своєю природою серед них є група робіт з Китайських Стратагем та їх застосування у різних сферах спілкування і соціоекономічних взаємодій (політика, психологія споживача, дипломатія, створення систем менеджменту якості, адміністра-

тивний менеджмент тощо). Нині глобалізація як соціально-економічний та геополітичний процес поставила сучасні спільноти перед дилемою вибору правильної стратегії у рамках міжособистісної чи міжкультурної комунікації (бізнес, перемовини, розв'язання конфліктів тощо), а також у галузі адміністративного менеджменту та забезпечення якості процесу прийняття рішень. Тому наша увага, зосереджена на заданих вище питаннях, була повернута до робіт, присвячених прийняттю стратегічних рішень, кризовому менеджменту та філософії менеджменту якості.

Ключові слова: *стратегіями, архетипи, менеджмент якості прийняття управлінських рішень, антропологічна траєкторія, інтелектуальна гра, міжнародні економічні відносини.*

Problem statement. Since ancient times till nowadays mankind has made numerous attempts to create unique and universal solution for numerous treats that are inevitable evil within frameworks of interpersonal or intercultural communication. Analyzing historical development of quality management principles and their philosophic backgrounds, we find out that most of their elements have archetypal nature (organization-family, corporation-clan etc.) and despite different cultural background and level of economic development can be applicable for different countries, types of organizations and also can be used as background for constructing new approaches to quality assurance management of administrative decision-making processes. But also during our research we have deal with numerous cases of companies, organizations and political leaders, who failed when they were faced with treats and dilemma of the most appropriate strategy or decision choice. Here we have got a question: «What things have caused crisis even if organization (company or state) has balanced quality assurance system of administrative decision-making processes?» The correct answer on this question is: «Internal stability of system (organization, company or state) is caused by its ability to avoid treats as like as by responsibility and readiness for inevitable changes and implementation different kinds of innovations on practice». But how we can achieve required level of readiness for changes? What instruments can be more effective and fruitful for training managers, key decision makers and staff? What can be the best motivator for each person to develop his/her intellectual potential, strategic thinking, high moral and human values and implement them into corporate culture of organization?

Our research focuses on analyzing the most optimal instruments for training strategic thinking skills on managers and decision makers. Theoretical basis and its practical applications for archetype analysis proposed by followers of classical Jungian theory and also some methods from works of Eranos community members on social anthropology and philosophy of culture were joined together in methodology in our research. European archetypal tradition is based on mythological characters, moral values (positive or negative) and social roles. Oriental tradition (especially Chinese) is coherent with behavioral patterns (stratagems), rather than with character features, social roles or gender. Thus, stratagems can being used on practice as elements of strategy, and if it will be needed be immediately replaced or changed in dependence on current situation. Such flexible character has made stratagems and strategy constructing process applicable for creating intellectual game for training decision-making skills that becomes one of our research targets. Also our attention was paid to reconstructing chain of interpretations from Hindu stories of «Panchatantra» to Chinese Stratagems, as like as to observe, evaluate and discuss possible ways to improve current popular approaches of quality assurance techniques for administrative decision-making process regarding to archetypal nature and instant character of Chinese Stratagems. Such aspects still stay non-developed area in frameworks of interdisciplinary applied research.

The analysis of sources and recent researches we start from observe methodological approaches of European and oriental scholars, whose works are recognized as milestones of contemporary economic

domain evolution. According to opinion of Emirati leader, Sheikh Mohammed Bin Rashid Al Maktoum: «If the card is politics and the horse is the economy then we have to put the horse before the card and not the other way around» ([Official website of His Highness Sheikh Mohammad Bin Rashid Al Maktoum], n.d.), we can state that economic needs are coherent with spiritual-cultural development level of community and ways or means, by which such needs can be satisfied (policy-making and decision-making). Discussing heritage of Greek philosophers like Plato, Aristotle, Xenophon and Protagoras as like as Medieval European scholars (Ambrose, Augustine, Chrysostom and Jerome), we can see attempts to interpret terms like «nature of trade», «money interest», «human needs», «economic activity», «moral values» and «spiritual needs» through prism of eternal notions like «divine justice», «facilitation of life conditions», «charisma» and «prosperity». All of them, despite temporal distance, were hostages of simple dichotomy «marginal – spiritual», when oriental thinkers (Confucius, Ibn Khaldun, Al-Gazali, Rumi and others) join irrational divine-theoretical narratives (wisdom, customs, traditions, stereotypes, taboos) with practical aspects of human being (knowledge, charismatic leadership, patrimonial rule, hegemony issues) in temporal space. But multidimensional interrelations between wisdom and knowledge as elements of contrary domains we can study only if will use instruments of archetypal metha-theory originated from works of Eranos community members like H. Corbin (Corbin et al.), M. Eliade (Eliade, 2005), R. Otto (Otto, 1958), R. Hart (Hart, 2001) and follower of K. Jung's tradition G. Durand (Durand, 1999), also anthropological method of J. Fraizer, represented in his classical work «The Golden Bough» (Fraizer, 2012). Such sophisticated instruments and approaches we must apply only if we wish to study works like ancient Hindu «Panchatantra» and its interpretations transferred as semantically related works on philosophic and moral issues within different times and cultures.

The publication's purpose is based on assumption that instant and applied character of Chinese Stratagems is caused by popularity among representatives of different civilizations, communities and cultures, distanced from each other in time, mentally and geographically, aspects of essential wisdom that was implemented in stories of ancient Hindu «Panchatantra» as like as its interpretations and their translations on different Oriental and European languages. Among popular approaches to administrative decision-making process we can find only static algorithms and relevant to them strategies. But system (organization, company or state) is not static: it always changed under pressure of internal and external treats, general trends of contemporary socio-cultural, political and economical development of mankind. Thus, here occurs a need in more flexible instruments for training skills of strategic decision-making in managers despite their hierarchy level in company or sphere of responsibility (Ishikawa, 1990; Taguchi, 2005; Shingo, 1986). Such instrument can be introduced in form of intellectual card game based on archetypes. Discussing core subjects of this research we also have referred to findings of our earlier works (author's remark – L. P. Garnyk).

Statement of the basic material. During all period of our research we usually have being faced with common threats for philosophic anthropology, philosophy of quality assurance management and administrative decision-making process. Such situation we have explained as outcomes of crisis in sphere of classical philosophic approaches to human's nature research and their inevitable marginalization since beginning of 20th century to present days.

Despite wide polemics around limits, validity, responsibility of different philosophic anthropology branches and their methods to fulfill needs of interdisciplinary polycentric research on controversial character of human's nature; this period is considered as turning point in search of innovative instruments and birth

of different meta-theories like archetypical approach and «Imaginer». In the same time, classical approach and methods of social anthropology proposed by James George Frazer, has strong potential to reconstruct evolution of semantically close interpretations of eternal wisdom borrowed in ancient Hindu stories from «Panchatantra» within geographical and historical dimensions. But for this we will need instruments that can reconstruct coherence between demarked by thinkers, clerical scholars and philosophers-anthropologists symbolic borders of human being domain. Usually mentioned domain is described though dichotomies like logics – chaos, archetypes – meta-codes, sacral – marginal, sense – senseless, but on practice it exists in cycle of space and time as multidimensional coordinate system, where works force of eternal return (or mediation) in field of «Imaginer». This idea was occurred when we have studied works of key and permanent members of Eranos community as like as K. Jung, R. Otto, M. Eliade, K. Kerényi, E. Neumann, R. Hart, A. Portmann, H. Corben and G. Durand. Anyhow all members of Eranos community (also called Eranos School) were joined by Olga Fröbe-Kapteyn (Versluis, 2017, p. 29) around idea to facilitate knowledge exchange between eastern and western intellectuals in traditions of Platonic Academy.

Among members of Eranos School were representatives whose research area included but not limited by studying of: art, culture, psychology, symbols, archetypes, myths, classical theology, comparative religious studies, sociology, post-modern scientific thought, zoology, ethnography, anthropology, philosophy, linguistics and theosophy. And logical result of such intellectual alliance was Eranos method (also known as «Eranos tagungen») that helps to join variety of research approaches and objects into one conceptual matrix for analyzing human's nature from positions that are flexible in time and space. Following this ideas, each research object (for example: person, event, intangible or material thing) we can describe as symbolic point on crossroads of different dimensions of human being and coherent factors. According to this, in general human being can be recognized as eternal return – «spiritual odyssey of faith seeking understanding» or process of mediation between structures of rational-logic and irrational-spiritual (imaginary) spheres (McGaughey, 1997, p. 198–199). If, following Jungian tradition, sacral structures characterize collective unconscious grounded on marginal imagination about faith symbols, then according to ideas of R. Genon (founder of socio-cultural topos theory), there are coordinates (myth-logos) that determined linear temporality – social time. So why theory of eternal return proposed by M. Eliade is more close to H. Corbin's concept of «mundus imaginalis» – symbolic space, where inspiration takes its origin (Corbin, 1969), are also related with Sufi mystics (Corbin, 1983) and Shia or Ismaili Gnosticism (Corbin, 1989). This concept is example how successfully anthropological approaches were applied for comparative cross-cultural studies to find common elements (archetypes) comparing mythology, marginal faith and imagination, originated in pre-Islamic period (Fakhry, 2002, p. 29–31). In brief both concepts – «mundus imaginalis» and «Imaginer» – describe mystic-symbolic space that exists between material (marginal) and spiritual (metaphysical) worlds in our imagination. Their definitions are close related with categories and terms: «eighth climate» (European philosophy); «Land of No-where» (Sufi tradition); incorporated into ethical norms core divine-spiritual values (Eliade, 2005, p. 20–24); «das Heilige» (concept of sacral reality) and Jungian theory of collective ignorance (Otto, 1958, p. 18–20). As instrument for analysis of mystic-symbolic space we can use elements of M. Eliade's method called «entusias» for dipping by mind and logics into nature and semiotics of research objects together with J. Fraizer's anthropological reconstruction close to «eternal return» (Fraizer, 2012) (see figure 1).

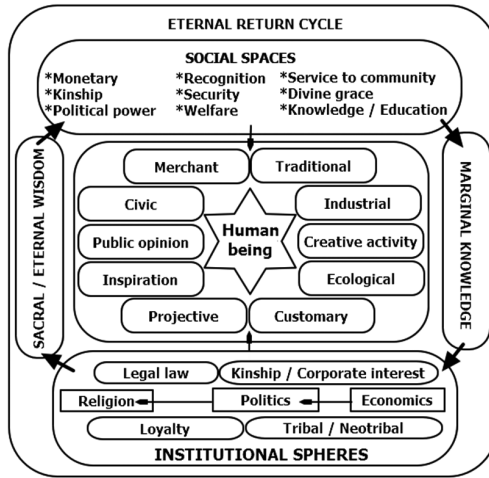

Figure 1. Eternal return and domains of human being.

For example, when we study behavior of international economic relations actors, we should deal with «numinousness» concentrated in special centers of collective ignorance or marginal idols. Such idols, according to F. Bacon, are syllogistic and inductive attempt to demark scope of formal influence on rational activity in prism of human nature (Jardine, 1974, p. 125–127). The same approach based on logical interpretation of hidden meanings was used by R. Wilhelm in work on Chinese «Book of Changes». Also such ideas were applied by E. Daeming and J. Juran in works on concepts of quality management originated on intercultural interpretation of non-western economic-cultural topos (Hosotani, 1992).

Nowadays Chinese Stratagems and their different subject-oriented interpretations as behavioral matrix get wide popularity among intellectuals and managers. Each of 36 stratagems is philosophic metaphor (archetype) that helps to analyze situation in current moment and generate strategy to achieve aspired goal with minimal risk (Otto, 1958; Von Senger, 2006, p. 7–9). To facilitate our research we have chosen practice-oriented concept of Durand's «Imaginer» (Durand, 1999) that is used as instrument for analyzing and defining different forms of eternal wisdom existed in numerous texts where elements or influence of «Panchatantra» tales consisted (see figure 2).

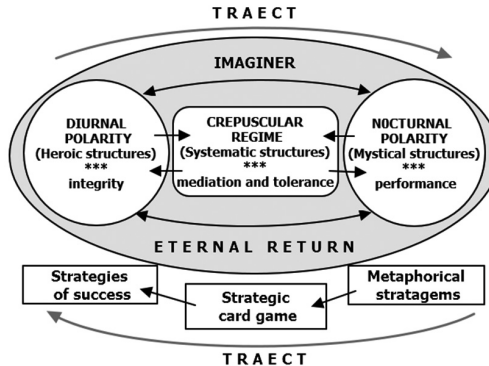

Figure 2. Imaginer as instrument for intercultural studies

According to history, first attempts to collect and unify eternal wisdom that can be implemented in decision-making process, were made on territory of ancient India. Texts of «Panchatantra» are Indian ancient collection of animal fables in Sanskrit language in forms of verse and prose framed by common story (Chandra, 2007, p. 11). Today texts of «Panchatantra» are translated into more than 50 languages of world. First its translation from Sanskrit has reached Europe in the 11th century, before 16th century it existed in interpretations on Greek, Latin, Spanish, Italian, German, English, Old Slavonic, Czech, and perhaps other Slavonic languages. Most of its stories have returned to Hindu folklore again, where they reappear in collections of oral tales of folk-stories, carefully gathered by modern students (Chandra, 2007, p. 34).

But the earliest known its translation into a non-Hindu language is Middle Persian version on Pahlavi language performed by Burzoe near 550 CE. Later his work becomes background for a Syrian translation well-known as «Kalilag and Damnag» and later translation into Arabic in 750 CE by Persian scholar Abdullah Ibn al-Muqaffa as «Kalilah wa Dimnah». Its translated by Rudaki on new Persian language version is dated by 12th century is known as «Kalileh o Demneh» and this was the basis of Kashefi's 15th-century «Anvar-i Suhayli» («The Lights of Canopus»), which in turn was translated into «Humayun-namah» in Turkish. This book was also known as «The Fables of Bidpai». Most of its European versions are interpretations of dated by 12th century Hebrew version written by Rabbi Joel. Fables and stories from «Panchatantra» deploy metaphors implemented in characters of anthropomorphized animals and their human-like behavior. Its narratives demonstrate Hindu principles of eternal wisdom in forms of life philosophy. Each part or each of five books of «Panchatantra» contains central frame story to join several fables by common semantic canvas together. Usually its stories exist as set of included into each other stories on good and bad strategies, tactics and their outcomes and related epigrammatic verses. Such manner of storytelling we can find in book of «The Arabian nights» (Arista, 2007, p. 119–120). Thus, most of «Panchatantra» elements have instant character and exists in works on many world languages. Hindu fables have made influence on folk tale motifs found in works of: Boccaccio, La Fontaine and Grimm Brothers (Pawate, 1986, p. 48–53).

Trade and pilgrimage as like as common human values were fruitful background for formation of different dimensions and forms of strategic thinking and tactic elements incorporated into behavioral patterns like diplomatic protocol, books (Machiavellian «Prince», Hindu «Laws of Manu», Persian «Shahnama»), political culture, customs, traditions, historical memory, etc. But wisdom, consisted in all forms and interpretations of «Panchatantra» heritage, has static character because in them were fixed mostly past or finished events (Chandra, 2007, p. 110). That is why most of static elements we can identify as close to diurnal or nocturnal polarity that depends on their character and form. For example, elements of strategic decision-making and tactics how to realize them to get desired outcome implemented in books on moral and law are close to diurnal polarity, when the same elements implemented in stories and proverbs are close to nocturnal polarity. So, what's with crepuscular regime? What elements of «Panchatantra» wisdom can exist in balancing crepuscular regime? Here we have found very unexpected and simple answer: elements should be included in some systematic structures and be instrument of regulation, self-control, leadership skills and social intelligence training. Thus, we need to find structured form that can be used as instrument, intellectual game or algorithm.

Such object we have found in Chinese heritage – scroll of thirty-six stratagems. Thirty-six stratagems is Chinese essay aimed on illustration of stratagem series used for gaining success in politics, diplomacy, war and civil interactions. Stratagems are mentioned in book «The Art of War» of Sun Tzu, as like as in work of Zhang Yingyu «The Book of Swindles» dated by late-Ming dynasty period and devoted to discussing realms of commerce and issues of civil society.

Before second half of 20th century collection of thirty-six stratagems in form of book were unknown in China. Original manuscript that is considered as base for all contemporary editions of thirty-six stratagems books with numerous comments was discovered in 1939 in Shensi province. Between last pages of old book on immortality clerk Gomindana has found handwritten scroll with stratagems named «Thirty-six Stratagems. Sacral Book on Art of War». In 1941 text of stratagems was printed in Chendu city, but public attention was attracted to stratagems only after publishing their text in newspaper «Guanmin Zhibao» dated by 16th September, 1961. Only after events of Cultural Revolution in neighboring with China countries have shared texts and their translations of thirty-six stratagems. In 1970th two experts on China, Swiss H. Von Senger (Von Senger, 2006) and Russian V. Myasnikov, independently from each other have made translations of «Thirty-six Stratagems» on European languages.

Today books on Chinese stratagems traditionally are consisted of thirty-six idioms (stratagems) and brief comments to them based on examples from «Book of Changes» and main elements of legist philosophy: «Six times six is thirty-six. In strategy is mastership, in mastership – strategy. Yin and Yan change each other and on this bases art of war. Needed strategy we can't predict because in non-flexible planning you can't get success» (Von Senger, 2006, p. 7). Thirty-six stratagems are divided into six groups; in each group are six stratagems (see figure 3).

STRATEGIES	STRATAGEMS					
Winning Stratagems	Cross the sea without the emperor's knowledge	Besiege Wei to rescue Zhao	Kill with a borrowed knife	Wait at leisure while the enemy labors	Loot a burning house	Make a sound in the east, then strike in the west
Enemy Dealing Stratagems	Create something from nothing	Openly repair the gallery roads, but sneak through the passage of Chencang	Watch the fires burning across the river	Hide a knife behind a smile	Sacrifice the plum tree to preserve the peach tree	Take the opportunity to pilfer a goat
Attacking Stratagems	Stomp the grass to scare the snake	Borrow a corpse to resurrect the soul	Lure the tiger off its mountain lair	In order to capture, one must let loose	Tossing out a brick to get a jade gem	Defeat the enemy by capturing their chief
Chaos Stratagems	Remove the firewood from under the pot	Disturb the water and catch a fish	Slough off the cicada's golden shell	Shut the door to catch the thief	Befriend a distant state and strike a neighbouring one	Obtain safe passage to conquer the State of Guo
Proximate Stratagems	Replace the beams with rotten timbers	Point at the mulberry tree while cursing the locust tree	Feign madness but keep your balance	Remove the ladder when the enemy has ascended to the roof	Deck the tree with false blossoms	Make the host and the guest exchange roles
Desperate Stratagems	The beauty trap (Honeypot)	The empty fort strategy	Let the enemy's own spy sow discord in the enemy camp	Inflict injury on oneself to win the enemy's trust	Chain stratagems	If all else fails - escape

Figure 3. Six strategies and thirty-six stratagems

Flexible planning mentioned by authors, translators and interpreters of «Thirty-six stratagems» usually mentioned in works on quality control, quality assurance and administrative management. Experts on quality assurance management like propose algorithms for solving problems with which have faced organization or its managers. But such algorithms also require set of instruments for evaluation and measurement risks and treats. If such algorithm (usually implemented into standards) is just common framework or direction for constructing quality management system, then mentioned above instruments should be unique and effective to make company more flexible in permanently changing business environment. Concerning to

administrative management and issue of quality assurance of decision-making process, we should note that managers must have special skills and competences, as like as to know and adequately evaluate own strong and weak merits. For this we would like to introduce our intellectual card game «Stratagems».

The game is based on thirty-six cards. Maximum six players can play this game in the same time. Main aims of game we can define as training of strategic thinking skills and identifying to what archetype of each player, according to ability to mediate his/her weak and strong character features as decision-maker. Mentioned archetypes depend on leading strategy or strategies that are used by each player to finish the game.

What stratagem will open game players decide together with help of gambling cube (number of strategy and number of stratagem), but how to win (winner is the person who will spare of all cards) each player decides for himself/herself. Each player gets six cards and must to interpret stratagems on them according to observed case (conflict situation, treat, etc.). Who will start new game also can be decided with help of gambling cube. Players interact during all game clockwise, but if player strikes one play (can't interpret stratagem) it means that this player must to take all opened cards, that were already discussed and lay now on the table. The player, after whose interpretation of stratagem other player takes all opened cards, can change his card or cards by blind exchange with neighbors (in case if number of players are six), or by taking card or cards from pack of cards laying prone on the table (in case if number of players are less than six). The player can take or exchange as many cards as much ones were discussed and laying open on the table. End of game means: (1) that all players have reached agreement that proposed case of game is solved; (2) that one player stays alone with cards when his/her partners on game haven't any other cards; (3) that one of players puts on table card with desperate stratagem «If all else fails – escape!». Third situation will demonstrate us weakness of player: even if he wins, he acts not like as wise leader or general, rather as looser.

Nowadays, our game have passed probation period: discussions with colleagues on methodology of teaching in higher school; seminar classes and practice of work with foreign students (teaching Ukrainian as foreign language) and Ukrainian students (learning English for economists). Additionally, as authors of intellectual card game «Stratagems» we have protected our intellectual property by inventor's certificate and other required documents. Thus, proposed intellectual card game «Stratagems» is aimed not only on training fruitful skills and competences, also it can be functional instrument for testing managerial staff especially their ability to implement quality assurance principles and innovations into routine administrative decision-making process (Hosotani, 1992). Politician, top manager, business owner or managing director of state enterprise should be ready for creative strategic thinking and decision-making within frameworks of limited time and lack of resources (Juran, 1974, p. 138–139). Despite high intellectual potential, great experience of work, foreign internships and other needed for qualified administrative manager aspects, no one and never be successful in this sphere if he/she has not high moral values and eligibility to perform role of mediator rather than «traditional» authoritarian leader (Westcott, 2013, p. 13). In our opinion, such set of qualities are brief description of transformative leader, whom essentially needs each country, where communities are divided into many contradicting groups that have faced with conflicts, threats and deep socioeconomic crisis.

Conclusions. Current article has made attempt of joining in one methodology approaches of James George Frazer and Gilbert Durand to discover and analyze sources, nature and also historical background of contemporary socioeconomic interactions domain. As unexpected research outcome we have got that our intellectual card game addressed to those who wants to improve his/her strategic thinking skills and practical communication on foreign language, also we can use as instrument for diagnostics of character, dominated archetype and decision-making style of managers and key decision-makers. Such diagnostics we

can perform basing on information from open public sources about person (traditional event and content analysis). Obtained results can be used for political prognostication and for different trainings on corporate or administrative management. Scope, methods and forms of intellectual card game «Stratagems» application are subjects of our further research as like as our current work on set of trainings on transformative leadership for managers.

REFERENCES

- Arista, N., Badalkham, S., Birkalan-Gedik, H., et al.** (2007). *The Arabian Nights in Transnational Perspective*. Detroit: Wayne State University Press. [in English].
- Chandra, A.** (2007). *India Condensed: 5000 Years of History & Culture*. Singapore: Marshall Cavendish. [in English].
- Corbin, H.** (1969). *Alone with Alone: Creative Imagination in the Sufism of Ibn Arabi*. (R. Manheim, Trans.). London: Routledge & K. Paul. [in English].
- Corbin, H.** (1983). *Cyclical Time and Ismaili Gnosis*. London: Kegan Paul International in association with Islamic Publications Ltd. [in English].
- Corbin, H.** (1989). *Spiritual Body and Celestial Earth: from Mazdean Iran to Shiite Iran*. (N. Pearson, Trans.). Princeton: Princeton University Press. [in English].
- Durand, G.** (1999). *The Anthropological Structures of the Imaginary*. (M. Sankey and J. Hatten, Trans.). Brisbane: Boombana Publications. [in English].
- Eliade, M.** (2005). *The Myth of the Eternal Return: Cosmos and History*. (W. Trask, Trans.). Princeton: Princeton University Press. [in English].
- Fakhr, M.** (2002). *Al-Farabi: Founder of Islamic Neoplatonism: His Life, Works and Influence*. London: Oneworld Publication. [in English].
- Fraizer, J.** (2012). *The Golden Bough*. Cambridge: Cambridge University Press. [in English].
- Hart, R.** (2001). *Unfinished Man and the Imagination: Toward Ontology and Rhetoric of Revelation*. Louisville, Kentucky: Westminster John Knox Press. [in English].
- Hosotani, K.** (1992). *Japanese Quality Concepts: An Overview*. (G. Mazur, Trans.). New York: Quality Resources: White Plains. [in English].
- Ishikava, K.** (1990). *Introduction to Quality Control*. Cambridge: Productivity Press. [in English].
- Jardine, L.** (1974). *Francis Bacon: Discovery and the Art of Discourse*. Cambridge: Cambridge University Press. [in English].
- Juran, J., Gryna, F., Bingham, R.** (1974). *Quality Control Handbook*. New York: Mc Graw Hill. [in English].
- McGaughey, D.** (1997). *Strangers and Pilgrims: On the Role of Aporia in Theology*. Berlin, New York: Walter de Gruyter. [in English].
- [Official website of His Highness Sheikh Mohammad Bin Rashid Al Maktoum]**. (n.d.). Retrieved September 4, 2019 from <https://sheikhmohammed.ae/ar-ae>. [in Arabic and English].
- Otto, R.** (1958). *The Idea of Holy*. (J. Harvey, Trans.). New York: Oxford University Press. [in English].
- Pawate, C.** (1986). *The Panchatantra and Aesop's Fables: A Study in Genre*. New Delhi: Amar Prakashan. [in English].
- Shingo, S.** (1986). *Zero Quality Control: Source Inspection and the Poka-Yoke System*. Portland: Productivity Press. [in English].
- Taguchi, S., Chowdhury, S., Wu, Y.** (2005). *Taguchi's Quality Engineering – Handbook*. Hoboken, New Jersey: Wiley. [in English].
- Verluis, A.** (2017). *Platonic Mysticism: Contemplative Science, Philosophy, Literature, and Art*. Albany: State University of New York Press. [in English].
- Von Senger, H.** (2006). *The 36 Stratagems for Business: Achieve Your Objectives Through Hidden and Unconventional Strategies and Tactics*. New York: Marshall Cavendish Business. [in English].
- Westcott, R.** (Ed.). (2013). *The Certified Manager of Quality: Organizational Excellence Handbook, 4th Edition*. Milwaukee, Wisconsin: ASQ Quality Press. [in English].

UDC 336.055.4:658.14.17

Tetyana CALINESCU – Doctor of Economic Science, Professor, Head of Finance Department, National Aerospace University «Kharkiv Aviation Intuition», 17 Chkalov Street, Kharkiv, Ukraine, postal code 61070 (tetyana.calinescu@gmail.com)

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-4919-5788>

ResearcherID: V-9142-2017 (<http://www.researcherid.com/rid/V-9142-2017>)

Scopus Author ID: 57201301529 (<https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57201301529>)

Ganna LIKHONOSOVA – Doctor of Economic Science, Associate Professor, Professor of Finance Department, National Aerospace University «Kharkiv Aviation Intuition», 17 Chkalov Street, Kharkiv, Ukraine, postal code 61070 (a.likhonosova@gmail.com)

ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-6552-8920>

ResearcherID: V-9036-2017 (<http://www.researcherid.com/rid/V-9036-2017>)

Scopus Author ID: 57201290872 (<https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57201290872>)

Тетяна КАЛІНЕСКУ – доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри фінансів, Національний аерокосмічний університет імені М. Є. Жуковського «Харківський авіаційний інститут», вул. Чкалова, 17, Харків, Україна, індекс 61070 (tetyana.calinescu@gmail.com)

Ганна ЛІХОНОСОВА – доктор економічних наук, доцент, професор кафедри фінансів, Національний аерокосмічний університет ім. М. Є. Жуковського «Харківський авіаційний інститут», вул. Чкалова, 17, Харків, Україна, індекс 61070 (a.likhonosova@gmail.com)

MODERN TECHNOLOGIES OF COVERAGE THE SYSTEM FINANCIAL CRISIS AND DEVELOPMENT OF BUSINESS ENTITIES

Summary. Trends in the current manifestations of systemic financial crises and the latest globalization challenges in the economic environment of economic entities create the need for comprehensive application of the latest technologies and creative approaches in the economic and industrial activity of enterprises in order to counteract negative factors of influence. **The purpose of the research** is to substantiate the need for the introduction of modern technologies to overcome the systemic financial crisis and the development of economic entities based on foreign experience of crisis management and crisis management, as well as the use of enterprises' creative potential, knowledge management, productive thinking and creative vision. **The methodological basis of the research** was the methods and principles of scientific knowledge, general and specific methods, techniques used in the process of substantiation of the effectiveness and applied value of the introduction of modern technologies to overcome systemic crises in the practical activity of economic entities. Including, systematization and generalization techniques have been used to analyze existing approaches to the application of crisis management measures in various fields; inductions and deductions – to substantiate the applied value of using an entity's anti-crisis diagnostics; analogies – to evaluate the application and adaptation of global trends in overcoming systemic financial crises of modern enterprises. **The scientific novelty.** It is proved that the occurrence of crisis phenomena in the enterprise is related to the personal manifestations of the manager and staff, the level of education and the experience, flexibility and originality of thinking, logical reasoning and intuitive insight into the phenomena occurring in the enterprise. Therefore, the creation of conditions for creativity as an independent value, the presence of material and moral incentives for professional development of employees, the development of a high level of internal cul-

ture of the enterprise are an important component of the activity of enterprises diagnosed with crisis phenomena; access to information by all members of the workforce; democracy and humanization of the enterprise, career opportunities, social stability at the enterprise, high level of financial and economic security, formation and development of general creative production in all forms of its manifestation; interaction of scientific, educational institutions with production, rapid introduction of new, original methods and methods of production management; organization of quality education, developed infrastructure for knowledge acquisition; creating an enterprise development strategy that has a program of motivation, encouragement and use of a wide range of incentives for innovative creative activity. The recommended author's approach to forming the concept of overcoming the systemic crisis in the development of financial entities allows to create a different vision for solving similar problems, to find the right solution and ways to further improve the technologies of overcoming the systemic crisis, which in general, and contributes to the development of economic science, including direction of search of modern directions of financial development of economic entities. The conducted research has made it possible to formulate **the conclusion** that the socio-economic transformation of Ukrainian society, development of digital and behavioral economy in Ukraine requires the search for new creative technologies to overcome the systemic financial crisis. The authors emphasize that in the wake of the systemic crisis, the most striking episodes of accelerating the development of individual countries and reaching the level of the most developed ones are manifested. Technology to overcome and overcome the systemic crisis requires an intellectual breakthrough, a rethinking by the government of new realities and solutions to problems that do not have a uniquely straightforward solution. Each systemic crisis forces the search for answers to systemic questions, which require not only pragmatic financial and economic justification, but also deep intellectual forecasting of the next steps of development of certain economic entities.

Key words: systemic crisis, finance, activity of enterprises, economic development, intellectual potential.

СУЧАСНІ ТЕХНОЛОГІЇ ПОДОЛАННЯ СИСТЕМНОЇ ФІНАНСОВОЇ КРИЗИ ТА РОЗВИТОК СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ

Анотація. Тенденції сучасних проявів системних фінансових криз та новітні глобалізаційні виклики в умовах господарювання суб'єктів господарювання породжують необхідність всебічного застосування новітніх технологій та креативних підходів у економічній та виробничій діяльності підприємств з метою нівелювання негативних факторів впливу. **Метою дослідження** є обґрунтування необхідності запровадження сучасних технологій подолання системної фінансової кризи та розвиток суб'єктів господарювання, які ґрунтуються на врахуванні зарубіжного досвіду подолання криз та антикризового управління, а також використання креативного потенціалу підприємств, управління знаннями, продуктивним мисленням та творчим баченням людського капіталу. **Методологічною основою дослідження** стали способи і принципи наукового пізнання, загальні та спеціальні методи, прийоми, що використані у процесі обґрунтування дієвості й прикладної цінності впровадження сучасних технологій подолання системних криз у практичній діяльності суб'єктів господарювання. У тому числі, методи систематизації і узагальнення використані для аналізу існуючих підходів щодо застосування антикризових заходів управління у різних галузях; індукції та дедуції – для обґрунтування прикладної цінності використання антикризової діагностики діяльності суб'єкта господарювання; аналогії – для оцінювання застосування та адаптування світових тенденцій подолання системних фінансових криз умов функціонування сучасних підприємств. **Наукова новизна.** Доведено, що виникнення кризових явищ на підприємстві пов'язано з особистісними проявами керівника та персоналу, рівнем освіти та наявністю досвіду, гнучкості і оригінальності мислення, логічності міркувань та інтуїтивного проникнення в суть явищ, що відбуваються на підприємстві. Тому важливою компонентою діяльності підприємств, де діагностовано прояви кризових явищ, стає створення умов для творчості, як самостійної цінності, наявність матеріальних і моральних стимулів професійного розвитку працівників, розвиток високого рівня внутрішньої культури підприємства; доступ усіх членів трудового колективу до інформації; демократичність та гуманізація діяльності підприємства, можливість кар'єрного зростання, соціальна ста-

більність на підприємстві, високий рівень фінансово-економічної безпеки, становлення і розвиток загального креативного виробництва у всіх формах його прояву; взаємодія наукових, освітніх установ з виробництвом, швидке запровадження новітніх, оригінальних способів і методів управління виробництвом; організація якісної освіти, розвинена інфраструктура отримання знань; створення стратегії розвитку підприємства, що має в наявності програми мотивацій, заохочень та використання широкого спектру стимулів щодо інноваційної творчої діяльності. Рекомендований авторський підхід до формування концепції подолання системної кризи у розвитку фінансів суб'єктів господарювання дозволяє створити інше бачення до вирішення схожих проблем, знайти правильне рішення та шляхи подальшого удосконалення технологій подолання системної кризи, що в цілому й сприяє розвитку економічної науки, у тому числі у напрямі пошуку сучасних напрямів фінансовому розвитку суб'єктів господарювання. Проведене дослідження дозволило сформулювати **висновок**, що соціально-економічна трансформація українського суспільства, розвиток цифрової та поведінкової економіки в Україні вимагає пошуку нових креативних технологій подолання системної фінансової кризи. Авторами підкреслено, що саме на хвилі системної кризи, проявляються найбільш яскраві епізоди прискорення розвитку окремих країн і досягнення ними рівня найбільш розвинених. Технології виходу й подолання системної кризи вимагають інтелектуального прориву, осмислення урядом нових реалій і рішення задач, які не мають однозначного прямолінійного рішення. Кожна системна криза змушує шукати відповіді на системні питання, які вимагають не тільки прагматичного фінансово-економічного обґрунтування, а й глибокого інтелектуального прогнозування подальших кроків розвитку окремих суб'єктів господарювання.

Ключові слова: системна криза, фінанси, діяльність підприємств, розвиток економіки, інтелектуальний потенціал.

Problem statement. Negative phenomena such as political, socio-economic and financial crises are constantly the focus of not only public management, but are the subject of research by various scholars (Polivanov, 2009, p. 179–186; Kondratenko, 2013, p. 122–129) and financial institutions in most developed countries of the world, in order to localize their spread, to predict their effective support and to address the identified disturbances.

The history of the various world crises dates back more than 200 years and almost all of them had financial and economic consequences that led to the decline of the development of most national economies, the financial collapse of the states and the decline of the social sphere. Now that Ukraine is trying to integrate into the world and the European space, it is very important to take into account the experience of the most successful crisis resolution, which is available in most developed countries of the world and taking into account the specificity of crisis development in Ukraine, especially in the conditions of a hybrid war.

The analysis of sources and recent researches. The conducted analysis of scientific researches (Melnyk, 2015; Karpova, 2014, p. 144–152; Kovalenko, 2013) showed that in recent years the state and the academic science have offered a sufficient number of anti-crisis measures to overcome different types and levels of negative crisis phenomena, which is an echo not only the systemic world processes, but also the negative political and socio-economic processes occurring in all spheres of life in the country and its regions. However, while they are all-oriented and world-wide achievements and crisis-management at the country and individual regions, but do not take into account the systematic development of crises, they do not provide for diversification or coordination of actions to avoid decline in different spheres of life, both in society and in different economic entities.

The publication's purpose. The purpose of the research is to substantiate the need for the introduction of modern technologies to overcome the systemic financial crisis and the development

of economic entities based on foreign experience of crisis management and crisis management, as well as the use of enterprises' creative potential, knowledge management, productive thinking and creative vision.

Statement of the basic material. By the time an entity starts its operations, a large number of its competitors are usually already in the market. It is not easy to find a niche in the market, it is not easy to position your brand. Many businesses go bankrupt without competition. Therefore, in many countries with developed market economies, a system of small business support measures has been developed, which consists in granting preferential credits, temporary exemption from taxation, transfer on favorable terms of patents and technologies. With such support, it is easier for a business entity to pass the stage of quantitative and qualitative growth, to achieve the sustainability of positive trends in development. Crises often occur in mature organizations, which lose their positive dynamics and ability to make a decent profit.

Crises in an organization can manifest themselves: in the form of intensifying conflicts that can even lead an enterprise to decline. The moral aging of the technologies used and the loss of competitive advantage, as well as a significant drain on resources as bankruptcy increases, are also symptoms of a growing crisis. Any sharp contradictions that have arisen in the organization related to its financial and economic activities. Therefore, crisis management should be aimed at eliminating and preventing gaps in the system of resource allocation and optimization of economic activity.

It is important to understand that the main prerequisite for effective management work is persistence and consistency, which in times of crisis become a critical attribute of managing an entity. A systematic view of an entity's anti-crisis measures is shown in Figure 1.

The system view below is an integrated holistic set of anti-crisis management measures at the entity level. However, this does not mean that all measures need to be carried out or carried out in this order. It is up to the head of the business entity to decide which one is best for him and why he should focus his efforts.

Consider groups of metrics (threats of threat) that help identify potential negative trends that impede an entity's strategic goals.

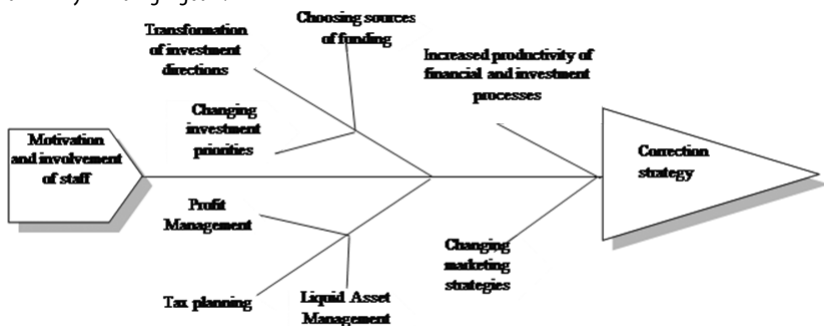

Figure 1. Systematic presentation of anti-crisis measures at the entity level
Source: Developed by the authors based on (Ishikawa, 2015).

1. The fall in the demand for goods manufactured by the enterprise, the decline in purchasing power of the population, the increase in the demand for the goods of competing firms.

2. Deterioration of parameters of factors of production: reduction of supply of raw and material resources, increase of prices for raw materials, materials and equipment, increase of cost of licenses for use of inventions and know-how.

3. The curtailment of production of related industries, stagnation of their scientific, technical and economic potential, rising prices for infrastructure services.

4. The fierceness of competition against the background of reducing the competitive status of the entity, the active «moving» of buyers to the substitute product, dumping, price wars.

5. Unfavorable changes in the activity of state and governmental structures: raising tax rates and introducing new taxes, unfavorable changes in the exchange rate, duties, changing civil and commercial legislation, control of the state over price fluctuations.

6. Occasional phenomena: the location of the entity in a region prone to natural disasters; instability of foreign policy of foreign partner countries on business, demographic shocks; unexpected scientific and technological breakthroughs realized by competitors.

7. Deterioration of the technical resources of the entity: deterioration of technological equipment, use of outdated production facilities; the use of materials and semi-finished products that reduce the competitiveness of products; the use of outdated transmission and control systems that cause loss of energy.

8. Deterioration of the parameters of technological resources: lack of capacity for carrying out systematic research developments; the use of technology that does not allow one generation of life to effectively change the generation of products of the company.

9. Weakening of human resources: employees are focused on application of command-administrative methods, performance of traditional kinds of works, caused by stable technology; the provision of technical, social and environmental security is not paramount.

10. Lack of flexibility of organizational structure: its stagnation and focus on performance of functions, bureaucracy.

11. The financial policy of an entity is characterized by the systematic attraction of borrowed funds, there is a fall in the course of the firm's own shares.

Crisis diagnostics, conducted within the framework of a systematic approach, gives the opportunity to get the most complete idea of the object under study. In the practice of enterprises often used methods of analysis, which allow with minimal cost to make an assessment of risks, financial condition, predict future development trends.

To overcome a systemic crisis, the head of an entity should review its attitude to the crisis based on the following factors:

1) The crisis stimulates consolidation. The depreciation of assets will lead to the fact that the strong will become stronger, the consolidation will most likely occur in trade, production of grocery and household goods, banks, pharmacies and so on.

2) Managers will receive management practices in a crisis.

3) There will be a reassessment of the system of risks that have been considered too formally in the recent period. After the crisis, risk management will become a more effective management tool.

4) Unsupported financial assets will not be able to continue to be liquid in real terms, such as the stock market, real estate, etc.

5) The position of strong business entities can be strengthened by the potential reduction in import competition and additional export opportunities.

The listed factors are, of course, fairly conditional and purely subjective. They will be positive for those leaders and governments who can take advantage of them and manage them effectively. And that may be a new business entity development strategy.

The main tendencies of development of economic entities in Ukraine are (Karpova, 2014, p. 144–152; Kovalenko, 2013, p. 3–25): capital increase, territorial distribution of entrepreneurs, increase in the number of legal and individual economic entities, significant expansion of the rate of development of non-profit entrepreneurship in comparison with production and services (insurance, transport, tourist, legal and other types of entrepreneurship). Therefore, these activities should become the main aspects of financial stabilization of business entities.

Each entity has its own set of threats in times of crisis, as well as a list of measures to counteract the negative effects of financial development. However, it is possible to offer such a general concept of overcoming the systemic crisis in the development of finances of economic entities (Figure 2), which should be built on (Glushchenko, 2015, p. 244–257; Vugalter, 2007, p. 341; Vasylychuk, 2015, p. 195):

1. Formation of general organizational views of specialists who contribute to the creation of the foundations for the sustainable development of the entity. Each entity chooses its own landmarks that are related to the interests of: a) the entity itself (its management); b) all employees; c) each person employed; d) the entire external society. Or, as a basis for the financial development of benchmarks, built on: e) the best average; g) options for the least losses; h) the maximum values of any financial indicators; e) minimizing the opportunity lost; i) an option that will maximize any positive expectations.

2. The methodological basis of the strategic development of the entity, which should highlight the main trends and threats in a crisis, assess the magnitude of their impact and have a set of typical and individual preventive measures to ensure sustainable financial development. The following general areas of financial development include:

1) investing in the social sphere of activity by investing or giving its clients, employees the opportunity to participate independently in the creation of financial results, which creates a positive social and environmental image and influences the improvement of the state of the internal and external environment of the subject;

2) financing and stimulating investment only in environmental activities, such as engaging in the global low carbon economy;

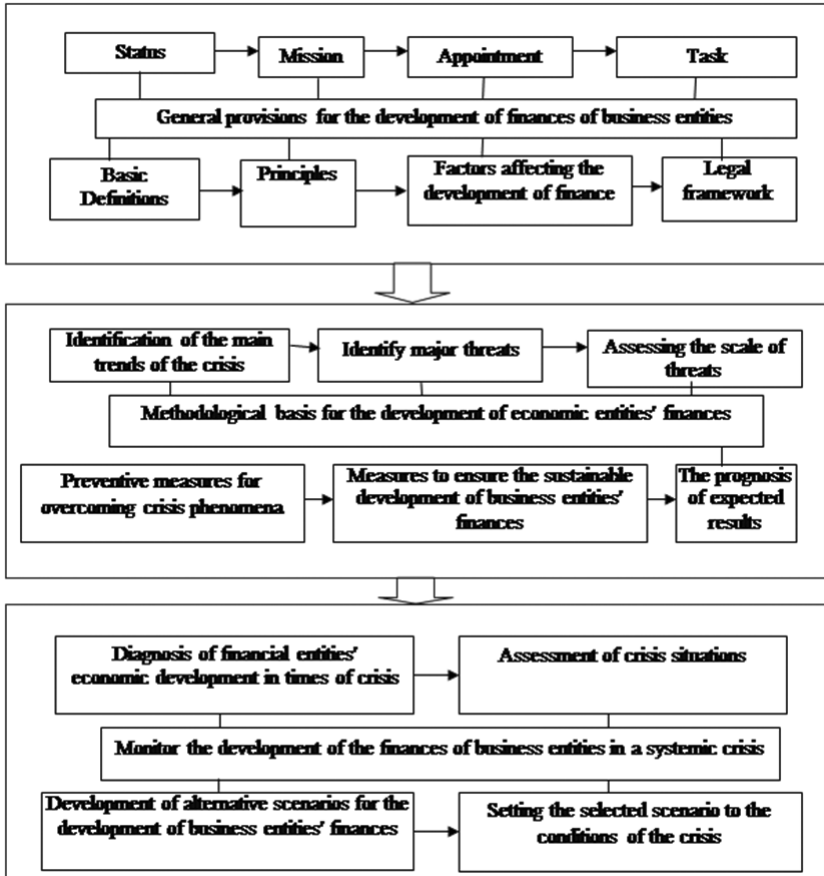

Figure 2. The concept of overcoming the systemic crisis in the development of economic entities' finances Source: authoring

3) investing in the development of public finances, public infrastructure facilities and services such as health care, education, culture, etc.;

4) financial support and economic empowerment for the development of local communities, especially low-income communities.

3. The monitoring system to monitor and report on critical changes in an entity's activities is to propose possible scenarios for changes in financial development in accordance with the nature of the crisis. Crisis monitoring can be done both on the basis of existing financial performance indicators as provided for in the financial statements or on a balanced scorecard, and on the estimates recommended by most rating companies that assess the contribution of economic entities to sustainable socio-economic development. and socially responsible business.

Overcoming the systemic financial crisis involves not only sound monetary policy, but also a specific technological strategy of the country. Today, the causes of the systemic economic crisis are dominated by its

financial aspect. Engaging in financial speculation leads to a disproportionate redistribution of capital into the financial sector and its outflow from the real economy. The result was a curtailment of production, job cuts, wage gains and, as a consequence, loss of sustainability in the economy.

At the same time, the technological aspect – the underutilization of opportunities for scientific and technological progress, commercialization and technology transfer as a result of business inertia in the transfer of capital to the development of high-performance, breakthrough innovations of new technological ways – is underestimated among the causes of the crisis.

That is why the problem of the formation of the economic crisis lies in the field of technology. The scientific theories and knowledge accumulated today suggest that the economic crisis arises in the period between the realization of the need to abandon the existing technological structure and to turn the society to mastering a new one. In this regard, it is important to pay attention to and adjust to the current conditions M. Kondratiev's theory of the undulating nature of socio-economic development (Grinin, 2014) in accordance with the concept of short, medium and long waves of development and decline.

Based on this theory, the economic crisis arises with the coincidence of the hollows of short, medium and long waves, which occurs in the last period of existence of our civilization every 40–60 years and accounts for the period of change of technological structure. Based on his theory, N. Kondratiev predicted the onset of depression 30 years of the last century (Perez, 2011). From this theory also follows the emergence of the global economic crisis of 2008 – 2009, as well as the projected economic crisis in 2040 – 2060.

Conclusions. The author's recommended approach to the formation of the concept of systemic crisis management in the development of financial entities, based on the conducted research on the topic «Modern determinants of financial development and accounting in the context of systemic crises», conducted at the Finance Department of the National Aerospace University «Kharkov Aviation Institute», and allows you to create a different vision for solving similar problems, find the right solution and ways to further improve technology crisis management, which in general and contributes to the development of economic science, including in the direction of finding modern directions financial development of economic entities.

Undoubtedly, the socio-economic transformation of Ukrainian society (Calinescu, 2018, p. 949–965), the development of the digital and behavioral economy in Ukraine (Calinescu, 2019a, p. 2264–2273) require the search for new creative technologies (Calinescu, 2019b, p. 95–102) overcoming the systemic financial crisis. It is in this direction that further research by the authors will continue and the impact of the banking and insurance financial services markets on the development of business entities will be determined.

Thus, in addition to their unconditional negative impact, systemic crises also create the preconditions for an economic breakthrough for both the entity and the country as a whole. Countries that can most accurately understand the challenges of the new era and find adequate institutional responses are given a chance to break through. Paradoxically, however, in the wake of the systemic crisis, the most striking episodes of accelerating the development of individual countries and reaching the level of the most developed are manifested. However difficult the crisis may be, institutional market economies are emerging from it as stronger, tougher, more competitive and more aggressive.

In other words, technologies to overcome and overcome the systemic crisis require an intellectual breakthrough, a rethinking by the government of new realities, and solutions to problems that do not have a uniquely straightforward solution. Each systemic crisis forces the search for answers to systemic questions, which require not only pragmatic financial and economic justification, but also deep intellectual forecasting of the next steps of development of certain economic entities.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Васильчук, І. П.** (2015). *Фінансове забезпечення сталого розвитку корпорацій*. Київ: КНЕУ, 516 с.
- Вугальтер, А. Л.** (2007). *Фундаментальна економія. Динаміка*. Москва: ЗАО «Издательство «Экономика», 371 с.
- Глуценко, В. В.** (ред.). (2013). *Розвиток фінансового потенціалу суб'єктів господарювання як основа досягнення фінансової безпеки*. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 384 с.
- Гринин, Л. Е.** (2014). *Кондратьевские волны: Длинные и среднесрочные циклы*. Волгоград: Учитель, 360 с.
- Исикава, К.** (2008). *Японские методы управления качеством*. Под. ред. А. В. Гличева. Москва: Экономика, 214 с.
- Калінеску, Т. В.** (2019b). Креативний облік і аудит економічної діяльності підприємств. *Часопис економічних реформ*, 2(34), 95–102.
- Карпова, Т. С., Позднякова, О. В.** (2014). Проблеми та шляхи вдосконалення фінансової діяльності суб'єктів підприємництва в Україні. *Фінанси, учет, банки*, 1, 144–152.
- Коваленко, В. В., Суганяка, В. М., & Фучеджи, В. І.** (2013). *Антикризове фінансове управління в системі суб'єктів економічної діяльності: методи та інструменти оцінювання*. Одеса: Одеський нац. екон. ун-т, 381 с.
- Кондратенко, Н. О., Азарченкова, М. К.** (2013). Дослідження кризових явищ та проблеми антикризового управління в Україні. *Збірник наукових праць Вінницького національного аграрного університету. Серія: Економічні науки*, 3(80), 122–129.
- Мельник, А. О.** (2015). *Закономірності та чинники трансформації світових економічних криз* (автореф. дис. ... док. екон. наук: за спец. 08.00.02 – світове господарство та міжнародні економічні відносини). Київ, 32 с.
- Поліванов, В. Є., Кошцев, О. О., & Дмитрієв, Н. О.** (2009). Оцінка сучасних перспективних напрямів наукових розвідок у сфері протидії кризовим явищам в умовах економічної та інформації глобалізації. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*, 87 (II), 179–186.
- Calinescu, T., Likhonosova, G., & Zelenko, O.** (2019a). Manifestation Trend of the Behavioral Economy in Ukraine by the Integration Results. *Proceeding of the 33 International Business Information Management Association Conference (IBIMA)*, 10 – 11 April 2019 (pp. 2264–2273). Granada Spain.
- Calinescu, T., Likhonosova, G., & Zelenko, O.** (2018). Mechanism of Transformation Socio-Economic Potential of Ukraine: Tearing Away and Social Dialogue. *Proceeding of the 32 nd International Business Information Management Association Conference (IBIMA)*, 15 – 16 November 2018 (pp. 949 – 965). Seville, Spain.
- Peres, C.** (2011). *Technological Revolutions and Financial Capital: The Dynamics of Bubbles and Golden Ages*. Moscow: Dill, 232 p.

REFERENCES

- Calinescu, T. V.** (2019b). Kreatyvnyj oblik i audyt ekonomichnoyi diyalnosti pidpryyemstv [Creative accounting and audit of economic activity of enterprises]. *Time description of Economic Reforms*, 2(34), pp. 95–102. [in Ukrainian].
- Calinescu, T., Likhonosova, G., & Zelenko, O.** (2018). Mechanism of Transformation Socio-Economic Potential of Ukraine: Tearing Away and Social Dialogue. *Proceeding of the 32nd International Business Information Management Association Conference (IBIMA)*, 15–16 November 2018 (pp. 949–965). Seville, Spain.
- Calinescu, T., Likhonosova, G., & Zelenko, O.** (2019a). Manifestation Trend of the Behavioral Economy in Ukraine by the Integration Results. *Proceeding of the 33 International Business Information Management Association Conference (IBIMA)*, 10–11 April 2019 (pp. 2264–2273). Granada Spain.
- Glushhenko, V. V.** (Ed.). (2013). *Rozvytok finansovogo potencialu subyektiv gospodaryuvannya yak osnova dosyagnennya finansovoyi bezpeky* [Development of financial potential of economic entities as a basis for achieving financial security]. Kharkiv: Karazin KhNU. [in Ukrainian].
- Grinin, L. E., Korotayev, A. V.** (2014). *Kondratyevskie volny: Dlynnnye y srednesrochnnye cykly* [Kondratiev waves: Long and medium-term cycles]. Volgograd: Teacher. [in Russian].

- Ishikawa, K.** (2008). *Yaponskiye metody upravlenyya kachestvom [Japanese methods of quality management]*. Moscow: Ekonomika. [in Russian].
- Karpova, T. S., Pozdnyakova, O. V.** (2014). Problemy ta shlyaxy vdoskonalennya finansovoyi diyalnosti subyektiv pidpryyemnyctva v Ukraini [Problems and ways of improving the financial activity of business entities in Ukraine]. *Finance, accounting, banks*, 1, pp. 144–152. [in Ukrainian].
- Kondratenko, N. O., Azarchenko, M. K.** (2013). Doslidzhennya kryzovyx yavyskh ta problemy antykryzovogo upravlinnya v Ukraini [Crisis Phenomena and Problems of Anti-Crisis Management in Ukraine]. *Collection of scientific works of VNAU. Series: Economic Sciences*, 3(80), pp. 122–129. [in Ukrainian].
- Kovalenko, V. V., Suganyaka, V. M. & Fuchej, V. I.** (2013). *Antkryzove finansove upravlinnya v systemi subyektiv ekonomichnoyi diyalnosti: metody ta instrumenty ocynuvannya [Crisis financial management in the system of subjects of economic activity: methods and tools of evaluation]*. Odessa: Odessa National economic University. [in Ukrainian].
- Melnik, A. O.** (2015). Zakonomirnosti ta chynnyky transformaciji svitovyx ekonomichnykh kryz [Patterns and factors of transformation of world economic crises]: (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Kyiv. [in Ukrainian].
- Peres, C.** (2011). *Technological Revolutions and Financial Capital: The Dynamics of Bubbles and Golden Ages*. Moscow: Dill.
- Polivanov, V. E., Kosheev, O. O. & Dmitriev, N. O.** (2009). Ocinka suchasnykh perspektyvnykh napryamiv naukovyx rozvidok u sferi protydyi kryzovym yavysham v umovax ekonomichnoyi ta informaciyi globalizaciyi [Estimation of modern perspective directions of scientific researches in the field of crisis response in the conditions of economic and information globalization]. *Actual problems of international relations*, 87(Part II), pp. 179–186. [in Ukrainian].
- Vasylchuk, I. P.** (2015). *Finansove zabezpechennya stalogo rozvytku korporacij [Financial support for the sustainable development of corporations]*. Kyiv: KNEU. [in Ukrainian].
- Vugalter, A. L.** (2007). *Fundamentalnaya ekonomya. Dymamyka [Fundamental savings. Dynamics]*. Moscow: «Izdatelstvo «Ekonomika». [in Russian].

Julia KUZMENKO – PhD, assistant professor, professor of the Department of Administrative Law and Administrative Process, Kherson Faculty of Odessa State University of Internal Affairs, 1 Fonvizina Street, Kherson, Ukraine, postal code 73000 (1geoeconomika@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5471-6432>

ResearcherID: Z-4935-2019

Юлія КУЗЬМЕНКО – доктор педагогічних наук, доцент, професор кафедри адміністративного права та адміністративного процесу, Херсонський факультет Одеського державного університету внутрішніх справ, вул. Фонвізіна, 1, Херсон, Україна, індекс 73000 (1geoeconomika@gmail.com)

UKRAINIAN PRACTICE OF INTERACTION BETWEEN EDUCATIONAL INSTITUTIONS AND THE POLICE TO PREVENT AND COMBAT DOMESTIC VIOLENCE

Annotation. The purpose of studying is to disclose the interaction between educational institutions and the police to prevent and combat domestic violence. **The research methodology** is based on a combination of theoretical research methods for pedagogical works (analysis of scientific literature, regulatory documents), theoretical modeling method, method of the system analysis. **The scientific novelty** of the article is to develop an algorithm for the interaction of educational institutions and the police in identifying cases of domestic violence in Ukraine. Findings. The legislation of Ukraine is constantly being transformed in order to solve socially important problems, and the prevention and counteraction to domestic violence is no exception. These steps testify to the purposeful and systematic activity of all branches of state power to recreate state policy in this matter. The new law of Ukraine "On the Prevention and Counteraction of Domestic Violence" has led to changes in the recognition of crimes of domestic violence in terms of administrative and criminal responsibility. Reforms of the legislative space testify to the development of democratic values in Ukrainian society, that our government is able to protect its citizens (including children) from any encroachment on their honor, freedom and health. One of the important aspects in the implementation of this law is the close cooperation of the police with educational institutions. The algorithm is developed by the author for the teacher's actions in case of cases of domestic violence against children or the receipt of relevant statements. These messages will allow teaching staff to clearly understand their obligations to the law and not to deviate from educational ethics. The teacher is responsible under the current law for non-reporting of facts of domestic violence against a child not later than 1 day in the service for children and authorized units of the National Police of Ukraine. It also lists of police duties for reporting cases of domestic violence against a child.

Key words: domestic violence, the law of Ukraine, prevention, counteraction, police interaction with educational institutions, teacher's actions.

УКРАЇНЬСКА ПРАКТИКА ВЗАЄМОДІЇ ОСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ ТА ПОЛІЦІЇ ЩОДО ЗАПОБІГАННЯ ТА ПРОТИДІЇ ДОМАШНЬОМУ НАСИЛЬСТВУ

Анотація. Мета дослідження – розкрити практику взаємодії освітніх навчальних закладів та поліції щодо запобігання та протидії домашньому насильству **Методологія дослідження** спирається на традиційне для педагогічних праць поєднання теоретичних методів дослідження (аналіз наукової літератури, нормативно-правових документів), методу теоретичного моделювання, методу системного аналізу. **Наукова новизна статті** полягає у розробці алгоритму взаємодії освітніх навчальних закладів та поліції при виявленні випадків домашнього насильства в Україні. **Висновки.** Законодавство України постійно трансформується з метою вирішення суспільно важливих проблем, не виключенням є її запобігання та протидії домашньому насиллю. Ці кроки

засвідчують цілеспрямовану і системну діяльність усіх гілок державної влади щодо відтворення державної політики в даному питанні. Новий закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» призвів до змін визнання злочинів за насильство в сім'ї не лише в колі адміністративної відповідальності, а й кримінальної. Реформи законодавчого простору свідчать про розвиток демократичних цінностей в українському суспільстві, про те, що наша держава здатна захистити своїх громадян (і дітей в тому числі) від будь-яких посягань на їх честь, свободу і здоров'я. Одним із важливих аспектів у реалізації дії цього закону є тісна співпраця органів поліції з освітніми закладами та установами. Розроблений автором алгоритм дії вчителя у разі виявлення випадків домашнього насильства стосовно дітей або отримання відповідних заяв чи повідомлень дозволить педагогічним кадрам чітко усвідомлювати свої обов'язки перед законом, та не відступати від педагогічної етики. За неповідомлення фактів домашнього насильства над дитиною не пізніше 1 доби в службу у справах дітей та уповноважені підрозділи органів Національної поліції України вчитель несе відповідальність в межах чинного законодавства. Також перераховано обов'язки поліцейських у разі повідомлення фактів про випадки домашнього насильства над дитиною.

Ключові слова: домашнє насильство, закон України, запобігання, протидія, взаємодія поліції з освітніми установами, дії вчителя.

Постановка проблеми. Проблема домашнього насильства все гостріше постає в нашому суспільстві. Проте, варто відмітити, що це проблема не лише України, ця проблема світового рівня. Інститут демографії і соціальних досліджень за замовленням Фонду народонаселення ООН дослідив питання розповсюдження насильства в різних країнах світу, на основі цих даних було створено рейтинг держав, в яких жінки хоч раз в житті підлягали насиллю: Туреччина (42%), США (36%), Франція (26%), Білорусь і Молдова (25%), Румунія (24%), Словачія (23%), Венгрія і Росія (21%), Польща і Україна (13%), Швейцарія (10%) (Unian.ua, 2017). Заручниками ситуації стають і діти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Широке коло вітчизняних науковців займалися проблемами насильства в сім'ї: П. Власов, В. Ганчюра, М. Дмитренко, А. Довженко, М. Тропінін, І. Трубавіна, Я. Юрків та інші. Усі вони відмічали той факт, що наслідки насильства є катастрофічними як для самих потерпілих, так і для оточуючих членів сім'ї, особливо дітей. Наприклад: «50 відсотків усіх бездомних жінок і дітей пішли жити на вулицю, рятуючись від насильства в сім'ї. Діти скривджених матерів у 6 разів частіше намагаються накласти на себе руки, 50 відсотків схильні до зловживання наркотиками й алкоголем. Майже 100 відсотків матерів, які зазнали насильства, народили хворих дітей. 65 – 95 відсотків тих, хто займається проституцією, зазнали сексуального насильства ще в дитинстві. Майже 40 відсотків усіх зареєстрованих убивств відбувається саме серед родичів. 95 відсотків справ про розлучення викликані брутальною словесною образою й побиттям жінок. 30 – 40 відсотків щоденних викликів міліції пов'язані з побутовим насильством. 30 відсотків самогубств і 60 – убивств жінок пов'язані з насильством у сім'ї. 69 відсотків випадків сексуального насильства над дітьми в Україні здійснюється в домашніх умовах, у неповноцінних сім'ях і над дітьми-сиротами. Діти-жертви в 10 разів частіше здійснюють спроби суїциду, ніж їхні ровесники. На частку членів сім'ї (вітчимів, дядьків, братів, батьків, дідусів) припадає 35 – 40 відсотків зґвалтувань. Ще 40 – 50 відсотків випадків відбувається з вини вхожих у будинок друзів сім'ї. Тобто у 85 – 90 відсотках випадків злочинець добре відомий дитині, а 10 – 15 відсотків зґвалтувань скоюють незнайомці» (Pedpresa.ua, 2012). Діти виступають заложниками домашнього насильства в сім'ї: вони або потерпілі, або спостерігачі, що виступає по відношенню до них психологічним насильством.

Мета статті. У цій статті за мету поставлено охарактеризувати особливості українського нормативно-правового поля щодо протидії та запобігання в домашньому насильству та надати алгоритм

взаємодії освітніх навчальних закладів та поліції при виявленні випадків домашнього насильства в Україні.

Виклад основного матеріалу. В українському законодавстві до 2017 року основним джерелом права в цьому аспекті виступав Закон України «Про попередження насильства в сім'ї» (2001 року). Це свідчить про те, що держава досить давно опікувалася цими питаннями, орієнтувала свою політику на протидію і боротьбу із цим явищем. Проте новий закон, який є чинним сьогодні «Про запобігання та протидію домашньому насильству» містить ряд новел. В документі екстраполюється набутий вітчизняний досвід та імплентується конструктивний досвід інших країн щодо протидії та запобігання економічного, психологічного, фізичного та сексуального насильства в сім'ї.

Відмітимо, що «законодавчою нормою розширено коло осіб відносно яких може вчинятися домашнє насилля, тепер це не лише дитина, жінка чи чоловік. У статті 3 визначено цей перелік: подружжя; колишнє подружжя; наречені; мати (батько) або діти одного з подружжя (колишнього подружжя) та інший з подружжя (колишнього подружжя); особи, які спільно проживають (проживали) однією сім'єю, але не перебувають (не перебували) у шлюбі між собою, їхні батьки та діти; особи, які мають спільну дитину (дітей); батьки (мати, батько) і дитина (діти); дід (баба) та онук (онука); прадід (прабаба) та правнук (правнучка); вітчим (мачуха) та пасинок (падчерка); рідні брати і сестри; інші родичі: дядько (тітка) та племінник (племінниця), двоюрідні брати і сестри, двоюрідний дід (баба) та двоюрідний онук (онука); діти подружжя, колишнього подружжя, наречених, осіб, які мають спільну дитину (дітей), які не є спільними або всиновленими; опікуни, піклувальники, їхні діти та особи, які перебувають (перебували) під опікою, піклуванням; прийомні батьки, батьки-вихователі, патронатні вихователі, їхні діти та прийомні діти, діти-вихованці, діти, які проживають (проживали) в сім'ї патронатного вихователя. До цього переліку осіб також відносять й інші родичі та особи, які спільно проживають. Важливим є й уточнення щодо факту проживання потерпілого та кривдника: як спільного так і окремого. Зміни у переліку були необхідні і затребувані часом, було враховано прогалини відповідно попереднього закону про насильство в сім'ї. Такий підхід дозволяє притягнути до кримінальної та адміністративної відповідальності ширше коло винних» (Kuzmenko, 2019, с. 133).

Аналізуючи статистичні данні щодо звернень до органів поліції з приводу домашнього насильства, варто відмітити їх зростання з 2018 року. Також збільшилася кількість повідомлень про акти домашнього насильства проти дитини вчителями освітніх закладів. В першу чергу, це пов'язано із новими підходами у законодавстві щодо кривдників та захисту жертв. Наведемо цифри по Україні: «за кількістю звернень першою стала Дніпропетровська область (11 212 випадків за 2017 рік), за нею розташовується Київ (9 499), а замикає трійку Вінницька область (7 818). Найменшу кількість звернень зафіксували на Полтавщині (1 486)» (Tsn.ua, 2018). Проте, 60 % (Tsn.ua, 2018) населення не звертається до компетентних органів із такими проблемами. Саме тому такою важливою стала норма права щодо визначення органів та установ, на які покладаються функції із здійснення заходів у сфері запобігання та протидії домашньому насильству: «1) служби у справах дітей; 2) уповноважені підрозділи органів Національної поліції України; 3) органи управління освітою, навчальні заклади, установи та організації системи освіти; 4) органи охорони здоров'я, установи та заклади охорони здоров'я; 5) центри з надання безоплатної вторинної правової допомоги; 6) суди; 7) прокуратура; 8) уповноважені органи з питань пробації» (Zakon.rada, 2017).

Такі кроки розширюють можливості щодо виявлення випадків домашнього насильства та можливості на їх реагуванні в правовому полі різних установ та організацій. У нашому дослідженні ми

акцентуємо увагу на взаємодії освітніх навчальних закладів та поліції в контексті запобігання домашньому насильству проти дітей.

У статті 11 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» визначено повноваження органів управління освітою, навчальних закладів та установ системи освіти у сфері запобігання та протидії домашньому насильству. Зупинимось на тих, що безпосередньо пов'язані із навчальним процесом дітей і взаємодії педагогів із працівниками поліції.

Відповідно до закону освітні заклади:

- «проводять з учасниками навчально-виховного процесу виховну роботу із запобігання та протидії домашньому насильству» (Zakon.rada, 2017). До виховної роботи варто педагогічному колективу школи слід долучать співробітників поліції, оскільки відповідно до закону України «Про Національну поліцію» одним із завдань поліцейського є здійснення превентивної та профілактичної діяльності, спрямованої на запобігання вчиненню правопорушень. Зокрема це такі структурні одиниці: патрульна поліція (виїжджає на виклики 102 з приводу домашнього насильства) та дільничні офіцери поліції (робота яких також пов'язана із здійсненням заходів щодо запобігання та протидії домашнього насильства). Працівники цих підрозділів поліції можуть навести приклади, розповісти про наслідки таких ситуацій, дати поради як вести себе в тій чи іншій ситуації. Також доцільно при підозрах насильства в сім'ї запрошувати на батьківські збори працівників поліції.

-«проводять інформаційно-просвітницькі заходи з учасниками навчально-виховного процесу з питань запобігання та протидії домашньому насильству, у тому числі стосовно дітей та за участю дітей» (Zakon.rada, 2017). Ці заходи можуть бути міжнародного, всеукраїнського, регіонального та місцевого значення і вони також можуть бути спільними із працівниками поліції. Це, наприклад, такі: долучення учнів до акцій, флешмобів, що щорічно організовуються поліцією (2 жовтня Міжнародний день боротьби проти насилля; 25 листопада Міжнародний день боротьби за ліквідацію насильства щодо жінок; з 25 листопада по 10 грудня Всеукраїнська акція «16 днів проти насильства»). Протягом року педагоги можуть долучати поліцейських на різні шкільні та позашкільні заходи, де основна увага приділена була б озброєнню школярів правовими знаннями; розвитку в учнів небайдужого ставлення до постраждалих, в тому числі серед своїх однокласників чи знайомих дітей, формування розуміння свого громадянського обов'язку щодо невідкладного інформування педагогів про відомі їм випадки домашнього насильства. Діти повинні знати як може захистити їх поліція, куди можна повідомляти про такі випадки (за номером 102 та до кол-центру з питань запобігання та протидії домашньому насильству, насильству за ознакою статі та насильству стосовно дітей. Цікавою і продуктивною є практика реалізації проекту «Превентивна робота в школах – складова професійної діяльності поліцейського» на Херсонському факультеті Одеського державного університету внутрішніх справ. Курсанти під керівництвом куратора проекту розробляють різні теми, що є затребуваними в шкільному просторі і щорічно проводять бесіди-тренінги із школярами міста та області. Одна з таких тем «Стоп домашньому насильству!». Рядові поліції розповідають дітям про їх права та обов'язки в контексті домашнього насильства, проводять фрагменти тренінгу та ігор за даною тематикою, разом з учнями 7-9 класів складають терміновий заборонний припис, а в старших класах показують презентації, де зображено реальні наслідки жорстокого поводження із членами родин кривдників. Таким чином формування несприйняття насильства відбувається як у учнів, так і у майбутніх фахівців правоохоронної сфери. Лише у співпраці і систематичній роботі ми можемо сформувати нове покоління, яке осуджує і протидіє такому страшному явищу як насильство в сім'ї, яке зможе вирішувати конфлікти в міжособистісних стосунках не застосовуючи насильства.

-повідомляють «службу у справах дітей, уповноважені підрозділи органів Національної поліції України у разі виявлення фактів домашнього насильства стосовно дітей або отримання відповідних заяв чи повідомлень» (Zakon.rada, 2017). При виявленні фактів насилля педагога зобов'язанні повідомити в поліцію про злочин проти дитини чи членів її родини.

Алгоритм дії вчителя у разі виявлення випадків домашнього насильства стосовно дітей або отримання відповідних заяв чи повідомлень

1) Обов'язково повідомити директора освітнього закладу про виявлення фактів домашнього насильства.

2) Обов'язково повідомити не пізніше 1 доби службу у справах дітей.

3) Обов'язково повідомити не пізніше 1 доби уповноважені підрозділи органів Національної поліції України: за номером 102 або звернувшись безпосередньо до дільничного офіцера поліції за місцем розташування навчального закладу.

4) Проконтролювати процес написання заяви потерпілою стороною.

Рекомендовано за згодою потерпілої сторони передати інформацію, з метою подальшого отримання правової безкоштовної допомоги потерпілим: за безкоштовними номерами 0 800 500 335 або 386 (для мобільного зв'язку) на Національну «гарячу лінію» з попередження домашнього насильства, торгівлі людьми та гендерної дискримінації); за безкоштовними номерами 0(800) 213 103 на гарячу лінію «Безоплатна правова допомога».

За відсутності дій обов'язкових за поданим алгоритмом пунктом 2 і 3 вчитель може бути притягнений до адміністративної відповідальності.

У випадках звернення вчителями з фактами про насилля над дитиною працівники поліції зобов'язані:

1) увести в єдиний державний реєстр досудових розслідувань інформацію про подання заяви щодо домашнього насильства;

2) видати потерпілій стороні повідомлення про початок досудового розслідування, в якому буде зазначено номер з єдиного реєстру;

3) у разі наявності видимих тілесних ушкоджень надати скерування на судово-медичну експертизу;

4) якщо є наявними такі ознаки злочину як нанесення легких чи середньої тяжкості тілесних ушкоджень, мордування, побої, зґвалтування, сексуальне домагання та інше) поліцейські повинні розпочати досудове розслідування даного вчиненого злочину

У разі підозри про такі правопорушення педагоги мають право звернутися до свого дільничного офіцера поліції за допомогою.

Висновки. Законодавство України постійно трансформується з метою вирішення суспільно важливих проблем, не виключенням є й запобігання та протидії домашньому насиллю. Ці кроки засвідчують цілеспрямовану і системну діяльність усіх гілок державної влади щодо відтворення державної політики в даному питанні. Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» призвів до змін визнання злочинів за насильство в сім'ї не лише в колі адміністративної відповідальності, а й кримінальної. Реформи законодавчого простору свідчать про розвиток демократичних цінностей в українському суспільстві, про те, що наша держава здатна захистити своїх громадян (і дітей в тому числі) від будь-яких посягань на їх честь, свободу і здоров'я. Одним із важливих аспектів у реалізації дії цього закону є тісна співпраця органів поліції з освітніми закладами та установами. Роз-

роблений автором алгоритм дії вчителя у разі виявлення випадків домашнього насильства стосовно дітей або отримання відповідних заяв чи повідомлень дозволить педагогічним кадрам чітко усвідомлювати свої обов'язки перед законом, та не відступати від педагогічної етики. За неповідомлення фактів домашнього насильства над дитиною не пізніше 1 доби в службу у справах дітей та уповноважені підрозділи органів Національної поліції України вчитель несе відповідальність в межах чинного законодавства. Також перераховано обов'язки поліцейських у разі повідомлення фактів про випадки домашнього насильства над дитиною.

Перспективними питаннями для майбутніх розвідок є дослідження статистичних даних звернень педагогів до органів поліції в Україні щодо повідомлення фактів домашнього насильства над дітьми.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Кузьменко, Ю. В. (2019). Протидія домашньому насиллю: новели законодавства України. *Право і суспільство*, 2, Ч. 1, С. 131–136.

Unian.ua. Щороку в Україні від домашнього насильства гинуть 600 жінок. 9.11.2017. Режим доступу: <https://www.unian.ua/society/2233774-schoroku-v-ukrajini-vid-domashnogo-nasilstva-ginut-600-jinok-infografika.html><https://www.unian.ua/society/2233774-schoroku-v-ukrajini-vid-domashnogo-nasilstva-ginut-600-jinok-infografika.html>

Tsn.ua. 60% жертв мовчать. Де і хто в Україні найбільше скаржиться на домашнє насильство. 2.11.2018. Режим доступу: <https://tsn.ua/ukrayina/60-zhertv-movchat-de-i-hto-v-ukrajini-naybilshe-skarzhitsya-na-domashnye-nasilstvo-infografika-1242831>.

Zakon.rada. Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» 7.12.2017 № 2229-VIII. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19>.

Pedpresa.ua. Домашнє насильство. Статистика, що шокує. 10.12.2012. Режим доступу: <https://pedpresa.ua/35469-domashnje-nasylstvo-movoyu-tsyfr.html>

REFERENCES

Kuzmenko, I. V. (2019). Protydiia domashnomu nasylliu: novely zakonodavstva Ukrainy [Countering domestic violence: novels in Ukrainian law]. *Pravo i suspilstvo – Law and Society*, 2, Part 1, 131–136 [in Ukrainian].

Unian.ua. (2017). Shchoroku v Ukraini vid domashnoho nasylstva hynut 600 zhinok [Near 600 women die from domestic violence in Ukraine every year and near]. Retrieved from <https://www.unian.ua/society/2233774-schoroku-v-ukrajini-vid-domashnogo-nasilstva-ginut-600-jinok-infografika.html><https://www.unian.ua/society/2233774-schoroku-v-ukrajini-vid-domashnogo-nasilstva-ginut-600-jinok-infografika.html> [in Ukrainian].

Tsn.ua. (2018). 60% zhertv movchat. De i khto v Ukraini naibilshe skarzhytsya na domashnie nasylstvo [60% of women keep it in silent. Where and who does complain about domestic violence in Ukraine]. Retrieved from <https://tsn.ua/ukrayina/60-zhertv-movchat-de-i-hto-v-ukrajini-naybilshe-skarzhitsya-na-domashnye-nasilstvo-infografika-1242831> [in Ukrainian].

Zakon.rada. (2017). Zakon Ukrainy «Pro zapobihannia ta protydiuu domashnomu nasylstvu» № 2229-VIII [Law of Ukraine «On Prevention and Counteraction to Domestic Violence» № 2229-VIII]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19> [in Ukrainian].

Pedpresa.ua. (2012). Domashnie nasylstvo. Statystyka, shcho shokuie [Domestic violence. Statistics are shocking]. Retrieved from <https://pedpresa.ua/35469-domashnje-nasylstvo-movoyu-tsyfr.html> [in Ukrainian].

UDK 338.434:330.131.7

Omelyan LEVANDIVSKIY – PhD (Economics), Associate Professor, Head of the Finance Department, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, 57 Shevchenko street, Ivano-Frankivsk, Ukraine, postal code 76018 (omelyant@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5819-8377>

Volodymyr HUMENIUK – Doctor of Science (Economics), Professor of Tourism Department, Ivano-Frankivsk National Technical University of Oil and Gas, 15 Karpatska street, Ivano-Frankivsk, Ukraine, postal code 76019 (grc@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8493-4470>

ResearcherID: N-9466-2017 (<http://www.researcherid.com/rid/N-9466-2017>)

Natalia KAZIUKA – PhD (Economics), Associate Professor of Tourism Department, Ivano-Frankivsk National Technical University of Oil and Gas, 15 Karpatska street, Ivano-Frankivsk, Ukraine, postal code 76019 (natalya.kazyuka@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9440-7431>

Омелян ЛЕВАНДІВСЬКИЙ – кандидат економічних наук, завідувач кафедри фінансів, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, вул. Шевченка, 57, Івано-Франківськ, Україна, індекс 76018 (omelyant@ukr.net)

Володимир ГУМЕНЮК – доктор економічних наук, професор кафедри туризму, Івано-Франківський національний технічний університет нафти і газу, вул. Карпатська, 15, Івано-Франківськ, Україна, індекс 76019 (grc@ukr.net)

Наталія КАЗЮКА – кандидат економічних наук, доцент кафедри туризму, Івано-Франківський національний технічний університет нафти і газу, вул. Карпатська, 15, Івано-Франківськ, Україна, індекс 76019 (natalya.kazyuka@ukr.net)

CAPITAL INVESTMENTS OF AGRICULTURAL PRODUCERS IN THE GLOBALIZATION CONDITIONS

Abstract. The purpose of the research is to analyze the dynamics, structure and state of capital investment in agriculture, 2013 – 2018 formation sources. To investigate the directions of capital investment use in agriculture and the main ways to increase investment support for agricultural producers. To compare the level of agriculture security in Ukraine with the leading countries in the world. **The methodology of the research** is based on the scientific approaches to the research of capital investments of agricultural producers. On the basis of statistical data the analysis of the current state of agricultural producers has been carried out. Structural methods determined the dynamics of capital investments of agricultural producers. Proposals on forming financial support for the agricultural sector have been developed. **The scientific novelty** of the article is to determine the features of capital investment of agricultural producers. The estimation of a significant increase in the volume of investments by intensifying the use of existing sources of financing is justified. **Conclusions.** It is established that the main, and mostly the only source of investment for the majority of domestic agricultural enterprises, is own funds (depreciation and profit), while for more reliable financial support it is necessary to use attracted funds, state and local budgets. Only with a proper government support agriculture can really produce high macroeconomic performance. Without the right conditions to properly financing it at the macro level, reducing tax

burdens, increasing the availability of credit, introducing the necessary subsidies and subsidies, agriculture will not be able to effectively develop and compete globally.

Key words: Capital investments, agricultural producers, state support, crediting, financial support, agrarian sector.

КАПІТАЛЬНІ ІНВЕСТИЦІЇ ВИРОБНИКІВ АГРАРНОЇ ПРОДУКЦІЇ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Анотація. Мета дослідження – аналіз динаміки, структури та стану капітального інвестування сільськогосподарства, джерел формування у 2013 – 2018 рр. Простежити напрями використання капітальних інвестицій у сільському господарстві та основні шляхи підвищення інвестиційного забезпечення сільськогосподарських товаровиробників. Порівняти рівень забезпеченості сільськогосподарства України з провідними країнами світу. **Методологія дослідження** базується на наукових підходах до дослідження капітальних інвестицій сільськогосподарських товаровиробників. На основі статистичних даних проведено аналіз сучасного стану сільськогосподарських товаровиробників. Методами структурування визначено динаміку капітальних інвестицій сільськогосподарських товаровиробників. Розроблено пропозиції щодо формування фінансового забезпечення аграрного сектору. **Наукова новизна** статті полягає у визначенні особливостей капітального інвестування сільськогосподарських товаровиробників. обґрунтовано оцінку істотного збільшення обсягу інвестицій за рахунок активізації використання існуючих джерел фінансування. **Висновки.** Установлено, що для більшості вітчизняних сільськогосподарських підприємств основним, а часто і єдиним джерелом інвестицій є власні кошти (амортизаційні відрахування та прибуток), тоді як для надійнішого фінансового забезпечення необхідно використовувати залучені кошти, кошти державного і місцевого бюджетів. Тільки за умов належної державної підтримки сільське господарство може реально формувати високі макроекономічні показники. Без створення відповідних умов для його належного фінансування на макrorівні через зниження податкового тягара, підвищення доступності кредитних ресурсів, введення необхідних дотацій та субсидій сільське господарство не зможе ефективно розвиватися і конкурувати у світовому масштабі.

Ключові слова: Капітальні інвестиції, сільськогосподарські товаровиробники, державна підтримка, кредитування, фінансове забезпечення, аграрний сектор.

Problem statement. World globalization has a significant impact on the development of agriculture in Ukraine. Nowadays, agriculture is a leading sector of the economic complex in Ukraine. It forms the food and economic security of the country. However, agricultural producers are in difficult political and economic conditions. They constantly are on the lookout for financing sources for production and economic activity, reserves of logistics updating. Currently, they are experiencing an acute shortage of financial resources. Therefore, in order to develop effectively, agricultural producers require significant investment income. Material and technical base of agricultural production depend on the volume, structure and direction of investment for the purchase of agricultural machinery and equipment, construction and repair of industrial premises, ensuring a sufficient level of solvency and strengthening financial stability, the introduction of new technologies, improving the agricultural productive activity etc. Sufficient investment is the key to upgrading and strengthening the material and technical base of agricultural producers, improving their efficiency, increasing employment and welfare of the rural population, and ensuring the competitiveness of agriculture as a whole.

The analysis of sources and recent publication. Many scientific works are devoted to the problems of capital investment in agriculture. The work of Andriychuk V. G, Kirilenko I. G, Kisil M. I, Malik M., Odnorih M. A, Poplavsky V. G, Sabluk P., Urba S I. and others are noteworthy. Considering in recent years

published works on capital investment in agriculture, we can conclude that the methodological and practical aspects have not received sufficient scientific and analytical reflection.

The publication's purpose. The purpose of the article is to analyze the dynamics, structure and condition of capital investment in agriculture, sources of formation in 2013 – 2018. To investigate the directions of capital investment in agriculture and the main ways to increase investment support for agricultural producers. To compare the agriculture security level in Ukraine with the leading countries in the world.

Materials and methods. The methodological basis of the scientific article is approaches to the capital investments research for agricultural producers. On the statistical data basis the analysis of contemporary agricultural producers has been carried out. Structural methods determined the dynamics of capital investments of agricultural producers. Proposals on forming financial support for the agricultural sector have been developed.

Statement of the basic material. Capital investments are directed at the payback period by reducing the cost and increasing the production of high quality products, which will contribute to additional net income. Slowing down of fund returning forms depletion of resources, those have been lost. Furthermore, net income from agricultural production can be invested in new production (Odnoroh, 2015).

Capital investments are the costs of creating, expanding, reconstructing and upgrading the fixed assets of an agricultural enterprise. They are aimed at restoring unusable and written-off fixed assets, as well as to purchase additional labor needed for extended reproduction. Capital investments by economic activity types are presented in *Table 1*.

Table 1

Capital investments by economic activity types for 2013 – 2018,

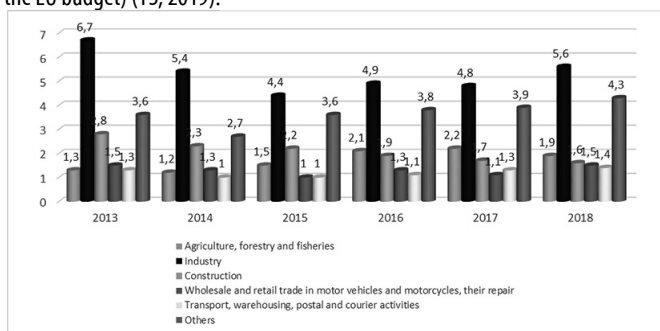
Economic activity types	Years						billion UAH			
							Deviation 2018 to			
	2013	2014	2015	2016	2017	2018	+/-	%	+/-	%
Agriculture, forestry and fisheries	18,6	18,8	30,2	50,5	64,2	66,1	47,5	255,4	1,9	3,0
including agriculture, hunting and related services	18,2	18,4	29,3	49,7	63,4	65,1	46,9	257,7	1,7	2,7
Industry	97,6	86,2	87,7	117,8	143,3	199,9	102,3	104,8	56,6	39,5
Construction	40,8	36,1	43,5	44,4	52,2	56,0	15,2	37,3	3,8	7,3
Wholesale and retail trade in motor vehicles and motorcycles, their repair	22,2	20,7	20,7	30,0	33,7	51,9	29,7	133,8	18,2	54,0
Transport, warehousing, postal and courier activities	18,5	15,5	18,7	25,1	38,0	50,1	31,6	170,8	12,1	31,8
Others	52,2	42,1	72,3	91,4	117,1	154,7	102,5	196,4	37,6	32,1
Total	249,9	219,4	273,1	359,2	448,5	578,7	328,8	131,6	130,2	29,0

Source: calculated by the authors according to data (KIVED, 2019)

The largest share in the attracted capital investments structure 2018 was occupied by industry – 34,5%. Agriculture – 11,4%. In 2018, capital investments in agriculture increased by 47,5 billion UAH compared to 2013, or 255,4%. But taking into account the exchange rate of the national currency against the US dollar in 2013-2018, capital investments in agriculture have hardly changed and amounted to – 2.3 billion USD in 2013 and accordingly 2,4 billion USD in 2018 (AVK, 2019).

According to scientists, the volume of utilized (used) capital investments in the agrarian sector of the economy in January-December 2018 compared to the previous year in the prices of the respective years increased by 14,0%. However, given inflation, their real growth was only 8,5%. This is the lowest rate of capital investments growth in the last three years: in 2016 it was 49,5%, and in 2017 – 30,7% (Kisil, 2019).

In addition, given the significant depreciation of the national currency to the foreign currencies of the world leading countries over the analyzed period, it makes possible to understand that agricultural producers are in a rather difficult situation. According to research findings, their experience confirms that agriculture cannot develop intensively without the involvement and effective investment expenditure. In 2016, investments to support farmers in order to provide resource-efficient food production, as well as to stimulate rural economic growth and enhance livelihoods in rural areas, amounted to around 61 billion EUR (approximately 38% of the EU budget) (YS, 2019).

Source: calculated by the authors according to (KIVED,2019; VVP, 2019)

Chart 1. Dynamics of the capital investment ratio by economic activity types to GDP in Ukraine

This can be verified by the dynamics of the capital investment ratio to gross domestic product. Therefore, during the analyzed period, the dynamics of the capital investments ratio to gross domestic product in Ukraine in 2013 was 1,3%. In 2017, this ratio was the highest – 2,2%. For 2018 this figure was 1,9% (chart 1).

The economy reforming is possible through investment increase, a significant growth in funding and expenditure all possible financing sources. In this regard, the issue of determining the level of investment in agriculture and outlining the most promising areas of raising capital is of particular relevance. Nowadays, there is no consensus on the practical and theoretical validity of the agricultural investment problem and the role of the state in this process. Thus, some scholars believe that public investment policy should be aimed at the accumulation of internal and external investments in priority areas of economic activity, the development of those industries and enterprises that are most important and determine the scientific and technological progress (Kovalenko *et al*, 2019).

Own funds are the main sources of investment resources for most agricultural enterprises. State and local budget funds are not neglected. This is actually a resource that enables efficient provision of financial support to agricultural producers. At the micro and macro levels, the relationship between the state and agricultural producers goes through tax and credit policies. Tax burden, inadequate credit, high interest rates, lack of dotations and subsidies make it impossible for agricultural enterprises to develop effectively under market conditions. Also innovation processes occur slowly. Scientific and technical developments are not

implemented due to insufficient funding and risk of payback. Therefore, a regulated set of measures by the state leads to the growth of macroeconomic indicators.

The financial security mechanism contributes to the effective functioning of not only agricultural producers, but also to improving welfare in the social sphere. Consequently, state incentives are the leading force for investment resources searching.

According to the calculations of the National Agricultural Institute of the Agrarian Economy of the National Academy of Sciences in Ukraine agriculture development of Ukraine requires from 75 billion UAH investments annually (NAAN, 2019). Therefore, the shortage of financial resources is obvious. Due to the deepening of the world globalization, approaches to regulation of the agricultural production state policy, product quality and so on are being reoriented.

If we consider capital investments by sources of financing, we can see their special impact on the development and functioning of the Ukraine economy. Fixed capital investments (capital investments) can be made from sources of financing, including:

- state budget funds;
- local budget funds;
- own funds of enterprises and organizations;
- bank loans and other loans;
- funds of foreign investors;
- funds of domestic investment companies, funds, etc.;
- public funds for housing construction;
- other sources of financing.

Table 2

Capital investments by sources of financing for 2013–2018,

billion UAH

Financing sources	Years						Deviation 2018 to			
							2013		2017	
	2013	2014	2015	2016	2017	2018	+/-	%	+/-	%
Total	231,3	204,1	251,1	326,2	412,8	526,3	295,0	227,5	113,5	127,5
state budget funds	6,0	1,5	6,1	7,5	14,3	21,1	15,1	351,7	7,5	147,5
local budgets	6,6	5,3	12,4	23,2	38,2	45,7	39,1	692,4	8,7	119,6
own funds of enterprises and organizations	152,9	145,9	169,3	226,4	288,6	375,3	222,4	245,4	86,7	130,0
bank loans and others	30,5	18,0	18,3	23,2	21,8	35,3	4,8	115,7	13,5	161,9
funds of foreign investors	3,7	5,5	7,8	9,4	5,7	1,5	-2,2	40,5	-4,2	26,3
public funds for housing construction	23,5	21,4	30,3	29,1	32,3	33,8	10,3	143,8	1,5	104,6
other financing sources	8,1	6,5	6,9	7,4	11,9	13,6	5,5	167,9	1,7	114,3

Source: calculated by the authors according to (KIDF, 2019)

Capital investments by main directions expenditures in Ukraine at the state budget expense, as can be seen from the data in Table 2, increased over the last six years from 6,0 billion UAH in 2013 to 21,1 billion

UAH in 2018. Their share in 2018 increased to 4,0% from 2,6% in 2013. However, foreign investors' funds in 2018 decreased by 2,2 billion UAH or 59,5% compared to 2013, and decreased by UAH 4,2 billion compared to 2017 or by 73,7%.

The capital investments structure by financing sources for 2013-2018 describes, that the largest share among the capital investments sources is occupied by own funds of enterprises and organizations (66–71%), fluctuations in the volume of loans of banks and others in the financing sources structure are observed. Thus, their share decreased from 13,2% to 6,7% compared 2013 and 2018. First of all, this fact is related to the unstable political situation in the country, which affected the banking system and the difficult financial situation of enterprises. The total expenditures for agriculture and loans to the Ministry of Agrarian Policy in 2019 estimate 15 billion UAH. Financing from the state budget – 6,9 billion UAH, including the general fund – 5,9 billion UAH.

Table 3

Agrarian sector budget support to the Ukraine economy in 2014 – 2018,

million UAH

Indicators	Years									
	2014		2015		2016		2017		2018	
	plan	fact	plan	fact	plan	fact	plan	fact	plan	fact
MAPF expenditures	6607,0	5501,3	2605,6	2133,7	2112,0	2188,8	9442,3	9039,4	12075,7	11841,6
% of total budget expenditures	1,43	1,28	0,43	0,37	0,33	0,34	1,12	1,08	1,22	1,2
general fund	3428,6	3359,2	1884,2	1621,9	1652,3	1690,9	5565,6	5200,6	10689,8	10431,4
% of total MAPF expenditures	51,89	61,06	72,31	76,01	78,2	77,3	58,94	57,53	88,52	88,09
% of the total costs for MAPF board implementation	3322,7	2636,8	885,8	525,6	691,9	596,2	5808,0	5365,2	4743,3	4667,7
% of total MAPF expenditures	50,29	47,93	34,00	24,63	32,8	27,2	61,51	59,35	39,28	39,42
general fund	1498,0	1486,4	674,6	449,6	511,0	503,5	2359,8	2114,5	4579,6	4504,6
% of total MAPF expenditures	45,08	56,37	76,16	85,55	73,9	84,5	40,63	39,41	96,54	96,51

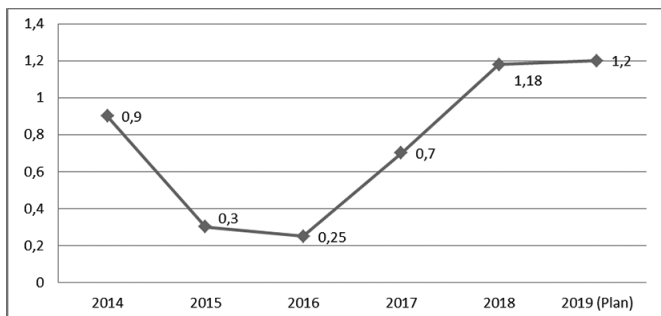
* MAPF – Ministry of Agrarian Policy and Food (reorganized by including to the Ministry of Economic Development, Trade and Agriculture of the Ukraine Ministers Cabinet, September 2, 2019 №829)

Source: calculated by the authors according to data (APK, 2019; DKSU, 2019).

Support for the functioning of agricultural producers characterizes in the national expenditures, first of all, the share of budget financing. The amount of agricultural sector budget support and its actual im-

plementation described *Table 3*. Thus, if in 2014 the level of financial security was 1,28%, then in 2016 it reached a rather low limit – 0,34%. Accordingly, within the total financial support, no more than half of the agrarian budget was channeled through direct budget support measures for agricultural producers. Other areas covered funding for services, including applied scientific and technical development and educational programs. Since 2014, a significant portion has been transferred to other ministry expenditures. This has led to over 70% of the overall funding structure increasing the share of expenditures in the agricultural sector of the economy. The declining trend of direct budget financing has led to the suspension of industry investment since 2014. Also, 60% of agricultural commodity financing and 80% of the industry as a whole were actual implementation of the programs in 2015. Since 2017 there is a tendency to increase the amount of general state budget expenditures on agrarian sector state support, whose share in total expenditures was 1,08%. In 2018 a total amount 11841,6 million UAH was directed for agricultural sector financing, its 31% more than the previous year, which amounted 9039,4 million UAH accordingly, this led to an increase in the level of government support in the total expenditures structure to 1,2%.

Analytical studies show that the real volume of financial support to the agricultural sector does not reach the declared indicators, which size should be at least 5% (*Chart 2*) of the state budget expenditure part (Urba *et al*, 2019).

Source: built by the authors according to (DKSU, 2019)

Chart 2. The level of agricultural sector financial support in the expenditures structure of the state budget general fund in Ukraine, %

Since 2017 a number of legislative acts have formed the next change in the state support mechanism. The Law «Amendments to the Budget Code of Ukraine» stipulates that in 2017-2021, the annual amount of funds allocated for state support to agricultural producers should be at least 1% of output in agriculture (VZBKU, 2019). This support is used by agricultural producers for purchases from domestic manufacturers of machinery and equipment (2017 – 10%, 2018 – 15%). In 2018 state support for the agricultural sector of the economy was distributed in the following areas: support on a non-repayable basis, estimating 6311 million UAH, and a return basis support with the volume of financing 46,9 million UAH.

Nowadays, at the MAPF level of Ukraine work is continuing on improving national legislation, improving business conditions in the agrarian sector of the economy, deregulation with a shift in emphasis to ensure strict direction by state control authorities to increase the role in such regulation of singular producers and their unions.

The Law on the State Budget of Ukraine for 2019 stipulates expenditures in the amount of 13858,1 million UAH, includes programs to support the development of the agricultural economy sector – 5709,0 million UAH. In order to support the development of agricultural sector enterprises, funds are allocated in the following areas: financial support for measures in the agro-industrial complex by way of cheaper loans – 127,2 million UAH; financial support for the development of farms – 800 million UAH; state support for the development of farming, planting and overseeing young gardens, vineyards and berries – 400 million UAH; state support for livestock, storage and processing of agricultural products – 3500 million UAH; financial support for agricultural producers – 881,8 million UAH (DBU, 2018).

Nowadays, capital investment in agriculture has fallen by almost 17%. There are many reasons for this, especially a significant slowdown in the investment activity of agricultural producers, whose absolute share of capital investments is made at the expense of their own financing sources. These include, in particular, the general deterioration of conditions for these activities, increased risks, expectations of investors to further reduce the cost recovery of their projects, high rates on investment loans, lack of effective state policy to support agricultural producers, loss of confidence of most national agro-companies in stock markets ineffective investment management of agroholdings, etc. (KISHZM, 2019).

The analysis makes it possible to conclude that the production potential of the agricultural sector and its sustainable development depend first and foremost on how effectively the state regulates and stimulates the investment activity of agricultural producers. The state should not interfere in their activities, but it is necessary to contribute in every possible way to the adoption of the necessary legislative framework and to provide economic and legal protection of the funds invested by them (Levandivsky, 2019).

Note that in the leading countries of the world the practice is:

- unequal exchange (not in favor of agriculture) and its negative effects are offset by the agrarian sector by providing, first of all, state financial support;
- the volume of public financial support to the agrarian sector in comparison with the domestic practice;
- differential approach to the distribution of state financial support among agricultural producers, include depending on the level of profitability of farms;
- allocation of additional subsidies for the production of the most important agricultural products for the country (Levandivsky, 2019).

In addition, the main goal of state agrarian policy at the present stage of development is to ensure sustainable development of agriculture, for this the state bodies should define an overall strategy and implement appropriate state support in the implementation of large projects aimed at creating infrastructure, solving social problems in the countryside. Measures to increase their investment activity and effective investment management can be attributed to the main directions of regional regulation of the level of investment agricultural producers' attractiveness (Levandivsky, 2019).

Objectively, the dramatic increase in the investment resources of the industry depends on active measures to ensure entrepreneurial efficiency. Finding mechanisms to increase the volume of investment resources will actually contribute to the development of business processes at the sectoral and regional levels and to growth the efficiency of enterprises.

A powerful source of agricultural producers' investment resources formation may be further introduced in Ukraine land market. However, lifting the moratorium on the land market in Ukraine has both its supporters and its opponents. This question remains open at this time.

Further development of the agrarian sector of the economy in Ukraine requires a significant increase in the volume of investments due to increased use of existing sources of financing. This makes the question of determining the level of investment in agricultural production and highlighting the most promising areas for attracting capital.

Conclusions. In addition, an important condition for ensuring the efficiency of market relations in competitive type agriculture is the availability of proper investment. However, for the majority of domestic agricultural enterprises, the main, and often the only, source of investment is own funds (depreciation and profit), while for more reliable financial support, it is necessary to use borrowed funds, state and local budgets. Only with proper government support can agriculture really produce high macroeconomic performance. Agriculture will not be able to effectively develop and compete globally without the right conditions to properly finance it at the macro level, reducing tax burdens, increasing the availability of credit, introducing the necessary dotations and subsidies.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Однорог, М. А. (2015). Реальні інвестиції в сільському господарстві. *Ефективна економіка*, 6. Режим доступу: <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=4173>

Капітальні інвестиції за видами економічної діяльності. Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2013/ibd/ibd_rik/ibd_u/ki_rik_u_e_bez.htm

Архів валютних курсів. Режим доступу: <https://index.minfin.com.ua/exchange/archive/nbu/2018-12-28/>

Кісіль, М. І. ННЦ Інститут аграрної економіки – *Прес-релізи.* Режим доступу: <http://iae.org.ua/presscentre/presrelease.html?start=10>

Європейський союз. Режим доступу: https://euroquizz.org.ua/data/blog_dwnl/JA0218001UKN_web.pdf

Валовий внутрішній продукт. Режим доступу: <https://index.minfin.com.ua/economy/gdp/2018/>

Коваленко, М. М., Маренич, Т. Г., Накіськ, О. В., Сікало, М. В. (2019). Вдосконалення впливу держави на фінансово-кредитне забезпечення розвитку ринку зерна України. *Збірник наукових праць «Фінансово-кредитна діяльність: проблеми теорії та практики»* (в 2 т. Т.1(№28), сс. 362–372).

Потреба сільського господарства в інвестиціях – принаймні 75 млрд. грн. на рік, – *НААН.* Режим доступу: <https://agropolit.com/news/10508-potreba-silskogo-gospodarstva-v-investitsiyah>

Капітальні інвестиції за джерелами фінансування. Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2018/ibd/kindj/arh_inv2018_u.html

АПК – Бюджет 2019. Режим доступу: <https://budget2019.info/priority/4>

Державна казначейська служба України. Режим доступу: <http://treasury.gov.ua/main/uk/index>

Урба, С. І., Червона, О. Ю. (2019). Аналіз фінансового забезпечення розвитку аграрного сектору економіки України. *Бізнес-навігатор*, Вип. 2. 37–41.

Про внесення змін до бюджетного кодексу України: *Закон України від 20 грудня 2016 р. № 1789-VIII. Верховна Рада України.* Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ru/2621-19>

Про Державний бюджет України на 2018 рік: *Закон України від 13 грудня 2018 р. № 2648-VIII. Верховна Рада України.* Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2246-19>

Капітальні інвестиції в сільське господарство знизилися майже на 17%. Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/2771887-kapitalni-investicii-u-silске-gospodarstvo-znizilisja-majze-na-17.html>

Левандівський, О. Т. (2019). Зарубіжний досвід підвищення інвестиційної активності сільськогосподарських підприємств. *Агросвіт*, 9, 10–16.

Левандівський, О. Т. (2019). Зарубіжний досвід інвестування сільськогосподарського виробництва. *Економіка та держава*, 5, 49–53.

Левандівський, О. Т. (2019). Удосконалення організації інвестиційного процесу на сільськогосподарських підприємствах. *Інвестиції: практика та досвід*, 10, 32–38.

REFERENCES

- APK – Byudzhets 2019. [AIC – Budget 2019]*. Retrieved from: <https://budget2019.info/priority/4>. [in Ukrainian].
- Arkhiv valyutnykh kursiv. [Exchange rates archive]*. [in Ukrainian].
- Derzhavna kaznacheys'ka sluzhba Ukrainy. [State Treasury Service of Ukraine]*. Retrieved from: <http://treasury.gov.ua/main/uk/index>. [in Ukrainian].
- Kapital'ni investytsiyi v sil's'ke hospodarstvo znyzylsya mayzhe na 17%. [Capital investment in agriculture decreased by almost 17%]*. Retrieved from: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/2771887-kapitalni-investicii-u-sil'ske-gospodarstvo-znizylisa-majze-na-17.html>. [in Ukrainian].
- Kapital'ni investytsiyi za dzherelamy finansuvannya. [Capital investments by sources of financing]*. Retrieved from: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2018/ibd/kindj/arh_inv2018_u.html. [in Ukrainian].
- Kapital'ni investytsiyi za vydamy ekonomichnoyi diyal'nosti. [Capital investment by types of economic activity]*. Retrieved from: **Ошибка! Недопустимый объект гиперссылки..** [in Ukrainian].
- Kisil', M. I.** *NNTS Instytut ahromoyi ekonomiky – Pres-relyzy. [NSC Institute for Agrarian Economics – Press Releases]*. Retrieved from: <http://iae.org.ua/presscentre/presrelease.html?start=10>. [in Ukrainian].
- Kovalenko, M. M., Marenych, T. H., Nakis'k, O. V., Sikalo, M. V.** (2019). Vdoskonalennya vplyvu derzhavy na finansovo-kredytne zabezpechennya rozvytku rynku zerna Ukrainy. *Zbirnyk naukovykh prats' «Finansovo-kredytna diyal'nist': problemy teorii ta praktyky»* (v 2 t. T.1 (№28), сс. 362–372). [in Ukrainian].
- Levandivs'kyi, O. T.** (2019). Udskonalennya orhanizatsiyi investytsiyynoho protsesu na sil's'kohospodars'kykh pidpryemstvakh. *Investytsiyi: praktyka ta dosvid*, 10, S. 32–38. [in Ukrainian].
- Levandivs'kyi, O. T.** (2019). Zarubizhnyy dosvid investuvannya sil's'kohospodars'koho vyrobnytstva. *Ekonomika ta derzhava*, 5, S. 49–53. [in Ukrainian].
- Levandivs'kyi, O. T.** (2019). Zarubizhnyy dosvid pidvyshchennya investytsiyynoyi aktyvnosti sil's'kohospodars'kykh pidpryemstv. *Ahrosvit*, 9, S. 10–16. [in Ukrainian].
- Odnoroh, M. A.** (2015). Real'ni investytsiyi v sil'–s'komu hospodarstvi. *[Real investments in agriculture]. Efektyvna ekonomika*, 6. Retrieved from: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=4173>. [in Ukrainian].
- Potreba sil's'koho hospodarstva v investytsiyakh – pryaymni 75 mlrd. hrn. na rik, – NAAN. [The need for agriculture in investment is at least UAH 75 billion hrn per year, NAAS]*. Retrieved from: <https://agropolit.com/news/10508-potreba-sil'skogo-gospodarstva-v-investitsiyah>. [in Ukrainian].
- Pro Derzhavnyy byudzhets Ukrainy na 2018 rik: *Zakon Ukrainy vid 13 hrudnya 2018 r. No 2648-viii. Verkhovna Rada Ukrainy. [On the State Budget of Ukraine for 2018]*. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2246-19>. [in Ukrainian].
- Pro vnesennya zmin do byudzhetnoho kodeksu Ukrainy: *Zakon Ukrainy vid 20 hrudnya 2016 r. No 1789-viii. Verkhovna Rada Ukrainy. [On Amendments to the Budget Code of Ukraine]*. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ru/2621-19>. [in Ukrainian].
- Urba, S. I., Chervona, O. U.** (2019). Analiz finansovoho zabezpechennya rozvytku ahromoho sektoru ekonomiky Ukrainy. *Biznes-navihator*, Vyp. 2, S. 37–41. [in Ukrainian].
- Valovyy vnutrishniy produkt. [Gross Domestic Product]*. Retrieved from: <https://index.minfin.com.ua/ua/economy/gdp/2018/>. [in Ukrainian].
- Yevropeys'kyi soyuz. [European union]*. Retrieved from: https://euroquiz.org.ua/data/blog_dwml/JA0218001UKN_web.pdf. [in Ukrainian].

UDC 100.1

Radif MUSTAFAYEV – Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Fəlsəfə İnstitutunun İslam fəlsəfəsi şöbəsinin böyük elmi işçisi, fəlsəfə doktoru, dosent (hradif@mail.ru)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0046-1440>

Radif MUSTAFAYEV – Senior Researcher of the Department of Islamic Philosophy, Institute of Philosophy of National Academy of Sciences of Azerbaijan, Doctor of Philosophy, Associate Professor (hradif@mail.ru)

ORTA ƏSRLƏR MÜSƏLMAN ŞƏRQİNDƏ ƏBU NASR ƏL-FARABİNİN ARİSTOTEL «POETİKA» SİNA MÜNASİBƏTİ

Xülasə. Məqsəd – orta əsrlər müsəlman Şərqində Antik dövr yunan filosofu Aristotelin «Poetika» əsərinə münasibət bildirmiş peripatetik filosof Əbu Nasr əl-Farabinin baxışlarını işıqlandırmaq

Metodologiya – tarixi, məntiqi, müqayisəli-kompərativistik, o cümlədən də hermenevtik metod

Elmi yenilik – Bu ilk növbədə özünü əl-Farabinin təmsalında bir daha orta əsrlər müsəlman Şərqində peripatetizmədən bəhs edərək onun özünəməxsus və orjinal təəflərinin olduğunu aşkarlamaqda göstərir.

Nəticədə Farabinin baxışlarında orta əsrlər müsəlman Şərqindəki mühiti müəyyən edərək mövcud durumun filosofun baxışlarına göstərdiyi təsirlər əsaslandırılmış, Farabinin poetika ilə əlaqədar işlətdiyi ərəbcə terminlərə istinad edib sözügedən fenomenin dilimizdəki qarşılığı elmi əsaslarla müəyyən edilmişdir.

Açar sözlər: Aristotel, poetika, poeziya, Şərq peripatetizmi, İslam, dram, tragediya, komediya.

RELATIONSHIP OF ABU NASR AL-FARAB'S ARTISTTEL POETY IN THE MUSLIM'S EAST

Summary. The purpose of this article is to highlight the views of the peripatetic philosopher Abu Nasr al-Farabi about the poetics of Aristotle.

Methodology – historical, logical, comparative corporate and hermeneutical methods

Scientific novelty. This is manifested primarily in the image of al-Farabi in the medieval Muslim East, showing that it has its own unique and authentic aspects.

In the conclusion of the article, the views of Farabi were grounded on the influence on the views of the philosopher of his time when he defined the Middle East Muslim environment, as well as on the scientifically substantiated phenomenon of Arabic terminology in our language with reference to the poetry of Farabi.

Key words: Aristotle, poetics, poetry, Eastern peripatetism, Islam, drama, tragedy, comedy.

Giriş. Xristian kilsəsinin hegemonluğu sayəsində fəlsəfi və elmi dünyagörüşdən demək olar ki, məhrum vəziyyətə düşmüş orta əsrlər Avropasında Aristotelin «Poetika» əsəri yalnız XIII əsrdə ərəb dilindən latın dilinə tərcümə edilərək iki əsrdən sonra, yəni 1481-ci ildə nəşr edilmişdir (Аристотель, 2005). Qərblə ələmində əsərin sonrakı tələyinə diqqət edərək görürük ki, o, 1498-ci ildə Q.Valla tərəfindən artıq yunan dilindən də latın dilinə tərcümə edilmişdir. Amma ilk yunan mətninin ortalığa çıxması on il sonra, yəni 1508-ci ildə baş vermişdir. İstənilən halda inkaredilməz fakt ondan ibarətdir ki, müasir Qərblə ələminin və bütövlükdə bəşəriyyətin tanış olduğu antik dövrün bir-çox əsərləri kimi «Poetika» əsəri də orta əsrlər müsəlman Şərqinin mədəni, elmi, fəlsəfi süzgəcindən keçərək günümüzdə gəlib çatmışdır. Belə ki, xristian Avropasından fərqli olaraq Yaxın Şərqdə mövcudluğunu davam etdirmiş antik irs IX əsr müsəlman intellektual mühitində ərəb dilinə çevrilərək bəşər fikri tərixinə böyük tövhələr vermiş elmi-fəlsəfi

məktəblərin, görkəmli filosof və teosofların ortalığa çıxmasına səbəb olmuşdur. Xüsusən də, orta əsrlər müsəlman Şərqində «Birinci müəllim» adlandırılmış Aristotelin «Poetika» əsəri ilə bağlı məlumdur ki, onun ilk tərcüməçilərindən biri yunan, suriya (suryani) və ərəb dillərini bilmiş, təbabət, fəlsəfə, riyaziyyat və musiqi elmlərində dərin biliklərə sahib Kosta ibn Luka əl-Bəlbeki (912-ci ildə ölmüşdür) olmuşdur (Аль-Фараби Абу Наср Мухаммад, 1975). Əsərin Yəhya ibn Ədi (947-ci ildə ölmüşdür) tərcümədən də tərcümə edildiyi bildirilsə də bu şəxsin orta əsrlər müsəlman Şərqində «İkinci müəllim» adlandırılmış Əbu Nasr əl-Farabinin müəllimi yoxsa şagirdi olduğu mübahisəli məsələlərdəndir. Elə «Poetika» da daxil olmaqla Aristotel əsərlərinin digər bir məşhur tərcüməçisi kimi Əbu Bışr Məttə ibn Yunusun da (939-cu ildə ölmüşdür) Farabinin baxışlarına güclü təsir etdiyi məlumdur. Bununla belə demək olar ki, bütövlükdə antik irs, xüsusən də bizi maraqlandıran «Poetika» əsərinin tərcümə və şərh işi Şərq peripatetiklərinin adı ilə bağlı olmuşdur. Belə ki, bunların sırasında ilk növbədə əsasən «Məntiqi traktatları» adı altında verilmiş «Poetika» kitabına Farabinin ərəb dilində iki əsər həsr etdiyini göstərmək olar. Bunlardan birincisi «Risələti fi qavanin sınaatış-şī'r» («Şeir sənəti»nin (bizə görə, şeriyətin – R.M.) qanunları haqqında traktat») əsəridirsə, ikincisi isə «Kitəbiş-şī'r» («Şeir (poeziya – R.M.) kitabı») adlanan əsərdir.

Məqsəd – orta əsrlər müsəlman Şərqində Antik dövr yunan filosofu Aristotelin «Poetika» əsərinə münasibət bildirmiş peripatetik filosof Əbu Nasr əl-Farabinin baxışlarını işıqlandırmaq

Metodologiya – tarixi, məntiqi, müqayisəli-komparativistik, o cümlədən də hermenevtik metod

Elmi yenilik – Bu ilk növbədə özünü əl-Farabinin təmsalında bir daha orta əsrlər müsəlman Şərqində peripatetizmədən bəhs edərkən onun özünəməxsus və orijinal təəffürlərinin olduğunu aşkarlamaqda göstərir.

Aristotel və Farabi poetikasında – şeriyətində poeziya

Sözügedən əsərlərlə tanışlıq deməyə əsas verir ki, əgər birinci kitab elə Aristotel ifadə etdiyi «poetika» mənasında, yəni Antik dövr Yunanıstanına xas olmuş dram və buraya aid olanlar anlamında işlədilsə, ikinci kitab artıq orta əsrlər müsəlman Şərqinin spesifikasiyini özündə əks etdirən birbaşa «poeziya» anlamını verməkdədir. Bu yerdə məşhur rus tədqiqatçısı Y.A.Fralovanın fikirlərinə diqqət etsək görərik ki, ona görə orta əsrlər müsəlman Şərqində «Yunanlardan (burada Antik irs nəzərdə tutulur – R.M.) İslam dini ilə ziddiyyət təşkil etməyən yaxud ona uyğun ola bilən təbiətilmi əsərlər (riyaziyyat, astronomiya, fizika, təbabət), poetika (amma poeziya deyill!), məntiq götürülmüşdür» (Фролова, 2006). Həqiqətən də, Farabinin adı çəkilmiş əsərlərində Aristotelin təsvir etdiyi poetikadan və müəyyən qədər yunan poeziyasından bəhs edilsə də, birinci əsər bütövlükdə antik dövrdə mövcud olmuş poetikanın izah edilməsinə, ikinci əsər isə tamamilə orta əsrlər müsəlman Şərqində mövcud olmuş şeir, poeziya qaydalarına həsr edilərək elə buradaca poetikanın poeziyadan fərqləndiyi iddia edilməkdədir. Belə ki, bunun bariz ifadəsizlik Farabinin ikinci («Kitəbiş-şī'r» («Şeir kitabı») adlı əsərindən oxuyuruq ki, «Əgər ifadə/müləhizə nəyisə yamsılamaqdan ibarət olub şeir ölçüsünə uyğun olmayıb ritmi (ahəngi) yoxdursa, onda o şeir deyil, poetik ifadə hesab edilir. Amma əgər ifadə bununla (poetikliyi ilə – R.M.) yanaşı şeir ölçüsünə uyğun gələn hissələrə bölünürsə, onda bu halda o şeir (poeziya – R.M.) olur» (Аль-Фараби Абу Наср Мухаммад, 1975).

Bütün bunları nəzərə alsaq fikrimizcə, Farabinin yalnız «Şeir sənətinin qanunları haqqında» əsəri Aristotel «Poetika»sının mahiyyətini özündə əks etdirmiş əsərdir. Odur ki, biz elə filosofun bu əsərinin məntiqindən çıxış edərək onun dilimizdə «şeriyət» kimi anlaşılmasını daha doğru hesab edərdik. Çünki dilimizin izahlı lüğətinə diqqət etsək burada şeir «ritmik vəznə ahəngdar poetik əsər, nəzmə çəkilmiş bədii əsər», daha doğrusu poeziya, bədii əsərlərdən biri hesab edildiyi təqdirdə «şeriyət» sözü isim kimi (!) təqdim edilərək «Bədiilik, ahənglilik, gözəllik, emosionallıq» mənasını ifadə etməklə daha çox poetikliyi

və ya poetik incəsənət ifadəsinə uyğun gəlir (Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 2006). Həmçinin xatırladaq ki, elə Aristotelin «Poetika»sının qeydlər hissəsində də bu əsərin məşhur tərcüməçilərindən biri M.L.Qasparovanın vurğuladığı tək antik dövrdə indiki «ədəbiyyat» sözü kimi bütün ifadə formalarının ümumi adı olmadığından (Аристотель. Политика; 2005), Aristoteldən oxuyuruq ki, «Yalnız çıpaq sözlərdən və yaxud ölçülərdən (yəni, proza (nəsr) və ya poeziya (nəzm) şəklində olan – R.M.), xüsusən də sonuncudan yaxud onların bir-birilə qarışığından yaxud da bunlardan birinə əsaslanaraq istifadə edilənlər [incəsənət] hələ də [adsız] qalmaqdadır» (Аристотель, 2005).

Elə Farabinin rus dilinə çevrilmiş «Poetika»ya aid əsərlərində də müəllifin açıq-aydın fərqləndiriyinə baxmayaraq, poetika və poeziyanı eyniləşdirib və ya poetikanı yalnız poeziya ilə məhdudlaşdırıb, hətta poetikanın əvəzində poeziyanın növlərindən bəhs edildiyinin şahidi olmaq mümkündür (Аль-Фараби Абу Наср Мухаммад, 1975). Halbuki, Farabi birinci əsərdə Aristotel kimi poetik mülahizələrin ölçülər yaxud fabulalar əsasında təsnifatını mümkün saysa da, ona görə bu cür qruplaşdırmaya simvolları şərh edənlərin, poetik ideyaların tədqiqatçılarının, poeziya interpretatorlarının aid olduğunu qeyd edib bütün bunların müxtəlif xalqların və fərqli məktəblərin poeziyasını öyrəndiyini vurğulamışdır. Amma Farabi qeyd edir ki, «Məsələn, hazırkı dövərdə (orta əsrlər müsəlman Şərqiində – R.M.) ərəb və fars poeziyasını öyrənən mütəxəssislər vardır ki, bu predmetə (yəni poeziyaya, şeirə!) aid kitablar yazırlar: onlar poeziyanı satıraya, peana, yarışma şeirlərinə, alleqorik, komik, lirik, təsviredici olanlara və digərlərinə bölürlər» (Аль-Фараби Абу Наср Мухаммад, 1975).

Aristotel poetikasının Farabi traktovkası. Aristotelin «Poetika» kimi tanınmış bu əsəri antik kataloqlara görə iki kitabdan ibarət olmuşdur (Аристотель, 2005, p. 369). Amma bunlardan yalnız birinin, yəni birincisinin günümüzə gəlib çatdığı təqdirdə, M.L.Qasparovanın qeydinə əsasən «ikinci kitabın məzmunu, filoloqların fərziyyəsinə görə, komediyanın [birinci kitabdakına] analoji şəkildə tərtib edilmiş hərtərəfli təsvirindən və yambın (satirik lirikanın) daha az təfərrüatlarından ibarət olmuşdur» (Аристотель, 2005). Bu əsərdə Farabinin dili ilə desək, əslində şəriyyat sənətindən və ya poetik incəsənət kimi söz sənətkarlığından/teknikəsindən danışarkən Aristotel, onun predmetini yamsılamaq (mimnēsis) təşkil etdiyini vurğulamışdır. Üstəlik sözügedən yamsılamanın ilk növbədə yunan deyimləri olan mythos-da öz əksini tapdığından antik ədəbiyyatın adətən mifoloji və ənənəvi süjet xətinə malik olduqları buradakı metafizik səciyyəli (ilkin, birinci, başlanğıc, yaranış) məqamları heç də istisna etməmişdir. Elə poetiklik dedikdə ifadə forması tək yalnız poeziyanı nəzərdə tutmamış Aristotel istənilən növ deyimlərin (mythoi) necə tərtib edilməsindən bəhs edərək buradakı yamsılamanın nəticəsi kimi epos (başqa sözlə desək, tək nəzm-şer formasında deyil, həmçinin yazılı, nəsr-prozaik formada və ya hər ikisinin qarışığı şəklində), tragediya, komediya, difiramb, avletika və kifaristika kimi növlərini fərqləndirmişdir. Öz növbəsində Farabi də qeyd edilmişləri sadalayaraq onların sırasına dramı, aynosu, diaqrammanı, satirani, poemani, amfiqenezisi, akustikanı və artıq orta əsrlər müsəlman Şərqi reallıqlarından çıxış edərək ritorikanı da əlavə etmişdir (Аль-Фараби Абу Наср Мухаммад, 1975, p. 534–535). Əslində ritorikaya ayrıca bir traktat da həsr etmiş Farabi Aristoteldən fərqli olaraq «Birinci müəllim»in mühakimələrin fərqləndirdiyi apodeyktiv (sübutedic), dialektik və eristik (sofistik) formalarına ritorik və poetik olanları əlavə etməsinin özü (Аль-Фараби Абу Наср Мухаммад, 1975) onun sadalananları sonunculardan ayırdığına sübutdur. Belə ki, Farabi özünün «Şəriyyat sənətinin qanunları haqqında» kitabında, başqa sözlə desək «Poetika»sında qeyd edir ki, «...poetik mühakimə elə bir [mühakimədir ki, o.] nə sübutedic, nə dialektik, nə ritorik, nə də ki sofistlik olmayıb amma bütün bunlarla yanaşı silloqizmin növüdür yaxud daha doğrusu «sillogizmdən sonra»dır («sillogizmdən sonra»

dedikdə mən (Farabi – R.M.) induksiya, analogiya, intuisiya və s. bu kimiləri, yəni silloqizm dərəcəsinə olanları nəzərdə tuturam» (Аль-Фараби Абу Наср Мухаммад, 1975).

Farabi poetik mülahizələrin və ya şəriyyətin ölçülər və fabullar əsasında təsnifatının aparıldığını qeyd edərək bunlardan ölçülər üzrə təsnifatın müsiqilərə yaxud harmoniyaçılara aid olduğunu, fabul əsasında elmi təsnifatın müxtəlif xalqların və fərqli sənət məktəblərinin sənətkarlığını öyrənmə simvollar şərh edənlər sahəsinə, şeir izah edənlərə, poetika – şəriyyət tədqiqatçılarına məxsusluğunu vurğulamışdır (Аль-Фараби Абу Наср Мухаммад, 1975, p. 533). Amma onun gətirdiyi misalda yalnız ərəbdilli və farsdilli poeziyaya işarə etməsi bunun tədqiqatçılar tərəfindən artıq orta əsrlər Yaxın Şərqdə Aristotel «Poetika»sının ədəbiyyat nəzəriyyəsi üzrə dərslik olduğu qənaətinə formalaşdırmaqdadır (Аль-Фараби Абу Наср Мухаммад, 1975, p. 596). Amma fikrimizcə, Farabi bütün bunları misal gətirərək dövrünün reallıqlarına istinad edərək özünün də qeyd etdiyi kimi, poeziyanın yəni, şeirin deyil, poetikanın, başqa sözlə desək, daha çox yunan şəriyyətinin – söz texnikasının, ustalığının anlaşılmasına çalışmışdır. Üstəlik qeyd edək ki, elə Farabının sadaladığı qədim yunan xor lirikası olan pean (yaxud peon) və delfik lavra mükafatlanan traqiklərin yarışmasına oxşar şəkildə orta əsrlər müsəlman Şərfində də, amma artıq birmənalı şəkildə şairlərin Tanrını və hökmdarları təriflədikləri, o cümlədən də şeir müsabiqələri keçirdikləri adi ənənələrdən biri olduğu danılmazdır. Deməli, filosofun sözügedən əsərində yunan peanının eləcə də digər poeziya nümunələrinin xüsusi ölçüyə malik olduğunu bildirərək daha çox Aristotelin «Poetika»sında sadalanmış antik dövr yunan poeziyası nümunələrini əldə rəhbər tuturdu. Halbuki, Farabi məqsədinin poetika olduğunu xatırladaraq bildirir ki, «...yunan poetikası mənim burada sadalayacağım janrlara: tragediyaya, diframba, komediya, yamba, dramaya, aynosa, diaqrammaya, satiraya, poemaya, eposa, ritorikaya, amfiqenezisə və akustikaya bölünür» (Аль-Фараби Абу Наср Мухаммад, 1975, p. 534–535).

Öncədən qeyd edək ki, Aristotel «Poetika»sı ilə tanışlıq bizə Farabi ümumiləşdirməsinin «Birinci müəllim»dəki təsnifatdan fərqləndiyini deməyə əsas verir. Çünki, buna sübut kimi, məsələn, Farabidə poetikanın janrlarından birinə aid edilmiş dramanın əslində Aristoteldə «hərəkət etmək» kimi müəyyən etməyə çalışaraq həm tragediya, həm də komediyanın ifadəsətək təqdim edildiyini görə bilirik (Аристотель, 2005, p. 294). Farabidə isə, poetik janrtək dram ümumiməlum deyim və məsəllərdən ibarət olub burada müəyyən insanlardan, konkret şəxslərdən söhbət getdiyi vurğulanır. Eyni zamanda da Aristotelin tragediyaya verdiyi «[Müəyyən] həcmə malik, vacib və bitmiş hərəkəti şifahi deyil, əməli olaraq [həyata keçirilmiş şəkildə] müxtəlif hissələrində fərqli eşidilən [ifadə edilmiş] nitqi yamsılamaq olub hala acımaq vasitəsilə və ehtiraslardan təmizlənmək (katharsis) qorxusuyla (həyəcanı ilə) gərcəkləşir» kimi ümumi tərif (Аристотель, 2005, p. 297) əsasən Farabi tərəfindən başqa bir formada ifadə edilsə də, ona görə tragediyada başqaları üçün nümunə olan yaxşı əməl və davranışlar xatırlanır, həmçinin şəhərlərin hakimləri təriflənir. Hətta Farabi fikrinə davam etdirib müsiqilərin tragediyanı monarxlar qarşısında ifa etdiklərini bildirərək sözügedənlər vəfat edərək burada onlara görə kədər-qüssəni özündə əks etdirən əlavə nəğmələr, ağıllar artırıldığını da vurğulamışdır.

Nəticə. Farabiyə görə diframba da tragediya təyinatlı olsa da, əvvəla o sonuncudan daha həcmli və ən başlıcası isə, ayrıca monarxlara deyil, bütün bəşəriyyətə aid müsbət mənəviyyət və xeyirxahlıqların tərənnümü edilməsidir.

Filosof Aristoteldə olduğu kimi komediyanın xüsusi ölçülü poetik janr kimi insanların pis əməllərindən bəhs etdiyini, satirik formada mənfəi davranış və əməllərinin tənqid edildiyini diqqətə çatdırır. Yambın isə özündə həm yaxşı, həm də pis əməllər haqqında ümumməlum deyimləri ehtiva etdiyini bildirən Farabi bu janrın təfriqələr və müharibələr zamanı, o cümlədən də, qəzəblənib hiddətlənərkən istifadə edildi-

yini xatırlatmışdır (Аль-Фараби Абу Наср Мухаммад, 1975, p. 536). Yaxud da, qədim yunan dilində öyüd-nəsihət, povest, pritça, tərifi söz, məzarüstü kəlam kimi tərcümə edilən aynos sözü isə, poetik janrlardan biri kimi Fərabə tərəfindən yüksək ustalığı və ya gözəl, möhtəşəm olduqlarına görə zövqverici olanlartək izah edilmişdir.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

Аль-Фараби Абу Наср, Мухаммад (1975). Логические трактаты (Пер. с арабского); ред. колл. А. М. Кунаев (отв. ред.) и др. Алма-Ата: Издательство «Наука» Казахской ССР, 672 с.

Аристотель (2005). Политика; пер. С. А. Жебелева, М. Л. Гаспарова. Москва: АСТ: Транзиткнига, 393 с.

Фролова, Е.А. (2006). История арабо-мусульманской философии. Средние века и современность: Учебное пособие. Москва, 199 с.

Aristotel (1974). Poeziya sənəti haqqında [Mətn]: məqalələr və şərhlər / Aristotel; tərc.ed. A. Aslanov; red. Ə. Ağayev. Bakı: Azərnəşr, 192 s.

Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti (2006). Dörd cildə, IV cild, Bakı: «Şərq-Qərb», 712 s.

Антон НАЗМІЄВ – аспірант кафедри соціальної педагогіки, інституту педагогіки і психології, ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка», пл. Гоголя, 1, м. Старобільськ, Луганська обл., Україна, індекс 92703 (nazmiev.anton.0603@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7939-8733>

Anton NAZMIEV – Postgraduate student of the Department of Social Pedagogy, Educational and Research Institute of Pedagogy and Psychology, 1 Hohol Square, Starobilsk, Luhansk Region, Ukraine, 92703 (nazmiev.anton.0603@gmail.com)

НАУКОВИЙ ПОГЛЯД НА СТРУКТУРУ СОЦІАЛЬНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ

Анотація. Мета дослідження – розглянути та узагальнити наукові погляди на структуру соціальної компетентності особистості. **Методологія дослідження** ґрунтується на компетентнісному, особистісно-зорієнтованому, середовищному наукових підходах, методах теоретичного аналізу й синтезу для узагальнення поглядів науковців психолого-педагогічного профілю на проблему визначення структури соціальної компетентності особистості. **Наукова новизна** статті полягає в репрезентації авторського бачення структури феномену соціальної компетентності як єдності чотирьох компонентів: мотиваційно-ціннісного, когнітивного, діяльнісно-поведінкового, індивідуально-психологічного. **Висновки.** На підставі аналізу наукової літератури з'ясовано, що існують різні підходи до сутності та структури соціальної компетентності як міждисциплінарного феномену. Соціальну компетентність учені розглядають у двох аспектах: як сукупність зовнішніх і внутрішніх характеристик людини у взаємодії із соціальним середовищем. На думку одних учених, сутність соціальної компетентності полягає в накопиченому життєвому досвіді людини, що дозволяє оптимально розв'язувати життєві ситуації. Інші дослідники визначають цей феномен як динамічне, полікомпетентне, цілісне поєднання знань, умінь і навичок для організації індивідом життєвого шляху. Ми поділяємо думку третьої групи вчених, які соціальну компетентність визначають як підґрунтя успішної соціалізації особистості, що має внутрішні психологічні установки: соціальну ідентичність, соціальний інтелект, досвід, та надає індивідові смислове наповнення й інтенсивність переживань внутрішньої та зовнішньої картини світу. На підставі узагальнення різних поглядів на структуру соціальної компетентності запропоновано авторське бачення структури, яка являє собою поєднання чотирьох компонентів: мотиваційно-ціннісного, когнітивного, діяльнісно-поведінкового, індивідуально-психологічного. Предметом подальшого дослідження буде характеристика цих компонентів з метою розробки змісту й технологій діяльності закладів вищої освіти щодо формування соціальної компетентності студентів.

Ключові слова: соціальна компетентність, формування, студентство, структурні складники, соціальність.

SCIENTIFIC VIEW ON THE STRUCTURE OF SOCIAL COMPETENCE

Summary. The purpose of the research is to examine and generalize scientific views on the structure of social competence of a person. **Research methodology** is based on competency, personality orientated, environmental scientific approaches, methods of theoretical analysis and synthesis for generalization of scientists' views of psychological and pedagogical specialization on the problem of structure determination of personal social competence. **The scientific novelty** of the article consists in representation of the author's viewing of the structure of social competence phenomenon as the unity of four components: motivational and valuable, cognitive, activity and behavioural, individual and psychological. **Conclusions.** It is cleared up on the bases of scientific literature analysis that there are different approaches to the essence and structure of social competence as interdisciplinary phenomenon. Scientists examine social competence in two aspects: as a complex of external and internal characteristics of a person in co-operation with social environment. In opinion of some scientists, the essence of social competence

consists in the accumulated vital experience of a person, that allows optimally to decide vital situations. Other researchers determine this phenomenon as dynamic, polycompetent, integral combination of knowledge, abilities and skills for organization of individual way of living. We divide the opinion of the third group of scientists, that determine social competence as soil of successful socialization of a person that has psychological orientation: social identity, social intellect, experience and gives a person semantic filling and intensity of experiencing of internal and external picture of the world. It is offered authorial viewing of structure on the basis of generalization of different views on the structure of social competence that is a combination of four components: motivational and valuable, cognitive, activity and behavioural, individual and psychological. The subject of our further research will be description of these components with the aim of development of maintenance and technologies of activity of higher educational establishments in relation to forming of students' social competence.

Key words: social competence, forming, students, structural components, sociality.

Постановка проблеми. Системна розбудова української держави й суспільства, прагнення України до повноправного набуття членства у Європейському Союзі потребує підготовки висококваліфікованих, конкурентоспроможних, компетентних фахівців, здатних до інноваційного розвитку країни. Одним із складників компетентного фахівця сучасне законодавство в галузі вищої освіти визначає соціальну компетентність, сутність і структура якої наразі є предметом міждисциплінарних досліджень, зокрема на стику соціальних, освітніх, поведінкових галузей знань.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Джерельною базою наукової розвідки стали праці вчених, які вже внесли вклад в розробку сутності та структури соціальної компетентності особистості (Л. Варяниця, Д. Годлевська, Т. Гущина, М. Докторович, І. Зарубінська, С. Курінна, В. Ляшенко, К. Осадча, І. Печенко, О. Позднякова, С. Семчук, Р. Скірко, Н. Фалько, Л. Шеїна та ін.).

Мета статті. Розглянути наукові погляди на структуру соціальної компетентності та на основні положень психолого-педагогічної літератури сформулювати авторський погляд на структурні елементи соціальної компетентності особистості.

Виклад основного матеріалу. Проаналізувавши наукові джерела, ми взяли за основу тлумачення соціальної компетентності М. Докторович з метою подальшого визначення структури цього феномену: соціальна компетентність – це набута здатність особистості гнучко орієнтуватися в мінливих соціальних умовах та ефективно взаємодіяти із соціальним середовищем (Докторович, 2007).

Розглянемо, як у науковій літературі вчені подають структуру соціальної компетентності. Л. Варяниця описує її як інтегровану особливість індивіда, виділяючи такі критерії: **емоційно-ціннісний**, що виявляється у вправності рефлексувати власні почуття та відповідно відгукуватися на емоційні прояви; **соціально-когнітивний**, досвідченість з суспільними стандартами, правилами суспільства; **комунікативний**, що засвідчує створені уміння добирати відповідні зразки, неконфліктні засоби спілкування, вираження в комунікації власну індивідуальність (Варяниця, 2006).

Д. Годлевська запропонувала таку будову соціальної компетентності: **соціально-комунікативний** (базовий) компонент прогнозує існування комунікативного досвіду, хисту і навичок; **особистісно-емоційний** – професійно-особистісні якості (рефлексія, креативність, емпатія); **діяльнісний** (практичний) – прояв комунікативної компетентності, апробованої в дії та опанування індивідом як найефективніший чинник дії на особистість. (Годлевська, 2007).

Т. Гущина до структури соціальної компетентності вводить два взаємозв'язані компоненти: **когнітивно-емоційний**, що формується змістовим заповненням та посиленню переживань, зумовлених дослідуванням, порядком самоставлення; **когнітивно-мотиваційний**, що визначає спрямованість особистості до активного життя в суспільстві (Гущина, 2008).

М. Докторович зазначає, що соціальна компетентність є різносторонньою ознакою особистості, котра вказує на якість її функціонування в суспільстві, осягає соціальні мотиви, знання, навички, потрібні для дієвої співпраці з навколишнім соціальним середовищем. Авторка виділяє чотири компоненти соціальної компетентності та її функції: **когнітивно-ціннісний** – передбачає присутність знань, соціальних понять, системи цінностей особистості, міркування соціальної реальності; **емоційно-мотиваційний** – для нього властиві емоційне ставлення до соціуму та мотивована діяльність; **інтерактивно-комунікативний** – передбачає виконання плідної комунікації з індивідами та громадами; здійснення багатогранних видів комунікації; **поведінково-діяльнісний** – являє собою ступінь ціннісного відношення до довкілля через поведінку й діяльність. Функціями соціальної компетентності є інформативна, атитюдна, життєво-футурологічна, рефлексивна, комунікативна, діяльнісна (Докторович, 2007).

І. Зарубінська доводить, що соціальна компетентність особистості – це складна система інтегративної характеристики особистості, сукупність якостей, здібностей, соціальних знань і вмінь, переживань, емоційно-ціннісних орієнтацій, переконань особистості, що сприяє активній взаємодії з соціумом, налагодженню контактів з різними групами та індивідами, активній участі в соціально значущих проєктах, продуктивному відтворенню різноманітних соціальних ролей. Вона виконує зовнішні та внутрішні психологічні функції й охоплює різні сфери людської діяльності: навчальну, професійну, власне соціальну взаємодію, є однією із істотних передумов продуктивної міжособистісної взаємодії в усіх її проявах. Зміст компетентності особистості зумовлений метою та функціями її діяльності, а тому, на думку дослідниці, соціальна компетентність має таку структуру: **ціннісно-мотиваційний, когнітивний, діяльнісний, рефлексивний, особистісний компоненти** (Зарубінська, 2011).

С. Курінна визначає соціальну компетентність як засвоєння досвіду що найкращого вирішення повсякденних обставин; ріст технік осмислення описувати власний стан, навколишнє середовище та рахуватися в міжособистісних відносинах; осягнення, оцінно-етичне роз'яснення як база відповідної оцінки власного стану та навколишнього середовища; навичок відігравати конфліктні і безконфліктні тип спідвії з довкіллям та подальшим їх аналізом; присутність позитивної емоційної основи життєдіяльності. С. Курінна називає такі компоненти та критерії визначення рівня сформованості соціальної компетентності в дитини: **поведінковий**, свідченням котрого є вміння поводитися в колективі й споруджувати безконфліктні зв'язки, орудування власними емоціями й настроєм, позитивна налаштованість, підготованість щодо вирішення сумнівних становищ, навичок самоаналізу, схвальне сприйняття себе та власного становища в суспільстві; **пізнавально-інтелектуальний критерій** – обізнаність щодо різних соціальних норм, умінням користуватися здобутим досвідом в повсякденних ситуаціях, спроможність до обмірковування ситуацій і вирішення питань, ступінь піднесення когніції, так само існування загальновідомих психологічних і фізіологічних умінь щодо себе, здібність окреслювати власні позитивні й негативні прикмети; **комунікативний** – вправність обирати достеменні способи контактування з оточенням, конструктивно вживати мовленнєві кліше в різноманітних обставинах існування, орудування культурними стилями висловлювання позитивних емоцій; **гумористичний** – схильність до жартів, що виявляється в здатності розуміти дотепність та здібність створити щось жартівливе (Курінна, 2004).

В. Ляшенко вбачає в соціальній (життєвій) компетентності осмислення індивідом власного призначення, своєї долі, життєвих цілей, сенсу життя й організацію життєвого шляху та його змісту. Вона містить кілька складників: **фізичний, когнітивний, мовленнєвий, психологічний, соціальний, сенсорний, інтелектуальний розвиток**. Ці складники охоплюють спеціальні знання, уміння стабілізувати внутрішні й зовнішні обставини, досвід оцінювання стану власного розвитку й можливостей,

уміння оцінювати життєву ситуацію та адекватно діяти, наявність інструментарію вирішення завдань життєдіяльності (Ляшенко, 2005).

У роботі К. Осадчої поняття соціально-професійної компетентності розглянуто як цілісну, динамічну, інтегративну структуру, яка відображає сукупність професійних та індивідуальних якостей особистості (знань, умінь, навичок, здатностей, ціннісних орієнтацій, стратегій і способів діяльності). Структура соціально-професійної компетентності складається з таких взаємопов'язаних складників: **предметна компетенція**, яка містить окремі професійні й індивідуальні якості та стратегії, що описані та формулюються в межах навчальних дисциплін; **інформаційно-комунікаційна компетенція**, що інтегрує глибоку обізнаність у галузі інформаційно-комунікаційних технологій і динамічний розвиток та самовдосконалення за рахунок обробки інформації та вміння знаходити односторонні; **комунікативна компетенція**, яка складається із сукупності таких індивідуальних якостей: товариськість, емоційна експресія, здатність уявити душевний стан людей за невербальними ознаками; **особистісно-інтелектуальна компетенція**, що містить комплекс здатностей до аналізу, синтезу зіставлень і порівнянь, діагностики та прогнозування, гнучкості та критичності мислення, організації та планування, аналітичного мислення з метою прийняття ефективних рішень; креативна компетенція, що визначає творчий підхід до вирішення завдань; **педагогічна компетенція**, яка складається із засвоєних стратегій ефективної реалізації педагогічних технологій в освітній практиці, системи соціально схвалюваних ціннісних установок, що сприятимуть досягненню якісних педагогічних результатів за рахунок саморозвитку; **методична компетенція**, яка є узагальненою властивістю оптимально здійснювати мотивовану навчальну діяльність на основі фундаментальних методичних знань і умінь та індивідуальних якостей особистості; **педагогічна компетенція**, що складається із засвоєних стратегій ефективної реалізації педагогічних технологій в освітній практиці, системи соціально схвалюваних ціннісних установок, що сприятимуть досягненню якісних педагогічних результатів за рахунок професійно-особистісного саморозвитку; **методична компетенція**, яка є узагальненою властивістю оптимально здійснювати мотивовану діяльність на основі фундаментальних спеціалізованих знань і умінь та індивідуальних якостей особистості; **соціальна компетенція**, що містить знання про суспільство та способи поведінки в ньому, соціальну взаємодію, адаптованість особистості до навколишнього суспільного середовища; **науково-дослідницька компетенція**, яка складається із сукупності засвоєних стратегій володіння методами наукового пізнання, пошуку, аналізу педагогічної діяльності та прогнозування результатів дослідницького процесу й культури наукової діяльності (Осадча, 2010).

У розумінні І. Печенко соціальна компетентність – це не проста полікомпонентна ознака індивіда, її інтегральна якість, яка утворюється з сукупності емоційних, мотиваційних, характерологічних показників і виражається в соціальній активності та гуманістичній спрямованості індивіда. Будова соціальної компетентності містить три компоненти: **емоційно-почуттєвий** зумовлений спроможністю відповідно давати оцінку емоційно-почуттєві прояви інших та відгукуватися на них, ставитись до себе в контексті стосунків з оточенням; **мотиваційно-ціннісний** включає комплекс соціальних вимог, інтересів, ціннісних орієнтацій малечі за умови зміни соціальних інституцій; **діяльнісно-поведінковий** репрезентує здібність дитини чути власну відповідність до певного соціального гурту, уміння прихильно взаємодіяти, співпрацювати (Печенко, 2003).

О. Позднікова описує соціальну компетентність як життєву – спроможність жити в соціумі, мати необхідний комплекс знань, умінь, навичок, цінностей, здатностей за навчальними галузями й життєвими сферами, отриманий шляхом життєвого досвіду. Соціальна компетентність має такі компоненти:

комунікативна толерантність – уміння розуміти себе та інших; вступати в контакт з іншими, відчувати психологічні кордони, власні та інших; **емпатія** – сприймати переживання інших; **креативність мислення** – творчо ставитись до будь-якої діяльності, діяти в нестандартних умовах; **усвідомлене ставлення до вибору виду діяльності** – відповідальне ставлення до будь-якої роботи, особистісного самоаналізу й саморегуляції, внутрішньої активності, постійного оцінювання власних результатів; до мотивації вибору діяльності, до визначення власних ціннісних орієнтацій (інтелектуальних, моральних, поведінкових (Позднякова, 2010).

С. Семчук описує соціальну компетентність як полікомпонентну рису індивіда, її інтегральну якість, що складається з сукупностей емоційно-мотиваційних ознак і стає відомим в соціальній активності та гуманістичній спрямованості індивіда. Вона реалізує потребу особистості, яка проходить вікові етапи розвитку, бути суб'єктом освоєння світогляду. У структурному плані соціальна компетентність є системним утворенням, що відповідає трьом критеріям: **пізнавально-когнітивний** – уявлення про світ, уміння аналізувати отриману інформацію та видавати її; **соціально-емоційний** – уміння орієнтуватися в емоційній компетентності; **діяльнісно-поведінковий** – обізнаність із загальноприйнятими нормами і правилами поведінки в різних соціальних ситуаціях (Семчук, 2010).

Р. Сірко доводить, що феномен соціальної компетентності взаємопов'язаний з різноманітними по-радами, складниками, властивостями особи, як-от: соціальні стереотипи, цінності, норми, ролі, установки, соціальна ідентичність, Я-концепція, соціальна кмітливність, соціальний досвід. Також він визначає компоненти соціальної компетентності: **когнітивний** пов'язаний із соціальним інтелектом, соціальними досвідом й уміннями; **поведінковий** – із соціальним досвідом, хист соціальної роботи, спільної взаємодії; **ціннісно-мотиваційний** – із соціальними ідеалами, ультиматуми, мотиваційними орієнтаціями в міжособистісних відносинах (Сірко, 2010).

Н. Фалько описує соціальну компетентність як соціально-психологічний механізм, розвиток якого зумовлений законами та принципами формування особистості. До його складу входять передусім потреби, що зумовлюють професійно значущу мотивацію, інтерес до іншої людини, професійні переконання. Дослідниця виділяє три компоненти соціальної компетентності: **когнітивний** – наявність психолого-педагогічних знань, усвідомлення шляхів самопізнання, професійно-особистісної самоактуалізації; **емоційно-мотиваційний** – позитивне ставлення до майбутньої професії; **поведінковий** – активність студента в навчальній діяльності та самопізнанні (Фалько, 2009).

Л. Шеїна на основі ґрунтовного аналізу наукової літератури доводить, що соціальна компетентність є передумовою соціалізації особистості, а також визначає такі її складники: **індивідуальна соціальна активність** – усвідомлена соціально активна поведінка, спрямована на захист власних інтересів, цінностей, ідеалів, а також досягнення реальних успіхів у реалізації індивідуальних і групових інтересів, цінностей, ідеалів; **інформованість щодо питань молодіжної політики** – ступінь володіння знаннями про нормативно-правові акти державної молодіжної політики, діяльність органів влади у справах молоді, роботу громадських молодіжних формувань та об'єднань на рівнях закладу вищої освіти, регіону, держави; **соціальна відповідальність** – усвідомлення соціальних наслідків власної та суспільної діяльності, передбачення результатів пролонгованої перспективи тієї чи тієї дії, акції, заходу; **соціальна креативність та втілення в життя ініціатив** – наявність творчих ініціатив, ідей з урахуванням кількості проектів, доведених до логічного завершення (Шеїна, 2010).

Висновки. На підставі аналізу наукової літератури розглянуто різні підходи щодо сутності та структури соціальної компетентності як міждисциплінарного феномену. Соціальну компетентність учені

розглядають у двох аспектах: як сукупність зовнішніх і внутрішніх характеристик людини у взаємодії із соціальним середовищем. На думку одних учених, сутність соціальної компетентності полягає в накопиченому життєвому досвіді людини, що дозволяє оптимально розв'язувати життєві ситуації. Інші дослідники визначають цей феномен як динамічне, полікомпетентне, цілісне поєднання знань, умінь і навичок для організації індивідом життєвого шляху. Ми поділяємо думку третьої групи вчених, які соціальну компетентність визначають як підґрунтя успішної соціалізації особистості, що має внутрішні психологічні установки: соціальну ідентичність, соціальний інтелект, досвід, та надає індивідові смислове наповнення й інтенсивність переживань внутрішньої та зовнішньої картини світу. На підставі узагальнення різних поглядів на структуру соціальної компетентності особистості запропоновано авторське бачення структури, яка являє собою поєднання чотирьох компонентів: мотиваційно-ціннісного, когнітивного, діяльнісно-поведінкового, індивідуально-психологічного. Предметом подальшого дослідження буде характеристика цих компонентів з метою розробки змісту й технологій діяльності закладів вищої освіти щодо формування соціальної компетентності студентів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

- Варяниця, Л. О.** (2006). *Дитяча субкультура як фактор соціалізації молодшого школяра в навчально-виховному процесі* (автореф. дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.05 – Соціальна педагогіка). Луганськ, 23 с.
- Годлевська, Д. М.** (2007). *Формування професійної комунікативної компетентності майбутніх соціальних працівників в умовах педагогічного університету* (автореф. дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.05 – Соціальна педагогіка). Київ, 23 с.
- Гущина, Т. Ю.** (2008). *Внутрішньоособистісний конфлікт як фактор соціалізації студентської молоді* (автореф. дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.07 – Педагогічна та вікова психологія). Київ, 24 с.
- Докторович, М. О.** (2007). *Формування соціальної компетентності старшого підлітка з неповної сім'ї* (автореф. дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.05 – Соціальна педагогіка). Київ, 20 с.
- Зарубінська, І. Б.** (2011). *Теоретико-методичні основи формування соціальної компетентності студентів вищих навчальних закладів економічного профілю* (автореф. дис. ... д-ра пед. наук: спец. – 13.00.04 Теорія і методика професійної освіти). Київ, 39 с.
- Курінна, С. М.** (2004). *Особливості соціалізації дітей шести-семи років в різних умовах життєдіяльності* (автореф. дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.05 – Соціальна педагогіка). Луганськ, 22 с.
- Ляшенко, В. І.** (2005). *Формування життєвої компетентності дітей-інвалідів у центрах ранньої соціальної реабілітації* (автореф. дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.05 – Соціальна педагогіка). Луганськ, 19 с.
- Осадча, К. П.** (2010). *Формування професійної компетентності майбутніх учителів інформатики у процесі вивчення фахових дисциплін* (автореф. дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.04 – Теорія і методика професійної освіти). Вінниця, 23 с.
- Печенко, І. П.** (2003). *Соціалізація дітей в умовах сільських навчально-виховних комплексів «Загальноосвітній навчальний заклад – дошкільний навчальний заклад»* (автореф. дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.08 – Дошкільна педагогіка). Київ, 18 с.
- Позднякова, О. Л.** (2010). *Формування соціальної компетентності учнів з обмеженими можливостями здоров'я засобами проєктної діяльності* (автореф. дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.03 – Корекційна педагогіка). Київ, 27 с.
- Семчук, С. І.** (2010). *Особливості впливу засобів масової інформації на соціалізацію дітей дошкільного віку* (автореф. дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.08 – Дошкільна педагогіка). Одеса, 23 с.
- Скірко, Р. Л.** (2010). *Формування соціальної компетентності майбутніх практичних психологів у процесі професійної підготовки* (автореф. дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.04 – Теорія і методика професійної освіти). Запоріжжя, 23 с.

Фалько, Н. М. (2009). *Психологічні особливості особистісно-професійного становлення студентів психолого-педагогічних спеціальностей* (автореф. дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.07 – Педагогічна та вікова психологія). Харків, 23 с.

Шейна, Л. О. (2010). *Студентське самоврядування як засіб соціалізації молоді* (автореф. дис. ... канд. психол. наук: спец. 13.00.05 – Соціальна педагогіка.) Луганськ, 22 с.

REFERENCES

Doktorovych, M. O. (2007). *Formuvannya sotsialnoi kompetentnosti starshoho pidlitka z nepovnoi simi* [Formation of social competence of a senior teenager from an incomplete family] (Extended abstract of Candidate's thesis). Kyiv [in Ukrainian].

Falko, N. M. (2009). *Psycholohichni osoblyvosti osobystisno-profesiinoho stanovlennia studentiv psykholoho-pedahohichnykh spetsialnosti* [Psychological peculiarities of personal and professional formation of students of psychological and pedagogical specialties] (Extended abstract of Candidate's thesis). Kharkiv [in Ukrainian].

Hodlevska, D. M. (2007). *Formuvannya profesiinoi komunikativnoi kompetentnosti maibutnikh sotsialnykh pratsivnykiv v umovakh pedahohichnoho universytetu* [Formation of professional communicative competence of future social workers in the conditions of a pedagogical university] (Extended abstract of Candidate's thesis). Kyiv [in Ukrainian].

Hushchyna, T. Yu. (2008). *Vnutrishno osobystisnyi konflikt yak factor sotsializatsii studentskoi molodi* [Intrapersonal conflict as a factor of student youth socialization] (Extended abstract of Candidate's thesis). Kyiv [in Ukrainian].

Kurinna, S. M. (2004). *Osoblyvosti sotsializatsii ditei shesty-semy rokiv v riznykh umovakh zhyttiediialnosti* [Features of the socialization of six or seven year children in different living conditions] (Extended abstract of Candidate's thesis). Luhansk [in Ukrainian].

Liashenko, V. I. (2005). *Formuvannya zhyttievoi kompetentnosti ditei-invalidiv u tsentrah rannoi sotsialnoi reabilitatsii* [Formation of vital competence of children with disabilities in the centers of early social rehabilitation] (Extended abstract of Candidate's thesis). Luhansk [in Ukrainian].

Osadcha, K. P. (2010). *Formuvannya profesiinoi kompetentnosti maibutnikh uchyteliv informatyky u protsesi vyvchennia fakhovykh dystsyplin* [Formation of professional competence of future teachers of information science in the process of studying of professional disciplines] (Extended abstract of Candidate's thesis). Vinnytsia [in Ukrainian].

Pechenko, I. P. (2003). *Sotsializatsiia ditei v umovakh silskykh, navchalno-vykhovnykh kompleksiv «Zahalnoosvitniia navchalnyi zaklad – doshkilnyi navchalnyi zaklad»* [Socialization of children in rural educational complexes «General educational institution – preschool educational institution] (Extended abstract of Candidate's thesis). Kyiv [in Ukrainian].

Pozdniakova, O. L. (2010). *Formuvannya sotsialnoi kompetentnosti uchniv z obmezhenymy mozhyvostiamy zdorov'ia zasobamy proektnoi diialnosti* [Formation of social competence of students with disabilities with the means of project activity] (Extended abstract of Candidate's thesis). Kyiv [in Ukrainian].

Semchuk, S. I. (2010). *Osoblyvosti vplyvu zasobiv masovoi informatsii na sotsializatsiiu ditei doshkilnoho viku* [Features of media influence on the socialization of children of preschool age] (Extended abstract of Candidate's thesis). Odesa [in Ukrainian].

Sheina, L. O. (2010). *Studentske samovriaduvannia yak zasib sotsializatsii molodi* [Student self-government as a means of socialization of youth] (Extended abstract of Candidate's thesis). Luhansk [in Ukrainian].

Skirko, R. L. (2010). *Formuvannya sotsialnoi kompetentnosti maibutnikh praktychnykh psykholohiv u protsesi profesiinoi pidhotovky* [Formation of social competence of future practical psychologists in the process of training] (Extended abstract of Candidate's thesis). Zaporizhzhia [in Ukrainian].

Variantsiia, L. O. (2006). *Dytiacha subkultura yak faktor sotsializatsii molodshoho shkoliara v navchalno-vykhovnomu protsesi* [Children's subculture as a factor of socialization of a junior schoolchild in the educational process] (Extended abstract of Candidate's thesis). Luhansk. [in Ukrainian].

Zarubinska, I. B. (2011). *Teoretyko-metodychni osnovy formuvannya sotsialnoi kompetentnosti studentiv vyshchykh navchalnykh zakladiv ekonomichnoho profilu* [Theoretical and methodological bases of formation of social competence of students of higher educational institutions of economic specialization] (Extended abstract of Candidate's thesis). Kyiv [in Ukrainian].

Николай НЕСПРАВА – кандидат философских наук, доцент, доцент кафедры социально-гуманитарных дисциплин; Днепропетровский государственный университет внутренних дел; просп. Гагарина, 26, г. Днепр, Украина, индекс 49000, (n.nesprava@gmail.com)

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-0415-1837>

ResearcherID: W-7704-2018 (<http://www.researcherid.com/rid/W-7704-2018>)

Nikolay NESPRAVA – PhD (Philosophy), Docent, Associate Professor of Social and Humanitarian Disciplines Department; Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs; 26, Prospect Gagarin, Dnipro, Ukraine, postal code 49000 (n.nesprava@gmail.com)

АКСИОЛОГИЯ ВЛАСТИ В ОСМЫСЛЕНИИ ВЕЛИКИХ ХРИСТИАНСКИХ УЧИТЕЛЕЙ И СВЯТИТЕЛЕЙ

Аннотация. *Цель статьи* состоит в том, чтобы раскрыть представление о ценностных основах власти, которое содержится в толкованиях Григория Богослова, Василия Великого, Григория Нисского и Иоанна Златоуста. **Методология исследования** базируется на философском подходе, предполагающем единство исторических и логических методов познания. Системный подход позволил раскрыть представленные в учении великих святителей единство и иерархию элементов аксиологической системы власти, их взаимодействие с окружающей средой (обществом). Метод экстраполяции был использован для того, чтобы продемонстрировать значение раннехристианских толкований для ценностного наполнения властных отношений в современном обществе. **Научная новизна** статьи состоит в том, что в ней впервые представлен анализ учения великих христианских учителей и святителей с точки зрения аксиологических аспектов кратологии. **Выводы.** Обращение к осмыслению вечных истин, которое было осуществлено наиболее авторитетными мыслителями эпохи становления теоретических основ христианского вероучения, дает возможность избавиться от постмодернистского релятивизма, ведущего к аномии властных отношений и оправданию политики двойных стандартов. Онтологическая платформа, определяющая истолкование аксиологии власти в трудах христианских философов, базируется на библейском постулате, установившем, что Всевышний является первоисточником всего сущего, а, следовательно, и власти. Однако, это вовсе не означает, что всякий конкретный начальник поставлен от Бога. Данный посыл имеет гораздо более общий характер, который раскрывает происхождение власти и показывает, что она имеет целью установление и поддержание всеобщего порядка. Власть по своей изначальной сути трактуется как добро, но, будучи частично делегированной человеку как свобода воли, после грехопадения власть вбирает в себя присущее его экзистенциальной природе противоречие между добром и злом. Должное предназначение власти великие учителя раскрывали через сравнение значимости материальных и духовных ценностей, отдавая безусловный приоритет последним. Предназначение власти, по их убеждению, состоит в том, чтобы вести людей по дороге благочестия, ведущей к Богу. Эти устремления предопределяют ценностные основания и ориентиры для любого вида власти, в том числе и для политической. Среди них христианские мыслители выделяли такие взаимосвязанные категории как разум, любовь и милосердие, а также справедливость. При этом для понимания святоотеческого осмысления аксиологии власти важно заметить, что разум как ее основа трактовался не только в смысле наличия превосходства в мудрости над окружающими, как в теории меритократии, а прежде всего в смысле наличия способности властвовать над своими пороками. Любовь и порождаемое ею милосердие являются отличительными христианскими критериями справедливости. У великих святителей мы находим рецепт от возможных властных злоупотреблений. Во-первых, он предпо-

лагает первичность самосовершенствования тех субъектов, которые претендуют на власть. Во-вторых, данный рецепт предусматривает применение различных подходов в оценке действий частных лиц и людей, облеченных властью. Причем в отношении последних речь идет не то что о неприкосновенности, а напротив – о требованиях более высокого порядка. В толкованиях святых учителей неоднократно было доказано, что милосердие и моральный авторитет являются более эффективными инструментами власти, чем насилие. При этом добродетель предопределяет миротворчество как основную функцию власти.

Ключевые слова: Бог, кратология, духовные ценности, разум, милосердие, справедливость, моральный авторитет, насилие, миротворчество.

THE AXIOLOGY OF POWER IN THE UNDERSTANDING OF GREAT CHRISTIAN TEACHERS AND SAINTS

Summary. *The purpose of the article is to reveal the notion of the value foundations of power, which is contained in the interpretations of Gregory the Theologian, Basil the Great, Gregory from Nyssa and John Chrysostom. The research methodology is based on a philosophical approach that assumes the unity of historical and logical methods of cognition. The systematic approach made it possible to reveal the unity and hierarchy of the axiological elements, which were presented in the teachings of the great saints, and their interaction with the environment (society). The extrapolation method was used to demonstrate the importance of early Christian interpretations for the value contents of power relations in modern society. The scientific novelty of the article consists in the first time presentation of the analysis of the Great Christian Teachers and Saints' conception from the axiological aspects of cratology point of view. Conclusions.* The appeal to the comprehension of eternal truths, which was carried out by the most authoritative early Christian thinkers, makes it possible to get rid of postmodern relativism, which leads to the anomie of power relations and to the justification of a double standards policy. The ontological platform that defines the interpretation of the axiology of power in the works of Christian philosophers is based on a biblical postulate established that the Most High is the primary source of all things, and, consequently, a power as a whole. However, it does not mean that any particular superior is from God. This message has a much more general character, which reveals the origin of power and shows that it has the purpose to establish and maintain universal order. Power in its original essence was interpreted by these theologians as good. It was being partially delegated to human as freewill, and after the fall from grace power incorporated the contradiction between good and evil inherent in human existential nature. Great Teachers revealed the proper purpose of power through a comparison of the significance of material and spiritual values, giving an unconditional priority to the latter. They argued that the purpose of power is to lead people along the path of godliness leading to God. These aspirations predetermine value bases and guidelines for any kind of power, including political one. Among them, Christian thinkers identified such interconnected categories as reason, love and charity, as well as justice. At the same time, to understand the patristic understanding of the axiology of power, it is important to note that reason as its basis was interpreted not only in the sense of superiority in wisdom over others, as in the theory of meritocracy, but primarily in the sense of the ability to rule over one's vices. Love and the charity are distinctive Christian criteria for justice. In the Great Saints' teaching, we find a recipe for possible of power abuse. Firstly, it involves the primacy of self-improvement of those entities who aspire to power. Secondly, this recipe provides for the use of different approaches in assessing the actions of private individuals and governances. Moreover, Great Teachers regarded the higher requirements to the latter, and did not say about immunity. In their interpretations, it has been repeatedly proved that charity and moral authority are more effective tools of power than violence. So, virtue predetermines peacemaking as the main function of power.

Key words: God, cratology, spiritual values, reason, charity, justice, moral authority, violence, peacemaking.

Постановка проблемы. Общий ценностный кризис современного общества отразился, в том числе, и на восприятии власти на всех ее уровнях – от семейного до государственного. Размытость ценностных ориентиров, предлагаемых действующими лидерами общественного мнения,

предопределила аномию властных отношений, которая особенно отчетливо проявила себя в условиях становления сетевого общества, основанного на Интернет-коммуникации. Примером тому стали латентные драматические события в Украине, которые потрясли основы всех общественных структур страны в XXI веке. Таким образом, возникла острая необходимость в очищении мировоззренческого фундамента этих структур от приводящих к коррозии наносных отложений. Поэтому возвращение к первоначальным незамутненным истокам христианского учения в части осмысления аксиологии власти представляется актуальной задачей философской академической науки и имеет важное значение в его практическом преломлении для социальной и политической сфер.

Анализ источников и состояние исследования. Проблема власти испокон веков занимала умы мыслителей, начиная от Конфуция, Платона и Аристотеля. В современной науке даже сформировалось отдельное направление междисциплинарных исследований, получившее название «кратология». В рамках данного направления можно особо выделить работы А. Колина, М. Фуко, М. Наима, В. Ф. Халипова. Однако, эти ученые не концентрируют свое внимание на тех базовых ценностях, присущих европейской цивилизации и характеризующих положение в ней властных институтов, которые были сформированы под влиянием христианства. С другой стороны, изучение наследия ранних христианских мыслителей, которое осуществляется в рамках патрологии и представлено в работах Н. И. Барсова, Л. Буйе, И. Джордани, И. Мейендорфа, С. Рункевича, Н. И. Сагарды, Г. Флоровского и других исследователей, фокусируется преимущественно на теологических и общих этических вопросах, не касаясь непосредственно властных отношений. Поэтому наше исследование осмысления аксиологии власти в трудах великих христианских учителей и святителей в известном смысле можно считать новаторским.

Цель статьи состоит в том, чтобы раскрыть то представление о ценностной основе властных отношений в социуме, которое содержит в себе творческое наследие наиболее авторитетных мыслителей эпохи становления теоретических основ христианского вероучения.

Изложение основного материала. В научной литературе, посвященной проблемам кратологии, феномен власти рассматривается преимущественно в четырех направлениях: бихевиористском (Б. Рассел, Б. Скиннер, Х. Арндт), телеологическом (К. Маркс, Р. Михельс, Т. Парсонс), инструменталистский (К. Дойч, О. Тоффлер, Д. Белл), структуралистский, или конфликтный (М. Вебер, Г. Зиммель, Л. Козер, Л. Бернард. К. Боулинг, Дж. Бертон). При этом аксиологические проблемы затрагиваются, как правило, при обсуждении соотношения политики и морали, при представлении власти как ценности или при изучении того, какими способами власть распределяет определенные общественные блага. К. Дойч, например, отмечал, что власть можно понимать как инструмент обретения всех ценностей, нечто наподобие сетей для ловли рыбы (Deutsch, 1980, p. 23). Как видим, большинство исследователей социальных и политических институтов и процессов обходят вниманием содержательную сторону аксиологии власти, в то время как, по нашему мнению, именно она определяет суть власти как философской категории во всех обозначенных выше аспектах.

Доминировавший в XX веке прагматический секулярный рационализм в понимании власти, который, получив свое начало от Н. Макиавелли, отделившему политику от морали, и, будучи вскормленным К. Марксом и Ф. Ницше, в конце концов привел общество к сталинизму и нацизму. Так что после ужасов концлагерей Колымы и Освенцима говорить об аксиологии власти в ее модернистском понимании стало попросту невозможно. Современный постмодернистский подход, предполагающий наличие многих правд, каждая из которых существует в зависимости от ее ин-

терпретации конкретным субъектом, фактически стал оправданием политики двойных стандартов для оценки действий властей в многочисленных конфликтах. Поэтому на повестку дня встала задача избавиться от всеобщего релятивизма, ведущего к критической энтропии сознания, и обратиться к тем вечным истинам, которые были когда-то высокомерно отринуты позитивистами, но так и найдены социальными конструктивистами.

По нашему убеждению, путеводителем в осмыслении этих истин является христианское вероучение. Христианство от начала своего возникновения и до наших дней не переставало оказывать мощное влияние на все последующие философские построения в понимании аксиологии власти, которые исходили даже из самых противоположных точек зрения. Примером тому могут служить учения Фомы Аквинского, Т. Гоббса, Дж. Локка, Ш.-Л. Монтескье, И. Канта, Г. Гегеля, П. Юркевича, Н. Бердяева, С. Франка и многих других выдающихся философов. Отсюда берут свои истоки и такие парадигмы аксиологического познания как трансцендентальная, диспозионная, дихотомическая, а также парадигмы украинского кардиоцентризма и русской религиозной философии.

Мы же при рассмотрении ценностных основ власти предлагаем обратиться еще глубже – к учению великих учителей и святителей Григория Богослова (325 – 389), Василия Великого (330 – 379), Григория Нисского (335 – 394) и Иоанна Златоуста (ок. 347 – 407), которые фактически и заложили краеугольный камень в фундамент христианской философской мысли, в частности, представили первичные толкования аксиологии власти, которые зиждятся на постулатах Священного Писания. Учитывая концептуальную общность и логическую взаимодополняемость взглядов этих мыслителей, их наследие по христианским канонам рассматривается как единое учение.

Для начала следует указать, что критики религиозного похода к пониманию сущности власти, как правило, указывают, что христианство оправдывает любую власть и при этом опираются в своей аргументации на выдернутую из контекста цитату из послания святого апостола Павла римлянам: «Несть власть, аще не от Бога, сущия же власти от Бога учинены суть» (Рим. 13:1).

Действительно, онтологическая платформа, определяющая осмысление аксиологии власти в трудах христианских философов, базируется на библейском постулате, установившем, что Всевышний является первоисточником всего сущего, а, следовательно, и власти. И эту уверенность любой христианин подтверждает каждый раз, провозглашая: «Отче наш, Иже еси на небесех! Да святится имя Твое, да приидет Царствие Твое, да будет воля Твоя, яко на небеси и на земли...». Однако, как разъяснил Иоанн Златоуст, выражение апостола «Несть власть, аще не от Бога», вовсе не означает, что всякий конкретный начальник поставлен от Бога. По его мнению, данный посыл имеет гораздо более общий характер, который раскрывает происхождение власти и показывает, что она имеет целью установление и поддержание социального порядка. «Существование властей, при чем одни начальствуют, а другие подчиняются, и то обстоятельство, что все происходит не случайно и произвольно, так чтобы народы носились туда и сюда, подобно волнам, – все это я называю делом Божьей Премудрости, – указывал святитель. – Потому (апостол) и не сказал, что нет начальника, который не был бы поставлен от Бога, но рассуждает вообще о существовании власти» (Иоанн Златоуст, 1905, с. 678). Кроме того, что касается сложно устроенного человеческого социума, то богослов показал, что в нем власть дифференцируется: «Бог установил многие виды власти и подчинения, как то: между мужем и женою, между сыном и отцом, между старцем и юношею, рабом и свободным, между начальником и подчиненным, между учителем и учеником».

Толкование Иоанна Златоуста, представленное во второй половине IV века, в определенной степени может быть соотнесено с современной трактовкой онтологии власти, в соответствии с которой власть заключена в обществе в целом, а индивид обладает властью лишь в известном смысле, поскольку она заключается в социальном контексте и находится вне ее обладателя (Иванов, Матвиенко, Патрушев, Молодых, 1994, с. 92). И свержение Виктора Януковича в 2014 году – это лишь одно из многочисленных подтверждений данного тезиса, а также значимости ценностной основы власти. И как тут не вспомнить заключение Златоуста: «Обладание властью прекращается с этой жизнью, или лучше сказать – еще при жизни оставляет пристрастных к ней, и даже некоторых подвергло великой опасности или позору» (Иоанн Златоуст, 1898, с. 125).

Однако, посыл о том, что власть заключена в обществе, сам по себе не раскрывает ее генезиса и аксиологического значения. Иоанн Златоуст, будучи твердо убежденным в том, что источником любой власти является Бог, показал, что Создатель установил иерархию начальства и подчинения не только в человеческом обществе, но и в животном мире, как условие порядка и сотрудничества, так же как Божественная власть устанавливает всеобщий космический порядок – Логос. Мыслитель делает вывод, что «безначалие везде есть зло и бывает предпосылкой беспорядка» (Иоанн Златоуст, 1898, с. 129). Оценивая безначалие как зло, святитель тем самым, заставляет вспомнить о том, что именно выход из подчинения Богу и привел к грехопадению: «Грех сделал нужную власть, а Бог употребил ее в нашу пользу» (Иоанн Златоуст, 1898, с. 128). Таким образом, в Боге объединяются онтологическая и аксиологическая сущность власти, и при этом власть по своей изначальной сути трактуется как добро. Но, будучи частично делегированной человеку как свобода воли, власть после грехопадения вбирает в себя присущее его экзистенциальной природе противоречие между добром и злом. Данное противоречие является первопричиной проблемы телеологии власти, обуславливающей и ее ценностное содержание.

Так, следуя за распространенным мнением, что целью власти является распределение общественных богатств, но, при этом полагая под богатством материальные или информационные ресурсы, мы неминуемо оказываемся в аксиологической ловушке. Надежный указатель выхода из этой ловушки можно найти, обратившись к телеологическим изысканиям великих святителей. Должное предназначение власти они раскрывали через сравнение значимости материальных и духовных ценностей, отдавая безусловный приоритет последним. «Люди любят богатство, власть, первенство и славу, и многие убогают властителей», – констатировал Иоанн Златоуст. Но в то же время он указывал, что «поистине царь есть тот, кто побеждает гнев и зависть и сладострастие, подчиняет все законам Божиим, сохраняет ум свой свободным и не позволяет возобладать над душою страсти к удовольствиям» (Иоанн Златоуст, 1898, с. 129). «Иначе тем большее произойдет зло, чем над большим числом людей будет он начальствовать, потому что порок, распространяющийся во многих, значительнее порока, остановившегося на одном, – предупреждал в свою очередь Григорий Богослов. – А подчиненные в скорейшем обыкновенно времени принимают в себя пороки начальника, и даже пороки гораздо легче, нежели противное пороку – добродетель. В сем порок и берет особенно верх над добродетелью» (Григорий Богослов, 1912, с. 618–619). Подтверждение этим словам легко усмотреть на примере Украины, где коррупция в высших эшелонах власти, поразила болезнью взяточничества почти все общество. И, как будто в предвидении, описывая власть предрежащих, подобных В. Януковичу и П. Порошенко, великий христианский учитель предупреждал: «А кто по-видимому начальствует над людьми, но раболепствует гневу

и честолюбию и удовольствиям, тот, во-первых, может быть смешным для подчиненных, потому что хотя носит венец, украшенный драгоценными камнями и золотом, но сам не увенчан смиренным мудрием, и хотя все тело его блестит багряницею, но душа его остается неукрашенной. Потом он не будет знать, как распорядиться с властью, потому что неспособный управлять самим собою как может подчинять законам других?» (Иоанн Златоуст, 1898, с. 85).

Предназначение власти, по убеждению Златоуста, состоит в том, чтобы вести людей по дороге благочестия, ведущей к Богу. Он показал это на примере родителей, воспитывающих детей. Опираясь на слова из Святого Писания, он аргументировал, что стремление к богатству и тщеславию не должны быть побудительными мотивами поведения. «Когда же наградою за все считаются деньги и для соревнования предлагаются люди порочные, тогда какая надежна на спасение?» – вопрошал святитель и указывал, что цель тех, кто облечен властью, состоит в том, чтобы «приготавливать Богу доблестных служителей и исполнителей». Он напоминал, что «богатство благочестия может принести величайшую пользу не только здесь, но и там». «Действительно так: кто предпочитает земное духовному, тот лишится и того и другого; а кто стремится к небесному, тот непременно получит и земное», – утверждал Златоуст (Иоанн Златоуст, 1898, с. 89–92). В этом умозаключении содержится суть устремлений власти, установленной Богом для блага людей. Эти устремления определяют ценностные основания и ориентиры для любого вида власти, в том числе и для политической. Среди них христианские философы выделяли такие взаимосвязанные категории как разум, любовь и милосердие, а также справедливость.

На разум как первооснову власти, данной человеку Богом, указывал Василий Великий, рассуждая о сотворении человека: «Создадим человека по образу Нашему, то есть дадим ему превосходство в разуме. Не страсти заключены в образе Божиим, а разум, владыка страстей. Разум это человек. Поэтому Сотворим человека, и пусть они владычествуют [означает: где сила власти, там и образ Божий]» (Василий Великий, 2008, с. 297). При этом для понимания святоотеческого осмысления аксиологии власти важно заметить, что разум как ее основа трактуется не только в смысле наличия превосходства в мудрости над окружающими, как в теории меритократии, а прежде всего в смысле наличия способности властвовать над своими пороками. «Кто подчинил душевные страсти разуму, тот легко управлял бы и людьми согласно с божественными законами, так что он был бы вместо отца для подчиненных, обращаясь с городами со всякой кротостью», – отмечал Иоанн Златоуст. – «Такого мужа я желал бы видеть начальствующим над народами, и землей и морем, и городами и областями, и войсками» (Иоанн Златоуст, 1898, с. 125).

Любовь и порождаемое ею милосердие как аксиологическая основа власти, по мнению великих христианских учителей, также берет свое начало от Бога. Но в отличие от сотворения человека по образу Божию как существа разумного, согласно Василию Великому, милосердие берет свое начало от замысла Всевышнего, сотворившего человека по подобию Божию. «По образу будучи [существом] разумным, по подобию же становишься, стяжевая благодать, – учил константинопольский святитель. – Облекись в милосердие и благодать (Кол. 3:12), дабы облечься во Христа (Гал. 3:27)». В этом ключе трактовалась им и сила как признак власти: «Сотворим человека по образу. Пусть он с момента создания владеет тем, что по образу, и пусть [сам] становится тем, что по подобию. Бог дал ему для этого силу. Бессилие ведь присуще плоти, а сила в душе» (Василий Великий, 2008, с. 302).

Как указывал Григорий Богослов, по учению Павла и Самого Христа, первой и важнейшей заповедью должно почитать любовь как сокращение Закона и Пророков (Матф. 22, 37–40; 1 Кор. 13, 13). Ибо никакое служение так не угодно Богу как милосердие (потому что оно всего более сродно Богу, Которому предходят милость и истина (Пс. 88, 15) и Которому должно приносить в дар милость (Иак. 2, 13) прежде суда, и праведный Мздовоздающий, положивший на мерилах и весах милость (Ис. 28, 17), ни за что так не награждает Своим человеколюбием, как за человеколюбие (Григорий Богослов, 1912, с. 221). Рассматривая проблемы аксиологии власти и подразумевая, что основой любой власти есть превосходство одного субъекта над другим в чем-либо, мы не можем обойти вниманием наущение каппадокийского святителя: «Заслужи предпочтение перед ближним твоим тем, что ты его благотворительнее. Будь для несчастного богом, подражая милосердию Божию». Иоанн Златоуст напоминал, что в послании к римлянам апостол Павел заповедует иметь великое попечение об этом долге, поставляя сильных как бы отцами для немощных и убеждая заботиться об их спасении (Римл. 15: 1). Опираясь на эту заповедь, он раскрыл дуалистический характер ценностного предназначения власти: «Когда кто сделает нас властными над кем-либо, то эту честь он налагает на нас сильнейшее обязательство заботиться о нем» (Иоанн Златоуст, 1898, с. 86).

С точки зрения современных либертарианцев может показаться, что подобная патерналистская позиция служит прологом к авторитаризму. Однако у великих святителей мы находим рецепт от возможных властных злоупотреблений, который представляется актуальным и по сей день. Во-первых, он предполагает первичность самосовершенствования тех субъектов, которые претендуют на власть. «Надобно прежде самому очиститься, потом уже очищать; умудриться, потом умудрять; стать светом, потом просвещать; приблизиться к Богу, потом приводить к Нему других; освятиться, потом освящать, — настаивал Григорий Богослов. — Руководителю необходимы руки; советнику потребно благоразумие» (Григорий Богослов, 1912, с. 637).

Во-вторых, данный рецепт предусматривает применение различных подходов в оценке действий частных лиц и людей, облеченных властью. Причем в отношении последних речь идет не то что о неприкосновенности, а напротив — о требованиях более высокого порядка. «Должно почитать пороком в частном человеке то, что произведено им худого, заслуживает наказания и строго истязуется самим законом, а в начальнике и предстоятеле даже то, что он не достиг возможного совершенства и не преуспевает непрестанно в добре, потому что ему надобно превосходством своей добродетели привлекать народ к порядку и не силою обуздывать, но доводить до порядка убеждением, — провозглашал Богослов. — Ибо всё, что делается не добровольно, кроме того, что оно насильственно и непохвально, еще и непрочно» (Григорий Богослов, 1912, с. 618).

Акцентируем внимание, что в толкованиях святых учителей неоднократно было доказано, что милосердие и моральный авторитет являются более эффективными инструментами власти, чем насилие. Григорий Богослов настаивал, что «насилием можно нагнуть, а не исправить, посему закон наш, и Сам Законоположник особенно, повелевает «пасти стадо не нуждею, но волею» (1 Пет. 5, 2) (Григорий Богослов, 1912, с. 618). А Григорий Нисский, осмысливая суть Христовой заповеди: «Блаженны миротворцы, ибо они будут наречены сынами Божиими» (Мф. 5:9), указывал, что «Господь узаконяет сей образ действия: изгонять ненависть, прекращать войну, уничтожать зависть, не допускать до битв, истреблять лицемерие, угашать в сердце пожигающее внутренность злопамятство, вводить же на место сего милосердие, что восстанавливается истребле-

нием противоположного» (Григорий Нисский, 1863, с. 465). Нельзя не заметить насколько злободневным является данное наущение в условиях современных украинских реалий.

Итак, в соответствии с христианским осмыслением аксиологии власти ее стержнем выступает любовь, именно она сдерживает зависть и ненависть индивидов. Если властный порядок, опирающийся на насилие, в конце концов приводит к конфликту и распаду частей, его составляющих, и никакой договор не может долго сохранять единство враждующих индивидов, то любовь, сопровождающаяся прощением и покаянием, способна объединить даже преступника и жертву.

Любовь и порождаемое ею милосердие являются отличительными христианскими критериями справедливости. Для понимания экзистенциальной сущности христианской аксиологии справедливости, важно отметить, что евангельские подходы коренным образом отличаются от закона Ветхого Завета «око за око и зуб за зуб». Иоанн Златоуст назвал высочайшим верхом добродетелей заповедь Христа: «А Я говорю вам: любите врагов ваших, благословляйте проклинающих вас, благотворите ненавидящим вас и молитесь за обижающих вас и гонящих вас» (Мф. 5:44). А Василий Великий, осмысливая заповедь, провозгласил: «Если от всего сердца простишь врагу своему, то уподобишься Богу» (Василий Великий, 2008, с. 304).

Основанная на любви справедливость власти однако не подразумевает отказа от насилия и наказания как метода борьбы со злом и наставления на путь истинный. Как указывал Иоанн Златоуст, «Бог и попустил быть искушениям и скорбям, которые могли бы смирать их и побуждать во всем соблюдать меру» (Иоанн Златоуст, 1899, с. 14). При этом Григорий Нисский акцентировал внимание, что «апостол говорит, что отличать добро от зла со знанием дела принадлежит совершеннейшей способности и чувствам обученным (Евр. 5, 14), поэтому дает и повеление все испытывать (1 Фее. 5, 21) и говорит, что различать свойственно духовному (1 Кор. 2, 15)» (Григорий Нисский, 1863, с. 466). Таким образом, вновь становится очевидным, что духовность власти утверждалась великими святителями непререкаемым критерием при определении допустимости применения ею насилия, а верное определение меры сочетания «кнута и пряника» признавались главным условием ее совершенства. В этой связи Григорий Богослов замечал: «Одних назидает слово, другие исправляются примером. Для иных нужен бич, а для других узда. Для одних полезна похвала, для других – укоризна, но та и другая – вовремя, напротив того, без времени и без основания они вредят. Одних исправляет увещание, других – выговор, и последний или по всенародном обличении, или по тайном вразумлении. Одних полезно побеждать; от других часто полезнее быть самому побежденным, сообразно тому, думаю, как требуют время и обстоятельства и как допускает нрав врачуемого» (Григорий Богослов, 1912, с. 628). При этом крайне важно иметь в виду, что, во-первых, по убеждению великих учителей добродетель всегда и для всех всего лучше и полезнее, а, во-вторых, они указывали, что, даже и подвергая наказанию подопечных, должно воспринимать их как врачуемых, которых одолевает порочная болезнь греха, и поэтому, в-третьих, применяя властные методы воздействия, которые призваны «направлять текущие или будущие действия других групп или индивидов либо предотвращать их» (Наїм, 2017, с. 51), необходимо следовать гиппократовскому правилу «не навреди».

Выводы. Анализ творческого наследия Григория Богослова, Василия Великого, Григория Нисского и Иоанна Златоуста позволяет нам сделать следующие выводы. В осмыслении великих учителей и святителей аксиология власти зиждется на целостной христианской онтологической платформе, в соответствии с которой первоисточником власти как сущностной категории высту-

пает Бог. Поэтому, будучи добром по своей изначальной сути, власть, делегированная человеку в виде свободы воли, подразумевает в своей основе добродетель и борьбу со злом. Ценностное содержание власти предопределяется ее телеологической направленностью. По убеждению ранних христианских мыслителей, истинное предназначение власти состоит в том, чтобы вести общество по пути благодати, обозначенному евангельскими заповедями. Соответственно, ее приоритетами должны являться высшие духовные ценности. Основными аксиологическими компонентами властных отношений в их раннехристианском толковании выступают такие взаимосвязанные категории как побеждающий порок разум, любовь и порождаемое ею милосердие, а также основанная на них справедливость. Данные категории служат отправными критериями в оценке действий власти, в том числе в сфере применения ею отдельных форм насилия. При этом добродетель предопределяет миротворчество как основную функцию власти. Направления наших дальнейших исследований в данной области обусловлены необходимостью проведения анализа содержащихся в трудах великих христианских святителей истолкований онтологии базовых аксиологических категорий добра и зла.

СПИСОК ИСТОЧНИКОВ И ЛИТЕРАТУРЫ

Василий Великий, свт. (2008). Беседа I. О сотворении человека по образу. *Творения* (в 6 т. Т. 1). Москва: Благовест, 560 с.

Григорий Богослов, свт. (1912). Слово 14. О любви к бедным. *Творения иже во святых отца нашего Григория Богослова, Архиепископа Константинопольского* (в 6 т. Т. 1). Санкт-Петербург: Изд-во Петра Сойкина, 612 с.

Григорий Богослов, свт. (1912). Слово 3. *Творения иже во святых отца нашего Григория Богослова, Архиепископа Константинопольского* (в 6 т. Т. 1). Санкт-Петербург: Изд-во Петра Сойкина, 612 с.

Григорий Нисский, свт. (1863). О блаженствах. Слово 7. *Полное собрание творений*. Москва: Типография В. Готье, 482 с.

Иванов, В. Н., Матвиенко, В. Я., Патрушев, В. И., Молодых, И. В. (1994). *Технологии политической власти: зарубежный опыт*. Київ: Вища школа. 263 с.

Иоанн Златоуст, свт. (1898). Сравнение власти, богатства и преимуществ царских с истинным и христианским любодумием монашеской жизни. *Полное собрание творений святителя Иоанна Златоуста* (в 12 т. Т. 1 Кн. 1), 690 с.

Иоанн Златоуст, свт. (1898). К враждующим против тех, которые привлекают к монашеской жизни. *Полное собрание творений святителя Иоанна Златоуста* (в 12 т. Т. 1 Кн. 1), 690 с.

Иоанн Златоуст, свт. (1899). Беседы о статуях. *Полное собрание творений святителя Иоанна Златоуста* (в 12 т. Т. 1 Кн. 2), 698 с.

Иоанн Златоуст, свт. (1905). Беседы на послание к Римлянам. *Полное собрание творений святителя Иоанна Златоуста* (в 12 т. Т. 9. Кн. 2). Санкт-Петербург: Санкт-Пет. дух. акад., 712 с.

Мойзес, Н. (2017). *Заненад влади*. Пер. О. Дем'янчук. Київ: Book Chef, 448 с.

Deutsch, K. (1980). *Politics and Government*. Boston: Houghton-Mifflin, 356 p.

REFERENCES

Deutsch, K. (1980). *Politics and Government*. Boston: Houghton-Mifflin.

Grigoriy Bogoslov, st. (1912). Slovo 14. O lyubvi k bednym [Word 14. About the Love to the Poor]. *Tvoreniya izhe vo svyatykh ottsa nashego Grigoriya Bogoslova, Arkhiepiskopa Konstantinopolskogo*. (Vol. 1). Sankt-Peterburg: Petr Soykin Publ. [in Russian].

Grigoriy Bogoslov, st. (1912). Slovo 3 [Word 3]. *Tvoreniya izhe vo svyatykh ottsa nashego Grigoriya Bogoslova, Arkhiepiskopa Konstantinopolskogo*. (Vol. 1). Sankt-Peterburg: Petr Soykin Publ. [in Russian].

Grigoriy Nisskiy, st. (1863). O blazhenstvakh. Slovo 7 [About bliss. Word 7]. *Polnoe sobranie tvoreniy*. Moskva: V. Gotie's typography. [in Russian].

Ioann Zlatoust, st. (1898). K vrazhduyushchim protiv tekhn, kotorye privlekayut k monasheskoy zhizni [To Warring against Those Who are Attracted to Monastic Life]. *Polnoe sobranie tvoreniy svyatitelya Ioanna Zlatousty* (Vol. 1, Book 1). Sankt-Petersburg: Sankt-Pet. Theological Academy. [in Russian].

Ioann Zlatoust, st. (1898). Sravnenie vlasti, bogatstva i preimushchestv tsarskikh s istinnym i khristianskim lyubomudriem monasheskoy zhizni [The Comparison of the King's Power, Wealth and Advantages with the True and Christian Philosophy of Monastic Life] *Polnoe sobranie tvoreniy svyatitelya Ioanna Zlatousty* (Vol. 1, Book 1). Sankt-Petersburg: Sankt-Pet. Theological Academy. [in Russian].

Ioann Zlatoust, st. (1899). Besedy o statuyakh [Conversations about statues]. *Polnoe sobranie tvoreniy svyatitelya Ioanna Zlatousty* (Vol. 1, Book 2). Sankt-Petersburg: Sankt-Pet. Theological Academy. [in Russian].

Ioann Zlatoust, st. (1905). Besedy na poslanie k Rimlyanam [Conversations on the Epistle to the Romans]. *Polnoe sobranie tvoreniy svyatitelya Ioanna Zlatousty* (Vol. 9, Book 2). Sankt-Petersburg: Sankt-Pet. Theological Academy. [in Russian].

Ivanov, V. N., Matvienko, V. I., Patrushev, V. I., Molodykh, I. V. (1994). *Tekhnologii politicheskoy vlasti: zarubezhnyy opyt* [The Technologies of Political Power: the Foreign Experience]. Kyiv: Vyscha shkola. [in Russian].

Moisés, N. (2017). *Zanepad vladi* [The Decline of Power]. (O. Dem'ianchuk Trans.). Kiiv: Book Chef. [in Ukrainian].

Vasiliy Velikiy, st. (2008). Beseda I. O sotvorenii cheloveka po obrazu [Conversation I. About the Creation of Human in the Image]. *Tvoreniya*. (Vol. 1). Moscow: Blagovest. [in Russian].

Галина ПЕТРИШИН – кандидат політичних наук, доцент кафедри філософії та суспільних наук, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, вул. Максима Кривоноса, 2, Тернопіль, Україна, індекс 46000 (onackogalina@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3428-8789>

Researcher ID: I-7512-2018 (<http://www.researcherid.com/rid/I-7512-2018>)

Halyna PETRYSHYN – Candidate of Political Science, Associate Professor of the Department of Philosophy and Social Sciences, Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, 2 Maxyma Kryvonosa Street, Ternopil, Ukraine, postal code 46000 (onackogalina@gmail.com)

ОБ'ЄКТИВНІ УМОВИ ТА СУБ'ЄКТИВНІ ФАКТОРИ ВІРТУАЛІЗАЦІЇ СВІДОМОСТІ

Анотація. *Мета статті* – теоретичний аналіз джерел та причин набуття свідомістю віртуальних рис, змістовна конкретизація процесу віртуалізації свідомості. **Методологія дослідження** базується на принципах соціального конструктивізму та структурно-функціональному підході. Соціальний конструктивізм дозволяє розглянути процес віртуалізації свідомості як похідного від соціальних уявлень та знань людини, що є результатом розумового конструювання. Структурний функціоналізм дозволяє встановити зв'язок між знаннями та уявними образами свідомості у відповідності з її ціннісно-смиловою моделлю. **Науковою новизною статті** є розгляд процесу віртуалізації свідомості як закономірного наслідку пізнавальної діяльності та ціннісно-смилової моделі особистості. **Висновки.** Природу віртуалізації свідомості можна зрозуміти лише в контексті процесів взаємодії свідомості і мислення з реальністю. Мислення забезпечує процес зняття копій реальності у формі абстрактних моделей, а свідомість надає їм статусу реального об'єкту відповідно до системи цінностей, соціальних інтересів та рівня знань особистості. Механізм постійного переключення уваги людини зі світу віртуальних об'єктів на реальні є основним джерелом формування віртуальної свідомості. Іншим джерелом формування віртуальних рис свідомості є природа самої реальності. Оскільки культура є штучним утворенням, різні форми якої мають ігрову складову, це створює умови для виходу свідомості у суб'єктивний віртуальний простір. Засобом, що відтворює різні форми культури, є соціальна взаємодія людей, яка здійснюється на основі мови. Знаки мови, володіючи різними функціональними характеристиками, сприяють розширенню меж їх розуміння на рівні суб'єктивної та теоретичної свідомості, виступаючи у ролі віртуального простору. Сам простір соціальної взаємодії людей, позначений впливом знакових форм, є також віртуальним простором для формування віртуальних рис свідомості. Розвиток новітніх технологій суттєво змінив характер соціальної взаємодії людей завдяки просторово-часовій неузгодженості комунікативних дій суб'єктів. Це уподібнює соціальну комунікацію відкритим формам тексту і впливає на розчеплення реальності на чисельні не пов'язані між собою фрагменти. Складність в опрацюванні цієї інформації мисленням і свідомістю зумовлює розширення межі реального. Підсилює цю тенденцію нелінійний характер розвитку сучасного суспільства. Під впливом віртуального простору, створеного новітніми технологіями, відбувається зближення соціального і віртуального. Те, як це вплине на межі віртуалізації мислення та механізм функціонування свідомості, є предметом подальших досліджень. Методологія дослідження дозволила представити механізм віртуалізації свідомості як взаємодію об'єктивних умов і суб'єктивних факторів у внутрішньому часі особистості. А зміст процесу віртуалізації свідомості розглянути у контексті взаємодії мислення і свідомості людини з реальністю.

Ключові слова: віртуальність, віртуалізація, віртуальна реальність, віртуальний простір, віртуальна свідомість, віртуалізація свідомості.

OBJECTIVE CONDITIONS AND SUBJECTIVE FACTORS OF VIRTUALIZATION OF CONSCIOUSNESS

Summary. The purpose of the article is theoretical analysis of sources and causes of virtualization of consciousness, meaningful concretization of the process of virtualization of consciousness. **The research methodology** is based on the principles of social constructivism and structural-functional approach. Social constructivism allows us to consider the process of virtualization of consciousness as a derivative of social concepts and human knowledge, which is the result of mental construction. Structural functionalism makes it possible to link knowledge and fantasy images of consciousness in accordance with its value-meaningful model. **The scientific novelty** of the article is defined by considering the process of virtualization of consciousness as a natural consequence of cognitive activity and value-meaningful model of personality. **Conclusions.** Natural virtual fantasies can be understood in the context of processes relating to the interaction of consciousness and thinking with reality. Thinking provides the process of copying of reality in the form of abstract models, and consciousness gives them the status of a real object according to the system of values, social interests and the level of knowledge of an individual. The action of constantly switching human attention from the world of virtual objects to the real is the main source of formation of virtual consciousness. Another source of the formation of virtual features of consciousness is the nature of reality itself. As culture is artificially constructed and the various forms of it have a game component, it creates the conditions for consciousness to enter into a subjective virtual space. The social interaction of people by means of language is a way to create different cultural forms. Language signs with different functional characteristics help to expand the boundaries of their understanding at the level of subjective and theoretical consciousness, acting as a virtual space. The very space of social interaction of people, marked by the influence of sign forms, is also a virtual space for the formation of virtual features of consciousness. The development of new technologies has significantly changed the nature of social interaction of people due to the space-time mismatch of the communicative actions of the subjects. It makes social communication similar to open forms of text and affects the splitting of reality into numerous unrelated fragments. The complexity of processing this information by thinking and consciousness causes the boundary of the reality to widen. The non-linear nature of modern society's development reinforces this tendency. There is a convergence of social and virtual under the influence of virtual space created by the latest technologies. The subject of further research will investigate how this will affect the limits of the virtualization of thought and the mechanism of functioning of consciousness. The research methodology allowed us to present the mechanism of virtualization of consciousness as the interaction of objective conditions and subjective factors in the inner time of the individual. The content of the process of consciousness virtualization is considered in the context of the interaction of human thinking and consciousness with reality.

Keywords: virtuality, virtualization, virtual reality, virtual space, virtual consciousness, virtualization of consciousness.

Постановка проблеми. Нині головною темою обговорення у контексті віртуального є роль сучасних інформаційних та комунікативних технологій у відображенні та конструюванні людиною об'єктів реального світу. Поза належною увагою залишається ціла низка питань, які є вагомими у розумінні механізму змін свідомості в напрямку її віртуалізації. Це спонукало нас до аналізу проблеми, як процесу, позначеного особливостями взаємодії людини із зовнішнім світом, та ціннісно-смысловою моделлю особистості. Саме тому **метою нашого дослідження** є теоретичний аналіз джерел та причин набуття свідомістю віртуальних рис, змістовна конкретизації процесу віртуалізації свідомості.

Аналіз наукових досліджень та публікацій. Сучасний стан дослідження проблеми вказує на її міждисциплінарний характер. Всі дискурси в області сучасної західної віртуалістики ведуться довкола питань природи реальності і свідомості. Пошук шляхів їх вирішення призвів до формування теорії сенсомоторного висновку, теорії прогнозуючого кодування та гіпотези симуляції реальності.

Гіпотезою симуляції передбачається, що наша реальність є комп'ютерною симуляцією або симуляцією позаземних цивілізацій (штучного інтелекту). Тому людина не усвідомлює в повній мірі, що живе в одному з віртуальних світів. Така симуляція, згідно міркувань Ніка Бострома, може у майбутньому призвести до створення «Надрозуму» – здійснення штучного інтелекту такого рівня, який не просто дорівнює людському розуму, а значно перевершує його. Після останньої зупинки наш поїзд набере швидкості до такої міри, що біля станції «Людина» не зможе не тільки зупинитися, але навіть уповільнити хід. Швидше за все, він зі свистом промчить повз» (Бостром, 2016, с. 4).

У теорії сенсомоторного висновку основна увага приділена ролі сенсорного сприйняття інформації мисленням у побудові моделей світу. Прибічники цієї теорії вважають, що механізм аллоцентричної локації, який забезпечує цілісне сприйняття сенсорних відчуттів, діє і в управлінні нашими абстрактними моделями.

Основною ідеєю теорії прогнозованого кодування є визнання моделюючих функцій мислення у відображенні реальності. Оскільки наше сприйняття реальності генерується мисленням, ми вимушені постійно концентрувати увагу на тому, що змодельовано ним, а не на реальному.

У питаннях ролі свідомості в процесах відображення реальності сьогодні привертають увагу роботи Д. Чалмерса, згідно міркувань якого неможливо одержати докази реальності чи нереальності нашого світу, оскільки наші «переконання є чимось на подобі пояснюючого конструкту»... «вони являють собою установки по відношенню до пропозицій, які повідомляють щось про світ» (Чалмерс, 2013, с. 9). Ці установки вчений називає «пропозиціональними».

Серед останніх вітчизняних досліджень, дотичних до теми, відзначимо монографічне видання Т. Титаренко, в якому розглядається значення гри у формуванні віртуального простору. Гра є «своєрідним анклавом у життєструктуруванні», що «утворює всередині справжнього (тобто серйозного) життя «магічне коло», у якому діє «іншоособа» (Титаренко, 2014, с. 104). Втім, не тільки комп'ютерні ігри призводять до віртуалізації свідомості.

У монографічному дослідженні М. Журби проводиться думка «щодо універсальності віртуальної реальності» та одночасно її відносності до об'єктивної реальності, яка її породжує, оскільки «образи об'єкта завжди породжуються об'єктами, і тут вони вже виступають в якості віртуальної реальності» (Журба, 2016, с. 106).

Аналіз генезису феномену «віртуальна реальність» здійснений О. Дзьобань та Є. Майнуловим. Провідним значенням віртуального автори визнають здатність людини «покинути межі буденності й поглянути інакше на дійсність, змінивши свідомість, застосувавши свої приховані можливості» (Дзьобань, 2017, с. 22).

З поміж останніх робіт на пострадянському просторі нашу увагу привернуло дослідження Л. Кошетарової, яка стверджує: «Віртуальність є одним з аспектів становлення реального буття, створюється така реальність за рахунок взаємодії індивідуальних свідомостей в тому чи іншому інформаційному полі, в результаті якого утворюється якась ідеаціональна віртуальна культура» (Кошетарова, 2019, с. 64).

Сьогодні змістовна неоднозначність понять, які є ключовими у дослідженні, потребують нашого уточнення. Отже, під поняттям «віртуальна реальність» розуміємо символічну реальність, яка є наслідком взаємодії людини з образами об'єктів у внутрішньому часі особистості. «Віртуальність» тлумачимо як об'єкт, дію, ставлення, які створені уявою людської думки або змодельовані за допомогою технічних засобів. Реальним будемо вважати все те, що викликає виразні, узгоджені між

собою відчуття до певних речей. І, оскільки розуміння феномену «віртуальна свідомість» сьогодні ще недостатньо сформульоване, означимо його зміст як свідомість людини, яка розширює межі реального завдяки використанню образів-уяви. Під віртуалізацією свідомості – процес набуття свідомістю віртуальних рис.

Виклад основного матеріалу. Відображення і пояснення об'єктів світу потребує роботи мислення і свідомості. Завдяки мисленню предмети дійсності, за якими ми спостерігаємо, фіксуються у формі певної абстрактної моделі, що відображає їх властивості. Моделювання як основний спосіб фіксації реального дозволяє не тільки зберігати про нього інформацію, а й за потреби здійснювати пошук вирішення нових задач, які постають перед людиною у процесі пізнання. До переосмислення нового залучається механізм асоціативного мислення, що сприяє побудові ще однієї моделі-копії реального об'єкту.

Якщо мислення фіксує копії об'єктів світу, то свідомість, відповідно до набору знань, цінностей, інтересів, установок та потреб особистості, надає їм статусу реальних. Саме в особливостях цього процесу, на нашу думку, і міститься одне з джерел віртуалізації свідомості.

Іншим джерелом є постійне переключення уваги людини з світу віртуальних об'єктів мислення на світ реальних об'єктів. Складність полягає у швидкості прийняття свідомістю рішення про реальність віртуального. Тому у їх поясненні свідомість починає використовувати різні форми віртуальності.

Історично першою формою заданості віртуального є міф, який породжує та провокує події індивідуального й колективного життя за принципами вірогідної причинності. Міф здатен не тільки замінити раціональне мислення, а й символічно доповнювати його абстрактні смисли до цілісної повноти.

Відзначимо, що міфічний опису світу на ранніх стадіях не має великої смислової глибини і співвідноситься з емоційним сприйняттям. Перехід від емоційного до чуттєво-практичного освоєння дійсності розвиває уяву людини та забезпечує її асоціативне спілкування зі світом, що знаходить відображення в системі створюваних нею образів-уяви як способу представлення та заміщення властивостей матеріального і духовного світу. Створені людиною абстрактні сутності наділяються іменами, які за Й. Гайзінга «є не що інше, як гра слів. Так людство все знову і знову творить своє вираження буття, другий, вигаданий світ поруч зі світом природи» (Гайзінга, 2011, с. 12).

У ході історичного поступу суспільства розвиток пізнавальних можливостей людини сприяє формуванню міфологічних уявлень через аналіз досвіду. Виникають перші міфологічно-філософські системи уявлень про світ, основу яких складають перетворені образи та символи міфів. З формуванням наукового досвіду, можливості для виходу свідомості в площину віртуального зберігаються. Як форма моделювання предметів світу наукові поняття завжди будуть відносними до дійсності. Як штучний конструкт мови, передбачатимуть множинність варіантів у інтерпретації їх смислу.

Будь-яка соціальна комунікація, за Д. Ляшенко, є інтерпретацією і передбачає розуміння, «від якого залежить наше уявлення про істину (об'єктивний стан справ)» (Ляшенко, 2015, с. 39). Різні типи знаків, якими оперує людина в комунікації, впливають на встановлення відповідності між концептом знаку і його значенням. Наприклад, коли ми розглядаємо фотокопію деякої події, то її тлумачення буде опосередковане набутих нами в цій ситуації досвідом або його відсутністю. В обох випадках ми будемо підключати уяву та формувати суб'єктивні образи події.

Вагомий вплив на розуміння комунікантами один одного здійснює канал комунікації, що зумовлено, за винятком усного, просторово-часовою неузгодженістю їх комунікативних дій. Посередництво каналів комунікації у комунікативному акті (відправник – повідомлення – одержувач) впливає

на зміст інформації та її значимість для одержувача. Електронна пошта, мережа Інтернет, мобільний телефон, комп'ютер та листування позбавляють учасників комунікації і фізичного контакту. Володіючи неповною інформацією про співрозмовника, суб'єкти комунікації мають можливість конструювати образи «Іншого» та своїх «Я» не обтяжені репрезентацією дійсної особи. Зокрема, у Інтернет-комунікації людина може подавати себе будь-ким, змінюючи свій зовнішній вигляд, ім'я та стать. Основним засобом, який дозволяє створювати різні образи «Я» та відчуті інший вимір власного буття є гра. Завдяки грі віртуальна особистість створює певні підпростори – топоси своїх віртуальних комунікацій, а гіпертекстові технології лише посилюють цей процес.

Варто додати, що ігровий компонент присутній у будь-якій формі культури та поведінці людини в соціумі. Ми граємо роль вчителя, матері, дочки і формуємо свої іміджі. Ми вдавано посміхаємося чи ображаємося. Ми придумали правила поведження і намагаємося їх дотримуватися. Наші обряди є своєрідним інсценуванням, яке одночасно є і не є нашими реаліями. Проте у цій грі, яка створює умови для виходу свідомості за межі реального, ми приймаємо участь безпосередньо і використовуємо власну уяву.

Сучасні досягнення комп'ютерного моделювання в поєднанні з візуалізацією сприяють злиттю людини з комп'ютером. Наслідком маємо «злиття декількох рівнозначних реальностей, що породжує відчуття змішаної реальності» (Строєва, 2017, с. 396). Відбувається руйнування межі реального і нереального, свідомого і несвідомого, що позначається на процесі самоідентифікації людини і дає можливість говорити про формування нового типу людини – віртуальної особистості.

Ну і, безперечно, опорним у питанні віртуалізації свідомості нашого сучасника є контекст сучасної постмодерної культури. В умовах зміни моделі суспільної історії з лінійної на нелінійну, сучасна культура характеризується своєю незавершеністю, мінливістю, багатолікістю та амбівалентністю. Всі ці тенденції змушують нас вносити власну визначеність у навколишнє буття. Як наслідок, картина світу являє собою сукупність розпорошених потоків буденної свідомості, що утримує різні профановані результати сучасного пізнання. Більше того, реальність предметів світу за нас визначають сучасні медіа, які пропонують готові моделі-імітації дійсного. Згідно міркувань С. Жижека, завдяки «гіперреалізму» образів, якими бомбардують нас ЗМІ – все частіше і частіше ми сприймаємо тільки їх колір і контури, але не глибину і обсяг: «Без візуального кордону не може або майже не може існувати ментальна уява; без частки сліпоти немає нічого» (Жижек, 2012, с. 230). Опис змісту цієї ситуації знаходимо і у Ж. Бодрійяра: «Більше ніякої дзеркальності між істотою і зовнішністю, реальним і його концептом» (Бодрійяр, 2013, с. 16).

Посилення трансформації соціального простору під впливом віртуального, створеного сучасними технологіями, виявляє себе у формуванні віртуальних аналогів різних сфер діяльності людини. Наприклад, значна частка економічних взаємодій, політичних акцій та наукових дискурсів перенесені сьогодні у віртуальний простір. Такі тенденції докорінно змінюють механізм набуття нами досвіду, а значить і механізм конструювання нами світу, його ціннісної моделі. Сьогодні ми всі є відкритим текстом як для себе, так і для інших.

Висновки. Наслідком процесу взаємодії людини з світом є побудова різноманітних абстрактних моделей, які є матрицею наших знань про світ. Оскільки наші концепти знань позначені впливом набутого соціального досвіду, соціального інтересу до явищ дійсності і рівнем розвитку знань культури, то у процесі пізнання світу ми будемо залучати в допомогу уяву.

Будь-яка знакова форма культури є моделлю реального предмету. Тому в процесі ідентифікації його смислового контенту ми вдаємося до інтерпретації, залучаючи асоціативне мислення.

Простір для формування віртуальних рис свідомості створюють і різні форми комунікації. Завдяки каналам комунікації та кодуванню інформації створюється віртуальний простір комунікації.

Наше життя у суспільстві – це завжди гра. Приміряючи до себе не властиві нам риси, ми стаємо не ми і, одночасно, продовжуємо існувати у тому ж фізичному тілі. Наша свідомість роздвоюється. Підсилюють цю характеристику свідомості сучасні комунікативні технології та риси культури постмодерну.

Новітні технічні досягнення дозволяють переміщуватися у паралельний простір на тривалий період часу, не виходити з дому і спілкуватися з друзями, займатися професійною діяльністю. Ми уже не лише мислимо віртуально, а й починаємо жити віртуально. Які ризики це має для мислення і свідомості людини є питанням відкритим для подальших досліджень.

Логіка дослідження дозволила нам підтвердити нашу гіпотезу про те, що віртуалізація свідомості є закономірним наслідком процесу пізнання світу і ціннісно-смислової моделі особистості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Бодрийяр, Ж. (2013). *Симулякри и симуляция*. (перевод О. А. Печенкина). Тула: ООО «Тульский полиграфист», 204 с.

Бостром, Н. (2016). *Искусственный интеллект. Этапы. Угрозы. Стратегии*. Москва: Манн, Иванов и Фербер, 496 с.

Дзьобань, О. П. (2017). Сучасний віртуальний простір: конгеніальність віртуальності й міфу. *СТРАТЕГІЧНІ ПРИОРИТЕТИ = Strategic priorities: наук.-аналіт. зб.*, (3), 163–170. DOI: <https://doi.org/10.21564/2075-7190.35.119619>.

Жижек, С. (2012). *Чума фантазій*. (Пер. с англ.) Харьков: Изд-во Гуманитарный Центр, 388 с.

Журба, М. А., Пагава, О. В., Байдик, В. В. (2016). *Лабиринты виртуального: Тесей у поисках Ариадны*. Харьков: Видавництво «Точка», 334 с.

Кошетарова, Л. Н., Лосинская, А. Ю. (2019). Флуктуации виртуальности: модели виртуальной реальности в контексте культурной динамики. *Ценности и смыслы*, (1(59)), 62–77. DOI: 10.24411/2071-6427-2018-10050.

Ляшенко, Д. (2015). *Семиотическое моделирование реальности*. Одесса: Печатный дом, 168 с.

Строева, О. В. (2017). Эпоха «размножения» персонального экрана: изменение восприятия пространства и времени. *Обсерватория культуры*, т. 14, (4), 396–403. DOI: 10.25281/207231562017144396403.

Титаренко, Т. М. Кочубейник, О. М., Черемних, К. О. (2014). *Психологічні практики конструювання життя в умовах постмодерної соціальності*. Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. Київ: Міленіум, 206 с.

Хейзинга, Й. (2011). *Homo ludens. Человек играющий* (Сост., предисл. и пер. с нидерл. Д. В. Сильвестрова; Коммент., указатель Д. Э. Харитоновича). СПб.: Изд-во Ивана Лимбаха, 416 с.

Чалмерс, Д. (2013). *Сознающий ум: В поисках фундаментальной теории*. (Перевод с английского В. В. Васильева). Москва: УРСС: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 512 с.

REFERENCES

Bodriyyar, Zh. (2013). *Simulyakryi i simulyatsiya* [Simulacra and simulation] (pervod O. A. Pechenkina). Tula: ООО «Tulskiy poligrafist», 204 s. [in Russian].

Bostrom, N. (2016). *Iskusstvennyy intellekt. Etapy. Ugrozyi. Strategii* [Superintelligence: Paths, Dangers, Strategies]. Moskva: Mann, Ivanov i Ferber, 496 s. [in Russian].

Chalmers, D. (2013). *Soznayuschiy um: V poiskah fundamentalnoy teorii* [The Conscious Mind: In Search of a Fundamental Theory]. (Pervod s angliyskogo V. V. Vasileva). Moskva: URSS: Knizhnyy dom «LIBROKOM», 512 s. [in Russian].

Dzoban, O. P. (2017). Suchasnyi virtualnyi prostir: konhenialnist virtualnosti [Modern Virtual Space: Congeniality of Virtualness and Myth]. *STRATEHICHNI PRIORYTETY = Strategic priorities: nauk.-analit. zb.*, (3), 163–170. DOI: <https://doi.org/10.21564/2075-7190.35.119619>. [in Ukrainian].

Hyoyzinga, Y. (2011). *Homo ludens. Chelovek igrayuschiy* [Homo ludens. Playing Man]. (Sost., predisl. i per. s niderl. D. V. Silvestrova; Komment., ukazatel D. E. Haritonovicha). SPb.: Izd-vo Ivana Limbaha, 416 s. [in Russian].

Koshetarova, L. N., Losinskaya, A. Yu. (2019). Fluktuatsii virtualnosti: modeli virtualnoy realnosti v kontekste kulturnoy dinamiki [Fluctuations of Virtuality: Models of Virtual Reality in the Context of Cultural Dynamics]. *Tsennosti i smyislyi*, (1(59)), 62–77. DOI: 10.24411/2071-6427-2018-10050. [in Russian].

Lyashenko, D. (2015). *Semioticheskoe modelirovanie realnosti* [Semiotic Modeling of Reality]. Odessa: Pechatnyiy dom, 168 s. [in Russian].

Stroeva, O. V. (2017). Epoha «razmnozheniya» personalnogo ekrana: izmenenie vospriyatiya prostranstva i vremeni [The Era of Personal Screen «Multiplication»: Changing the Perception of Space and Time]. *Observatoriya kulturyi*, t. 14, (4), 396–403. DOI: 10.25281/207231562017144396403. [in Russian].

Tytarenko, T. M. Kochubeinyk, O. M., Cheremnykh, K. O. (2014). *Psyhologichni praktyky konstruiuvannia zhyttia v umovakh postmodernoi sotsialnosti* [Psychological Practices of Life Construction in Postmodern Sociality]. Natsionalna akademiya pedahohichnykh nauk Ukrainy, Instytut sotsialnoi ta politychnoi psyhologii. Kyiv: Milenium, 206 s. [in Ukrainian].

Zhizhek, S. (2012). *Chuma fantaziy* [The Plague of Fantasies]. (Per. s angl.) Xarkov: Izd-vo Gumanitarnyy Tsentru, 388 s. [in Russian].

Zhurba, M. A., Pahava, O. V., Baidyk, V. V. (2016). *Labirynty virtualnoho: Tesei u poshukakh Ariadny* [Labyrinths of Virtual: Theseus in Search of Ariadne]. Kharkiv: Vydavnytstvo «Tochka», 334 s. [in Ukrainian].

Togrul SALMANZADE – Ph.D. candidate in Political Science, Department of Political science and sociology of Baku State University. 23 Z.Khalilov Street, Baku, Azerbaijan, Az-1148 (togrulsalmanzada@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3654-1867>

Researcher ID: AAE-5213-2019

Тогрул САЛМАНЗАДЕ – кандидат политических наук, факультет политологии и социологии Бакинского Государственного Университета, ул. 3. Халилова, 23, Баку, Азербайджан, Аз-1148 (togrulsalmanzada@gmail.com)

SİVİLİZASİYALARARASI DİALOQ PROBLEMİ: MÖVCUD REALLIQLAR VƏ QLOBAL ÇAĞIRIŞLAR

Xülasə. *Araşdırmanın məqsədi* soyuq müharibədən sonra formalaşmış olan yeni beynəlxalq münasibətlər sistemində sivilizasiyalararası dialoq problemi, onun müasir dünya siyasətində sülh quruculuğu prosesində yerinin və rolunun, həmçinin tarixi və fəlsəfi anlamda sivilizasiya və dialoq anlayışlarının öyrənilməsindən ibarətdir.

Tədqiqatın metodologiyası müasir siyasi fəlsəfənin əsas nəzəri və konseptual yanaşmalarına, tədqiqat üsullarına müraciət etməklə müasir qlobal siyasi proseslərin həllində sivilizasiyalararası dialoq konsepsiyasının rolunu təhlil etməkdən ibarətdir. Mövzunun işlənməsində konseptual analiz, ardıcılıq və universallaşdırma, məna və intuisiya kimi metodlarla yanaşı müxtəlif dövrlərdə baş verən proseslərin fərqli və oxşar əlamətlərinin müəyyən olunmasında müqayisəli təhlil, həmçinin mövzunun makrosiyasi mahiyyəti nəzərə alınmaqla müqayisəli-sistemli təhlil metodlarına da müraciət olunmuşdur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi beynəlxalq münasibətlərdə sivilizasiyalararası dialoq ideyasının ortaya çıxmasının, onun tarixi və sosial-siyasi aspektlərinin öyrənilməsi, həmçinin bu konsepsiyanın «sivilizasiyaların toqquşması» nəzəriyyəsinə alternativ yanaşma olaraq müqayisəli təhlilin aparılmasından ibarətdir.

Nəticə. Sivilizasiyalararası dialoqun təşviqi regional və beynəlxalq səviyyədə problemlərin aradan qaldırılması üçün əvəzolunmaz imkanlar yaradır. Dialoq və qarşılıqlı anlaşma konfliktlərin nizamlanması üçün əsas prinsipdir və davamı olaraq dialoq mühitinin qorunması gələcəkdə baş verə biləcək münaqişələrin, zorakı aktların qarşısının alınmasında preventiv addım kimi əhəmiyyət kəsb edir. Müasir şəraitdə siyasi, iqtisadi, sosial, miqrasiya və ekoloji problemlərin nəinki ayrı ayrılıqda dövlətlər, hətta regional birliklər tərəfindən belə həll edilə bilməməsi, bu sahədə dünya ictimaiyyətinin vahid hərəkət etməsini zəruri edir. Sivilizasiyalararası dialoq isə yalnız institutlaşmış təşkilatları (dövlətlər, müxtəlif təşkilatlar və s.) deyil, bütün mədəni qrupları daha yaxşı bir dünya üçün kollektiv hərəkət etməyə çağırır.

Açar sözlər: sivilizasiya, dialoq, din, sülh, sivilizasiyaların toqquşması.

DIALOGUE AMONG CIVILIZATIONS: CURRENT REALITIES AND GLOBAL CHALLENGES

Abstract. *The research aims* to study the problem of inter-civilizational dialogue within the context of new world order that has emerged after the cold war, also to identify its place and role in modern peacebuilding processes. Moreover, historical and philosophical definition of the concepts of civilization and dialogue is aimed to investigate.

The methodology of the research is using the main theoretical and conceptual approaches, as well as research methods of modern political philosophy for identifying the role of the inter-civilizational dialogue on addressing modern political issues. The research process also involves comparative analysis for identifying similar and distinct features in different processes, as well as comparative-systematic methods taking into account the macroscopic nature of the subject, besides conceptual analysis, consistency and universalization, and moral intuition methods.

The scientific novelty of the article is studying the emergence of the idea of dialogue of civilizations in international relations, its historical and socio-political aspects, as well as a comparative analysis of the concept as an alternative approach to the theory of «clash of civilizations».

Conclusion. Promoting intercultural dialogue provides invaluable opportunities for addressing regional and international problems. Dialogue and mutual understanding are key to conflict resolution, and continuously maintaining a dialogue environment is a preventive action for future conflicts and acts of violence. Under the current conditions, political, economic, social, migration and environmental problems cannot be solved not only by individual states but even by regional associations, which makes united actions by the world community necessary. Intercivilizational dialogue calls for collective action for a better world, not just by institutionalized organizations (states, organizations, etc.) but also all cultural groups over the world.

Key words: civilization, dialogue, religion, peace, clash of civilizations.

Giriş. Sivilizasiyalararası dialoq termininin elmi-siyasi ədəbiyyata daxil olması əsasən XX əsrin ikinci yarısına təsadüf etsə də əslində dialoq və sivilizasiyaların qarşılıqlı əlaqəsi problemi bütün bəşər tarixi boyu mövcud olmuşdur. Müxtəlif mədəniyyətlər arasında dialoq və qarşılıqlı anlaşma olmadan insan sivilizasiyasının varlığını davam etdirməsi və mövcud inkişaf səviyyəsinə çatması qeyri mümkündür.

XX əsrdə baş verən 1-ci və 2-ci dünya müharibələrinin miqyası dialoqun bəşəriyyətin mövcudluğu üçün yeganə yol olduğunu göstərdi və nəticədə sülhü qorumaq, daimi dialoq məkanı təmin etmək üçün müxtəlif beynəlxalq təşkilatlar (Millətlər Liqası, daha sonra Birləşmiş Millətlər Təşkilatı) yaradıldı. XX əsrin sonuna doğru SSRİ-nin dağılması ilə dünyada mövcud olan yeganə «qapalı cəmiyyət» – kommunist blokunun süqutu və yeni beynəlxalq münasibətlər sisteminin formalaşması nəticəsində dünyada yeni bir dalğa – qloballaşma gündəmə gəldi. S.Haninqton qeyd edir ki: «Qloballaşma dünyanı daha vahid bir hala gətirir, ölkələrin, sivilizasiyaların sərhədlərini aradan qaldırır, onların daha yaxın təmasda olmasına səbəb olur və beləliklə də onlar arasında fərqliliklərin daha çox üzə çıxmasına səbəb olur». Nəticə etibarilə, qloballaşma bir çox hallarda yaxınlaşmadan daha çox «toqquşmaya» gətirib çıxarır ki, mövcud şərait gərginliyin azaldılması və dünyada sülhün və təhlükəsizliyin təmini üçün sivilizasiyalararası dialoqun müntəzəm və institusional inkişafını zəruri edir.

Problem qoyuluşu. Müasir dövrdə dünyada gedən ictimai-siyasi proseslər daha çox qloballaşma fenomeni ətrafında cərəyan edir və əslində qloballaşma özü də sivilizasiyalararası dialoqun yekun nəticəsi kimi qiymətləndirilə bilər və bu proses mədəniyyətlər arasında qarşılıqlı dialoq olmadan mümkün deyil. Bu xüsusda, sivilizasiyalararası dialoq dedikdə hansı sivilizasiyaların əsas tərəf olaraq götürülməsi, bu sivilizasiyaların hansı xüsusiyyətlərə əsasən bir-birindən fərqləndirilməsi də ayrıca əhəmiyyət kəsb edir. Tarixən İslam-Xristian münasibətləri kontekstində Şərq və Qərb sivilizasiyaları arasında olan münasibətlərə daha çox diqqət yetirilmişdir. Məsələyə daha dərinlən yanaşdıqda isə Şərqi İslamla yanaşı Konfutsi, Hindi, Yapon və həmçinin bir çox hallarda vahid Xristian sivilizasiyasının tərkib hissəsi kimi nəzərdən keçirilən Ortodoks-Slavyan sivilizasiyasına ev sahibliyi etdiyini görürük.

Alternativ yanaşmalar. Məsələ bağlı daha çox məşhur olan, eyni zamanda problemin diqqət mərkəzinə gəlməsinə səbəb olmuş əsər isə S.Haninqtonun «Sivilizasiyaların toqquşması» nəzəriyyəsi olmuşdur. S.Haninqton öz nəzəriyyəsində əsas olaraq İslam və Xristian sivilizasiyaları arasındakı fərqlərdən bəhs etmiş və bundan sonrakı proseslərin bu sivilizasiyalar arasında toqquşmalarla cərəyan edəcəyini göstərmişdir. Buna qarşılıq olaraq bir çox nəzəriyyəçilər tərəfindən «sivilizasiyalararası dialoq» məsələsi gündəmə gətirilmişdir. İran prezidenti Məhəmməd Xatəmi 1998-ci ildə BMT-də bu ideya ilə çıxış etmiş, onu beynəlxalq səviyyəyə qaldırmış və bunun nəticəsi olaraq 2001-ci il BMT

tərəfindən «Sivilizasiyalararası dialoq ili» elan etmişdir. 2001-ci il 11 sentyabr hadisələrinin bu prosesə neqativ təsirləri və hətta məsələnin bir qədər kölgədə qalmasına səbəb olmasına baxmayaraq, baş verənlər bir daha göstərdi ki, sivilizasiyalararası dialoq XXI əsrdə beynəlxalq ictimaiyyətin daha ciddi və müfəssəl diqqət yetirməli olduğu bir problemdir.

Sivilizasiyalararası dialoq sülh nəzəriyyəsi kimi. Sivilizasiyalararası dialoq terminin istifadəsi və bununla bağlı çağırışlar 2000-ci illərdən daha əvvəl gedib çıxır. Avstraliyalı filosof Hans Kōşler 1972-ci ildə YUNESKO-ya yazdığı məktubunda «müxtəlif sivilizasiyalar arasında dialoq» (*dialogue entre les differentes civilisations*) ilə bağlı beynəlxalq konfrans keçirilməsinə çağırış etmişdi və 1974-cü ildə mədəniyyətlərarası dialoqun rolu mövzusunda Seneqal Prezidentinin himayəsi altında ilk beynəlxalq konfrans keçirilib.

Hantinqton hazırkı və tarixi proseslərin izahında sivilizasiyaların toqquşmasına diqqət yetirib, bu qarşıdurmanın hər zaman mövcud olduğunu iddia etsə də, əslində, beynəlxalq münasibətlər tarixinə nəzər yetirdikdə aydın görünür ki, konfliktlər olduğu qədər danışıqlar, sülh razılaşmaları, ittifaqlar da olmuşdur və insanlar hər zaman qarşıdurmandan daha çox sülh tərəfdarıdır.

Dialoq ideyası tarixən mövcud olan, siyasi elmin qəbul etdiyi danışıqlar anlayışından fərqli olaraq tərəflərin kompromisə getməsinə, bir-birlərinin fikrinə dəyişiklik etməklə maksimum səviyyədə öz maraqlarını təmin etməyi nəzərdə tutur. Dialoq başqa qrupların dəyərlərini, normalarını, sosial-siyasi sistemlərini anlamağı, bir-birlərini olduğu kimi qəbul etməyi və qarşılıqlı münasibətlərdə bütün bu faktorları nəzərə almaqla hərəkət etməyi nəzərdə tutur. Dialoq zamanı qalib və məğlub, üstün və zəif tərəf anlayışları olmur. Bu kontekstdə dialoqun inkişaf etdirilməsi beynəlxalq münasibətlərdə mövcud olan problemlərin həlli ilə yanaşı gələcəkdə də baş verə biləcək konflikt situasiyaların qarşısının alınmasında preventiv amil kimi nəzərdən keçirilməlidir.

Dialoq müxtəlif sivilizasiyalara bir-birlərini olduğu kimi qəbul etmək, qarşılıqlı əlaqələrin inkişafı ilə tarixən yaranmış stereotiplərdən uzaqlaşmaq imkanı yaradır. Sivilizasiyalararası əlaqələrin bu cür inkişafı nəticədə Hantinqtonun qeyd etdiyi və mədəniyyətlərarası münasibətlərdə hakim olan «biz və onlar» (*us versus them*) fikrinin təhdid kimi deyil plüralizmin bir forması kimi qəbul olunmasına səbəb olar.

Sivilizasiyalararası dialoqdan danışırkən dünyada mövcud olan bütün sivilizasiyaları bərabər statuslu olaraq qəbul etmək lazımdır. Tarixi inkişaf prosesində müxtəlif sivilizasiyalar müəyyən vaxtlarda digərlərinə nisbətə daha geniş yayılmış və bəzən üstün mövqeyə malik olsa da onların heç biri bu statusu daimi olaraq saxlaya bilməmiş, bəziləri digərlərinə qarışmış, bəziləri isə tamamilə məhv olaraq sıradan çıxmışdır. Sivilizasiya özü dəyişməz və sabit qrup kimi deyil, müəyyən vaxt və zaman kontekstində mövcud olan bir varlıq kimi nəzərdən keçirilməlidir.

Sivilizasiyalar yalnız din, tarix, dil kimi faktorlar əsasında formalaşmış, onlar həm də ictimai münasibətlərdə yaranmış olan siyasi, sosial, iqtisadi dəyərli özündə əks etdirir. Bu dəyərlər müəyyən sivilizasiya daxilində formalaşmış olan institutların, təşkilatların baza prinsiplərində əks olunur, həmçinin onların gələcək fəaliyyətinə təsiredici faktor olur. Sivilizasiyalararası dialoq bu kompleks dəyərləri başa düşməyə, ikitərəfli və çoxtərəfli münasibətləri bu amilləri nəzərə almaqla, qarşı tərəfin narahatlığını başa düşməklə aparmağa imkan verir.

Müasir dövrdə sivilizasiyalararası dialoqun fəaliyyət sahəsi 1990-cı illərə qədər beynəlxalq münasibətlərdə hakim olan siyasi, hərbi, təhlükəsizlik əlaqələri ilə məhdudlaşmış, buraya həmçinin mədəni, iqtisadi, strateji, insan hüquqları, qlobal problemlər kimi sahələr də daxil olmuşdur. Dialoqun

bu formada inkişafı ilə təbii olaraq hərbi qarşıdurma, qlobal iqtisadi rəqabət kimi məsələlər yerini daha sivil əlaqələrə – elmi, texnoloji, iqtisadi əməkdaşlıq kimi bəşər sivilizasiyasını inkişaf etdirə biləcək formalara verir.

2001-ci ildən etibarən «sivilizasiyalararası dialoq» problemi beynəlxalq arenada daim gündəmdə olmuş, müxtəlif səviyyədə regional və beynəlxalq tədbirlər keçirilmişdir. Proseslərin yekun nəticəsi olaraq, dünyada sülhün, təhlükəsizliyin təmini məqsədi ilə yaradılmış və əsas dialoq məkanı olan BMT tərəfindən xüsusi təşəbbüs olaraq Sivilizasiyalar Alyansı yaradılmışdır. Alyans Kofi Annanın təklifi və Türkiyə və İspaniya hökumətlərinin dəstəyi nəticəsində 2005-ci ildə yaradılmış və prioritet olaraq cəmiyyətlər, mədəniyyətlər arası qütbləşmənin azaldılmasını qarşısına məqsəd qoymuşdu.

Sivilizasiyalararası dialoq probleminin Azərbaycan tərəfi üçün son dərəcə əhəmiyyətli və aktual olmasını qeyd etmək lazımdır. Azərbaycan 1991-ci ildə yenidən müstəqillik qazandığı vaxtdan başlayaraq coğrafi mövqeyi və tarixən formalaşmış mədəniyyəti ilə Şərq və Qərb arasında körpü rolu oynamağa başlamışdır. Müasir dövrdə Azərbaycan mövcud multikulturalizm ənənəsini daha geniş şəkildə təbliğ etməyə, qlobal problemlərin həllinə öz töhfəsini verməyə çalışır. 2011-ci il 7-9 aprel tarixlərində Azərbaycan Respublikasında 102 dövlətin və 10-dan artıq beynəlxalq təşkilatın nümayəndələrinin iştirakı ilə Azərbaycanın irəli sürdüyü və BMT-nin Sivilizasiyalar Alyansı, YUNESKO, Avropa Şurası, AŞ-nın Şimal-Cənub Mərkəzi və İSESKO-nun dəstəklədiyi təşəbbüs olan 1-ci Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumunun keçirilməsi bu sahədə fəaliyyətin yekun nəticəsi kimi qeyd oluna bilər.

Nəticə. Qeyd etmək lazımdır ki, Qərb-Xristian, İslam, eləcə də digər sivilizasiyalar dialoqu inkişaf etdirmək üçün xüsusi səy göstərmişdir. Müasir dövrdə isə qloballaşma və beynəlxalq münasibətlərin mövcud inkişafı sivilizasiyalar arasında əlaqələrin qarşılıqlı hörmət və anlaşma şəraitində inkişafına əsas yaradır. 11 sentyabr hadisələrindən sonra proseslərin inkişafı da göstərdi ki, bütün sivilizasiyalar, həmçinin beynəlxalq təşkilatlar, müxtəlif hökumət və qeyri-hökumət institutları sivilizasiyalararası dialoqun və dinc yanaşı yaşamanın bəşəriyyətin gələcək inkişafı üçün yeganə yol olduğu fikrindədirlər. Hantinqtonun qeyd etdiyi kimi, yaxın gələcəkdə universal bir sivilizasiya olması mümkün görünməsə də, mövcud sivilizasiyalar dünyanı öz aralarında müxtəlif hissələrə bölməyi deyil, bir-birləri ilə yanaşı yaşamağı öyrənməlidirlər.

Sivilizasiyalararası dialoqun təşviqi həm regional və beynəlxalq səviyyədə, həm də ölkələr daxilində – milli səviyyədə bir çox problemlərin aradan qaldırılması üçün əvəzolunmaz imkanlar yaradır. İlkin olaraq, dialoq və qarşılıqlı anlaşma konfliktlərin nizamlanması üçün əsas prinsipdir və davamlı olaraq dialoq mühitinin qorunması gələcəkdə baş verə biləcək münaqişələrin, zorakı aktların qarşısının alınmasında preventiv addım kimi də əhəmiyyət kəsb edir. Müasir şəraitdə siyasi, iqtisadi, sosial, miqrasiya və ekoloji problemlərin nəinki ayrı ayrıqlıqda dövlətlər, hətta regional birliklər tərəfindən belə həll edilə bilməməsi, bu sahədə dünya ictimaiyyətinin vahid hərəkət etməsini zəruri edir. Sivilizasiyalararası dialoq isə yalnız institutlaşmış təşkilatları (dövlətlər, müxtəlif təşkilatlar və s.) deyil, bütün mədəni qrupları daha yaxşı bir dünya üçün kollektiv hərəkət etməyə çağırır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Orsi, Davide. The 'Clash of Civilizations' 25 Years On: A Multidisciplinary Appraisal. E-International Relations, Bristol, England, 174 pages.

Oswald Spengler, The Decline of the West (Abridged). Vintage; Reprint edition, 2006, 480 pages

Samuel P. Huntington, The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order. Pub-lished by Penguin Books India, 1997, 367 pages

Yrd. Doç. Dr. Murat Silinir, Stratejik Bir İnşa Planı Olarak Medeniyetler Çatışması. Bat-man Üniversitesi Batman University Yaşam Bilimleri Dergisi; Cilt 6 Sayı 1 (2016)pp. 31-56

BMT-nin Sivilizasyalar Alyansının 7-ci Qlobal Forumu, Bakı 2016. <http://www.mfa.gov.az/content/967>

The United Nations Alliance of Civilizations (UNAOC), About Us <https://www.unaoc.org/who-we-are/>

REFERENCES

Orsi, Davide. The ‘Clash of Civilizations’ 25 Years On: A Multidisciplinary Appraisal. E-International Relations, Bristol, England, 174 pages.

Oswald Spengler, The Decline of the West (Abridged). Vintage; Reprintedition, 2006, 480 pages

Samuel P. Huntington, The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order. Pub-lished by Penguin Books India, 1997, 367 pages

Yrd. Doç. Dr. Murat Silinir, Stratejik Bir İnşa Planı Olarak Medeniyetler Çatışması. Bat-man Üniversitesi Batman University Yaşam Bilimleri Dergisi; Cilt 6 Sayı 1 (2016)pp. 31-56

BMT-nin Sivilizasyalar Alyansının 7-ci Qlobal Forumu, Bakı 2016. <http://www.mfa.gov.az/content/967>

The United Nations Alliance of Civilizations (UNAOC), About Us <https://www.unaoc.org/who-we-are/>

UDC 343.75.316(477) «1920/1939»

Olexander SYTNYK – Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, Head of the Department of History, archeology and philosophy Bogdan Khmelnytskyi Melitopol state pedagogical University, 10 Getmanskaya Street, Melitopol, Ukraine, postal code 72312 (oleksander_sytnyk@i.ua)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7743-8148>

ResearcherID: <http://www.researcherid.com/rid/E-7860-2018>

Julia SEREDA – teacher of the Department of History, archeology and philosophy Bogdan Khmelnytskyi Melitopol state pedagogical University, 10 Getmanskaya Street, Melitopol, Ukraine, postal code 72312 (super-sereda22@ukr.net)

Олександр СИТНИК – доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії, археології і філософії Мелітопольського державного університету імені Богдана Хмельницького, вул. Гетьманська, 10, м. Мелітополь, Україна, індекс 72312 (oleksander_sytnyk@i.ua)

Юлія СЕРЕДА – викладач кафедри історії, археології і філософії Мелітопольського державного університету імені Богдана Хмельницького, вул. Гетьманська, 10, м. Мелітополь, Україна, індекс 72312 (super-sereda22@ukr.net)

THE CRIMINAL-LEGAL NATURE OF THE IDEOLOGY OF SOVIET TOTALITARISM IN THE USSR DURING THE 1920s – 1930s

Summary. The purpose of the research is to determine the criminal nature of the ideology of Soviet totalitarianism. **The research methodology** is based on the principles of methodological pluralism. Thus, for this study the determining factor is the interdisciplinary approach which makes it possible to use those methods that reflect the integrated unity and synthesis of different methodological levels. Therefore, the significant place belongs to the methods of dialectics, analysis and synthesis. A special role is given to the historical-comparative method, which facilitated the comparison of the main trends and patterns of criminal legal policy in the USSR during the 1920s and 1930s. **Scientific novelty** lies in the fact that for the first time in historiography carried out a study that analyzed the criminal law ideology of Soviet totalitarianism in the USSR during the 1920-ies – 1930-ies. **Conclusions.** It is established that in conditions of increasing totalitarianism in the Soviet Union during the 1930-ies of the organs of the OGPU-NKVD was just playing the role of guns in an unprecedented in the history of the repressive-punitive actions aimed at the destruction or the transformation into a submissive slave labour of tens of millions of Soviet citizens. Possessing enormous powers, they made the massive abuses that often had signs of criminal activity. Without, in fact, any resistance from the outside, and just getting encouragement from the party leadership, employees of the OGPU-NKVD gradually lost not only the boundaries of propriety, but also the basic norms of humanity. Their actions often became a kind of sadism. In the end this totalitarian monster devouring itself periodically occurred the destruction of the workers of the OGPU-NKVD. The system of state power in the Soviet Union had a criminal nature. This is evidenced by many facts, including the fact that on the orders of Stalin in the Soviet Union were often shot random innocent people according to the plan and quotas, including children twelve years of age.

Key words: criminal-legal system, ideology, totalitarianism, Bolshevism, the dictatorship of the proletariat, politics.

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИЙ ХАРАКТЕР ІДЕОЛОГІЇ РАДЯНСЬКОГО ТОТАЛІТАРИЗМУ В УРСР ПРОТЯГОМ 1920-х – 1930-х рр.

Анотація. Мета дослідження полягає в з'ясуванні кримінально-правового характеру ідеології радянського тоталітаризму. **Методологія дослідження** ґрунтується на принципах методологічного плюралізму.

При цьому, для цього дослідження визначальним є міждисциплінарний підхід, котрий дає можливість застосувати саме ті методи, котрі відображають інтегровану єдність і синтез різноманітних методологічних рівнів. Відтак, визначальне місце належить методам діалектики, аналізу та синтезу. Особлива роль приділена історико-порівняльному методу, який сприяв співставленню основних тенденцій і закономірностей кримінально-правової політики в УРСР протягом 1920-1930 років. **Наукова новизна** полягає у тому, що фактично вперше в історіографії здійснено дослідження, в якому проаналізовано кримінально-правовий характер ідеології радянського тоталітаризму в УРСР протягом 1920-х – 1930-х років. **Висновки.** Встановлено, що в умовах народстання тоталітаризму в Радянському Союзі протягом 1930-х років органи ОДПУ-НКВС не просто відігравали роль знаряддя в проведенні безпрецедентної в історії репресивно-каральної акції, спрямованої на знищення чи перетворення в покірну рабську робочу силу десятків мільйонів радянських громадян. Володіючи величезними повноваженнями, вони допускали масові випадки зловживань, що часто мало ознаки злочинних дій. Не зустрічаючи, фактично, вже в цей період ніякого опору з боку тероризованого народу, а тільки отримуючи заохочення від партійного керівництва, співробітники ОДПУ-НКВС поступово втрачали не лише межі пристойності, але й елементарні норми людяності. Їхні дії нерідко набували характеру садизму та людиноненависництва. Врешті-решт цей тоталітарний монстр пожирив сам себе – періодично відбувалося винищення самих працівників ОДПУ-НКВС. Система державної влади в Радянському Союзі мала кримінальну природу. Про це свідчить багато фактів, зокрема той, що за вказівкою Сталіна в Радянському Союзі нерідко розстрілювали випадкових безвинних людей – згідно плану та квот, у тому числі дітей від дванадцяти років.

Ключові слова: кримінально-правова система, ідеологія, тоталітаризм, більшовизм, диктатура пролетаріату, політика.

Problem statement. The criminal law policy in the period 1920 – 1930 in the Soviet Union was aimed at solving the tasks that the Stalin regime put forward. Millions of people were behind the wire of the Gulag camps, forming an army of free labor. With a single blow through the implementation of the criminal law policy, the dictatorial regime practiced political terror in the country and created favorable conditions for itself through the slave labor of millions of people. At first, the so-called «former» (representatives of the nobility, the bourgeoisie, officers, the old intelligentsia, etc.) were subjected to repression. And during the 1930s, the Bolsheviks loyal to the Communist Party, as well as Soviet aparatchiks, military men, engineers, and other specialists whom they openly used in various construction sites and production, were becoming increasingly repressed, in fact – slaves of the system.

The analysis of sources and recent researches. Among the main sources of research on the criminal law nature of the ideology of Soviet totalitarianism in the Ukrainian SSR during the 1920s – 1930s. First of all, it is worth mentioning the recollections of eyewitnesses: (Багрянний, 1996), (Бражнев, 2004). Also a valuable source is the evidence of L. Lukuianenko (Лук'яненко, 2003) and M. Popovich (Попович, 2001). Of particular value is the collective work edited by A. N. Mironenko and I. B. Usenko (Усенко, Мироненко, & Чехович, 2001).

The publication's purpose. is to determine the criminal nature of the ideology of Soviet totalitarianism.

Statement of the basic material. As early as 1928, Stalin's idea was put forward as a determining factor in the punitive policy of the Soviet state regarding the further aggravation of the class struggle in the process of socialist transformations, the struggle against the so-called «hostile element». Based on this ideological attitude, the OGPU-NKVD bodies suppressed the smallest sprouts of opposition (Мозохин, 2006, p. 12).

According to the cipher telegram of the chairman of the OGPU, G. G. Yagoda of July 11, 1931 and its supplement of August 21, 1931, the arrest of the communists who worked at the OGPU on charges of official

and other crimes was carried out by filing an appropriate memorandum and with the permission of the OGPU (Мозохин, 2006, p. 97). The head of the district branch of the NKVD could arrest the first secretary of the district party committee, that is, the top leader of the party to which the head of the district branch of the NKVD belonged. Possessing such a right, he was obliged to inform in a subsequent order the secretary of the regional committee of the CPSU (b), but only to inform, and not report to him in his actions (Бражнев, 2004, p. 87, 88). However, the most massive repressions against peasants and workers remained, which gave rise to the assertion of the dictatorship of the proletariat, but already without the proletariat. Thus, the authoritarian Stalinist regime turned into a totalitarian dictatorship, however ideologically masked by the outwardly democratic populism of the Constitution.

In a totalitarian system, engineered by Stalin, the spiritual life was guided by other principles than other forms of dictatorship, in particular during the Lenin regime. In the sphere of ideology doctrine and propaganda are separated. The totalitarian doctrine is designed «inside», but propaganda aimed «outside» (as an example – «Stalin Constitution» of 1936, more related to propaganda than to the doctrine). Consequently, the real system of power was based primarily on the system of relations of the Communist party, the political police of the state, including economic bodies, which had clearly regulated, generated rather a doctrine of the leadership of the party than propaganda. The Constitution of the USSR in 1937 was actually a copy of the Constitution of the USSR and contained the main rules and principles. They had declarative character and did not answer to the totalitarian realities of political life (Усенко, Мироненко, Чехович, 2001, p. 42). Talking a lot about socialist democracy, Stalin understood it as a despot could understand. For him, democracy as an expression of socialist democracy was acceptable and tolerant only to the extent that it strengthened his personal dictatorship. The consequence of the atrophy of democratic foundations was the creation of a coercive machine and a strong punitive apparatus. Dogmatism in the social sciences, ideology, and propaganda became widespread. But the main thing, in the opinion of D. A. Volkogonov, the lack of democracy began to quickly lead to the first manifestations of a reassessment of the role of one person, the exaltation of her merits, the image of Stalin as a kind of mythical messiah (Волкогонов, 1989, p. 322, 323).

In the late 1920s and early 1930s, pressure was increasing in the Soviet Union on all those who disagreed with the party line. Among the instruments of influence in the first place was the Criminal Code and the GPU. The latter turned into a phenomenal organization, which outgrew its original framework and actually turned the party into its appendage (Левин, 2008, p. 84, 140). Serious deformations of the times of the Stalin personality cult primarily affected ideology. The Stalinist thesis about the aggravation of the class struggle, in fact, «theoretically» substantiated mass lawlessness and repression, the peak of which was 1937 (Замковий, 1989, p. 112). The Stalinist totalitarian system assumed in its ideology the parallel existence of propaganda and the communist doctrine formulated in the form of a grossly falsified «Brief History of the CPSU (B.)». So the independence of the republics turns into a pure legal fiction, becomes an element of propaganda without an actual legal content, and in the communist doctrine it no longer has a place (Попович, 2001, p. 623, 624). In connection with the introduction by Stalin of the Short Course of the CPSU (B.), The corresponding ideology began to take shape in the Soviet Union. To do this, we needed a special apparatus capable of promoting its position and upholding its orthodoxy. It was such a powerful centralized apparatus that was conceived. In particular, Stalin initiated the creation of party schools, the main educational text of which became the «Short Course of the CPSU (B.)». Schools were of different levels and formed a kind of pyramid, headed by the Higher Party School (Боффа, 1990, p. 535).

An unlimited totalitarian state creates a colossal suppression apparatus. However, repression alone is not able to ensure the stability of a totalitarian regime. For this, it is necessary that the whole people become subordinate not only to the dictatorship of the communist party, its central organ, but also to the doctrine of the communist dictator (Работяжев, & Соловьев, 2005, p. 39). In his indictment against the Communist party of the crimes on the territory of Ukraine and against Ukrainians, in accordance with a number of international legal instruments, L. Lukyanenko in sufficient depth revealed the essence and the criminal nature of the ideology of the Communist party. In his opinion, it is the justification of aggressive imperialist policies of Russia, the Russification and the progressive destruction of the enslaved Nations (Лук'яненко, 2003, p. 6).

During 1932 – 1939, the Bolshevik totalitarian system destroyed almost the entire conscious Ukrainian intelligentsia: scientists, writers, priests, artists, teachers, politicians – thousands and tens of thousands of people, which represented the top of the people. Many among them were Communists, those who heroically fought in the revolution for its slogans about freedom and justice, about equality and fraternity, and were always loyal to those slogans. But Bolshevism destroyed them, first of all, to deprive the Ukrainian people of the spiritual elite (Багрянний, 1996, p. 25). Despite certain attempts, the Ukrainian intelligentsia still could not bring the consciousness and spirit of the people to the national level. But the punishment for «Ukrainian nationalism» was inevitable – in the form of the destruction of the intellectual elite and the massive Holodomor of 1932 – 1933. This undermined the ethnic basis for the formation of the Ukrainian nation – the village.

To carry out mass repressions during the 1930s, a powerful punitive machine was created in the USSR. Criminal prosecution alleged for minor or minor misconduct (Хлевнюк, 1992, p. 156, 157). S. V. Kulchitsky noted that mass repression was the main method of building a commune state. They continued even after this state was built. With the help of repressions, the political activity of the society uncontrollable by the government was reduced to almost zero, after which the Kremlin leaders put other management methods in the forefront – propaganda and education (Кульчицкий, 2008, p. 19). One of the integral links of the totalitarian state mechanism was the law enforcement agencies and, above all, the OGPU-NKVD. The organ, which embodied the features of the political police, the instruments of the totalitarian apparatus and the closed caste organization, became a real symbol of the system, terrifying even the fugitives from the USSR who were abroad.

The activities of the OGPU-NKVD for a long time remained a secret, closed to society. And only in the last 20 years the truth has gradually been revealed. Among other things, the extra-judicial powers of the OGPU-NKVD deserve some attention, as well as the facts of lawlessness, unlawful and criminal acts that took place in the work of these bodies. The study of this problem not only gives us an idea of the nature and features of the Stalinist repressive machine, but also contributes to the legal understanding of the ideology of Bolshevism as a criminal phenomenon.

The organizational and legal prerequisites for strengthening the activity of punitive bodies in Ukraine were deeply connected with erroneous, and sometimes even adventurous, ideological principles of the party-state leadership of the country. First of all, this concerns the theoretically groundless concept of the aggravation of the class struggle with the building of socialism, which Stalin and his entourage put forward in the late 1920s. At the same time, real and far-fetched shortcomings in the work of various enterprises and institutions in the field of industry, agriculture, transport, science, education, medicine, and culture were explained by wrecking activity of «enemies of the people». On the basis of this theory, a massive processing of the consciousness of society began, incitement to «class enemies» was incited (Олійник, 2000, p. 121).

To implement the Stalinist theory in life in the 1930s, a special political and legal system was created, which was characterized by excessive brutality of criminal sanctions and violated the principle of legal protection of citizens.

V. S. Nersesyants, noted that considering the law as a «bourgeois remnant», the ideologists of Bolshevism simultaneously tried to eliminate the legal ideology. The existence of law and legal ideology was considered only as a temporary phenomenon, inherent in the first place for the NEP (Нерсесянц, 2005, p. 234). This approach, among other things, led to the emergence of a state with a pronounced anti-legal nature. Legal ideology was actually replaced in it by a totalitarian one.

Totalitarian power built its entire regime on the suppression and distortion of its spiritual dignity (Петрова, 1998, p. 387). The Bolshevik regime of various means and methods (first of all, terror, repression and humiliation) destroyed the spiritual dignity of Soviet citizens. And as a result, the state itself being destroyed from the inside, almost collapsed without any significant external factors.

In the 1930-ies of the criminal policy in the Soviet Union were aimed at increasing repression. The country's leadership had believed that through repression it will be easier to govern. The ideological basis for this was the thesis of the sharpening of the class struggle as it approaches the building of socialism, which was formulated by Stalin to the joint Plenum of the Central control Commission of the CPSU (b) in January 1933. Also, it is increasing liability for infringement of the established order management (Фрик, 2005, с. 86). Under such Under such circumstances, the moral and psychological situation in the bodies of the OGPU and the NKVD was extremely complex and tense. This is vividly evidenced by the memoirs of a former NKVD officer A. Brazhnev (Бражнев, 2004, p. 61–65, 86, 87).

During the 1930s, an increase in totalitarian tendencies was observed in the Ukrainian SSR, which, among other things, manifested itself in conducting targeted mass repressions against all categories of the population, including representatives of ethnic minorities. To create the appearance of the legitimacy of repression, the regulatory framework has been actively «reformed». All the innovations made the existing sanctions tougher. Amendments to the criminal and criminal procedure codes created the necessary prerequisites for the functioning of the punitive machine. At the same time, significant structural and functional changes occurred in the activities of law enforcement and judicial bodies. Extrajudicial institutions were created (special meeting, «triples», «deuces», etc.). At the same time, for law enforcement agencies, not only the interpretation of laws, but also their significant addition becomes commonplace. The terror of the NKVD gradually grew into a bacchanal of repression.

Conclusions. In general, it should be noted that in the context of the growth of totalitarianism in the Soviet Union during the 1930s, the bodies of the OGPU-NKVD did not just play the role of a tool in carrying out an unprecedented in history repressive and punitive action aimed at the destruction or transformation into tens of millions of slave labor Soviet citizens. Possessing huge powers, they committed massive cases of abuse, which often had signs of criminal acts. Not actually meeting any resistance from the people already in this period, but only receiving encouragement from the party leadership, the OGPU-NKVD officers gradually lost not only the limits of decency, but also the basic norms of humanity. Their actions often took on the character of sadism. In the end, this totalitarian monster devoured itself – periodically, the OGPU-NKVD workers themselves were annihilated.

The system of state power in the Soviet Union was criminal in nature. This is evidenced by many facts, in particular the fact that at the direction of Stalin in the Soviet Union they often shot random innocent people – according to the plan and quotas, including children from twelve years old.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Багрянний, І. П.** (1996). *Публіцистика*. Упор. О. Коновал. К.: Смолоскип, 856 с.
- Боффа, Дж.** (1990). *История Советского Союза*: пер. с итал. Е. А. Амбарцумов (под. общ. ред.) (Т. 1: От революции до второй мировой войны: Ленин и Сталин. 1917 – 1941 гг.). М.: Международные отношения, 632 с.
- Бражнев, А.** (2004). *Школа опричников. Исповедь энкведиста*. К.: Диокор, 140 с.
- Волкогонов, Д. А.** (1989). *Триумф и трагедия: политический портрет Й. В. Сталина* (в 2 кн., Кн. 1.). К.: Політвидав України, 1989. 597 с.
- Замковий, В. П.** (1989). Сторінки біографії Андрія Хвилі. *Український історичний журнал*. 3. С. 115–121.
- Кузьменко, В. Б.** (2006). Політичні репресії щодо представників етнічних меншин Української РСР в 1930-х рр.: нормативні установки та механізми реалізації. *Революції в Україні у ХХ – ХХІ століттях: співзвуччя епох*: матеріали II Міжнародної наукової конференції (сс. 62–69). Одеса.
- Кульчицький, С. В.** (2008). *Голод 1932 – 1933 рр. в Україні як геноцид: мовою документів, очима свідків*. К.: Наш час, 239 с.
- Левин, М.** *Советский век*: пер. с англ. (В. Новиков, Н. Копелянской (ред. пер.)). М.: Изд-во «Европа», 2008. 680 с.
- Лук'яненко, Л.** (2003). *Звинувачувальний висновок. Злочин*. Упор. П. Кардаш. Мельбурн-Київ: Фортуна, С. 6–25.
- Мозохин, О. Б.** (2006). *Право на репресии: Внесудебные полномочия органов государственной безопасности (1918 – 1953): монография*. М.: Кучково поле, 480 с.
- Нерсесянц, В. С.** (2005). *Философия права: учеб. для вузов*. М.: Норма, 656 с.
- Олійник, О. І.** (2000). *Народний комісаріат внутрішніх справ України (1917 – 1941 рр.): структура, функції, діяльність*: (дис. ... канд. юр. наук: 12. 00. 01. – Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень). Харків, 206 с.
- Петрова, Л. В.** (1998). *Фундаментальні проблеми методології права: філософсько-правовий дискурс*. Харків: Право, 416 с.
- Попович, М. В.** (2001). *Нарис історії культури України*. К.: АртЕк, 728 с.
- Работяжев, Н. В., & Соловьев, Э. Г.** (2005). *Феномен тоталитаризма: политическая теория и исторические метаморфозы*. М.: Наука, 327 с.
- Усенко, І. Б., Мироненко, О. М., & Чехович, В. А.** (2001). *Правова ідеологія і право України на етапі становлення тоталітарного режиму (1929 – 1941)*. Ред. О. М. Мироненко, І. Б. Усенко. К.: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 220 с.
- Фріс, П. Л.** (2005). *Нарис історії кримінально-правової політики України: монографія*. Ред. М. В. Костицький. К.: Атіка, 124 с.
- Хлевнюк, О. В.** (1992). *1937-й: Сталин, НКВД и советское общество*. К.: Республика, 270 с.

REFERENCES

- Bahrianyi, I. P.** (1996). *Publitsystyka [Journalism]*. Upor. O. Konoval. K.: Smoloskyp, 856 s. [in Ukrainian].
- Boffa, Dzh.** (1990). *Istoriya Sovetskogo Soyuza [History of the Soviet Union]*: per. s ital. Ye. A. Ambartsumov (pod. obshch. red.) (T. 1: Ot revolyutsii do vtoroy mirovoy voyny: Lenin i Stalin. 1917 – 1941 gg.) [T. 1: From revolution to World War II: Lenin and Stalin. 1917 – 1941]. M.: Mezhdunarodnye otnosheniya, 632 s. [in Russian].
- Brazhnev, A.** (2004). *Shkola oprichnikov. Ispoved enkvedista [School of guardsmen. Confession of an Enkvedist]*. K.: Diokor, 140 s. [in Russian].
- Volkohonov, D. A.** (1989). *Triumf i trahediia: politychnyi portret Y. V. Stalina [Triumph and tragedy: a political portrait of I.V. Stalin]* (v 2 kn., Kn. 1.). K.: Politydav Ukrainy, 1989. 597 s. [in Ukrainian].
- Zamkovi, V. P.** (1989). Storinky biohrafii Andriia Khvili [Pages of the biography of Andrei Khvili]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 3. S. 115–121. [in Ukrainian].

Kuzmenko, V. B. (2006). Politychni represii shchodo predstavnykiv etnichnykh menshyn Ukrainskoi RSR v 1930-kh rr.: normatyvni ustanovyky ta mekhanizmy realizatsii [Political repressions against representatives of ethnic minorities of the Ukrainian SSR in the 1930s: normative guidelines and implementation mechanisms]. *Revolutsii v Ukraini u XX – XXI stolittiakh: spivzvuchchia epokh: materialy II Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii* (ss. 62–69). Odesa. [in Ukrainian].

Kulchytskyi, S. V. (2008). *Holod 1932 – 1933 rr. v Ukraini yak henotsyd: movoiu dokumentiv, ochyma svidkiv* [Famine 1932 – 1933 in Ukraine as genocide: in the language of documents, through the eyes of witnesses]. K.: Nash chas, 239 s. [in Ukrainian].

Levyn, M. *Sovetskyi vek* [Soviet age]: per. s anhl. (V. Novykov, N. Kopelianskoi (red. per.). M.: Yzd-vo «Evropa», 2008. 680 s. [in Russian].

Luk'ianenko, L. (2003). *Zvynuvachualnyi vysnovok. Zlochyn* [Closing indictment. The crime]. Upor. P. Kardash. Melburn-Kyiv: Fortuna, S. 6–25. [in Ukrainian].

Mozokhin, O. B. (2006). *Pravo na represii: Vnesudebnye polnomochiya organov gosudarstvennoy bezopasnosti (1918 – 1953)* [Right to Repression: Extrajudicial Powers of State Security Agencies (1918 – 1953)]: monografiya. M.: Kuchkovo pole, 480 s. [in Russian].

Nersesyants, V. S. (2005). *Filosofiya prava* [Philosophy of Law]: ucheb. dlya vuzov. M.: Norma, 656 s. [in Russian].

Oliinyk, O. I. (2000). *Narodnyi komisariat vnutrishnikh sprav Ukrainy (1917 – 1941 rr.): struktura, funktsii, diialnist* [People's Commissariat of Internal Affairs of Ukraine (1917 – 1941): Structure, functions, activities]: (dys. ... kand. yur. nauk: 12. 00. 01. – Teoriia ta istoriia derzhavy i prava; istoriia politychnykh i pravovykh uchen). Kharkiv, 206 s. [in Ukrainian].

Petrova, L. V. (1998). *Fundamentalni problemy metodolohii prava: filosofsko-pravovyi dyskurs* [Fundamental problems of the methodology of law: philosophical and legal discourse]. Kharkiv: Pravo, 416 s. [in Ukrainian].

Popovych, M. V. (2001). *Narys istorii kultury Ukrainy* [Essay on the history of Ukrainian culture]. K.: ArtEk, 728 s. [in Ukrainian].

Rabotyzhev, N. V., & Solovev, E. G. (2005). *Fenomen totalitarizma: politicheskaya teoriya i istoricheskie metamorfozy* [The phenomenon of totalitarianism: political theory and historical metamorphoses]. M.: Nauka, 327 s. [in Russian].

Usenko, I. B., Myronenko, O. M., & Chekhovych, V. A. (2001). *Pravova ideolohiia i pravo Ukrainy na etapi stanovlennia totalitarnoho rezhymu (1929 – 1941)* [Правовая идеология и право Украины на этапе становления тоталитарного режима (1929 – 1941)]. Red. O. M. Myronenko, I. B. Usenko. K.: Instytut derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho NAN Ukrainy, 220 c. [in Ukrainian].

Fris, P. L. (2005). *Narys istorii kryminalno-pravovoi polityky Ukrainy* [Essay on the history of criminal law policy of Ukraine]: monografiya. Red. M. V. Kostytskyi. K.: Atika, 124 s. [in Ukrainian].

Khlevniuk, O. V. (1992). *1937-i: Stalyn, NKVD y sovetskoe obshchestvo* [1937: Stalin, NKVD and Soviet society]. K.: Respublyka, 270 s. [in Russian].

UDC 159.9:159:94

Микола ФОМИЧ – кандидат психологічних наук, доцент, начальник кафедри психології діяльності в особливих умовах, Черкаський інститут пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля Національного університету цивільного захисту України, вул. Онопрієнка, 8, Черкаси, Україна, індекс 18034 (mykola.fomych@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1253-2656>

Яна ШИСАРЕНКО – кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри іноземних мов, Черкаський інститут пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля Національного університету цивільного захисту України, вул. Онопрієнка, 8, Черкаси, Україна, індекс 18034 (yanasnis@gmail.com)

ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-5438-6170>

Світлана КОСЯК – кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних наук, Черкаський інститут пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля Національного університету цивільного захисту України, вул. Онопрієнка, 8, Черкаси, Україна, індекс 18034 (kudelya_k@ukr.net)

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-9817-5743>

Mykola FOMYCH – Candidate of Psychological Sciences, associate professor, Head of the Department of Psychology of Activities in Special Conditions, Cherkasy Institute of Fire Safety named after Chernobyl Heroes of National University of Civil Protection of Ukraine, 8, Onoprienko Str., Cherkassy, Ukraine, postal code 18034 (mykola.fomych@ukr.net)

Yana SHISARENKO – Candidate of Philological Sciences, associate professor, Associate Professor of the Department of Foreign Languages, Cherkasy Institute of Fire Safety named after Chernobyl Heroes of National University of Civil Protection of Ukraine, 8, Onoprienko Str., Cherkassy, Ukraine, postal code 18034 (yanasnis@gmail.com)

Svitlana KOSIAK – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of Department of Social Sciences, Cherkasy Institute of Fire Safety named after Chernobyl Heroes of National University of Civil Protection of Ukraine, 8, Onoprienko Str., Cherkassy, Ukraine, postal code 18034 (kudelya_k@ukr.net)

ОСОБЛИВОСТІ КОГНІТИВНОЇ СФЕРИ ПОЖЕЖНИКІВ-РЯТУВАЛЬНИКІВ

Анотація. Специфічні умови професійної діяльності пожежників-рятувальників зумовлюють підвищені вимоги до їхніх когнітивних якостей. **Мета статті** – здійснити емпіричну оцінку показників когнітивної сфери пожежників-рятувальників. **Методи дослідження:** емпіричного характеру (експертна оцінка – для здійснення розподілу досліджуваних на групи професійної успішності; опитування – для обґрунтування сукупності когнітивних професійно важливих якостей; психодіагностика за методиками «Короткий відбірковий тест» – для визначення інтелектуального інтегрального показника, «Інтелектуальна лабільність» – для визначення рівнів лабільності процесів мислення) та математичної статистики. **Наукова новизна статті полягає** у спробі здійснити розподіл пожежників-рятувальників на групи з високим, середнім та низьким рівнями професійної успішності, що включає рівень професійної мотивації, досвіду, готовності, надійності та ефективності, розвитку професійно важливих якостей. **Висновки.** Виокремлено сукупність когнітивних професійно важливих якостей пожежників-рятувальників. Визначено особливості когнітивної сфери пожежників-рятувальників: фахівці з високим рівнем професійної

успішності відрізняються найвищими показниками розвиненості здібності до узагальнення та аналізу інформації, просторової уяви, гнучкості мислення, розподілу та концентрації уваги; фахівці з середнім рівнем – високими показниками розвиненості здібності до узагальнення та аналізу інформації, емоційної деструкції; фахівці з низьким рівнем – середнім показником розвиненості емоційної деструкції, проте всі інші когнітивні функції в них розвинені на недостатньому рівні. Найбільш ефективним подальше професійне вдосконалення буде для найуспішніших пожежників-рятувальників, оскільки високий рівень інтелектуальної лабільності визначає здатність особистості до навчання, перенавчання, оволодіння новими знаннями, вміннями та навичками. Визначені особливості когнітивної сфери пожежників-рятувальників необхідно сприймати як визначальні в процесі психологічного відбору кандидатів на службу цивільного захисту та моніторингу успішності професійної діяльності пожежників-рятувальників.

Ключові слова: когнітивна сфера, професійно важливі якості, пожежник-рятувальник, професійна успішність.

FEATURES OF COGNITIVE SPHERE OF FIRE-RESCUERS

Summary. Specific conditions of professional activity of fire-rescuers lead to increased demands on their cognitive qualities. **The purpose of the article** is to carry out an empirical assessment of indicators of the cognitive sphere of fire-rescuers. **Methods of research:** empirical character (expert assessment) is used for the distribution of the studied subjects to the groups of professional success; the survey is used to substantiate the totality of cognitive professionally important qualities; psychodiagnosis by the methods of «Short selective test» is used for determining the intellectual integral indicator, «Intellectual Lability» is aimed to distinguish the levels of the lability of the processes of thinking) and mathematical statistics. **The scientific novelty** of the article is in the attempt to conduct the distribution of fire-rescuers into groups with high, medium and low levels of professional success, including the level of professional motivation, experience, readiness, reliability and efficiency, development of professionally important qualities. **Conclusions.** A set of cognitive professional qualities of such specialists is singled out. The peculiarities of the cognitive sphere of fire-rescuers are determined: specialists with a high level of professional success are distinguished by the highest indicators of development of ability to generalize and analyze information, spatial imagination, flexibility of thinking, distribution and concentration of attention; specialists with an average level are characterized by the high indicators of development of the ability to synthesize and analyze information, emotional destruction; specialists with a low level has an average indicator of the development of emotional destruction, but all other cognitive functions in them developed at an insufficient level. The most effective further professional development will be for the most successful fire-rescuers, as a high level of intellectual lability determines the ability of the individual to study, retraining, mastering new knowledge, skills and abilities. The identified peculiarities of the cognitive sphere of fire-rescuers must be taken into account as determining factors in the process of psychological selection of candidates for civil protection service and monitoring of the success of the professional activity of fire-rescuers.

Key words: cognitive sphere, professionally important qualities, fire-rescuer, professional achievement.

Постановка проблеми. Проблема професійної придатності особистості відноситься до однієї з найбільш досліджуваних у сучасній психології. Особливого значення вона набуває тоді, коли професійна діяльність спрямована на рятування людей і матеріальних цінностей, гасіння пожеж, ліквідацію наслідків аварій та надзвичайних ситуацій. Вищезазначене беззаперечно відноситься до професії пожежника-рятувальника, що характеризується умовами постійної екстремальності: відповідальність за життя та здоров'я особового складу, виконання завдань; дефіцит часу й відсутність належної інформації для виконання завдань; неперервність нервово-психічного напруження; постійна загроза для здоров'я і життя; емоційні та стресові розлади; значні фізичні навантаження; неочікувані перешкоди, що ускладнюють виконання оперативної задачі; дискомфортний стан через перебування в захисному одязі та спорядженні (Садковий, Тімченко, 2017, с. 8).

Тривала дія комплексу шкідливих чинників призводить до погіршення функціонального стану, працездатності, виникнення нервово-психічних розладів, психічних дезадаптацій, стресових станів. Такі

негативні впливи нерідко стають причиною зривів у професійній діяльності, міжособистісних конфліктів, порушень дисципліни, що призводить до зниження успішності професійної діяльності (Bowles, Bartone, 2017, р. 27). Тому виконання завдань за таких специфічних умов зумовлює підвищені вимоги до психологічної готовності пожежників-рятувальників, що реалізується через забезпечення психологічного відбору та раціонального розподілу особистостей з відповідним рівнем розвитку професійно важливих якостей. У системі цих якостей важливе місце посідають характеристики когнітивної, емоційно-вольової, мотиваційної сфери особистості (Rotar, 2017, р. 112). Стратегія реформування пожежно-рятувальних підрозділів (Розпорядження КМУ, 2017, Офіційний вісник України, 13, с. 373) на перший план виводить питання уточнення вимог саме до когнітивної сфери пожежників-рятувальників.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На важливості проблематики дослідження професійно важливих якостей працівників ризиконебезпечних професій останнім часом наголошували неодноразово науковці, зокрема: С. Белай, М. Медвідь, О. Пархоменко (розроблено психограму фахівця з моніторингу кризових ситуацій, що загрожують державній безпеці України) (Bielai, Medvid, Parkhomenko, 2017, р. 44), С. Боулз, П. Бартоне (виокремлено психологічні характеристики військових, особливості їх психологічного відбору, підготовки та супроводження) (Bowles, Bartone, 2017, р. 27), С. Федак, В. Афонін, О. Небожук, В. Ласта, І. Романів, В. Дзяма (описано особливості формування фізичних якостей військових курсантів) (Fedak, Afonin, Nebozhuk, Lasheta, Romaniv, Dzyama, et al, 2016, р. 34), К. Хардісон, Н. Лім, К. Келлер, Дж. Маркуз, Л. Пейн (розроблено рекомендації щодо вдосконалення психологічного відбору пожежників) (Hardison, Lim, Keller, Marquis, Payne, 2015), М. Кузьменко (запропоновано технологію психологічної діагностики професійної придатності кандидатів для зарахування до Збройних Сил України) (Kuzmenko, 2013, р. 32), В. Ротар (розкрито рівні розвитку професійних компетенцій офіцерів-рятувальників) (Rotar, 2017, р. 112), А. Скоморовські, К. Судом (висвітлено психологічні основи впливу витривалості на ефективність діяльності військових офіцерів) (Skomorovsky, Sodom, 2011, р. 389), В. Тоскано (виокремлено особливості впливу екстремальних умов професійної діяльності на психіку військових) (Toscano, 2013, р. 19). Однак вивчення когнітивної сфери пожежників-рятувальників досі ще не отримали достатнього відображення в науковій літературі.

Мета статті – здійснити емпіричну оцінку показників когнітивної сфери пожежників-рятувальників.

Завдання:

- 1) розподілити пожежників-рятувальників на групи професійної успішності;
- 2) виокремити сукупність когнітивних професійно важливих якостей пожежників-рятувальників;
- 3) визначити особливості когнітивної сфери пожежників-рятувальників із різним рівнем професійної успішності.

Методи дослідження. Для вирішення поставлених завдань використано взаємопов'язані методи дослідження:

1) *емпіричного характеру*: експертна оцінка – для здійснення розподілу пожежників-рятувальників на групи з високим, середнім та низьким рівнем професійної успішності; опитування за опитувальником О. Ліпмана – для обґрунтування сукупності когнітивних професійно важливих якостей пожежників-рятувальників; психодіагностика за методиками «Короткий відбірковий тест» – для визначення інтелектуального інтегрального показника, що визначається за критеріями: здібність до узагальнення й аналізу інформації, гнучкість мислення, просторова уява, емоційна деструкція, розподіл та концентрація уваги; «Інтелектуальна лабільність» – для визначення високого, середнього та низького рівнів лабільності процесів мислення;

2) *математичної статистики*: t-критерій Стюдента – для перевірки статистичних гіпотез щодо різниці середніх; кутове перетворення Фішера (критерій ϕ) – для зіставлення двох вибірок за частотою ефекту, що зустрічається.

До групи експертів увійшли 28 начальників державних пожежно-рятувальних частин, начальників караулів, командирів відділень зі стажем служби більше 10 років, які характеризуються відмінними показниками професійної діяльності. До групи досліджуваних увійшли 194 пожежників-рятувальників державних пожежно-рятувальних частин.

Виклад основного матеріалу. *Розподіл пожежників-рятувальників на групи професійної успішності.* На підставі результатів оцінок експертів та заліків зі службової підготовки усіх досліджуваних розподілено на три групи професійної успішності, що включає рівень професійної мотивації, досвіду, готовності, надійності та ефективності, розвитку професійно важливих якостей.

До першої групи (високий рівень професійної успішності) увійшли 72 особи, які при виконанні професійних завдань діють впевнено, самостійно, рішуче. В екстремальних умовах контролюють свої емоції й поведінку, діють планомірно й упорядковано. Систематично складають заліки зі службової підготовки на оцінку «відмінно».

До другої групи (середній рівень професійної успішності) увійшли 64 особи, які при виконанні професійних завдань проявляють стриманість, обережність, нерішучість. У екстремальних умовах поведінка спокійна та урівноважена. Систематично складають заліки зі службової підготовки на оцінку «добре».

До третьої групи (низький рівень професійної успішності) увійшло 58 осіб, які характеризуються низькою якістю виконання професійних завдань, зниженою витривалістю до стресу. В екстремальних умовах поведінка з елементами тривожності, напруженості та занепокоєння. Систематично складають заліки зі службової підготовки на оцінку «задовільно».

Отримані в ході дослідження результати щодо професійної успішності пожежників-рятувальників перевірялися аналізом атестаційних матеріалів, службових характеристик, відгуків про стажування, подань до призначення на посади та присвоєння чергових спеціальних звань.

Виокремлення сукупності когнітивних професійно важливих якостей пожежників-рятувальників. На основі експертного оцінювання заданого переліку професійних якостей, що були визначені за опитувальником О. Ліпмана (Карпіловська, Мітельман, Синявський, Ткаченко, Федоришин, Ящишин, 1997, с. 35), та можуть бути важливими для виконання пожежниками-рятувальниками професійної діяльності, виокремлено сукупність провідних когнітивних якостей таких фахівців:

- уміння бачити кілька можливих шляхів розв'язання проблеми і подумки вибирати найбільш ефективний;
- здатність розглядати проблему з кількох різних кутів зору;
- аргументованість критичного аналізу;
- здатність схоплювати суть основних взаємозв'язків, властивих проблемі;
- здатність відкинути звичні, стандартні методи і рішення, що виявилися непридатними, і шукати нові, оригінальні;
- уміння вибирати з великого обсягу інформації ту, що необхідна для розв'язання певного завдання;
- уміння робити висновок із суперечливої інформації;
- уміння визначати характер інформації, необхідний для прийняття рішення;
- здатність приймати правильне рішення при недостатності необхідної інформації чи відсутності часу на її осмислення.

На основі визначеної сукупності провідних когнітивних якостей запропоновано психодіагностичні методики для дослідження рівнів розвиненості цих якостей у пожежників-рятувальників.

Визначення особливостей когнітивної сфери пожежників-рятувальників із різним рівнем професійної успішності. За методикою «Короткий відбірковий тест» здійснено оцінку інтелектуального інтегрального показника пожежників-рятувальників (таблиця 1).

Таблиця 1

**Показники когнітивної сфери пожежників-рятувальників
з різним рівнем професійної успішності**

Показник	1 група	2 група	3 група	t	t	t
	Описові статистики, бали ($X_{\phi} \pm \delta$)			(1,2)	(1,3)	(2,3)
Здібність до узагальнення та аналізу інформації	12,69±3,18	12,45±2,98	9,16±2,63	0,41	2,25*	2,13*
Гнучкість розумових процесів	3,63±1,46	2,79±1,25	2,36±1,11	1,13	2,22*	1,84
Просторова уява	2,73±1,13	2,02±1,14	1,16±1,25	1,89	2,65*	2,11*
Емоційна деструкція	2,10±1,02	2,37±2,12	1,94±1,17	0,41	0,34	0,83
Розподіл та концентрація уваги	2,52±2,36	2,29±2,05	1,99±2,24	1,45	2,26*	1,95
Інтегральний показник	19,22±2,57	18,89±2,31	18,74±2,05	1,16	1,91	0,37

Примітки: X_{ϕ} – середньогрупове значення; δ – стандартне відхилення; $t(1,2)$ – значення критерія Стьюдента при порівнянні показників 1 та 2 груп; $t(1,3)$ – значення критерія Стьюдента при порівнянні показників 1 та 3 груп; $t(2,3)$ – значення критерія Стьюдента при порівнянні показників 2 та 3 груп; * – вірогідність відмінності між показниками груп при $p \leq 0,05$.

Аналізуючи отримані результати, можна відмітити, що загалом рівень сформованості та розвиненості когнітивних якостей у всіх групах досліджуваних є достатньо передбачуваним і є прямо пропорційним успішності діяльності. У досліджуваних 3 групи відмічено найбільш низький рівень сформованості майже всіх когнітивних показників. У групах досліджуваних із високим та середнім рівнем професійної успішності зафіксовано практично ідентичні (високі) показники розвиненості когнітивних процесів. При цьому необхідно виокремити низку розходжень.

Так, при аналізі даних встановлено, що у досліджуваних з низьким рівнем успішності діяльності показники «Узагальненості та аналізу інформації» достовірно нижчі у порівнянні з групою досліджуваних, що відрізняються високими та середніми показниками успішності діяльності ($t_{1,2} = 2,25$; $t_{2,3} = 2,13$, $p \leq 0,05$). Зазначена функція є дуже важливою для професійної діяльності пожежного-рятувальника, оскільки йому часто доводиться перед прийняттям рішення узагальнювати та аналізувати отриману інформацію щодо оперативної обстановки у місці надзвичайної ситуації. Досліджувані 1 та 2 груп можуть оперувати великим обсягом інформації: знають тонкощі різних методів і способів пожежогашіння та вміють виконувати поставлені завдання. Вони здатні в силу свого досвіду бачити безліч шляхів для досягнення мети.

Показники «Гнучкості розумових процесів» достовірно вищі у фахівців 1 групи у порівнянні з групою досліджуваних, які відрізняються низьким рівнем професійної успішності ($t_{1,3} = 2,22$, $p \leq 0,05$). Через деяку гнучкість розумових процесів такі досліджувані швидше пристосовуються до нової ситуації, а також здатні враховувати різні думки. У них краще сформувалися традиційні поняття, які з часом набули закріпленості.

Наступне достовірне розходження виявлене на рівні сформованості «Просторової уваги». Найнижчі показники за даною функцією у досліджуваних 3 групи ($t_{1,3} = 2,65$; $t_{1,2} = 2,11$, $p \leq 0,05$). Зазначена функція є дуже важливою при роботі пожежного-рятувальника в небезпечних умовах, зокрема в умовах обмеженої видимості (уночі, при сильному задимленні, загазованості тощо).

Наступна функція «Розподілу та концентрації уваги» є майже найважливішою з усіх в діяльності пожежників-рятувальників. Саме уважність обумовлює швидку реакцію при можливій зміні обстановки, прийняття максимальної кількості дрібних деталей, вибір з декількох варіантів дій в екстремальних умовах правильне рішення тощо. Найбільш високий рівень розвиненості цього показника у порівнянні з 3 групою відмічено у досліджуваних 1 групи ($t_{1,3} = 2,26$, $p \leq 0,05$).

Отримані дані, логічно доповнюють картину вивчення когнітивної сфери пожежників-рятувальників. Проте, відзначимо, що наведені результати дослідження не відображають таку важливу особливість когнітивного компонента у структурі особистості фахівців як інтелектуальна лабільність. Важливим показником успішності професійної діяльності, який тісно пов'язаний із здібностями до оволодіння новим матеріалом, перенавчанням, із здібністю швидко змінювати вид діяльності, є інтелектуальна лабільність. Екстремальні та кризові психологи (Садковий, Тімченко, 2017, с. 9) під лабільністю розуміють здатність до перемикання уваги, вміння швидко переходити з розв'язання одних завдань до виконання інших, діючи при цьому безпомилково. Тому за допомогою методики «Інтелектуальна лабільність» нами проведено експрес-діагностику лабільності процесів мислення досліджуваних.

Наведені в таблиці 2 дані та отримані достовірні розходження, дозволяють зробити висновок про те, що високий рівень інтелектуальної лабільності достовірно рідше зустрічається у 3 групі пожежників-рятувальників (44,23%). У 2 групі таких фахівців 59,6%, а у 1 – 65,12%. Результати є достовірними на рівні $p \leq 0,05$.

Середній рівень інтелектуальної лабільності знову ж таки достовірно рідше проявляється у представників 3 групи досліджуваних (25,82%). У 2 групі таких фахівців зустрічається 33,03%, а у 3 – 34,88%. Результати є достовірними на рівні $p \leq 0,05$.

Цікавим є те, що низький рівень інтелектуальної лабільності досліджуваним 1 групи не притаманний зовсім. У той час як в 2 та 3 групах працівників з таким рівнем лабільності 7,37% та 29,95% відповідно. Результати є достовірними на рівні $p \leq 0,05$ та $p \leq 0,01$.

Таблиця 2

Інтелектуальна лабільність пожежників-рятувальників з різним рівнем професійної успішності

Рівні інтелектуальної лабільності	1 група (%)	2 група (%)	3 група (%)	$\Phi^*(1,2)$	$\Phi^*(1,3)$	$\Phi^*(2,3)$
Високий (менше ніж 4 помилки)	65,12	59,60	44,23	1,65	3,19*	2,76*
Середній (5 – 9 помилок)	34,88	33,03	25,82	0,87	2,51*	2,40*
Низький (більше 10 помилок)	0	7,37	29,95	1,80	4,55**	3,69*

Примітки: $\Phi^*(1,2)$ – значення критерія Фішера при порівнянні показників 1 та 2 груп; $\Phi^*(1,3)$ – значення критерія Фішера при порівнянні показників 1 та 3 груп; $\Phi^*(2,3)$ – значення критерія Фішера при порівнянні показників 2 та 3 груп; * – вірогідність відмінності між показниками груп при $p \leq 0,05$; ** – вірогідність відмінності між показниками груп при $p \leq 0,01$.

Виходячи з отриманих результатів найбільш ефективним професійне навчання буде для фахівців з 1 групи, а найбільш складно цей процес буде проходити для представників 3 групи пожежників-рятувальників.

Висновки. 1. Здійснено розподіл пожежників-рятувальників на групи з високим, середнім та низьким рівнями професійної успішності, що включає рівень професійної мотивації, досвіду, готовності, надійності та ефективності, розвитку професійно важливих якостей.

2. Виокремлено сукупність когнітивних професійно важливих якостей пожежників-рятувальників: уміння бачити кілька можливих шляхів розв'язання проблеми і подумки вибирати найбільш ефективний; здатність розглядати проблему з кількох різних кутів зору; аргументованість критичного аналізу; здатність охоплювати суть основних взаємозв'язків, властивих проблемі; здатність відкинути звичні, стандартні методи і рішення, які виявилися непридатними, і шукати нові, оригінальні; уміння вибирати з великого обсягу інформації ту, яка необхідна для розв'язання певного завдання; уміння робити висновки із суперечливої інформації; уміння визначати характер інформації, необхідний для прийняття рішення; здатність приймати правильне рішення при недостатності необхідної інформації чи відсутності часу на її осмислення.

3. Встановлено, що рівень розвиненості когнітивних якостей у всіх групах досліджуваних є достатньо закономірним і відображає об'єктивну картину їхнього професійного розвитку: (1) пожежники-рятувальники з високим рівнем професійної успішності відрізняються найвищими показниками розвиненості здібності до узагальнення та аналізу інформації, просторової уяви, гнучкості мислення, розподілу та концентрації уваги; (2) пожежники-рятувальники з середнім рівнем професійної успішності – високими показниками розвиненості здібності до узагальнення та аналізу інформації, емоційної деструкції; (3) пожежники-рятувальники з низьким рівнем професійної успішності – середніми показниками розвиненості емоційної деструкції, проте всі інші когнітивні функції в них розвинені на недостатньому рівні. Таким особистостям потрібно більше часу для знаходження правильного рішення у нестандартних ситуаціях, вони складно моделюють картину надзвичайної події в уяві, оперують її окремими об'єктами та деталями, важко концентрують увагу на декількох об'єктах; (4) найбільш ефективним подальше професійне вдосконалення буде для найуспішніших пожежників-рятувальників (1 група), оскільки високий рівень інтелектуальної лабільності визначає здатність особистості до навчання, перенавчання, оволодіння новими знаннями, вміннями та навичками.

Визначені особливості когнітивної сфери пожежників-рятувальників необхідно сприймати як визначальні в процесі психологічного відбору кандидатів на службу цивільного захисту та моніторингу успішності професійної діяльності пожежників-рятувальників.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Карпіловська, С. Я., Мітельман, Р. Й., Синявський, В. В., Ткаченко, О. М., Федоришин, Б. О., & Яцишин, О. О. (1997).** *Основи професіографії*. Київ: МАУП, 148 с.
- Про схвалення Стратегії реформування системи Державної служби України з надзвичайних ситуацій: [Розпорядження Кабінету Міністрів України]** (2017). Офіційний вісник України, 13. С. 373.
- Садковий, В. П., & Тімченко, О. В. (ред.).** (2017). *Актуальні дослідження в сучасній вітчизняній екстремальній та кризовій психології*. Харків: ФОП Мезіна В.В., 512 с.
- Bielai, S. V., Medvid, M. O., & Parkhomenko, O. O. (2017).** Theoretical, methodological and practical bases for creating job description of crisis assessment experts in terms of state security of Ukraine. *Science and Education*, 7, 44– 49.
- Bowles, S. V., & Bartone, P. T. (2017).** *Clinical and Organizational Practice*. Cham: Springer, 2017.

Fedak, S. S., Afonin, V. M., Nebozhuk, O. R., Lashta, V. B., Romaniv, I. V., Dzyama, V. V. et al. (2016). Functional fitness level of military college cadets. *Pedagogics, psychology, medical-biological problems of physical training and sports*, 6, 34–40.

Hardison, C. M., Lim, N., Keller, K. M., Marquis, J. P., & Payne, L. A. (2015). *Recommendations for Improving the Recruiting and Hiring of Los Angeles Firefighters*. Santa Monica, Calif.: RAND Corporation.

Kuzmenko, M. D. (2013). Psychological diagnostics for professional suitability of candidates for enlistment to the Armed Forces of Ukraine. *The Advanced Science Journal*, 4, 32–36.

Rotar, V. B. (2017). Studying levels of future civil defense specialists' professional competence components. *Science and Education*, 6, 112–118.

Skomorovsky, A., & Sudom, K. A. (2011). Psychological well-being of Canadian forces officer candidates: the unique roles of hardiness and personality. *Military Medicine*, 4, 389–396.

Toscano, W. B. (2013). Psychophysiological studies in extreme environments. *Pol J Aviat Med Psychol*, (19) 4, 19–24.

REFERENCES

Bielai, S. V., Medvid, M. O., & Parkhomenko, O. O. (2017). Theoretical, methodological and practical bases for creating job description of crisis assessment experts in terms of state security of Ukraine. *Science and Education*, 7. [in English].

Bowles, S. V., & Bartone, P. T. (2017). *Clinical and Organizational Practice*. Cham: Springer, 2017 [in English].

Fedak, S. S., Afonin, V. M., Nebozhuk, O. R., Lashta, V. B., Romaniv, I. V., Dzyama, V. V. et al. (2016). Functional fitness level of military college cadets. *Pedagogics, psychology, medical-biological problems of physical training and sports*, 6. [in English].

Hardison, C. M., Lim, N., Keller, K. M., Marquis, J. P., & Payne, L. A. (2015). *Recommendations for Improving the Recruiting and Hiring of Los Angeles Firefighters*. Santa Monica, Calif.: RAND Corporation. [in English].

Karpilovska, S. Ya., Mitelman, R. V., Syniavskyi, V. V., Tkachenko, O. M., Fedoryshyn, B. O., & Yashchysyn, O. O. (1997). *Osnovy profesiografii [Basics of Profesiography]*. Kyiv: MAUP. [in Ukrainian].

Kuzmenko, M. D. (2013). Psychological diagnostics for professional suitability of candidates for enlistment to the Armed Forces of Ukraine. *The Advanced Science Journal*, 4. [in English].

Pro skhvalennia Stratehii rozvytku informatsiinoho suspilstva v Ukraini: Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy [On approving the strategy of reforming the system of the State Service of Emergencies of Ukraine] (2017). *Ofitsiinyi visnyk Ukrainy – Official bulletin of Ukraine*, 13. [in Ukrainian].

Rotar, V. B. (2017). Studying levels of future civil defense specialists' professional competence components. *Science and Education*, 6. [in English].

Sadkovyi, V. P., & Timchenko, O. V. (Eds.). (2017). *Aktualjni doslidzhennja v suchasnij vitchyznjanij ekstremal-jnij ta kryzovij psykholohiji [Current research in modern native extreme and crisis psychology]*. Kharkiv: FOP Mezina V.V. [in Ukrainian].

Skomorovsky, A., & Sudom, K. A. (2011). Psychological well-being of Canadian forces officer candidates: the unique roles of hardiness and personality. *Military Medicine*, 4. [in English].

Toscano, W. B. (2013). Psychophysiological studies in extreme environments. *Pol J Aviat Med Psychol*, (19) 4. [in English].

UDC 159.92

Світлана ШЕВЧЕНКО – кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології, Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького, вул. Гетьманська, 20, м. Мелітополь, Україна, 72312 (Svetlanashev1986@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8281-243X>

ResearcherID: <http://www.researcherid.com/rid/C-8342-2018>

Svetlana SHEVCHENKO – PhD in Psychology, Associate Professor of the Department of Psychology, Bogdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University, 20 Getmanska street, Melitopol, Ukraine, postal code 72312 (Svetlanashev1986@gmail.com)

РОЗВИТОК СОЦІАЛЬНИХ ВІДНОСИН В АКАДЕМІЧНІЙ ГРУПІ ЯК УМОВА ФОРМУВАННЯ КОЛЕКТИВУ

Анотація. Мета дослідження – аналіз та оцінка рівня розвитку в академічній групі соціальних відносин, характерних для колективу, наявність яких забезпечує формування сприятливого психологічного мікроклімату. **Методологія дослідження** спирається на особистісно-орієнтований підхід у розвитку особистості й колективу, наукові праці з означеної проблеми І. Д. Беха, Т. В. Алексєєвої, В. В. Крижанівської, В. М. Чернобровкіна, Л. Я. Рубіної, С. Каверіна та інших, поєднання теоретичних (теоретико-методологічний аналіз психолого-педагогічної літератури з проблеми дослідження, аналіз, систематизація та узагальнення отриманої інформації) та емпіричних (психодіагностичне тестування) методів. Надійність і вірогідність результатів дослідження забезпечувалась теоретичною обґрунтованістю вихідних положень; використанням надійної і валідної діагностичної бази; репрезентативністю вибірки досліджуваних; поєднанням кількісної і якісної обробки одержаних даних. **Наукова новизна** статті полягає у спробі на теоретичному та емпіричному рівнях дослідити особливості розвитку соціальних відносин в академічній групі, що виступають умовою формування її як колективу, уточненні змісту поняття «колектив», розширенні уявлень про фактори, що впливають його формування. **Висновки.** Здоровий психологічний клімат колективу, доброзичливі взаємини у групі сприяють їй високій продуктивності праці і нормальному самопочуттю її членів. Ворожість, а тим більше конфліктні взаємини в академічній групі знижують працездатність, створюють умови для внутрішнього дискомфорту здобувачів. Результати проведеного дослідження показали, що для більшості здобувачів вищої освіти головним є доступність для всіх членів групи інформації, емоційні стосунки між членами групи, а вже потім – прагнення разом вирішувати всі питання, єдність думки членів групи і здатність до організованості в структурі взаємин. Тобто, всіх тих видів відносин, які є вирішальними при визначенні групи як колективу і забезпечують формування сприятливого психологічного мікроклімату в ній. В сукупності увесь комплекс факторів й умов навчання здобувачів вищої освіти має в кожному окремому випадку позитивний або негативний вплив на формування групи як колективу.

Ключові слова: колектив, соціальні відносини, академічна група, психологічний мікроклімат, взаємини.

DEVELOPMENT OF SOCIAL RELATIONS IN THE ACADEMIC GROUP AS A TEAM BUILDING CONDITION

Summary. The aim of the research is to analyze and assess the level of development of academic group's social relations, which are characteristic feature of a team, and to identify in what way these social relations ensure the creation of a favorable psychological microclimate. **The research methodology** is based on a personality-centered approach to the development of an individual and a team; scientific works by I. D. Bekh, T. V. Alekseeva, V. V. Kryzhanovskaya,

V. M. Chernobrovkin, L. Ya. Rubina, S. Kaverin, which deal with the identified issue; a combination of theoretical (analysis of psychological and pedagogical literature on the research issue, systematization and generalization of the received data) and empirical (psychodiagnostic testing) methods. Reliability of the research results have been provided by a theoretical validity of the starting points; use of reliable and valid diagnostic tools; representativeness of a sample of test subjects; combination of quantitative and qualitative processing of the obtained data. **The scientific novelty** of the article can be seen in an attempt to research the features of the development of social relations in an academic group at theoretical and empirical levels; these relations act as a condition for a team building. In the article the author has also provided a clarification of such concept as "team», and researched the factors influencing team building. **Findings.** The healthy psychological climate of a team and friendly relationships in a group facilitate high academic achievements, promote well-being of the team members. Hostility and conflict relations in the academic group reduce working capacity and provide conditions for team members' inner discomfort. The research findings have showed that all team members consider the availability of information and emotional relationships between them to be a main thing for the majority of applicants for higher education. The applicants have also emphasized the importance of group problem solving, consensus among team members and ability to be organized in the structure of relationships. Thus, the presence of all those types of relationships, which are crucial for team building, ensure the creation of a favorable psychological microclimate in it. Collectively, the whole complex of factors and conditions of students' training in each single case has a positive or negative impact on the team building.

Key words: team, social relations, academic group, psychological microclimate, relationships.

Постановка проблеми. Сучасні дослідження психологів в області міжособистісних взаємин показують, що здоровий психологічний клімат колективу, доброзичливі взаємини у групі сприяють і високій продуктивності навчальної діяльності і нормальному самопочуттю її членів. Ворожість, а тим більше конфліктні взаємини знижують працездатність, створюють умови для внутрішнього дискомфорту (Крижанівська, 1980). Характер і сила впливу групи на здобувачів залежать від того, який психологічний клімат склався в академічній групі під впливом суспільно значимої освітньої діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В.Секун в своїй роботі зазначив, що в студентській групі існують два види відносин: офіційні, встановлення яких обумовлено раціональними мотивами, і неофіційні, де превалюють емоційні стосунки (Секун, 1976). Саме неофіційні відносини є в студентському віці найбільш значимими. Однак, як зазначила Н. Творогова, у здобувачів вищої освіти існують три групи потреб, що визначають їх прагнення до створення референтної групи: 1) потреба в захисті – тобто уникнення невдачі, прагнення зберегти своє становище в групі; 2) потреба в досягненнях, авторитеті, самореалізації; 3) потреба в радості, гарне самопочуття, настрої, любові (Творогова, 2002). В академічних групах яскраво виражені орієнтації на внутрішню групові цілі, які мають найбільшу цінність. При цьому ділові відносини в навчальній діяльності розвинені дуже слабо. Але дослідники встановили, що між рівнем розвитку колективу і рівнем ставлення здобувачів до навчання існує прямий зв'язок (Алексєєва, 2008, с. 41–42).

У формуванні академічної групи як колективу велике значення набуває психологічний клімат у взаєминах її членів, викладачів й здобувачів вищої освіти. Вони повинні будуватися на принципах моралі: самоповаги і самовиховання, поваги один одного, взаємодопомоги, творчої ініціативи, вірності професійному обов'язку, гуманізму, високої відповідальності та ін. (Бачериков, 1988, с. 120). Згідно з дослідженням В.Чіркова і Е.Ділісі, на яких посилається у своїй роботі Т.В. Алексєєва, існує суттєвий зв'язок між стилем педагога і пріоритетами внутрішніх прагнень здобувачів. Проведені

дослідження показали, що значущої для здобувачів молодших курсів є така риса викладача, як вміння зрозуміти першокурсника (Алексєєва, 2008, с. 41–42).

Першою і основною умовою виховної ефективної взаємодії педагога і здобувача, зазначає І. Д. Бех, є наявність довіри і позитивних відносин між ними, заснованих на взаємній повазі. Без цієї умови важко розраховувати на успіх всього виховного процесу в цілому, так як по байдужих, рольових чи негативних взаємин психологічна ефективність навіть найвитонченіших виховних впливів буде мінімальною (Бех, 2003, с. 259–261). Викладач повинен керувати не тільки індивідуальною професійно-навчальною діяльністю, а й загальною, тобто взаємодією здобувача з педагогом і однолітками (Бех, 2012, с. 33). Адже суб'єкт пізнання (здобувач вищої освіти) ніколи не вчиться ізольовано, а завжди живе в реальному колективі і завжди (реально або нерально, свідомо чи ні) порівнює свої дії, їх оцінку педагогом з діями і оцінками своїх товаришів, прагне завоювати бажане місце в навчальному колективі. Організуючи колективну професійно-навчальну діяльність групи, педагог створює умови для розвитку у нього вміння оцінювати себе з різних точок зору – в залежності від місця і функцій у спільній роботі. Підвищується також відповідальність перед іншою людиною (а на цій підставі – і перед суспільством в цілому), вміння приймати рішення, що стосуються не тільки себе, але і іншу людину. Це сприяє виробленню в нього активної життєвої позиції, здатності до саморегуляції і більше адекватної самооцінки, прийомів узгодження своїх дій і координації з іншими учасниками діяльності, вміння долати конфлікти в ході спілкування. Участь у колективній і груповій роботі покращує професійно і підвищує мотивацію здобувачів. Через групову роботу педагог може керувати розвитком особистісних взаємин всередині групи і одночасно соціальними мотивами. Одночасно зростає ініціатива, число контактів і різних форм спілкування з однолітками в процесі навчання (Бех, 2003, с. 260).

Актуальним зараз стає особистісно-орієнтований підхід до навчання і виховання, який по-новому визначає основне завдання освіти – створення максимально сприятливих умов для особистісного і розумового розвитку особистості (Чернобровкін, 2010, с. 138–139). Акумулюючи досвід сучасних психологічних досліджень, В. М. Чернобровкін підкреслив, що реалізація цього завдання досягається через організацію особистісно орієнтованого середовища взаємодії у ЗВО, де до здобувача ставляться як до унікальної особистості, індивідуальність якої усвідомлена і прийнята педагогами. На думку В.М. Чернобровкіна, таке середовище пронизане духом гуманізації, демократизації, недирективної педагогіки. Її найважливішими характеристиками є: атмосфера довіри, доброзичливості, співпереживання і поваги; оптимістична віра в особистісний потенціал кожного здобувача; співробітництво, діалогічна взаємодія; відсутність примусу, терпимість до недоліків; розширення прав здобувача як суб'єкта освітнього процесу; індивідуальний підхід. Важливим також є створення змістовно збагаченого пізнавального середовища, в якій здобувачі можуть підбирати навчальні предмети і вибирати навчальний матеріал (Чернобровкін, 2010, с. 140–141).

В процесі спільної навчально-професійної діяльності виникають соціально-психологічні явища, які мають істотний вплив на поведінку і особистість здобувача: громадська думка, колективний настрій, традиції. Громадська думка може сприяти формуванню соціально-адаптивних форм поведінки і соціально значущих якостей особистості. Традиції сприяють вирішенню питання масового залучення здобувачів до процесу виховання нового покоління на якісно нових ціннісних орієнтаціях і пріоритетах (Алексєєва, 2008, с. 41–42).

У групі відбувається практичне засвоєння позитивного досвіду. «Колектив визначає і розвиває ті риси особистості, які мають найбільшу соціальну цінність», – констатовано Л. Я. Рубіною. Підтримуючи цю думку, К. Делікатний додає, що академічна група може в різних випадках життя виробляти неоднаковий вплив на її членів. В одному випадку група позитивно впливає на здобувача, на його ставлення до навчально-пізнавальної діяльності, а в іншому – може чинити негативний вплив на молоду людину, гальмувати її активність. Дуже важливо, щоб академічна група була по кожному з її членів референтної, тобто мала значний вплив на формування переконань здобувачів, їх особистісних установок, ставлення до оточуючих людей і навчання. Для цього необхідно, щоб група формувалася як згуртований, об'єднаний загальними цілями, чітко діючий колектив, думкою якого буде пишатися кожен з його членів. Велике значення мають відносини, які складаються в групі, атмосфера товариської взаємодопомоги, почуття ліктя. Психологічна та інтелектуальна єдність груп – це здатність виробити спільну думку, встановити своєрідний динамічний баланс між інтелектуальною самостійністю кожного і необхідністю підпорядкування думці більшості у вирішенні питань роботи групи. Атмосфера в групі багато в чому визначає самопочуття здобувача, його ставлення до навчання, успішність оволодіння своєю професією (Делікатний, 1994, с. 32–33).

Посилаючись на думку С. Каверіна, Т. В. Алексєєва виділила три типи здобувачів вищої освіти з різним ступенем готовності до колективних дій. Перший тип складають здобувачі з повним прийняттям створених в колективі відносин. Другу групу утворює молодь, яка «приймає умови» колективу в одному виді діяльності, наприклад, у навчальній, і не приймає їх в інших, наприклад, в сфері побуту, де вона залишається ізольованою. У третю групу входять здобувачі, які не приймають і не виявляють колективістської спрямованості в одному виді діяльності (Алексєєва, 2008, с. 50).

Як зазначив І. Д. Бех, враховуючи виховну силу колективу, одночасно неможливо недооцінювати вплив на особистість так званих малих груп, зокрема еталонної. Індивід, будучи членом однієї групи, може приймати (або не брати) цінності, погляди і норми іншої групи. На думку такої еталонної групи осіб іноді вважається більше, ніж на думку офіційної групи, куди вона входить за своїм соціальним становищем. Так, для здобувача еталонної групою може стати компанія друзів, яка надає на нього більший вплив, ніж викладачі та батьки (Бех, 2003, с. 102–103).

Мета статті – аналіз та оцінка рівня розвитку в академічній групі соціальних відносин, характерних для колективу, наявність яких забезпечує формування сприятливого психологічного мікроклімату.

Виклад основного матеріалу. З метою комплексної оцінки рівня розвитку в групі відносин, характерних для колективу, наявність яких забезпечує сприятливий психологічний мікроклімат в групі нами було проведено дослідження з використанням методики «Соціально-психологічна самоаттестации групи як колективу» (авт. С. Ю. Головей). Вибірка складала 285 першокурсників Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького. Звичайно, на початковому етапі навчання академічні групи ще не є повноцінними колективами, але пріоритетність певних видів відносин вже простежується. Адже атмосфера психологічної та інтелектуальної єдності групи, її відкритість, контактність, безумовно виступають сприятливим ґрунтом для подальшого розвитку групи як колективу.

За допомогою даних методики «Соціально-психологічна самоаттестации групи як колективу» (авт. С. Ю. Головей) були отримані показники з розвитку в групі окремих соціальних

відносин, що впливають на формування психологічного мікроклімату в групі і виступає однією з психологічних умов формування групи як колективу (Таблиця 1).

Таблиця 1

Розвиток у групі соціальних відносин (n = 285)

Види соціальних відносин	Показники розвитку (у %)
інформованість	28,07
контактність	20,71
відкритість	19,65
відповідальність	10,18
колективізм	9,47
єдність думки	6,66
організованість	5,26

Отже, як ми можемо бачити з таблиці 1, у 28,07% здобувачів серед інших видів відносин домінує інформованість, тобто доступність всім членам групи необхідної інформації про стан справ в ній і по кожному її члену. У 20,71% першокурсників виявлена контактність як головний вид відносин в групі, що вказує на взаємну товариськість, особистісні, емоційно-безпосередні стосунки між більшістю членами групи, вони зацікавлені в ефективній роботі, беруть активну участь у вирішенні спільних завдань і співпрацюють один з одним. У 19,65% опитаних визначена відкритість як здатність групи приймати кожного її члена, розуміти і поважати його. Діагностика показала також, що тільки 10,18% випробовуваних виділяють розвиток в своїх групах відповідальності, що вказує на ставлення їх до спільної розумової та навчальної діяльності, до умов і завдань, які стоять перед групою. Найменший відсоток отримали такі види відносин як колективізм (9,47%) – прагнення групи разом вирішувати всі питання, зберігаючи і зміцнюючи групу як ціле, перешкоджаючи її руйнуванню; єдність думки (6,66%), що характеризує наявність в групах загальної, чіткої для всіх мети, що розуміється і усвідомлюється кожним як його власна; організованість (5,26%) як здатність груп самостійно організувати свою роботу і дозвілля, швидко створювати організаційну структуру ділових взаємин, необхідних для ефективної групової роботи.

Висновки. Отримані показники цілком виправдані, адже на початку навчання для більшості студентів головним є доступність для всіх членів групи інформації, емоційні стосунки між членами групи, а вже потім – прагнення разом вирішувати всі питання, єдність думки членів групи і здатність до організованості в структурі взаємин. Тобто, всіх тих видів відносин, які є вирішальними при визначенні групи як колективу і забезпечують формування сприятливого психологічного мікроклімату в ній. Таким чином, спираючись на досягнення науки в питаннях досліджень соціальних відносин, беручи до уваги результати проведеного дослідження, можна зробити висновок, що в сукупності весь комплекс факторів й умов навчання у ЗВО має в кожному окремому випадку позитивний або негативний вплив на формування групи як колективу. **Перспективним напрямом подальших** досліджень вважаємо розробку й впровадження ефективної системи психолого-педагогічних заходів з формування академічної групи як колективу.

СПИСОК ВИКОРИСТАННЯ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ:

- Алексеева, Т. В.** (2008). *Соціально-психологічні аспекти адаптації: монографія*. Донецьк: Вебер, 230 с.
- Бачериков, Н. Е, Воронцов, П. & Добромилъ Э. И.** (1988). *Психогигиена умственного труда учащейся молодежи*. М.: Здоровья, 168 с.
- Бех, І. Д.** (2003). *Виховання особистості. (в 2 кн. Кн. 1: Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади)*. К.: Либідь, 280 с.
- Бех, І. Д.** (2003). *Виховання особистості (в 2 кн. Кн. 2: Особистісно орієнтований підхід: науково-практичні засади)*. К.: Либідь, 344 с.
- Бех, І. Д.** (2012). *Особистість у просторі духовного розвитку: навч. посіб.* К.: Академвидав, 256с.
- Делікатний, К. Г.** (1994). *Становлення студента: питання адаптації випускника школи у вузі*. К.: Знання, 47 с.
- Крижанівська, В. В.** (1980). *Розумова діяльність і шляхи підвищення працездатності*. К.: Здоров'я, 112 с.
- Секун В.** (1976). *Индивидуально-психологические особенности и взаимоотношения студентов*. Минск: Высшая школа, 188 с.
- Творогова Н. Д.** (2002). *Общение: диагностика и управление*. М.: Смысл, 246 с.
- Чернобровкін, В. М.** (2010). *Психологія прийняття педагогічних рішень: монографія*. Луганськ: Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 448 с.

REFERENCES

- Aleksieieva, T. V.** (2008). *Sotsialno-psykholohichni aspekty adaptatsii [Socio-psychological aspects of adaptation]* Donetsk: Veber [in Ukrainian].
- Bacherykov, N. E, Vorontsov, P. & Dobromyl Ya. Y.** (1988). *Psyhohyhyena umstvennogo truda uchashcheisia molodezhy [The mental health of students]* Moskva: Zdorovia [in Russian].
- Bekh, I. D.** (2003). *Vykhovannia osobystosti [Personal education]*. (Vol. 1). Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
- Bekh, I. D.** (2003). *Vykhovannia osobystosti [Personal education]*. (Vol. 2). Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
- Bekh, I. D.** (2012). *Osobystist u prostori dukhovnoho rozvytku [Personality in the space of spiritual development]* Kyiv: Akademvydav [in Ukrainian].
- Chernobrovkin, V. M.** (2010) *Psyhohohiia pryiniattia pedahohichnykh rishen [Psychology of pedagogical decision making]* Luhansk: Vyd-vo DZ «LNU imeni Tarasa Shevchenka» [in Ukrainian].
- Delikatnyi, K. H.** (1994.) *Stanovlennia studenta: pytannia adaptatsii vypusknika shkoly u vuzi [Becoming a student: issues of adaptation of a graduate school]* Kyiv: Znannia [in Ukrainian].
- Kryzhanivska, V. V.** (1980). *Rozumova diialnist i shliakhy pidvyshchennia pratsezdattosti [Mental activity and ways to improve performance]* Kyiv: Zdorov'ia [in Ukrainian].
- Sekun, V.** (1976). *Yndyvudualno-psykholohyeheskye osobennosty i vzaymootnosheniya studentov [Individual psychological characteristics and student relationships]* Mynsk: Vysshaha shkola [in Russian].
- Tvorogova, N.** (2002). *Obshchene: dyahnostyka u upravlenye [Communication: diagnostics and management]* Moskva: Smysl [in Russian].

Вікторія ШЕВЧУК – кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології, Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка, вул. Остроградського, 2, м. Полтава, Україна, індекс 36000 (shevchuk-viktoriiapnpu@gmail.com)

ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-7101-7617>

Victoria SHEVCHUK – Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor of the Department of Psychology, Poltava National Pedagogical University named after VG Korolenko, vul. Ostrogradsky, 2, Poltava, Ukraine, index 36000 (shevchukviktoriiapnpu@gmail.com)

ОСОБЛИВОСТІ ЗАПАМ'ЯТОВУВАННЯ У ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ ІЗ ЗАТРИМКОЮ ПСИХІЧНОГО РОЗВИТКУ ПРИ ВИВЧЕННІ ІНОЗЕМНОЇ МОВИ

Анотація. Мета роботи. Дослідження включає вивчення особливостей мимовільного запам'ятовування у дітей старшого дошкільного віку із затримкою психічного розвитку при вивченні іноземної мови. **Методологія.** Філософське положення про мову як продукт загально-історичного розвитку людства, як найважливіший засіб спілкування і соціальної взаємодії, про роль мовленнєвої діяльності в розвитку комунікативної сфери дитини із затримкою психічного розвитку; положення про наявність у кожної дитини з обмеженими можливостями збереження функцій, спираючись на які доцільно розвивати її потенційні можливості; положення спеціальної психології про загальні закономірності нормального та аномального розвитку. **Наукова новизна.** За допомогою психодіагностичних методик проведено дослідження рівнів мимовільного запам'ятовування іноземної лексики дітьми старшого дошкільного віку, які мають затримку психічного розвитку та їх ровесників з нормальним розвитком. **Висновки.** На прикладі дослідження мимовільної пам'яті 45 дітей із затримкою психічного розвитку та 42 старших дошкільників з нормальним розвитком, була виявлена закономірність: краще запам'ятовується наочний матеріал при активній взаємодії з ним і рівень відтворення матеріалу дітьми із ЗПР менше ніж 50%.

Ключові слова: старший дошкільний вік, пам'ять, мимовільне запам'ятовування, активне та пасивне мимовільне запам'ятовування, затримка психічного розвитку.

PECULIARITIES OF INVENTORY REMEMBERING IN OLDER PRESCHOOL CHILDREN WITH DEAD MENTAL DEVELOPMENT IN FOREIGN STUDY

Abstract. The aim of the work. Research includes the study of features of the involuntary memorizing for the children of senior preschool age time-lagged psychological development at the study of foreign language. **Methodology.** Philosophical position on language as a product of the universal historical development of mankind, as the most important means of communication and social interaction, on the role of speech activity in the development of the communicative sphere of a child with mental retardation; provision for the availability of preserved features for each child with disabilities based on which it is appropriate to develop their potential; provisions of special psychology on general patterns of normal and abnormal development. **Scientific novelty.** Psychodiagnostic techniques have been used to study the levels of involuntary remembering of foreign vocabulary by older preschool children who have mental retardation and their peers with normal development. **Conclusions.** A sample study of the involuntary memory of 45 children with mental retardation and 42 older preschoolers with normal development found a pattern: visual evidence is better remembered when interacting with it and less than 50% of children with CRA play a role.

Key words: preschool age, memory, involuntary memory, active and passive involuntary memory, mental retardation.

Постановка проблеми. У психології та педагогіці однією з актуальних проблем є дослідження специфіки розвитку вищих психічних функцій у дітей, які мають затримку психічного розвитку (ЗПР) і відповідно навчально-виховна робота з ними. За даними Фролової А. Д. затримка розвитку пізнавальних здібностей відзначається у кожній десятій дитини старшого дошкільного віку. За даними Кротенко В. І., Оробей М. О. на сьогоднішній день кількість дошкільників із ЗПР складає 25-30% від загальної дитячої популяції (Кротенко, 2014, с. 333).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема затримки психічного розвитку була предметом дослідження у працях таких дослідників, як Борякова Н. Ю., Брокане І. Н., Вісковатова Т. П., Власова Т. А., Домишкевич С. А., Колодич О. Б., Коробейніков І. А., Лубовський В. І., Лутоян Н. Г., Подобєд В. Л., Сак Т. В., Соколова Г. Б., Ульяновка У. В.

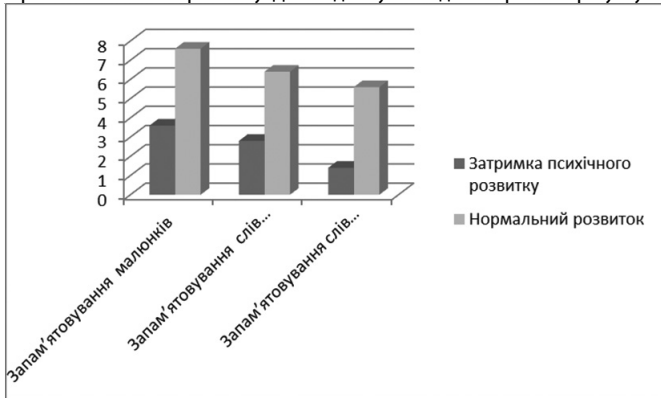
Метою роботи є аналіз психологічних особливостей запам'ятовування у старших дошкільників, які мають затримку психічного розвитку, при вивченні іноземної мови.

Виклад основного матеріалу.

У дослідженні взяли участь вісімдесят сім старших дошкільників – сорок п'ять дітей із затримкою психічного розвитку та сорок дві дитини, які нормально розвиваються.

Для вивчення рівня запам'ятовування дітьми старшого дошкільного віку із затримкою психічного розвитку ми використовували наступні психодіагностичні методики: «10 предметів» та «10 слів» Марцинковської Т. Д., визначення рівня опосередкованого запам'ятовування (за Леонтєвим О. М.) та вивчення активної і пасивної мимовільної пам'яті старших дошкільників за Урунтаєвою Г. А. та Афонькіною Ю. О.

Розглядаючи дані, отримані в результаті використання методик «10 предметів» та «10 слів» Марцинковської Т. Д., можна говорити про певні особливості у мимовільному запам'ятовуванні малюнків та слів дітьми із затримкою психічного розвитку. Дані подано у вигляді гістограми на рисунку 1.

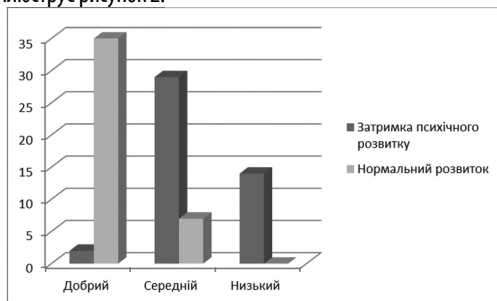
Рис. 1. Показники середнього рівня запам'ятовування малюнків, слів рідної та іноземної мови дітьми старшого дошкільного віку із затримкою психічного розвитку та з нормальним розвитком

Аналіз даних гістограми 1 свідчать про те, що для старших дошкільників із затримкою психічного розвитку краще засвоюється той матеріал, який поданий візуально, а саме такі діти запам'ятовують в середньому 3,6, а нормотипові – 7,6 із 10 запропонованих зображень, що відповідно становить 36% та

76%. Вербальна інформація рідною чи іноземною мовою запам'ятовується гірше ніж наочна: у дітей із ЗПР середні показники її становлять від 1,4 (іноземні слова) до 2,8 (рідна мова), а у дітей в нормі розвитку ці показники зростають відповідно до 5,6 (іноземна мова) та 6,4 (рідна мова).

З метою перевірки статистичної значимості отриманих результатів ми використовували t-критерій Стюдента. У якості статистичних сукупностей було обрано середні показники рівня мимовільного запам'ятовування іноземних слів дітьми із затримкою психічного розвитку та з нормальним розвитком. Значення t-критерій Стюдента складає 5.77. Розбіжність статистично значна ($p < 0,05$).

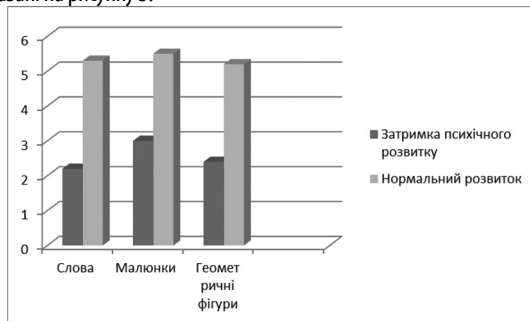
Методика для визначення рівня опосередкованого запам'ятовування за Леонтьєвим О.М. показала наступні результати, які ілюструє рисунок 2.

Рис. 2. Рівні опосередкованого запам'ятовування старшими дошкільниками

Із 10 слів та 20 малюнків, за якими потрібно було досліджуваним дітям відтворити потрібні слова, із 45 старших дошкільників із затримкою психічного розвитку матеріал відтворили на середньому 29 та низькому рівні – 14 осіб, на відміну від нормо типових дітей, серед яких 35 показали добрий рівень відтворення, 7 середній, а з низьким рівнем відтворення дошкільників немає.

Окрім того, ми вважаємо за доцільне вивчити вікові особливості мимовільного запам'ятовування при різних способах подачі матеріалу. Результати такого дослідження, яке було проведено за допомогою використання методики вивчення мимовільної пам'яті старших дошкільників за Уронтаєвою Г.А. та Афонькіною Ю.О., показані на рисунку 3.

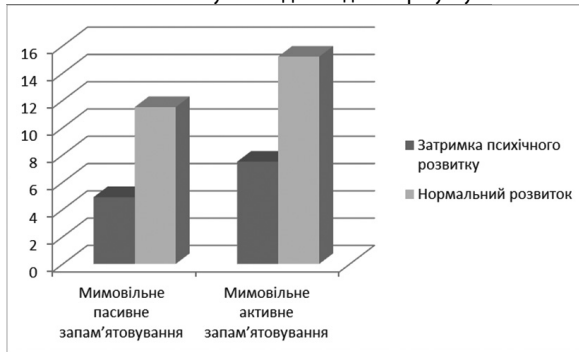

Рис. 3. Середні показники мимовільного запам'ятовування у дітей старшого дошкільного віку при різних способах подачі матеріалу

Аналіз таблиці 3 дозволяє говорити, що найкраще запам'ятовується наочний матеріал: діти із затримкою психічного розвитку із 6 малюнків відтворили 3, що становить 50%, а діти з нормальним розвитком у середньому – 5,5, що складає 92%. У пригадуванні вербального матеріалу діти із затримкою психічного розвитку показали менший показник – 2,2 аніж їх ровесники з нормальним розвитком – 5,5.

Крім того, методика вивчення особливостей мимовільної пам'яті у старших дошкільників за Урунтаєвою Г. А. та Афонькіною Ю. О. була проведена нами у контексті дослідження показників рівня пасивного та активного мимовільного запам'ятовування. Дані подані на рисунку 4.

Рис. 4. Особливості мимовільного активного та пасивного запам'ятовування старшими дошкільниками

Аналіз даних рис. 4 свідчить про те, що показники активного мимовільного запам'ятовування мають більші значення ніж пасивного, так у дошкільників із ЗПР рівень активного мимовільного запам'ятовування перевищує пасивне на 2,6, що складає 16,25%. У дітей з нормальним розвитком цей показник становить 3,7, що відповідно дорівнює 23%. Таким чином, ми бачимо, що у старших дошкільників переважає мимовільне запам'ятовування. Окрім того, у дітей з нормальним розвитком присутнє поряд із цим і довільне запам'ятовування. Для перевірки статистичної значимості при порівнянні рівня активного та пасивного мимовільного запам'ятовування старших дошкільників із затримкою психічного розвитку та нормальним розвитком ми використовували t-критерій Ст'юдента, який дорівнює 7.89. Розбіжності статистично значимі ($p < 0,05$).

Висновки і перспективи подальших розвідок. Вищезазначене дослідження особливостей запам'ятовування іноземних слів дітьми старшого дошкільного віку із затримкою психічного розвитку дає змогу зробити наступні висновки. Діти, які мають затримку психічного розвитку повільніше та в меншій кількості відтворюють вербальний матеріал на відміну від своїх ровесників, які не мають вад розвитку. Діти із ЗПР, які взяли участь у дослідженні не робили самостійних спроб досягти більшого рівня відтворення і майже не користувалися для цього допоміжними прийомами та часто могли не пригадувати слова, а придумувати нові. У старших дошкільників із затримкою психічного розвитку наочний матеріал запам'ятовувався порівняно із вербальним краще.

Загалом результати проведених психодіагностичних методик з дітьми із затримкою психічного розвитку показали, що вони мають знижений рівень запам'ятовування, повільність та неточність у відтворенні, значно гірше запам'ятовують вербальний матеріал на відміну від візуального, переважає мимовільна пам'ять над довільною.

Проведене дослідження не висчерпує усіх аспектів проблеми психологічних особливостей запам'ятовування старшими дошкільниками із затримкою психічного розвитку іноземної лексики. Перспективою подальшої роботи може бути дослідження вікових та статевих відмінностей у мнемічних процесах дітей із затримкою психічного розвитку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Колодич, О. Б. (2004). Психолого-педагогічні умови формування мовленнєвої компетентності у дітей із ЗПР у процесі вивчення англійської мови (автореф. дис. . . . канд. психол. наук: спец. 19.00.08 – Спеціальна психологія). Київ, 20 с.

Кротенко, В. І. & Оробей, М. О. (2014). Загальна характеристика дітей із затримкою психічного розвитку. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 19: Корекційна педагогіка та спеціальна психологія*, Вип. 26, С. 333–337.

Микляева, Н. В. (2019). Основы коррекционной педагогики и психологии: воспитание и обучение детей с задержкой психического развития. Москва: Изд-во Юрайт, 236 с.

REFERENCES

Kolodych, O. B. (2004). *Psycholoho-pedahohichni umovy formuvannya movlennievoi kompetentnosti u ditei iz ZPR u protsesi vyvchennia anhliskoi movy [Psychological and pedagogical conditions of speech competence formation in children with CRA in the process of learning English]* (avtoref. dys. . . . kand. psykhol. nauk: spets. 19.00.08 – Spetsialna psykholohiia). Kyiv, 20 s.

Krotenko, V. I. & Orobei, M. O. (2014). Zahalna kharakterystyka ditei iz zatrymkoiu psykhichnoho rozvytku [General characteristics of children with mental retardation]. *Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova. Serii 19: Korektsiina pedahohika ta spetsialna psykholohiia*, Vyp. 26, s. 333–337.

Myklyieva, N. V. (2019). *Osnovu korektsyonnoi pedahohyky u psykholohyy: vospytanye y obuchenye detei s zaderzhkoi psykhycheskoho razvytyia [The basics of correctional pedagogy and psychology: education and training of children with mental retardation]*. Moskva: Yzd-vo Yurait, 236 s.

Ольга ЯТЧУК – кандидат наук з соціальних комунікацій, доцент кафедри журналістики, філософії та соціальних комунікацій Університету митної справи та фінансів, вул. Володимира Вернадського, 2/4, м. Дніпро, Україна, індекс 49000 (yatchuk.olga@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5642-9450>

ResearcherID: <https://publons.com/researcher/3092213/olga-yatchuk/>

Olha YATCHUK – PhD of Social Communication, Assistant Professor of Journalism, Philosophy and Social Communications Disciplines Chair University of Customs and Finance, 2/4 Volodymyr Vernadsky str., Dnipro, Ukraine postal code 49000 (yatchuk.olga@gmail.com)

ІНТЕРАКТИВНЕ ТЕЛЕМОВЛЕННЯ ТА МЕДІА-АУДИТОРІЯ: ПЕРСПЕКТИВНІ НАПРЯМКИ РОЗВИТКУ

Анотація. *Мета дослідження* – окреслити перспективні напрямки розвитку інтерактивного телебачення, як технології, що формує активну аудиторію, разом з тим формується і новий тип глядача, що стає активним учасником інтерактивного спілкування. *Методологія* – мети та завдання даного дослідження зумовили використання теоретичних, емпіричних, емпірично-теоретичних, та аналітичних методів, а саме дослідження систематизації та групування дозволило створити базу для подальшого прогнозування розвитку об'єкта дослідження. Опис технологій та аналітичний огляд дозволять виокремити особливі риси саме інтерактивних програм та їх взаємодії з глядачем. *Наукова новизна* статті полягає у спробі цілісного осмислення феномену активної аудиторії медіа в контексті розвитку інтерактивної форми телевізійної комунікації. *Висновки.* Останні дослідження медіа підтверджують тяжіння аудиторії до використання взаємодії та мультиплатформовості споживання медіа. Інтерактивні програми, як «відкрити телетексти», зменшуючи тиск редакційного впливу, спрямовані на полілог та взаємодію. Для подальшого формування активної аудиторії, що вже відбувається під впливом інтернет комунікації, важливу роль можуть відіграти інтерактивні телепроекти, особливо аналітичні та розважальні проекти. Актуальними стають технології, пов'язані з інтеграцією мобільного зв'язку та інтернет-комунікації, мультиплатформове споживання цифрових новин і поєднання телевізійного, радіо- та інтернет-контенту, особливо під час перегляду інтерактивних проектів. Відкриті тексти інтерактивних програм зменшуючи інформаційний тиск на аудиторію дають їй певну самостійність, дозволяючи змінити традиційну роль «споживача інформації» на рівноправного учасника комунікаційного процесу. Використання сучасних медіа технологій для взаємодії (touchpoints, інструментарій соцмереж та інше) буде сприяти формуванню та налагодженню нових взаємовідносин між телемовником та аудиторією, що базуються на засадах медіа культури. Цей процес поступово стане вагомим внеском у формування медіа освіченого суспільства – нового типу глядача.

Ключові слова: інтерактивне телебачення, комунікація, медіа-аудиторія, прямоєфірне телебачення, телевізійний контент.

INTERACTIVE TELEVISION AND MEDIA-AUDIENCE: PROSPECTIVE TRENDS OF DEVELOPMENT

Summary. *The research outlines new perspectives for interactive television as the technology that promotes the forming of active audience. The new type of a viewer becomes an active participant in the process of interactive communication.*

The methodology of the research is presupposed by its mains tasks. Thus, theoretical, empirical, empirical and theoretical and analytical methods were implemented. Systematization and clustering should be underlined as the essential methods used to forecast the development of the study object. Technology descriptions and analytics will promote highlighting at special features of interactive

programs and their interaction with the viewer. **The scientific novelty** of the research is identified by the complex and generalized studying of the phenomenon of active media audience in the context of developing an interactive form of television communication. **Conclusions.** The latest media studies confirm the audience strive to be engaged in communication and prove the multiplatform of media consumption. Interactive programs as «open texts» reduce the editorial influence and aim at dialogue and interaction. Deeply influenced by Internet communication, with analytical and entertainment projects most promising, interactive TV projects may have a significant impact on further generation of active audience. Technological integration of mobile and internet communications, multiplatform of digital news, and the combination of television, radio and internet content, especially when browsing online projects, become increasingly relevant. Reducing information pressure on the audience, open texts of interactive programs promote the viewer with autonomy, allow to shift the traditional role from «an information consumer» to the equal participant in the communication process. Modern interaction media technologies (touchpoints, social networking tools, etc.) will help to form and establish new mediaculture-based relationships between the broadcaster and the audience. Formation of a new type of viewer, or media-educated society in general, will be gradually influenced by this process.

Key words: communication, interactive television, live television, media audience, television content.

Постановка проблеми. Інтерактивне телебачення з кінця минулого століття стало ознакою сучасності на ТБ. Саме цей телеконтент розкриває безпосередню взаємодію глядача з телетвором, інтегрує сучасні тренди та формує новий тип активного, медіа–освіченого глядача. Проте технології інтерактивного телебачення, комунікаційні моделі та взаємодія з аудиторією залишається малодослідженою темою серед науковців.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Так, моделі взаємодії з глядачем вивчала у дисертаційній роботі російського дослідниці О. Поберезнікова (Поберезникова, 2004), серед українських дослідників ця тема більш актуальна – слід пригадати роботу М. Бурмаки (Бурмака, 2004), Т. Шальман (Шальман, 2006), а серед останніх досліджень – роботу А. Полісученко «Інтерактивність у телевізійному мовленні України: теорія і практика» (Полісученко, 2013), що розкриває сучасний стан розвитку інтерактивного телебачення в Україні. Крім того численні наукові розвідки, як українських дослідників – Л. Городенко (Городенко, 2012), В. Демченка (Демченко, 2012), так і зарубіжних – М. Бережної (Бережная, 2014), різноманітних оглядів, сучасних тенденцій, які фіксують розвиток інтерактивного телебачення під впливом сучасних технологій, що сприяють активізації глядача.

Мета цієї статі окреслити перспективні напрямки розвитку інтерактивного телебачення, як технології, що формує активну аудиторію, бо саме такий глядач стає активним учасником інтерактивного спілкування (Ятчук, 2010). Серед завдань даного дослідження можливо окреслити такі напрямки:

- виокремлення особливих рис інтерактивного телебачення, що сприяє формуванню тривалої взаємодії з аудиторією;
- описати особливості формування нового типу активної, медіа – освіченої аудиторії за допомогою технології інтерактивного ТБ;
- надати прогноз подальшого розвитку взаємодії між телеконтентом та аудиторією, що сприяла би подальшому розвитку медіа культури у громадському суспільстві.

Реалізація мети та завдань даного дослідження зумовила використання теоретичних, емпіричних, емпірично-теоретичних, та аналітичних методів дослідження. Використання систематизації та групування дозволило створити базу для подальшого прогнозування розвитку об'єкта дослідження. Опис технологій та аналітичний огляд дозволять виокремити особливі риси саме інтерактивних програм та їх взаємодії з глядачем. Проте ефективність наукової розвідки може бути доведена експериментальним методом під час впровадження цієї технології на рівні регіонального мовлення, що дозволило би створити подальшу базу для вивчення технології взаємодії з аудиторією у регіонах (ця проблема залишається поза увагою у межах даного дослідження, але є актуальною не тільки в українському телепросторі).

Виклад основного матеріалу. Вивчення соціально–комунікаційних процесів у сучасному суспільстві має міждисциплінарне значення. Збільшення кількості користувачів Інтернету та його швидкість, дозволяє формувати новий тип споживачів медіа контенту, про що свідчить популярність різноманітних відеохостингів, стрімке збільшення кількості мобільних пристроїв, що дають можливість розширювати межі споживання контенту – не обмежуючи себе лише ефірними телеканалами, користуючись послугою відео на замовлення (Video on Demand – VOD), переглядом в режиму реального часу (on-line). Це підтверджує справедливості нового підходу до розуміння взаємодії між журналістами та споживачами інформації – концептуалізацію журналістики, засновану на конструкції ідентичності, що пропонує американська дослідниця Р. Д. Мерсі (Mersey, 2010). Так журналісти розуміють свою аудиторію і, як члени цієї аудиторії, підключаються до своїх громад. Інтегрована журналістська діяльність, як відомо, складається з трьох етапів: збирання, редагування та поширення інформації. Проте вплив Інтернету дозволяє споживачеві відігравати свою роль на кожному з етапів і таким чином допомогти журналісту визначити ступінь «актуальності» даної історії для себе і для потенційної аудиторії. Все це працює на робочу гіпотезу про те, що саме інтерактивне телебачення як ключова телевізійна комунікація сприяє подальшому розвитку медіа культури серед глядачів, бо досвід, та певне критичне ставлення до інформації притаманне саме аудиторії з певним рівнем медіа освіти. Актуалізація громадської журналістики підтверджує актуальність цієї гіпотези, особливо у рамках інтерактивного мовлення.

Ці тенденції підтверджуються і у матеріалах доповіді Девіда Полтрака «Прогноз для мереж телемовників» («The Outlook for the Broadcast Networks») на конференції UBS Global Media, для американського телеринку характерною ознакою стає «інтерактивність взаємодії з глядачем»: зафіксовано, що майже 60% глядачів під час перегляду телевізійних програм «спілкувалися або шукали» інформацію про цю ж програму (Poltrack, 2012, с. 127).

Останні дослідження власної аудиторії британською компанією «TV» – «TV's Got the X–Platform Factor» дають можливість стверджувати, що завдяки мультиплатформовості можливе збільшення аудиторії поза межами телетрансляції майже на 55%. Протягом тижня, на прикладі шоу «The X Factor», фіксувалася активність глядачів з точками дотику в мережі (touchpoints), якими, крім офіційного сайту шоу, стали перегляди відео з сайту телекомпанії та YouTube, активність у соцмережах і на сайтах фанатів. Загалом, це збільшило аудиторію на 17% (Ятчук, 2018, с. 41).

Таким чином особливими рисами для тривалої взаємодії з аудиторією під час інтерактивних програм стають такі ознаки:

- взаємодія розрахована саме на час перегляду програми;
- точки дотику в мережі (touchpoints) зосереджені на веб–представництві телепрограми в мережі, це різноманітні способи безпосередньої взаємодії (коментарі в соцмережах, голосування на сайті, можливість зателефонувати до студії за допомогою Skype);
- результат взаємодії впливає на подальший розвиток подій у реальному часі або дозволяє розширити аудиторію програми вже після ефіру програми.

Результати останніх досліджень глядацької аудиторії у США і Великій Британії дозволяють виокремити спільні риси сучасного телеконтенту, де головними чинниками стають:

- залучення аудиторії шоу до взаємодії;
- чітке уявлення про власну аудиторію, розуміння її потреб та розробка продуктів, що відповідали б досвіду і очікуванням аудиторії;
- забезпечення можливості для отримання глядачем позитивного досвіду в різноманітних точках дотику (мається на увазі поєднання телевізійної та інтернет–комунікації);

- мультимедійність контенту та використання Інтернет–комунікації для спрощення технології взаємодії з телевізійним продуктом.

Темпи інтеграції, рівень державного впливу та розвиток тієї чи іншої моделі мовлення в кожній країні має специфічні характеристики, проте всі дослідження засвідчують провідну роль таких чинників:

- прямого ефіру як однієї з економічно та комунікаційно обумовлених світових тенденцій розвитку телевізійного мовлення;
- технологій забезпечення взаємодії між глядачем і телекомунікатором як характерної ознаки сучасного світового телепростору.

Таким чином, актуальні технології взаємодії з глядачем, що впроваджують провідні ТБ держави, пов'язані з інтеграцією мобільного зв'язку та інтернет–комунікації, що відповідає сучасним трендам медіа – мультиплатформове споживання цифрових новин і поєднання телевізійного, радіо– та інтернет–контенту. «Сучасні інформаційні та телекомунікаційні технології (ІТТ) істотно змінюють не тільки те, що ми виробляємо продукти та послуги, але й те, як ми проводимо дозвілля, реалізуємо свої громадські права, виховуємо дітей» (Мелюхин, 1999, с. 7). Сучасний світ, на думку багатьох науковців, перейшов на стадію розвитку, яку називають «інформаційним суспільством». Зростання технічних можливостей приводить до різкого зростання швидкості циркуляції інформації в суспільстві. Змінюються функції журналістики, та, як зазначає В. Іванов, «інтерактивність, що, з одного боку, дає можливість користувачеві активно добирати інформацію для перегляду, з іншого – позбавляє журналістів функцій гейткіперів, тому що інформацію можна розповсюджувати і без посередництва мас–медіа» (Іванов, 2009, с. 33) Наслідками цієї тенденції стає збільшення інформаційних впливів, і як механізм протидії – розвиток критичного ставлення до медіа, формування певної медіакультури у суспільстві глядачів.

Саме тому вивчення і впровадження інтерактивних проєктів є – перспективними, на нашу думку, для подальшого розвитку медіа освіти серед глядачів, формування власної активної аудиторії, що використовує різноманітні технології взаємодії з телеконтентом. Модель У. Еко (Еко, 2006), який запропонував концепцію «відкритого твору», де текст може випереджати реакцію читача, але при цьому важливу роль відіграє сам читач, від рівня його інтелекту, володіння мовою та культурного досвіду залежить остаточна доля твору вже сьогодні працює серед аудиторії телеканалів. Фактчекінг, як тренд сучасності, важливість медіа–освіти стають головними правилами споживання телевізійного контенту сучасного глядача.

Аудиторія, її самоактуалізація, досвідченість і готовність взаємодіяти стає домінуючою основою для подальшого удосконалення інтерактивного телемовлення. Саме тому, для зменшення інформаційного тиску на глядача інтерактивне мовлення має такі унікальні ознаки як:

– мінімізація редагування телетекстів (створення програм співпадає з часом перегляду, що обмежує вплив);

– критичне ставлення до інформації та можливість впливати на телетексти під час їх творення (різноманітні функції взаємодії – телефонування, опитування та інше);

– зміна ролі «споживача» – на рівноправного учасника комунікації формує довіру та активує глядача.

Поки медіа формують наше відчуття про реальність, одним з імовірних шляхів, для подальшого вдосконалення взаємодії з медіа текстами для аудиторії є потенціал інтерактивних програм, що

– формує взаємозв'язок, наближений до реального спілкування;

– спирається на полілог (особливо у дискусіях, різноманітних ток–шоу та лайф–шоу);

– використовує звичну комунікаційну технології (особливо це стосується соцмереж).

Це співпадає з загальними напрямками медіа освіти, що виокремлював О. Федорів: загальну орієнтацію на розвиток особистості (включаючи формування естетичної свідомості, художнього сприйняття, смаку тощо; розвиток критичного мислення, творчих потенцій індивідуальності у руслі гуманізму); урахування психологічних особливостей, реальних інтересів молодіжної та дитячої аудиторії; розробку критеріїв розвитку медіасприйняття та здатності до критичного, творчого ставлення до медіа; удосконалення моделей, програм (Федоров; Новикова, 2002).

Одним з таких проявів для сучасного українського медіапростору став розвиток «Громадського телебачення», що поєднує не тільки громадську журналістику, але і інтерактивні технології та взаємодію з глядачем, активно використовуючи технології взаємодії у мережі Інтернет. Цей процес свідчить про те, що у суспільстві існують передумови для подальшого розвитку і вдосконалення цієї взаємодії між телемовником та його аудиторією. Такі проекти можуть бути реалізовані на регіональних телеканалах, які з одного боку мають більше можливостей для формування власного контенту (економічні та програмні чинники), з іншого це дозволили б активізувати громадську думку, налаштовуючи суспільство для подальшої взаємодії. І можливо експериментальний досвід налагодження інтерактивного зв'язку між громадою та представниками влади, удосконалений сучасними технологіями взаємодії, сформує не тільки перспективний напрямок для мовників, але так само і буде впливати на обізнаність медіа глядачів.

Висновки і перспективи подальших розвідок цього питання. Спираючись на окреслені вище факти, ми можемо зробити певні висновки: для подальшого формування активної аудиторії, що вже відбувається під впливом інтернет комунікації важливу роль можуть відіграти інтерактивні телепроекти, особливо аналітичні та розважальні проекти. Актуальними стають технології пов'язані з інтеграцією мобільного зв'язку та інтернет-комунікації, мультиплатформове споживання цифрових новин і поєднання телевізійного, радіо- та інтернет-контенту, особливо під час перегляду інтерактивних проектів. Відкриті тексти інтерактивних програм зменшуючи інформаційний тиск на аудиторію дають їй певну самостійність, дозволяючи змінити традиційну роль «споживача інформації» на рівноправного учасника комунікаційного процесу. Використання сучасних медіа технологій для взаємодії (touchpoints, інструментарій соцмереж та інше) буде сприяти формуванню та налагодженню нових взаємовідносин між телемовником та аудиторією, що базуються на засадах медіа культури. Цей процес поступово стане вагомим внеском у формування медіа освіченого суспільства – нового типа глядача.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Бережная, М.** (2014). Любительское видео на эфирном телеканале. *Медиаскоп: электрон. науч. журн. фак–та журналистики МГУ им. Ломоносова*, 1. Режим доступу: <http://www.mediascope.ru/node/1507>.
- Бурмака, М. В.** (2004). *Типологія створення контактної телевізійної програми в контексті українського телебачення* (автореф. дис. . . . канд. філол. наук: 10.01.08 – Журналістика). Київ, 20 с.
- Городенко, Л. М.** (2012). Інтенції соціальних комунікацій: мобільні комунікації. *Наукові записки Інституту журналістики*, 48, С. 8–11.
- Демченко, В. М.** (2012). Українська національна модель масової комунікації в контексті глобалізації: чи обов'язково повторювати шлях західної Європи та США? *Держава та регіони*, 2, С. 7–11.
- Іванов, В. Ф.** (2009). *Аспекти масової комунікації*. Ч. 1. *Інформація і комунікація: монографія*. Київ: ЦВП, 190 с.
- Мелюхин, И. С.** (1999). *Информационное общество: истоки, проблемы, тенденция развития*. Москва: Издательство МГУ, 208 с.
- Побережникова, Е. В.** (2004). *Телевидение взаимодействия: интерактивное поле общения*. Москва: Аспект Пресс, 222 с.

Полісученко, А. Ю. (2013). Інтерактивність у телевізійному мовленні України: теорія і практика (дис. ... канд. наук із соц. комунікацій: 27.00.01 – Теорія та історія соціальних комунікацій). Київ, 274 с.

Федоров, А. В., Новикова, А. А. (2002). Основные теоретические концепции медиа образования. *Вестник Российского государственного гуманитарного фонда*. 1, С. 149–158.

Шальман, Т. М. (2006). Жанрові діалогічні форми сучасного українського телебачення (дис. ... канд. філол. наук: 10.01.08 – Журналістика) Київ, 212 с.

Эко, У. (2006). Открытое произведение. пер. с итал. (А. П. Шурбелева (ред. пер.) – Санкт–Петербург: Симпозиум, 412 с.

Ятчук, О. М. (2018). Інтерактивне телебачення: соціально-комунікаційні моделі та технології. Дніпро: УМЦФ, 136 с.

Ятчук, О. М. (2010). Типологія глядацької аудиторії інтерактивного телебачення. *Наукові записки Інституту журналістики*. 40, С. 205–208.

Mersey, R. D. (2010). *Can Journalism Be Saved? Rediscovering America's Appetite for News* New York, NY: Praeger, 167 p.

Poltrac, D. F. (2012). The Outlook for the Broadcast Networks Режим доступу: https://www.cbcorporation.com/wp-content/uploads/legacy_corp/mce_files/UBSFinal-WithNotes-dp-12-6-10.pdf

REFERENCES

Berejnaya, M. (2014). Lyubitel'skoye video na efirnom telekanale [Amateur video on the air channel]. *Mediascope [Mediascope]*, 1, Retrieved from: <http://www.mediascope.ru/node/1507>. [in Russian].

Burmaka, M. V. (2004). *Tipologiya kontaktnykh teleprogramm v kontekste ukraïnskogo teledideniya [Typology of contact television programs in the context of the Ukrainian television]. (Extended abstract of Candidate's thesis)*. Kiev. [in Ukrainian].

Demchenko, V. M. (2012). Ukrainskaya natsional'naya model' massovoy komunikatsii v usloviyakh globalizatsii: zachem povtoryat shlyahy Zapadnoy Yevropy i SSHA? [Ukrainian national model of mass communication in the context of globalization: what is the need for repeating the ways of Western Europe and the USA?], *Vlast' i region [Power and regions]*, (2), pp. 7–11. [in Ukrainian].

Эко, У. (2006). *Otkrytoye proizvedeniye [The Open Work]: avtoriz. per. s ital. (A. P. Shurbeleva, Trans.)*. St. Petersburg: Symposium. [in Russian].

Fedorov, A. V., Novikova, A. A. (2002). Osnovnyye teoreticheskiye kontseptsii media obrazovaniya [Basic theoretical concepts of media education]. *Vestnik Rossiyskogo gosudarstvennogo gumanitarnogo fonda [Bulletin of the Russian State Humanitarian Fund]*, (1), pp. 149–158. [in Russian]

Gorodenko, L. M. (2012). Intencyi Sotsial'nyh komunikatsiy: mobil'naya svyaz [Social Communication: Mobile Communication.], *Nauchnyye zapiski v Institut zhurnalistiki [Scientific notes to the Institute of Journalism]*, 48, pp. 8–11. [in Ukrainian].

Ivanov, V. F. (2009). *Aspekty massovoy komunikatsii. Ch. 1. Informatsiya i komunikatsiya: monografiya. [Aspects of mass communication. Part 1. Information and communication: monograph.]*. Kiyv: CVP. [in Russian]

Melyukhin, I. S. (1999). *Informatsionnoye obshchestvo: istoki, problemy, tendentsiya razvitiya [Information society: sources, problems, development trend]*. Moscow: MSU Publishing House. [in Russian]

Mersey, R. D. (2010). *Can Journalism Be Saved? Rediscovering America's Appetite for News*. NY: Praeger. [in English]

Pobereznikova, E. V. (2004). *Teledideniye vzaimodeystviya: interaktivnoye pole obshcheniya [Television interaction: an interactive communication field]*. Moscow: Aspect Press. [in Russian]

Polisuchenko, A. Y. (2013). *Interaktyvnist' u televiziynomu movlenni Ukrainy: teoriya i praktyka [Interactivity in Ukrainian Television Broadcasting: Theory and Practice]. (Candidate's thesis)*. Kyiv. [in Ukrainian].

Poltrac, D. F. (2012). The Outlook for the Broadcast Networks. Retrieved from: https://www.cbcorporation.com/wp-content/uploads/legacy_corp/mce_files/UBSFinal-WithNotes-dp-12-6-10.pdf [in English]

Shal'man, T. M. (2006). *Zhanrovi dialohichni formy suchasnoho ukraïyns'koho telebachennya [Genre Dialogical Forms of Modern Ukrainian Television]. (Candidate's thesis)*. Kyiv. [in Ukrainian].

Yatчук, О. (2010). Типологія глядацької аудиторії інтерактивного телебачення [Typology of the audience of interactive television], *Наукові записки Інституту журналістики [Scientific notes of the Institute of Journalism]* (40), pp. 205–208. [in Ukrainian].

Yatчук, О. (2018). Інтерактивне телебачення: соціально-комунікаційні моделі та технології. [Interactive Television: Social Communication Models and Technologies]. Dnipro, УМЦФ. [in Ukrainian].

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

**FUNDAMENTAL AND APPLIED RESEARCHES:
CONTEMPORARY SCIENTIFICAL AND PRACTICAL SOLUTIONS AND APPROACHES**

INTERDISCIPLINARY PROSPECTS. VOLUME V

Edited by:

A. Dushniy, M. Makhmudov, M. Strenacikova

**ФУНДАМЕНТАЛЬНІ ТА ПРИКЛАДНІ ДОСЛІДЖЕННЯ:
СУЧАСНІ НАУКОВО-ПРАКТИЧНІ РІШЕННЯ ТА ПІДХОДИ.**

МІЖДИСЦИПЛІНАРНІ ПЕРСПЕКТИВИ. ТОМ V

За редакцією:

А. Душний, М. Махмудов, М. Стреначікова

Макетування та верстка – Василь Герман

Дизайн обкладинки – Олег Лазебний

***Редакція не завжди поділяє думки авторів, за зміст, достовірність
інформації та точність цитувань відповідальності не несе.
При передруці статей посилання на збірник є обов'язковим.***

Здано до набору 18.10.2019 р. Підписано до друку 24.10.2019 р.

Гарнітура Times. Формат 60x84 1/16.

Друк офсетний. Папір офсетний.

Ум. друк. арк. 35,8. Зам. № 1901

Наклад 300 примірників

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції Серія ДК № 2509 від 30.05.2006 р.

Друк ПП «П'ОСВІТ»

Адреса: вул. І. Мазепи, 7, м. Дрогобич, 82100 Україна

тел. факс (03244) 2-23-35, тел.: 3-38-50, 2-23-76.

E-mail: posvitdruk@gmail.com